G. T. Kirileanu

I. MINEA
PROFESOR LA UNIVERSITATEA DIN IAŞI

DESPRE DIMITRIE CANTEMIR

OMUL — SCRIITORUL — DOMNITORUL

IAŞI — VIAŢA ROMÎNEASCĂ — 1926

I. MINEA
Profesor la Universitatea din Iași

Despre Dimitrie Cantemir

Omul :: Scriitorul :: Domnitorul

— IAȘI —
INSTITUTUL DE ARTE GRAFICE ȘI EDITURA
„VIAȚA ROMÎNEASCA"
Strada Alexandri 3
1926

Carte tipărită cu ajutorul Casei Şcoalelor

Iubitului meu frate

Dr. ION MINEA

profesor la Facultatea de Medicină,
rector al Universității din Cluj

închin această lucrare.

PREFAŢA

In luna Mai a anului 1924 — anul pomenirii *lui Dimitrie Cantemir — am ţinut la universitatea din fosta capitală a învăţatului principe, o serie de lecţii despre operile şi cariera politică a acestuia. O parte din aceste lecţii au fost publicate în revista „Viaţa Romînească“ din acel an.*

De atunci informaţii, contribuţii noui, studii au luminat chestiuni importante din discuţie. Toatea acestea au fost considerate în acest volum, care în parte reprezintă deci şi o revizuire.

Când scriu aceasta, îmi dau bine seama că studiul operii lui Dimitrie Cantemir nu este terminat. Mai este nevoie de cercetări speciale şi informaţie nouă, pentruca cineva rezumându-le sau revizuindu-le să poată afirma : am spus aproape tot. ce era de spus.

Iaşi, Iulie 1926.

Autorul.

I. Personalitatea şi activitatea literară a lui Dimitrie Cantemir

1.—Curentele culturale din Moldova în vremea lui Dimitrie Cantemir.

In evoluţia noastră literară, rare sînt personalităţile aşa de puternice, cum prin opera sa s'a impus Dimitrie Cantemir. Figura şi activitatea principelui-scriitor devine şi mai interesantă prin faptul că aparţinînd unei epoci de criză politică, criză în foarte strânsă legătură cu un apogeu cultural, care caută să producă şi pe teren politic desăvîrşita libertate sufletească, în tendinţele sale politice şi năzuinţele sale literare, rezumă sufletul unei întregi generaţii moldoveneşti. Această generaţie dela sfîrşitul sec. XVII şi începutul sec. XVIII prezintă un foarte interesant fenomen istoric, care se poate urmări mai detaliat între hotarele unei stăpâniri mai mici—şi noi ştim că Moldova dela sfârşitul sec. XVII aştepta atâtea regiuni să revie la patria-mumă. Sînt rare adică prilejurile, când putem stabili cu precisă siguranţă legăturile strînse dintre curentele literare şi năzuintele politice aşa, cu cât succes putem constata aceasta pentru Moldova vieţii lui Dimitrie Cantemir.

Continua şi în timpul lui Constantin Vodă Cantemir tradiţia culturală slavonă, fireşte cu lipsa de intensitate prilejită de distanţa cea mare a vremii dela epoca de înflorire a culturii slavone în Moldova [1]). Neo-slavonismul cultural de formă rusească, cu toată propaganda politică a imperiului moscovit, nu se recunoaşte nicăeri până la 1711, după care an, Dimitrie Cantemir va trăi numai din reminiscenţele sale moldoveneşti.

Cultura rusească a acestei vremi deriva din influenţa, ce-o exercitase prin academia sa dela Chiev, Petru Movilă. Acesta purcesese la rândul său dela acel curent cultural polon, care şi pe alte căi pătrunsese în Moldova.

Petru Movilă era din familia, care avusese atâtea legături cu Polonia [2]). In tinereţe făcuse parte din suita unor mari figuri

1) Vezi articolul meu: In legătură cu grafitele dela bis. Sf. George din Hârlău, în Buletinul Comisiunei Mon. Ist. an. 1926.

2) Cf. Al. Iablonowski, Akademia Kijowska Mohylanska pag. 101 şi urm. şi Historja Rusi poludniovej, Cracovia, 1912, pag. 222 şi urm.

militare polone. In această vreme nobili poloni devotaţi familiei Movileştilor au intervenit la regele polon, ca Petru să fie ajutat a ajunge domn în Moldova[1]). El a reînviat cultura ortodoxă nu pornind dela vechea cultură bisericească slavonă—academia grecească din Constantinopol aştepta pe atunci epoca sa de înflorire—ci luînd ca bază cultura de formă latină din Polonia, celace explică şi rezistenţa pravoslavnicilor cum, la început, a întâlnit o activitatea lui Petru Movilă. Opera lui Petru Movilă a pătruns bine primită la noi. Cărţi tipărite la Chiev s'au găsit multe în Moldova şi Ţara Românească [2]). Mateiu Basarab însuşi chemase să-i conducă tipografia pe Meletie dela Chiev. Când Vasile Lupu întemeia pe la 1640 în capitală sa un colegiu, fostul rector al academiei din Chiev, care fusese Sofronie Počacky, ajunse primul rector al colegiului moldovean. Şi în colegiul dela Iaşi, întocmai caşi la Chiev, se studia limba latină, o inovaţie importantă pentru sufletul românesc faţă de şcolile domneşti, cum se vor înfiinţa de ex. în Ţara-Românească a lui Şerban Cantacuzino [3]). Vasile Lupu şi politiceşte termină împăcându-se cu Polonii. Cultura polonă va pătrunde în Moldova şi în legătură cu raporturile strînse, care, mai ales în tot cursul sec XVII, se constată între boerimea moldovenească şi nobilii din Polonia. In această ţară cultura humanistă putea pe această vreme să arăte epoca de înflorire din sec. XVI, când adoptarea formei culturale humaniste a întâmpinat şi ajutorul năzuinţelor protestante spre o nouă hipostasă a vieţii.

Asifel se explică, de ce în acelaşi timp, când lumea polonă se închina idealului antic, se produc opere de seamă în limba polonă. Mitropolitul Dosoftei mai târziu va traduce în româneşte psaltirea, cunoscând traducerea polonă a lui Kochanowski, carte ajunsă la atâtea ediţii în sec. XVI-XVII. Dar în sec. XVI cultura humanistă din Polonia rămăsese aproape exclusiv apanagiul cercurilor în legătură cu curtea regală şi feţele înalte bisericeşti. Astfel se explică, de ce în sec. XVI, cu tot contactul neîntrerupt al boerimii moldoveneşti cu lumea polonă, nu se poate constata o înrîurire culturală mai de seamă în Moldova. Alexandru Lăpuşneanu, caşi fiul său Bogdan, prieteni politici ai Poloniei, nu pot provoca un răsunet în cercuri chiar mai restrînse ale societăţii moldoveneşti. Obiceiurile polone ale lui Bog-

Cf. interesantele contribuţii date ap. P. P. Panaitescu, Influenţa polonă în opera şi personalitatea cronicarilor Grigore Ureche şi Miron Costin (An. Acad. Rom. S. l. Seria III. Tom IV Mem. 4) pag. 4 şi urm.

1) P. P. Panaitescu, Influenţa polonă în opera şi personalitatea cronicarilor Grigore Ureche şi Miron Costin pag. 13 şi nota 1.

2) N. Iorga, Inscripţii din bisericile României II, pag. 331; Melchisedec, O vizită la câteva mânăstiri şi biserici antice din Bucovina, An. Acad. VII 2, pag. 261; N. Iorga, Istoria literaturii româneşti I, ed. 2 Buc. 1925 pag. 237 şi urm.; Hurmuzaki, Documente. VII, pag. 462; Buletinul Comisiunei Mon. Ist., VIII, pag. 170 şi urm.

3) Vezi în legătură cu şcolile domneşti: G. Nedioglu, Cea mai veche şcoală românească cu caracter statornic, Bucureşti, 1913.

dan Lăpuşneanu provoacă acelaşi indignare în rîndurile boerimii moldoveneşti, caşi mai înainte felul turcesc de viaţă al lui Ilie Rareş.

Dela sfârşitul sec. XVI însă şi'n tot cursul secolului XVII Iezuiţii intraţi şi îmbrăţişaţi în Polonia obişnuesc, prin multele lor şcoli, masse tot mai mari din societatea polonă cu cultura clasică. Şcolile iezuite duc şi produc dragostea pentru cultura clasică în imediata apropiere a graniţei nordice moldoveneşti [1]). Din contactul dela hotare va rezulta începutul influenţei culturale polone în societatea moldovenească. Fii de boeri studiază în şcolile iezuite din Polonia. Episcopul Bandini a cunoscut la curtea lui Vasile Lupu un boer mare, care studiase 6 ani la Iezuiţi [2]). Şi în Iaşi înfiinţează Iezuiţii un colegiu, în care a învăţat latineşte şi Ioan, fiul lui Vasile Lupu [3]). Colegiul iezuit din Iaşi era o misiune al celui din Cameniţa, unde ca şi la Bar, la Lemberg mergeau fiii de boieri să înveţe carte. Iordache Ruset, Miron Costin, sulgerul Diamandi, apoi Gavriliţă Costachi, Hurmuzaki şi Mavrodi au dat ajutoare băneşti pentru colegiile iezuite. Fiii lui Iordache Ruset au fost elevii iezuiţilor din Iaşi. etc. Unii din aceşti iezuiţi au jucat şi rol de misionari politici, cum constatăm în timpul lui Gheorghe Ştefan şi în vremea lui Constantin Cantemir. Secretarul francez al lui Sobieski, Dupont, vorbeşte despre Moldoveni care, în şcoli din străinătate, se cultivă foarte bine în toate ştiinţele [4]).

Ordinele catolice din Moldova aveau biblioteci, cum se pomeneşte la Siret, la Bacău, la Iaşi şi a trebuit să fie şi la Cotnari, unde Iezuiţii ţineau deasemenea o şcoală. Poate luând de aici pildă mitropolitul Dosoftei adună cărţi, ca „să se afle la sfânta mitropolie" — începutul primei biblioteci publice la Iaşi [5]).

Introducerea culturii polone în Moldova a fost favorizată şi prin împrejurările politice. Pentru întâia oară în curs de mai multe decenii, influenţa politică polonă a fost predominantă în Moldova în timpul Movileştilor. Familiile: Movilă, Balica, Stroici, Ureche, Barnovschi, Costin au crezut, mai ales, în eficacitatea ajutorului politic polon pentru Moldova. De atâtea ori boerii sînt siliţi să petreacă în surghiun polon, unde duc viaţa de formă

---

1) Cf. Załęski, Iezuicj w Polsce, Lemberg 1902, III, pag. 829. Cf. şi P. P. Panaitescu, op. cit. pag. 12. Asupra importanţei culturale a Iezuiţilor în Moldova acestei vremi, a atras atenţiunea cel dintâi V. A. Urechia în Miron Costin, Opere I, Bucureşti pag. 300 şi urm.

2) Codex Bandinus, ed. V. A. Urechia, în An. Acad. Rom. S. I. XVI pag. 91—2.

3) Cf. É. Picot, Pierre Movila ap. É. Legrand, Bibliothèque hellénique, IV, p. 147—8; Archiva din Iaşi, IV, pag 326 şi Paul de Alep, Călătoriile patriarhului Macarie, trad. E Cioranu, pag. 27. Cf. şi N. Iorga în Revista istorică XI, 1925 pag. 156; *Idem*, Polonais et Romains, Buc. 1921.

4) Cf. Muzeum Konstantego Swidzinskiego, VIII, Varşovia, 1885: Philippe Dupont, Memoires etc., pag. 201.

5) I. Bianu, Insemnări autografe scrise într'o carte veche de mitropolitul Moldovei Dosofteiu (An. Acad. Rom., S. lit., XXXVI, pag. 1). Cf. şi N. Iorga în Revista istorică I. 1915 pag. 184-5.

polonă. Până la 1650 obţinuseră indigenatul polon Nestor Ureche, Ieremia, Simion şi Gheorghe Movilă, Miron Barnovschi, Luca şi Simion Stroici, Vasile Orăş, Gheorghe Mavrodi, Isaia Palica, Gheorghe Islăuzanu, Iancu Costin cu fiii săi [1]. etc. Ieremia Movilă a avut atâtea fiice măritate în Polonia, unde s'a căsătorit şi Teodosia Nicoriţă, caşi Elena logofeteasa Mavrodi. Pe astfel de căi, influenţa polonă pătrunde în societatea moldovenească. Luca Stroici va scrie Tatăl nostru cu litere latine, domnii şi boerii vor avea secretari pentru latineşte [2]. Influenţa culturală polonă va promova în felul acesta intrarea în Moldova a ortodoxiei dela Chiev.

Incepând de pe la mijlocul sec. XVII, influenţa culturală polonă va găsi în Moldova un obstacol ridicat de însăşi curtea lui Vasile Lupu. Acesta a favorizat, după cât i-a stat în putinţă, cultura grecească în Moldova. In 1652 divanul său numără şapte boeri greci şi numai trei români. Invăţaţi greci petrec de atâtea ori la curtea lui. Acelaşi Vasile Lupu va înlocui la Trei Ierarhi cu dascăli greci pe profesorii veniţi dela Chiev. Gheorghe Duca va favoriza iarăşi cultura grecească, aşa că până la sfârşitul secolului, influenţa polonă şi grecească se încrucişează la curte şi în rândurile boerimii moldoveneşti. Cultura polonă cu forma ei latină reprezenta şi tendinţele politice creştine: lupta în contra Turcilor. Astfel boerii cu educaţie polonă, ca şi domnii Gheorghe Ştefan, Ştefan Petriceicu vor urmări aceleaşi idei de cruciată, care în jumătatea a II-a a secolului XVII le produsese în Polonia cultura humanistă propovăduită de Iezuiţi. Acestui curent i-au aparţinut Miron şi Nicolae Costin, precum şi mitropolitul Dosoftei. Ideile politice ale acestora în legătură cu curentul de cruciată creştină, cum se propaga în Polonia, purcedea însă şi dela şcoala latină, prin care trecuseră. Cultura latină împrumutase, acelora care şi-o apropiaseră, o deosebită mândrie: Miron Costin ca şi Dosoftei e mândru de originea noastră latină, de obârşia noastră împărătească. Şi pentru Dosoftei, sultanul este „păgânul şi tiranul“ [3].

Aceiaşi exaltaţie sufletească derivată din cunoaşterea culturii clasice şi a originei noastre către sfârşitul sec. XVII produce acel interes viu pentru istoria românească în general, cea moldovenească în special aşa cum se întâlneşte la Costineşti, la Tudosie Dubău, Vasile Damian, compilatori, înăditori sau continuatori ai vechilor anale şi cronice moldoveneşti [4]. Şi tonul acestei istoriografii este altul. Trecutul era pentru această gene-

---

1) Volumina legum, Petersburg, 1860, II pag. 345, 365, 448, III pag. 295; W. Lozinski, Prawem i Lewem, II pag. 71 şi urm. 74, 96, Cf. P. P. Panaitescu, op. cit. pag. 10-2. Cel dintâi a insistat folosind literatura istorică polonă asupra acestei chestiuni, d. Sever Zotta în Archiva genealogică II. 1913 pag. 206-249 şi Barwinski în Prinos Sturza, pag. 201—2.

2) Cf. Panaitescu, op. cit. l. c.

3 Hasdeu, Viaţa şi scrierile lui Luca Stroici, pag. 31; N. Iorga, Studii şi Documente, VIII, pag. 110—1.

4, C. Giurescu, Izvoadele lui Tudosie Dubău, Miron logofătul şi Vasile Damian, Bucureşti, 1914.

rație un îndemn de ridicare politică și chiar, când grija principală era păstrarea și supravegherea ortodoxiei, era greu să admiți a fi confundat în ideia generală ortodoxă fără de neam și fără de țară: așa se explică atitudinea politică a mitropolitului Dosoftei și a boerilor, organe politice sau scriitori, care nu pot admite orice domnie, lăsând la o parte interesele lor mărunte.

Dosoftei și-a publicat ultima sa operă în grecește. Și după Vasile Lupu oameni învățați greci se întâlnesc în Moldova. Ultima carte a lui Dosoftei, ca și străruința tipografiei grecești în Iași dovedea că influența culturală grecească nu s'a sfârșit făcând concurență culturii humaniste polone.

Către sfrîșitul sec. XVII, nu numai diferiți patriarhi greci călători, ci și academia grecească din Constantinopol reorganizată, prin legătura politică a capitalei turcești cu lumea din cele două principate, a promovat păstrarea și adăugarea influenței culturale grecești din Moldova. Dimitrie Cantemir ca ostatic la Constantinopol, ca mazil politic etc. a stat în strânsă legătură cu această academie grecească. El însuși ne spune, ce se învăța acolo din științe, filozofie și toate părțile acesteia.

Intre profesorii academiei grecești din Constantinopol amintește pe Ion Cariofil „teolog și filozof excelent" —acesta a făcut la noi traduceri și ne-a lăsat memorii interesante—Vlasie, schevofilax al patriarhiei, Antonie și Spandoni, filozofi peripatetici, Jacomi gramatic, de la care a învățat elementele filozofiei, Sevastos Kymenitul „celebru prin calendarul său bisericesc", Dionisie Ieromonahul și Alexandru Mavrocordat, etc. Ajuns în lumea rusă, care asistase la o discuție acerbă între partizanii civilizației grecești și aceia, cari ridicaseră în slavă favorurile [1]) civilizației latine, occidentale, Dimitrie Cantemir protestează în contra acuzației, ce se aducea lumii grecești, că a căzut în barbarie. Dovezi pentru aceasta aduce pe patriarhii Calinic, Dositei și Hrisant, elevi ai academiei din Constantinopol. Opt luni a luat Dimitrie lecții despre principiile lui Thales și filozofia lui Helmont dela alt elev al școlii din Constantinopol, care era Meletie [2]) arhiepiscop de Arta, apoi de Atena.

Primul medic la curtea lui Dimitrie Cantemir a fost alt elev al aceleiași școli, Lichini, care cunoștea din fundament filozofia și medicina. Inainte de a doua domnie a lui Dimitrie Cantemir a avut tronul Moldovei alt elev al academiei din Constantinopol, Constantin Duca, fost elev distins al lui Spandoni și care, cum spune Dimitrie Cantemir, „nu puține făclii topise asupra cărților filozofești". Spandoni va ajunge boer de divan al elevului său. Din Țara-Românească va aduce Constantin Cantemir ca profesor pentru fiul său Dimitrie pe acel Ieremia Caca-

1) P. P. Panaitescu, Nicolas Spathar Milescu *în* Mélanges de l'école roumaine en France 1925, I, pag. 123.

2) Mitropolitul moldovean Veniamin va traduce Istoria eclesiastică scrisă de acest Meletie.

vella, care-i dădu primele învăţături de filozofie. Profesor al fiilor lui Dimitrie Cantemir va fi Anastasie Condoidi [1]).

In felul acesta, personalitatea literară a lui Dimitrie Cantemir aparţine curentului grecesc, aşa cum îl reprezenta academia din Fanarul constantinopolitan. Prin activitatea sa literară şi ştiinţifică, Dimitrie Cantemir este înaintaşul, care ne arată, cum s'ar fi dezvoltat cultura moldovenească în secolul XVIII, dacă nu ar fi intervenit întreruperea politică fanariotă. Căci dela început este bătătoare la ochi marea deosebire, care-l desparte de Nicolae Mavrocordat. Dimitrie Cantemir trăeşte între două lumi. Civilizaţia grecească patronată şi produsă prin cercurile constantinopolitane avea caracter cosmopolit, arătând urme de şovinism în idei numai în chestii de ortodoxie. Dimitrie Cantemir se afla în faţa continuării vechii civilizaţii bizantine. Şcoala dela Constantinopol era vechea civilizaţie bizantină şi ceva mai mult. Din însăşi izvoa ele lucrărilor lui Cantemir vedem că cercurile învăţate greceşti din Constantinopol erau în curent şi cu anumite discuţii din lumea ştiinţifică a sec. XVI şi XVII. Din Divanul lumii cu Inţeleptul sau Giudeţul sufletului cu trupul, ca şi din alte lucrări ştim că Dimitrie Cantemir a fost până la 1698 în legătură cu şcoala din Constantinopol şi subt conducerea lui Ieremia Cacavella, cunoştea pe Petru Belhurius [2]), pe Lactanţiu şi Seneca, [3]) pe stoici şi crede că cea mai necesară merinde sufletească pentru un tânăr este a ceti cel puţin: „Sfânta Scriptură,— apoi Cicero „pentru slujbe". unele lucrări ale lui Seneca. „a lui Plutarhus obiceainice", a lui Epictitos Enchiridionu; a lui Socratu, Invăţătura cătră Dimonicu, i proci. A işderea dintre creştini nu pucintei, precum Thoma Campicius pentru urmarea lui Christosu; a lui Ierasmus Enchiridion pentru oşteanulu creştinu; Ethica Crellii Cristiana, i proci".[4]) Cultura multă şi variată, câtă îşi va însuşi Dimitrie Cantemir, nu-i va desfiinţa însă firea sa de Moldovean. Construcţia frazei din operile sale va fi străină, dar atâta moldovenism rămâne în expresie şi în vorbă, atâta spontaneitate găsim în povestirea aceluia, care, ajunsese un polihistor! Prin aceasta se apropie de Neculce. Publicase numai în limba românească şi grecească până la 1698, dar faima învăţăturii lui la 1711 era foarte mare în întreaga Europă. Un doctor, care a practicat în Ţara-Românească şi a stat în strânse legături cu Dimitrie Cantemir, spune următoarele: „Quis in orbe adeo peregrinus est, qui eruditissimum Kantarmirium Hellenicae, Illyricae, Turcicae, Arabicae, Persicae, Latinae, Italicae, Gallicae linguarum, peritissimum, in scientiis omnibus ultra fidem profunde instructissimum, Gloriosissimi Russorum Imperatoris Literarias Delicias

---

1) D. Cantemiru, Istoria imperiului ottomanu, trad. Ios. Hodosiu I. Bucuresci, 1876, pag. 135, nota 11.
2) Operile principelui Demetriu Cantemiru, Tomu V, ed. G. Sion Bucuresci, 1878, pag. 153.
3) Ibidem, pag. 184, 202.
4) Ibidem, pag. 218.

efficere et sumptuose nuper erectis Magni Imperii Athenae's praesidere ignoret?" [1]). In 1764 Müller, profesor la Petersburg, care da spre tipărire lui Büsching „Descriptio Moldaviae", aşa scria despre Dimitrie Cantemir: „Invăţătura lui cea mare şi ştiinţa limbilor celor multe, covîrşeşte pre toate acelea, ce este a se cere dela un beizadea, carele nu au învaţat aiurea nicăiri, decât numai în Ţarigrad, dela Grecii cei de acolo" [2]). Variatele lui lecturi se recunosc în operile de tinereţă, care vor însemna numai preparaţia pentru cariera de istoric. Aceleaşi lecturi variate şi foarte întinse il făceau foarte plăcut şi căutat în societatea înaltă din Constantinopol, cât timp a fost ostatic al tatălui său, capuchehaie a fratelui său, ori mazil politic. De aici i se va duce vestea că este foarte învăţa, în baza cărei faime va fi ales membru al Academiei din Berlin, primul Român membru al unei Academii străine. In cursul lungilor sale cetiri şi-a câştigat atâta dragoste faţă de învăţătură, faţă de ştiinţă, încât mai târziu scria că omul fără de învăţătură e dobitoc şi mort sau „şi decât dobitocul mai rău este". Nu va fi nevoe prin urmare, ca fiul său Antioh, trimis extraordinar al imperiului moscovit la Londra şi Paris, să intervină, ca să se facă reclamă pentru operele tatălui său, când acestea se vor tipări. Traducerea engleză a Istoriei imperiului otoman va ajunge englezeşte două ediţii, ca şi Descriptio Moldaviae în nemţeşte. Aceiaşi istorie turcească va fi tradusă şi în nemţeşte, aşa că Dimitrie Cantemir fu primul Român ale cărui opere, în mai multe ediţii, au figurat în vitrinele librăriilor europene. Voltaire spunea despre el „că unea talentele vechilor Greci, ştiinţa literelor şi aceia a armelor". Voltaire cunoştea traducerea franceză a *Istoriei creşterii şi descreşterii imperiului otoman*, care avea la bază o idee de filosofie biologică împrumutată din opera lui Chalkondyles. Dela Cantemir oare a trecut această concepţei de filosofie a istoriei la Montesquieu, care şi-a publicat în 1734 „Consideraţiile"?

Este sigur că mai târziu, Gibbon a scris influenţat de ambii.

Acesta fu Dimitrie Cantemir, a cărui viaţă se poate reconstrui după propriile sale mărturisiri păstrate în opere la care se adaugă comunicările făcute de fiul său Antioh Cantemir lui Tindal, traducătorul englez al Istoriei imperiului otoman [3]).

---

1) Cf. Empirica Remedia etc., authore Michaele Schendo, R. C. S. Eq Vanderbech etc. addita authoris Apologia adversus Mavrocordati sicophantias, par le docteur Conrade du Schebhen, pag. 18, 19 — Augustae Vindelic. 1723, 8.

2) Descrierea Moldovei de prinţul Dimitrie Cantemir, ed. II, Iaşi, 1851, Precuvântare, pag. II.

3) Istoria imperiului ottomanu, trad. Ios. Hodosiu, II, pag. 795 şi urm.; nu ştim cui se poate atribui — poate lui Bayer — acea Vita principis Demetrii Cantemirii, publicată după Vita Constantini Cantemyrii (Operele principelui Demetriu Cantemiriu, Tomu VII, Bucuresci, 1883 — Collectanea Orientalia, pag. 3 5.

2.—Viaţa lui Dimitrie Cantemir

S'a născut la 26 Octomvre 1674[1]) şi a fost botezat de Dumitraşcu Vodă Cantacuzino, când avea nevoe mare de serviciile tatălui, ca de ale unuia, care reprezenta cel mai important partid boeresc. Mama sa se numea Ana Bantăş, despre care Dimitrie ne spune că era o femee superioară,[2]) (mulier inter mulieres illius seculi inprimis recensenda, literis optimis instructa, rei oeconomicae peritissima et prudentissima).

Poate dela mamă-sa a moştenit aptitudinile şi predilecţiile literare, deşi la chip semăna perfect cu tată-său. Un portret din tinereţe ni-l arată pe acest tânăr slăbuţ cu ochi pătrunzători în portul obişnuit al lumii înalte orientale creştine „Portretul dela Rouen îl arată cu ochii vii în faţa fină, isprăvită cu o bărbie de voinţă. Are haina de brocart de aur a situaţiei sale şi sabia feciorului domnesc. Cravata înfoiată dela gât spune de legături preţioase cu saloanele ambasadei şi coloniei franceze, care a impus cultura Parisului în casele vechiului italianism bizantin. Dar pe buclele creţe a'e perucei, sistem Ludovic al XIV-lea, turbanul alb şi albastru arată contactul cu cealaltă cultură: a Stambulului turc"[3]). După 1685, când tatăl său Constantin ajunse domn, trei ani trăi în anturajul curţii moldoveneşti. Constantin Cantemir nu era un om cu carte, dar între boerii dela curtea moldovenească erau mulţi, care îşi făcuseră studiile în Polonia, iar în capitală se menţinea tradiţia culturală formată mai ales după înfiinţarea şcoalei dela Trei Erarhi şi promovată şi prin şcoala latină a Iezuiţilor. Din Ţara-Românească a lui Şerban Cantacuzino, de unde îşi adusese domnia, Constantin Cantemir a luat cu sine ca preceptor al fiilor săi pe traducătorul din latineşte al „Vieţilor papilor" de Platina, pe învăţatul călugăr Ieremia Cacavella, care se va osteni să formeze mai ales din Dimitrie un om învăţat[4]). Ieremia Cacavella putea să ofere tânărului beizadea primele principii de filozofie şi atâta cultură grecolatină, câtă se profesa în academia grecească din Constantinopol. Vremurile politice erau însă deosebit de grele. In 1685, toamna, în fruntea unei numeroase armate, doi hatmani leşeşti intră în Moldova. Domnul Constantin se hotărăşte pentru o politică espectativă. Cu puţină armată se retrage spre locurile, de unde a-

1) Vita Constantini Cantemyrii, Bucuresci, 1883, pag. 13. Discuţia o vom da mai departe, de ce nu admitem anul dat de Tindal şi *Vita* etc.
2) Ibidem, pag. 14.
3) N. Iorga, în Floarea Darurilor, II, (1907), 33–35 şi Sextil Puşcariu, Istoria literaturii române, I. Sibiu, 1921, pag. 143 şi N. Iorga, Viaţa lui Constantin-Vodă Cantemir etc. Bucureşti 1924. Prefaţa pag. IX. Acest portret îl dăm în fruntea acestei lucrări.
4) Este interesant de notat, că şi Dimitrie era fiul cel mai mic, după cum Antioh, fiul mai mic al lui Dimitrie, va arăta inclinaţie spre învăţătură.

vea să vie armata turco-tătară. In acest timp soseşte la Iaşi şi Şerban Cantacuzino, care este primit de către Dimitrie împreună cu caimacanii subt mănăstirea Cetăţuia. Cu această ocazie, Şerban comunică tânărului beizadea că scrisori primite din tabăra turcească i-au anunţat că Polonii au fost învinşi şi i s'a mai comunicat că cu plăcere păstrează promisiunea domnescului tată făcută acum trei ani, ca să-i dea lui Dimitrie pe una din fiicele sale de soţie. Cu mare pompă iscusitul domn al Ţării-Româneşti şi tânărul principe merg până subt mănăstirea lui Aron Vodă, unde Şerban îşi aşeză tabăra [1]. In 1688 Dimitrie schimbă ca ostatec pe fratele său Antioh şi stătu în Constantinopol trei ani. Aici în Constantinopol avu ocazie să-şi concentreze toată energia pentru a-şi complecta cultura. Dimitrie trăi în preajma academiei greceşti din acest oraş, care, cum am văzut, reprezenta vechea cultură greco-latină, dar era în curent şi cu noile descoperiri în ştiinţă trecute prin şcoala dela Padova. Incepu să înveţe a cunoaşte şi pe Turci şi cealaltă lume orientală. Tocmai în 1691 se întorcea acasă şi găsea pe tatăl său turburat de înşinuările duşmane ale Costineştilor. „Dimitrie petrecu cu tatăl său sara nopţii tragice, în care se săvârşi arestarea lui Velicico Costin şi el avu un rol în înscenarea, care trebuia să dee pe vinovaţi în mâna domnului lor. Nu numai atât. Invăţatul beizadea a fost acela care a supraveghiat executarea influentului şi temutului hatman „Şi au stătut acolo de faţă" acolo „înaintea porţii la fântână" unde în cel din urmă ceas al nopţii calul lui Pătraşcu Costin se opri speriat înaintea cadavrului aruncat pe stradă în scumpele haine de mătase—şi „au stătut acolo de faţă pentru credinţă, până ce i-au tăiat capul" [2]. In anul următor Dimitrie va lua parte, alături de tatăl său la asediul Sorocei [3].

Dimitrie Cantemir va alunga în orele de răgaz gândurile negre ale bătrânului domn, care-l asculta până sara târziu, cum la lumina melancolică a opaiţului îi cetea copilul său, care-i sămăna la chip aşa de bine, îi cetea traducând din slavoneşte sfânta scriptură sau cuvintele Sfântului Ion Gură de aur [4]) Când în Mart 1693 un atac subit de apoplexie sfârşi bătrâneţea lui Constantin Cantemir, Dimitrie fu ales domn, Antioh fratele mai mare fiind în acest timp zălog la Poartă. Din cauza lui Constantin Brîncoveanu însă, această primă domnie a tânărului, care era atunci de 19 ani, dură foarte puţin. Constantin Duca, ca viitor ginere al lui Brîncoveanu, primi domnia, iar pe Dimitrie un agă turc îl duse la Constantinopol. In Istoria ieroglifică Dimitrie ne va povesti peripe-

1) Vita etc., pag. 31—32. Vezi însă povestirea corectă la Neculce, Let. II, pag. 231 2, N Costin, Ibidem, pag. 35—6 cf. Dupont, Mémoires în Muzeum Konstaniego Swidzinskiego, VIII, pag. 177 şi urm.

2) N. Iorga, Istoria literaturii române în sec. XVIII, vol. I, Bucureşti 1901 pag. 303.

3) Vita etc , pag. 75.

4) Ibidem, pag. 42.

ţile acestor ani petrecuţi lu Constantinopol până la prima domnie a fratelui său Antioh, precum şi cel de după 1700. Dimitrie va avea de luptat cu intrigile bogatului Brâncoveanu, cu lăcomia Turcilor, cu toate instrumentele politicei lui Brâncoveanu, care căuta să piardă pe cei doi fraţi Cantemireşti, mai ales pe Dimitrie. Pentru Brâncoveanu, Dimitrie „ar fi numai singur un orat, de carele avea să se teamă, ca de un ibovnic al femeii sale". In vremea primei domnii a lui Antioh, Dimitrie rămase tot la Constantinopol să contrabalanseze intrigile lui Brâncoveanu. La această dată el avea prietini puternici între meghistanii turci, la ambasadele creştine, cum era ambasadorul francez Fériole, care întocmai ca şi până la 1705 îi oferi sprijin. In 1697 a văzut, însuşi participând, marele dezastru al Turcilor la Zenta. „De câte ori mi-aduc aminte de vălmăşagul luptei de atunci, mă cuprinde o groază cu fiori", va spune mai târziu în istoria imperiului otoman. Către sfârşitul primei domnii a lui Antioh îl găsim pe Dimitrie la Iaşi, unde-şi va serba căsătoria cu Casandra, fiica răposatului Şerban Cantacuzino. Doamna Maria, văduva lui Şerban Cantacuzino, din Noemvre 1688 aducea aminte lui Constantin Cantemir de propunerea şi promisiunea unei legături matrimoniale. Dar la acea dată Dimitrie avea 15 ani iar mireasa oferită 7, aşa că Constantin Cantemir fu de părere să se mai amâne căsătoria [1]) în 1691 prin Noemvre, Constantin Brâncoveanu ar fi dorit să-şi mărite una din fete cu Dimitrie. In mod politicos fu însă refuzat [2]). Căsătoria s'a făcut tocmai în 1699. Vornicul Vasile Purice îi aduse lui Dimitrie logodnica din Ardeal. Nunta domnească s'a făcut după Ispas [3]) Tânăra pereche se aşeză în curţile cumpărate de Cantemir Vodă dela Ghiculeasa visterniceasa. Stând în Iaşi, Dimitrie Cantemir luă parte la primirea solului regal polon Raphael Leszczynski, care trecea spre Turcia [4]). Solia aceasta a făcut mare zarvă în Iaşi. Neculce povesteşte: „Deci acel solu mare venea cu multă pohvală şi podoabe şi cu mulţi feciori de domni leşeşti; şi i-au eşit Antioh Vodă înainte pe Bahluiu, cale de un ceas şi aşa tot alăture au venit cu dânsul până la gazda lui. Şi apoi a doua zi Antioh Vodă l-au poftit pe solu la curtea domnească la cinste. Deci acelu solu se ţinea prea mare; după cum li se cade să se ţie, că n'au călcare de nime şi sînt nelipsiţi de cele trebuitoare, ce le trebuesc şi nu sciu pedeapsa sărăciei acestei lumi ca noi; şi i-au răspuns lui Antioh Vodă, de-

1) Vita etc., pag. 49.
2) Ibidem, pag. 60.
3) Neculce în letopiseţul său ap. Kogălniceanu, Cronicele României, II 263, da anul 7108, Axentie Uricarul, Ibidem pag. 43 da 7207 pentru 7107 în Mai, cum confirmă şi Genealogia lui Mihai Cantacuzino, ed. N. Iorga, pag. 255.
4) Vezi I. Minea, Iaşii în vremea Cantemireştilor, extras din Viata Românească, Iaşi, 1923, pag. 9-10, cf. Letopiseţe, II, pag. 43; Neculce, Ibidem, pag. 265 şi urm.

va ieşi înainte să-iu timpine la giumătate de scări a cerdacului, va veni cu cinste; iar de nu-i va ieşi înainte aşa, nu va veni. Deci, aşa s'au aşezatu să se scoboare Antioh Vodă până la trei scări; şi solul să se sue iar până la trei scări; şi la alu şeptelea scară, unde este giumătate, să se închine unul altuia, şi aşa alaturea să meargă până în casă; şi la băutu tot odată să bea amândoi. Eră la acea vreme fiindu eu, Ion Neculce, vel agă, eram rânduitu de domnie de grijiamu pe solu la gazdă, de cele ce-i trebuia". Notele acestui sol, ca şi ale secretarilor săi despre Moldova, cum o vedeau ei, sînt foarte interesante.

In Suceava au admirat vechile biserici şi în special frumoasele picturi. La Iaşi vroia să fie primit cu clopote, salve de tunuri, ieşirea domnului la o milă de oraş şi cerea, ca domnul să însoţească pe sol pînă la camera de culcare dela gazdă. Antioh trebui să facă unele concesii. Domnul cu hatmanul Lupul Bogdan, cu oaste, însoţit de mihmandarul turcesc, care stătea călare subt un fel de baldachin, primi-ă pe sol la o milă de oraş.

La primire muzica moldovenească: cobze, trâmbiţe şi tobe, începu un cântec, care după spusa secretarului soliei părea zgomotul unor câni, care latră împreună. Se salutără cu discursuri şi intrarea în Iaşi se făcu pe străzi înţesate de mulţime.

Solul sosi la banchetul dat de domn într'o caretă însoţită de boerinaşi călări. Un boer mai distins îl primi subt poarta curţii palatului, iar domnul la scările cerdacului. Dupăce trecuse prin două odăi, îl primi Dimitrie Cantemir, un tânăr instruit şi bine educat ca şi cum ar fi fost crescut în Polonia. Dimitrie, căruia anturajul solului îi admite că se pricepea niţel la muzică, pune muzica soliei să cânte cântece polone. Acelaşi într'o latinească corectă spuse solului că a auzit demult despre familia lui.

S'au servit dulceţuri, cafele, rachiu şi apoi solul fu primit în audienţă privată, la care participă şi Dimitrie. La banchet, în capul mesei stătea solul, apoi Antioh şi Dimitrie Cantemir şi Ieremia Cacavella. S'au dat salve de tunuri, când domnul a ridicat paharul în sănătatea regelui August II urându-i să se asemene cu Iuliu Cesar şi cu Alexandru cel Mare.

In cursul audienţii private solul ceru lui Antioh Vodă protejarea catolicilor din Moldova, să se admită, ca Iezuiţii poloni să se reîntoarcă la Iaşi şi repararea bisericii catolice. Domnul moldovean promite solului că-i va împlini cererile, dar ceru, ca şi în Polonia să fie respectată credinţa ortodoxă.

La plecare s'au dat daruri din ambele părţi şi Dimitrie însoţi pe sol până în afară de oraş.

Am amintit şi dat amănunte despre această solie, fiindcă ne dovedeşte impresia superioară, care Dimitrie Cantemir o făcea asupra unuia din cei mai distinşi magnaţi poloni [1]).

---

1) Cf. Franciszk Poklatecki, Poselstwo wiekie, Rafaila Leszczyn-

Sfârşindu-se prima domnie a fratelui său, Dimitrie se mută din nou la Constantinopol. In palatul său de aici adună manuscrise, cărţi rare, portretele sultanilor după originalele din biblioteca sultanilor. Studiile şi lupta politică în contra lui Brâncoveanu, menajarea intereselor fratelui său, care mai ajunse încă odată domn, îi făceau timpul neîndestulător.

Nu este o perioadă nouă aceia, care se deschidea în viaţa lui Dimitrie Cantemir după mazilirea fratelui său în 1700. Revenit în mediul constantinopolitan, tânărul beizadea are înaintea sa aproape acelaşi câmp de activitate ca după 1693. Intrigile lui Brâncoveanu vor fi acuma mai desevârşite, aşa că în câteva cazuri Dumitraşcu beizadea a evadat, am putea spune, din laţul întins de duşmanul familiei sale. Cu toate acestea „inorogul" n'a putut fi răpus, a ajuns a doua domnie a fratelui său, în cursul căreia însă a rămas tot la Constantinopol. După 31 Iulie 1707 deşi Antioh era din nou mazil, intriga politică slăbise. Dimitrie Cantemir va avea ocazie să-şi dedice răgazul aproape tot ocupaţiilor sale de predilecţie. Este vremea când îşi desăvîrşeşte cunoştinţele. Se interesează atât de mult de „trebile şi datinele Turcilor", încât va ajunge cel mai reputat orientalist al timpului său. L-a interesat şi muzica turcească şi a compus un tratat teoretic de muzică, inventând note pentru cântecele turceşti. Cântece compuse de Cantemir se cântă până azi în capitala Turciei [1]).

„Aşa ştia zice de bine în tambură, cât nici un ţarigrădean nu putea zice bine ca dânsul". [2]) Şi Nicolae Costin a scris următoarele: „Fiind el om isteţ ştiind şi carte turcească bine, se vestise acmu în tot Ţarigradul numele lui, de-l chemau agii la ospeţele lor cele turceşti, pentru prieteşug ce avea cu dânşii. Alţii zic, ştiind bine în tambură, îl chemau agii la oaspeţe pentru zicături" [3]).

Dimitrie întreţinea relaţii nu numai cu profesorii academiei greceşti din Constantinopol, ci şi cu savanţii turci. Este cunoscută prietenia lui cu Saadi-Effendi, dela care a învăţat tot ce ştia turceşte. Legăturile lui Dimitrie cu foştii prieteni turci ai tatălui său, cum era acel Daltaban Mustafa paşa, precum şi prietenia cu alţi înalţi demnitari ai curţii otomane, l-au ajutat foarte mult în cariera sa politică, când trebue să răpună orice intrigă a lui Brâncoveanu, şi când a putut face pe fratele său Antioh de două ori domn etc., Ambasadorul francez Fériole l-a scăpat odată din ghiarele

---

skiego etc., Pozen 1744 şi mss., Czartoryski Cracovia 523 după o comunicare făcută de d. P. Panaitescu la o şedinţă a Seminarului meu de Istoria Românilor. N-am la îndămână cartea, în care s'a publicat descrierea acestei solii: Pokłatecki, Poselstwo Rafaila Leszczynskiego, Pozen 1744, citată ap. Panaitescu, op. cit. pag. 125, nota 6.

1) Jean Baptiste Toderini, De la littérature des Turques, trad. franc. par l'abbé de Cournand, Paris, 1789, I, p. 218. ap. Burada, Scrierile muzicale ale lui D. Cantemir, Buc., 1911.

2) Neculce, ed. II. Kogălniceanu, Let. II, pag. 300.

3) N. Costin, ibidem, II, pag. 89.

oamenilor lui Brâncoveanu, iar Emeric Tököli găsea deosebită plăcere să-l aibă musafir în refugiul său politic din Constantinopol. Nu i plăcea lui Dimitrie de Tököli, că prea îl silea să bee. Daud Ismail Aga, capuchehaia hanului Devlet Gherei îl va ajuta să obţină domnia în 1710. Până la această dată, Dimitrie Cantemir se ridicase în o deosebită faimă la Constantinopol. Toată lumea ştia că este foarte cult. Considerând originele acestei culturi ne-am fi putut aştepta, că Dimitrie Cantemir să fi devenit un cosmopolit, aşa cum a fost Alexandru Mavrocordat Exaporitul şi fiul acestuia, Nicolae. Repetăm, celace este necesar pentru înţelegerea domniei lui a doua: cosmopolitismul pedant al cercurilor culte din Constantinopol nu a desfiinţat firea de Moldovean a lui Dimitrie. Cultura grecească din academie şi în legătură cu aceasta pătura cultă grecească deosebită prin resemnare politică faţă de cea de pe la mijlocul aceluiaşi secol, nu urmărea nici un ideal naţional sau politic: chiar ortodoxia era un curcubeu cosmopolit, în care se puteau absorbi atîtea neamuri. Dimitrie venise însă la Constantinopol cu personalitatea formată.

Nu trebue să uităm ce am mai spus, că în jurul curţii lui Constantin Vodă Cantemir erau atâtea preocupări pentru istoriografia naţională. Miron Costin reprezenta o parte din aceste preocupări adause prin influenţa polonă exercitată asupra sa, cât timp a fost în şcolile dela Bar şi Cameniţa, ca şi în destul de lunga-i pribegie în Polonia alături de Ştefan Vodă Petriceicu. Tudosie Dubău şi cercul său, reprezenta tradiţia indigenă a istoriografiei moldoveneşti, cum mai târziu o regăsim în cel mai puternic talent literar al acestei vremi de tranziţie: acesta a fost Ion Neculce. Din mediul moldovenesc pornise spre Constantinopol Dimitrie Cantemir. Dacă a început prin a scri filozofie, împrejurările au fost foarte prielnice să-l îndrepte spre istoriografie. Ocupaţia cu filozofia îl obişnuise să observe, împrumutase minţii sale predispoziţii empirice, iar după 1693 la fiecare pas al vieţii sale a fost silit să judece politica generală sau atitudinea specială a diverselor personagii, a căror activitate îl interesa în de aproape. Nu este de mirare, prin urmare, că spre jumătatea popasului al doilea, mai lung, în Constantinopol, va ajunge să scrie *Istoria ieroglifică* şi să stăruiască a lucra la *istoria imperiului otoman.*

Priveliştile seducătoare ale domniei moldoveneşti i-au întrerupt pentru scurtă vreme ocupaţiile favorite. Intr'o vreme de mare criză politică a imperiului otoman, în Noemvre 1710, schimbă în domnia Moldovei pe Nicolae Mavrocordat.

Atitudinea politică a lui Dimitrie Cautemir va fi pentru multă lume o revelaţie, pentru cercurile turceşti o amară desiluzie. Nimeni din Constantinopol, Turci sau creştini, nu bănu'se noul lui drum politic. In ţară găsea o opinie publică foarte favorabilă alăturării politice la Ruşi. Experienţa făcută de el în lumea turcească îl dusese la concluzia că imperiul otoman este în a-

gonie. Dimitrie văzusă cu proprii săi ochi dezastrul dela Zenta (1697). Studiile sale, cultura cîştigată îl mînau în tabăra creştină, unde înaintea lui ajunsese mitropolitul Dosoftei şi Miron Costin, aşa că Petru cel Mare n'a găsit între creştinii, pe care îi aştepta în lagărul său, suflet mai devotat, decît pe Dimitrie Cantemir. Dezastrul dela Valea Strîmbă a pus capăt speranţelor, dela care Dimitrie aştepta regenerarea poporului şi ţării sale şi o nouă ordine politică în Orient. Turcii în cursul tratativelor de pace au cerut extrădarea lui Dumitraşcu Vodă. Ţarul Petru, după afirmaţia a însuşi scriitorului-princiar ar fi spus acelora dintre curteni, care-l îndemnau să nu primejduiască o armată atît de numeroasă din pricina unui singur om: „aşi putea să dau Turcilor toată ţara până la Kursk, fiindcă-mi rămîne speranţa de a o reocupa; dar în nici un chip nu pot să frîng credinţa şi să extrădez pe un principe, care pentru mine şi-a lăsat principatul; căci este cu neputinţă a repara onoarea, ce odată s'a perdut" 1. Neculce povesteşte aceasta în modul următor: „Cerşut-au Turcii pe Dimitraşco Vodă, să li-l dee; iară Moscalii au zis că din războiul dintâiu nu se ştie, ce s'au făcut, pierit-au, au fugit? Că noi am gîndit că au venit la voi. Iară vizirul au zis: „pentru un ghiaur, ce să ne sfădim noi, nişte împărăţii; lasă-l că se va sătura el, de ce au poftit! El singur de bună voia lui a veni la noi"! Atunce împăratul a luat pe Dimitraşco Vodă şi l-au ascuns într'o butcă a lui de cele cu două roate, de nu-l ştia nici un Moldovan, fără numai eu Ioan Neculce hatman, şi vre o 2—3 copii de casă; şi au şezut acolo ascuns în butcă până ce au trecut obuzul moschicesc dincoace de movila Răbăii" 2.

In timpul retragerii, Dimitrie se repezi la Iaşi, îşi luă soţia şi copiii şi la 16 Iulie ieşea din capitală acela, care a fost ultimul domn pămîntean dinaintea mişcării de regenerare din 1821. Mulţi devotaţi ai săi „trei regimente" şi compromişii în răscoala cu Turcii au părăsit atunci Moldova dimpreună cu domnul lor 3.

Ţarul Petru îl făcu pe el şi pe moştenitorii săi prinţi ai imperiului rusesc. Dimitrie stătu mai întâiu la Harkov, unde i se dădură şi 13 sate. Apoi primi „o mie de dvoruri în ţara Moscului, care acea mie de dvoruri cuprinde 50 sate şi oameni ca 15.000", precum şi 6000 ruble pe an şi două perechi case frumoase în Moscova. 4 Toate acestea nu puteau mulţumi sufletul lui Dimitrie. Gîndul lui se întorcea aşa de des spre vremile petrecute în Moldova sa. Neculce ne spune că se schimbase cu totul ca fire. Se scîrbea repede de orişice şi nu lăsa pe Moldoveni nici să iasă din tîrg. S'a mai adaus şi nenorocirea că în 1713 (11 Mai) de inimă rea îi muri şi doamna Casandra. In astfel de împrejurări, cea mai mare mîngîere o găsea în scris. Se scula dimineaţa la 5 ore, lua cafea şi un ciubuc după obiceiul

1 Istoria Imperiului Otoman, trad. Hodosiu, II p. 793.

2 Neculce, ed., Letopiseţe, II, p. 329.

3 Neculce, Ibidem, pag. 337.

4 Vezi lista boerilor refugiaţi, reprodusă mai nou la Şt. Ciobanu, Dimitrie Cantemir în Rusia (An. Acad. Rom. Seria III, tom II, memoriu 5) pag. 7 nota 3. Cf. şi Neculce. l. c., pag. 332.

turcesc. Studia apoi pănă la ora 12, cînd lua masa. Cea mai plăcută mîncare a lui era pui cu măcriş. De regulă bea apă amestecată cu vin. Dacă vre-odată bea prea mult, două săptămîni era bolnav. După dejun dormea puţin, apoi studia pănă la ora 7, după care timp se dedica familiei.

Reîntorcîndu-se ţarul Petru din călătoria sa vest-europeană, îl luă în anturajul său dela Petersburg. In noua capitală a Rusiei făcu cunoştinţă şi se căsători cu frumoasa principesă Nastasia, fiica cneazului Trubeţkoi (1719). Fostul domn moldovean deveni acum un curtean de modă europeană. Portretul său din această vreme ni-l arată fără hainele sale orientale, cu mustăţile sacrificate. Femeia tînără, apoi faptul că tot mai mult era ocupat de grijile împărăţiei ruseşti — Dimitrie făcea parte din consiliul intim de trei al ţarului—îl va distrage tot mai mult dela activitatea sa de scriitor. Işi cizelează şi îşi corectează operele.

Şi în cercurile ruseşti Dimitrie se bucura de faima unui om foarte învăţat, ceiace se ştia şi dincolo de hotarele marei împărăţii. Academia din Berlin îl alesese membru la 11 Iulie 1714, iar mai tîrziu împăratul Germaniei îl va numi principe al imperiului roman [1], iar în 1721 ţarul îl face consilier intim.

Ca membru al consiliului de trei şi intim al ţarului, ca orientalist reputat însoţi pe acesta în campania din Persia (1722-3). A ajuns pănă la Astrahan. In drum s'a manifestat la el diabetul. De aceia i se dădea voe, la 14 Ianuar 1723, să se întoarcă acasă. Reîntors la Dimitrovca, reşedinţa sa dela moşie nu mai avu mult răgaz să trăiască. La 21 August 1723 în amurgul ceasului 7 şi 20 minute [2] se stîngea departe de ţara sa cea mai impozantă figură a literaturii romîne dela sfîrşitul sec. XVII şi începutul sec. XVIII. Traducătorul francez al *Istoriei imperiului otoman* îi zicea „un prince plus illustre par ses vertus et par l'étendue de ses connoissances, que par la noblesse de son sang et l'ancienneté de son origine".

In secolul XVIII faima învăţăturii, apoi o parte din opera principelui moldovean a străbătut întreagă lumea cultă europeană. Unele din operele lui s'au tradus în mai multe limbi, au ajuns mai multe ediţii şi au împodobit vitrinile marilor librării europene.

Vlăstarul răzeşilor fălcieni cel dintăiu dintre Romîni, s'a bucurat de renume, am putea zice mondial. In viaţă însă Dimitrie Cantemir s'a bucurat numai de renumele unui om foarte învăţat, căci n'a ajuns să-şi vadă tipărite principalele sale opere. Nici opera politică, nici opera literară nu i-a adus mulţumirea, care cu drept putea să o aştepte. Impreiurările i-au fost haine. Aşezat între o lume, care apune şi alta, care începea, adică epoca fanariotă, prin activitatea sa ne arată, ce ar fi putut fi civilizaţia romînească, dacă n'ar fi urmat vremea arendaşilor politici din Fanarul constantinopolitan, care vor căuta să ne orientalizeze.

---

1. Tindal, Viaţa lui Dimitrie Cantemir, Anexă la Ist. imp. otoman, trad. Hodosiu, II, 807.
2. Şt. Ciobanu, op. cit., pag. 49 etc.

3.—Soarta operelor

Dimitrie Cantemir şi-a văzut publicate următoarele opere:

1) Divanul sau gîlceava înţeleptului cu lumea sau giudeţul sufletului cu trupul, Iaşi. 30 August, 1698; s'a republicat în Arhiva Istorică, II, pag. 81—170, Bucuresci, 1865, şi în tom. V din Operele lui Dim. Cantemir, ed. Academiei, Bucuresci, 1878.

2) Tarifu ihui musiki ala veghi maksus (Explicarea muzicei teoretice într'un chip pe scurt). La Tindal, ca şi în Vita pr. Demetrii Cantemirii se aminteşte sub titlul: Introducere la studiul muzicei turceşti, scrisă în limba romînă, quarto.

3) Curanus, din care afirma Tocilescu—o parte a apărut în traducerea rusească a lui Iliinski subt titlul: Kniga systima ili sostoianie muhammedansk ia religii napečatasia poveleaniem ego velicestva Petra Velikago imperatora i samoderžţa vse Rossliskago v typografii ţartsvuiuştago, Sankpiterburga, leata 1722, Dekabriia v 22 deni (Cartea sistemei sau despre starea religiei mahomedane. S'a tipărit din porunca Majestăţii sale Petru cel Mare, împăratul şi autocratul tuturor Rusiilor. In tipografia imperială Petersburg în anul 1722, Decembre în 22 zile). [1] De bună seamă este opera amintită cu titlul: Sistema religiunii mahomedane, în cele două biografii ale lui Dimitrie Cantemir. [2] Această carte mai cuprinde dedicaţia lui Cantemir către Petru cel Mare, închinare în versuri latine de Ghedeon Vişnevschi, prefect al şcolilor din Moscova, către Cantemir şi o odă a lui Teofilact rector al aceloraşi şcoli *„In laudem operis serenissimi principis Demetrii Kantemirii Systema, dicti de Religione et Statu imperj turcici“*.

4) Loca obscura in Catechisi quae ab anonymo autore sloveno idiomate edita et Pervoe ucenie otrokom intitulata est, dilucidata autore principe Demetrio Cantemirio, 1720. S'a tradus şi ruseşte [3]. Tratează principii de educaţie religioasă pentru copii polemizînd cu cartea „Cea dintăi învăţătură a copiilor“, tipărită de Teofan Procopovici în 1720.

Alte opere au rămas numai în manuscris. Aceste manuscrise îşi au istoria lor şi unele au fost publicate într'un timp mai apropiat sau mai îndepărtat de moartea autorului. Grigore Tocilescu trimis în 1877 de către Academia romînă în Rusia a găsit următoarele manuscrise:

a) In biblioteca arhivelor principale din Moscova ale ministerului de externe a dat peste următoarele manuscrise: 1 Hronicul vechimei á Romano-Moldo-Vlahilor; 2) Istoria ieroglifică, 631 fol; 3) Compendiolum universae logices institutionis cu 88

---

1 Gr. Tocilescu, Raport, în Annalile societăţii Academice Romane, tom XI, secţiunea I, Bucuresci, 1878, pag. 47, 54, 56. *Vita* amintită dă greşit 1721 ca an al tipăririi.

2 Istoria Imperiului Otoman, ed. cit. II, pag. 806 şi Vita Constantini Cantemyrii pag. 14

3 Tocilescu, Raport cit.,

foi; 4) Curanus; 5) *Historia Moldo*-*Vlahica*; 6) Dell'acrescimento e decadenza del'Impero Othomano osia epitome dell'Istoria Turca, tradotta in Italiano da Antioco Principe Cantemir, figlio dell'autore, cu adnotaţii.

b) Biblioteca Academiei teologice din lavra sfîntului Sergiu avea următoarele manuscrise: 1) Loca obscura în catechisi, quae ab Anonymo Authore sloveno idiomate edita et Pervoe ucenie otrokom intitulata est, dilucidata autore Principe Demetrio Cantemirio, un volum în 4⁰. pagini 247; 2) Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago, tomus primus, quo comprehendantur Theologophysices principia sacra authore Demetrio Principe Moldavo, un volum în 4⁰, pagini 338; 3) Ioannis Baptistae Van-Helmont, Physices universalis doctrina et Christianae fidei congrua et necessaria philosophia, un volum în 4⁰ pagini 820; 4) Institutio Logices, id est de philosophiae instrumentali arte habitus (acelaşi mic tratat de logică al lui Cantemir) un volum în 4⁰, 293 pagini. 5) Institutio logices ad mentem neotericorum philosophorum, tratat de logică al lui Ieremia Cacavela, ca adaus la lucrarea de mai sus a lui Dimitrie.

c) *Biblioteca muzeului asiatic din Petersburg* păstra următoarele manuscrise:

1) Historia incrementorum atque decrementorum Aulae Othomanicae; 2) Descriptio Moldaviae; 3) *Vita Constantini Cantemyrii* cognomento senis Mold. P. P. autore Demetrio Cantemirio Principe Moldaviae, 179 pagini în folio; 4) Collectanea Orientalia sau Principis Demetrii Cantemiri, Variae schedae et excerpta ex autographo descripta, 54 foi, in 4⁰. apoi, Panegiricul lui Petru cel Mare, Panegiricul Sfîntului mucenic Dimitrie Thesaloniceanul şi Planul Constantinopolului ridicat de Dimitrie Cantemir.[1]

Manuscrisele din biblioteca muzeului asiatic din Petersburg rămăseseră după moartea princiarului autor, fiului său Antioh. După moartea lui Antioh le-a cumpărat în Paris contele Tomson, ginere al lui Berhave. După moartea contelui Tomson soţia acestuia le-a dăruit unchiului ei Avram Berhave, fost profesor al Academiei din Petersburg. Dela acesta le-a moştenit sfetnicul şi medicul împărătesc Kruze [2]. Celelalte manuscrise, rămase la Şerban (Serghie), fiul lui Dimitrie, au fost cumpărate la licitaţie de Nicolae Bantiş Kamenskiĭ, strănepot despre mamă al lui Dimitrie Cantemir, şi au fost dăruite în 1783 arhivelor principale din Moscova ale Ministerului de externe.[3]

Vita Principis Demetrii Cantemirii adaosă la biografia lui Constantin Cantemir aminteşte Hronicul în modul următor: De antiqua Dacia, Moldavo idiomate elaboratum, qui tamen non-

---

1 Hronicul vechimei a Romano-Moldo-Vlahilor, ed. Tocilescu, Precuvîntare, pag. VI şi urm.
2 Vezi prefaţa la Descrierea Moldovei, ed. Iaşi, 1851.
3 Tocilescu, loc. cit..

dum ad finem perductus est, Tomum unum. Această carte, Tindal o numeşte: „Istoria antică şi modernă a Daciei, o carte mare, manuscris in folio, scris în limba romînă" şi adaogă că forma latină a acestei cărţi s'a pierdut în Marea Caspică, cînd s'a înecat corabia cu lucrurile lui Dimitrie Cantemir. După Tindal, Engel va cita această carte subt titlul: Das alte und neue Dacien. Acelaşi ne spune că tot atunci s'a pierdut şi următoarele alte două opere: De statu politico aulae Othomanicae sau Istoria Mahomedanilor din vremea mincinosului prooroc Mahomet până la primul împărat al Turciei, scriere latinească, începută la Constantinopol şi terminată la Petersburg în anul 1717. De asemenea s'a pierdut şi un Catechism compus de Cantemir în limba persană. Se citează şi: *Monarchorum physica examinatio.*

După moartea lui Dimitrie Cantemir i s'au publicat operele în seria, cum o vom expune:

In 1732 Antioh Cantemir era trimes în Anglia, ca să restabilească bunele raporturi între imperiul moscovit şi regatul insular. Trecînd prin Haga însărcină pe un librar să tipărească „Descrierea istorică şi geografică a Moldovei". Nu se făcu însă nimic. Ajuns în Londra, unde casa lui deveni loc de intîlnire al învăţaţilor, Antioh începu să traducă în italieneşte Istoria imperiului otoman. Astfel s'a născut manuscrisul, despre care am vorbit, care însă nu dă o traducere complectă.

Aflînd regina Angliei de preţiosul manuscris adus de Antioh, însărcină pe Tindal să-l traducă. Astfel apăru The History of the growth and decay of the othoman empire, Londra, 1734. Cartea fu o sensaţie. Repede se epuisă, aşa că în 1756 se tipări o a doua ediţie. Cîtă aviditate a fost în cetirea acestei opere, reese şi din împrejurarea că Byron citează pe Cantemir în cîntecul V şi VI din Don Juan[1] şi este utilizată în cele mai cunoscute, nu numai în cele mai mărunte lucrări ale sec. XVIII, bunăoară în operele lui Voltaire. Prin Dimitrie Cantemir va lua cunoştinţă Europa interesată şi curioasă de situaţiunea trecută şi contemporană sieşi a împărăţiei turceşti. Traducerea rusească a lui Iliinski nu s'a publicat. Este atît de ştiut că pătura cultă rusă de atunci era saturată de cultură germană. Lumea germană, care politiceşte era lumea habsburgică, va avea nu peste mult o bună traducere. Izvodind-o din englezeşte, Iosef Lor. Schmidt zis Schröder publică în 1745 la Hamburg: Geschichte des osmanischen Reichs nach seinem Anwachse und Abnehmen. In 1743 publică de Joncquières: Histoire de l'empire othoman, où se voyent les causes de son aggrandissement et de sa décadence, Paris, Tom. I—IV. Traducerea franceză prezintă lipsuri. Lasă afară tot, ce n'ar conveni papei şi regelui francez, europenizează numirile, cum le dă turceşti Dimitrie Cante-

---

1. I. Botez, Studii şi observaţii, Iaşi, 1914, pag. 261—2.

mir, întrebuinţează Filipopol în loc de Felibe, Ferdinand în loc de Firindos etc., cum se găseşte în textul lui Cantemir.

Vita Constantini Cantemyrii cognomento senis Moldaviae Principis nu s'a păstrat în original. Face parte din manuscrisele rămase la Antioh, fiul lui Dimitrie. Dela Bayer, membru al Academiei ruseşti, avem o copie, despre care ni se spune că este făcută „ex authographo auctoris". Notele acestei copii arată că Bayer a cetit cu greu textul. Folosind datele acestei lucrări cantemiriane, Bayer a publicat latineşte şi ruseşte o biografie a lui Constantin Cantemir, la Moscova, 1788. Opera lui Dimitrie Cantemir despre tatăl său, s'a publicat mai întâiu de Academie (Operele Principelui Demetriŭ Cantemirŭ, Tom. VII, Bucureşti, 1883). Nouă ediţie cu traducere a dat d. N. Iorga.

Descriptio Moldaviae n'a putut o publica Antioh la Haga. Dimpreună cu alte manuscrise aflate în posesiunea lui Antioh Cantemir prin Kruze, medicul imperial, ajunse cunoscută profesorului dela Petersburg Müller. In altă parte se afirmă că Müller a cunoscut „Descriptio", cînd Antioh învăţa la Academie şi se adaugă că fostul logofăt al lui Dimitrie Cantemir, adică Ivan Iliinskii ar fi tradus în latineşte opera scrisă mai întâiu de Dimitrie în moldoveneşte, ceiace nu corespunde însă adevărului. Profesorul Müller o dădu lui Büsching, care o publică în Magazin für die neue Histhorie und Geographie, Hamburg, 1769, Vol. III—IV.

Această traducere germană se publică iarăşi, cu note ale editorului pentru a doua oară în 1771. Avem şi o traducere rusă din 1789 şi una greacă din 1819. După traducerea germană, banul Vasile Vîrnav isvodi cea dintâiu traducere romînească [1]. Această traducere se tipări în 1825 la Neamţ cu titlul : Scrissori'a Moldovei, de Dimitrie Cantemir Domnul ei, carea acum întâiu s'a tipărit în zilele bine credinciosului şi de Chr. iubitoriului Domnului nostru Ioan Sandulu Sturza Voevod cu blagoslovenia Préo sfinţitului archiepiscopu şi mitropolit Kyrio Kyrio Veniamin allu Mold. Pe vremea précuviosului stareţiu allu sfintelorŭ monasteri Némţiului şi Secului, Kyr Dometianu. In sfant 'a monastere Némtiulu la annulu 1825. August în 19, în 4°, 344 pag. cu caractere vechi. Aceiaşi traducere o republică C. Negruzzi în 1851 la Iaşi, iar în 1865-8 din nou Boldur Latiescu. In vara anului 1870 Academia romînă află că în Rusia sînt două manuscrise, care conţin Descriptio Moldaviae, unul complect, altul cu lipsuri. A. Papiu Ilarianu fu însărcinat să îngrijească ediţia Academiei. In 1872 se publică textul latin, iar în 1875 traducerea romînească continuată de Iosif Hodosiŭ. O traducere nouă bună a textului latin publicat de Academie, traducere mai îngrijită, pe alocurea însă cu greşeli de tipar, a dat în 1923 d. Giorge Pascu. Comparînd diferitele ediţii şi traduceri se constată oarecare abateri de text, aşa că şi opera latină ar trebui din nou publicată cu apa-

1. Archiva Romînească, Ed. II, Tom. II, pag. 208, nota.

ratul necesar. In biblioteca scriitorilor romîni (Buc. 1904) M. Nicolescu a îngrijit o ediţie populară.

Hronicul vechimii a Romano-Moldo-Vlahilor a aşteptat o ediţie utilizabilă cu folos până în 1901, cînd îl publică Gr. Tocilescu(Operele principelui Dimitrie Cantemir, Tom. VIII, Bucureşti, 1901). In 1833 Februar 5 cerea din Rusia manuscrisul Hronicului mitropolitul Veniamin. Obţinîndu-l se adresă pentru editare paharnicului Gheorghe Seulescu, care în 1835 în tipografia mitropoliei publică tom. I, iar în 1836 tom. II. Afară de manuscrisul din Rusia al Hronicului mai era o copie a lui, ajunsă pe la 1730 în biblioteca din Blaj. Samuil Clain cunoştea şi a utilizat acest manuscris, şi i l-a descris şi lui Engel. Un comerciant dela Viena îl adusese din Petersburg. Astăzi nu mai există acest manuscris, însă avem o copie a lui, intitulată: Historia sev res gestae nationis Valachicae. Manuscrisul acesta a fost copiat de dascălul „şcolii rumîneşti din Blaj născut şi venit din Ţara Romînească din judeţul Romanaţului din satul Arceştii" şi s'a scris între 8 Septembre 1756 şi 31 Mart 1757. Manuscrisul prezintă unele lacune. Acest manuscris a fost revăzut şi adnotat de altcineva în 1827.

Istoria ieroglifică formează tomul VI (Bucureşti, 1883) din Operele principelui Demetriu Cantemiru publicate de Academia romînă. In acelaşi volum avem: Compendiolum universae logices institutionis şi Ioannis Baptistae Van Helmont Toparchae in Merode Royenborch, Oorshot, Pellines etc. Physices universalis Doctrina et christianae fidei congrua et necessaria Philosophia, Encomium in authorem et virtutem doctrinae eius (Lauda cotra izvoditoriu şi cotra virtuti'a invetiaturii lui).

Alte lucrări de orientalistică şi geografie s'au adaos subt numele de Collectanea orientalia la volumul VII, care cuprinde Viaţa lui Constantin Cantemir, Bucureşti, 1883. Istoria imperiului ottomanu, crescerea şi scăderea lui, s'a publicat de Academie în traducerea lui Ios. Hodosiu partea I-a Bucureşti 1876, partea II-a Bucuresci, 1878.

Lucrarea despre Cantacuzini şi Brîncoveanu s'a publicat şi în Jurnalul lui Petru cel Mare, cum l-a cunoscut apoi şi banul Mihai Cantacuzino [1]. Această operă era tipărită greceşte şi ruseşte în 1734 cînd Tindal publica traducerea engleză a Istoriei turceşti. In 1795 Gheorghe Ion Zavira dă din nemţeşte o traducere neogreacă cu titlul: Συμβεβηκότα τῶν ἐν τῇ Βλαχίᾳ Καντακυζηνῶν καὶ Βραγκοβάνων μεταγλωττισθέντα μὲν ἐκ τῆς γερμανικῆς γλώσσης εἰς τὴν ἡμετέραν ἁπλῆν διάλεκτον Viena, 1795. Zavira scria după Tindal că această lucrare a fost scrisă de Dimitrie Cantemir în limba romînească. Prima traducere romînească făcută de banul Vasile Vîrnav s'a publicat în Archiva romînească a lui Kogălniceanu, vol. II, Iaşi, 1845, cu titlul: Intîmplările Cantacuzineştilor şi Brîncovenilor, iar altă traducere

---

1 Vezi Genealogia Cantacuzinilor, ed. N. Iorga, Buc, 1902 pag. 294 şi urm; cf şi G. Pascu, Viaţa şi operele lui D. Cantemir, Bucureşti, 1924, pag. 84.

făcută după exemplarul operei lui Zavira păstrat în biblioteca din Göttingen, a dat-o G. Sion în Tom V din Operele Principelui Dimitrie Cantemir, ediţia Academiei, Bucureşti, 1878, dîndu-i ca titlu: Evenimentele Cantacuzinilor şi Brîncovenilor. Manuscrisul traducerei ruse: *Istoria Kantakuzinich i Brankovanov* s'a găsit în Arh. min. externe din Petersburg.

4.—Evoluţia literară a lui Dimitrie Cantemir

Considerînd activitatea literară a lui Dimitrie Cantemir, îl constatăm în veşnic progres, cu anumite, fireşti, organice nuanţe deosebitoare dela vreme la vreme. Trei epoci se pot stabili cu graniţe destul de precise. Prima epocă ţine până la 30 August 1698, cînd apăru *Divanul*; epoca a doua îmbrăţişează apoi activitatea lui de tranziţie până la 1711 şi a treia, epoca maturităţii, cuprinde operele concepute sau scrise în formă definitivă după 1711.

Epoca întâia. Este interesantă prin faptul că ne arată educaţia unei beizadele moldoveneşti spre sfîrşitul secolului XVII. Vedem, cum călugărul Ieremia Cacavela adus din Ţara-Romînească a lui Şerban Cantacuzino îi conduce paşii. După moda vremii şi în legătură cu centrul cultural, căruia aparţinea acest Ieremia Cacavela, Dimitrie Cantemir învaţă şi învaţă cu aviditate, filosofie. In acest timp îşi însuşeşte nu numai limba grecească, ci şi cea latină, în care scrie primul tratat de logică la noi: Compendiolum universae logices institutionis. Tot în această vreme este preocupat de teoriile lui Ioan Baptist van Helmont, alchimist şi medic belgian născut la Bruxelles în 1577 şi mort aproape de Vilvorde în anul 1644. Acest urmaş şi sistematizator al lui Paracelsus 1 uimise lumea prin doctrinele sale filozofice, care sînt un amestec bizar de misticism şi empirism, reprezentînd noutăţi temerare şi cea mai înverşunată reacţiune în contra scolasticei şi principiului autorităţii. Teoria lui despre constituţia materiei şi alcătuirea lumii era discutată şi în cercurile învăţate din Constantinopol. Van Helmont fusese şi un inventator în ştiinţă, în chimie şi în medicină. Iată atîtea motive, care l-au putut îndemna pe Di-

---

1 Wilh. Windelband, Die Geschichte der neueren Philosophie, I. Leipzig, 1922, pag. 53—4. Cf. şi F. Strunz, Iohann Baptist van Helmont, Viena, 1907. Este interesant de constatat unilateralitatea culturii constantinopolitane în izvoarele apusene şi predilecţia acesteia spre misticism. In 1637 apăruse Discours de la méthode al lui Descartes, iar în 1641 Meditationes ale aceluiaşi. In 1642 se publică De cive a lui Hobbes în 1677 Ethica lui Spinoza, în 1687 Principiile matematice ale lui Newton, în 1620 Novum organum de Bacon, în 1638 Discorsi de Galilei, în 1690 An essay concerning human understandig, în 1695 Système nouveau de la nature, în 1697. Dictionnaire historique et critique de Bayle, iar în 1710 Treatise concerning the principles of human Knowledge de Berkeley etc., opere epocale, care n'au atras în sfera de discuţie pătura cultă grecească din Constantinopol, cum va dovedi-o şi activitatea lui Nicolae Mavrocordat după cariera literară a lui Dimitrie Cantemir. Pentru operele de mai sus cf. succinta expunere din Karl Vorländer, Geschichte der Philosophie, II, Leipzig, 1921.

mitrie Cantemir să ne deie esenţa învăţăturii, care părea aşa de nouă şi aşa de interesantă. Van Helmont pentru Dimitrie este un crainic al adevărului. Opera este scrisă latineşte şi romîneşte. Atunci Dimitrie este silit să alcătuiască cel dintăiu limba filozofiei romîneşti. Aceste cărţi filozofice dovedesc, în altă ordine de idei, că Dimitrie Cantemir învăţase foarte mult şi din anii fragezi ai tinereţii avea o cultură, pentru vremurile sale, extraordinară. Pentru a crea limbajul filozofiei romîneşti se cerea însă mai mult decît numai sîrguinţă şi dragoste de a ceti. Cultura constantinopolitană grecească dela sfîrşitul sec. XVII, o cultură de amestec şi fără originalitate căuta anume, şi credea că găseşte în întortocherea frazei profunzimea cugetării. Ca să fii însă un înainte mergător, trebueşte să te prezinţi în cea mai clară lumină şi cu o formă ispititoare, iar nu încercînd să ascunzi sensul în cît mai multe cuvinte şi podoabe. Iată cum termina lauda lui van Helmont: „Precum păgîneasca învăţătură în svitoce şi numai şi table de aramă ce în fietecare curat şi creştinesc piept zugrăvită şi pecetluită nici easte de a stare în prepus, de vreme ce în chipul fulgerului dela apus până la răsărit a tuturor atînşilor sau loviţilor vintre şi aşa — şi pre singura meduha le-au pătruns; căci de naintea feţii adevărului cele iscusit vorovitoare sau mai vîrtos blojeritoare limbi amuţesc; negurile se împrăştie, se luminează întunericul, de fugă se svătueşte şi se apucă minciuna; pohîrneaşce-se Pythiul, isvoditoriul basmelor, acela vestitul Tripus; singur pre sine cu capul în gios se dă de rău voitorul smeu; cu nesuferită înfricoşare, de mazacia păgînătăţii îndupate şi de greu impresurate scoleştile ascunsuri de inimă se cutremură; a elinimei împuţite şi de scărăndăvit scărnăvii se şterg; de zoi plinele şi creştinătăţii gatate (cu vicleşug) pahare se răstoarnă; veninurile în barbara răutate prea învechite se borăsc; desvălescu-se amăgelile; neruşinoasa Peripatetica, Academica greţoasa a golimii sărăcie se desgoleşte; şi iarăşi singură din sine se arată şi în veac una şi numai aceia se va arăta, adevărăciune".[1] Astfel voia să trezească în publicul său cetitor entuziasm pentru van Helmont![2]

In acelaşi timp însă aceste lucrări filozofice anunţă ceiace Dimitrie Cantemir va fi: Un cugetător totdeauna devotat ideii creştine, care chiar cînd va avea să exprime adevăruri simple, va recurge la culorile, în care fantazia sa era poetic de bogată. Aşa se explică că prima lui operă istorică totdeauna importantă ca subiect e departe de sobrietatea stilului, care caracterizează adevărata istoriografie. Tot de aici putem anticipa că Dimitrie Cantemir va dovedi deosebită preferinţă pentru stilul sentenţios şi desele opriri în expunerea evenimentelor, care vor fi tot atîtea judecăţi.

1. Operile Principelui Demetriu Cantemiru, ed. Acad. Rom., Tom. VII, pag. 483 485.
2. Operele lui V. Helmont au fost publicate sub titlul: Ortus medicinae etc., Amsterdam, 1648; altă ediţie, Veneţia, 1651.

Nu se va mulţumi numai cu expunerea şi reconstruirea evenimentelor, ci aproape totdeauna va căuta să le şi judece. Pedantismul lui este o urmă a pedantismului filozofic, care caracteriza cultura constantinopolitană de atunci.

Opera principală a acestei epoci este: Divanul sau gîlceava înţeleptului cu lumea sau giudeţul sufletului cu trupul, carte scrisă greceşte şi romîneşte. Aici se arată, ce învăţase Dimitrie Cantemir până la 1698 August 30, cînd eşea cartea din tipografia eşeană. Hatmanul Lupul Bogdan, cumnatul domnesc, îngriji tipărirea operei. Dimitrie închină cartea fratelui său Antioh, care atunci era domn al Moldovei. Avem şi o prefaţă a lui Cacavella care ţinuse el „plugarul carele la holda minţii tale am ostenit" să recomande publicului lumina aprinsă de învăţăcelul său. Cacavella vorbeşte despre „a voroavei înfrumuseţare, precăt a moldovenescului neam limbă, a cuprinde poate" şi ne spune că este „cu retoricesc meşterşug împodobită, adîncă şi bogată",[1] această carte „întîia osteninţă", „răsădire şi odrăslire", cum zice însuşi Dimitrie către fratele său, căruia-i dedică acest „de floricele cules şi legat mănunchiaş". Nu ştim, dacă cineva cetind-o a avut mulţumirea anticipată de Cacavella. Cartea însă, cu tot stilul ei caracteristic operelor de acest fel ale lui Cantemir este interesantă prin faptul că ne arată izvoarele culturii, la care Dimitrie Cantemir îşi adăpase mintea. [2] Divanul, ale cărui pagini sînt ilustrate şi prin desenuri simbolice, este împărţit în trei cărţi, după care urmează cele 10 porunci ale stoicilor şi termină cu „a altuia învăţătură" în care se recomandă reguli pentru viaţă. Pentru a scrie această carte, Dimitrie Cantemir a despoiat de învăţăminte cele două scripturi, operele vechi filozofice, ca şi lumina aruncată asupra scripturii de Petru Belhurius. Dimitrie cetise foarte mult, cetise cu atîta sîrguinţă şi cu atîta convingere, încît ostentativ scrie că învăţătura este cel mai mare bun al omului şi că fără de învăţătură omul este dobitoc şi mort, ba chiar mai rău decît un dobitoc. Iată ce zice undeva :

Copilul neînvăţat dobitoc mic creşte,
Iară mare făcîndu-se, bou mare se numeşte.[3]

Şi alte stihuri întrerup povestirea, care însă rar se ridică la adevărată înălţime poetică.

Este interesant de ştiut că Dimitrie Cantemir, care avea atîta evlavie pentru van Helmont şi ca mentalitate filozofică pornise şi dela acesta, a ajuns la opera sa intitulată Divan etc., precum şi fiul acestui medic olandez, Franz Mercurius, van Helmont teozof şi alchimist (1618 1699) dela filozofie, dela discuţii în contra lui Hobbes, Descartes, Spinoza, platonism, creştinism etc. a

---

1. Ed. cit., Tom. V, pag. 45 6.
2. Vezi mai sus pag. 6.
3. Ibidem, pag. 167.

terminat prin a scrie: Quaedam cogitationes super quattuor priora capita libri primi Moisis, 1697, carte, despre care nu ştim s'o fi cunoscut Dimitrie Cantemir.

Epoca a doua.—Opera, care Dimitrie Cantemir a terminat-o în cursul epocei a doua a activităţii literare, este „Istoria ieroglifică, adevărată pentru lucrurile, carile între douî mari şi vestite a leului şi a vulturului monarhii sau tâmplat şi prin vreamia a 1700 ani de vreadnicie a să creade scriitoriu foarte pre amănuntul însămnate, carile prin tot cursul vremei aceia între vii au fost, de vârstă la 3100 ani fiind, cînd sfîrşitul începutei sale istorii a videa sau învrednicit". Lucrarea era terminată aşa dar înainte de 26 Octombre 1705; [1] continua domnia lui Mihai Racoviţă, cînd scria de ex. partea VI. [2] Ea reprezintă într'adevăr o etapă foarte caracteristică în evoluţia literară a lui Dimitrie Cantemir.

Tocmai din aceste motive stabilirea vremii, cînd a fost scrisă, este de o foarte mare importanţă. Povestirea este aşa de vioae, că-ţi face impresia gureşiii unuia, căruia nu demult i s'a întîmplat ceiace povesteşte—orice parte a istorisirii avînd un necontestat fond real, fiindcă inexactităţile apar numai atunci, cînd autorul are materialul povestirii dela altcineva. Căci nu se vădeşte niciodată vre-o tendinţă de a schimba forma realităţii întîmplate şi a o oferi cetitorilor altfel. Nu putem cere autorului să fie mai bine informat d. e. pentru începuturile povestirii sale.

Se poate însă surprinde distanţa dela vremea zămislirii faptelor povestite până la timpul, cînd Dimitrie Cantemir îşi aşternea pe hîrtie memoriile scrise în formă alegorică. Pe cînd în primele părţi se opreşte de atîtea ori şi se pierde în consideraţii filozofice, or ne dă capitole de zoologie, care sînt, pentru cetitorul de azi, umpluturi, dar care puteau fi considerate de autor ca necesare,—doar se adresa publicului vremii sale, cînd cunoştinţele zoologice nu erau generale, cînd trebuia să explici camilopardalul, căprioara de Aravia, hameleonul, precum şi alte lighione şi paseri, de numele cărora s'a servit pentru a desemna pe diferiţii boeri, părtaşi ai dramei istorice fără unitate de loc, care s'a desfăşurat în Ţara-Romînească, în Moldova, în Adrianopol şi 'n Ţarigrad—culorile povestirii devin tot mai vii, cu cît ne apropiem de vremea, cînd opera s'a scris şi opririle—tot atîtea monoloage—mai rari. Pentru faptele mai vechi vioiciunea, spontaneitatea povestirii este în strînsă legătură cu rolul personal al autorului. Povestind întîmplări mai vechi, insistă asupra personagiilor lui dragi sau lîngă duşmanii, care meritau să fie cît mai înegriţi. De aceia pen-

1 Nu este nici un motiv să admitem că această lucrare s'a scris în cursul anului 1705 şi înaintea anului 1706. Vezi însă N. Iorga, Istoria lit. rom. în sec. XVIII, vol. I, Buc., 1901, pag. 380. Părerea d-lui Iorga a fost adoptată şi de d. Sextil Puşcariu, Istoria lit. romîne, pag. 150, unde se afirmă că „pe la 1705 termină scrierea". Titlul ne oferă *terminus ante quem.* Cf. şi precizarea la d. G. Pascu, op. cit. pag. 34.

2 Pag. 244: ne spune despre corb că pe struţocămila „epitrop leului şi stăpînitoriu dobitoacelor au pus-o; unde şi pînă astăzi, cu minunea a toată lumea stăpîneşte".

tru cumnatul său Lupul Bogdan are multe pagini duioase. Lupul „nu proastă între toate jiganiile se numia". I se acordă un foarte mare rol, cît nu l-a putut avea. In legătură cu argumentele filozofice—i se zic—ale lupului ni se prezintă nişte istorioare, care puţin localizate ar putea să figureze în cărţile noastre de cetire pentru şcolile primare şi anume păţania ghiganului, povestea omului sărac, care pe lîngă colibiţa lui, avea doar 10 găini, 2 cocoşi şi un dulău, care-i păzea mica avere.[1] Instructivă este povestea cu armăsarul, care păzea herghelia boerului,[2] ori mai tîrziu povestea cu guziul, furnica etc., aşa cum atribue, că a spus-o la masa triumfătorilor asupra neamului cantemiresc din toamna anului 1703 brehnace, subt care nume povestea întruchipează pe Constantin Cantacuzino stolnicul, care după autor are faţă de Brîncoveanu şi cei de o părere cu acesta cuvinte şi sfaturi „ca mărgăritarul curat la aurul nespurcat şi pietrele scumpe frumos cu aur alcătuite era"; [3] altădată despre aceiaşi brehnace bătrînă ne spune, că „în multe ştiinţe şi meşteşuguri era deprinsă", [4] pe cînd frate-său Mihai spătarul, *cucunosul* povestirii: ,este din fire cu socoteala înaltă; cuvîntul vreodată gios să-i rămîe nu primeşte, însă multe grăeşte, dară puţine isprăveşte". [5] Rîsul, animal cunoscut, este caracterizat adevărat lucru de rîs (=Mihalachi Ruset). [6] Povestirea are o adevărată staţie de oprire la fostul cumnat al autorului, la struţocămila (=Mihai Racoviţă). Locul Saftei Cantemir, care a fost prima soţie a lui Mihai Racoviţă, l-a luat frumoasa Aniţa, fiica Dediului. In povestirea cantemirească Dediul este guziul orb, un om slut, ne spune Dimitrie, dar avea o fată foarte frumoasă: helge a povestirii. Era Aniţa aşa de frumoasă, că prin ea tatăl său avea pretutindenea căutare. „Fietecarile ce-l timpina, cu toată lumina privelii îl îndemăna şi deşi feria mîna de sărutat, la picioare-i cădea şi i se închina [Că cine iubeşte din suflet pre cel din cămară, mare fericire simple a-l zdvori afară la scară]". [7] Cu toate acestea helge va ajunge soţia văduvului Mihai Racoviţă, a *struţocamilii*. Căsătoria s'a făcut în vremea primei domnii a lui Antioh Cantemir. Neculce povesteşte la prima domnie a lui Antioh Cantemir: „In scurtă vreme (deci la începutul domniei) se tîmplă de muri sora lui Antioh Vodă, ce o ţinea Mihalachi Racoviţă spătar, anume domniţa Safta; şi avu mare jeale şi părere de rău Antioh Vodă după dînsa; şi pe Mihalachi spătarul după aceia nu l-au mazilit din boierie, tot în boierie au fost, şi la cinste, cît au fost domn Antioh Vodă, şi încă i-au dat voie, de s'au şi însurat în zilele lui, de au luat

---

1 Ed. Acad. Rom., pag. 71 şi urm şi 298 şi urm..
2 Ibidem, pag. 75 şi urm..
3 Ibidem, pag. 191 şi urm., 199.
4 Ibidem, pag. 83.
5 Ibidem, pag. 54.
6 Ibidem, pag. 105.
7 Ibidem, pag. 106.

altă fată de boier, anume a medelnicerului Dediul, de la Galaţi". 1 Dimitrie Cantemir intercalează în povestirea sa nunta lui Mihai Racoviţă cu fata Dediului, probabil pentru ca să arăte şi mai mult ridicolul din personalitatea fostului său cumnat. Povestirea degenerează în caricatură de pamflet: „O doamne şi toţi cereşti, lucru ca acesta, cum şi în ce chip a-l suferi ai putut! Unde este cumpăna ceriului, cu care trageţi şi aşezaţi fundul pămîntului? O dreptate sfîntă, puneţi îndreptariul şi vezi strîmbe şi cîrjobe lucrurile norocului. Ghibul, gutul, flocos peptul, boţoase genunchele, catalige picioarele, dinţoase fălcile, ciute urechile, puchinoşi ochii, suciţi muşchii, întinse vinele, lăboase copitele cămilei (=Mihai Spătarul), cu suleagec trupul, cu alba peliţă, cu negri şi mîngăioşi ochii, cu subţiri degeaţelele, cu roşioare unghişoarele, cu molceluşe vinişoarele, cu iscusit mijlocelul şi cu rotungior grumagiurul helgii, ce potrivire! ce asemănare şi ce alăturare are! O noroc orb şi surd, o tiran nemilostiv şi păgîn fără leage! O giudeţ strîmb şi făţarnic, pravilă strîmbă şi fără canoane!

. . . .

Norocul dară într'acesta chip pre helge după cămilă aşezînd, ţînţarii cu fluere, grierii cu surle, albinele cu cinpoi, cîntec de nuntă cîntînd, muşiţile în aer şi furnicile pre pămînt, mari şi lungi danţuri ridicară". Cu acelaşi prilej autorul compune un cîntec de nuntă, care în povestirea lui cu nume de animale, îl spun în cor broaştele cu „broatecii", pentru

. . . .
Helge ficioară, frumoasa nevastă
Nevasta ficioară, ficioara nevastă
. . . .
Fulgerul, fierul, focul mistuiască,
Patul nevăpsit, nu se mai slăvească.
. . . .

Astfel în ieroglifele sale toarnă svonuri, a căror tălmăcire o putea da numai în „scara tilcuitoare". 2

Considerînd tehnica lucrării, numai cu anevoinţă întroduce aceste cuvinte de ură în contra fostului său cumnat. Vor mai fi opriri în cursul povestirii mai departe, cu privelişti mai mult ori mai puţin poetice, dar unele chinuesc pe cetitorul nerăbdător ca descrierile celor mai naturaliste romane. Acum materialul se îngrămădeşte tot mai mult subt condeiu. Invenţia e mai puţin necesară. Autorul istoriseşte evenimente foarte recente, peripeţiile

1 Letopiseţe, ed. I[r], vol. II, pag. 257. Părinţii doamnei Ana, Dediul spătar şi soţia sa Ruxanda au făcut în a 3-a domnie a lui Mihai Racoviţă biserica domnească din Tîrgu Ocna. In 1692 soţia lui Dediul era Trofana. Era aceasta mama doamnei Ana? Vezi N. Iorga, Inscripţii din bisericile Romîniei, I, Bucureşti, 1905, pag. 28—29.
2 Vezi Istoria ieroglifică, p. 394.

Nunta lui Mihai Racoviţă cu fata lui Dediul. Cîntec de nuntă.

luptelor de intrigi, cum se ţeseau în contra celor doi fii ai lui Cantemir, dar mai ales în contra lui Dimitrie. Povestirea devine tot mai mult un capitol de autobiografie travestită: aşa este după instalarea în domnia moldovenească a lui Mihai Racoviţă, cînd se hotărăşte prigonirea lui Dimitrie, a cărui răpunere se considera ca cea mai deplină chezăşie a trăiniciei planurilor politice, pe care în toamna anului 1703 le dusese la izbîndă Constantin Brîncoveanu. In cascada de vorbe scrise la începuturile fiecărei faze nouă de prigoană se reoglindeşte întreg zbuciumul sufletesc al autorului: acesta uneori se găsea aşa de descoperit faţă de vrăjmaşii săi! Prin aceasta poezia povestirii cîştigă. Aceste diversiuni critice sau patetice sînt cu atît mai interesante, cu cît sînt mai lirice, de un lirism descriptiv. Astfel în partea a 4-a, cînd duşmanii, au zădărnicit reeditarea unei noui domnii cantemireşti, autorul subliniază goana turbată împotriva sa cu următoarele cuvinte: „Ce ei încă acestea orînduind şi fel de fel de laţuri, curse, mreji şi alte maestrii în toate poticile şi căile întinzînd, strîmbătate ca aceasta, în multă vreme, cerul a privi, pămîntul a suferi neputînd, de năprasna din toate părţile şi marginile pămîntului holburi, vivore, tremuri, cutremuri, tunete, sunete, trăsnete, plesnete scorniră atîta, cît tot muntele înalt cu temeliile în sus şi vervul în gios răsturnară şi tot copaciul gros, înalt şi frunzos din rădăcină îl dezrădăcinară, şi aşiea toată calea şi cărarea, pre pămînt şi prin aer, cu grele neguri şi cu întunecoşi nuori, ca cu un veşmînt negru căptuşind, astupară, şi tot drumul de pre faţa pămîntului, cu stînci pohîrnite, cu dealuri şi holmuri răsipite şi cu păduri săciuite pretiutinderelea, închiseră şi încuiară. Din ceriu fulgere, din nuori smidă şi piatră, din pămînt aburi, fumuri şi holburi, unele suindu-se, iară altele coborîndu-se, în aer focul cu apa se amesteca, şi stihiile între sine cu nespus chip se lupta, carile atîta de straşnică şi groaznică metamorfosin în toată fapta făcură, cît ceriul cu pămînt şi apa cu focul, războiu cumplit să fie ridicat, se părea, cu a cărora clătire toată zidirea se scutura şi se cutremura şi spre cea de săvîrşit a tot duhul peire se pleca". 1

Cînd primejdia va fi cea mai mare, vorbele vor fi tot atîtea urlete apocaliptice de blăstăm în contra zavistnicilor şi întocmai ca în poezia populară, pe care el o cunoştea,—ştia proverbe, zicături etc.—întreagă natura trebue să ia parte la durerea lui. Sbuciumul sufletesc al celui căzut în mînile crocodilului (=Hasechi, pristavul bostangiilor), cînd şi răspunsul fratelui fu, că o mie de ani, dacă ar fi ţinut la opreală, nu s'ar găsi de loc bani pentru răscumpărare, se exprimă în cuvinte de patetism dramatic în „eleghii caialnice şi traghiceşti"; urlă revolta în el, cînd scria: „Lăcaşele inorogului (=Dimitrie Cantemir), păşiunile, grădinile cerniască-se, păliască-se, veseziască-se, nu înflorească, nu înverziască, nici să odrăsliască şi pre domnul lor cu jeale, pe stăpînul lor negreale

1 Ibidem, p. 169–170.

suspinînd, tînguind neîncetat să pomenească. Ochiuri de cucoară, voi limpezi izvoară, a izvorî vă părăsiţi şi'n amar vă primeniţi! Gliganul sălbatec viiariu, şi 'n livezile lui ursul uşieriu să se facă. In grădini tîrvealeşte, în pomet batealişte să se prefacă. Clătiască-se cerlul, tremure pămîntul, aerul trăznez', nuorii plesnez'; potop de holbură, întunerec de negură vîntul să aducă. Soarele zimţii să-şi răteze, luna siindu-se să se ruşineze, stelele nu scînteiaze, nici Galattea să lumineze, tot dobitocul ceresc glasul să-şi sloboază, faptă nevăzută plecîndu-se vază. Cloşca puii răsipască, lebeda lira să-şi zdrobască, leul răcnească, taurul mugească, aretele fruntea să-şi slăbască, racul în coajă neagră să se primeniască, capricornul coarnele să-şi plece, peştii fără apă să se înnece, gemenii să se desfrăţească, fecioara frumseţea să-şi grozăvească, cosiţa galbenă în negru văpsască, scorpia ascuţit acul să-şi tîmpască, streleţul arcul frîngînd ţinta nu lovască, cumpăna dreptate nu mai arete, apariul topască-se 'n sete; Mars vîrtutea în slăbiciune să-şi primeniască, Mercurie între planete nu mai crainiciască, Zef monarchiia în veci să-şi robască, Vinerea floarea frumseţii să-şi veştezască, Cronos scaunul din sus în gios să-şi coboară; finicul în foc de aromate moară; oltariul jirtfe nu primască, paharul băutura să nu mai mestească; chitul crepe în apa Aridanului, epurile cază 'n gura Syrianului, musculiţa cu jale să vîzîiască, amîndoi urşii greu să mormăiască; pletele Verenicăi să se pleşuvască, corona frumoasă nu le 'npodobască; Pigasos de Andromeda să se depărteze, Perseos de Casiopa să se 'nstrieneze; zmeul capul cu coada să-şi împleticiască; chivotul lui Noe în liman să primejduiască; porumbul frunza maslinului cercînd, rătăciască, în drept [1] a se 'ntoarce nu mai nemeriască". [2]

Scade primejdia, scade, dispare şi tonul de revoltă al povestirii, care acum se aşterne pe hîrtie într'o vreme foarte apropiată de faptul însuşi. Autorul nu desbracă nici mai departe haina ridicolului de pe duşmanii săi, forma istorisirii continuă să-l ispitească a făuri fraza poetic, a arunca publicului fărîme din multa sa învăţătură, povestirea e chiar grăbită, Brîncoveanu însuşi se grăbeşte să facă pace cu Cantemireştii: domnia lui Antioh este asigurată.

Avem o preţioasă dată, post quem s'a scris *Istoria ieroglifică*. Cînd autorul scria sfîrşitul părţii a doua din lucrarea sa, vulpea (Ilie Ţifescu) murise de ftisie. In Mai 1704 simţindu-şi sfîrşitul aproape, Ilie Ţifescul, zis şi Frige-Vacă îşi făcea testamentul. [3] Un document din Decembre al aceluiaşi an îi zice răposat. [4] Aşadară după Mai 1704 şi înainte de 26 Octombre 1705

---

1 Aşa e în textul publicat. De bună seamă e cetire greşită în loc de „îndărăpt".
2 Ibidem pag. 307–8
3 I. Tanoviceanu, Marele spătar Ilie Ţifescu şi omorirea lui Miron şi Velişco Costin (An. Acad. Rom., Seria II, Tom. XXXII, 1910), pag. 26.
4 Ibidem, pag. 27.

scria Dimitrie Cantemir Istoria ieroglifică, celace se confirmă şi prin tonalitatea povestirii. Dimitrie avusese tot răgazul să afle, cum s'au pus la cale lucruri şi fapte, in Bucureşti şi Iaşi: căderea lui Constantin Duca şi împrejurările ridicării la domnie a lui Mihai Racoviţă. Prin aceasta povestirea capătă iarăşi caracterul unor memorii interesante din atîtea puncte de vedere, care explică evoluţia personalităţii şi activităţii literare a autorului lor.

Cu *Istoria ieroglifică* Dimitrie Cantemir era în plină tranziţie. Opera anunţă celace autorul va deveni nu peste mult timp: un istoriograf. Tot aici ni se arată că beizadeaua moldovenească îşi desăvîrşise studiile şi personalitatea. Este adevărat că în această operă se revelează încă oarecare note juvenile. Am arătat mai sus că mediul cultural, din care se desface şi purcede activitatea literară a lui Dimitrie Cantemir, mediul academiei din Constantinopol, nu reprezenta o cultură originală, ci era remanierea culturii bizantine sau formei acesteia prin noi descoperiri ştiinţifice ale vremilor din urmă. Lipsa de originalitate şi timiditatea de a înainta pe un teren de formă cu totul nouă, se observă şi la *Istoria ieroglifică*. Dimitrie Cantemir, căruia i s'ar putea zice omul cel mai cetit al vremii sale, nu se poate lipsi de un model străin. Căci cele 760 de sentinţe, cu care este „frumos împodobită" istoria „în doăsprăzăce părţi împărţită" vădesc experienţa zelosului său cetit. Chiar şi tendinţa de a expune în vitrina cărţii sale atîta ostentaţie de învăţătură, atîtea reminiscenţe de şcoală, de a repeta localizînd fraze frumoase cetite aiurea, [1] este o dovadă mai mult în sensul că autorul crede indispensabil pentru opera sa adaosul multei sale învăţături şi că nu se simte destul de tare pentru a bătători un drum al său propriu. Astfel îşi alege un model: Istoria etiopică de Heliodor. Ne comunică aceasta el însuşi în prefaţă: „Ca moimiţa omului, aşa eu urmele lui Iliodor scriitorului Istorii Ethiopiceşti călcînd mijlocul istoriei la început şi începutul la mijloc, iară sfîrşitul scaunul său păzindu-şi precît slăbiciunea mea, au putut pre picioare mijlocul şi capul să stea am făcut". [2] Ca model Dimitrie Cantemir va avea totdeauna această istorie

---

1 Iată o reminiscenţă homerică: „Iară cînd mîna cea de aur, *cu degetele de trandafir,* din vervurile munţilor flori culege şi mănunchele negre din cele albe alege..." (pag. 257).

2 Ed. Academiei, pag. 5. Această operă a lui Heliodor se va generaliza în Moldova în jumătatea a II-a a sec. XVIII. Toma vel logofăt a făcut o traducere care era gata în April 1772 La Academie se păstrează, cuprinzînd numai partea întăia a traducerii, manuscrisul terminat în Mart 1773 de Gligorie Ilievici, pisarul sfintei mitropolii moldoveneşti. O copie a acestui manuscris se găseşte în biblioteca episcopiei catolice din Oradea Mare (I. Radu, Manuscriptele bibliotecii episcopiei greco-catolice din Oradea Mare, Bucureşti, 1923. An. Acad. Romîne, S. I., pag. 31). Partea a II a a acestei opere (cărţile VI - X) se va copia de Constantin Burghele la episcopia Romanului tocmai in 1781. Mai sînt şi alte copii. Vezi O. Pascu, op. cit., pag. 45 nota.

de moravuri, cînd va redacta aceste memorii, îmbrăcînd cu haină alegorică, zbuciumările politice, la care a luat parte, în curs de 17 ani (1688—1705), adică dela începutul domniei lui Brîncoveanu până la a doua domnie a lui Antioh Cantemir. Nu se poate numi roman social sau istoric [1] această povestire alegorică a întrecerilor dintre partidele boereşti pentru tronul Moldovei şi Ţării-Romîneşti, nici nu putem admite că Dimitrie Cantemir nu avea curajul să scrie cu adevăratul lor nume despre persoanele, care se frămîntau între şi în decursul scurtelor domnii. Cronicarii vremii, N. Costin, cronicarul racoviţean, Ion Neculce, Radu Greceanu etc., au dat în general aproape aceiaşi povestire, prezentînd persoanele boereşti cît de simandicoase subt propriul lor nume şi nu s'au sfiit a le prezenta dimpreună cu faptele lor, pe care nu odată le judecă sever. Povestirea nu trece însă niciodată în satiră: persoanele se prezintă înaintea noastră cu faptele lor, aşa cum le cunoştea cronicarul, sufletul se desprinde din felul, în care se înşiruesc faptele lor, scriitorul îşi stăpîneşte emoţia personală: povestirea este o simplă expoziţie de fapte, după care trebue, ca noi să judecăm interiorul sufletelor. Putem oare cere însă atitudine impersonală, necolorată lui Dimitrie Cantemir, cînd ne comunică cu graba şi groaza sufletului, scăpat din primejdii, reminiscenţele sale, tot atîtea bucăţi rupte din sufletul său? Dimitrie Cantemir ne vorbeşte în prefaţă că s'a nevoit scriind această lucrare „spre deprindere ritoricească". Cu mintea prea împovorată de atîtea amintiri ale cetitului, el credea că drumul acesta este mai artistic şi mai recomandabil. Dacă ar fi vrut într'adevăr să-şi ascundă timiditatea recurgînd la *nume* de paseri şi lighioane pentru a nu jigni pe anumiţi contimporani, ne întrebăm, de ce dă atunci la sfîrşitul lucrării „scara numerelor şi cuvintelor ieroglificeşti tîlcuitoare", cu ajutorul căreia putem—este adevărat, cu oarecare anevoinţă—pătrunde în tainiţa adevăratului înţeles? Fără această scară, lucrarea ar fi fost de necetit. Ori, autorul niciodată n'a vrut, ca opera lui să nu poată fi cetită şi înţeleasă. Cele două prefeţe scrise către cetitori, pe care nu i-a putut avea decît tocmai în 1883, cînd Academia romînă publică cartea, ne arată că se insista chiar a eşi cu ea în public. Este adevărat, pe de altă parte, că tînărul autor are oarecare rezerve pentru a apărea în public ca un îndreptător al vremurilor. Iată ce ne spune: „Apoi judecătoriu asuprealelor mele şi drept sămăluitor să fii te poftesc că—este vorba de cetitor—cîteva şi nu uşoare pricine sînt, carile spre ieroglifica aceasta istorie condeiul a-mi slobozi tare m'au asuprit, întâiu că cu pomenirea istoriei nu mai mult a streinilor decît a hireşilor case fapte se desvălesc. Alor noastre de proaste a le huli (adevărul să mărturisim) frageda fire nu-mi primeaşte; de

1 Vezi însă N. Iorga, Istoria literaturii romîne în secolul al XVIII-lea, I, pag. 357; Sextil Puşcariu, op. cit., pag. 150, unde se afirmă, că „D. Cantemir ne-a dat şi întâiul roman istoric-social"; calificarea de roman a fost adoptată şi la G. Pascu, op. cit., pag. 34.

bune a le lăuda şi după pofta adevărului, precum sînt, lumii a le obşti ascunsul inimii şi stidirea ne pedepseşte. Ale străinilor (care mai cu toţii încă între vii sînt) ceale de laudă vreadnice vrednicii măcar că cu dînsele condeiul a-mi împodobi foarte primitor aşi fi fost; însă alalte carele din calea laudei abătute sînt numere, nevoinţe şi fapte, aşa de tot desvelite în mijlocul teatrului cetitorilor a le scoate, şi faptele într'ascuns lucrate fără nici o siială în faţă a le lovi nici cinsteşi, nici de folos a fi am putut judeca". Şi în altă parte ne spune că s'a aciuat subt scutul umilinţei de ochiul zavistiei. Cîtă distanţă dela această modestie de autor tînăr pănă la expunerea pasionată din *Istoria Imperiului otoman*, din *Memoriul asupra lui Brîncoveanu şi Cantacuzinilor!* Aceasta ne îndreptăţeşte a stărui în părerea exprimată mai sus.

Istoria ieroglifică poate servi ca izvor istoric; nu a fost însă scrisă de autor cu un astfel de scop. Pasiune este în lucrare, oricîtă vrei, şi de orice calitate,—pentru operă de istorie un defect, o calitate însă pentru opera de literatură frumoasă, cum şi-a conceput autorul lucrarea. Cele 12 părţi ale operii sînt tot atîtea filme, în care autorul a prins generaţiunea boerească contimporană.

După prezentarea scuzelor obişnuite autorilor timizi faţă de publicul, căruia se prezintă şi pe care public Dimitrie Cantemir îl va avea in număr foarte restrîns, abia tocmai după 1883—cînd Academia Romînă publică această operă—oferă mai întăiu „scara a numerelor şi cuvintelor străine tălcuitoare", unde se lămuresc cuvintele străine adoptate de autor în povestirea sa. In această privinţă Dimitrie Cantemir este un inovator: are termeni împrumutaţi dela lecturile lui greco-romane şi un înainte-mergător al intrării în limba curentă a cuvintelor greceşti din lumea fanarului [1] şi iarăşi ne mai dovedeşte, ce cuvinte turceşti erau curente în limbagiul comun al aristocraţiei moldoveneşti.

Urmează apoi cele douăsprezece părţi, în cîte este împărţită povestirea alegorică a întrecerii diferitelor coterii boereşti pentru răsturnarea sau aşezarea domniilor din cele două principate în curs de 17 ani (1688—1705).

Autorul ne introduce întăiu în adunarea de lighioane şi pa-

---

1 Ni se dă la fiecare cuvînt şi originea lui. Cele mai multe sînt luate din greceşte, apoi din latineşte, unele din turceşte, slavoneşte etc.. „Alhimista" după el ar fi arab. Specifică şi expresii moldoveneşti, care i se vor fi părut lui negenerale, precum: vase priimitoare în loc de stomac etc., duhul vinului în loc de vinars, deşi în altă carte (Hronicul, ed. Tocilescu, pag. 150) va vorbi despre horilcar. Nu totdeauna nimereşte însă originea cuvintelor. Reprezintă el graiul din Fălciu?

Mai este de observat că cuvintele străine, a căror încetăţenire în limbă se încearcă acum pentru prima dată, sînt supuse unor transformări fonetice, proprii autorului.

seri, care sînt tot atîţia boeri moldoveni şi munteni: e o adunare comună a unor boeri şi altor tagme din ţara leului (*Moldova*) şi ţara vulturului (*Muntenia*). Ca Moldovean ce era, autorul, anunţă cu fală că leul ca cel „mai tare şi mai vrăjmaşiu decît toate jiganiile, cîte pre faţa pămîntului se află, a fi tuturor ştiut este". Cei adunaţi reprezintă după importanţă trei clase sau cum li se zice în lucrare: *orînduell*. Orînduiala întăiu o compun din partea leului (*Moldovei*): pardosul (*Iordachi vornicul*), ursul (*Vasile vornicul*), lupul (*Bogdan hatmanul*), hulpea (*Ilie stolnicul*), ciacalul (*Macsut serdarul*) şi mîţa sălbatică (*Ilie Cantacuzino*), iar din partea vulturului: şoimul (*Toma postelnicul*), uleul (*Ştefan paharnicul*), cucunozul (*Mihai spătarul*), coruiul (*Răducanul*), hîretiul (*Radu Golescu*), balabanul (*Şerban Cantacuzino*), blendăul (*Şerban logofătul*). In orînduiala a 2-a intrau dela Moldova: cîinii (*capuchehaiele*), ogăreii (*călăraşii*), coteii (*iscoadele*), mîţele de casă, bursucul (*Lupul vornic*), nevăstuica (*fata Dediului*), guziul (*Dediul*), şoarecele (*Ursăchel*), iar dela Munteni: corbul (*Constantin Brîncoveanu*), cioara, pelicanul, coţofana (*gramaticul muntenesc*), puhacea, cucuvaia, caia.

Orînduelile apar după importanţa rolurilor jucate în adunare. De aceia din tagma a 3-a „cele mai de gios praguri" fac parte: boul (*Donici logofătul*), calul, capra, rîmătorul, epurele, cerbul, căprioara (*Caragieştii*), lebăda (*Cornescul banul*), dropia, gînsca, raţa, curca, porumbul, găina, turtureaua. Mai tîrziu vine la adunare şi liliacul (*Marco pseudobeizadea*) şi se aşează subt protecţia vulturului (*Ţării-Romîneşti*). Căci pasările şi lighioanele (*Muntenii şi Moldovenii*) erau fiecare aparte şi era vorba să se ajungă la o hotărîre comună. Vidra (*Constantin Vodă Duca*) trebuia scos din domnie, sau cum zice povestirea alegorică, izgonit din ambele monarhii şi se discută, cine să-i fie succesor. Vidra încearcă să se apere, dar nu poate rezista acuzărilor aduse de botlan (*Dimachi capuchehaia*) şi breb (*Burnaz postelnicul*), care-i înşiră răutăţile. Numai căprioara de Aravia (*Dimitraşcu Caragea*) luă în apărare pe Constantin Duca, care atacase în vorbele sale pe struţocămila (*Mihai Racoviţă*), candidatul lui Constantin Brîncoveanu la domnia moldovenească. Aşa voia corbul (*Brîncoveanu*). Ciacalul (*Macsut serdarul*) în zadar aţîţă pe vulpe (*Ilie stolnicul*) în contra planului corbului. Vulpea se va supune, însă de frică. La discuţie ia parte şi lupul (*Bogdan hatmanul*). Vidrii i se impută, că nu e nici pasăre, nici jiganie, cum s'a imputat şi liliacului. Atunci se puse chestiunea: ce e struţocamila: jiganie sau pasăre şi dacă cei doi au fost înlăturaţi, să se înlăture şi struţocămila. Lupul nu avu acum curaj să propună de domn al Moldovei pe unul din fiii lui Cantemir.

Subt blăni şi pene se ascundeau astfel rivalităţile boerilor moldoveni dela începutul sec. XVIII cu toate nuanţele de frică, resemnare sau îndrăzneală.

Dezorientarea produsă prin diversele intervenţii ale Moldovenilor, o curmează cucunozul *(Mihai spătarul)*, care declară ritos că nimic nu poate împiedeca voinţa corbului *(Brîncoveanu)*, care „aşea va, aşea porunceşte, aşea să se facă". Astfel se stabileşte, că struţocămila *(Mihai Racoviţă)* este candidatul, care trebueşte sprijinit. Singură *brehnace* bătrîna *(Constantin stolnicul)* „care în multe ştiinţe şi meşterşuguri era deprinsă" vrea anume să ştie părerea lupului *(Bogdan hatmanul)* despre această candidatură. Vorbele lui Bogdan hatmanul conving pe Constantin stolnicul, că Brîncoveanu nu face bine, ce face. Dar bătrînul sfetnic muntean nu poate înlătura voinţa lui Brîncoveanu. Cînd a intervenit la acesta, i s'a răspuns că pardosul *(Iordachi Ruset)*, vulpea *(Ilie Ţifescu stolnicul)*, ursul *(Vasile vornicul)* şi rîsul *(Mihalachi Ruset)* vor sprijini noua domnie. Macsut serdarul nu contează, iar lupul *(Bogdan hatmanul)* va fi bucuros să aibă pace în bîrlogul *(moşia)* său, că Iordachi Ruset îi va găsi altfel ac de cojoc. Brehnacea răspunde atunci, că Ruseteştii nu merită încredere, inima le e vărgată de vicleşuguri. Cucunozul atribue însă aceste păreri bătrîneţii fratelui său. Nu e permis, ca Moldovenii să triumfeze, fu răspunsul, care nu admitea replică, al cucunozului *(Mihai spătarul)*.

De fapt consfătuirea pentru viitorul candidat fu între pardos *(Iordachi vornicul)*, ursul *(Vasile vornicul)*, lupul *(Bogdan hatmanul)*, vulpea *(Ilie Ţifescu stolnicul)*, cămila *(Mihalachi Racoviţă)*, apoi corbul *(Brîncoveanu)*, cucunozul *(Mihai spătarul)*, brehnace *(Constantin stolnicul)* şi uleul *(Ştefan paharnicul)*. Lui Vasile vornicul îi era indiferent, cine va fi domn, numai el să aibă pace. Ilie Ţifescu dela început fu de partea Muntenilor, dar nu voia, ca Bogdan hatmanul să ştie, ce atitudine ia, căci îi era frică de el. Macsut serdarul nu putea fi nici ajutor, nici piedică. Pe lîngă acesta singur Bogdan nu fu clătinat din părerile sale. Bogdan spera că, îndată ce se vor face cunoscute intenţiile muntene, Iordachi vornicul cu fraţii săi, rîsul *(Mihalachi Ruset)*, hameleonul *(Scarlatachi Ruset)* şi veveriţa *(Manolachi Ruset)*, vor sprijini adevărul. Vornicul Iordachi fusese însă cîştigat de către Brîncoveanu prin scrisori, în care-i promitea a-i face pe Nicolae fiu-său coraco-pardalis (pardos făcut corb), adică să-l facă ginere; rîsului *(Mihalachi Ruset)* i a promis a-i restitui jumătate din cele 53 căpuşi pline de sînge *(pungi de bani)*, ce i le luase Constantin Duca în domnie, şi adică în fiecare an cîte 5 căpuşi, şi tot el va cheltui banii, ce-i va strînge Mihai Vodă pentru datornicii din Ţarigrad; veveriţa *(Manolachi Ruset)* va primi fală deşartă, cămărăşia de ocne şi boeria din vremea lui Constantin Vodă Duca; hameleonului *(Scarlatachi Ruset)* i se va da voe să înoade orice intrigi: e bun de capuchehaie.

Prin căsătoria lui Mihai Racoviţă cu helge, fiica guziului orb *(Dediul medelnicerul)* şi Dediul a fost cîştigat.

Astfel papagala *(Papi Comneno)* poate face bilanţul cons-

lătuirii şi propune ca domn moldovean pe struţocămila *(Mihai Racoviţă)*. Toţi aprobară. Bogdan hatmanul tăcu. Constantin Cantacuzino stolnicul avu cuvinte de îngrijorare. Iordachi Ruset sublinie în cîteva cuvinte cuminţenia propunerii, asemenea Vasile vornicul şi Ilie Ţifescu. Dar Vasile vornicul nu va supravețui mult timp acestui fapt: bolnav de dropică va muri. Ilie Ţifescu va cădea în „melanholia ipohondriacă"; zadarnic va încerca să tragă în cursă pe Lupul Bogdan; ftisia îi va lipi pielea de oase şi se va stinge.

Chestia domniei moldoveneşti trebuia însă aranjată şi la Turci. Pornesc prin urmare la Adrianopol cu pardosul, cu rîsul. Mihalachi Ruset se duce la camilopardal (*Alexandru Mavrocordat)* şi-i promite „tot anul cinci piei de jder cu ţărnă albă împletite" *(blane de sobol și pungi cu lei)* Se face înscris, plătesc pe mai marii turci. Intr'aceia răzmiriţa din Ţarigrad îi zăboveşte. Tot acum se aranjează şi chestia liliacului *(Marco pseudobeizadea*), care era asistat de moimiţă. Ilie Ţifescu scrie celor dela Adrianopol să se grăbească, ca nu cumva Lupul Bogdan să provoace turburări. Acelaşi se duce la Bogdan, care sta la moşie şi-i propune să scrie împreună o scrisoare filului *(Antioh Cantemir)* şi inorogului *(Dimitrie Cantemir)* arătîndu-le gîndurile lor că sînt gata să-i ajute. Astfel voia să piardă pe Bogdan (*„capul în sînge a-i văpsi se nevoia"*) Bogdan refuză şi declară că nu-l interesează nici muştele, ce vor să vîzîiască, nici tăunii, ce vor să sbîrnească, adică îl lasă indiferent nemulţumirea şi neliniştea ciocoimii şi curtenilor, care protestează în contra domnului impus dela Munteni. Tocmai atunci soseşte şi „ciacalul" (*Macsut serdarul*) şi comunică că a observat vîzîială printre albine (*ţăranii birnici*), care sînt nemulţămiţi, că n'au fost invitaţi la adunare, că se mişcă şi vespii (*seimenii, darabanii şi alţi lefegii*), ca şi muştele (*ciocoimea*), trîntorii (*scutelnicii*), tăunii şi gărgăunii. Bogdan era certat cu Iordachi Ruset de cînd cu pribegirea lor în Polonia subt Constantin Duca Vodă.

La Adrianopol Munteni şi Moldoveni, partizanii lui Mihai Racoviţă hotărăsc nimicirea Cantemireştilor şi a lui Bogdan, cumnatul lor. Antioh, căruia mai înainte Dimitrie îi dăruise domnia,[1] chemat în ascuns de rîs (*Mihalachi Ruset*) venise şi el la Adrianopol. De ce? Nici el nu ştia. Cu toţii sînt de părere că Antioh este inofensiv. Inorogul trebueşte răpus, de oarece nu e chip a-l domoli. Trebue vînat şi închis „într'o ogradă încongiurată cu apă lată" (*ostrov*). Manolachi Ruset se angajează a-l răpune. Molia din blană (*Atanasie Papazulu*) avizează pe inorog despre toate acestea.

Liliacul este înlăturat uşor, întărindu-i-se privilegiile. Rămîne celor interesaţi vînătoarea inorogului. Insuşi filul (*Antioh Cantemir*) mersese la Adrianopol putînd să aibă gînd rău asupra fratelui său

---

1 Pag. 167.

Dimitrie, ceiace căindu-se, recunoscu la întoarcere, cînd l-a întîlnit. Cei doi fraţi în această situaţie hotărăsc să lupte: Antioh va lupta pentru răsturnarea lui Mihai Racov'ţă, iar Dimitrie va căuta să doboare pe Brîncoveanu. Dimitrie găsi un doftor bun, care să-i dea reţeta pentru succesul luptei. Se schimbă însă vizirul. Nici Constantin Duca nu poate înlătura împrejurările create de Brîncoveanu.

Mihai Racoviţă se instalează domn; cu călăraşi, iscoade rămîn capuchehaiele la Constantinopol, rîsul (*Mihalachi Ruset*) şi hameleonul (*Scarlatachi Ruset*)

De acum înainte Muntenia şi Moldova se vor conduce de o voinţă: porunca lui Constantin Brîncoveanu. Cei doi domni şi boerii lor fac hîrtie de legătură. Actul e semnat de lebăda (*banul Cornescul*) vellogofăt, boul (*Donici*), vellogofăt, uricar fiind coţofana (*gramaticul muntenesc*).

Legătura prevede aceiaşi prietini şi aceiaşi duşmani pentru cele două ţări .Se amintesc cei trei neprietini de moarte: inorogul (*Dimitrie Cantemir*), filul (*Antioh*) şi vidra (*Constantin Duca*). Domnii vor avea stăpînirile pe viaţă, iar după moartea lor odraslele, ce ar lăsa ei moştenitori. Dintre cele 10 puncte ale tratatului, cum şi-l închipuia Dimitrie Cantemir, mai trebue amintit că se prevedea ca Bogdan să nu se poată mişca dela moşie şi să nu poată avea întîlniri cu Macsut serdariul, că Moldovenii şi Muntenii nu au numai voe, ci trebue chiar să se nevoiască a se încuscri, la cheltuelile pentru răpunerea duşmanilor; Moldova contribue cu o parte din trei, două dîndu-le Muntenia etc..

Tratatul e sărbătorit printr'un ospăţ aranjat cu mult belşug. Deodată vin însă la masă nepoftite şi muştele (*ciocoimea, slugile boereşti*), apoi albinele (*ţăranii birnici*), vespii (*seimenii*) etc.. Comesenii se scoală cu războiu contra lor, dar nu-i putură alunga ca să nu revie la masă. Atunci brehnacea (*Constantin Cantacuzino stolnicul*) propune pace pentru toţi. Constantin Brîncoveanu şi ai săi îşi menţin însă răsboinicia în contra Cantemireştilor, de care părere fu şi Iordachi şi Mihalachi Ruset.

Aflînd toate acestea Dimitrie Cantemir caută adăpost la curtea unui om mare. Reprezentantul extraordinar al lui Constantin Brîncoveanu la Poartă, şoimul (*Toma Cantacuzino postelnicul*) da zadarnice tîrcoale în juru locuinţei inorogului, cum nu putură face nimic nici capuchehaiele cu oamenii lor. Dar domnul muntenesc cu mari ameninţări le cerea să prindă pe Dimitrie Cantemir. Se adună deci toţi, se sfătuesc, hotărăsc să cheme subt jurămînt pe Dimitrie la o conversaţie prietinească. Hameleonul se angajează a duce invitaţia şi a-l îndupleca. Scarlatachi Ruset capuchehaia (hameleonul) fusese prins odată de pristavul bostangiilor şi n'a fost liberat, decît promiţînd un vînat mai gras de răscumpărătoare. Acum hameleonul avea ocazie să se achite faţă de acest pristav; dacă călăraşii Bogdan Seraiului nu vor prinde pe Dimitrie, el va cădea în mîna bostangiilor, deşi acest Dimi-

trie îl scăpase pe Scarlatachi odată din gura dinatorcilor şi făcuse servicii şi pristavului bostangiilor.

Misiunea lui Scarlatachi Ruset reuşeşte. Dimitrie promite că vine, dar vrea să vorbească numai cu Toma Cantacuzino singur. In acelaşi timp şeful bostangiilor e avizat că poate prinde un bun vînat.

Convorbirea avu loc într'un timp, care nu-l ştiu hameleonul şi fu foarte cordială. Dimitrie făcu o impresie excelentă asupra lui Toma Cantacuzino. Acesta aduse vorba despre vrajba Cantemireştilor cu Brîncoveanu şi afirmă că, după cît ştie el, ura lui Brîncoveanu datează din vremea, cînd vidra (*Constantin Duca*) fiind în domnia moldovenească trăia foarte bine cu domnul muntean, căruia îi comunicase, că dintre Moldoveni nu i se supun: Dimitrie Cantemir, Antioh Cantemir, Lupul Bogdan, Iordachi Ruset, Mihalachi Ruset, Manolachi Ruset şi alţi cîţiva mai mici căutînd să-i turbure domnia. Dimitrie replică la aceasta, că vrajba e mult mai veche şi porneşte tocmai dela Brîncoveanu, din vremea cînd domnea Constantin Cantemir. Cu acest prilej Dimitrie face genealogia Cantemireştilor dîndu-ne o versiune deosebită, de ce va prezinta în operele sale de mai tîrziu. Originea Cantemireştilor şi cariera lui Constantin Cantemir după *Istoria ieroglifică*, ar fi aceasta:

„Vii şti dară că odane-oară monocheroleopardalis (*Cantemir Vodă*)[1] dintre toţi boerii cel mai vestit şi mai ales era . . . . a căruia vrednicie, măcarcă lumii ştiută este, însă într'acesta chip, numele, slava şi puterea adăogînd până într'atîta au crescut.

Acesta din oameni buni, proşti zămislit şi născut era,[2] deci întîi şi la chip şi la fire mieluşel, iară după ce mai la mare vrîstă crescu şi între toţi în fruntea a tuturor vitejilor eşi, împotriva a căruia a sta . . . . nimenea nu se putea afla . . . .

Aşe . . . . un Tătar vrăjmaş şi lacom din fire, dară de foame încă mai vrăjmaş şi mai cumplit făcut, cu mare repegiune . . . . tot de odată pre Cantemir să-l farîme . . . . viniia. Cantemir văzînd pre Tătar aşe de cu mare repegiune asupra viindu-i şi acum vreamea în de sară, cînd ziua cu noaptea se îngîna . . . . în tîmpinari-i fără nici o spaimă eşind, ca pre un viteaz aşe de chibzuit şi de tare în frunte îl lovi, cît poftorire a mai face nu mai trebui . . . . Tătarul într'acesta chip vîrtos lovit şi rănit, fără de a doa resuflare viaţa pre moarte îşi schimba.

---

1 Dăm în paranteză însemnarea numelor, iar alte expresii „ieroglifice" le înlocuim fără a da „ieroglifa" corespunzătoare, aşa ca lectura să nu intîmpine nici cea mai mică greutate. Cine e curios a cunoaşte originalul, poate ceti ediţia Acad. Rom., pag. 232 şi urm..

2 Şi Neculce spune în cronica sa: „Acest domn Cantemir Vodă au fost de oameni proşti, de la ţinutul Fălciului" (ed. II, Kogălniceanu, Cronicele Romaniei, II, Bucuresci, 1872, pag. 230), iar N. Costin izice, că era „om de ţară, Moldovan drept . . . . de la Tobac . . . (bidem, pag. 35).

Viteazul cel bun mai tîrziu vitejia, ce făcuse, cunoscînd, carea măcarcă din tîmplare fusese, însă îndată . . . . se schimba şi . . . . în Tătar se muta [Că tîmplările fericirii, la cei mai mulţi, obiceaiile firii a muta pururea s'au văzut"].

Aşe Cantemir, preobrajenie ca aciasta luînd, îndată din neamul sau rezleţindu-se 1 . . . . multă vreame a vieţii sale—în streinătate îmblînd şi petrecînd, odane-oară la loc ca acela a nemeri i se tîmpla, unde de cît toate jigăniile mai mulţi pardoşi (=Suedezi) se afla; acolo . . . . cu dînşii de luptă a se ispiti începu, [„Că pofta biruinţii toate ispiteaşte, şi nevoia toate în-

1 „Scara" (pag. 401) ne spune că răzleţ prin munţi înseamnă capuchehaie la Ţarigrad. După expunerea *Istoriei ieroglifice* deci Constantin Cantemir a fost capuchehaie înainte de trecerea lui în oastea polonă, cînd a luptat în contra Suedezilor. *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. Acad. Rom., p. 16 şi urm., ne informează că George Duca în a treia domnie moldovenească (Noembre, 1678—4 Ianuar, 1684) a trimis pe Constantin Cantemir capuchehaie la Constantinopol şi adică înainte de 1683, prin urmare într'o vreme, cînd cariera militară din Polonia a lui Constantin Cantemir aparţinea unui trecut destul de îndepărtat. Cum vom vedea mai departe, nepotriviri de acest fel se întîlnesc multe în operele lui Dimitrie Cantemir, care în *Istoria ieroglifică* ţine mai mult la ieroglife, decît la a scrie istorie.

Faptul cel mai însemnat, consemnat aici este că în 1705 Dimitrie Cantemir nu se gîndea a făuri familiei sale o genealogie cu începuturi tătărăşti, cum o va face în operele sale scrise în vremea surghiunului din Rusia, deci după 1711. In biografia sumară a tatălui său, cîtă o dă în Istoria ieroglifică, ne arată, că numai tatăl său şi-a zis Cantemir după numele Tătarului vestit, pe care l-a răpus într'o luptă din vremea tinereţii. *Cantemir* ar fi deci după această povestire a lui Dimitrie, „numele de războiu—cum potrivit caracterizează d. *N. Iorga* în Istoria literaturii romîne în secolul XVIII, I, pag. 367-8—căruia el (Constantin) şi urmaşii săi îi dădură o faimă nouă". In atît de rara, dar aşa de trebuincioasa sa carte, d. Iorga cel dintăiu a atras atenţiunea asupra neasemănării expunerii din *Istoria ieroglifică* şi celelalte opere ale lui Cantemir.

După *Descriptio Moldaviae*, trad. G. Pascu, pag. 131, strămoşul lui Dimitrie era creştin şi se numea Teodor Cantemir şi înainte de a primi dela Ştefan cel Mare satul Silişteni, fusese părcalab de Chilia şi de Smil (sic!), iar din Istoria imperiului otoman, trad. Hodosiu, pag. 508 nota 73 ştim că bunicul lui Dimitrie se numea Teodor Cantemir. In altă parte din *Descriptio Moldaviae*, trad. cit., p. 139, admitea că şi străini au înmulţit rîndurile nobilimii moldoveneşti şi specifică: „Tot aşa unii Tătari de familii mai nobile, fie că căzuse în captivitate din pricina războaelor aproape necontenite dintre Tătari şi Moldoveni, fie că se dăduse domnilor de bună voe din cauza certurilor din lăuntru, se făcuse creştini şi fusese admişi în serviciile civile şi militare ale ţării". Dar în *Hronicul vechimii a Romano-Moldo-Vlahilor*, ed. Gr. G. Tocilescu, pag. 26, specifică că „de la domnii, sau cum îşi zic ei Mîrzii Crîmeşti, Cantemireştii" se trag aşa cum va lămuri şi 'n *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. cit., pag. 3. Pentru originea Cantemireştilor vezi mai nou, *Sever Zotta*, Despre neamul Cantemireştilor (Revista Arhivelor, I, 1924, pag. 61—72), studiu cu o informaţie bogată şi concluzii interesante. Nu se poate admite însă că Constantin este un nume adaos cu domnia de Cantemir bătrînul. Este adevă-

vață, ales în primejdia vieții lipsa sosind"]; deci așași din ispita dintâiu lucrul cu fericire și după voe a vini i se tîmplă, de vreame ce întîiaș dată cu cel mai mare și groznic pardos (Suedez) de luptă se apuca, pre carile, după multe nevoi și nu cu puține a vieții cumpene și primejdii, îl birui și-l omorî...

. . . . și așea de ispită spre a dobîndi domnia Moldovei se apuca; [că toate în lume de se și cuprind în hotarăle sale, iară pofta a cinstei mai mari și a biruinții mai tari, nici în lat cîmpul a tot pămîntul, nici în înalt muntele a tot locul a se opri, sau a se destuli poate"]; ce domnia Moldovei prea vîrtoasă și puternică jiganie fiind (precum poți cunoaște), nu pre lesne îi fu duhurile a-i lua . . . .

Așea el în toate zilele la luptă, ca la o școală, se ispitea și se desprindea, până cînd pardosul (*Constantin Cantemir*) pricepu că nu altă ceva dela cea deplin biruință îl împiiadecă, fără numai iuțimea picioarelor și sprîntinia . . . .

Pardosul (=Constantin Cantemir) într'acesta chip pricina neizbîndir sale bine cunoscînd către vîrtoase duhurile pardosului grea greuimea filului (=Antioh Cantemir) și sprintina iuțimea inorogului (=Dimitrie Cantemir) adaose[1] și . . . . într'o luptă numai toată biruința asupra leului (=domniei moldovenești) dobîndi, în carile îndată și fără nici o împiedecare se și mută; [„că precum nuorii după vînturi aiiargă, așea duhurile după biruință se pliacă"].

. . . .

Deci jiganiile toate (=toată boerimea moldovenească) de atîtea vrednicii încungiurat și împregiurat văzîndu-l, cu un duh și cu o inimă îl rugară, ca oblăduitoriu, purtătoriu și despre tot împotrivnicul păzitoriu să le fie.

Monocheroleopardalis (*Constantin Cantemir*) prin cîtăva vreme, a tuturor viață în mînă, să se priimască ferindu-se, aciasta rugăminte a lor să o priimască se tăgăduia, însă până mai pre urmă, pre cel ce luptele a atîtea vrăjmașe jiganii a-i birui nu putuse, moale rugămintele înfrîngîndu-l și umilite cu-

---

rat, că documentele, care vorbesc despre Constantin Cantemir înainte de a fi domn aproape fără excepție îi zic numai Cantemir. Dar astfel de cazuri sînt foarte obișnuite, mai ales cînd cineva, cel dintâiu din neamul său, ocupă o boerie. Deși N. Costin scrie despre „Cantemir Clucerul, ce-i zic Constantin Vodă" sau „de domnia lui Cantemir Bey, ce-i zic Constantin Vodă bătrînul", Neculce spune că „la titulușul lui nu scria Cantemir Voevoda, ce numai Constantin voevoda", iar în altă parte—ceiace omite a cita d. Zotta—la domnia lui Dumitrașco Vodă Cantacuzino după Alexandru Buhuș hatmanul, amintește și pe „Constantin Cantemir, sardarul, carele au fost pre urmă și domn" între boerii moldoveni, care merg cu oaste să întîmpine obuzul leșesc al hatmanului Sinawski. Cf. și Letopisețe, II, ed. 2-a, pag. 226, unde se vorbește despre ridicarea la domnie a lui Constantin Cantemir clucerul.

1 N'avem nici o știre despre felul cum fiii Antioh și Dimitrie au ajutat pe tatăl lor la cîștigarea domniei.

vintele înduplecîndu-l, după pofta lor îl aduseră; [ca precum răspunderea moale frînge mîniia, aşea rugămintea cu umilinţă porneaşte cruţare"]; carile a tuturor chivernisire în palmă şi a tuturor otcîrmuire în samă luînd, prin cîtăva vreame cinsteş, frumos, drept şi cu înţelepciune, cum se cade, pre toate jiganiile (*boerii*) şi dobitoacele (=Moldoveni) giudeca, îndrepta, ocrotiia, păziia şi stăpîniia; [„Ca atuncea publica înfloreaşte şi odrăsleaşte, cînd stăpînii miluesc şi ciartă în dreptate, şi supuşii ascultă şi slujesc din dragoste"]; aşea cît în vreamea stăpînirii lui nici ochiul nepriiatinului s'au veselit, nici buzele vrăjmaşului s'au zîmbit, nici inima impotrivnicului s'au învoeşeat; ce precum cereştii (ah!) de multe ori pămînteştilor a zavistui s'au văzut, aşea şi Monocheroleopardalis (=Constantin Cantemir) de sîgeata lutului, mai de nainte de vreame, nerănit şi de tîmplările ţernii neprăvuit a rămînea n'au putut; de vreame ce încă în puterile firii sale fiind, în carile a multora nedeajde şi viaţă se răzima, cu mare a tuturor pagubă şi nesuferită jeale, cătră ceale de sus lăcaşuri s'au mutat . . . . în urma sa doi numelui său moştenitori, pre fil (=Antioh) adecă şi pre inorog lăsînd.

Deci la sevîrşitul lui a fi şi la începutul lui a nu fi, filul [=*Antioh*] (carile şi de stat şi de vrîstă mai mare era), pentru une pricini departe în munţii dela Grumazii Boului [=*Casa bogazului dela Constantinopol*] trimes era, a carii trimeatiri pricini, de poveastea noastră abătută fiind, a le povesti părăsim [„că voroava nu în vreamea şi la locul său, ca rafturile de aur în capul măgarului se prind"].

Iară inorogul (*Dimitrie Cantemir*) acolea de faţă aflîndu-se, toate supusele şi nesupusele jiganii (=boeri) lor chivernisitoriu şi stăpînirii părintelui moştenitoriu a fi, îl aliaseră, şi cu toţi într'o inimă şi într'un glas în scaunul oblăduirii îl ridicară, ce precum se zice cuvîntul [„Că fericirea grabnică curînd oboseaşte"] de vreame ce pe aceaia vreame vidra (*Constantin Duca*) într'o casă de pe marginea Boazului din afară de cetatea Constantinopolului, prin locul, unde acum noi sîntem, a locul se tîmplase, care, cu multe chipuri de linguşituri şi cu a corbului (*Constantin Brîncoveanu*) mijlocii, în dragostea Muntenilor intrînd, corbului (*Constantin Brincoveanu*) prin scrisori într'acesta chip înştiinţa: că de vreame ce monocheroleopardalis (*Constantin Cantemir*) dintre vii au lipsit şi toată împiedecarea poftii noastre din mijloc s'au ridicat, să sileşti şi să te nevoeşti, te rog, ca stăpînirea asupra dobitoacelor (*Moldovei*) mie să mi se dea"...

Corbul (*Constantin Brîncoveanu*) întâiu pentru cea din fire lăcomie, ce avea, apoi pentru căci nu puţină pizmă şi zavistie asupra dobitoacelor (=Moldovenilor) purta . . . . cătră aceast şi altă pricina se adaoge, că fata corbului (*Constantin Brîncoveanu*), mreana (*Maria*), la vrîsta căsătorii agiungînd pre talhariu chelariu corbul (*Constantin Brîncoveanu*) socoti să facă şi vidrii (*Constantin Duca*) femeae să o dea, alease..."

Aşa povestea Dimitrie lui Toma Cantacuzino cariera politică a bătrînului Constantin Cantemir şi scurtu-i vis de domnie din primăvara anului 1693, spulberat prin graba intrigii şi interesului lui Constantin Brîncoveanu. Istorisind acestea arăta începutul vrajbii dintre Cantemireşti şi Brîncoveanu. Instalarea lui Constantin Duca în domnia moldovenească era prima lovitură care reuşea lui Brîncoveanu în contra Cantemireştilor, fiindcă, cum spune Dimitrie „trăind monocheroleopardalis, precum despre munţi, aşea despre cîmpi toate străjuite şi păzite era."

Brîncoveanu strică prima domnie a lui Dimitrie Cantemir. Vidra (*Constantin Duca*) ia de soţie pe mreana (*Maria*), fiica domnului muntean şi cu aceasta domnia moldovenească. Boerii moldoveni se împrăştie la început în pribegie, apoi unii vin şi-şi pleacă capul înaintea noului domn, căci „coliba în ţarina sa şi bordeiul în pămîntul său, decît palaturile în străinătate mai desfătate şi mai frumoase a fi socotiră". Singuri Lupul Bogdan şi Iordachi Ruset rămîn în Polonia până la prima domnie a lui Antioh Constantin Vodă. In timpul primei domnii a lui Constantin Duca, Dimitrie a fost în Adrianopol, apoi cu frate-său în Constantinopol. Constantin Duca de atîtea ori a cerut lui Brîncoveanu să răpue pe fiii lui Constantin Cantemir, dar a lucrat şi în contra lui Brîncoveanu, care însă atunci îi trecu aceasta cu vederea. Dimitrie şi Antioh Cantemir strîng pribegii moldoveni, merg la Turcii puternici şi oferind 50 pungi, Duca este mazilit. Domnul mazil vine la Ţarigrad, unde Dimitrie fiind capuchehaie străjuia domnia fratelui său. Insă Brîncoveanu pune totul în mişcare şi Constantin Duca, avînd legături şi cu Turci puternici, este reaşezat în domnie. Antioh Constantin Vodă avizase din vreme despre aceasta pe Lupul Bogdan şi pe Iordachi Ruset, care iarăşi pribegesc în Polonia.

Vidra trimite capuchehaie pe botlan (*Dimachi*), care descopere şi comunică uneltirile lui Constantin Duca în contra lui Brîncoveanu. Pe aceiaşi vreme se refugiază în Ţara-Romînească: Lupul Bogdan, Vasile Costachi, Ilie Ţifescu, Macsut serdarul, Mihai Racoviţă spătarul şi se plîng lui Brîncoveanu de asuprelile, ce le face Constantin Duca ţării, care se risipeşte, boerilor, ţăranilor. Brîncoveanu le promite că-i va scăpa de domnul urgisit. Cînd prin uneltirile domnului moldovean Brîncoveanu este chemat la Adrianopol, la sultan, merge cu frică, dar banii îl scapă din cursa, ce i-o pregătise Constantin Duca, răuşeşte chiar a obţine dela Poartă mazilirea tînărului său vrăjmaş din Moldova.

Boerii moldoveni refugiaţi la curtea munteană întîmpină refuzul categoric al lui Brîncoveanu, cînd cer pe unul din Cantemireşti ca domn. Pe de altă parte, Brîncoveanu cheamă la sine pe Bogdan hatmanul şi-l roagă să-i facă pace cu Cantemireştii. Lupul se bucură, declară că Cantemireştii totdeauna au fost pentru prieteşug şi pace. In acelaşi timp însă Brîncoveanu stăruia la Poartă pentru pupăză (*Verga din Ceatalgea*). Candidatura a-

ceasta nu găsi nici cea mai mică bunăvoință la Turci și atunci Brîncoveanu se hotărî pentru struțocămilă (*Mihai Racoviță*). La adunarea din Adrianopol fusese și fil.l (*Antioh Cantemir*) și a avut atunci o convorbire cu Toma Cantacuzino.

In felul acesta tot Brîncoveanu a stricat pacea și a continuat goana în contra Cantemireștilor.

Relatările lui Dimitrie avură tot efectul bun asupra lui Toma Cantacuzino. Trimisul extraordinar al lui Brîncoveanu se legă, că va lupta pentru repararea nedreptății. Dimitrie nu cerea mult: domnia Moldovei să se restitue lui Antioh și să curmeze uneltirile în contra lui Dimitrie. Aceasta ar fi începutul prietiniei. Necunoscuții de eri se despart prietini, Dimitrie ajunge cu bine la adăpostul său, căci Toma Cantacuzino nu avizase pe Scarlatachi Ruset, cînd va veni cel mai tînăr dintre Cantemirești. Viclenia hameleonului s'a lovit de cinstea lui Toma Cantacuzino. Toma făgăduise lui Dimitrie, că va comunica la București conversația avută și'n scurt timp îi va da răspunsul.

Scarlatachi Ruset nu se lasă. Pe deoparte merge la șoim (*Toma Cantacuzino*) și constatîndu-l încîntat de Dimitrie, își retrage tot răul ce-l spusese despre tînărul beizadea, începe chiar să-l laude, pe de altă parte față de oamenii capuchehaialîcului își varsă tot amarul în contra lui Toma Cantacuzino, învinuindu-l că a scăpat vînatul din cauza acestuia, care nu-și servește cu credință stăpînul și susține că și șoimul și inorogul trebue să moară, pentru ca să poată trăi Brîncoveanu. Toți aceștia vor comunica la București în culori vrăjmașe umbletele șoimului. Și doar numai cu o zi înainte spusese molia lui Scarlatachi, că șoimul va ridica pe inorog și va coborî pe vrăjmașii acestuia. Același Scarlatachi mai comunică tovarășilor săi de intrigi, că și botlanul (*Dimachi*), capuchehaiaua lui Brîncoveanu împărtășește părerile șoimului. Și împotriva acestuia trebue scris la București.

Mai întăiu sosește la București scrisoarea lui Toma Cantacuzino, prin care vestește că Dimitrie Cantemir vrea pace, că plîngerile și protestele acestuia sînt îndreptățite, că amestecătorii de răutăți și neprietinii păcii l-au zugrăvit în culori falșe, că Cantemireștii merită prietinie. Cere instrucții, ce să-i răspundă. Scrisorile celorlalți au fost însă mai convingătoare pentru Brîncoveanu. Din București pornește așa dară ordinul să nu se facă pace și că orice mijloc trebue utilizat, pentru ca Dimitrașcu beizadea să cadă în cursă și să fie omorît, ca planurile politice muntene să nu poată fi turburate. Toma Cantacuzino și Dimachi sînt revocați. Pentru a corespunde rigorii noului ordin, se trimise la Constantinopol uleul (*Ștefan Cantacuzino paharnicul*).

O nouă convorbire are loc între Toma și beizadeaua cantemirească, cînd i se comunică răutatea lui Brîncoveanu. Cursa întinsă acum de Scarlatachi îl prinde pe Dimitrie, bostangiii îl bag în caichana, închisoarea lor. Cum să se răscumpere? Cumnatul credincios era departe; Antioh declară că, dacă ar fi ținut o mie de ani la

oprealǎ, nu poate da nici-un ban pentru rǎscumpǎrare. Norocul bun îl va scǎpa. Dimitrie nu va pieri, cum ar fi dorit atît de mult duşmanii sǎi. Ambasadorul francez Fériole rugat printr'o scrisoare, îi va oferi azil, unde nu va pǎtrunde nici puterea lui Brîncoveanu, nici chiar a Turcilor. Toma face aspre imputǎri lui Scarlatachi Ruset pentru purtarea lui necorectǎ: duşmǎnia dintre reprezentanţii celor doi domni se înveninează şi mai mult. Noi scrisori pline de urǎ şi acuze în contra lui Toma şi Dimachi pornesc spre Bucureşti din Bogdan-Serai. Plecarea lui Ştefan paharnicul este grǎbitǎ. Toma avizat de fraţii sǎi, cǎ nu i se va face niciun rǎu, ia drumul spre Bucureşti.

Uleul (*Ştefan Cantacuzino paharnicul*) ajuns la Constantinopol, se sfǎtueşte cu ceilalţi, cum s'ar putea executa mai prompt ordinul lui Brîncoveanu. Neajutoraţi singuri, reprezentanţii ţarigrǎdeni ai celor doi domni romîni vor recurge la Mehmed Celebi („jiganie din altǎ monarhie"). Acest mare capitalist turc— se ştia—fǎcea astfel de servicii. Pentru Antioh Constantin Vodǎ prinsese odatǎ pe Constantin Duca, iar mai tîrziu, cînd Constantin Vodǎ Duca putea plǎti, pe Antioh. Lui i se adreseazǎ acum noul reprezentant al lui Constantin Brîncoveanu, sǎ-i prindǎ pe Dimitrie şi se aştepta cǎ va servi pe Brîncoveanu, considerînd cǎ acelaşi Turc sprijinise ajungerea la domnie a lui Mihai Racoviţǎ. Mergînd la Mehmed Celebi se aflǎ, cǎ nu demult şoimul (*Toma Cantacuzino*) şi botlanul (*Dimachi*) îi ceruserǎ sǎ lucreze pentru mazilirea lui Brîncoveanu, adeverindu-se astfel, ce-i spusese lui Scarlatachi Ruset molia. Turcul e gata sǎ serveascǎ pe noii sǎi solicitatori, e dispus sǎ lucreze pentru rǎpunerea lui Dimitraşcu beizadea, dar le ceru sǎ-i plǎteascǎ şi cele douǎ slujbe de mai înainte, neachitate de Antioh Cantemir şi de Constantin Duca. Grǎbiţii în a executa ordinile stǎpînului din Bucureşti, promit.

Dimitrie nu va cǎdea în noua cursǎ. Inainte de a pleca, Toma Cantacuzino l-a avizat de primejdia ce i se pregǎtea. [1] Lǎcaşurile cucoşului Europei (ambasadorului francez Fériole), unde se duse, îl apǎrǎ iarǎşi de orice surprizǎ neplǎcutǎ a duşmanilor.

Intr'aceia o jiganie strǎinǎ (meghistan turc) merge la fil (Antioh); îi şopteşte cǎ cunoaşte o vrǎjitoare (=Turc puternic), care poate face orice. Antioh se duce la ea şi-i cere sǎ-l ajute a obţine mazilirea lui Mihai Vodǎ. I se promite, cu condiţia sǎ se lepede de fratesǎu, Dimitrie. Mai tîrziu îi ceru sǎ se împrietinească cu Brîncoveanu şi sǎ rupǎ de tot cu Dimitrie. In egoismul sǎu Antioh se aratǎ dispus pentru orişice. Declarǎ cǎ demult n'a vǎzut pe Dimitrie şi îndatǎ ce va afla unde se gǎseşte, îl va da în mîna duşmanilor şi recunoaşte cǎ pricina şi începutul vrajbei cu Brîncoveanu porneşte dela Dimitrie. Socotelile rele şi urîte ale lui

---

1 Şi defterdarul Firari Hassan paşa l-a încunoştiinţat pe Dimitrie de noul plan duşman pus la cale (Vezi Istoria imperiului ott. pag. 734 nota).

Antioh, caşi bucuria prea timpurie a duşmanilor familiei Cantemir este întreruptă brusc de jigania „din părţile ostroavelor mediterane (*Calaili Ahmed paşa*), care ajungînd mare vizir, schimbă situaţia. Dimitrie poate părăsi azilul oferit de ambasadorul francez. Cei doi Ruseteşti din Constantinopol şi oamenii lor ajung în mare îngrijorare. Dulăul cel bătrîn (*Caramanli postelnicul*) propune cercurilor muntene să se reîntoarcă la politica de împăciuire a lui Toma Cantacuzino. Reprezentanţii urii, ai vechii politici se desbină. Muntenii se despart de oamenii ţărigrădeni ai lui Mihai Vodă. Scarlatachi şi Mihalachi scriu lui Iordachi şi Manolachi în Moldova, că oamenii lui Brîncoveanu sînt pentru împăcarea cu Cantemireştii, că tratativele au început. Scarlatachi se grăbeşte a trata personal cu Brîncoveanu, înaintea căruia acuză drumul politic al lui Toma Cantacuzino, drum sprijinit, aprobat de Constantin stolnicul şi acum şi de Mihai spătarul, care nu se înţelegeau cu seminţia de vrajbă a Ruseteştilor. Dar Brîncoveanu se dovedeşte a fi tot cel vechiu; ordonă la Constantinopol, ca subt masca tratativelor de împăcare cu Cantemireştii, să se încerce iarăşi răpunerea, prăpădirea lui Dimitrie, Antioh singur fiind inofensiv. Ajuns în Moldova, Scarlatachi putu povesti fraţilor săi, cum a reuşit să abată gîndurile lui Brîncoveanu.

Acelaşi Scarlatachi insinuase la Brîncoveanu, că botlanul (Dimachi) este înţeles cu Cantemireştii în contra lui Brîncoveanu. Acesta cere informaţii dela Toma Cantacuzino. Toma respinge cu indignare acuzaţiile lui Scarlatachi, îi propune lui Brîncoveanu să cheme pe Dimachi la sine. Dimachi va veni desigur, fiindcă se ştie nevinovat. Toma îi mai spune domnului său, că ar fi bine să mai înceteze vrăjbile, că Cupăreştii (pardosul, rîsul, hameleonul şi veveriţa) sînt nişte intriganţi care, întocmai caşi capuchehaielele din Constantinopol, îşi urmăresc propriile interese, fiind gata oricînd să scornească orice cred că le e folositor. Brîncoveanu să-şi şteargă ochii de praful zavistiei şi să ridice painginea pizmei de pe faţă. Toma îi mai explică, cum l-a văzut pe Antioh la Adrianopol şi-i detaliază convorbirile avute cu Dimitraşcu beizadea în Constantinopol. Dimitrie Cantemir—este adevărat—are vină faţă de Brîncoveanu pentru hiograful dat lui Daltaban, prietinul răposatului Constantin Cantemir. Hiograful acesta a ajuns apoi în mînile lui Brîncoveanu. Dimitrie i-a arătat însă lui Toma, că vrajba e mai veche.

Doar Dimitraşcu Vodă, tînăr domn după moartea tatălui său, i-a făcut lui Brîncoveanu în scris propuneri de pace [1] zicîndu-i că „de ar fi fost cu părintele său nescare-va de răcială pricini să le uite şi să le iarte", doar „prieteşugul a moşteni a înţelepţilor, iară vrajba părintească în fii a cerca, a nebunilor lucru este". Brîncoveanu s'a grăbit atunci totuşi să aşeze în scaunul Mol-

---

1 Ibidem, pag. 344 şi urm.; aici se întregesc evenimentele povestite cu ocazia întrevederilor, pag. 232 şi urm..

dovei pe Constantin Duca. Dimitrie răstoarnă dela Constantinopol, unde dimpreună cu frate-său fusese tot timpul prigonit, pe Constantin Duca şi Antioh e trimis domn în Moldova. Brîncoveanu răuşeşte însă a provoca mazilirea lui Antioh Vodă şi iarăşi şi cu sprijin muntean Constantin Duca ajunge pentru a doua oară domn al Moldovei. Domnia aceasta este şi mai rea ca cea dintâiu. Ţara se bejeneşte. Boerii moldoveni pribegesc unii în Ţara-Romînească. Intr'aceia Dimachi capuchehaia şi Burnaz postelnicul avizează pe Brîncoveanu, că Constantin Duca unelteşte la Constantinopol în contra domniei muntene—doamna Maria murise în timpul primei mazilii a soţului său. Cînd boerii moldoveni văd că terenul este favorabil pentru o aşa propunere, propun lui Brîncoveanu să ajute pe unul din Cantemireşti la tronul Moldovei. Lupul chezăşuia la Brîncoveanu, că vor ţinea pace Cantemireştii. Acesta scrie mai marelui ogarilor (*Ianachi capuchehaia*) să pue la cale împăcarea. La 104 Noembre 72940 (=14 Noembre 1702) se face la Constantinopol subt jurămînt legătura de pace. Dar o scrisoare din 23 Octombre acelaşi an trimisă din Adrianopol de Ianachi Porphirita lui Menec Seli spunea, că în timp ce se conduceau tratativele de pace dela Constantinopol, Brîncoveanu la marele vizir prin serascherul de Babadag ceruse domnia Moldovei pentru Verga din Ceatalgea. Acelaşi Ianachi s'a străduit cu greu să abată pe marele vizir dela acest plan. După dorinţa lui Brîncoveanu tot pe acea vreme aspida de Palestina (*Hrisant*) era trimis la Constantin Duca în Moldova să-l asigure de prietinie. Vicleşugurile din acel timp ale lui Brîncoveanu le-a aflat Dimitrie dintr'o scrisoare trimisă la Constantinopol de Constantin Cantacuzino stolnicul, care anunţa că domnul muntean aşteaptă prăpădenia fiilor Cantemireşti. Scrisoarea a căzut în mînile lui Dimitrie.

Din aceste motive Dimitrie şi Antioh merg la Daltaban (din părţile Mesopotamiei, un vrăjitor prea mare), ajuns mare vizir şi-l roagă să mazilească pe Constantin Duca. De Brîncoveanu nici nu pomeniră. Daltaban făgădui, că ajuns la Adrianopol, unde era sultanul, le va împlini dorinţa. Acolo se duc şi Cantemireştii ; Brîncoveanu pune însă pe boerii moldoveni pribegi să iscălească un arz. Boerii nu ştiau ce iscăiesc turceşte. Arzul înegrea mai mult pe Antioh decît pe Constantin Duca şi cerea domnia pentru unul dintre pribegi; la aceasta se adaoseră pungile de bani date de Brîncoveanu. Dimitrie află, ceteşte chiar arzul şi-i comunică lui Antioh. [1] Acesta se adresează altui vrăjitor (*Casab başi*), care-i comunică: Brîncoveanu cu bani a obţinut, ca a doua zi Dimitrie sau să fie trimis în surghiun „sau şi alta ceva mai rău îi vor face". Infuriat de această purtare a

---

1 Mare vizir nu mai era Daltaban, cum lasă să se creadă istorisirea lui Dim. Cantemir, Istoria ierogl., pag. 349 350. Vezi *N. Iorga*, —Istoria literaturii romîne în secolul XVIII, vol. I, pag. 376. Cf şi pag. 376 nota 1. Este posibil însă şi ca scena de explicaţii, cum o aranjează Dimitrie cu marele vizir, să fie o încercare de a atenua memoriul prezentat de Dimitrie marelui vizir în contra lui Brîncoveanu. Memoriul a putut fi înmînat lui Daltaban atunci cînd pornea spre Adrianopol.

domnului muntean, Dimitrie se hotărăşte a lupta pentru clătinarea din domnie a lui Brîncoveanu, ceiace nu făcuse până acum —spunea fratelui său—„pentru ca nu cumva vre-o pricină de împiedicare lucrului tău să dau".

Antioh nerăbdător, văzînd că din nou îi scapă domnia, crezu că o va putea obţine trădînd pe frate-său. Prin căprioara de Aravia (*Dimitraşcu Carage*) înştiinţă pe oamenii lui Brîncoveanu de tot ce face Dimitrie „ce acestea atuncea ascunse şi neştiute către Inorog fiind, iară mai pre urmă, cu mare ruşinea filului, la ivală a toată lumea au eşit". Dimitrie ajuns la aşa strîmtoare, se duce la marele vizir şi-i expune, cum din îndemnul acestuia a venit la Adrianopol, cum a vrut numai mazilirea lui Constantin Duca, că totuşi Brîncoveanu a umblat pela toţi şi cu orice mijloc să-l piardă şi că deci acum viaţa şi moartea îi este în mîna marelui vizir. Vizirul nu voia răul lui Dimitrie şi-l asigură că nefiind altul mai mare în imperiu şi mai puternic decît el, n'are de ce să se teamă, ba îi făgădueşte că oferindu-i-se o situaţie prielnică va mazili pe Brîncoveanu. Atunci Dimitrie dădu vizirului hirograful pomenit, care pe urmă a ajuns în posesiunea domnului muntean.

Dimitrie arătă lui Toma cu ocazia întrevederii a doua scrisoarea lui Constantin Cantacuzino postelnicul şi apoi pe a lui Ianachi Porphyrita. Dar atunci Dimitrie a fost prins de bostangii. Oare pentru toate aceste răutăţi, ce i s'au făcut, nu avea Dimitrie îndreptăţire să scrie hirograful ? Nu ni se spune ce a răspuns Brîncoveanu. Dar cînd şi Dimachi chemat confirmă atitudinea împăciuelnică a lui Dimitraşcu beizadea, Brîncoveanu hotărî să-şi schimbe tactica şi să apuce drumul păcii. El scrie reprezentanţilor săi din Constantinopol că, dacă vor vedea că în niciun chip Dimitrie nu le cade în cursă, să înceapă imediat tratative şi să facă pace.

Unul din dulăi (*banul Cornescul*) se duce la Casab-başi şi-l roagă să pue la cale pentru pace o întrevedere cu Dimitrie Cantemir. Dimitrie ştia că influenţa lui Casab-başi e în declin la Poartă, totuşi trimite la el pe Hurmuz gelepul, ca să-i ceară prieteşugul ; atunci nu ştia nimic de intervenţia munteană. Fără să indice un soroc anume, Dimitrie nu mai voia să repete ce pătise, merge la Casab-başi, declară că tot pentru împăcare este, întîlneşte pe oamenii lui Brîncoveanu, se tratează de pace. Reprezentanţii munteni amînă apoi tratativele, până ce le va sosi avizul specificat al lui Brîncoveanu.

Schimbările foarte dese la marele vezirat zăbovesc iarăşi clarificarea deplină şi mai grabnică a situaţiei. [1]

Brîncoveanu trimite acum la Constantinopol pe Ştefan Cantacuzino paharnicul, ca să spioneze mai activ acţiunea lui Dimitrie şi să continue tratativele de pace. Fraţii Cantemireşti aveau acum mare trecere la Turci. S'au gîndit uneori la mazilirea ambilor

1 Vezi N. Iorga, op. cit., pag. 177 şi nota 2: în 1703 Nisangi Ahmed, apoi Damad, Calaili şi în 1704 Baltagi Mehmed.

domni romîni. Incepuse Dimitrie să aibă şanse cu încercările de a mazili pe Brîncoveanu. Cu mazilirea lui Mihai Vodă Racoviţă merse mai uşor; în 10 zile Antioh va fi iar domn al Moldovei şi capuchehaia moldovenească nimic nu ştia. Ştefan paharnicul află, comunică lui Brîncoveanu, care aviză pe fraţii Ruset din Moldova, pe Dediul şi pe alţii cu două zile înainte de a ajunge ştirea maziliei la Iaşi şi duşmanii Cantemireştilor sau cei compromişi până acum se împrăştiară în pribegie. Scarlatachi, care din Ţara-Romînească trecuse în Moldova, atribuia situaţia nouă vechei vrăjmăşii a Muntenilor şi-aţîţa pe Iordachi împotriva vicleşugului brîncovenesc. O scrisoare în acest sens şi plină de duşmănie în contra lui Brîncoveanu, trimise lui Mihalachi, care scrisoare, declarîndu-se mazilirea lui Mihai şi nemai fiind capuchehaie, căzu în mîna lui Dimitrie. Era vorba în această scrisoare de Ştefan paharnicul „comoara minciunilor“. Mihalachi era avizat, că Brîncoveanu nu-i vrea binele cînd îl invită la sine şi-l asigura, că are el ac de cojocul lui Ştefan paharnicul şi Brîncoveanu. Taine interesante politice mai cuprindeau şi alte scrisori ajunse acum în posesia lui Dimitrie.

Brîncoveanu strîns de noua situaţie se adresă lui Ştefan paharnicul, lui Alexandru Mavrocordat să-l împace cu Cantemireştii. Antioh era bucuros să primească pacea; faţă de Hrisant declarase, că chiar dacă Dimitrie ar fi în contra împăcării, el e gata să se despartă de frăţia inorogului. Dar i se spuse, că fără Dimitrie nu poate fi pace. Astfel Dimitrie este asaltat pentru pace de frate-său, de Alexandru Mavrocordat, de Ştefan paharnicul. Va mai fi însă nevoe de ceva timp. Mazilul Mihai Vodă soseşte la Constantinopol. Bogdan hatmanul, Macsut serdarul şi alţii chivernisesc Moldova până la venirea lui Antioh Constantin Vodă. Caimacanii cheamă şi asigură pe boerii pribegi că nu li se întîmplă nimic, să se reintoarcă. Dediul şi Scarlatachi Ruset n'au curaj să vină cu toată invitaţia lui Bogdan. Pardosul revine de frica scrisorilor 1) pline de duşmănie în contra lui Brîncoveanu şi Constantin Cantacuzino, căci ştia, că le are Dimitrie. Antioh s'ar fi grăbit să trimită scrisoarea lui Brîncoveanu: atît de mult voia linişte desăvîrşită. Dimitrie voi să fie rugat. Prin molia (*Zaharia*) i se şopteşte lui Ştefan paharnicul, că Dimitrie are o scrisoare, care ar interesa foarte mult pe Cantacuzineşti. Uleul se grăbi să o aibă, se rugă, o ceti, „o slovă cetia şi de necaz odată pe nări pufnea, un rînd săvîrşia şi de mare rău la pămînt piuind se trîntia“, îşi aduse aminte de prorocia lui Toma şi după ce cu multe rugăminte obţinu această scrisoare o trimise brehnacii (*Constantin stolnicul*) „care—după scrisoare—samănă celui cu ochi negri mascară“.

Scarlatachi Ruset „sămînţa vicleşugului, rădăcina răutăţii, odrasla spurcăciunii, cranga scîrnăviei, iasca sicofandii, izvodul epiorchii, pilda obrăzniciei şi văpsala polipichilii „se refugiă în Ar-

---

1) Scrisoarea este reprodusă cu înlăturarea ieroglifelor, ap. N. Iorga, op. cit., pag. 378.

deal, apoi prin Muntenia îndrăzni să vie la Constantinopol, prin plotun (*Scarlat Carage*) ruga în toate chipurile pe Dimitrie să-l ierte, să-l apere contra lui Hasechi, pristavul bostangiilor. Dimitrie, ca pe toţi, aşa şi pe acesta îl iertă.

Liniştea politică nu era definitiv asigurată numai cu plecarea lui Antioh la domnie şi cu Dimitraşcu Carage capuchehaie la Constantinopol. Brîncoveanu căuta să se adapteze nouei situaţii şi insistă pentru o legătură de pace cu Cantemireştii. Dimitrie triumfător va şti să fie moderat. [1]

Ştefan paharnicul din ordinul lui Brîncoveanu se duce la Alexandru Mavrocordat, care totdeauna avea trecere şi-l roagă să depue şi el inzistenţe pentru pace. Cu această ocazie, Dimitrie dă pentru întâia oară genealogia Mavrocordaţilor, de care Carra se va bucura atît de mult, că o poate adopta în cartea sa—el lua fireşte ştirile din Istoria imperiului otoman, [1] unde este dată mai pe larg această genealogie—„Histoire de la Moldavie et de la Valachie". [2]

Originea lui Alexandru Mavrocordat după *Istoria ieroglifică* ar fi următoarea:

„Despre toată neamul dintr'un ostrov se trage, unde nişte copaci se nasc, care într'alt loc în toată lumea undeva nu se mai află; poama copaciului aceluia nu din flori se leagă, ce din coajă cură; mai toate jiganiile o mănîncă, însă nu o înghit, ce o amestecă; sămînţă n'are, coaja ca alalte poame, n'are, ce miezul, sîmburile şi peliţa lui tot într'o formă îi sînt. Aceasta aşea hirişia dintr'acest ostrov fiind cu ruşine ostrovan, iară cu cinste muntean a se numi şi a se ţinea, primea;

. . . .

Iară despre maică zice că din neamul păsărilor (*muntenesc*) este, ce lucrul într'adevăr nu aşea se avea; că odane oară unul din corbi (*domni munteni*) vrînd pre maica-sa să ia, numai cu împreunarea unei nopţi, iarăşi la părinţii săi o întturnase, pentru lipsa vederilor vinuind-o; care semn de hereghie între simenţia lui şi până astăzi trăiaşte, că precum camilopardalul (*Alexandru Mavrocordat*), aşea fii lui aşeaşi în tinereţe puterea viderilor slabă le este"... [3]

Mai mult nu ne dă Dimitrie, care se grăbeşte să ajungă la sfîrşit.

Alexandru Mavrocordat stabileşte o zi, în care Dimitrie se va întîlni cu oamenii lui Brîncoveanu. In ziua sorocită Alexandru Mavrocordat cere reprezentanţilor lui Brîncoveanu propunerile şi obligaţia în scris a acestui din urmă, că va respecta pacea. Dimitrie se declară gata a da ultimul răspuns pentru pace. Muntenii neavînd ce înscris da, cerură termin să-l aducă.

---

1 Ed. Acad. Rom., pag. 591 şi urm., nota 13.
2 Ed. a 2-a Neuchatel, 1781, pag. 102 şi urm..
3 Ed. cit., pag. 370.

Ei scriu lui Brîncoveanu. Autorul închipueşte şi această scrisoare, ca şi răspunsul aceluia, care vrea acum pace cu Cantemireştii. Brîncoveanu nu dă înscris, ci îşi avizează reprezentanţii că trimite cu depline puteri pe biholul de Cina (*patriarhul Ierusalimului*), ca să trateze alăturea de Alexandru Mavrocordat.

Se ţine o nouă adunare la Alexandru Mavrocordat. Dar nici patriarhul Ierusalimului, noul sol pentru pace al lui Brîncoveanu, nu are pozvolenie, ca ceiace se leagă să fie legat, şi ce desleagă, deslegat să fie, ci numai împreună să se sfătuiască, ce este bine de făcut. Mavrocordat se supără şi pleacă dintre dînşii. Dimitrie observă că patriarhul are toată puterea dela cel ce l-a trimis, dar cunoscîndu-i firea nestătătoare, nu vrea să se lege. Capuchehaia munteană se năzuia la împăcare, cum piatra se sileşte la deal, Ştefan paharnicul devenise mai rece şi indiferent, fiindcă ar fi voit, ca subt numele lui să ajungă fapt pacea, Mavrocordat găsea mai multe greutăţi, de cîte într'adevăr erau. Dimitrie singur avea toată răbdarea. Propunînd să i se mulţumească lui Mavrocordat pentru ostenelile sale, fu de părere, că se pot întîlni într'alt loc, unde Mavrocordat după săvîrşirea lucrului poate fi invitat ca martor. A doua zi se adună din nou într'altă parte şi aici Dimitrie este întrebat ce condiţii pune pentru a se ajunge la o pace statornică. Dimitrie cere numai repararea strîmbătăţilor şi colaborarea la înfăptuirea dreptăţii. Dacă Brîncoveanu vrea să aibă prieteşug şi dragoste adevărată, el cere următoarele:

1. Vrăşmăşia înlocuind-o cu adevărată dragoste, nici să se mai pomenească.

2. Să se prevadă şi aşa să se chibzuiască, ca în viitor orice lovituri, orice răniri reciproce să fie imposibile.

3. Vrăşmăşia să se părăsească nu numai din gură, ci şi din fapte, motivele răutăţii să se lepede din mîni, unde sînt.

4. Să se facă dreptate desăvîrşită, să se constate pagubele avute, pricinuite şi să se dea fiecăruia, ce este al lui.

După enunţarea acestor principii, formulă pretenţiile reale: 1) Constantin Brîncoveanu să nu se mai amestece la domnia Moldovei, care este moştenire cantemirească; 2) Muntenii să nu se mai amestece în treburile interne ale Moldovei; 3) Să se restitue adevăraţilor moştenitori toate satele răposatului Şerban Cantacuzino; 4) să se restitue şi cealaltă avere, bani etc. rămasă după Şerban Cantacuzino.

La acestea patriarhul replică, că-şi aduce aminte că Brîncoveanu subt jurămînt greu i-a declarat că nu e la el nici un ban dela Şerban. Patriarhul vorbind în continuare zice, că Brîncoveanu de fapt nu spunea adevărul, dar fiindcă e vorba că se nevoesc să facă pace, ca niciunul să nu se simtă micşorat, roagă pe Dimitrie să mai îngădue cîtăva vreme, ca această chestie să se aranjeze. Patriarhul şi toţi ceilalţi scriu lui Brîncoveanu rugîndu-l, ca sau din banii rămaşi după Şerban sau din averea sa

personală să se oblige a da lui Dimitrie tot la trei luni cite 1000 lei în fiecare an şi să se mai restitue lui Dimitrie a treia parte din satele foste ale lui Şerban şi-i mai recomandă să declare, că nu se mai amestecă în afacerile moldoveneşti. Brîncoveanu răspunse că dă suma de bani convenită, dar ca dar, iar relativ la moşii cere să nu se facă nicio hîrtie, ca să nu rămîe dovadă, că vreodată au fost în stăpînirea sa. Tot atunci Brîncoveanu scria şi lui Mavrocordat, ca să facă totul şi mai departe pentru realizarea împăcării.

Rugat de Alexandru Mavrocordat, de Ştefan Cantacuzino, după atîtea insistenţe ale patriarhului Dimitrie, primeşte condiţiile ratificate de Brîncoveanu. Cu toţii se duc la locuinţa patriarhului şi fac în scris legătura de pace, care închee vrajba veche de 17 ani.

Autorul ne dă un rezumat al faptelor şi situaţiilor povestite în această operă, drept încheere, care o prezentăm şi aci cu ieroglifele sale: „Vulturul şi leul de puternici împăraţi vrînd să se slăvească, muştele îi batjocoriră; vidra cu neştiinţă în fericire petrecînd, cu sfatul fără vreme, cine să fie o pricepură şi dintr'amîndoao monarhiile o izgoniră; pre jiganiile şi pasările viclene liliacul le batgiocori; cămila coarne cercînd ş'au pierdut şi urechile; corbul, în doăă monarhii să stăpîniască vrînd, supt cea pre an dare mai micului său s'au legat; şi precum toate sfîrşitul său au, aşea şi dreptatea vremea, locul, puterea şi biruinţa sa îşi află". [1]

Triumful politic al lui Dimitrie Cantemir era înt'adevăr un popas de oprire, de unde se putea reprivi lupta dusă, care a fost cu atît mai grea, cu cît duşmanul întrebuinţa orice armă şi era gata de orice nelealitate. Din cauza aceasta poate şi povestirea e aşa de greoaie, fără simetrie în proporţii: consideraţii filozofice, amănunte de zoologie şi geografie, ori torente de epitete izvorînd dintr'o fantazie bogată opresc povestirea. La început sînt multe, foarte multe, apoi cu cît ne apropiem de luminişul care deschide priveliştea rezultatului, consideraţiile dispar, epitetomania revine rar, hieroglifele se răresc: autorul a făcut de atîtea ori şi mai înainte sforţări—îl surprindem —pentru ca nu cumva să termine boabele şirului său de ieroglife.

Povestirea de atîtea ori are caracterul unei spovedanii. Parcă simţi, că sufletul scriitorului atît de sensibil ajunge uneori supraîncărcat, Dimitrie Cantemir este constrîns să scrie, avea ne-

1. Ed. cit., pag 387.- Am dat în corpul povestirii „ieroglifele", de cîte ori am crezut că e necesar, pentruca să se vadă haina în care autorul şi-a îmbrăcat memoriile. In paranteză şi subliniind mai totdeauna, am dat numele persoanelor şi lucrurilor corespunzătoare după însăşi „scara" autorului. Pentru explicarea Istoriei ieroglifice vezi şi G. Const ntinescu, Vrajba dintre Cantacuzineşti, Cantemireşti şi Brîncoveanu, 1688-1705, Bîrlad, 1889.

voie de o intimitate, mai interesată decît a propriei sale familii —sufletele expansive ca al lui Dimitrie Cantemir simt nevoia unui cerc cît mai mare, cu care să comunice—şi fiindcă era un izolat în Constantinopol, s'a spovedit posterităţii. Mai este încă ceva. Momentele prin care trecea, atitudinea lui trebuia justificată: în această privinţă *Istoria ieroglifică* este un *monument de cinste* al lui Dimitrie Cantemir. Periculoşi i-au fost duşmanii, dar mai periculos apare el acum pentru ei, fiindcă triumfător a lăsat fixate pe filmul cărţii sale figurile lor livide, încruntate sau rînjitoare exprimînd egoismul, insuccesul, răutatea şi lipsa oricărui scrupul şi peste tot a oricărei conştiinţe omeneşti... Sînt nişte biete animale, nu sînt oameni...

Aşezată între istorie şi literatură, istoria ieroglifică la început te îngrozeşte, dar cu cît mai mult te cobori în vulcanul de intrigi şi asişti la sbuciumările sufleteşti ale autorului, nu mai arunci din mînă cartea, ci rămîi obsedat de ea: opera trebue cetită până la sfîrşit, oricît de mult ai nevoe să fii cu indicatorul la „scară" tîlcuitoare dela sfîrşitul cărţii. Sufletul autorului, varietatea de psichologie politică a duşmanilor săi, ca şi a puţinilor prietini ce-i avea, te atrage tot mai mult, chiar mijloacele de stil a par ca tot atîtea îndemnuri pentru a continua lectura. S'a zis că stilul şi bazmul intercalat în *Pseudokynigetikos* al lui Odobescu este preţul deosebit ce se oferă cetitorului acestei opere, de altfel puţin cuprinzătoare. In *Istoria ieroglifică* este şi ceva mai mult. *Istoria ieroglifică* este operă beletristică: *memorii*, cărora însă li s'a rezervat pentru noi şi preţul de *izvor* al istoriei noastre naţionale, fiindcă adaugă informaţiunea, lărgeşte cadrul aproape exclusiv politic al cronicilor vremii, dîndu-ne informaţii de istorie socială.

Din *Istoria ieroglifică* ştim, că *scutelnicii* şi *ciocoimea* (slugile boereşti) era o categorie socială, care nu o întîlnim în *Descriptio Moldaviae;* [1] ni se arată în parte tensiunea dintre Cantacuzineşti şi Brîncoveanu, ne dă un capitol din istoria intrigilor pentru domnie, cum suflete de fier le urziau, executau la Constantinopol, arată rolul odios jucat de Ruseteşti, mîncători de domnii, duşmănia acestora cu Cantacuzineştii, cum nu se lămureşte în alte izvoare.

Cu expunerea cronicarilor vremii putem întări sau corecta ce ne spune Dimitrie Cantemir în Istoria ieroglifică. Neculce vorbeşte la fel de pribegirea în Polonia a lui Bogdan hatmanul şi Iordachi Ruset în vremea primei domnii a lui Constantin Duca

---

1 Despre *scutelnici* vezi pentru acest timp şi cronica atribuită lui N. Costin, ed. Kogălniceanu, Let. II, pag. 51; Neculce, ibidem, pag. 281. *Ciocoii* în vremea primei domnii a lui Mihai Racoviţă, ibidem, 281, „vîndut-au toate ţinuturile la cochi-vechi, *ciocoilor*".

şi despre mazilirea lui Dumitraşcu Vodă Cantemir prin intervenţia lui Brîncoveanu, iar cînd Constantin Duca pleacă pentru prima oară mazil la Constantinopol, atribue aceste cuvinte doamnei Maria a lui Constantin Vodă: „Aolio! Aolio! că va pune taica pungă de pungă din Bucureşti până în Ţarigrad, şi zău nu ne va lasa aşa şi iar ne vom întoarce cu domnia îndărăpt". Lupta se va da la Ţarigrad între Cupăreşti şi Dumitraşcu beizadea de o parte şi Brîncoveanu şi Muntenii de altă parte. Neculce adăoga şi incidentul cu Davidel ca şi venirea în grabă la Iaşi a lui Dumitraşcu din drumul care-l făcea cu sultanul spre Zenta. Drumul acesta ar fi produs oarecare îngrijorări în cercurile brîncoveneşti. Un alt letopiseţ [1] ne dă amănuntul preţios, pe care nu-l găsim în *Istoria ieroglifică*: Boerii munteni bănuind că Dimitrie Cantemir cu acest drum la Iaşi umblă pentru domnia Ţării-Romîneşti l-au întrebat pe Brîncoveanu. Acesta le-a răspuns boerilor pribegi, „că-i jurat lui Antiohie Vodă să nu se atingă unul de altul nici cu un fel de faptă rea. Iar dacă nu ne lasă el în pace cu fratesău, iată că nici eu nu-mi voiu ţinea jurămîntul". De atunci a început domnul muntean să cheltuiască pentru mazilirea lui Antioh Vodă. Dar nu mai era agreat nici Constantin Duca cerut de boerii pribegi la Munteni. Neculce ne spune, că Brîncoveanu ar fi vrut ca domn pe Toderaşco dela Galaţi, [2] amănunt care lipseşte din *Istoria ieroglifică*.

La mazilirea lui Antioh Vodă fuge în Ţara leşească, după acelaşi Neculce, cu hatmanul Bogdan, Iordachi Ruset şi Ilie Cantacuzino. Şi aici Antioh Vodă este prins, cînd ajunge mazil la Ţarigrad. Constantin Duca trimite pe vlădica de Roman la Bogdan şi Iordachi să vină în ţară.

Constantin Duca Vodă scoase „grele nevoi şi mari pe ţară". La nunta, care lega neamul lui Iordachi Ruset de familia lui Vasile Costachi vornicul se hotărî pribegirea în Ţara-Romînească, unde Duca Vodă era urît. Vor pribegi Vasile vornicul cu fraţii săi, Lupul, Solomon şi cu alţii ca vre-o 50 şi mai bine de boeri, care iau cu ei şi pe Bogdan hatmanul.

Iordachi însă nu pribegeşte, cum pare a arăta *Istoria ieroglifică*. Reîntoarcerea unor boeri după jurămîntul de amnestie dela Focşani, unde asistă mitropolitul Misail nu este şi aici. Ca şi'n *Istoria ieroglifică* Bogdan hatmanul, Mihalachi Racoviţă spătarul, Ilie stolnicul Frige-Vacă, Macsut postelnicul rămîn pribegi. Duca pîrăşte la Poartă pe Brîncoveanu. Atunci Iordachi îndeamnă altă serie de pribegi în Ţara-Ungurească şi'n Polonia, dintre care amintim ca figurînd în *Istoria ieroglifică* pe Ilie Cantacacuzino, Ursachi. Neculce povesteşte şi despre încercarea lui Duca Vodă de a asasina pe Bogdan hatmanul prin Buhuş. Brin-

1 Letopiseţul Ţării Moldovei dela Istratie Dabija până la domnia a doua a lui Antioh Cantemir, 1661–1705, ed. C. Giurescu, Bucureşti, 1913, pag. 91.

2 Neculce, l. c., pag. 267.

coveanu se îngriji, ca acest fapt să strice la Turci şi mai mult domnia lui Constantin Duca. Ţine adunare cu pribegii, ferindu-se însă de Bogdan, fiindcă nu voia, ca unul din Cantemireşti să ajungă domn. Domnul muntean trimite la Constantin Duca pe Hrisant să-l asigure de prietinie, dar în taină să trateze cu Iordachi Ruset vistiernicul, căruia cu jurămînt i se promitea uitarea pizmei vechi, îi făgăduea ca noră o fiică pentru fiul, Nicolae Ruset, dar îi cerea să se lepede de Cantemireşti. Iordachi a primit cu bucurie propunerile lui Brîncoveanu. Cu acest prilej acelaşi cronicar adaogă că, căsătoria între Antioh Vodă şi o fiică a lui Brîncoveanu nu se făcuse, fiindcă Antioh a refuzat să se lepede de Cupăreşti.

Tot Iordachi propune lui Brîncoveanu pe Mihai Racoviţă spătarul ca domn al Moldovei — Mihalachi spătarul era rudă cu Iordachi. Duca neştiind nimic îl face pe Iordachi vornic mare de ţara de jos şi ca vornic apare şi'n *Istoria ieroglifică*.

Ni se mai dă amănuntul că chemat şi mergînd Brîncoveanu apoi la Poartă, nu numai că n'a fost mazilit, cum ar fi dorit şi pusese la cale Duca, ci i se oferi chiar şi domnia Moldovei. Intrebînd pe unchii săi, Cantacuzineştii, Brîncoveanu refuză, dar propuse vizirului să ordone ţării să-şi aleagă alt domn. Neculce nu ştie nimic de Verga dela Ceatalgea. Cu ocazia mazilirii lui Duca, boerii rămaşi în Moldova după lungi peripeţii, în care îi încurcase şiretenia lui Duca, se împreună cu pribegii din Ţara Romînească. Bogdan hatmanul este oprit la Bucureşti şi nu poate merge la Adrianopol cu ceilalţi, ca să propue şi obţină o domnie nouă. Şi Neculce ştie de răzmeriţa, care a urmat în imperiul otoman şi care a zăbovit planurile lui Brîncoveanu. Şi Antioh era la Adrianopol. Boerii îl amăgeau să nu cheltuiască mult, să stea mulcom, că-l vor alege domn: aşa îl sfătuia mai ales Iordachi Ruset şi-l înştiinţase şi cumnatu-său Bogdan hatmanul. Deci protocolul şedinţei boerilor, cu care se introduce Istoria ieroglifică, trebue schimbat în acest sens.

Pentru planul lui Brîncoveanu sînt cîştigaţi şi boerii duculeşti şi deci avizul dat la Poartă va învinui mai mult pe Antioh, decît pe Constantin Duca.

Mihalachi spătarul îmbrăcase caftan, cînd s'a dezmetecit Antioh, că a fost înşelat. Atunci el promise mulţi bani agăi ienicerilor, dar aga găsi pe Mihalachi spătarul făcut domn, cînd interveni.

Şi după Neculce doi Cupăreşti, Mihalachi şi Scarlatachi vor fi capuchehaielele lui Mihai Vodă în Ţarigrad.

Domnia lui Mihai Vodă va fi stăpînirea Ruseteştilor. „Mai ales şi mai de cinste era Iordachi Ruset vornicul; ce vrea el şi ce poruncea el, aceia se făcea". [1] Dar ne spune, ce nu ştim din *Istoria ieroglifică*, că Bogdan Lupul fu velvornic de ţara de sus. Se confirmă ştirea *Istoriei ieroglifice* că Mihai Vodă a primit

1 L. c., pag. 280.

din Țara Romînească știre despre mazilirea sa, înainte de a ajunge la Iași capegi-bașa cu fermanul sultanului. Scarlatachi Ruset era atunci în Iași. In Istoria ieroglifică nu este nimic despre otrăvirea lui Bogdan Lupul de către Mihai Racoviță, înainte de a i se risipi domnia. Auzind Mihai Vodă de mazilire,—scrie Neculce—chemă la sine pe Bogdan și-l întrebă ce știe. Bogdan, care nu știa nimic, i-a răspuns să nu-și facă spaimă fără nici un motiv, „pre urmă n'a fi nimică și este lucru cu rușine". Atunci Mihai Vodă să-i fi turnat otravă în cafea. Bogdan muri peste cinci-șase luni. De ce nu înregistrează acest svon și *Istoria ieroglifică*, or *poate a fost terminată înainte de moartea lui Lupu Bogdan?*

Neculce știe și despre legătura de pace dintre Brîncoveanu și Antioh Vodă, încheiată prin vărul domnesc Ștefăniță paharnicul Cantacuzino. După Neculce, legătura s'a făcut înaintea patriarhului—*Istoria ieroglifică* specifică numele—și prevedea, că cei doi domni nu se vor mai pîrî unul pe altul la Poartă, că se vor ajuta reciproc, că Brîncoveanu va da în fiecare an lui Dumitrașcu beizadea cîte 10 pungi de bani [1] „pentru chiverniseala lui, ca să se odihnească în Țarigrad la casa lui, cu pace și să nu mai îmbie mestecînd pe Brînçovanul Vodă și făcînd cheltuială". Tot atunci, ni se spune aci, Brîncoveanu a împăcat pe Antioh Vodă și cu Iordachi Ruset, care a făgăduit, că va servi cu dreptate. „Și așa au ținut de bine această pace, precum țin cînii vinerile"— [2] scria Neculce despre vremurile de care însă *Istoria ieroglifică* nu se mai ocupă.

Cronica atribuită lui N. Costin, mai concisă și mai săracă în amănunte, decît expunerea lui Neculce, ne arată și pe Dediul medelnicerul între boerii pribegi și rămași în Țara-Romînească, care vor cere de domn pe Mihalachi Racoviță spătarul, [3] cum găsim și'n *Istoria ieroglifică*.

O variantă a cronicei racovițene ne spune că la stricarea domniei lui Dumitrașcu Vodă Cantemir, Bogdan și Iordachi au fugit la comandantul polon dela Cetatea Neamțului. [4] Și aici se știe despre legătura de pace făcută între Brîncoveanu și Antioh Vodă pentru prima domnie a acestuia din urmă, iar în 1700 se zice, că Brîncoveanu umbla să facă domn al Moldovei pre cine ar putea în locul lui Antiohie Vodă". Tot de aici știm, că Duca făcu să fie chemat la Poartă Brîncoveanu pentru a fi mazilit, ceiace nu se putu; Brîncoveanu a avut mijloace să se aranjeze și ar fi zis: „Eu am mers la Poartă și am venit, iară voi să fac să meargă și acela la Poartă și nu se va mai întoarce". [5] Brîncoveanu putu să-și execute amenințarea. Se știe și în această cronică de neșansa lui Antioh la Adrianopol: Cialîc, aga ienicerilor, a sosit prea tîrziu, ca să-l poată face domn.

1 In *Istoria ieroglifică* se vorbește de 4000 lei și de a treia parte din moșiile foste ale lui Șerban Cantacuzino.
2 L. c., pag. 283.
3 L. c., pag. 50.
4 Letopisețe, ed. II. Kogălniceanu, vol. III, pag. 89.
5 Ibidem, pag. 93. Cf. și Letopisețul țării Moldovei, ed. Giurescu, pag. 96.

In felul acesta cronicele mai mult ori mai puţin contimporane confirmă expunerea *Istoriei ieroglifice*, care cu oarecare lacune de informaţie la început, este apoi mult mai bogată. Fără *Istoria ieroglifică*, de unde am cunoaşte deosebita politică moldovenească, ce o făceau Cantacuzineştii, la început fără Mihai spătarul, apoi cu toţii ca opoziţie lui Brîncoveanu, rolul lui Toma Cantacuzino, amănuntele interesante din viaţa lui Alexandru Mavrocordat, repercusiunea aşa de directă a schimbării marilor viziri asupra domniilor romîne la începutul secolului XVIII, de unde amănuntele aşa de interesante din viaţa boerimii moldoveneşti, din care cîţiva inşi fără consideraţie la ce ajutor şi expediente recurg, coboară prestigiul domniei moldoveneşti, gata oricînd de ori ce intrigi, care să le folosească loruşi. Binele ţării? Era o întrebare, ce nu şi-o puneau. *Istoria ieroglifică* însă prin atitudinea lui Dimitrie Cantemir ne arată, că totuşi la cîţiva existau şi scrupule morale. De atîtea ori vedem pe Dimitrie Cantemir avînd scrupule de conştiinţă, pe Bogdan hatmanul, pe Macsut serdarul! Din aceiaşi *Istorie ieroglifică* înţelegem atitudinea lui Dimitrie Cantemir în 1711. Aşa de greu sau de loc nu îngăduia boerilor săi să vază în planurile sale politice. In ajunul intrării în războiu cu Turcii, el nu spunea nimic boerilor săi; „el să spue adevărul, că este ajuns cu Muscalii, nu spunea“ [1] —scrie hatmanul său Neculce. Neîncrederea se încuibase adînc în sufletul lui Cantemir.

Memoriile lui Dimitrie Cantemir luminează aşa dar părţi din istoria vremii, despre care informaţia cronicărească este nedumerită, atît cea moldovenească, cît şi cea muntenească: cronica lui Greceanu, cronica bălăcenească, [2] sau memoriile lui Radu Popescu.

Fireşte, nu trebue să cerem *Istoriei ieroglifice* mai mult de cît unor memorii. Pentru a reconstrui epoca, trebue să recurgem şi la celalalt material informativ.

Brîncoveanu lua în vremea lui Constantin Vodă Bătrînul şi alte măsuri pentru a împiedeca triumful Cupăreştilor în politica ambelor principate. Stanca, fiica lui Brîncoveanu era căsătorită în Noembre 1692 cu Radu, fiul lui Iliaş Vodă. [3] Şi la nuntă azista Alexandru Mavrocordat, care se va încuscri cu Brîncoveanu: Ilinca va fi soţia lui Scarlatachi Mavrocordat, fiul Exaporitului. Matei, fiul lui Grigore Ghica, se va căsători cu Ruxandra Mavrocordat şi astfel competiţiunile la tronul moldovenesc şi muntenesc se adaogă.

Dimitrie şi-a scris în grabă opera, fiindcă altfel ar fi putut să ne dee informaţiuni mai precise şi mai multe despre prima domnie a lui Antioh, or poate nu le-a dat, fiindcă centrul memoriilor şi preocuparea principală sînt evenimentele anilor 1702—1705. De aceia nu ne spune nimic despre lupta lui Dimitrie la Constantinopol cu Brîncoveanu în vremea primei domnii a lui

1 Neculce, l. c., pag. 305.
2 N. Iorga, op. cit., pag. 332 nota şi passim.
3 N. Iorga, ibidem.

Antioh, cum Cerchez Mehemed, protectorul, îl ajută să paralizeze orice intrigă. Nu ne spune de intenţiunea lui Antioh de a lua de soţie pe o fiică a lui Brîncoveanu : Antioh şi-ar fi asigurat astfel domnia. N'a consimţit însă să se lepede de Cupăreşti şi atunci Brîncoveanu îl refuză. Dacă este adevărat, ce o cronică spune, că în 1696 era între Brîncoveanu şi Antioh o convenţie, ca să nu se pîrască unui pe altul la Poartă, să nu-şi facă unul altuia rău, [1] de ce nu o spune Dimitrie lui Toma Cantacuzino, cînd înşira peripeţiile vrăjbii, care pricinuia atîtea necazuri ambelor principate şi aducea atîtea schimbări de domn în Moldova? [2] Aceiaşi cronică, vorbeşte despre convenţiunea dintre domnii romîni pentru prima domnie a lui Antioh, nu ştie nimic însă despre împăcarea dintre Brîncoveanu şi Cantemireşti, cînd se făcea în 1705. Nu găsim nici în *Istoria ieroglifică* spaima, îngrijorarea neîntemeiată a Muntenilor în 1697, cînd Dimitrie din drumul spre Zenta se abătu pentru „patru-cinci zile“ la Iaşi, ca să ia toate măsurile pentru înlăturarea acelui Davidel, care se iscălea Alexandru David şi-şi cîştigase printre Turci oarecare simpatii şi încredere pentru a-l face domn. Pe Davidel îl sprijinea mai ales hanul, despre care o informaţie veneţiană spune că mijlocise să obţină domnia Moldovei Antioh Constantin Vodă. [2]

Intre amintirile sale Dimitrie ar fi putut sublinia lui Toma Cantacuzino şi împrejurarea, că petrecerea sa în Iaşi în legătură cu căsătoria a fost fatală domniei lui Antioh: lipsea, cine să opună aceleaşi arme intrigilor lui Brîncoveanu la Constantinopol.

Evenimentele anilor 1700—1701 nu sînt complect povestite. Trebue să ne punem însă şi întrebarea : e vorba de materialul de conversaţie a două întrevederi şi de lămuririle absolut necesare şi se mai adaogă faptul că orice eveniment istoric ni se pare explicat neîndestulător, dacă nu ni se dă toată informaţia pe care însă o puteau avea în chestia aceasta numai unii din contemporanii autorului *Istoriei ieroglifice*.

Doamna Maria a lui Constantin Duca Vodă murise în 1697. Domnia a doua a ginerelui deci va fi mai fără menajamente pentru socru. Brîncoveanu nici nu sprijinise la început revenirea lui Constantin Duca în domnie : el ar fi dorit pe Todiraşco de la Galaţi, dar întîmpină refuzul categoric al Turcilor. Lupta de intrigi din vremea domniei a doua a lui Constantin Duca preocupă mai ales pe Dimitrie Cantemir şi ne oferă material necunoscut aiurea. Dar nu ştie nimic despre aceia, că Turcii îi oferă lui Brîncoveanu şi domnia Moldovei. Brîncoveanu sfătuit de unchii săi Cantacuzineşti însă se îngrozeşte de greutăţile, ce ar întîmpina şi refuză. [3] Dimitrie Cantemir nu aflase nimic nici despre fapte absolut necesare pentru

1 Letopiseţul ţării Moldovei, ed. G. Giurescu, pag. 90—9 . Bogdan hatmanul trimis de Antioh încheiase convenţia cu Brîncoveanu.
2 Hurmuzaki, Documente, V_2, pag. 277. Despre intervenţia hanului aminteşte şi Radu Popescu. Cf. N. Iorga, op. cit., pag. 336 şi nota 3.
3 Ibidem, pag. 94—95 şi Neculce, ed. cit., pag. 275—76.

a înțelege evenimentele anului 1700. [1] Cronica oficială a lui Brîncoveanu vorbește despre „Grecii vrăjmași pămîntului acestuia". Se formase adică în Țara-Romînească un partid boeresc, care întreținea legături strînse cu Alexandru Mavrocordat. Scarlatachi, ginerele mavrocordătesc al lui Brîncoveanu murise la 28 Iulie 1699, dar Alexandru, pe care Brîncoveanu continua să-l cultive, se gîndea să procure fiului său Nicolae o domnie. Alexandru Mavrocordat se putea gîndi să-i procure o domnie și ginerelui său Matei, fiul lui Grigore Ghica. [2] Astfel Brîncoveanu vrînd-nevrînd oferi sprijinul său lui Constantin Duca, pe care-l mai ajuta și chiriașul palatului său din Constantinopol, care nu-i plătea chiria : ambasadorul german. Antioh Constantin Vodă fu mazilit în Septembre 1700 și nimeri în închisoare la Constantinopol, de unde-l va scoate protectorul Cantemireștilor, Daltaban, cînd va ajunge mare vizir.

De aici înainte *Istoria ieroglifică* este expunerea cea mai detaliată a luptelor, care s'au dat pentru tronul Moldovei până la domnia a doua a lui Antioh Cantemir. Unele părți ale povestirii trebuesc — firește — corectate sau complectate. De ce trecea Dimitrie Cantemir în 1704 prin Galați, venind din Adrianopol, cum cetim în *Hronic?* [3] Nu toți frații Rusetești iau parte la consfătuirea închipuită de autor a pribegilor moldoveni și reprezentanților lui Brîncoveanu, pentru a da domn Moldovei în locul lui Constantin Duca. Iordachi și Manolachi erau pe lîngă scaunul domnului de mazilit. Cronica racovițeană, cași celelalte confirmă lupta dintre Brîncoveanu și Constantin Duca, domn moldovean a doua oară. *Istoria ieroglifică* ne dă numai rezultatul final și evenimentele din preajma acestuia ; de aceia poate crede că nu trebue să amintească întîlnirea lui Brîncoveanu la Arnăut-Chioi cu Alexandru Mavrocordat, despre care domnul muntean chemat la Poartă prin umbletele lui Constantin Duca, știa că vrea „să pue pre fii-său domnu aicea în țară".

Brîncoveanu va continua să sape domnia lui Duca și acesta va fi mazilit, oficial, fiindcă sta în înțelegere cu Rușii, de fapt, fiindcă fostu-i socru plătise. Numai turburările politice din imperiul otoman, răscoala militară, rebeliunea dușmanilor marelui vizir Rami, înlocuirea sultanului Mustafa cu Ahmed III la 20 Septembre, va amîna numirea lui Mihai Racoviță. Antioh Cantemir avu un rol umil și odios. Protectorul său, Cialic Ahmed, noul agă al ienicerilor, a sosit prea tîrziu, ca să i poată da domnia. „Cu un cifert de ceas mai înainte de ar fi sosit ienicer aga la vezirul, lua iar Antioh Vodă domnia — scrie Neculce. [4] Din 23 Septembre 1703 Mihai Racoviță este domn al Moldovei. [5] După această dată memoriile lui Dimitrie Cantemir ne dau știri, care

---

1 N. Iorga, op. cit., pag. 342 și urm.
2 Cf. N. Iorga, op. cit., pag. 156 și 332.
3 Hronic, pag. 162.
4 Ibidem, pag. 352 și urm.; Neculce, ed. cit., pag. 279. Vezi și celelalte cronici.
5 N. Costin, ap. Let. II, pag. 51.

lipsesc pretutindenea: teatrul de intrigi dela Constantinopol, lupta în contra Cantemireştilor este reprezentată cu belşug de informaţie, cu amănunte psihologice foarte preţioase.

Dimitrie Cantemir ne dă sbuciumările, goana totdeauna grabnică de a păstra cîştigul, neliniştea de fiece clipă a duşmanilor săi, ne introduce în sala paşilor pierduţi a politicei otomane şi peste *Istoria ieroglifică* putem zări la orizont marea furtună, ce se va abate asupra principatelor romîne în sec. XVIII.

Urmăreau memoriile lui Dimitrie Cantemir şi vre-o justificare a atitudinii Cantemireştilor în lupta stăruitoare după domnia Moldovei? De bună samă. Nu era un drept de succesiune anume, consacrat prin atmosfera politică generală. In majoritatea cazurilor pe această vreme domniile se făceau şi se desfăceau prin Constantinopol. Dimitrie Cantemir însuşi în *Descriptio Moldaviae* [1] arată că votul boerilor era necesar, de oarece domnia era electivă, uită însă să sublinieze în deajuns marele amestec al Turcilor. Dimitrie avusese votul boerilor, l-a stricat însă Brîncoveanu, duşman, ori de cîteori Cantemireştii aveau prilejul să ia domnia, iar cînd nu putea zădărnici, atitudinea lui a fost de armistiţiu, de adaptare la nişte împrejurări imanente. Această purtare a lui Brîncoveanu nu o putea admite Dimitrie Cantemir, care îi trimesese doar vorbă că nu e lucru cuminte, ca fiii să moştenească duşmănia părinţilor. Brîncoveanu, în lupta ce o ducea în contra Cantemireştilor, s'a aliat chiar cu Ruseteştii, duşmanii Cantacuzinilor. De atîtea ori Brîncoveanu a căutat să distrugă pe Cantemireşti, pe cînd aceştia sînt loiali cu duşmanii lor, chiar cu prietinii, care i-au părăsit şi le doriseră peirea. *Istoria ieroglifică* subliniază totdeauna momentele etice. Oare de acela ni se prezintă „cu 760 de sentenţii frumos împodobită"?

Iată cîteva: „mare scîrşnetul roatelor, astupă voroava cărăuşilor"; „cuvîntul slobozit mai iute decît fierul împănat se duce şi piatra în fundul mării aruncată, precum vreodată tot a mai eşi, tot se nădăjduiaşte, iară cuvîntul grăit, precum va fi putinţa a se dezgrăi, toată nădejdea lipseşte"; „nici nebunul coarne, nici înţeleptul aripi are, de pre carile de înţelept sau de nebun să se cunoască"; „gura desfrînată mai tare aleargă, decît piatra din deal răsturnată, pe care un nebun cu piciorul poate a o prăvăli şi o mie de înţelepţi a opri nu o pot"; „cine tace mult, mult gîndeşte"; „nu mai mult tăria vinului în cap, decît chipul frumosului în inimă loveşte" etc.

Pe lîngă tendinţa de a reliefa partea etică a luptei sale, Cantemir, care se ocupase mai înainte atît de mult cu filozofia, nu se putea desobişnui a nu supune judecăţii sale vremurile, prin care trecea, şi formele acestora. Meditativitatea trebuia aşa dară să coloreze memoriile. Sentinţele sînt gîndiri proprii, sau localizări, ori aduceri aminte din viaţa sa moldovenească, ca „să nu vie în capul copilului, ce-i meneşte maică-să", şi lămureşte că

1 Trad. G. Pascu, pag. 58 9, 68—69.

mamele „şi de cele ce să nu le cumva să vie, se tem, acelea, precum să le fie venit de frică socotesc, de unde cuvîntul a se zice s'au apucat". Tot aici ni s'a conservat zicala: „sara ghigariu, dimineaţa spătariu". 1 Şi din acest punct de vedere *Istoria ieroglifică* este o operă preţioasă şi trebue să regretăm, că nu s'a continuat până la 1710, fiindcă ar fi fost destul material de scris.

După 1705 Dimitrie continuă a sta în Constantinopol, unde-şi urma acum alte lucrări. Nu putem preciza totdeauna, în care ani din acest timp pregătea opera, care i-a dat renumele european: *Istoria imperiului otoman*. Dumitraşcu beizadea ştia că lumea musulmană nu era suficient cunoscută Europei creştine. Cronica Abconterfayung und Entwerffung der Türkey, de un anonim ardelean, publicată de Sebastian Franck în 1530, n'a putut fi de ajuns pentru nimeni. Cele două cărţi de istorie turcească ale lui Leunclavius, Turco-Graecia lui Crusius nu puteau mulţumi spiritele dornice de a cunoaşte întregul adevăr asupra lumii musulmane turceşti. Nici fastele turceşti ale lui Filip Lonicerus n'au putut satisface nevoile intelectuale ale contimporanilor. Cît de mult interes purta lumea creştină pentru istoria turcească, reese din faptul că la ediţia parisiană caşi la cea veneţiană a lui Chalkondyles s'au adaos opere, care erau amintiri sau simple prefaceri pe scurt ale analelor turceşti. In 1652 se publică la Madrid, în traducerea lui Bratutti, opera hogii Seadeddin subt titlul: Chronica dell'origine e progressi della casa ottomana. Deosebit răsunet au avut cărţile lui Ricaut. In 1683 s'a publicat la Paris traducîndu-se din englezeşte Histoire des trois derniers empereurs des Turcs depuis 1623 jusqu' à 1677, în 1670 şi 1671 se publică iarăşi în traducere franceză: Histoire de l'état présent de l'empire ottoman (Amsterdam), care în 1673 apăru şi 'n traducere italiană (=Istoria dello stato presente dell' imperio ottomano, Veneţia, 1673). Cărţile lui Ricaut au avut foarte mare căutare. De aceia în 1709 apărea la Haga: Histoire de l'empire ottoman, 5 vol. Această carte era un rezumat al istoriei turceşti până la timpul primei cărţi a lui Ricaut, iar apoi după 1677 se povesteau evenimentele din Turcia până la anul 1704. La aceste volume se adăoga, apărînd tot acolo în acelaşi an 1709: Tableau de l'empire ottoman. Lucrarea lui Ricaut a fost cuprinsă şi într'o carte germană: Die neu eröffnete ottomanische Pforte, Augspurg, I, 1694, vol. II, 1700.

---

1 Dimitrie Cantemir cunoştea părţi din literatura noastră poporană. Cu dreptate afirmă d. G. Pascu, cel mai bun traducător al cărţii „Descriptio Moldaviae", op. cit., pag. 44, că versurile:

„A lumii cînt cu jeale cumplită viaţă
Cum se trece şi se rupe ca cum ar fi o aţă".

sînt un împrumut din bocetele populare (cf. şi Descrierea Moldovei, trad. G. Pascu, pag. 165), şi nu un plagiat din *Viaţa lumii* a lui Miron Costin, cum afirma d. Sextil Puşcariu, Ist. lit. rom., I, pag. 153, probabil în legătură cu afirmaţia lui V. A. Ureche, Miron Costin, Opere complecte, ed. Urechia, pag. 497.

Acest volum adăoga lui Ricaut şi lucrarea despre Turci a lui Sagredo în traducere germană. Cartea lui Ricaut a fost tradusă şi poloneşte: Monarchia turecka (Luck, 1678). In legătură cu războaele turco-creştine din jumătatea a doua a sec. XVII, mai ales în legătură cu năzuinţele ligii sfinte, apar cărţi informative foarte căutate.

Delacroix a scris Mémoires du sieur de la Croix, secretaire de l'ambassade de Constantinopole (Paris, 1684), şi comentariile despre biserica orientală, Verdier (du), Abrégé de l'histoire des Turcs (Paris, 1676), apăruse Die triumphirende Christenheit (Nürnberg, 1687), iar în 1690: La sacra lega contra la potentia ottomana etc de Bizozeri (Milan), Garzoni, Istoria della republica di Venezia nel tempo della Sacra Lega (Veneţia, 1705). Toate aceste cărţi ori îmbrăţişau numai anumite părţi mai mari din trecutul şi prezentul turcesc, ori prezentau o abreviare a analelor turceşti, ori se refereau la un anumit eveniment creştin mai remarcabil în legătură cu istoria turcească. Lipsea în limbile europene o lucrare de ansamblu asupra trecutului turcesc până la începutul secolului XVIII.

Cantemir a avut şi un îndemn anume pentru a scrie o asemenea lucrare. In 1696 apăruse la Constantinopol o istorie turcească de „învăţatul turc Saadi Effendi, căruia singur am de a mulţămi tot ce ştiu turceşte"—scria Dimitrie Cantemir. [1] După apariţia acestei cărţi, beizadeaua moldovenească s'a apucat să prelucreze acest model turcesc. [2] Redactarea lucrării ţinu timp foarte mult şi cu ea trecem în epoca a treia din activitatea literară a principelui-scriitor.

Epoca a treia. Este vremea, cînd Dimitrie Cantemir a scris mai mult, am putea zice cu tot dreptul foarte mult într'un timp foarte scurt considerînd mai ales că în ultimii ani ai vieţii sale petrecerea la curtea ţarului, în care văzuse un liberator, îi angaja cu alte ocupaţii cea mai mare parte din vreme. Spiritul lui era îmbogăţit acum nu numai cu experienţa, ce o putuse avea din cărţi, ci se formase şi ia şcoala aspră şi fără de milă a vieţii politice, care-l frămîntase atît de mult în Constantinopol şi în scurta-i domnie moldovenească. In timpul şederii la Constantinopol adunase mult material de informaţie istorică, din care adusese cu sine în Moldova şi apoi a dus în Rusia *Istoria imperiului otoman*. Autorul devenise tot mai independent faţă de modelele, pe care le putea avea. N'avem nici un indiciu, că a considerat vreodată gata de tipar întreagă istoria sa turcească, pe care în continuu o remania. Asistăm înşine la aceste remanieri. Ucenicia în istoriografie şi-o făcuse cu opera de tranziţie: *Istoria ieroglifică*. Urmînd a descurca ieroglifele politice ale

---

1 Istori'a imperiului ottomanu, trad. Hodosiu, I, pag. 38—9 nota.
2 Ibidem, I, pag. 123, nota 39. Asupra acestei date preţioase pentru stabilirea vremii, cînd şi-a început Cantemir opera sa, a atras atenţia cel dintâiu d. G. Pascu, op. cit., pag. 58.

vremii sale, scria : „istoricul adevărat (adică carile istoria adevărat, precum s'au avut istoriseşte), lauda înpreună cu făcătorul împărţeşte ; căci cela au ostenit lucrul a săvîrşi, iar cesta au nevoit în veci a se pomeni; şi încă mai mult pe scriitorii decît pe făcătorii minunilor, fericiţi şi lăudaţi a numi voiu îndrăzni ; căci după armele şi faptele iroilor, condeiele istoricilor de nu s'ar fi pre alb clătit, încă dedemult şi lauda numelui lor, deodată cu oasele, ţărna o ar fi acoperit ; şi aşa aceia au fost a lucrurilor făcători, înpreună şi muritori, iară cestea numelui au fost înnoitori şi în veci stăruitori". 1

Cu astfel de concepţie şi evlavie, apucîndu-se de istoriografie, el ne-a putut lăsa însemnata operă ce o avem, deşi a scris în împrejurări neprielnice, fiindcă nu totdeauna avea la dispoziţie materialul de informaţie, cît îi trebuia. Şi Cantemir era foarte pretenţios faţă de lucrările sale. Odată spunea, cînd îi trebuiau izvoare arabe : „de prezent trăesc într'un loc, unde nu numai că sînt foarte depărtat de Arabi, dar nu e nici umblă de vre-o învăţătură mai înaltă şi unde nu auzi nici măcar din nume de vre-o bibliotecă complectă, departe a putea găsi lucrul, ce-l cauţi". 2

Istoria imperiului otoman este lucrarea cea mai preţioasă, pe care generaţia dela sfîrşitul secolului XVII ne-a lăsat-o despre lumea musulmană. Particularităţile acestei lumi l-au interesat întotdeauna pe Dimitrie Cantemir, care a trăit atîţea ani printre Turci şi care prin urmare putea să dee lumii creştine dela începutul secolului XVIII cele mai preţioase informaţii. La Constantinopol şi-a adunat ştirile cele mai multe, pe care le putea avea. In palatul său din capitala Turciei dragomanul Ion Mavrocordat, noul posesor, a putut vedea, mai tîrziu, cînd Dimitrie pentru Turci era un hain, cît material de informaţie fusese strîns. 3 Acolo i-a rămas—ne spune insuşi—opera lui Ali Ef-

1 Istoria ieroglifică, ed cit., pag. 70.

2 Ist. imp. ot. ed. cit., pag 237, nota 51.

3 Palatul locuit de Dimitrie Cantemir înainte de a pleca domn în Moldova, era situat pe înălţimea cu priveliște pitorească, numită Sangiakdar Iokuşi, „în locul cel mai plăcut, ce-şi poate cineva închipui" (pag. 90, nota 10), cum spune însuşi. In apropiere căzuse apărîndu-şi capitala, ultimul împărat Paleolog. In apropierea palatului era biserica, singura biserică lăsată creştinilor de Selim I. Şerban Cantacuzino începuse să clădească acest palat în vremea lui Mohamed IV şi cheltuise 35 mii galbeni, ca să niveleze terenul şi să ridice zidurile de 25 coţi, cînd fu oprit de a continua clădirea, fiindcă de aici se vedea în interiorul palatului imperial, Terşane Serai. Mai tîrziu Dimitrie, ginerele, putu să-l continue şi să-l termine prin intervenţia lui Ali paşa (vezi Istori'a imperiului ottomanu, trad. Hodosiu, I, pag. 141, nota 22). Dimitrie Cantemir locuise înainte de aceasta în palatul din satul Ortakioi, cumpărat dela fratele lui Cerchez Mehemed paşa, într'o vreme, cînd după ocuparea Belgradului şi Nişului de către trupele împăratului Leopold, mulţi Turci îşi făceau bagajele pentru a trece în Asia Mică, crezînd că duşmanii vor ocupa şi Constantinopolul (Cf. ibidem, pag. 366, nota 1).

fendi „autorul unei cărţi foarte frumoase despre istoria a patru sultani", dela Mohamed II, la Soliman Magnificul, carte rară găsită la un Grec din Constantinopol. [1] Nu se poate preciza cu toată exactitatea, cît material nou de informaţie a găsit în Rusia. Intr'un loc din Istoria imperiului otoman, scrie că în 1712 fiind la Moscova, i s'a pus la dispoziţie în traducere grecească o genealogie a hanilor din Georgia. [2] N'avem nici un motiv să nu admitem că aproape toată informaţia despre lumea musulmană şi a luat-o în Turcia, deci înainte de 1710 şi adăogăm : această informaţie a fost foarte bogată, informaţie din scrierile altora, iar pentru o epocă destul de lungă ne povesteşte fapte văzute de el însuşi sau de cunoscuţii săi.

Ajuns în Rusia, atît de interesată în chestia Orientului şi Extremului Orient activitatea literară a lui Dimitrie Cantemir, care pregătise Istoria imperiului otoman, a fost închinată orientalisticei. Astfel s'au născut operele : *Sistema religiei mohamedane* publicată în 1722 ruseşte, apoi descrierile în legătură cu expediţia în Persia a lui Petru cel Mare, [3] precum poate şi opera : *De statu politico aulae Othomanicae* sau „de Turcarum iurisdictionibus, moribus palatii, institutionibus, dogmatibus exercituumque ordinibus, necnon de bassalatuum numero et officialibus". In 1714 după 11 Iulie avea schiţată această lucrare într'o scriere mică, pe care avea de gînd să o cizeleze şi complecteze. [4] Ştim

---

1 Ibidem, pag. 250, nota 70.
2 Ibidem, pag. 290 nota.
3 Collectarea orientalia în Operele principelui Demetriu Cantemiru, ed. Acad. Rom., vol. VII.
4 Din Neuer Bücher-Saal der gelehrten Welt, Leipzig, 1714, IV, pag. 3778 a reprodus această scrisoare d. Ovid Densuşianu în Revista critică-literară, Iaşi, II, 1894, pag. 66 -7. Despre titlul şi soartea acestei cărţi aminteşte autorul biografiei, care şi în ediţia Academiei Romîne s'a adaos la Vita Constantini Cantemyrii, pag. 3 5. Nu ştia despre ea nimic Tyndal şi deci Antioh Cantemir. Vezi Istori'a imperiului ottomanu, trad. cit., pag. 806—7. Cartea prin urmare a existat în redacţia ei sumară dela început, dar n'a mai fost completată. Autorul biografiei amintite ne spune că s'a perdut în Marea Caspică cu naufragiul fregatei, care-i ducea lucrurile lui Cantemir în expediţia persană. Tyndal şi deci Antioh Cantemir ştie că în această fregată s'a pierdut cartea : *Istoria Mohamedanilor, începînd dela falşul profet Mohamed până la Osman, primul sultan al Turcilor.* Dar Dimitrie Cantemir avea bunul obiceiu de a-şi anunţa operele concepute numai, în cursul scrierii altor opere ale sale. Cartea din urmă atribuită lui Dimitrie Cantemir de fiul său, nu se găseşte citată, anunţată nicăeri, deşi în Istoria imperiului otoman, tratînd despre religia mohamedană, de atîtea ori ar fi avut ocazie să o facă. Este adevărat că nici Sistema religiei etc. nu se aminteşte ; dar aci se impune faptul că această operă e cunoscută de ambele biografii. Şi mai este încă ceva. Cartea *despre situaţia internă a imperiului otoman* o găsim anunţată de două ori în cursul scrierii Istoriei turceşti. Vorbind odată despre curtea otomană spune : „mai pe larg într'alt loc", care nu va fi un pasagiu din Istoria sa turcească (trad. cit., pag. 211, nota 8), iar altădată arătîndu-ne, ce era alaiul şi cum era organizată armata turcească, adaogă : „dar despre aceasta voi vorbi mai pe larg într'alt loc" (ibidem, pag. 302, nota 100).

că Dimitrie Cantemir, acum membru al Academiei din Berlin [1] n'a avut răgazul să dea şi acestei opere extensiunea voită, cum a făcut cu lucrarea, despre care spunea aceluiaşi membru al Academiei berlineze, că o are scrisă romîneşte „de origine nostrae gentis, de colonis videlicet a Traiano, Romanorum imperatore, in Dacia locatis..." Din puţinele, dar foarte preţioasele note păstrate în Istoria imperiului otoman reese, că lucrarea aceasta a lui Dimitrie Cantemir despre curtea otomană şi obiceiurile ei ar fi fost superioară cărţii de acelaşi gen a lui Ricaut şi ar fi mărit faima, ce coborîtorul răzeşilor fălcieni şi-a cîştigat-o prin Istoria imperiului otoman.

Numai un spirit veşnic neliniştit căutînd a fi ocupat şi a afla tot adevărul, putea la începutul secolului XVIII să dea, aşa cum a scris Dimitrie Cantemir, Istoria Turcilor. Am arătat că se scrisese istorie politică turcească în baza cronicilor otomane, dar nici un creştin nu făcuse legătura contaminînd cu critică izvoarele turce şi creştine, căutînd să fie cît se poate de complect.

Nici unul dintre cei care scriseseră istoria Turcilor mai înainte, n'a fost aşa de scrupulos în complectarea informaţiei. Principele-autor avea cunoştinţa că lucrarea sa va întîlni tot interesul opiniei publice europene, aşa de dornică de a cunoaşte tot adevărul, cînd lumea modernă năzuia spre ultima ei fază politică. Ricaut ajunsese celebru cu lucrările sale, care vor rămîne însă departe în urmă, chiar vor fi înlocuite prin opera lui Dimitrie Cantemir.

Poate şi această împrejurare l-a făcut să-şi redacteze cu atîta grijă şi scrupulozitate lucrarea. Scriind o notă în legătură cu lupta dela Varna (1444) ne dă un episod al exediţiei turceşti, care s'a terminat cu marele dezastru dela Zenta, episod întîmplat, cum ne spune „către sfîrşitul războiului din anul trecut, înainte de a pleca trupele dela Zenta". [2] Aşa dară în 1693, cînd era în Constantinopol, scria la istoria sa turcească. In 1696 „prea eruditul Saadi Effendi din Larissa" alcătuise după cei mai renumiţi istorici turci, ca Mevlana Idris, Neşri, Saadi, care scrisese Tagiul Tevarich (=Cununa istoriilor), Peciovi şi Hezarfenn, o istorie turcească, dedicînd-o sultanului Mustafa. [3] Intimă prietinie lega pe Cantemir de „cel mai judicios istoric" [4] de „Saadi,

---

1 Diploma e din 11 Iulie 1714. Vezi Beer, Istoria kneaza Konstantina Kantemira... i rodoslovia kneazei Kantemirov, Moscova, 1783, pag. 315 şi Buciumul romanu, No. 1, Iassii, 1875, pag. 20-22. Diploma o iscăleşte Ioh. Carol Schott „serenissimi et potentissimi Prussiae regis consiliarius ab antiquitatibus et Bibliotheca Regiaeque scientiarum societatis p. t. propraeses". Este interesant de ştiut, că cea mai mare lucrare despre trecutul Academiei din Berlin, nu aminteşte despre Dimitrie Cantemir ca membru, ceiace este însă o scăpare din vedere a autorului.

2 Istori'a imperiului ottomanu, trad. Hodosiu, pag. 123, nota 39. Cf. Pascu, op. cit., pag. 78.

3 Ibidem, trad. cit., prefaţa autorului, pag. 12—13.

4 Ibidem, pag. 17.

care a scris istoria Turcilor, ale cărui merite eu de atîtea ori le-am recunoscut şi care se distinge atît prin iubirea sa de dreptate, cît şi prin zelul său pentru gloria otomană". 1 Studiind opera constatăm că Dimitrie Cantemir la început intenţiona numai prefacerea în latineşte a istoriei turceşti scrise de prietinul său. Astfel în 1698 îl surprindem cu redactarea gata cel puţin până la 1444. Tot aceleiaşi intenţii originare se poate atribui faptul că în anumite părţi neretuşate a rămas tonalitatea operei lui Saadi. In scrierea lui Cantemir Ierusalimul este „leagănul atîtor profeţi şi teatrul atitor minuni". 2 Altădată scriind despre expediţia lui Mohamed II în contra lui Ştefan cel Mare, scrie aşa: „inimicul (=Ştefan) văzînd această putere colosală (=a Turcilor), incapabil de a i se opune, s'a retras şi n'a primit lupta". Iar cînd Turcii ocupă Chilia şi Cetatea Albă, închee: „prin aceasta (sultanul) a împiedecat nu numai pe Moldoveni de a-şi exercita pirateriile lor pe această mare..." 3 Aceste două locuri rămase necorectate din textul lui Saadi, contrastează violent cu alte afirmaţii personale, cum le face autorul, de exemplu cînd tratează expediţia lui Soliman Magnificul în contra Moldovei lui Petru Rareş şi incidentul dela Chilia adăugînd observaţia următoare: „Aşa Moldovenii, care odinioară se luptau pentru libertăţile lor, astăzi sînt constrînşi prin tirania Turcilor a-şi da nu numai copacii din păduri, ci încă şi capul subt securea barbarilor! Până cînd, o Doamne, să mai domnească atita răutate în lume!" 4 In lupta dela Fălciu, cum greşit numeşte Cantemir lupta dela Vaslui, Turcii pierd lupta „prin negligenţa generalului lor". 5 Gem are „fuga sa ruşinoasă la creştini". 6 Dar după ce arată din reminiscenţele sale cronicăreşti închinarea Moldovei subt Bogdan III, face bilanţul decăderii situaţiei juridice internaţionale a ţării sale şi zice: „dar vai! astăzi nu cred să fie vre-un om de litere, care să nu cunoască tirania mizerabilă, subt care geme Moldova". 7

A rămas textul cu „cetăţile maritime Anachor şi Emrud, care erau încă subt *deplorabilă* domnie a creştinilor" 8; altădată însă ţine de rău pe Carol XII, că a putut crede în ajutorul turcesc 9 sau are cuvinte grele în contra Coranului. 10 Toate aces-

---

1 Ibidem, (text), pag. 16, 18, 31, 39 nota, 40.

2 Ibidem, pag. 233. Să se observe că la diferitele citaţii luate din traducerea lui Hodosiu, un latinisator, tovarăş al lui Laurian şi Massim, am căutat a înlătura sgura şcolii latiniste şi astfel uneori am admis pasagii citate şi de alţii într'o formă purificată de latinism, ori de cîteori înţelesul textului nu suferise nimic prin aceasta.

3 Ibidem, pag 158,177 8.

4 Ibidem, pag. 297, nota 87.

5 Ibidem, pag. 158.

6 Ibidem, pag. 176.

7 Ibidem, pag. 272, nota 37.

8 Ibidem, pag. 34.

9 Ibidem, pag. 300, nota 94.

10 Ibidem, pag. 415, nota 3.

tea dovedesc că dela o simplă prefacere a istoriei turceşti scrise de Saadi, a ajuns la o operă independentă, cu atîta informaţie adunată de aiurea şi necunoscută lui Saadi. Dela 1698, cînd se constată că redacta părţi din ea, *Istoria imperiului otoman* scrisă de Dimitrie Cantemir, a trecut prin mari prefaceri: cele cîteva accente musulmane au supraveţuit din nebăgare de samă corecturilor făcute între 1698 şi 1716, [1] din care an avem cel mai nou eveniment atins în textul istoriei. Corectarea, redactarea integrală sau în parte a diferitelor epoci nu s'a făcut în acelaşi timp. Prefaţa e scrisă după 1703, cînd revoluţia militară dela Constantinopol dăduse tronul lui Achmed III şi multe note mai ales pot fi datate, după evenimentele, pe care le relatează. Mai avem ştirea că scria părţi din Istoria imperiului otoman în 1712 [2] şi înt 1714. [3] Cînd redacta forma romînească a *Hronicului*, istoria turcească era terminată, fiindcă în Hronic trimite la prefaţa *„Istoriei noastre pentru creşterea şi descreşterea curţii aliosmăneşti“*. [4]

In felul acesta prepararea istoriei imperiului otoman coincide aproape cu pregătirea materialului pentru întreagă opera istoriografică a lui Dimitrie Cantemir. Cantemir a terminat *Descriptio Moldaviae* înainte de a crede şi considera că nu mai are nimic de făcut la *Istoria imperiului otoman* şi căutînd să desăvîrşească pe cea din urmă, aduna material pentru *Hronic*, redacta părţi din el. Aşa se explică bogăţia de ştiri şi preciziunea de informaţii — fireşte considerînd mijloacele acelei vremi — din text şi note, astfel s'a depărtat Dimitrie Cantemir atît de mult de modelul oferit de Saadi Effendi. Materialul era atît de mult, că autorul nu va mai putea să se oprească cu meditaţii şi consideraţii generale în cursul povestirii. Pe alocurea reîntîlnim însă pe autorul *Istoriei ieroglifice*, care declară că „diferinţele între principi se decid mai bine prin arme, decît prin cuvinte“, că „a întinde pînzele contra furtunii şi viforului face

---

1 Ibidem, pag. 773, nota 7. De atîtea ori se aminteşte sultanul Ahmed, care domneşte „azi“. Cf., Ibidem, pag. 33, 39 nota 8, 94 nota 2, 151 nota 41, 332 nota 32, 362 nota 3, 458 nota 39. Cf. şi pagina 591—5 nota 13: Nicolae Mavrocordat domnia în Ţara-Romînească, cînd scria această notă.

2 Ibidem, pag. 13 nota 9.

3 Revista critică-literară, Iaşi, II, pag. 65 şi urm; nota 13 dela pag. 39 era scrisă în 1712, iar nota 26 dela pag. 117 înainte de pacea dela Pojarevaţ. Cînd scria nota 11 dela pag. 135 şi urm. Nicolae Mavrocordat publicase nişte opere ale taiălui său în Moldova etc. Nota 84 dela pag. 296 conţine greşeli de cronologie, aşa că nu poate fi luată în consideraţie. Unele note au putut fi scrise deodată cu textul, aşa cum ni s'a păstrat, dar altele se poate stabili cu preciziune — au fost scrise, după ce lucrarea poate în întregime fusese redactată, precum nota 6 din pag. 88, unde judecata din notă ar fi avut locul său mai potrivit în text.

4 Astfel da Dimitrie Cantemir titlul romînesc al istoriei sale turceşti. De aceasta ar trebui să se ţie seamă la o nouă ediţie a operei. Cf. Hronicul ed. Tocilescu, pag. 436 etc..

numai un nebun, dar nu un navigator înţelept", că Baiazid era coleric „defect ce-l au mai toate spiritele mari". [1] etc..

Dintre izvoare preferă, fiindcă scrie istorie turcească, pe istoricii turci. „Mai bucuros mă alătur la scriitorii turci, ca unii, care sînt şi mai bine informaţi şi mai exacţi". [2]

Dar Cantemir nu s'a mulţumit pentru nici o parte a istoriei turceşti, numai cu textul lui Saadi Effendi, ci i-a cercetat şi izvoarele. Neavînd la îndemînă istoria prietinului turc al lui Dimitrie, fireşte, e greu să stabilim, dacă a adaos ceva sau dacă unele discuţii referitoare la istoricii turci le-a găsit în cartea lui Saadi Effendi. *Se constată, că nu combate niciodată cu cronicari turci textul lui Saadi Effendi.* Cetise el pe cronicarii turci, pentru care stabileşte o erarhie de valoare? Saadi Effendi, hogea, este „faimosul autor al analelor otomane, numite: Tagiut Tevarich [3] (=cununa istoriilor). Din această carte ştie că analele turceşti sînt pline de poveşti? [4] Cantemir citează însă aceste anale (=Tevarichi Aliothman), dar numai pentru vremea, cînd recurge la ele şi Tagiut Tevarich. E vorba apoi între izvoare de *anale persane* şi istorici persani. [5] Despre Neşri, la care încă se referă, [6] ne spune, că e „istoric mai vechiu decît Saadi"—şi trebue înţeles Saadi muftiul [7] „autorul unor anale atît de preţioase şi acreditate la Turci". Nu ştim, dacă însuşi a cetit sau ia din cei doi istorici favoriţi ai săi, trimiterile la cronica lui Mevlana Idriş, la Hezarfenn [8] „cinstitul şi fidelul istoric turc", „un istoric turc foarte drept şi curat", la Ghiulistanul poetului persan Şeic-Saadi, [9] la istoricii selgiuchiani, [10] la poetul anonim [11] şi dacă nu consideră prostiile şi poveştile din Abulfarage şi A-

---

1 Istori'a imperiului ottomanu, trad. cit., pag. 73—4, 93, 96, 124 etc..

2 Ibidem, pag. 26 nota 23. Nu odată întîlnim această afirmaţie a autorului, ci de cîte ori are prilej, precum: „eu din parte-mi ţin la afirmaţiile Turcilor, care pentru mine au mai multă greutate decît ale străinilor" (pag. 75 nota 23), „în aceste obscurităţi de istorie şi de cronologie, preferim a urma pe Turci, ale căror scrieri sînt şi mai clare şi mai exacte" (pag. 141 nota 22) etc..

3 Ibidem, pag. 13 (prefaţa).

4 Ibidem, pag. 19 (prefaţa). Dimitrie se va referi la analele turceşti totuşi de atîtea ori: pag. 16, 18, 21, 24, 27 (prefaţa), pag. 5 nota 8, 23 nota 21, 81 nota 8, 83 nota 12, 84 nota 13, 179 nota 32.

5 Ibidem, pag. 13 şi pag. 5 nota 8.

6 Ibidem, pag. 12 (prefaţa), 6, 28, 30.

7 Ibidem, pag. 28, 30, 31. Trebue să se facă deosebire între *Synopsis historica* a lui Saadi Effendi din Larissa şi Tagiut Tevarich al lui hogea Saadi. Cf. însă N. Iorga, Istoria literaturii romîne în secolul XVIII, I, pag. 386 şi G. Pascu, op. cit., pag. 59 unde se atribue *Tagiut* etc., lui Saadi Effendi din Larissa. Cf. însă pag. 78-79, unde cu dreptate se atribue lui hogea Saadi Tag i tevarikh. Citām titlul, cum este în traducerea Hodosiu.

8 Istori'a imperiului ottomanu, trad. cit., pag. 20 (text), pag. 12, 13 (prefaţa), 62 nota 1, 297 nota 89.

9 Ibidem, pag. 14 (prefaţa).

10 Ibidem, pag. 15.

11 Ibidem, pag. 7.

liothman Tevarichi, poveşti egale cu cele din o mie şi una de nopţi, numai fiindcă nu le considerau istoricii săi turci favoriţi, care vor fi de altfel favoriţii şi ai posterităţii cercetătoare.[1] Ştim însă că însuşi a cetit cartea despre Nasradin Hogea din vremea lui Timurlenk şi istoria mai nouă turcească a lui Ali Effendi.[2] Cantemir işi face un titlu de laudă, din faptul că cunoaşte istoriografia turcă. „Noi am preferit... mărturia scriitorilor indigeni tuturor celorlalţi şi datele noastre le-am adunat din acei istoriografi, pe cari Turcii îi consideră de cei mai demni de credinţă şi mai autentici". Căci spre deosebire de Leunclavius,[3] Calvisiu, Ioan Gaudier „interpret foarte exact al analelor turceşti",[4] etc., Dimitrie Cantemir utilizează, discută şi informaţia celorlalţi scriitori despre Turci. Pentru a scrie istoria Turcilor a cunoscut şi întrebuinţat cronica lui Nichifor Gregoras „mai mult orator, decît istoric",[5] cartea lui Filip Lonicer,[6] cronica lui Chalkondyles,[7] „pe care—zice—eu mai mult îl cred, decît pe toţi ceilalţi istorici greci, cîţi au scris despre Turci", cronica lui George Phrantzes, căruia îi discută ştirile,[8] recurge la analele moldovene, subt care trebue să înţelegem cronica lui Ureche, citind-o însă din memorie, fiindcă vedem că îi atribue ştiri şi într'o formă, cum nu le găsim în cronică.[9] Amintind în legătură cu lupta a doua dela Cossovo (1448) *analele muntene*, ne spune, că după aceste anale lupta dintre Iancu de Inidoara şi Murad a fost cea mai înverşunată şi cea mai sîngeroasă „din cîte s'au văzut până acum şi nu cred că asemenea să se mai poată face în viitor",[10] şi prin aceasta ne trădează, ce formă a cronicii muntene a utilizat. Cronica cantacuzinească atribuită lui Stoica Ludescu

1 Ibidem, pag. 7–8 nota.
2 Ibidem, pag. 72 nota 22, 141, nota 22.
3 Ibidem, pag. 10, 11 (prefaţa) etc..
4 Ibidem, pag. 24.
5 Ibidem, pag. 12, 14, 16, 19, 27 (prefaţa), 5 nota 9, 10 nota 6, 18, 29 nota 1, 36 nota 5, 37 nota 7, 43 nota 1, 88 nota 7, 90 nota 10, 146 nota 27.
6 Ibidem, pag. 19, 20 (prefaţa), 26, nota 23, 66 nota 8, 86 nota 2, 201 nota 65, 254 nota 3, 283 nota 51.
7 Ibidem, pag. 21, 22 şi urm., 28, 57 nota 27.
8 Ibidem, pag. 75 nota 24, 76 nota 25, 79 nota 6, 80 nota 7, 81 nota 8, 89 nota 9, 92 nota 13, 106 nota 2 şi 3, 110 nota 11, 114 nota 23, 122 nota 38, 137 nota 12, Dimitrie Cantemir este de părere că scrierea lui Phrantzes a fost falşificată de o mînă mai tîrzie şi veşnic îl acuză pentru lipsa de exactitate. „Trebue să deplîng—zice—pe Phrantzes, mai ales că s'a pus a scrie istoria sa atunci, cînd bătrîneţele, nenorocirile, necazurile şi grijile într'atîta îi slăbise memoria". (pag. 110 nota 11). Trebue notat şi faptul, că Phrantzes este folosit pentru întăia oară tocmai pentru interregn, cum s'a zis anilor imediat următori după lupta dela Angora. Dar Phrantzes, Chalkondyles aveau atîtea ştiri de istorie romînească, care ar fi putut fi utilizate şi s'ar fi putut corecta expunerea scriitorilor turci sau amplifica.
9 Ibidem, pag. 272 nota 37, 295 nota 83, unde se afirmă, că sultanul Soliman Magnificul în 1538 a pretextat că va trece prin Moldova în contra Poloniei. Cf. şi G. Pascu, op. cit., pag. 64.
10 Ibidem, pag. 127 nota 70.

nu scrie nimic despre a doua bătălie dela Cossovo. Există însă o formă amplificată a acestei cronici, care a fost adaosă cu ştiri mai ales din izvoarele ungureşti. Mai avem ştirea că în 27 Septembre 1706 Constantin Cantacuzino stolnicul din Tîrgovişte, ruga pe Francisc Lugoşi, fiul secretarului lui Apafi să-i procure cronica lui Alexie (recte Wolfgang) Bethlen, deoarece are nevoe de ea pentru a scrie o cronică a Munteniei. Ii mai scria, că are operele lui Bonfini, Istvanfi şi Ioan Bethlen.[1] Există într'adevăr un corp de cronică, care cuprinde Istoria Ţării-Rumăneşti, cîtă s'a atribuit lui Constantin Cantacuzino stolnicul[2] şi forma amplificată a *cronicii ţării.*[3] Tot, pentru istoria Ţării-Romîneşti ştia Cantemir că e o carte întreagă şi foarte voluminoasă, în care se cuprinde viaţa şi genealogia lui Brîncoveanu „scrisă din ordinul lui de unii învăţaţi“, dar nu ştia şi unde se mai păstrează această carte.[4] In Istoria imperiului otoman se citează şi alte izvoare, lămuritoare de mai aproape sau de mai departe pentru cercetător, precum Tartaria lui Michalo Lithuanul,[5] se repetă de bună seamă după scriitorii turci că *Muhamedie* conţine fantasmagorii,[6] se amintesc istoriografii arabi,[7] se citează istoria Perşilor până la şah Ismail, pomeneşte cartea plină de fabule despre monahii dela muntele Sinai,[8] pentru o etimologie înseamnă numele lui Mihail Langius,[9] vorbeşte despre analele ruseşti,[10] ştie despre cartea, ce conţinea Istoria lui Ibrahim paşa,[11] cunoaşte cartea lui Ricaut,[12] are prilej să spue că Orbini dela Raguza scrie „spre ruşinea tuturor istoricilor“,[13] din Saadi a aflat de

---

1 Biblioteca universitară din Cluj, Arhiva familiei contelui Banffy, I.

2 Operele lui Constantin Cantacuzino, ed. N. Iorga, Bucureşti, 1901, pag. 60 şi urm..

3 Despre această formă amplificată a cronicii Ţării-Romîneşt, (o versiune a publicat d. Stoica Nicolaescu în Revista pentru istoriei filologie şi archeologie) vezi N. Iorga, op. cit., Introducere, pag. XL—XLI şi cf. Idem, Cîteva note despre cronicile şi tradiţia noastră istorică, Analele Acad. Rom., Seria II, Tom. XXXIII, 1911, pag. 142 şi urm.. Un asemenea manuscris al acestei cronici este şi în posesia mea. In *Hronicul vechimei a Romano-Moldo-Vlahilor* (ed. Tocilescu, pag. 462) Cantemir ne spune, că are-o cronică anonimă a Ţării-Romîneşti dela Radul Vodă până la Constantin Brîncoveanu. Ii rămăsese însă la Constantinopol „hronicul muntenesc şi aşeaş cu singură mîna lui Şerban logofătul, pe proastă limbă grecească scris“. Să fi fost traducerea grecească a cronicii lui Constantin Cantacuzino stolnicul? Sau poate este cronica lui Tudosie, fiul lui Stoian din Tunşii, cunoscută lui Bălcescu? (Magazinu istoriku, I, pag. 10 şi Foaia ştiinţifică şi literară, pag. 276. Cf. *P. Panaitescu,* Contribuţii la o biografie a lui N. Bălcescu, Bucureşti, 1924, pag. 35 şi nota 4).

4 Este vorba de cronica marelui logofăt Radu Greceanu? (Magazinu istoriku pentru Dacia, II., pag. 129 şi urm.); cf. şi ed. Şt. Greceanu.

5 Istoria imperiului otomanu, pag. 156 nota 56. Aici ni se spune, că Moldovenii zic *cirimuşi* Tătarilor din Crimea.

6 Ibidem, pag. 129 nota 50, 227 nota 36.

7 Ibidem, pag. 230 nota 40.

8 Ibidem, pag. 243 nota 6.

9 Ibidem, pag. 258 nota 10.

10 Ibidem, pag. 330 nota 29.

11 Ibidem, peg. 460 nota 42.

12 Ibidem, pag. 47 nota 7.

13 Ibidem, pag. 52 nota 27.

bună samă despre cartea Iacobi Madianu cu minunile călugărilor creştini ai mănăstirei din Brussa,[1] discută cu D'Herbelot folosind geografia lui Ebni Alvardi şi cartea Mesahat Elers (=Măsurătura pămîntului)[2] cunoaşte Călătoriile în Orient ale lui Lucas,[3] recurge la ştiinţa lui Ion Duns pentru Iamboli,[4] a cetit ştirile lui Busbeque despre Bithynia,[5] pentru cronologie citează pe Riccioli,[6] de Delacroix întrebuinţează „Comentariile despre biserica orientală" şi Istoria războiului dintre Poloni şi Turci „memoriile",[7] nu i-a rămas necunoscută cartea lui *Pietro Garzoni, Istoria delu republica di Venezia nel tempo della Sacra Lega* (Veneţia 1705).[8] Am spus că Dimitrie Cantemir simultan cu corectarea, amplificarea Istoriei imperiului otoman aduna materiale şi redacta *Descriptio Moldaviae* şi părţi din *Hronic*. Pentru aceasta a fost silit să treacă peste orizontul cetirilor sale de mai înainte. Istoria imperiului otoman se resimte de noile năzuinţe ale autorului. Cînd citează pe Pliniu, pe Mela sau ne comunică o fabulă a lui Leon Inţeleptul, sau ne aduce înainte mărturia lui Cedren, a lui Ptolomeu şi Iustin[9] face paradă de eruditie, cum de atîtea ori am constatat în operele discutate până acum—aceastä paradă i-o înlesneau însă noile sale cercetări.

Sînt autori, care fac în operele lor multă paradă de erudiţie; un astfel de scriitor a fost Dimitrie Cantemir. El face şi deosebiri între izvoarele sale, nu adoptă numai ierarhia stabilită de alţii, ca hogea Saadi şi Saadi Effendi din Larissa pentru istorica turcă, între care pe lîngă „cel mai judicios istoric" vorbeşte de „alţi autori mai puţin acreditaţi la Turci". Utilizează hărţi, documente, cîte a putut cunoaşte din cancelaria sultanului, mai ales pentru vremea sa sau dela patriarhie... dar şi dicţionare: Nimetullah (Lexicon Persico-Turcicum).[10] Orientalistul Meninski se vedea de mai multe ori citat, cînd îngrija la Hamburg tipărirea traducerii germane a operei cantemiriane.[11]

Pentru partea a doua a operei sale, Dimitrie Cantemir a întrebuinţat amintirile sale personale, precum şi informaţiile orale

---

1 Ibidem, pag. 38 nota 8.
2 Ibidem, pag. 27 nota 24.
3 Ibidem, pag. 25 nota 22.
4 Ibidem, pag. 36 nota 5.
5 Ibidem, pag. 65 nota 6, 710 nota 30.
6 Ibidem, pag, 6, 12 (prefaţa)
7 Ibidem, pag. 402 nota , 432 nota 22. Cf. şi N. Iorga, Istoria lit. rom. în sec. XVIII, vol. I, pag. 389 nota 2.
8 Istoria imperiului otomanu, trad. cit., pag 620 nota 31.
9 Ibidem, pag. 188 nota 38 şi 289 nota 73, 168 nota 6, 264 nota 24, 312 nota 127, 132 nota 3.
10 Ibidem, pag. 15 (prefaţa).
11 Ibidem, pag. 1 nota 55 nota 23, 242 nota 59. Este vorba de *Thesaurs linguarum orientalium*, Viena, 1680, 3 vol.. Dimitrie Cantemir mai ştia că prietinul său Nefi Ogli, pe timpul său cel mai învăţat om între Turci" a învăţat latineşte din lexiconul şi gramatica turcească a lui Meninski „fără ajutorul vre-unui profesor". (Ibidem pag. 602—3 nota 22).

primite dela meghistanii turci, cu care beizadeaua moldoveană avea strînse legături de prietinie. Aceste informaţii proprii ridică în mod deosebit preţul operei.

Şi concepţia generală, după care Dimitrie Cantemir scria istoria turcească, merită discuţie şi arată că autorul era predominat de anumite idei. Pornind chiar numai dela cartea lui Saadi, Dimitrie Cantemir ne putea da mai mult, decît era în cele două opere ale lui Leunclavius, care îmbrăţişau şi o vreme mai îngustă. Principele moldovean a adaos informaţia lui Saadi cu ştiri omise de acela sau necunoscute, găsite în altă istoriografie turcească. Aceasta îşi avea clişeele sale, care reprezentau reliefînd momentele sufleteşti de glorie şi treceau subt tăcere vremurile de criză şi decădere. Istoria adevărată trebue să ţie seamă mai ales de aceste momente, totatîtea puncte de reper pentru înţelegerea şi a istoriei otomane. De aceia fără oarecare pregătire nu se poate înţelege o cronică turcească. Să dăm un singur exemplu: ori de cîte ori este vorba de o înfrîngere turcească—Turcilor nu le place să-şi aducă aminte de înfrîngeri,—duşmanul a avut oşti nenumărate, iar ei, Turcii au fost foarte puţini. Sufletul turc nu va fi arătat niciodată cu partea sa de nevrednicii în cronicele naţionale. Deşi urmează cu atîta preferinţă expunerile istorice turceşti, Cantemir nu se lasă ademenit a le repeta în această privinţă şi avem atîtea dovezi că dacă vremea sa i-ar fi oferit mai multă informaţie, ar fi tăiat un drum şi mai larg, pe care înaintînd să poţi înţelege dezvoltarea imperiului otoman: şi conturu-rile generale ar fi fost schimbate. Ignoranţa Europenilor în limbile orientale a fost un favor, căci era o lipsă în izvoarele creştine pentru lucrarea lui Cantemir. El ne putea arăta impresia publică a evenimentelor istoriei turceşti, răsunetul în public, care răsunet a fost activ îndemnînd la progres, resemnare, reculegere, redeşteptare sau toropeală. Cantemir a reţinut din cronicele turceşti faptele, în forma, cum mulţumeau, ridicau sau toropeau împingînd spre glorie sau spre marasmul desnădejdii sufletele unui popor cu ardoare şi energie atît de asiatică. Evenimentele istorice trăesc în felul, cum impresionează, tradiţia apare activă în forma, în care se transmite. Nu se poate aduce, prin urmare invinuire lui Dimitrie Cantemir, că uitîndu-se atît de des la expunerile istorice turceşti a căutat să ne dee o istorie a Turcilor, aşa cum Turcii o înţeleg: autorul nostru a corectat, unde vremea şi locul îi puneau la dispoziţie şi altă informaţie. In opera cantemiriană, formele exterioare, contururile generale sînt aceleaşi ca la cronicarii turci. „Inaintea cetitorului defilează—scrie d. Iorga—în atitudinea *oficială* din cronicile de seraiu, sultanii vechi caşi cei mai noi dintre dînşii, figuri fără relief, fără expresie, fără caractere deosebitoare, cu aceiaşi aureolă banală de laude, care dupăce a trecut dela un cronicar turc la altul, e reprodusă neapărat şi în această din urmă a lor parafrazare latină. Judecăţile sînt cele tradiţionale, descrierile de evenimente cele obişnuite; epitetele cele clasice

. . . . . . până şi cronologia e dela un capăt la altul dată în ani dela hegiră".[1] Acest frumos pasagiu are nevoe de lămuriri, fără de care Dimitrie Cantemir rămîne un simplu parafrazator. Cartea lui Saadi Efendi din Larissa îl urneşte pe Cantemir a scrie istoria turcească. Principele moldovean studiază această carte intrînd într'un domeniu nou faţă de preocupările sale intelectuale de mai înainte. Ceteşte, ce a mai găsit din scriitorii turci, se informează însă şi dela scriitorii creştini; ajuns cu surghiunul în Rusia, corectează partea de text, cu care era gata, adaogă, ce trebuia până la 1711, deoarece însă concepuse un grandios program de istoriografie, care cu vremea tot mai mult se amplifică—în note explicative va da la textul, pentru a cărui transformare generală nu va mai avea timp, adaosuri, care introduse în text ar fi reprezentat remanierea totală a acestuia. Niciodată n'a abzis de intenţia aşa de explicabilă de a utiliza mai ales pe scriitorii turci oferindu-ne astfel şi ecourile succesive ale tradiţiei în sufletul musulman: acesta este cadrul general al cronicilor turceşti, pe care curăţit de poveşti îl menţinuse însuşi Saadi. Nostalgia sufletului său de Romîn ajuns într'un mediu, care cu toate onorurile nu l-a mulţumit niciodată, îl grăbea spre cercetarea trecutului propriului său neam; după 1716 dorinţa lui, care nu l-a părăsit niciodată, a fost să dea poporului său cartea, de unde să-şi cunoască trecutul, să-i dea biblia, din care cetind să se reînalţe—libertatea politică nu reuşise să i-o readucă. Pentru jumătatea a doua a secolului XVI, caşi pentru secolul XVII până la vremea, unde se întorceau înapoi amintirile sale personale, şi informaţia turcească era sărăcăcioasă. Iată, de ce cadrul lucrării cantemiriene are aici construcţia cea mai şubredă. Aceasta s'a răsfrînt şi în realizarea altei idei generale, care i-a călăuzit scrisul.

Historia incrementorum at que decrementorum aulae othmanicae. („Istoria... pentru creşterea şi descreşterea curţii aliosmăneşti"—aşa traduce autorul titlul operei sale latine—) arăta dela început că frapat de marele fenomen istoric, la care asista, Cantemir a luat condeiul în mînă să dea Europei interesate şi dornice de a şti, ştirile necesare despre imperiul otoman. Cercetînd istoria turcească constată o epocă de neîntreruptă mărire până la 1672, de unde apoi începe declinul, la care asista însuşi autorul. Imperiul turc era însă bolnav de mai înainte. Societatea, instituţiile turceşti începuseră să se irosească dela sfîrşitul secolului XVI. Impărăţia întemeiată prin forţa armelor găseşte la sfîrşitul secolului XVI pe Mihai Viteazul, care dovedeşte la capătul unui lung şi victorios războiu turcesc cu creştinii că armatele turce pot fi înfrînte. Dela Mihai Viteazul înainte, nu s'a mai făcut nici o cucerire de seamă turcească. Declinul turcesc începuse aşa dară

1 N. Iorga, Istoria lit. rom. în secolul XVIII, vol. I, pag. 387. Şi în opera lui Ricaut era cronologie hegirică.

cu bătălia dela Călugăreni. Cantemir n'a avut însă destule izvoare pentru a da proporţia şi simetria adevărată. In izvoarele turceşti şi creştine ale autorului nostru epoca lui Mihai Viteazul era tratată cu graba şovinismului, care trece subt tăcere marile nenorociri naţionale: după Iancu de Inidoara, care provocase o mare criză a statului turc, au mai fost sultani cuceritori, dar după Mihai Viteazul dorinţele de a reînvia trecutul au fost numai piedeci temporare, nu au oprit declinul. Polonia din jumătatea a doua a secolului XVII, imperiul habsburgic al lui Leopold I, ocupat în atîtea părţi, nu putea provoca declinul, ci numai reculul parţial turcesc din Europa. Imperiile de cuceritori sînt la panta declinului, cînd cuceririle trainice încetează. Ideia însă în sine este interesantă şi ridică opera lui Cantemir deasupra altor scrieri de istorie turcească, cum erau ale lui Leunclavius,[1] ori ale lui Ricaut etc.. Mai este o deosebire foarte importantă, de astădată numai în legătură cu Istoria noastră naţională, fără cunoaşterea căreia nu se poate înţelege mare parte din istoria turcă. Şi mai este încă ceva.

Cam la un veac după Dimitrie Cantemir a scris Ienachi Văcărescul o Istorie a preaputernicilorn înperaţi othomani,[2] cunoscînd şi utilizînd opera cantemireană, de care îl desparte însă o întreagă lume de idei. Pe cînd Văcărescul reprezintă generaţia, care se resemnase şi primea cu evlavie de rob suzeranitatea turcească, prin opera lui Cantemir suflă vîntul de dureros patriotism, cum se întîlneşte şi la contimporanii săi din Ţara-Romînescă şi Moldova.[3]

Ii lipseşte lui Cantemir bogăţia de informaţie, cum se va găsi în cărţile lui Hammer, Zinkeisen, Iorga. Dar toate aceste cărţi mai bine informate, mai complecte, cînd se arată dezvoltarea imperiului otoman, nu scot total din circulaţie cartea lui Dimitrie Cantemir. Este adevărat că în istoriografie cărţile se învechesc foarte repede şi se elimină din uz prin opere mai nouă, mai temeinice şi mai precise. Cartea lui Cantemir este însă de altă calitate. S'a zis că pentru partea întăia este învechită. Dar în opera lui Cantemir avem atîtea antichităţi turceşti şi într'o formă, în care nu se găsesc aiurea. Cantemir a arătat interes şi faţă de viaţa intimă, culturală a poporului turcesc, îl atrage orice poate explica istoria turcă: notele din partea întăiu a cărţii sale, presentate unele ca amintiri personale îşi păstrează şi azi actualitatea şi servesc ca izvor preţios pentru oricine ar vrea să reconstruiască istoria socială, culturală a Turcilor.

Partea a doua a operei scrisă tot în senzul celei dintăiu, dar mai bogată în informaţii, în amintiri personale va rezista şi

---

1 Annales sultanorum Othmanidarum, Frankfurt, 1588, ed. II, 1596; Historiae Musulmanae Turcorum, Frankfurt 1591, în nemţeşte tot acolo 1590, 1595.

2 Tesauru de monumente istorice, II. Bucuresci, 1863, pag. 237–302.

3 Operele lui Const. Cantacuzino stolnicul, ed. N. Iorga, prefaţa, pag. XL.

mai mult față de lucrările ulterioare despre istoria Turcilor. Anul 1672 este răspîntie de calitate, a scrierii pentru public și cercetători, un punct, de unde începe altă fază a istoriei turcești, așa cum scrie Dimitrie Cantemir: „Dela anul hegirei 611 pănăla 1083 (=1672) aceasta a fost cea din urmă victorie, care a adus ceva folos statului (=e vorba de ocuparea Cameniței), sau prin cîștigarea unor cetăți sau prin anexarea unor provincii la vechile confinii ale imperiului. De aici înainte, mai ales pe timpul domniei împăratului Leopold în Germania urmară bătălii înfricoșate, pe care posteritatea le-ar crede cu anevoe, dacă acelea nu ar fi confirmate cu autoritatea documentelor publice. Pe atunci puterile Osmanilor au scăzut foarte tare prin perderea multor regate și provincii, prin nimicire de armate întregi, precum și prin războire și vrăjbi civile. Toate aceste fapte petrecute în acest mare imperiu, *văzute și de noi înșine*, scrise chiar de istorici turci, le vom povesti în a doua parte a istoriei noastre cu aceiași fidelitate și cu chiar cuvintele istoriografilor turci, precum am făcut aceasta în prima parte.[1]

Notele în această parte vor fi mici biografii ale prietinilor sau dușmanilor, cîți au avut Cantemireștii, mici essay-uri despre partidele politice sau preocupările societății turcești dela sfîrșitul de veac atît de important în istoria generală: pretutindenea găsim material, care va trebui citat într'o istorie turcească complectă, oricine oricînd o va scrie.

Cu istoria imperiului otoman Dimitrie Cantemir mai are—repetăm—și un alt mare merit și'n această privință va fi superior tuturor istoricilor până la el, după cumd. N. Iorga și prin aceiași calitate, rămîne cu a sa istorie turcească superior lui Hammer, Zinkeisen, etc.: dă în legătură cu istoria turcească marele rol, cuvenit nouă, Romînilor.

La Dimitrie Cantemir se adaogă și faptul că el cel dintăiu dintre Romîni prezenta străinătății fragmente, disparate ce e drept, dar care prin succesiunea lor îmbrățișau aproape întreaga noastră evoluție istorică până la 1711.

Pentru partea cea mai veche a istoriei noastre găsim știri ocazionale în *Istoria imperiului otoman*. Autorul le dă explicînd relațiile diplomatice ale Turcilor cu noi, situația de drept a principatelor romîne față de imperiul otoman, cu ocazia amintirii cetăților moldovenești sau muntenești etc..[2] Pentru vremea sa sau pentru timpul imediat premergător, cunoscut lui din expunerile orale ale contimporanilor săi mai bătrîni, ne dă nu numai evenimentele principale, ci mici biografii sau studii,[3] ceiace face de

---

1 Istoria imperiului ottomanu, trad. Hodosiu, I, pag. 4 ;9.

2 Trad. Hodosiu, pag. 13 nota 8, 61 și urm., 61 nota 1; 66 nota 7 etc..

3 Pentru partea mai veche ne dă o oarecare biografie a lui Stefan cel Mare, (pag. 61 nota 1, 158 nota 59, 60 etc.), apoi știri mai multe despre Bogdan cel orb (pag. 229 nota 38, 271 și urm., și nota 36 etc.). Studiuțele, biografiile sînt foarte multe pentru sec. XVII și începutul sec. XVIII. (pag, 624 nota 34, 406-7 nota 16, pag. 417 nota 5, 419 nota 7 etc.).

altfel şi pentru istoria turcească în legătură cu epoca, pe care o cunoştea prin sine însuşi. Aici *Istoria imperiului otoman* întregeşte uneori ştirile din *Istoria ieroglifică*. Cerchez Mohamed aga—„un intim amic al meu" îi zice Dimitrie,—care ridicase din prima domnie pe Dimitrie Cantemir, are descrisă cu condelu prietinesc cariera politică.[1] Despre Amugè-zadè Husein paşa, subt viziratul căruia au dus-o aşa de rău Cantemireştii, despre Daltaban, care totdeauna şi ca mare vizir i-a protejat, Istoria imperiului otoman are detalii interesante[2] etc., despre Firari Hassan paşa, care în 1703 avizează pe Dimitrie Cantemir, că vizirul a hotărît să-l trimeată în exil,[3] despre Ciorluli Ali paşa şi Calaili Ahmed paşa,[4] despre Baltagi Mehemed paşa, eroul dela Prut [5] etc., apoi despre Collière ambasador olandez şi Paget ambasador englez,[6] mai ales însă despre Fériole, trimisul extraordinar al Franţei, protectorul lui Dimitrie Cantemir în cea mai mare restrişte.[7] Atenţie specială dă lui Alexandru Mavrocordat, profesor al Academiei din Constantinopol, ajuns apoi dragoman al Porţii. Ca să dea mai mult lustru slujbei sale de dragoman —ni se spune—a inventat titlu de *muharemi esrar*, adică unul, căruia i se încredinţează toate secretele,[8] titlu, care nu l-a mai avut nimeni după el, şi-l traducea cu Ἐξαπορρήτων (a secretis). Nu ni se specitică aici rolul avut de Alexandru Mavrocordat în certurile dintre Cantemireşti şi Brîncoveanu, ni se oferă însă prețioase detalii din rolul politic, care l-a jucat în imperiul otoman. Numai din Istoria imperiului otoman ştim că Mavrocordat inventase acuzaţia, că Tököli a îndemnat pe Cara Mustafa să pornească la asediul Vienei. In baza acestei acuzaţii Tököli a fost pentru cîtva timp ţinut arestat. Aşa aflase Cantemir dela fostul intim al lui Cara Mustafa, dela Hasnedar Ibrahim paşa, care de multe-ori vizita palatul dela Sangiakdar lokuşi, unde bea vin şi-i comunica gazdei importante secrete politice.[9] Dimitrie Cantemir admite că Alexandru Mavrocordat trimis la Viena pentru a încheia pace, întâia oară a lucrat aşa, ca războiul să nu înceteze şi că această atitudine i-a fost plătită de Ludovic XIV.[10] Adevăratele şi bunele sfaturi Rami Reis Efendi le-a avut pentru pacea dela Carloviţ (169.) şi alte ocazii dela Nefi Ogli nu dela Alexandru Mavrocordat—afirmă acelaşi *Istorie a imperiului otoman*.[11] După încheierea păcii cu aliaţii din Liga creştină Daltaban

1 Pag. 237 nota 51, 675 nota 4, 756 nota .
2 Pag. 653 4, 716 nota 35, 744 760.
3 Pag. 753, 734 nota , 765 etc.
4 Pag. 767 nota 6 etc. şi pag. 774 nota 8.
5 Pag. 770 nota 7 etc..
6 Pag. 650 nota 13, 14.
7 Pag. 229 nota 38, 732 şi urm., nota 38, 777 nota
8 Pag. 735 nota 35.
9 Pag. 464 nota 46.
10 Pag. 652.
11 Pag. 602 3 nota 22, şi 739 nota 44.

Mustafa paşa ajuns mare vizir acuză pe plenipotenţiarii otomani dela Carloviţ, că au trădat interesele turceşti, că prin expunerile lor au indus în eroare pe sultan, că Turcia ar fi putut să continue cu succes războiul, că nimic nu le lipsea. „Celace i-a lipsit, a fost creerii capului vostru, care mai bine erau umpluţi cu paie"—le zicea răstindu-se Daltaban. „Cel mai brav dintre civilii şi militarii, ce avu vreodată imperiul otoman" fu răpus prin şiretenia lui Iskierlet Ogli, cum ii ziceau Turcii lui Mavrocordat. Acesta prin Rami ridică pe muftiu în contra noului vizir. Muftiul acuză pe Daltaban de rebeliune în contra sultanului, vizirul va cădea. Tovărăşia de trei pentru cîtva timp, până la răzmiriţa gebedgiilor din Constantinopol, va conduce imperiul otoman.[1]

In altă parte Dimitrie Cantemir atribue cel mai mare rol pentru înduplecarea spre pace a cercurilor politice turceşti lui Iskierlet Ogli „devotat cu totul intereselor imperiului," pe care voia să-l scape de ruină totală. Către ambasadorii creştini vorbeşte într'un fel, către marele vizir într'alt fel, dar în ambe feluri „maestru fabrică de minciuni" vrea să servească cauza păcii.[2] Cînd se iscă între ambasadori discuţie, care să intre mai întâiu în sala de şedinţe a conferinţei de pace, şi fiindcă nu se ajungea la o înţălegere, şi cine ştie cîtă amînare ameninţa pacea lumii europene, Alexandru Mavrocordat propune ca să se construiască o sală rotundă: sală de întrunire şi să se facă atîtea uşi, cîte sînt direcţiunile ţărilor, din care vin plenipotenţiarii şi corturile să se aşeze în aşa fel în jurul sălii de şedinţe, încît în ziua primă a conferinţei pornind toţi deodată să intre simultan prin uşile corespunzătoare şi să ia loc fiecare la masa din dreapta uşii, prin care a intrat.

Despre acelaşi Mavrocordat ni se spune că prin Rami putea face, „ceiace ca creştin nu putea să le propună în public", lucruri, care numai „spiritul şi judecata sa cea ageră era capabilă de a le inventa".[3]

Şi genealogia, care ne-o dă aici, amplifică mult ceiace ştim din *Istoria ieroglifică*. Imprejurarea, că despre originea lui Alexandru Mavrocordat „bărbat atît... de cunoscut în toată Europa", circulă numai svonuri nesigure îl face pe Dimitrie să dea o schiţă genealogică.[4] Sorgugi-l foarte bogat Scarlatos, din vremea lui Mohamed IV (1618—1687), om foarte influent la curtea otomană şi deci căutat de domnii din cele două principate, avea o singură fiică, pe Luxandra, pe care Matei Basarab o peţi după moartea primei sale soţii. Logodna se serbează prin capuchehaia munteană la Constantinopol. Cînd veni însă la Constantinopol suita de boeri şi boeriţe, care trebuiau s'o aducă în Muntenia, Luxan-

1 Pag. 716 nota 35.
2 Pag. 729 şi urm.
3 Pag. 748.
4 Pag. 591, nota 13.

dra se bolnăvise de variolă, care-i deformă faţa până la desfigurare: pierdu şi un ochiu. Inainte de a pleca în Ţara-Romînească cu zestrea ei foarte mare, tată-său o sfătui să nu-şi arăte bărbatu-său faţa, decît după cununie. Nu se arătă nici femeilor de serviciu. Cînd o văzu Matei Basarab după cununie, a trimis-o imediat înapoi cu toată dota şi cu daruri, care făceau aproape 150 pungi. Scarlat va muri şi deci nu-şi va putea răsbuna. Luxandra va face cunoştinţă apoi cu un Chiot: Panteli Mavrocordat, care vindea mătase. Inalt, frumos fiind o impresionă şi-l luă de bărbat. Din această căsătorie se născu Alexandru şi fratesău Ion.

Inventează oare Dimitrie Cantemir sau la ştirea din svonurile publice, pe care putea să le audă în Constantinopol?[1] Şi genealogia şi alte ştiri despre Ghiculeşti, coborîtorii Albanesului din satul Kioprili, venit în Moldova subt George Ştefan vor provoca mai tîrziu protestări.

Ştirile de istorie romînească nu au totdeauna aceiaşi valoare. Pentru epoca până la mijlocul secolului XVII le ia mai ales din cronicarii turci, totdeauna foarte săraci, foarte sgîrciţi la vorbă, cînd este a se scrie despre alte neamuri, din cronica lui Ureche, care însă nu o avea înaintea sa, cînd scria, ci o cita din memorie: aşa se şi explică diferitele erori. Pentru Ţara-Romînească avusese la Constantinopol cronica lui Şerban logofătul, din care însă nu se constată a fi luat ceva. Se pare însă că *cronica cantacuzinească* nu-i lipsea, cînd redacta Hronicul: în general ştirile despre Muntenia sînt foarte puţine, deşi nu numai cronica atribuită lui Stoica Ludescu, dar Chalcondyles, Phrantzes şi alte izvoare îi puteau servi material de informaţie A voit să dea aceste ştiri în alte lucrări?

De mai multe ori în corpul *Istoriei imperiului otoman* afirmă că scrie *o lucrare despre Moldova.* Fiind vorba de Turnu Severin[2] anunţă: „voi vorbi mai pe larg... în *Descrierea Moldovei*". Altădată este vorba de Ţepeş şi scrie „ci despre aceasta mai pe larg într'alt loc".[3] Cînd scrie despre Fălciu, pe care-l derivă din Taiphalia, spune iarăşi: „despre aceasta voi trata mai pe larg într'un special op al meu despre Moldova antică şi modernă".[4] Şi într'altă parte scriind despre Hotin anunţă, că „tratatul meu despre Moldova antică şi modernă"[5] va avea capitol mai detaliat despre cetăţile moldoveneşti. Povestind evenimente turceşti în legătură cu cetăţile moldoveneşti, notează: „despre toate acestea dacă Dumnezeu îmi va da viaţă şi putere,

---

1 Cf. Alex. Mavrocordat, Despre originea Mavrocordaţilor în *Archiva* din Iaşi, V, pag. 170—88.

2 Trad. cit., vag. 98 nota 8.

3 Pag. 149 nota 36.

4 Pag. 159 nota 60. cf. acelaşi titlu şi pag. 62 nota 1.

5 Pag. 362 nota 3. Trimiteri vagi la o lucrare despre Moldova şi la pag. 178 nota 27, 177 nota 25, 27, 274 nota 39. Cf. şi G. Pascu, op. cit., pag. 51.

voi trata mai pe larg într'o scriere proprie pentru acest obiect", [1] La o notă adaosă Istoriei sale turceşti în Rusia, Cantemir continuă: „dar despre toate acestea voi vorbi mai pe larg în Descrierea Moldovei, ce am de gînd în scurt timp a o da la lumină". [2] *Descrierea Moldovei* va rămâne titlu noii opere cantemiriane şi era gata înainte de a se termina revizuirea Istoriei turceşti? [3] La început nici autorul nu avea idee clară, ce anume se va cuprinde, nu-şi schiţase definitiv cadrele noii sale lucrări, care i-o cerea Academia din Berlin. De bună seamă despre o schiţă a Descrierei Moldovei vorbeşte scrisoarea, ce o trimitea în 1714 unui coleg al său de Academie, deci după 11 Iulie. [4] Tot prin nesiguranţa asupra întinderii, ce i-o va da *descrierei* se explică, de ce trimiterile din *Istoria imperiului otoman* la textul Descrierei Moldovei, nu au totdeauna amplitudinea prevăzută în notă, [5] sau nu le întîlnim de loc. [6]

In 1717, cînd începea traducerea în romîneşte a *Hronicului*, programul lui Cantemir cu Descrierea Moldovei era realizat. Iată ce ne spune autorul după 11 Dec. 1718: „Cu doi ani mai denainte, toată *hotărîrea ţării* Moldovii, cu tablă gheografică, cu cîtă osîrdie şi trudă s'au putut, deplin precum ni se pare, s'au şiruit". [7] *Descriptio Moldaviae* era gata revizuită în prima ei redacţiune în anul 1717. [8] După

---

1 Pag. 274 nota 38.

2 Pag. 296 nota 84.

3 *Descrierea Moldovei* nu se aminteşte dincolo de evenimentele anului 1621 (pag. 362 nota 3). Ea era gata, cînd Cantemir revizuia pasagiul cu domnia lui Soliman Magnificul, căci iată ce scrie: „cine doreşte mai largă cunoştinţă, *consulte istoria mea despre Moldova, care sper că în scurt timp se va publica*". Biografii din sec. XVIII ai lui Dimitrie Cantemir după *Istoria imperiului otoman* au crezut, că „*Moldova antică şi modernă*" este o altă carte, adică *Hronicul*. Aşa Tyndal intitula hronicul „Istoria antică şi modernă a Daciei" (trad. Hodosiu, vol. II, pag. 806—7), sau *Antiqua Dacia (vita* adaosă la tom. VII. Operele principelui Demetriu Cantemir. ed. Acad. Rom., anexe pag. 4), *Engel* op. cit., etc.

4 Vezi Revista critică-literară, Iaşi, II, pag. 65 şi urm.: Ovid Densuşianu, Notiţe asupra lui Dim. Cantemir. Sau poate să fie vorba de o schiţă a Hronicului în această frază: „De origine nostrae gentis, de colonis videlicet a Traiano, Romanorum imperatore, in Dacia locatis vernacula lingua apud nos libellus extat, qui tempore oportuno, in sermonem latinum translatus, eius exemplar non negabitur". Tot acest material se găseşte într'adevăr în *Descriptio Moldaviae* (trad. Pascu pag. 15—16, 53—4 etc.). Insuşi Cantemir ne spune că *Hronicul* a fost scris mai întâiu latineşte, iar acest libellus gata în jumătatea a doua a anului 1714 era redactat romîneşte. Schiţa aceasta îi va putea servi şi la redactarea *Hronicului*. Despre *Hronic* nu se face niciodată amintire în cursul *Istoriei turceşti*.

5 Aşa se explică nota 1 dela pag. 62 şi 84 dela pag. 296, care numai în parte sînt în Descriptio.

6 Nota 8 dela pag. 98. cf. însă *G. Pascu*, op. cit., pag. 51—52.

7 *Hronicul* ed. Tocilescu, pag. 179. In altă parte îi zice „*Gheografiia noastră carea pentru Moldova am făcut*". (Ibidem 249, pag. 106, 131), sau *Descripţia Moldovei* (pag. 325), sau *Cartea hotărîrii Ţării Moldovii* (ibidem, pag. 472). Vezi şi G. Pascu, op., cit. pag. 50).

8 Avem şi alte dovezi, care ne indică timpul redactării Descrierei Moldovei. In lucrare (trad. Pascu, pag. 32) este vorba, că Turcii

acest an autorul adunînd material şi traducînd Hronicul a adaos cîte ceva din cînd în cînd, cum se constată la cîteva capitole. [1] Este clar, după cele ce ştim din *Hronic* că Dimitrie Cantemir, de ar fi avut vreme, ar fi supus unei transformări totale unele părţi din *Descriptio:* interpretările deosebite din Hronic şi-ar fi avut locul lor şi în Descriptio. După scrierea primului volum din Hronic, autorul nu mai putea considera bună de tipar redacţiunea terminată în 1717 a Descrierei Moldovei. Avea de gînd să o traducă romîneşte. [2] Alte ocupaţii şi boala fatală nu i-au dat însă răgaz nici pentru a o remania, nici pentru a o traduce.

Aşa cum ni s'a păstrat, *Descriptio Moldaviae* este foarte importantă. Nu este o întîmplare că s'a publicat în ajunul şi republicat în cursul războiului ruso-turc terminat cu pacea dela Chiuciuc-Cainardji, după cum nu este un hasard, că Dimitrie Cantemir a început cu ea seria operelor de informaţii relative la trecutul romînesc.

Chestia situaţiei internaţionale a Moldovei reinteresase foarte mult lumea politică începînd din 1683, ba chiar ceva de mai înainte. In cazul tratativelor, care au dus la pacea-sfîrşit al luptelor Ligii sfinte, soartea viitoare, atitudinea politică de atunci a Moldovei a fost semn de întrebare, la care s'au silit să răspundă în felul lor special şi pentru propriile lor interese imperialii, Polonii etc. Şi cînd Carol XII agită înaintea Turcilor spectrul războiului cu Rusia, cei interesaţi, şi mai cu grijă sau mai radioşi de speranţe s'au întrebat, ce va face Moldova. Ţara Moldovei, restaurată în vechile hotare prin creştini, ar fi însemnat un echilibru sau într'un caz mai rău pentru Moldova, biruinţa anumitelor tendinţe imperialiste. Continuarea suzeranităţii turceşti se considera ca cel mai mare rău. Forţele vii şi forţele materiale ale Moldovei meritau pentru orice imperialism orice sforţare, dar o reculegere, o restaurare, o revenire la trecutul ei politic dinainte de furtuna turcească merita Moldova şi pentru sine, şi pentru Moldovenii săi.

Este firesc prin urmare că apar cărţi informative despre ţările romîne, şi fiindcă imperialismul habsburgic, caşi cel polonez în ajunul lichidării politice a principatului ardelenesc viza ambele principate, informaţia se dă în acelaşi timp despre Ţara-Romî-

---

ocupă Hotinul în 1712 (greşit în loc de 1713). Din seria de domni, cum o dă Dimitrie Cantemir (trad. cf., pag. 67) ştim, că domnia Mihai Racoviţă, cînd se scrie lucrarea, a doua oară zice Cantemir, ceiace de fapt era a treia oară (1715–26). Apoi Ion Comnen, mort în 1719 este amintit (trad. Pascu, pag. 185) funcţionînd ca episcop în Silistra. Cf. şi N, Iorga, Ist. lit. rom. în sec. XVIII, I. pag. 405–6.

1 Din un pasagiu al *Hronicului* (ed. Tocilescu, pag. 248–9) ştim, că în Descriptio Moldaviae ar fi trebuit să fie un capitol despre herbul ţării, Autorul scrie „vom zice pentru herbul ţirii în Gheografiia Moldovei", deci avea de gînd să scrie. Se aminteşte herbul în Descriptio (trad. Pascu la pag. 16, 50. Apoi la sfîrşitul cap. 1 este nota 4: „aici este de adăugat capitolul despre stema Ţării Moldovei" (trad. Pascu, pag. 58). Capitolul nu s'a scris niciodată. Cf. şi Pascu, op. cit., pag. 50.

2 Hronic, ed. cit., pag. 472.

nească și Moldova. In timp am putea spune, că e seria a treia de informatori impuși de împrejurări în vremuri cînd nu existau agenții telegrafice, ca azi. Primii informatori sînt [din] întâiul veac al tiparului, cînd în sec. XV principatele romîne luptau pentru aceste regiuni europene.

Altă tendință de a informa lumea politică despre țările noastre produce o literatură de broșuri în vremea și în legătură cu Mihai Viteazul. Pentru întâia oară acum informația este mai amplă, mai bogată, ca broșurile lui Francus, lui Eyzinger, Meurer, ale lui Samuel Dilbaum,[1] care scoate și o hartă a țărilor romîne și alte *Relationes historicae*, cînd apare și oarecare literatură poloneză, precum broșurile lui Paszkowski etc. In Polonia se scrie și cronica lui Palamede etc..

Mijloacele de comunicație erau la sfîrșitul sec. XVI și începutul sec. XVII mai puține, interesul chiar de a cunoaște situațiile politice mai mic, massele mai puțin hotărîtoare într'o sforțare îndelungată războinică. Cît de multă lume europeană însă a asistat interesată, cu nerăbdarea simpatiei la luptele ligii sfinte, al căror rezultat va încheia în aceste părți europene, politicește, secolul! Pînda dela Rin avea tot atîta interes general, pentruce va fi, zelul creștin al papei Inocențiu XI răscolește pentru bani chiar Spania îndepărtată și lua vama sfîntă și dela cealaltă lume catolică, cînd și cum putea, lupta cu Turcii era și un capitol de întregire al năzuinților pentru păstrarea sau restabilirea echilibrului politic în Europa apuseană. Toate acestea sînt tot atîtea motive, ca literatura de informații generale politico-istorice să fie mai bogată decît mai înainte. Țările de recucerit dela Turci mai interesau acum opinia publică și pentru valoarea lor economică.

Operele străine mai de seamă din această vreme —seria a treia de informatori—sînt: Istoria delle moderne revoluzioni della Valachia etc., de Anton Maria del Chiaro (Veneția, 1718). Theatrum novellarum mundi: Beschreibung... Wallachey, Moldau, Ukraine, Wolhin, Podolien und Dniester Fluss,[2] Curiose Beschreibung von der Moldau und Wallachey etc..[3]

De astădată avem și opere scrise de Romîni. Cel mai mare cronicar moldovean al vremii și-a luat sarcina să informeze cercurile politice conducătoare din Polonia despre trecutul, originea neamului său și să dea oarecare informații, de care Polonii aveau nevoe. Dlugosz era editat, numai o parte. Cărțile lui Cromer, Strijkowski, Sarnicki, Zamoyski[4] etc., nu erau la îndămîna tu-

1 Samuel Dilbaum, Bericht und Kurtze Erzehlung des heroischen Gemüts etc. fürst und Herr Sigismundus Batori, München, 1596 și Tebvarivs anni 1597, Historische Relatio.

2 Augspurg. 1686.

3 Cf. și Buletinul Societății Geografice Romîne XVI. 1895 pag. 115 și urm. (după ediția din 1699).

4 Opera lui Zamoyski a fost cunoscută istoricilor noștri (Miron Costin, Dimitrie Cantemir etc.) numai după Toppeltin, Origines et occasus Transsylvanorum, (Lyon 1667) care o cunoștea in manuscris și-i zice odată Ștefan, altădată Ioan (pag. 25, 48, 53).

turor. Inainte de a-şi scrie *Letopiseţul*, aşa cum îl avem pentru anii 1595—1661, Miron Costin avusese de gînd să alcătuiască Istoria Moldovei „din descălecatul ei cel dintăiu, carele au fost de Traian împăratul" pănă la vremea sa. N'a putut realiza acest program, dar urzise „începătura letopiseţului". 1 Ni s'a păstrat lucrarea „De neamul Moldovenilor, din ce ţară au eşit strămoşii lor", 2 care a fost dată însă publicităţii vremii sale cu interpolările lui Nicolae Costin. Aşa a cunoscut-o Dimitrie Cantemir. Miron Costin a tratat cam acelaşi subiect şi poloneşte. El dedica în Iulie 1684 din Daszow regelui Jan Sobieski poema: Opisanie ziemie Moldawskiej i Multanskiej. In această poemă, mult apreciată în literatura polonă, Miron Costin tratează originile neamului romînesc şi-l trece repede prin peripeţiile, după care apoi Negru Voevod şi Dragoş, vor înfiinţa unul Ţara Romînească, al doilea Moldova. 3 Aceiaşi problemă o tratează în proză polonă, lucrarea cu titlu în traducere romînească: Cronica ţării Moldovei şi a Munteniei. 4 Intervenţia lui Miron Costin în tendinţele generale de a informa străinătatea despre noi era de foarte mare însemnătate. In cronica Ţării-Romîneşti şi a Moldovei, după ce povesteşte originile, dă cîteva ştiri şi despre situaţia internă a ţării. Aceste note vor fi mai multe şi mai bogate în adaosul dela Poemul scris poloneşte. Interesantele note despre funcţionarii şi ţinuturile Moldovei, note, care atît de mult se apropie de conţinutul unui foarte important capitol din *Descriptio Moldaviae*, au putut fi cunoscute lui Dimitrie Cantemir. La sfîrşitul notelor găsim adică însemnarea datată din 10 Septembre 1700 că Wargalowski, fostul pisar de limbă polonă al lui Constantin Cantemir, a dăruit această carte unui membru al acelei solii polone, în fruntea căreia era Rafail Leszczynski. 6 La primirea soliei — ştim — a avut rol important şi Dimitrie Cantemir.

---

1 Miron Costin, Cronica ed. II Kogălniceanu, Letopiseţe, vol. I, pag. 247.

2 Cea mai bună este ed. Giurescu, Bucureşti 1914.

3 In *Miron Costin, Opere complecte*, II, (Bucuresci, 1888). V. A. Urechiă a dat din nou textul şi traducerea (pag. 74—127), făcînd „mici îndreptări"—ne spune—la traducerea publicată de B. P. Hasdeu în *Archiva istorică*, III. Pentru textul polon a avut copia făcută din iniţiativa Academiei Romîne, în Polonia după vol. 1348 al bibl. Czartoryski. Textul şi traducerea, cum a dat-o Kogălniceanu, Letopiseţele, III, ed. 2 este după un extras separat al scrierii Pisma de contele Ios. Dunin-Borkowski (Lwow I. pag. 239—274), iar traducerea e a lui B. P. Hasdeu.

4 Cf. text şi traducere la I. Bogdan, Cronice inedite atingătoare de Istoria Romînilor, Bucuresci 1895 pag. 178 şi urm..

5 Miron Costin, Opere complecte, II, ed. Urechiă, pag. 128—141.

6 Ibidem, pag. 141, Wargalowski — Neculce îi zice Vargalovici — a fost, după cum spune nota, pisarul lui Constantin Cantemir. Se vede că în 1700 era la Iaşi, în anturajul curţii lui Antioh Cantemir. Vom arăta la locul său deosebirile dintre *Descriptio Moldaviae* şi aceste note. Deocamdată anticipăm, că în aceste note nu se găseşte *ţinutul Ismailului*, despre existenţa căruia ştia Dimitrie Cantemir (ed. cit., pag. 38—9).

Descriptio Moldaviae va urmări un plan mai vast decît cum avusese Miron Costin în lucrările sale, va da mai multe informaţii şi mai amănunţite despre trecutul şi situaţia Moldovei. Autorul, caşi Miron, cunoştea de cele mai multeori prin propria experienţă situaţiile, pe care le descria, iar pentru desluşiri istorice va recurge la ceiace cetise în Moldova, în Constantinopol, la ce putea ceti şi afla dela anturajul său din Rusia. Şi planul lui Cantemir a fost conceput pentru contururi mai largi. Miron Costin insistă a explica, desface zgura uitării de pe origini, Cantemir se strădueşte să dea geografia istorică, politică, economică a Moldovei, să arate evoluţia statului şi societăţii moldoveneşti. Invitaţia de a scrie o astfel de informaţie istorică asupra Moldovei îi venise dela Academia din Berlin. Iată ce ne spune, după ce terminase *Descriptio Moldaviae*: „împinşi şi poftiţi fiind dela unii priateni streini, şi mai cu deadins, dela însoţirea noastră, carea iaste Academia ştiinţelor de Berolin, nu numai odată sau de două ori, ce de multe ori îndemnaţi şi rugaţi fiind, pentruca de începătura, neamul şi vechimea Moldoveanilor, precît adevărul pofteaşte, măcar cît de pre scurt, să i înştiinţăm, aşijderea de lucrurile, carile în vremile stăpînitorilor, din *descălecatul ţării* Moldovei, *cel vechiu*, până la vremile noastre s'ar fi tîmplat, de starea şi pusul locului ei; de aşezămîntul aerului, bişugul pămîntului, ocolitul hotarîlor, şi de altele, carile spre folosul vieţii omeneşti caută; şi încă şi obiceaele, leagea, ţerămoniile politiceşti şi bisericeşti şi de alte carile spre orînduiala şi cinsteşiia omenească stăruesc, pre cît în putinţa slabei noastre ştiinţă va fi să-i adeverim. Cu a pomeniţilor dară priateni îndemnare şi cu a Academii în învăţături luminată... a Berolinului poftire“, [1] Dimitrie Cantemir, în timp ce-şi revizuia îndreptînd şi adăugînd *Historia incrementorum atque decrementorum aulae othmanicae* concepu un plan grandios. In 1714 avea schiţată o lucrare despre originea Moldovenilor. Din aceasta va eşi în 1716 şi 1717 *Descriptio Moldaviae* şi conform planului conceput am fi avut Istoria Romînilor dela origini până în zilele autorului.

Descriptio Moldaviae avea să fie numai prefaţa pregătitoare a marei opere, ce va să vie. In acelaşi timp până'n 1716 inclusiv redacta părţi sau corecta capitole din Istoria imperiului otoman, Descriptio Moldaviae şi Hronic. In 1717—am văzut—Descriptio Moldaviae era gata, caşi Istoria turcească şi Hronicul in forma latină. Tocmai de acela este interesant de subliniat faptul că în 1717, anul cînd a terminat cu redactarea Descrierii Moldovei, în planurile sale se constată persistînd intenţia de a scrie întreagă istoria Romînilor, pentru care op ne prepară a-l aştepta de câteva ori

Scriind *Descriptio Moldaviae*, afirma despre întîmplările în

---

1 Hronicul vechimei a Romano-Moldo-Vlahilor, ed. Tocilescu, pag. 178—179.

legătură cu diferitele domnii: „Dar aceste toate le vom arăta pe larg, cînd vom afla vreme să expunem întîmplările patriei noastre, dela descălecat până în zilele noastre". 1

Din acest program original a dus la capăt mai întâiu lucrarea *Descriptio Moldaviae*, cel mai bogat magazin de informaţii —am putea zice—pentru Moldova până la începutul secolului XVIII.

Lucrarea este împărţită în trei părţi: 1) partea geografică, 2) partea politică şi 3) despre starea bisericească şi literară a Moldovei.

Partea întâia tratează despre a) numele vechi şi de acum ale Moldovei, 2) despre aşezarea Moldovei, despre hotarele ei vechi şi de acum şi despre climat, 3) despre apele Moldovei, 4) despre ţinuturile şi tîrgurile de acum ale Moldovei, 5) despre munţii şi mineralele Moldovei, 6) despre cîmpii şi pădurile Moldovei şi 7) despre animalele sălbatice şi domestice. Partea a doua are următoarele capitole: 1) despre forma statului moldovenesc, 2) despre alegerea domnilor Moldovei, 3) despre obiceiurile vechi şi de acum la aşezarea domnilor Moldovei, 4) despre întărirea sau înoirea domniilor, 5) despre scoaterea sau mazilirea domnilor, 6) despre boeriile moldoveneşti şi despre stările lor 7) despre armata Moldovei, 8) despre obiceiurile şi ceremoniile curţii moldoveneşti la eşirea şi ospeţele domnilor, 9) despre vînătorile domnului, 10) despre îngroparea domnilor, 11) despre legile ţării Moldovei, 12) despre divanul de judecată al domnului şi al boerilor, 13) despre veniturile cele vechi şi cele de acum ale Moldovei, 14) despre tributul şi darurile, pe care Moldova le plăteşte curţii otomane, 15) despre nobilimea moldovenească, 16), despre ceilalţi locuitori ai Moldovei, 17) despre moravurile Moldovenilor, 18) despre obiceiurile, pe care Moldovenii le observă la lo-

---

1 Trad. cit., pag. 67. Hronicul este arătat ca gata la pag. 138 nota. Putem presupune şi că este vorba de forma latină a *Hronicului*. Toate datele, cîte le găsim în *Hronic*, ne arată că Descriptio a fost de autor considerată gata în anul 1717. In *precuvîntarea* scrisă în 1719, căci vorbeşte despre moartea lui Carol XII—acesta a fost găsit mort pe cîmpul de bătălie la 11 Dec. 1718 (vezi *Hronic*, ed. Tocilescu, pag. 169 şi urm.)—spune că înainte cu doi ani s'a terminat redactarea *Descrierii* (Ibidem, pag. 179). Iar în capitolul V din cartea X, autorul ne trimite la „cartea hotărîrii ţării Moldovii, pre care cu patru ani mai înainte în limba lătinească am scris-o" (pag. 472). Cantemir scria cartea X după 22 Ianuar 1721, cînd a scris şi înştiinţarea către cetitori (pag. 49 şi urm). Trimiterea dela pag. 64 în legătură cu Miron Barnovschi, se referă la acelaşi op, pag. 88. Cf. şi *Hronicul*, pag. 179—180. In Istoria imperiului otoman, trad. cit., pag. 149 nota 36, pomenind pe Cassiciu Vodă, adică Ţepeş, pe care-l confunda cu Ţepeluş, spune atît de greşit că Dracula a fost în Moldova „cu mult mai înainte" de Dragoş şi afirmă că despre aceasta va vorbi mai pe larg într'alt loc, nu se referă la intenţia autorului de a scrie toată Istoria Romînilor, ci Descriptio Moldaviae, care în vremea redactării acestei note, era numai proect şi autorul nu-şi alcătuise nici cadrele generale ale lucrării. Celelalte argumente speciale pentru *Hronic* le vom discuta, cînd vom trata despre acesta.

godne şi la nunţi şi 19) despre obiceiurile moldoveneşti la înmormîntări. Partea a treia ne deslușește 1) despre religia Moldovenilor, 2) despre ierarhia bisericii moldoveneşti, 3) despre mănăstirile Moldovei, 4) despre graiul Moldovenilor şi 5) despre literele lor.

Pentru a duce la bun capăt această lucrare, pentru a epuisa chestiile aranjate în atîtea capitole, se cerea ca autorul să fie din atîtea părţi informat, cum nu putea să fie orişicine. Situaţia înaltă a autorului, importantul rol politic ce l-a jucat, neobositul său zel de a se informa cît mai bine, a contribuit ca să ne poată da informaţii mai multe şi mai complecte decît oricare altul, despre cît mai exacta fizionomie a Moldovei dela începutul secolului XVIII. Chiar şi vremea în care ne dă informaţiile, ridică valoarea lucrării. Epoca ce a urmat, vremea fanariotă va produce transformări mari în statul şi societatea moldovenească, cu toate hipostasele acesteia.

Dar lucrarea lui Dimitrie Cantemir se referă şi la trecut, pe care a-l expune „mai pe larg... ne opreşte acea mare întunecime, care învălueşte toate istoriile neamurilor acelui timp“—zice autorul, cînd vorbeşte despre alegerea domnilor. Despre trecut găseşte de multe ori aşa de puţine ştiri, dar se consolează ca un nou Sallust în chipul următor: „a da ştiri despre acest lucru chiar dela începutul neamului nostru, ne-a oprit *negrija strămoşilor, cărora le stătea la inimă să facă fapte bune mai degrabă decît să scrie*“.

Scriind *Istoria imperiului otoman*, Dimitrie Cantemir ne-a dat din cînd în cînd ştiri de istorie romînească. Redactînd Descriptio Moldaviae trebuia să facă totdeauna legătura dintre prezent şi trecut—aşa îşi făcuse autorul programul, conform căruia viaţa istorică din Moldova va fi expusă mai pe larg sau mai pe scurt, după cîtă nevoe are pentru a deslușì situaţia de azi, sau după cîtă informaţie găsea în izvoare. Pentru multe chestii şi situaţii, a căror origine o căuta şi evoluţie încerca să o determine, izvoarele de orice fel erau foarte nesatisfăcătoare la diferitele întrebări. Mai ales despre situaţia internă a ţării, despre variaţiile vieţii sociale, economice, culturale, informaţia indigenă, cronicarii au aşa de multe lipsuri. Autorul n'a avut arhive la dispoziţie. Aminteşte „documente“, [1] diplome domneşti, [2] registrele statului despre veniturile din Cîmpulung etc., pe care în scurtele-i domnii sau fiind la curtea tatălui şi a fratelui avusese prilej să le cunoască. Dela Moldovenii refugiaţi cu el în Rusia, Cantemir putea să afle cîte ceva din ceiace-l interesa; mai ales Ion Neculce, fostul său hatman şi nepot prin alianţă, [3] i-a putut da informaţii

1 Trad. cit., pag. 91.
2 Ibidem, pag. 131.
3 Ion Neculce ţinea în căsătorie pe fiica lui Lupul Bogdan şi a domniţei Ruxandra Cantemir.

preţioase. Dela Moldovenii săi a putut afla Cantemir despre stînca cizelată de natură în chipul unei bătrîne înconjurate de oi pe vîrful Ceahlăului. Autorul adăoga numai explicaţia, că a putut servi în vremuri depărtate la cultul păgîn. Tot dela aceştia poate a aflat despre oile dela Soroca, care au o coastă mai mult decît celelalte, despre oile sălbatice moldoveneşti, despre rîmătorii din ţinutul Orheiului cu unghia nedespicată, ca de cal, despre ieruncă, găina sălbatică, proastă şi surdă. Cantemir culesese material şi din izvoarele, în baza cărora scrisese *Istoria imperiului otoman*—este interesant de notat că Dimitrie Cantemir după prepararea Istoriei turceşti a ajuns a scrie Istoria romînească, iar d. Iorga invers,—multe fapte—şi aici e foarte preţios—le ştia prin sine însuşi din experienţă. Ce preţioase sînt tocmai din aceste motive capitolele despre alegerea, confirmarea şi scoaterea din scaun a domnilor moldoveni, sau detaliarea ceremoniilor în legătură cu acestea. Astfel din *Descriptio Moldaviae* ar reeşi că Constantin Vodă cel Bătrîn a lăsat testament, în baza căruia fratele cel mai mare a fost sacrificat desemnîndu-se ca domn fiul mai mic. Altădată vorbind despre procedura penală din Moldova, scrie: „Boerii, dacă au întrebuinţat pentru trebuinţile lor private ceva din visteria statului, ori dacă au pus la cale vre-o conspiraţie împotriva domnului, ceiace din pricina firii nestatornice a Moldovenilor, nu rar se întîmplă, fără să se mai consulte ceilalţi boeri, ei pot fi pedepsiţi de domn cu viaţa şi cu averile lor. Dacă însă din întîrziere nu este de temut vre-un rău, şi nici nu este teamă că ceilalţi conjuraţi, din necesitatea schimbată în virtute, ar urma sfaturile lor, domnul, ca să arăte dreptatea judecăţii sale şi ca să inspire spaima în ceilalţi, porunceşte, ca răzvrătitul să fie adus în divan, şi dacă din scrisorile interceptate ori din alte dovezi, se convinge de trădare, îi hotărăşte pedeapsa capului ori altă pedeapsă". [1] Nicăiri în lucrările sale Cantemir n'a dat aşa de clar justificarea teoretică a judecăţii sumare, care sfîrşise viaţa lui Velicico şi Miron Costin.

Această calitate face din *Descriptio Moldaviae* un izvor de primul rang pentru începutul secolului XVIII şi un complement foarte preţios la expunerea cunoscută cronicărească. Oare care ceremonii dela curtea moldovenească pentru jumătatea a doua a sec. XVII avem şi'n Călătoriile patriarhului Macarie, în memoriile lui Kemény, în cîteva descrieri lăsate de solii poloni spre Turcia: pretutindenea în acestea sînt lipsuri mari. Despre organizarea administrativă a Moldovei avem adaosul dela cronica veche moldovenească în prelucrarea lui Nicolae Brzeski din vremea lui Alexandru Lăpuşneanu, [2] ştirile din Cronica ţării Moldo-

---

1 Trad. cit., pag. 127–8.

2 I. Bogdan, Vechile cronice moldovenesci pănă la Urechiă, Bucureşti 1891 pag. 233. Cf. şi textul din Archiva istorică a lui Hasdeu ed. Kogălniceanu, Letopiseţe ed. a 2-a.

vei şi a Munteniei de *Miron Costin* [1] şi adaosul dela poemul polon. Sînt însă multe ştiri, care se găsesc numai în Descriptio Moldaviae într'o formă complectă, aiurea întîlnindu-se numai fragmente. Autorul a trebuit în atîtea părţi să caute ştiri. Aceste ştiri găsite în operele străinilor de multe ori erau colorate cu duşmănie. Cînd prezenta în cartea sa însă fapte şi informaţii foarte greu accesibile străinilor, autorul putea fi ispitit să cază în exagerări eufemiste. Cantemir însă totdeauna tinde spre adevăr. Dominat de nostalgia trecutului glorios, autorul vede prea des chiar în culori negre vremurile sale. El zice odată : „Cei care vor să descrie moravurile Moldovenilor, lucru de altfel cunoscut la puţini streini ori chiar de nimeni, iubirea de patrie insistă şi porunceşte să încărcăm cu laude acel popor, în care ne-am născut şi să recomandăm pe locuitorii unei ţări, care ne-a dat viaţa. Se opune însă spiritul de adevăr şi ne opreşte să afirmăm cele ce dreapta judecată ne sfătueşte că sînt de reprobat. In adevăr va fi mai folositor pentru patrie ca să se pue sincer subt ochii locuitorilor ei acele defecte, de care sînt plini, decît să fie înşelaţi cu o linguşire măgulitoare şi cu o scuză ghibace, încît să creadă că sînt împlinite de dînşii corect cele ce toată lumea de pe glob crescută în moravuri mai fine condamnă". [2] In *enciclopedia sa moldovenească*, cum s'ar putea numi cu drept cuvînt *Descriptio Moldaviae*, arată calităţile Moldovenilor, dar nu uită să înşire defectele, de care—afirmă Cantemir—nu au în număr mai mic, decît alte popoare. Moldoveanul ţăran dela sfîrşitul secolului XVII era dîrz şi semeţ, îndrăzneţ, certăreţ, dar glumeţ şi vesel. Cantemir vede deosebiri de temperament între ţăranul din ţara de sus şi cel din ţara de jos. Lupta cu vinul dintre Moldoveni şi Munteni pe podul Focşanilor, cînd Munteanul umflat de prea multă băutură a murit, este ceva luat din graiul comun moldovenesc. Cantemir însă nu ţine socoteală de evoluţia istorică şi de prea marea influenţă a situaţiei politice asupra firei temperamentului poporului, cînd îi înşiră defectele. El adică se întreabă si nu ştie să răspundă, cum aceşti Moldoveni dela sfîrşitul sec. XVII n'au putut fi supuşi, desfiinţaţi politiceşte cu sabia de către Turci, aşa cum fuseseră Ungurii, Sîrbii, Bulgarii şi prea înţeleptul popor al Grecilor. Cărţile sale mai cu dinadinsul întrebate i-ar fi putut răspunde că principatele romîne s'au epuizat apărîndu-şi solul şi oprind pătrunderea Turcilor înspre nord, că Grecii din 1453 nu erau Grecii antici etc., că ţăranii dela sfîrşitul sec. XVII erau aşa de mult la discreţia arbitrară a stăpînilor de moşii, a strîngătorilor de dăjdii, a lăcomiei domneşti şi turceşti, care scotocea prin cele mai departate tainiţe, cum afirmă de altfel însuşi autorul. Pentru cine să adune pe acele vremi ţăranul? Lucrarea are fapte inedite şi singulare. De unde am şti noi fără spusele lui Cantemir, că Vasluenii sînt singurii Moldo-

1. I. Bogdan, Cronice inedite atingătoare de Istoria Romînilor, Bucureşti, 1895, pag. 178 şi urm.
2 Trad. cit. pag. 151.

veni, care nu primesc oaspeţi: cînd ştiau că vine vre-un oaspe, ei se îmbrăcau în zdrenţe şi cereau de pomană dela călător.

Cantemir nu înţelegea greutatea de plumb a situaţiei politice asupra fizionomiei sociale şi economice a Moldovenilor, nu înţelegea urmările faptului că aproape cu totul vom fi prinşi în felul de viaţă turcesc, cum nu va înţelege mai tîrziu Carra, Bauer, Thornton şi atîţia alţii.

Generaţia moldovenească dela sfîrşitul secolului XVII va fi în cadre generale repetată între 1800—1837. Se ridicase o pleiadă de tineri, care ar fi dorit mult să schimbe anumite părţi din edificiul ţării, dar nu vedea că prefacerea trebue să fie generală, restituirea trebue făcută pentru toţi şi numai într'un nou edificiu, complect restaurat se pot căuta urmaşii acelor Moldoveni vechi, isprăvile cărora le amintea cu evlavie Cantemir.

In acelaşi fel cîte pasagii interesante din consideraţiile optimiste, or pesimiste mai mult ori mai puţin asupra vremii sale, cer discuţie!

Uneori aşa e şi pentru părţile în care ne relatează situaţiile mai vechi, considerînd faptul că trata chestii, care cu cîtă amplitudine voia el, nu mai fuseseră tratate de nimeni, iar altele mai mult ori mai puţin. Aşa se explică asimetria diferitelor capitole.

Cantemir şi aici îşi citează izvoarele. Avea la dispoziţie „tiparul cel vechiu", cum îi zice în *Hronic*, sau poate ediţia din 1711 a lui Dlugosz [1] cu anexele sale, Orichovius [2] şi Sarniccius [3], un manuscris cu istoriile lui Herodot, în care ar fi cetit despre Taifali, [4] se referă la Cavatius, [5] la Piasecki, la analele Ruşilor, [6] la Sozomen, [7] la Ammian; [8] se atribue lui Ptolomeu de bună samă din vre o prelucrare tîrzie, ce nu-i aparţine; [9] cunoştea pe Bonfini, [10] pe Matei Pretorul, [11] Pandectele lui Leunclavius (146 şi cap. 71). [12] Işi aducea aminte de cronica lui Ureche în forma ei interpolată, unde se spunea că boeriile moldoveneşti le-a înfiinţat Alexandru cel Bun dupăce împăratul Ion Paleolog i-a dat titlul de despot şi diadema regilor, că şi-a format curtea după modelul celei constantinopolitane etc.. Forma interpolată a cronicei lui Ureche, Cantemir o amplifică cu tradiţia dela Neamţ? [13] Din opera lui Nicolae Costin ştie că Soroca

---

1 Trad. cit., pag. 54 nota 150.
2 Ibidem, pag 20, 150.
3 Ibidem, pag. 37 nota 150.
4 Ibidem, pag. 29.
5 Ibidem, pag. 180.
6 Ibidem, pag. 166.
7 Ibidem, pag. 37 nota.
8 Ibidem, pag. 21, 35 nota.
9 Ibidem, pag. 21
10 Ibidem, pag. 23 nota, 26, 36 nota 2, 37 nota.
11 Ibidem, pag. 35 nota.
12 Ibidem, pag. 37, 54, 60.
13 Cronica lui Ureche este amintită cu titlul: „Analele noastre" (pag. 59, 99), „Analele ţării" (pag. 110, 131, 134), „Cronici moldave" (pag·

se zicea în vechime Olchionia şi o aşează acolo, unde era Carsidava.[1] Altădată scriind despre Despot, căruia greşind îi dă ajutoare turceşti, ca să ajungă domn, ne spunea că „istoricii noştri" îi zic *ereticul*, iar vorbind despre al doilea descălecat scrie: „fiindcă *istoricii neamului nostru* mărturisesc toţi într'un glas că Moldovenii, cînd s'au întors din Maramureş în patria lor cea veche, au găsit tîrguri şi cetăţi pustii, de aici nu fără dreptate se poate vedea că întemeierea lor trebue pusă în timpuri cu mult mai îndepărtate".[2] „Istoricii noştri", „istoricii neamului nostru" nu pot fi decît Ureche şi Costineştii.

Depozitul principal de ştiri era reprezentat prin cronica lui Ureche în forma ei interpolată, ale cărei ştiri le utilizează nu avînd textul înainte, ci, după cum îşi aducea aminte el şi cărturarii moldoveni pribegiţi dimpreună cu el, şi iarăşi în primul rînd trebue să ne gîndim la Ion Neculce. Dacă Cantemir ar fi avut la dispoziţie o cronică moldovenească, cînd scria *Descriptio Moldaviae*, cum se explică marile erori, pe care le întîlnim la şireaua domnilor d. e. după Cantemir, Roman I este fiul lui Lascu etc.. Cei doi fraţi, care se luptă pentru domnie, pomeniţi la anul 1359 în cronicele ieşeşti, la Cantemir îşi vecuesc ambiţiile după Ştefan I şi înainte de Iuga. Acelaşi Cantemir are şi el un domn Ştefan după Petru Vodă, care va fi înlăturat de Roman, fiul lui Iliaş Vodă. De unde ia însă că auzind de moartea lui

111). Pentru tradiţia dela Neamţ vezi Cartea prea frumoasă numită Minunile Maicii Domnului... scrisă greceşte de Agapie Criteanul Agioritul... ed. Neamţ 1847, pag 148 şi urm. George mitropolitul Moldovei în 1723 consemna următoarele: Subt Alexandru cel Bun trecu prin Moldova venind dela Beciu „ginerele chesarului" (?) Ion Paleolog, viitorul împărat ţărigrădean. I-au eşit înainte Alexandru Vodă cu mitropolitul Iosif, care cu ieromonachul George *Ceamblac bogoslovul* a fost la soborul al optulea; boerii de divan asistau la această întîmpinare. Ion Paleologul se interesă de poporul, de statul, de biserica moldovenească etc. I s'a spus că Moldova este independentă, că bisericeşte ţine de Ochrida. Atunci acela făgădui că va face mitropolia Moldovei independentă ca Ochrida şi Ciprul. Ajuns în Constantinopol convoacă sobor a 4 patriarhi şi toţi mitropoliţii, în care se scoate Moldova de subt Ochrida. Hotărîrea scrisă pe pergament fu trimisă domnului moldovean. Mitropolitul George a văzut însuşi aceste cărţi, care au existat în mînăstirea Neamţului „pănăla stricarea şi răsipirea ţării, ce s'au întîmplat în domnia lui Dumitraşcu voevod". Ion împăratul a mai trimis lui Alexandru Vodă coroana imperială şi alurghidă, port observat de domni până în vremea lui Alexandru Lăpuşneanu, mitropolitului o sfîntă icoană a Maicii Domnului, mitră şi sacos, iar doamnei Ana icoana Sf. Anii, care fu aşezată în mănăstirea Bistriţa, pe cînd icoana Maicii Domnului fu lăsată la Neamţ.

Pergamenturile soborului din Constantinopol au fost cetite de Nicolae Milescu la 17 Febr. 1655.

Fratele lui Postolache Milescu — se adaogă — a fost şi capuchehaie a lui Ştefan George. Fiind la Constantinopol a tradus biblia, care apoi fu tipărită de Şerban Cantacuzino. Ştefăniţă Lupul îl însemnase la nas.— După Bratski Trud 1860 cart. 3 pag. 21 apud Golubinski, Privire scurtă asupra historiei bisericei etc. trad. Caracicoveanu, Iassi 1897 pag. 44 nota, unde se afirmă fără să se indice izvorul — că tradiţia de mai sus cu împăratul Ioan Paleolog şi autocefalizarea bisericii moldoveneşti era cunoscută cătră sfîrşitul sec. XVI, adică mitropolitului George Movilă.

1 Ibidem, pag. 31 nota 2.

2 Ibidem, pag. 39, 62.

Ștefăniță Vodă, măjerița din Hîrlău a mers la boerii adunați să aleagă un domn nou și le-a arătat hrisovul, prin care Ștefan Vodă cel Mare o scutise de dări și declarase că Petru este fiul său: astfel ajunge domn Petru Rareș. Nu este evidentă aici contribuția lui Neculce?

Nu știe nimic despre Alexandru Cornea și din acest caz, cași din altele reiese că neavînd la dispoziție textul cronicei lui Ureche, Cantemir a utilizat pe Bielski, la care în cursul textului acestei lucrări trimite pentru Polovți etc. [1] După Bogdan, fiul lui Lăpușneanu, adaogă că voturile boerilor îi dau domnia—repeta atitudinea lui Bielski—lui Ioan Armeanul „om foarte învățat în limba latinească și grecească, fost coleg de școală cu acel vestit erudit grec, Ioan Lascaris, ale cărui scrisori adresate lui există și azi în *Turco Graecia* lui Crusius". [2] Domnia lui Petru Schiopul și Iancu Sasul are atîtea lacune, cași a lui Aron, căruia pe nedrept i se impută că a dat Turcilor Tighina, în loc să scrie despre satele cedate hanului de cără Ieremia Movilă. După Ștefan Răzvan nu se amintește trecerea glorioasă a lui Mihai Viteazul prin Moldova, ci se introduce imediat Ieremia Movilă.

Nici seria domnilor din secolul XVII nu este exactă. Cînd scria Descriptio Moldaviae, nu avea cronica lui Miron Costin, are însă știri interesante pentru unele domnii, din care cîteva merită anume amintire. La Miron Barnovschi, pe care-l face Polon—Miron Costin îi zice „om de țară"—spune că din cauza trecerii lui Miron în tabăra polonă, boerii abzic de dreptul de a-și alege domn, boerii, „dădură Turcilor de bună voe dreptul de a face domn, numai că acesta să fie de viță domnească și de religie ortodoxă". [3] Miron Costin spune altceva, ceiace numai interpretat prin exagerare poate să dea explicarea lui Cantemir. [4] La Moise Movilă, ne spune că a fost dăruit de sultan cu trei tuiuri; aceasta în Istoria imperiului otoman o spune la Ieremia Movilă. Domnia lui Vasile Lupu a fost jug pentru Moldoveni; la Duca „născut dintr'un neam necunoscut" ne spune că a putut obține prin bărbăția lui nu numai cea mai mare demnitate a Moldovei: domnia, ci și pe fiica domnului ca soție. Anastasia, era fiica din altă căsătorie a doamnei lui Dabija.

La domnii următori se aruncă cîte-o lămurire, care se întîlnește și'n Istoria imperiului otoman. Dar Constantin Cantemir, zis cel Bătrîn este Constantin III, nu al doilea, cum scrie Cantemir, care nu consideră domnia moldovenească a lui Constantin Șerban. Dimitrie Cantemir este desemnat moștenitor de tatăl său pe patul de moarte și îl ung doi patriarhi: cronicele amintesc

---

1 Ibidem, pag. 40

2 Ibidem, pag. 63. Atribuirea greșită, ce o face D. Cantemir, derivă dela aparatul explicativ adaos la scrisoare. Cf. Turco-Graeciae libri octo. ed. Basel 1584 pag. 247 și urm. Și aici Cantemir cita din memorie?

3 Ibidem, pag. 64.

4 Miron Costin, Letopisețul ed. Kogălniceanu ed. 2-a pag. 296 (ed. V. A. Urechia).

pe Gherasim de Alexandria şi Iacob de Ţarigrad.[1] Turcii aprobă însă în domnie pe Constantin Duca: intervenţia — nu ne-o spunea aici — fusese a lui Brîncoveanu. Apoi avem o ştire preţioasă: mărturisirea că sultanul ar fi destinat domn după prima domnie a lui Constantin Duca pe Dimitrie Cantemir. Acesta însă abzise în favoarea fratelui său mai mare, Antioh. Constantin Brîncoveanu era „vrăjmaşul de moarte" al neamului cantemiresc. Este curios că seria domnilor nu este exactă nici chiar pentru vremea colorată în istoria Moldovei prin intenţiile politice ale autorului. Lipseşte prima domnie a lui Mihai Racoviţă; la domnia a doua a acestuia termină zicînd că serascherul de Silistra i-a provocat mazilirea acuzîndu-l de defecţie, pe cînd Neculce arată apriat că Brîncoveanu prin oamenii săi avizase pe sultan că Mihai Vodă vrea să se hăinească, să treacă la Ruşi. Din lipsa iarăşi a unei informaţii mai amănunţite, şi concluziile scoase din seria domnilor pentru a stabili dreptul de succesiune la tronul moldovenesc, sînt şubrede. Căci să luăm una singură: la punctul al treilea afirmă că după stingerea neamului Drăgoşeştilor până în vremea Movileştilor alegerea domnilor a fost lăsată de Turci în sama boerilor, iar cu ceva mai înainte ne spunea că Petru Schiopul, care a fost fiul lui Mircea pretendent muntean şi nu domn, cum din cronica lui Ureche îşi aducea aminte Cantemir, a fost impus de Turci domn ţării. A încerca la începutul secolului XVIII să dai o soluţie alegerii şi dreptului de succesiune al domnilor Moldovei, era o îndrăzneală, considerînd că nici genealogia diferiţilor domni nu era desluşită. Cantemir a dat mai mult decît orişicine, iar erorile derivă din graba, cu care redacta lucrarea, pentru ca să-şi înceapă opera sa fundamentală: Istoria Romînilor din cele mai vechi timpuri până în zilele sale.

Cu informaţia ce o avem azi la îndemînă, găsim lipsuri în toate capitolele *Descrierii Moldovei* şi părţi de corectat. Intrebarea trebue pusă altfel: cunoştea Cantemir, ce se ştia în vremea sa despre faptele în legătură cu trecutul nostru şi dacă izvoarele sînt utilizate cum trebue. In această privinţă numai comparaţia lucrării lui Cantemir cu opera Costineştilor ne dă adevărata măsură a valorii, cită o are Descriptio Moldaviae.

O trăsătură comună leagă pe Miron Costin de Cantemir, şi indică predilecţia amîndurora pentru aceleaşi *epoci ale istoriei romîne*. Două lucrări scrise poloneşte ale lui Miron Costin şi una scrisă romîneşte[2] tratează primul şi al doilea descălecat, adică originile, care preocupă şi pe Cantemir în două lucrări. Miron Costin ne-a lăsat pagini de istorie aproape contimporană sieşi. Cantemir la rîndul său scrie şi stărue de atîtea ori însem-

1 La cele două amintite se adaogă: De neamul Moldovenilor. Din ce ţară au eşit strămoşii lor, vezi ed. G. Giurescu, Comisia istorică a Romîniei, Bucureşti, 1914.

2 In Vita Constantini Cantemyrii (Operele ed. Acad. Rom. VII) pag. 76 se arată că la căpătăiul muribundului Constantin Cantemir era şi Dositei, patriarh de Ierusalim.

nînd evenimente din vremea sa şi cea din trecutul nu prea depărtat de sfîrşitul secolului XVII.

Nu se poate afirma că Miron Costin pentru origini este mai bine informat decît Cantemir. Trăsătura de unire, care leagă ca rezultat al cercetărilor pe Cantemir, Costineşti şi Constantin Cantacuzino stolnicul, este: constatarea unităţii neamului romînesc de pretutindeni şi originea lui romană în legătură cu cucerirea Daciei de Traian. Se despart numai în ceiace priveşte originea Romînilor din Balcani. In *Hronic* Cantemir va scrie: „Moldoveanii, Munteanii, Maramorăşeanii, Romînii de peste Dunăre şi Coţovlahii, din ţara grecească . . . . toate aceste năroade, dintr'aceiaşi Romani a lui Traian să fie, nu numai limba şi graiul, ce şi a tuturor vreamilor istorii mărturisesc". 1

După Descriptio Moldaviae cei mai vechi locuitori ai pămîntului romînesc au fost Sciţii, pe care caşi Miron Costin îi va coborî din Tătari. In vremea Grecilor sînt Geţi şi Daci iar în vremea Romanilor Daci, asupra cărora triumfează Romanii. Traian parte îi stîrpeşte, parte îi împrăştie prin diferite locuri, Dacia rămîne provincie romană colonizată şi avea trei părţi: măluroasă, mijlocie şi muntoasă, împărţire, care nu se mai admite azi. In altă parte a lucrării scrie însă, că Romanii din Dacia au avut servitori daci, unii soţii dace, dela care s'a introdus în limbă o sumă de cuvinte dace 2. In faţa seriei de barbari, care nu se mai întrerupea, Romanii se vor retrage în munţi, cei din Moldova în Maramureş. Cînd se vor reîntoarce cu Dragoş, fiul regelui (sic!) Bogdan, vor găsi „cîmpi mănoşi, udaţi de rîuri, tîrguri şi cetăţi întărite, dar *deşerte de locuitori*". Romanii rămaşi singuri la nord de Dunăre şi'n munţi totdeauna şi-au avut regii lor. Bogdan, tatăl lui Dragoş, derivă din acel Ioan „domn prea vestit al Romînilor", cu al cărui nume ne întîlnim în cronica lui Niketas Honiates 3. Toţi cei aduşi de Traian fuseseră cetăţeni romani, deci nobili. Mai tîrziu au venit şi streini în Moldova. Descălecătorii fiind toţi nobili şi-au adus mînă de lucru din ţările megiaşe. De aceea „ţăran curat moldovenesc nu este nici-unul" 4, ceiace arată şi faptul că ţăranului i se zice vecin. Cu această ocaziune Cantemir ne dă date interesante despre ţăranii vremii sale din Moldova. In Moldova de sus sînt mai multe gospodării ţărăneşti, pe cînd în cea de jos boerii au cumpărat cele mai multe gospodării, au fost supuşi şi o mare parte dintre răzeşi vînzîndu-şi proprietatea boerilor. Nu este stabilit, cît să lucreze ţăranul proprietarului, de moşia căruia ţine. Stăpînul nu-i poate lua însă averea particulară: banii şi vitele. Bătîndu-l poate însă să-i ia cu sila orice. N'are drept să-l omoare, nici să-l vînză

1 Hronic, pag. 153; cf. şi pag. 157; Descrierea Moldovei, trad. Pascu, pag. 182 etc.; *Hronic*, pag. 242: Arbănaşii şi Coţovlahii, care locuiau — ştia Cantemir — în Epirurile amîndouă.

2 Trad. cit, pag. 15—17, 124, 181.

3 Pag. 53—54, 121, 16, 50, 138.

4 Pag. 146 şi urm.

în afară de satul în care s'a născut. După Cantemir „țăranii moldoveni sînt cei mai nenorociți. dacă bogăția pămîntului și sămănăturilor nu l-ar scoate din sărăcie aproape fără voia lor". Și'n *Hronic* Cantemir va accentua, că boerimea țării de sus are mai mulți mojici podani Ruși, decît de alte neamuri. 1

Liber este oricine, care are proprietate sau dovedește că strămoșii lui au avut cîndva vre-o bucată de pămînt și atunci poate fi primit între călărași, curteni și aprozi.

Cantemir încearcă să ne facă și o oarecare schiță istorică a nobilimii moldovenești. Nu se poate afirma — spune el—că Dragoș a împărțit gradele superioare civile și militare după felul și mulțimea titlurilor de noblețe ale tovarășilor săi, cu care a descălecat Moldova, ci după vrednicie și nobilii au dat nume satelor după numele lor sau au adoptat pentru sine numele satelor 2. Mai înainte ne spunea că Teodor Cantemir pîrcalab de Chilia și de Smil (sic!), care apărase acele locuri cu vitejie în contra Tatarilor, după ce acestea au fost ocupate de Turci, și-a părăsit proprietățile părintești și a fost dăruit de Ștefan cel Mare cu trei sate în ținutul Fălciu, și a fost făcut mai mare peste codrul Chigheciului și mare căpitan al călăreților chigheceni. Strămoșul astfel inventat al lui Cantemir, dela Siliștenl se va zice Silișteanu.

Nobili străini, sîrbi, bulgari, greci, tătari, poloni, cerchezi etc. se refugiară în cursul vremii în Moldova și fură primiți de domni în demnități de boerie, după cum mai mulți moldoveni fuseseră cooptați în noblimea poloneză. Despre Costinești d. e. scrie că sînt Sîrbi. De unde ia această știre? Altădată ne spunea că domnul poate să dea slujbele oricăror persoane ar vrea, fie chiar din treapta cea mai de jos 3. Cea mai mare slujbă din țară, marea logofeție, putea să fie dată unui țăran, dacă vroia domnul.

Boerimea este împărțită în trei categorii 4. Domnul nu poate scobori pe un boier la un grad mai jos, îl poate însă mazili din slujbă. Dar Cantemir nu arată, ca să nu mai rămîe nici o controversă pentru barierele celor trei categorii de boieri. El ne spune că locul dintîiu s'a dat boerilor, pe care domnii îi ridicau la serviciile cele mai înalte, sau erau urmașii unor astfel de familii. Curtenii avînd proprietate strămoșească un sat sau două, constituiau clasa a doua, fără ca să fie însă boeri, categoria a treia o alcătuiau călărașii, sau uzufructierii moșiilor dăruite de domn, pe care-l însoțeau la răsboiu pe socoteala lor.

Cantemir amintește și o a patra categorie: răzeșii, care mai mulți locuesc un sat și-și lucrează singuri pămînturile sau prin muncitori tocmiți. Aceștia, după același Cantemir, s'ar putea numi mai curînd coloni liberi, nu nobili.

---

1 Hronic, pag. 325.
2 Pag. 138 și urm., 131.
3 Pag. 107, 57.
4 Pag. 86, 139, 100 (despre curteni). Dar Miron Costin în raportul său le zice: boieri.

Constantin Mavrocordat va încerca să discifreze această situaţie şi să stabilească o normă, să stabilească *niamuri* etc.

Intr'altă parte a lucrării sale 1 Cantemir vorbeşte mai pe larg de boeri. Tratează mai întâiu despre *boerii de sfat* care erau: 1) logofătul, (Miron Costin ne spune că semnul demnităţii logofătului era un baston verde încrustat cu osuleţe vopsite galben-auriu, iar Cantemir zice că purta la gît un ghiordan atîrnat de un lanţ de aur.); 2) vornicul de ţara de jos [=dela Dunăre la Iaşi]; şi aici Costin adaogă că bastonul îi era albastru împletit cu aur; 3.) vornicul de ţara de sus (=dela Iaşi la Hotin, Soroca); 4) hatmanul, care era şi părcalabul Sucevii. După Miron purta baston roşu împletit cu aur, iar în tabără buzdugan. Acesta din urmă afirmă că e o funcţie nouă introdusă de Ieremia Movilă. Noi însă ştim că era mai veche şi se dădea numirea polonă portarului Sucevii încă în vremea lui Lăpuşneanu. (Nicolae Brzeski aminteşte de hatman-vornic); 5) postelnic mare; 6) spătar mare. (Despre ţinuta acestuia Costin dă mai multe desluşiri: cînd la sărbări şi sărbători ţine în stînga sabia, iar în dreapta buzduganul domnesc, are haine şi şapcă aurită. In zile obişnuite, cînd merge domnul la biserică, poartă aceste insignii spătarul al treilea). După ambele informaţii marele spătar administrează jumătate din ţinutul Cernăuţilor, deşi Cantemir într'altă parte, la descrierea ţinuturilor atribue marelui spătar administraţia întregului ţinut. Acelaşi însă spune mai înainte, că dijma ţinutului Cernăuţi revine marelui logofăt, care prin urmare trebue să fi avut de administrat cealaltă jumătate din ţinut. 7) Paharnicul mare ar avea şi administrarea ţinutului Cotnari, care localitate mai înainte fusese arătată ca fiind în ţinutul Hărlăului. Şi Costin îl aminteşte cu stărostia Cotnarilor, nu ne dă datele preţioase ale lui Cantemir despre această slujbă, dar ne spune ce a uitat Cantemir să scrie, că la ospeţe domneşti, era îmbrăcat cu caftan aurit şi încins cu un brîu roşu. Amîndouă izvoarele adaogă la aceste slujbe înalte şi pe vistier, slujbă foarte rea azi, zice Costin, avînd necontenit griji multe şi mari.

Boerii de divan sînt de trei ranguri. Stolnicul mare, comisul mare, medelnicerul mare, clucerul mare, serdarul, marele sulger, jitnicerul mare, pitarul mare, şătrarul mare, armaşul mare, logofătul al doilea, uşarul mare, aga, postelnicul al doilea, logofătul al treilea, căpitanii de darabani ţin de rangul prim, deşi serdarul, logofătul al doilea şi al treilea, postelnicul al doilea, precum şi căpitanul darabanilor se consideră la ordinele celorlalţi, deci ar ţine de categoria a doua. Tot rangului întâiu se socotesc vameşul şi cămănarul. Costin termină seria boerilor de divan cu aga şi ne dă informaţii despre îmbrăcăminte, care nu sînt în Cantemir, detaliind şi alte părţi ale diferitelor funcţii. Stolnicul mare apare la masa domnească în caftan cu flori de aur, încins cu brîu roşu şi are subt ordinele sale pe grădinari,

1 Pag. 99 şi urm.

pescari, administrarea lacurilor de lingă Prut şi Nistru, lacurile dunărene fiind atunci în mîna Turcilor. Şi medelnicerul mare are caftan cu flori şi e încins cu brîu. Tot cu brîu roşu erau încinşi şi medelnicerii mici, care umpleau la masă paharele cu vin. Despre serdar ne spune că trebuia să-şi aibă sediul sau în Lăpuşna sau în Orhei.[1] In *Hronic* va da şi detaliul, că oştile ţării de jos erau mai înainte subt comanda vornicului respectiv, pe cînd în vremea sa le comanda serdarul, care ascultă de ordinile hatmanului.[2]

Cantemir ne înşiră şi pe boerii de rangul al doilea si al treilea, dîndu-ne informaţii, care sînt unice în cartea lui. Slujitorii interni ai curţii domneşti se ziceau boerinaşi.

Ni se prezintă şi numele familiilor boereşti din Moldova, dintre care unele sînt foarte vechi, altele însă au origine foarte proaspătă: se pot recunoaşte boerii, mulţii boeri făcuţi, ridicaţi de Constantin Cantemir şi de înaintaşii imediaţi ai acestuia.[3] Şi cronica a însemnat supărarea boerilor mari pe Constantin Cantemir. „Erau la curtea domnească boeri mari tot feciori de mojici, Codreni şi Gălăţeni, şi zicea Cantemir Vodă că domnul face niamurile, domnul le stinge; şi-i erau urîţi feciorii de boieri, să nu-i vază în ochi, după cum îi era natura lui"— a însemnat Neculce.[4]

Scriind despre boerimea vremei sale Cantemir este prins de nostalgia vremurilor trecute, mai bune. Se indignează că'n vremea sa „mîndria creşte cu sărăcia", că fel de fel de oameni sînt ridicaţi la cele mai mari slujbe. Aşa îşi explică Cantemir că printre cei mai mari boeri se întîlneau în vremea sa „oameni trufaşi, aroganţi, presumţioşi, incapabili nu numai de a administra statul, ci lipsiţi total de disciplina moravurilor, oameni, în care nimic nu vei găsi de lăudat, decît doar că natura lipsită de educaţie şi instrucţie, a dat unuia sau altuia vre-o calitate"... Societatea moldovenească, în care Cantemir era un întîrziat, se găsea în preajma epocei fanariote, pentru a cărei înţelegere Cantemir răbojindu-şi impresiile ne da cheia necesară.

Din nici o altă parte nu ştim pentru secolul XVII aşa de detaliat ceremonia instalării şi confirmării în diferitele slujbe boereşti, cum o arată *Descriptio Moldaviae*,[5] unde ni se dau amănunte şi despre obiceiurile Moldovenilor, despre ceremonia nunţilor şi logodnelor, ne spune, cum se înmormîntau Moldovenii, ni se arată superstiţii populare, cîntece etc., cum fără să le înţeleagă totdeauna ni le va descrie către sfîrşitul secolului XVIII Wolf, Sulzer, Raicevich etc..

De cîte ori este vorba de stat, Cantemir încearcă să ne

---

1. Miron Costin, Opere complecte ed. V. A. Urechia, II, pag. 128 şi urm.. Wolf în Beiträge etc. pag. 79—80 dă Chişinău pentru Orhei.
2 Hronic, pag. 244.
3. Trad. cit., pag. 140 şi urm.
4 Ed. cit., pag. 240.
5 Trad. cit., pag. 43 şi urm.

deie adevărate capitole de istorie, care însă considerînd insuficienţa informaţiei de atunci, azi totdeauna au nevoe de comentariu.

Insistă foarte mult asupra originilor, care sînt curat romane şi subliniază afirmînd că puţinii Daci sau femeile dace ajunse soţii ale Romanilor, n'au alterat compoziţia adevărat romană a poporului moldovenesc, după cum nu a stricat-o străinimea refugiată şi admisă în rîndurile noastre. Combate ideia lui Aeneas Sylvius că Moldova a fost numai loc de surghiun pentru Romani. Urmaşii cetăţenilor şi soldaţilor romani aduşi de Traian au locuit neîntrerupt în Dacia—teza aceasta a arătat-o apoi pe larg în *Hronic*,[1] —iar revenirea Romanilor cu Dragoş era a doua descălecare. Cantemir întîrzie totdeauna cu plăcere şi detaliază, cînd e vorba de a arăta cea mai veche viaţă romînească pe plaiurile şi cîmpiile moldoveneşti. Antichităţile îl interesează foarte mult. Totdeauna caută să identifice localităţi din vremea sa cu localităţi amintite în scriitori greco-romani, cînd amintesc aceste locuri,[2] aminteşte urme preistorice lîngă Cosmin, Bîrlad, la Prut, unde caşi N. Costin[3] atribue lui Herodot că au fost Taifalii. Cantemir afirmă că el însuşi a ordonat să se facă acolo cercetări.[4] Unele tîrguri, cetăţi după părerea lui ar putea fi nu numai romane sau genoveze, ci şi dela Daci.[5] Ni se descrie valul lui Traian, despre care, caşi despre cetăţi putuse ceti şi'n „Istorioara de Dachia" a lui N. Costin, deşi acelaşi ceartă pe istoricii mai vechi şi mai noi că n'au pomenit nimic despre această „mărturie veşnică" a romanităţii noastre. In *Hronic* specifică însă faptul că nu ştie de unde au luat Miron şi Nicolae Costin povestea cu *troianul.*[6] Dar „ţăran curat moldovenesc nu este nici unul". Numele de *vecin* este o indicaţie că sînt din ţările dimprejur. [7] Ţăranii aduşi din Polonia în Moldova de mijloc şi-au uitat complect limba. Mai ştiu leşeşte şi ruteneşte numai ţăranii dela graniţa către Polonia.

După reîntoarcerea Romînilor în regiunile, cîmpiile, plaiurile mănoase, care au constituit ţara Moldovei—numele îl explică aici şi Cantemir după tradiţia cunoscută a descălecării—urmă o înflorire repentină a vieţii de stat, înflorire în strînsă legătură cu calitatea descălecătorilor şi bogăţiile ţării, despre care autorul ne dă amănunte totdeauna binevenite pentru cercetători. Ştefan cel Mare a dat ţării cele mai întinse hotare. Dar dela lupta cu regele Mateiaş, Cantemir ajunge la concluzii, care nu şi găsesc sprijin în altă informaţie: în baza unui tratat de pace încheiat de Ştefan cu regele Mateiaş, cel dintâiu ar fi cîştigat pentru Moldova din şirurile de munţi, care despărţeau de Ardeal, „acele părţi

---

1 Pag. 138.
2 Pag. 27 şi nota, 28, 29, 30 nota, 31 şi nota 1, 32, 33, 36.
3 De neamul Moldovenilor, ed. cit., pag. 46 aparat.
4 Trad. cit., pag. 29.
5 Ibidem, pag. 41.
6 Hronic, pag. 192.
7 Pag. 147 - 8.

care se aflau la mijloc între rîurile care curg în Moldova. Aşa dar o linie a fost dusă dela izvoarele rîului Cirimuş, peste izvoarele rîurilor Suceava, Moldova, Bistriţa şi Trotuş până la rîul Milcov".[1] Epoca lui Ştefan cel Mare reprezintă apogeul statului moldovenesc şi după el începe *descreşterea*, care va merge până la sărăcia care este acuma".[2]

Ne arată, cum schimbaseră Turcii hotarul spre Marea Neagră. Luînd Basarabia şi Thighina, hotarele moldoveneşti au fost trase mai spre nord aşa că în vremea lui Cantemir, Moldova avea hotar în această parte Prutul, dela gură până la satul Traian „de aici la şanţul lui Traian peste rîul Botna şi în linie dreaptă la gura rîului Bîcul, unde se varsă în Nistru". Cantemir ştia că provincia adaosă de Ştefan cel Mare la nord mergea până la gura rîului Serafinet.

Preliminînd ştirile economice înainte de a trata aspectele politice, sociale şi culturale ale Moldovei, Cantemir dă fapte nu fără importanţă despre produsele solului şi condiţiile fizice ale acestuia, despre apele Moldovei,[3] scăpînd de uitare numiri, care erau atunci, dar nu se mai găsesc azi, despre munţi şi minerale, unde utilizează şi basmele,[4] despre aurul rîurilor—Ţiganii, care îl adună plătesc anual tribut doamnei patru ocale, ceiace făcea 1600 drahme,—despre buburuzele de fier de lîngă Hotin, despre ocne şi gropile cu apă sărată, în care se găsesc peşti întregi, despre păcura dela Moineşti şi nitrul de pe şesurile moldoveneşti, despre cîmpii, despre pometuri—poamele erau în vechime speranţa trupelor polone, care intrau în Moldova,—despre vinurile excelente, despre stejerişuri, despre Dumbrava roşie, unde Ştefan cel Mare a bătut pe Poloni şi i-a pus să samene ghindă, de unde a eşit frumoasa pădure de lîngă Cotnari,—zice Cantemir—dar adaogă iarăşi greşit că aceasta era Bucovina Polonilor, despre stejerişul Chigheciului cam de 30 mile italiene cu copaci aşa de deşi şi înalţi că om pe jos nu poate merge decît pe cărări cunoscute locuitorilor. In regiunea Chigheciului erau odinioară peste 12 mii locuitori, care dădeau pe cei mai viteji soldaţi din întreaga ţară, dar în vremea lui Cantemir se puteau scoate abia 2000. In baza unei învoeli Chigheceniii furnizau Tătarilor din Bugeac în fiecare an un anumit număr de bîrne.

Ni se dau multe date istorice, cînd scrie despre ţinuturi. Moldova însă a fost împărţită numai în ţara de jos şi ţara de sus, împărţire care după cît ştim azi se ridică înapoi în timp până la împăcarea şi aranjarea domniilor lui Iliaş şi Ştefan în 1435. Basarabia n'a reprezentat niciodată o diviziune administrativă a Mol-

---

1 Trad. cit., pag. 19.
2 Ibidem, pag. 20.
3 Cantemir nu-şi aduce bine aminte, cînd scrie că Ptolemeu zice Prutului Gerasus. La Ptolemeu Γέρασος este pentru Siret, ceşi la Ammian, unde este forma Gerasus. Vezi trad. cit., pag. 21.
4 Pag. 42.

dovei, cum afirmă Cantemir, ci din jumătatea a 2-a a sec. XV apare ca noţiune geografică în scrieri străine prin intermediu polonez. Cantemir iarăşi cel dintâiu la noi derivă numele Basarabi din vechii Bessi. Poate din izvoarele turceşti a luat Cantemir afirmaţia, care se întîlneşte în întreagă opera lui că Aron Vodă a dat Turcilor Basarabia cu cele două părţi ale Tighinei. [1] Cantemir ştia că Aron Vodă alungat de boeri a recîştigat dela Turci domnia făgăduind sultanului că-i va preda cetatea Tighina cu 12 sate. Ori tocmai Aron Vodă a recucerit dela Turci Tighina. După Cantemir înainte de Aron Vodă erau în Moldova 23 ţinuturi, din care pe vremea sa numai 19 le stăpîneau Moldovenii. Din altă parte ştim, că în vremea lui Lăpuşneanu erau 24 ţinuturi. Faţă de expunerea lui Cantemir în vremea lui Lăpuşneanu erau în plus ţinutul Agiudului şi Trotuşului, iar regiunea, care o stăpîneau în vremea lui Cantemir Turcii, cuprindea atunci ţinuturile Cetatea Albă, Tighina şi Chigheciu, [2] pe cînd Basarabia descrisă de Cantemir are ţinuturile: Bugeac, Acherman, Ismail şi Chilia. Este curios însă că în scrierea polonă în proză a lui Miron Costin există încă ţinutul Trotuş şi că Basarabia ajunsă subt Turci n'a luat altă fizionomie administrativă. După Miron Costin nu există ţinut aparte Ismail. Acesta ştie că rămăsese Moldovei o părticică din ţinutul Tighinei, că sultanul întorcîndu-se dela Hotin a luat dela ţinutul Chigheciului, Reni şi mai multe sate dăruindu-le mormîntului lui Mahomed, că mai era ţinutul Chiliei, în care este oraşul Ismail, şi ţinutul Cetăţii Albe. [3] Acelaşi Costin ştia însă în 1684 acelaşi număr de ţinuturi caşi Cantemir. Dar pentru Basarabia luată de Turci cunoştea: ţinutul Cetăţii-Albe, în care ţinut era şi Tighina, ţinutul Chiliei cu oraşele Cartal şi Şmil, precum şi jumătate din ţinutul Fălciu cu oraşele Chilia şi Traian. [4]

Miron Costin ne spune că în fiecare ţinut trebue să fie doi pîrcălabi. Cel de Hotin este cel mai de frunte, după regulamente este între cei doi vornici mari după cel de ţara de jos şi înainte de cel de ţara de sus. După părcălabii de Hotin, vin cei din Neamţ, odată după părcălabul Sucevei, cel dela Cetatea Albă era înaintea celui de Chilia, aşa că Hotinul avea gradul al 4-lea de pîrcălăbie. De mai demult însă hatmanul avea ţinutul Sucevei, iar Cetatea Albă şi Chilia erau subt Turci, aşa

---

1 Descriptio Moldaviae, trad Pascu, pag. 25; Istoria imperiului otomann, trad. cit., pag. 273, nota 38.

2 I. Bogdan, Vechile cronice moldoveneşti până la Urechia, Bucuresci, 1891, pag. 233.

3 Idem, Cronice inedite atingătoare de Istoria Romînilor, Bucureşti, 1895, pag 198—9. Nici în lucrarea lui Miron Costin nu găsim ţinutul Agiudului, dar este în plus faţă de Cantemir ţinutul Trotuşului constatat şi'n vremea lui Lăpuşneanu. Lipseşte însă la Miron Costin ţinutul Bacăului, care se constată însă şi în vremea lui Lăpuşneanu. Aşa se explică, dece şi Cantemir şi Costin numără 19 ţinuturi afară de regiunea ţinută de Turci.

4 Ed. Urechia, pag 138 şi urm. Deosebirile dintre datele scrierii în proză polonă şi poemul polon raportate la Descriptio Moldaviae, dovedesc că scrierea în proză a lui Miron Costin este anterioară poemului.

că Hotinul a rămas cea dintăiu pîrcălăbie. După acelaşi, la Cernăuţi şi Putna sînt stărostii, iar la Botoşani, apanagiu al doamnei, un vornic, cum era şi la Chişinău, cînd şi acest oraş era apanagiul doamnei. In vremea lui Cantemir era însă şi aici pîrcălăbie.

In textul *Descrierii Moldovei* sînt oarecare contraziceri sau nedesăvîrşiri de expunere. La capitolul despre ţinuturi nu totdeauna specifică, cine le administra, precum la Iaşi, Tutova, Covurlui, Fălciu, Orhei, Neamţ. Din altă parte[1] ştim că postelnicul mare administra Iaşii, doi vornici mici Bîrladul în numele vornicului mare de ţara de jos şi alţi doi vornici mici Dorohoiul în locul vornicului mare de ţara de sus. Intr'un loc ne spune că Hotinul avea un singur şef, iar mai jos că doi pîrcalabi erau la Hotin.[2] In capitolul despre ţinuturi zice, că un pîrcalab era în Cîrligătura, Vaslui, Hotin, Hirlău, doi pîrcalabi în Roman, Tecuci, Lăpuşna, Soroca, un staroste la Putna, un vornic la Bacău, marele spătar la Cernăuţi şi hatmanul la Suceava. Cînd va fi vorba de organizaţia judecătorească, însă scrie: „sînt cîte doi pîrcălabi de Hotin, de Cernăuţi, de Suceava, de Neamţ, de Soroca, care, fiindcă acele cetăţi ale Moldovei sînt mai mari, au numele chiar de comandanţi; apoi cîte doi de Roman, de Botoşani (tîrg, care stă subt ascultarea soţiei domnului), de Orhei, de Chişinău, de Lăpuşna, de Fălciu, de Galaţi, de Tutova, de Putna. Tîrgurile celelalte de mai mică importanţă, ca Bacău, Tîrgu-Frumos, Covurlui şi Vaslui au fiecare cîte un pîrcălab.[3] Intr'altă parte ne spune că vornicii de poartă administrau ţinutul Romanului.

Contrazicerile acestea par a deriva din împrejurarea că în expunere nu se separă îndeajuns administraţia civilă de cea militară şi de organizaţia judecătorească, precum şi din faptul că *Descriptio Moldaviae* nu este o lucrare, care a fost revizuită de autor pentru tipar.[4]

In capitolul despre ţinuturi era atîta prilej a da amănunte din trecut. Cantemir a saturat aceste pagini cu note arheologice, istorice etc., care totdeauna sînt binevenite, chiar dacă în parte le adumbreşte lipsa de informaţii mai bogate. Ştiri din vremea sa se adaogă altor ştiri mai vechi: clişeu respectat de Cantemir în tot cursul lucrării.

Oricît de mult a cetit însă, cînd voia să alunge întuneri-

---

1 Pag. 98.
2 Pag. 32 şi 130.
3 Pag. 130.
4 Cf. şi N. Iorga, *Istoria literaturii romîne în secolul XVIII*, vol. I, pag. 410; G. Pascu, op. cit., pag. 55–6. Vorbind de regiunea privilegiată a Chigheciului din ţinutul Fălciului, ne spune că „despre aceasta vom spune mai multe mai jos" (pag. 48). La pag. 150–1 ni se dau puţine amănunte în plus şi găsim trimitere înapoi la capitolul al şaselea. A doua oară aflăm că erau pe vremuri 8000 Codreni de aceştia, nu 12000, cum spusese mai înainte. La o revizuire definitivă ni s'ar fi dat cel puţin şi incidentul adoptat în *Istoria turcească*, trad. cit., pag. 296 nota 87.

cul, în care era învelită pentru vremea sa, mare parte din cel mai vechiu trecut, Cantemir întîlnea piedeci de neînlăturat. Cînd ajunge la vremea sa cu evoluţia diferitelor aspecte ale vieţii istorice moldoveneşti, lucrarea are foarte mare importanţă, am putea zice *unică*, oferindu-ne cristalul atîtor informaţii autentice mai generale sau mai speciale. Activitatea judecătorească a vornicilor de poartă, ca şi procedura judecătorească înainte de reforma lui Constantin Mavrocordat şi legiuirile, care au urmat, sînt ştiri, despre care regretăm că sînt prea sumare pentru o epocă, în care era şi un drept scris. Pravila lui Vasile Lupu se întrebuinţa în vremea lui Cantemir. 1

Din *Descriptio* ştim că pe urmă s'au făcut de regulă chipurile domnilor îngropaţi prin mînăstiri, ştim atît de multe lucruri, că fără ea nu putem înţelege d. e. reformele lui C. Mavrocordat. Preţul ştirilor creşte şi prin împrejurarea că, pe cînd despre Ţara-Romînească vom avea în sec. XVIII descrierea ţării subt C. Mavrocordat, apoi cartea de geografie istorică, statistică etc. a banului Mihai Cantacuzino, memoriile lui Bauer—lăsînd la o parte cărţile dela sfîrşitul secolului—, fără Dimitrie Cantemir n'am fi avut o asemenea lucrare pentru Moldova.

In scrierea aceasta Dimitrie Cantemir dă foarte mult loc relaţiilor de orice fel cu Turcii, ceiace era atunci axa principală a vieţii de stat. Meritul lui prin aceasta este mare că ne arată vremurile şi împrejurările, în care se introducea la noi epoca fanariotă. Astfel pentru cercetător *Descriptio Moldaviae* ajunge corolarul necesar al Istoriei ieroglifice, căci Cantemir nu neglijează „ziua de eri", cînd este vorba chiar de a o pune în legătură peste zăbranicul multor veacuri cu cele mai vechi vremi ale existenţei noastre naţionale. Miron Costin în operele sale nu trece dincolo de nostalgia trecutului glorios, mulţumindu-se cu imprecaţiuni poetice. Scriind despre Bogdan III şi despre primul haraciu plătit Turcilor exclamă, cînd aminteşte că Bogdan a luat steag dela Turci: „dare-ar Dumnezeu să nu-l mai ia, iar ţara aceasta să aibă altă soarte dela Dumnezeu, ori să piară cea dintăiu în vremurile noastre!" 2 Zilele domniei din urmă a lui Dumitraşcu Cantacuzino se consideră „cele din urmă vremuri ale noastre". Acel Miron se gîndea cu frică că poporul moldovenesc va pieri înainte de a-i ceti cronica lui. Miron Costin vede vremea sa aşa de aspră, aşa de nenorocită, încît după dînsul „mai bine să piară

1 Trad. cit., pag. 125. Pentru organizarea judiciară din Moldova sînt interesante însemnările lui Graziani relativ la vremurile de lîngă jumătatea sec. 16. Cartea lui Graziani a putut-o cunoaşte şi Dim. Cantemir din ediţia operelor lui Dlugosz (Frankfurt 1711), dacă a avut această ediţie. Graziani ştia că în Moldova nu este drept scris, ci obiceiu şi arbitrar. Jurămîntul de trei ori al acuzatorului provoacă condamnarea. Dacă debitorul jură că nu poate plăti, este lăsat în pace. Cei jefuiţi trebue să fie despăgubiţi de oamenii locului, unde s'a comis furtul. Plătind 12 dinari fiscului, putea oricine fi divorţat pentru cele mai mici motive.

2 I. Bogdan, Cronice inedite, pag. 187.

sau să aibă altă soarte" Moldova, decît să fie aşa cum este. [1] Acelaşi scriind despre cetăţile pierdute de Moldoveni către Turci, se adresa regelui Ion (III) Sobieski aşa de plecat: „Cît de necesare au fost acele cetăţi în acea vreme, cînd bravii lor apărători respingeau de pretutindenea urdiile tătăreşti! Cît de necesare mai sînt ele acum, cînd Dumnezeu încredinţează mîntuirea noastră braţului tău o rege, Ian cel Mare!" [2] Cantemir însă protestează „că scriitorii poloni şi unguri conchizînd dela particular la general afirmă că domnii Moldovei au fost omagialii lor şi se silesc să interpreteze legăturile de alianţă ca supunere". [3] Şi Cantemir constată că dela mărimea, la care Ştefan cel Mare ridicase Moldova „cu încetul a început să descrească, până ce a ajuns la sărăcia, care este acuma". „Azi... mîndria creşte cu sărăcia". Autorul n'are nici un menajament pentru boerii vremii sale. Nu întîlnim însă niciodată constatările unui suflet, din care desnădejdea a alungat orice speranţă. Tonul observaţiilor sale este liniştit. Dojana se manifestă la el în epitete. Crede că din trufie sau indolenţă Moldovenii consideră nevrednică orice negustorie în afară de vinderea produselor de pe moşiile lor. Din acest motiv nu erau bani, nici tîrgoveţi moldoveni bogaţi, deşi ţara exportă mai mult decît importă.

Societatea căreia aparţinea Cantemir ne-ar interesa cu toate formele, tendinţele şi temperamentul ei. Diatribele de scurt sbor, care i le aruncă autorul, nu-s nici atîtea, ca să explice nesuccesul carierei politice a autorului. *Descriptio Moldaviae* tinde a fi mai mult o explicare a trecutului: autorul avea mai mult sens pentru hipostasa politică a neamului său: forma socială, economică, culturală a vieţii moldoveneşti îl interesează numai întrucît îi leagă fiinţa de prezent. Din aceste motive după această lucrare activitatea de cercetător a marelui exilat va fi închinată exclusiv rosturilor politice ale neamului său.

In 1714 se gîndea să-şi publice la Berlin *Incrementum aulae Othomanicae*, adică primul volum din Istoria sa turcească. [4] In afară de un avis de formă generală, cum găsim în *Istoria imperiului otoman*, nu avem nici un indiciu că autorul ar fi vrut să-şi publice *Descriptio Moldaviae* înainte de *Hronic*. Contrazicerea afirmaţiilor din Descriptio în textul Hronicului sînt dovadă că textul celei dintăiu n'a fost niciodată revăzut definitiv pentru tipar. In 1721—am văzut—se gîndea să traducă în romîneşte *Descriptio*, ceiace însemna şi a o pune în concordanţă deplină cu concluziile din Hronic, şi apoi a o publica. Dar după ce a redactat *Descrierea Moldovei* în forma cum a ajuns până la noi, Cantemir a fost preocupat mult de alcătuirea *Hronicului*, operă de întinsă erudiţie, pentru scrierea căreia a trebuit să recurgă la atîtea izvoare şi în necesitatea imperioasă mai ales a căreia credea.

---

1 I. Bogdan, Cronice inedite, pag. 148.
2 Miron Costin, Opere complecte, ed. Urechia, vol. II, pag. 88-89,
3 Trad. Pascu, pag. 82.
4 Revista critică-literară, II, Iaşi 1894, pag. 66.

Stăm de multe ori uimiţi înaintea bogăţiei de izvoare, la care Cantemir a recurs, ca să poată scrie *Hronicul*. Cu *Istoria imperiului otoman* şi *Descrierea Moldovei* făcuse o ucenicie folositoare. In ambele lucrări nu odată a avut de a face cu ştiri contrazicătoare. De cîte ori se va repeta acest caz, cînd scria *Hronicul!* Fără a fi avut la dispoziţie ca *Şincai* multele lucrări de istorie ale secolului XVIII—zicem multe în raport cu secolul XVII— Cantemir trebuia să reconstruiască el cel dintăiu vremuri, asupra cărora nu se oprise la noi truda de cercetători, cu rezultate transmise şi urmaşilor. Constantin Cantacuzino stolnicul singur încercase a proecta lumina cetirilor sale asupra celei mai vechi epoci a istoriei romîneşti. Ostenelile lui înainte de 9 Ianuar 1716 se opriseră la invazia Hunilor şi rosturile politice ale lui Attila în legătură cu vicisitudinile pămîntului romînesc, [1] deşi intenţia îi fusese să scrie întreagă istoria Ţării-Romîneşti.

Manuscrisele cunoscute azi arată că în afară de expunerea începuturilor noastre istorice pănăla Attila, acelaşi adăogase interpolînd cronica atribuită azi lui Stoica Ludescu. Constantin Cantacuzino cunoştea însă scrierea lui Miron Costin despre originea neamului moldovenesc, dar relativ la Ţara-Romînească nu a putut afla nici-o lucrare. Letopiseţul ţării i se părea netocmit, încurcat, scurt „cît mai multă turburare şi mirare dă celui ce ceteşte, decît a şti cevaş adevăr dintrînsul“, [2] „Spuneri şi poveşti“ ale bătrînilor, pe care a-i crede pe deantregul este primejdie ştiinţifică, „cîntecile carile vestesc de vitejii“, culese depe la lăutari, rapoarte de călători, hrisoave domneşti etc. n'au scăpat de curiozitatea autorului. Constantin Cantacuzino a recurs apoi şi la scriitorii străini „ce scriu... ca nişte străini ce sînt şişi voitori de rău, unii nu adevăru scriu, ce-i micşorează lucrurile şi pe lăcuitorii ei rău defaimă şi multe hule le găsesc“. Nici nu a fost nimeni „nici cu condeiul, nici cu palma a-i sta în potrivă şi a-i răspunde“. De multe ori aşezat la răspîntia expunerii diferite a străinilor, aflarea adevărului adevărat îi va pricinui multă grijă. Constantin stolnicul îşi dădea perfect seama că „şi scriitorii mişcaţi de osebite pohtele şi voile lor, unii într'un chip, alţii într'alt chip tot acea poveste o vorbesc: adecă cel ce iubeşte pe unul, într'un chip scrie de dînsul, şi cel ce urăşte, într'alt chip; şi de al său într'un chip şi de străin într'alt chip scrie; şi cel ce este mînios, într'un chip întinde condeiul, şi cel ce nu, într'alt chip îl opreşte“. [3] Miron Costin fusese silit a face

1. Operele lui Constantin Cantacuzino, ed. N. Iorga, Bucureşti, 1901, prefaţa XXVII, pag. 60 şi urm.; în Contribuţii la istoriografia romînească veche (Omagiu lui I. Bianu, Bucureşti, 1916, pag. 227 şi urm). Al. T. Dumitrescu n'aduce nici dovezile suficiente, nici argumentarea necesară, cînd încearcă să atribue mitropolitului *Daniil Panonianul* Istoria Ţării Romîneşti până la Atila.

2 Ibidem, pag. 63.

3 Ibidem, pag. 109—110.

loc în cărţulia sa romînească unei oarecare polemici cu Simion dascălul, Misail călugărul, Istratie logofătul, Ian Zamoyski etc. [1] Constantin Cantacuzino va trebui să urmeze acelaşi drum, iar Cantemir, care ducea povestirea până la 1274, va însera şi mai multă polemică, şi cu mai mulţi scriitori, precum mai tîrziu terenul lui Şincai avea să se lărgească şi într'o parte şi într'alta.

Izvoarele erau atît de multe şi aşa de diferite, încît autorul trebui să-şi stabilească anumite norme pentru chipul în care să le utilizeze. După predoslovia generală a Hronicului şi o înştiinţare cătră cetitori ni se dă „catastihul istoricilor, gheografilor etc", amintiţi în lucrare şi se încearcă a ne arăta, care e grec, latin, leah, ungur etc. La stabilirea acestei calităţi nu are aceiaşi normă. Calificarea se face sau după limba în care e scris izvorul, sau după originea politică a materialului povestit. Bonfini este dat ca istoric ungur, [2] Baronius ca latin, caşi Ditmarus, Scaliger şi Idatie e scriitor latin. Apoi sf. scriptură, cronologiile, opera lui Homer, Ovid, Strabo, Gloverie, Pliniu, se citează alături de Iustin, Sarniţie, Saadi, Xifilin, [3] dicţionarul lui Moréri etc. Cantemir a apelat la tot ce a putut găsi, pentruca adevărul să fie mai complect scos la iveală. 154 autori sînt citaţi în catastiv, a căror listă trebueşte însă adaosă cu alţii, pe care îi întîlnim arătaţi ca izvoare în cursul povestirii, precum: Sambuţie, Ortelius, Calviz, Sfetonie, hronicul bulgăresc, chronologia lui Avram Barclai, Appian, Isocrat, Franţa, (=Phrantzes) Irodian, Lampridie, Pollion, Trivelie, Suida, Valentie, Mathimaticul, Amvrosie, Socrate istoricul bisericesc este confundat cu Socrate filozoful, Petronie, Sozomen, Theodoric, Callimah, Grigore Nazianzianul, Damaschin, Rufin, Sinkle, Marţelin, Ruţie sau altădată Mihail Riţie Neapolitanul cu a sa Istorie ungurească, Lemon, Ivonia cu Hronicul Frizilor, hronicul alexandrin, Ebulferrah Manasse, Sansovin, Dolion [4] etc. Arată izvoarele, din care îşi scoate ştirile, fiindcă îl călăuzea principiul că istoricul trebue să arăte „din ce jicniţă au luat grăunţăle, ce înprăştie". [5] Caută ştiri pretutindenea, fiindcă „sufletul odihnă nu poate afla, până nu găseaşte adevărul, carile îl ciarcă, oricît de departe şi oricît de cu trudă i-ar fi a-l nemeri". [6] Se apără faţă de „cleveta affectaţii"; adevărul a fost de multe ori prea schimonosit sau omis cu totul, pentruca autorul nostru să nu simtă nevoia a-şi justifica

1. Ed. cit., pag. 5 şi urm.

2 După Cantemir, Bonfini este de naştere Ungur, pag. 65.

3 Cităm de regulă în forma, pe care o au în Hronic numele autorilor străini.

4 Pag. 66, 69, 77, 79, 139, 144 (în alte părţi îi zice Barsai=pag. 379, sau Bacsai pag. 445, 450, 451) 134, 156, 2 6, 212, 215, 241, 245, 247, 248. 250 (numele acestuia este copiat de multe ori greşit), 253, 278, 253, 257, 265, 266, 288, 281, 277, 326, 382, 443. Coruperea unor nume de autori citaţi derivă dela copistul, care n'a cetit bine şi n'a putut cunoaşte izvoarele Hronicului.

5 Ibidem, pag. 139.

6 Pag. 62.

la fiecare pas scrisul. De nenumărate ori subliniază că el dela sine nu adaogă nimic şi fiindcă ştie atîtea limbi, putea utiliza prin urmare izvoare inaccesibile priceperii altora şi adică în original. Era aceasta o superioritate faţă de Costineşti, faţă de stolnicul Constantin Cantacuzino, a cărui operă i-a rămas necunoscută, faţă de mulţi scriitori, pe care îi controlează şi amplifică. El anunţă „scuturînd adeverinţa istorii noastre nu din pîrîae abătute, ce din singure izvoarile şi fintîneie ei, cele dinceput scoatem". Și totuşi uneori e avizat să recurgă la prelucrările altora pentru a-şi sprijini afirmaţiile. Sambuţie, Petavie, Strijkowski dicţionarul lui Moréri îl ajută de multe ori cu citatele lor sau chiar şi alţi scriitori. [1]

Goana nepotolită după izvoare nu totdeauna îl scapă pe Cantemir din primejdia departe de adevăr. Odată spune că autorii Lampridie, Spartian, Capitolin, Vopiscus, Minuţie Felix ar fi trăit în vremea lui Constantin cel Mare. [2] In predoslovie pune pe Carol cel Mare în legătură de solie cu Constantin cel Mare „şi maică sa Irina". [3] Și izvoarele pe care le avea la dispoziţie conţineau atîtea inexactităţi! Să amintim numai faptul că în cartea *Lumea Goţilor* se afirma că Zamolxe a fost hatman al Geţilor, [4] că Dobrogea ar deriva din Dobera [5] etc. Existau mai multe teorii despre originea Dacilor.

De foarte multe ori trebuia să combată aserţiile duşmănoase nouă şi neîntemeiate. Temperamentul său îl duce uneori la discuţii violente, cînd este vorba de o „minciună cu coarne". „Cum se prinde sula în sac şi măciuca în pungă" se potriveşte după spusa lui Cantemir argumentarea cîte unui scriitor străin. In scrierile străine a dat şi de minciună „mai goală decît pilugul piuliţei". Interpretările duşmanilor stăruinţii noastre în Dacia traiană sînt „slove pe apă scrise". [6] Duşmanii neamului romînesc niciodată nu „vor putea soarele cu tină să lipască şi cerul cu palma să căptuşască". [7] Cantemir rîde cu hohot faţă de „stîlpul" de marmură bulgăresc, [8] în explicarea căruia găseşte cheia „minciunei" lui Simion Dascălul.

Urmărind neadevărul aruncat în public de scriitori străini, Cantemir are serioase scrupule de conştiinţă, ca nu cumva să apară părtinitor şi acoperitor al adevărului. Cerînd altora obiectivitate şi iubire de adevăr, îşi impune aceleaşi norme şi sieşi.

---

1 Astfel găsim d. e. Chedrinos *list* 204 (pag. 204), Agathos cartea 4 *list* 129 şi *list* 132 pag. 175 (pag. 211), sau letopisej slovenesc *list* 4 (pag. 324), cf. şi pag. 338, ceiace însemnă că sînt citate din cărţi slave.

2 Pag. 232.

3 Pag. 18.

4 Pag. 72.

5 Pag. 242.

6 Pag. 260.

7 Pag. 24, 119.

8 Pag. 142.

Inainte de a prezenta mărturiile scriitorilor despre neamul romînesc din Dacia, despre numele Vlah etc., el ne previne: „scriind noi pentru lucrurile patrii, cu totului tot dela noi să ne despărţim, şi de toată a sufletului pătimire, carea veri din ură, veri din dragoste a eşi iaste obicinuită, dela noi ridicînd, cu curată inimă şi cu adevărată credinţă (precum adevăratului istoric se cuvine)... însă pentru ca nici clevetei pricină să dăm, nici imăciune necurăţită şi neştiarsă să lăsăm, pus-am în socoteală, ca de lucrurile moşiei dela singuri noi, măcar un cuvinţel să nu izvodim, ce toate ale altora, cît lungă osteneala noastră a le găsi am putut, precum la lucrurile sale sînt aşea întregi, nemutate şi neschimbate, înnaintea privealii să le punem, carii pentru neamul romînesc (carele şi al nostru iaste) veri în potrivă ceva, veri după plăcearea adeverinţii ar fi zis, cu o inimă şi cu un suflet să le auzim, să le suferim şi să le mărturisim." Chiar în „pridoslovia" generală a operei ne asigură că totdeauna respectă ştirile izvoarelor, fireşte aşa cum trebuesc primite, după ce au fost controlate „ca nu cumva dela vecinii de prin pregiur vre-o vrajbă neînblînzită să ne scorniască; să nu cumva în loc de glumă şi de rîs să ne luăm, şi ca cum de dulce dragostea patrii nebuniţi a fi socotindu-ne, să zică că ceale ce se cad credinţii istoriceşti hotare am sărit". 1)

Mai încolo împarte în cinci categorii pe scriitorii care au scris despre trecutul nostru cel mai depărtat. Unii susţin că Romînii derivă din Italia, dar au venit în Dacia cu multă vreme înainte de Traian împăratul: Flac hatmanul i-a adus în Dacia; de aceia se zic Vlahi.

Alţii susţin: este adevărat că Romînii se trag dela Italia şi din Romani, dar nu ştim cum au ajuns în Dacia. Alţii afirmă că Romînii sînt coborîtorii barbarilor Daci, care şi-au amestecat cu Romani neamul şi limba. Sînt şi de aceia, după care Romînii au venit din Italia mult mai tîrziu în Ardeal şi de acolo s'a descălecat apoi Moldova şi Ţara Muntenească. In categoria a cincea întră aceia, care sînt de părerea că Romînii din Dacia, în general toţi Romînii oriunde se află sînt adevăraţi Romani „pre carii Ulpie Traian dela Roma şi din toată Italia aducîndu-i, i-au aşezat prin toată Dachia, şi încă şi în Misia, şi aceiaş Romani să fie lăcuit necurmat întrînsa, precum şi până astăzi lăcuesc". Cantemir zice acestei păreri „cea mai de temeiu socoteală". 2 Discuţia şi sprijinirea acestei păreri este urmărită cu atîta ardoare în întreagă cartea, încît autorul crede necesar a reveni iarăşi şi iarăşi subliniind atitudinea sa de evocator imparţial al vremurilor trecute. „Mai iaste şi altă boală, cu carea zic, precum a lucrurilor scriitori, să fie pătimind; adică dragostea slavii neamului său, şi dinpotrivă zavistia cinstii altuia, carile adevărat, nu puţin, calea adevărului, spre rătăcirea minciunii a abate pot". 3

1 Pag. 9.
2 Pag. 109—111.
3 Pag. 177.

Unele izvoare şi interpretări ocolesc adevărul. Cantemir însă după ce arată drumul, pe care urmîndu-l totdeauna în astfel de cazuri, putem întîlni adevărul, se întreabă: Ce să facem însă, cînd pentru oarecare vremuri nu avem ştiri? Cantemir îşi compuse o manieră silogistică, prin care se pot îndrepta în atari împrejurări rezultatele oricărei cercetări. Ni se dau prin urmare, „canoanele, cum vor putea să se adeveriască lucrurile odinăoară adevărat făcute, însă în istorii tîrziu şi rar pomenite". 1 Se stabilesc două canoane: 1) tăcerea nici pune, nici ridică lucrul, iară zisa, îl şi pune şi-l şi ridică, 2) tăcerea după zisă, adevereşte zisa odată: Cantemir şi explică aceste două norme pentru a înţelege continuitatea şi întreruperile în viaţa istorică. El zice: „vrînd să dovedim şi necurmat traiul aceloraş Romani într'însa (= în Dacia), prin multe vremi de ani se va vedea, că zicem, precum la istorici cevaş nu se pomeneaşte, şi apoi iarăşi va videa, precum la istorici, iarăşi se pomeneaşte şi tot pe poveastea cea dintîi se povesteaşte. Deci cititorul ţiind în minte canoanele, carele i-am dat, unde va videa prin multă vreame tăcearea istoricilor pentru Dachia şi pentru Romanii dintrînsa, să nu socotească îndată, că pentru căci istoricii nu pomenesc pentru aceaia n'au fost (căci aceasta socoteală iaste şi în potriva canonului, şi în potriva adevărului), ce până nu va videa altă povestire de nou adusă asupra cei vechi, tăcearea acea multă a istoricilor, să o ştie din nedarea tîmplării a scrie purcească; iară nu din nefiinţa, sau rădicarea Romanilor din Dachia, că aceasta dea ar fi fost vre-odată, ar fi trebuit să o pomenească istoricii vreodată; şi de vor şi fi istorici ca aceia, încăş nu îndată trebue crezuţi, ce cercaţi şi ispitiţi, de sînt oameni de credinţă, şi de se va adeveri, precum adevărat Romanii odată în Dachia au fost, ş'au lăcuit, iară mai pe urmă s'au rîdicat, după dreaptă mărturia acelor scriitori, nu iaste să se crează, căci s'au rîdicat odată, de ciia nu s'au mai pus, cea trebue a cerca înnainte a ispiti: oare nu vor fi şi alţi istorici, caşi aciia vrednici de credinţă, carii şi rîdicatul Romanilor din Dachia, împreună cu ciialalţi povestesc; şi de iznoavă iarăş înturnarea lor în Dachia adeveresc, carii aflîndu-se şi adeverindu-se, poveastea rîdicatului Romanilor din Dachia se şteargе; şi poveastea înturnării lor iarăşi în Dachia se pune, căci totdeauna poveastea cea mai de pre urmă trebue să se ţiă (fiind de oameni vrednici de credinţă poveastită) la adeverinţa istoriii." 2

Este adevărat pe de altă parte că „istoricul" Cantemir uneori nu păstrează norma ce şi-o impusese. Intr'un loc arată greşala unei interpretări, care îşi avea temeiul la un izvor mai nou, pe cînd lui Bonfini i se acordă nu odată tot atîta credit ca istoricilor, geografilor greci şi romani. Considerînd însă vremea în care a scris, mijloacele de informaţie de care dispunea şi absenţa

1 Pag. 181 şi urm.
2 Pag 185.

generală a oricărei critici istorice în operele contemporanilor şi predecesorilor săi, cît de mare apare personalitatea lui Cantemir, care nu numai scotoceşte izvoarele şi găseşte mai multe decît Toppeltin şi Constantin Cantacuzino, ci angajează discuţii, stabileşte formule de lucru faţă de orice material şi chiar de scrieri bine reputate. Constantin Cantacuzino dădea o schiţă ceva mai lungă şi pentru o epocă mai întinsă decît Miron Costin, al cărui fiu Nicolae retuşa doar opera părintească. Principele moldovean hărăzea neamului său lumina, cu care să vadă în cele mai necunoscute faze ale trecutului, deschidea larg poarta, pe care trecînd-o cetitorii intrau în panteonul cu feeria originei noastre aşa de strălucitoare.

Neamul moldovenesc avea nevoe să-şi cunoască originea. Iată, cum explica şi înţelegea Cantemir aceasta: „Slujească-se dară cu osteninţăle noastre, niamul moldovenesc, şi ca'ntr'o oglindă curată, chipul şi statul, bătrîneaţele şi cinstea neamului său privindu-şi, îl sfătuesc, ca nu în trudele şi sîngele moşilor, strămoşilor săi, să se mîndriască; ce în ce au scăzut din calea vredniciii, chiar înţelegînd, urma şi bărbăţia lor rîvnind lipsele să-şi pliniască, şi să-şi aducă amente că precum odată, aşea acum, tot aciia bărbaţi sînt, carii ca multul mai cu fericire au ţinut cinsteşi a muri, decît cu chip de cinstea şi de bărbăţia lor, nevrednic a trăi". 1 Ce îndemn mai nobil, ce răvaş şi sfat mai preţios putea trimite neamului său, din azilul său rusesc învăţatul principe, care deşi în situaţii aşa de înalte, veşnic era chinuit de nostalgia ţării sale şi necurmat se considera obligat a contribui la refacerea politică a Moldovei. Dulce este dragostea moşiei! — esclama în toiul unei aprinse discuţii ştiinţifice sufletul mare, în care reapărea cu toată forţa eredităţii răzeşul genuin din Fălciu.

Ţinînd samă de motive, care l-au îndemnat pe Cantemir să scrie, considerînd tonalitatea generală a *Hronicului* şi avînd în vedere scopul, către realizarea căruia năzuia, această operă se poate numi cartea reprezentativă a generaţiei, care se împrăştia şi se pierdea la începuturile vremurilor fanariote. Prin Hronic se dovedea că Moldova, că neamul romînesc a avut tot dreptul să spere a-şi crea o soartă mai bună atunci cînd Europa, căreia aparţineam, se aranja politiceşte pentru 150 ani. Miron Costin, Dosoftei crezuseră în apropierea unor „mai slobode vacuri". Cantemir cu *Hronicul* dovedea că le merităm pe de-antregul.

Refacerea politică a ţărilor romîne se putea închipui numai dimpreună cu triumful creştinilor asupra Turcilor păgîni. Devotamentul creştin, care învălue opera lui Cantemir, nu era numai o firească emanaţie a educaţiei făcute de Cacavella şi ce puteam aştepta dela autorul *Divanului*. Refacerea politică pentru generaţia vremii de fier dela sfîrşitul secolului 17 şi începutul secolului 18, care tocmai prin intelectualitatea sa suporta mai greu ju-

1 Pag. 180.

gul apăsător şi ar fi întors vremile înapoi spre epoca de independenţă politică, fiinţa ca un ideal realizabil, dar mijloacele de care dispunea, păreau aşa de insuficiente, încît realizarea apărea ca o misiune dumnezeiască. Cantemir închină lui D-zeu „în loc de jertfă" „sudorile osteninţelor", adică *Hronicul*. Misticismul, care însă nu era resemnarea, se sălăşluise în sufletul aceluia, care cu atîta încredere se avîntase la colaborarea politică cu ţarul. Cantemir nu va omite a spune că şi Isus Christos era cetăţean roman, iar—să dăm şi un alt exemplu de ardoarea creştină a autorului—Antonie Eliogabalus e prezentat ca „ocara lumii, pilda blăstămăţiilor şi decît toţi spurcaţii mai spurcat". 1

Din aceste motive aversia în contra Turcilor, care transpiră din remanierea *Istoriei imperiului otoman*, nu este absentă nici în Hronic. Vreţi o revoltă mai mult gradată decît violenţa din următoarele: „puiul viperii, părintele minciunii, fiul întunericului, înpeliţat chipul Diavolului, silţa satanii, gura Tartarului, ucigaşul sufletelor, vrăjmaşul adevărului, ocara lumii, cinstea musulmanilor, psevdoprofetul Muhammed, carile din suflarea şi şopta satanii, au scornit leagea şi cartea Coranului, căzut-au din pîntecele mîne-sa în lună". 2

Tocmai în Rusia a avut prilej Cantemir să cunoască altfel de civilizaţie, pentru ca să înţeleagă tot fiorosul adevăr despre nenorocirea politică a ţărilor romîne prin atîrnarea de Turci. In cuvintele citate nu mai vorbea prietinul lui Saadi Effendi, ci Cantemir europenizatul ca fel de viaţă şi care pricepea şi vedea, cum ţara sa atîrnă la marginea prăpastiei cu barbaria orientală. Pentru Cantemir de acum „Turcii sînt spurcaţi şi nesăţioşi", semiluna este „steaua cea cornorată". 3 Copiii fanarioţi învăţaţi pela şcolile Apusului înaintat nu vor fi capabili niciodată de o atare revoltă!

Violenţa nu era semnul neputinţei momentane de a schimba lumea politică în senzul vederilor sale, ci şi manifestarea obişnuită a temperamentului lui Dimitrie.

Aceloraşi motive este a se atribui caracterul dogmatic al părerilor sale istorice, intransigenţa faţă de cel de altă părere. Cantemir epuizează toate mijloacele pentru a convinge pe cetitor de dreptatea sa: am putea spune că aranjează pentru publicul său cetitor veritabile discuţii publice, mai domoale sau mai vehemente. Nu admite nici o greşală a străinilor, pentru înlăturarea căreia recurge la tot aparatul său de informaţii, priveşte cu neîncredere culoarea fiecărei ştiri, culoare provenind dela origine, se supără foc cînd greşala străinului este pusă în circulaţie cu intenţie duşmănoasă, cu tendinţa de a ponegri neamul romînesc. In cazuri similare faţă de ai săi nu cunoaşte îndurare în expresii şi'n epitete.

---

1 Pag. 205.
2 Pag. 326.
3 Pag. 20, 23.

Multă supărare i-au făcut lui Cantemir interpolatorii lui Ureche: Simion dascălul, Misail călugărul şi acela, care în mod greşit era dat ca al treilea: Istratie logofătul. Autorul Hronicului îi cunoştea, cum fuseseră trataţi în opusculul lui Miron Costin: De neamul Moldovenilor. Această scriere costiniană reprodusese părerea lui Nicolae Buhuş, care spusese lui Miron că Istratie logofătul a fost pus în circulaţie pentru prima oară „basnele"; dela Istratie le-a luat Simion, dela care Misail apoi le-a împrumutat. Este vorba de acel capitol inserat de Simion dascălul în textul cronicii lui Ureche şi unde se spunea, că Moldovenii se trag într'adevăr dela Maramureşeni, dar aceştia din urmă erau urmaşii unor hoţi daţi de un împărat al Rîmului într'ajutor lui Laslău crai unguresc, ca să poată rezista în contra Tătarilor. Laslău ar fi învins într'adevăr pe Tătari, dar după victorie împăratul dela Rîm, în timpul căruia se adunaseră în temniţi foarte mulţi tîlhari, deoarece se jurase că'n viaţa sa nu va fi omorît nimeni din poruncă împărătească, a refuzat a-i primi înapoi. Craiul Laslău i-a aşezat apoi în Maramureş şi de aici s'au coborît mai tîrziu Moldovenii. Miron Costin cel dintâiu s'a întrebat în citata sa operă: „de unde sînt aceste basne, cum ca să fie fost moşii ţării aceştia din temniţile Rîmului, daţi într'agiutoriul lui Laslău craiul unguresc?" [1] Nicolae Costin va parafraza, cu tot temperamentu-i domol, mai violent basna lui Simion. Lui Cantemir, care ţinea şi mai mult la „bunul neam", i se va ridica sîngele în obraz. Simion e numit ungurean, fiindcă scrisese că a împrumutat povestea cu originea Moldovenilor dintr'o cronică ungurească. Cît a căutat Cantemir printre izvoarele sale să găsească cronica la care se referă Simion! N'a găsit-o. Simion deci minte, e „măzac Ungurean". „Ce zice băsnuitoriul Simion că Tătarii, carii au scăpat din războiu, cu Laslău cel mincinos să fie descălecat Crîmul, hirişe minciuni, şi poveşti fără nici un temeiu sînt", fiindcă Batie a fost dintr'alţi Tătari [2] —scrie Cantemir. Şi Misail este un „măzac". Dovedind netemeinicia poveştii *infame*, Cantemir îi chiamă înaintea tribunalului său: „vin-o acum aicea, iscusitule în basne Simioane şi teaca minciunilor, Misaile". [3] Despre Istratie logofătul Cantemir credea că a fost logofăt al treilea în vremea lui Constantin Vodă Bătrînul. [4] Principele scriitor ar fi dorit să dea de *hronicul* scris înainte de Urechia, despre care *hronic* scrisese neprecizînd Miron Costin în *Poemul polon*, operă poate rămasă necunoscută lui Dimitrie. Acesta credea că Simion şi Misail au avut acea cronică moldovenească. Luîndu-se după Miron Costin, dar scălciîndu-i afirmaţia prin amintiri confuse, Cantemir scrie că Misail călugărul anume ar fi însemnat, că acea cronică

---

1 Ed. cit., pag. 6.
2 Hronic, pag. 437, 446, 459.
3 Pag. 366—7.
4 Pag. 472.

mai veche decît Ureche ar fi însemnat viaţa domnilor dela Dragoş pănăla Petru Şchiopul. [1] Este concesiv, conciliant faţă de Ureche vornicul. Crede că Nestor a fost cronicarul, numai în baza faptului că cronica se termină în vremea lui Aron Vodă. Cînd certa pe papa Piu II pentrucă explicase originea cuvîntului Vlah prin Flac hatmanul, arăta toată condescendenţa pentru „săracul Ureche vornicul", care l-a crezut şi urmat pe acela. „Lunecării lui Ureache pre lesne-i scularea şi a greşealii îndată-s şi îndreptarea, de vreame ce el nu iaste cel dintîi ibovnicul giupîneasei, pentru carea pilda istorii mincIunoasă au adaos... prostii i s'au tîmplat din cei scornitori a auzi sau poate şi a citi (căci de slovele latineşti lipsit să fie fost nu se arată) aşea au şi însămnat.... din mărturiile altora lucrul a dovedi s'au lenevit, sau tulburate vreamile lui mîna nu i-au dat... din amăgială, cu greşală pentru moşiia şi neamul său cealea ce nici nu sînt, nici au fost, au scris." [2]

De cîteva ori i se oferă prilejul de a discuta opera lui Nicolae Costin: ni se aminteşte *Istorioara de Dachia*, în capitolul depe urmă al căreia „greşeaşte săracul Neculai Costin (Dumnăzău să-l iarte)", cînd afirmă că Dacia a fost pustiită în vremea lui Attila şi apoi a rămas pustie 600 ani. [3] O notă marginală ne trimite la *letopiseţul* lui Nicolae Costin logofăt, cînd în text Cantemir se întreabă, de unde a luat Bonfini şi ceilalţi că Severus a întemeiat Turnu-Severin. [4] Dar şi prin *letopiseţ* tot opusculul lui Miron Costin cu adnotaţii se înţelege.

Istorioara de Dachia se dovedeşte a fi scrierea *De neamul Moldovenilor* dar cu anotaţiile lui Nicolae Costin. [5] Altă dată se întreabă Cantemir, de unde au luat Miron şi Nicolae Costin că Traian a făcut *Troianul.* [6] Se constată că pentru *Hronic,* Cantemir a utilizat chiar predoslovia semnată de Miron Costin. [7] Cînd Hronicul era considerat de autor gata pentru a fi dat publicităţii, Cantemir după propria-i mărturisire culesese şi *hronicul* Moldovei din cronica lui Ureche şi a lui Miron Costin, adăogîndu-le cu ştiri din izvoare străine neutilizate de aceia.

Cu astfel de armatură de informaţie s'a apucat Cantemir să scrie Istoria Romînilor până în zilele sale. Nimeni înainte de dînsul nu-şi propusese un plan aşa de vast. Miron Costin s'a mulţumit să scrie despre origini şi să ducă mai departe Cronica lui

---

1 Pag. 472.
2 Pag. 113–114.
3 Pag. 290, 321,
4 Pag. 204–5.
5 Coincide şi capitolul din urmă, la care se referă Cantemir. Vezi ed. Giurescu, pag. 54 Cf. şi Hronic, pag. 161.
6 Hronic, pag. 191 Cf. ed.. Giurescu, pag. 30 şi 40—41,
7 Ed. Giurescu, pag. 8 „Zamoskii care orb năvăleşte zicînd că nu sînt Moldovenii, nici Muntenii din Rîmleni, ce trecînd pe aice, pre aceste locuri Traian împăratul etc." revine aproape cu aceleaşi cuvinte în Hronic, pag. 113.

Ureche. La aceasta l-au constrîns împrejurările. Fără cartea lui Toppeltin este întrebare, dacă s'ar fi apucat să scrie despre originea neamului romînesc : aşa de comprehensivă era cartea Sasului din Mediaş faţă de ceiace se adusese mai înainte că informaţie colaterală. Cronica lui Paszkowski nu putea să-i ofere materialul suficient pentru vremile dela început, iar celelalte ştiri le putea găsi singur în cronicarii poloni, izvoare ale lui Paszkowski. [1] Miron Costin nici n'a utilizat-o. Nicolae Costin a cunoscut-o.

Cantemir s'a putut de cele mai multe ori dispensa de Toppeltin, deşi nu totdeauna era în astfel de locuri, unde putea găsi tot ce-i trebuia. El însuşi ne spune că fiind la Moscova „unde cărţile de triabă încă tot sînt rari", n'avea pe Bonfini. [2] Hronicul a fost scris latineşte fără ca autorul să aibă opera lui Bonfini pentru a o consulta. Şi aceasta este un indiciu că Hronicul latinesc era mai puţin voluminos, decît Hronicul, cum în 1722 era dispus a-l da la tipar. Răspunsul la invitaţia Academiei din Berlin de a scrie o carte de informaţie asupra Moldovei a fost redactarea în latineşte a *Descrierei Moldovei* şi *Antiquitatis Romano-Moldo-Vlachiae chronicon.* Continua să modifice la *Istoria imperiului otoman,* cînd socotea—am văzut—bună de tipar *Descriptio Moldaviae.* Cu cît va înainta în prefacerea romînească a Hronicului, cu atît va deveni mai exigent faţă de *Descriptio Moldaviae.* In corpul povestirii din *Hronic* ne spune odată că va trata despre herbul ţării mai mult în „Gheografia Moldovei". [3] Descriptio Moldaviae are cîte ceva despre herb, dar nu aşa şi nu în astfel de dimensiuni, cum se anunţa în Hronic, ceiace înseamnează că acel capitol nu s'a scris niciodată. Nici despre titlul domnilor munteneşti şi moldoveneşti nu este atîta, cît ne-am aştepta după *Hronic.* [4] Trecuseră patru ani dela terminarea Descrierii Moldovei, cînd Cantemir scriind ultima carte a Hronicului, cartea a X-a, se gîndea să o traducă şi pe aceasta în romîneşte, ceiace ar fi fost pentru multe părţi ale ei o totală prefacere, [5] aşa cum făcuse cu *Hronicul.*

Antiquitatis Romano-Moldo-Vlachiae chronicon s'a perdut în naufragiul întregului bagaj al lui Cantemir în Marea Caspică cu ocazia participării la expediţia din Persia (1722) ? Este posibil că l-a avut Cantemir la sine ca să-l modeleze şi complecteze după originalul romînesc scris de însuşi autorul, or poate este vorba şi de partea a doua a Hronicului, care îmbrăţişa evenimentele povestite în letopiseţul lui Miron Costin. Originalul primului volum al *Hronicului* scris romîneşte nu s'a păstrat, ci avem copie, pe care Cantemir a revăzut-o de patru ori,

1 Vezi I. Minea, în Ion Neculce, an , pag.
2 Hronic, pag. 442 4.
3 Pag. 249.
4 Pag. 131.
5 Pag. 472.

pentru ultima dată după 22 Ianuar 1721 adică nu mult înainte de a muri. Aşa se explică diferitele versiuni, în care ni se prezintă numele autorilor întrebuinţaţi şi iarăşi din aceleaşi motive este greu a stabili cu mai multă precizie, cînd anume s'a scris Hronicul, fiind-că notele adaose la manuscrisul din 1717 au putut fi trecute şi de copist în însuşi textul, cum le-ar fi trecut de altfel însuşi autorul. Cele 96 foi de manuscris autograf intitulat Historia Moldo-Vlachia nu poate fi exemplarul latinesc al Hronicului, ci, după cum cu dreptate s'a considerat, numai un concept al aceluia. Pridoslovia dela începutul acestei opere cantemiriane a putut să fie şi predoslovia exemplarului scris latineşte. Avem şi mărturii. In pridoslavie se fac trimiteri la textul Hronicului: astfel pentru vremea lui Constantin cel Mare se trimite la cartea VI, cap 16, pe cînd în prefacerea romînească este în cap. 18. Cartea VII. cap. 15 nu se constată a fi suferit schimbare. Dar cartea a IX, cu care se termina redacţia latină, nu avea aceiaşi înfăţişare, cu ce avem azi în romîneşte. Capitolul 12 nu se potriveşte în cele două redacţii. [1] Aşa se explică, dece la prefacere s'a adaos cartea X despărţită de rest printr'un fel de prefaţă.

Prefacerea în romîneşte a manuscrisului latinesc începu în 1717, cînd s'a scris şi predeslovia după Cantemir, la 1610 ani distanţă după 107, anul începutului Daciei romane. Inainte de această dată a crezut că va avea răgaz să scrie întreagă istoria Romînilor până'n zilele sale şi aceasta în răstimp mai scurt. In tot cursul hronicului, în forma, pecare autorul a considerat o bună de tipar, aminteşte amînarea planului, iar nu părăsirea lui definitivă. [2]

Deocamdată „lipsa a unor istorici foarte de triabă", apoi „strîmtoarea vremii" [3] îi constrîngea să dea numai primul volum al istorii sale—aşa scria după 22 Ianuar 1721 şi înainte de 5 Mai 1722, cînd *Hronicul a vechimii Romano-Moldovlachilor*, [4] îmbrăţişînd vremea dela 107 d. Chr. pănăla anul 1271. era considerat bun de tipar. Autorul mai vorbeşte şi de oarecari „nevoi de casă şi private", care au amînat terminarea pănă la acea dată a întregului op. Se mai poate preciza, că scria cap. III din cartea întâia a Prolegomenelor în 1719, fiindcă vorbeşte de pacea, pe care „în anul trecut" au încheiat-o Nemţii şi Turcii la Passarowitz. [5] Precuvîntarea, care urmează după Prolegomena, a fost scrisă după moartea lui Carol XII, care „subt o cetăţue aşa de năprasnă au perit, cît mai mult socotesc să se fie trăgănat sunetul puştii, carile l-au lovit, decît sufletul lui în trup după lovală". [6] Considerînd că *Descriptio Moldaviae* înainte de August 1716 este amintită pentru ultima

1 Vezi Hronicul, pag. 18 - 19.
2 Cf., pag. 470, 475, 479, 483.
3 Pag. 49.
4 Aşa e în titlu pus de Cantemir, dar in înştiinţarea cătră cetitori (pag. 50) ii zice Hronicul a vechimii Romano-Moldovlachii.
5 Pag. 69.
6 Pag. 176.

dată amintită în *Istoria imperiului otoman* şi că în această precuvîntare, care explică *geneza Hronicului*, autorul afirmă că „toată hotărîrea ţării Moldovii cu tablă gheografică“ „cu doi ani mai dinainte“ [1] era gata, *precuvîntarea* se constată scrisă în 1719. „In anul de curînd trecut“, care era 1718, a scris „hronicul vechimii neamului moldovenesc... dela vremile lui August Chesari şi mai pre urmă dela Traian până la înturnarea lui Dragoş Vodă din Ardeal“, iar în 1719 a cules „hronicul Moldovii“ dela Dragoş Vodă până la Ştefăniţă Vodă Lupul după Ureche, Miron Costin şi scriitorii străini neutilizaţi de aceştia. [2] Insuşi autorul afirmă că acum s'a apucat să-şi traducă opera în romîneşte, aşa că arătarea din titlu că *Hronicul* ar fi fost izvodit din latineşte în anul 1717, arată intenţia, ce o avea atunci, cînd termina latineşte şi aceia, ce nu ne-a rămas în prefacerea romînească. După 1718 de patru ori şi-a mai revăzut opera. Intors bolnav la moşia sa Dumitrovca în 19 Mart 1723 din expediţia persană a lui Petru cel Mare constatăm că autorul nostru a mai adăogat două note la *Hronic*. [3] El putea acum privi înapoi la drumul şi munca, prin care se distanţa *Hronicul* din 1723 de Historia Moldo-Vlachica. Pentru evoluţia de scriitor a lui Cantemir, *Hronicul* este opera cea mai importantă, deoarece la capătul activităţii sale găsea că este bună pentru a fi publicată. Este adevărat că în 1716 ar fi tipărit şi Descriptio Moldaviae în forma, în care atunci o concepuse şi spera să o termine. In 1723 însă nu ar mai fi dat-o publicităţii fără să o refacă. Nu era în aceiaşi situaţie cu *Istoria imperiului otoman*, dupăce *culesese* „hronicul Moldovii“ dela Dragoş Vodă până la Ştefăniţă Vodă Lupul ?

Remanierea redacţiei latine a Hronicului este motivul lipsei de unitate şi organicitate a formei romîneşti. Cantemir n'a dărîmat întreaga casă, pentru ca să întrebuinţeze materialul la realizarea altui plan arhitectonic, ci a adaos, a înădit, a transformat, prin ceiace au rămas multe repetiţii, care altfel ar apărea ca tot atîtea insistenţe pentru a-şi sprijini afirmaţiile, interpretările sale. Cum am putea explica prolegomenele, fără a admite ceiace am constatat ?

Acelaşi spirit general domină prolegomenele, caşi partea *Hronicului* propriu zis. Cantemir în baza originii sale nobile, în baza tradiţiei sale glorioase, dovedeşte că neamul său merită o soartă mai bună şi aceasta o subliniază cu atîtea argumente, o pune în aşa de clară evidenţă, cum nu o făcuse nimeni mai înainte. Principele refugiat în Rusia, după ce cu armele luptase pentru drepturile poporului său, acum la lupta cu condeiul şi stabileşte drepturile noastre istorice imprescriptibile. Cronicarii noştri anteriori scriseseră numai despre originea noastră romană.

1 Pag. 179.
2 Pag. 179—180.
3 Pag. 438, 466. Cf. şi Precuvîntare de Tocilescu, XVIII.

Dar după vremea lui Attila admiteau o stare de pustiu în regiunile şesului sud—şi estcarpatic. *Hronicul moldovenesc*, adică al lui Ureche, în prefacerea pe alocurea a lui Simion Dascălul, pomenise, cum nu tocmai bine îşi aducea aminte Cantemir, despre Ruşi la Suceava şi la Baia înainte de Dragoş. Cantemir explică imediat că erau resturile Slavilor alungaţi depe acele locuri de Romîni, aşa cum scrie letopiseţul rusesc. Se mai adăoga că acei Slavi nu erau stăpînitori, ci *podani* şi mai spune că doar boerimea ţării de sus mai mulţi mojici ruşi avea ca podani, decît alte neamuri. [1] In felul acesta Cantemir cel dintâiu aşează temeliile teoriii despre stăruinţa noastră în Dacia traiană, sau la nord de Dunăre şi nu unul din argumentele sale are valoare şi azi pentru chestia ridicată după Benkö cu pasiune de diletantul Sulzer, care nu cunoştea Hronicul lui Dimitrie Cantemir, dela care ar fi putut să înveţe multe.

După arătarea originii romane toată cartea lui Cantemir era să se îndească din dovezile, care să nu poată fi înlăturate că dela Traian până la 1274, Romînii au stăruit cu locuinţele lor în Dacia traiană.

Cetind predoslovia, ştim ideile principale, care vor fi susţinute în operă. Adevărurile, pentru dovedirea cărora stăruia Cantemir, erau aşa de importante, cereau tot atîta pasiune şi rîvnă, cîtă trebuise pentru lupta cu armele dela Valea Strîmbă sau pentru hotărîrea politică din toamna anului 1710. Nu e puţin, pentru cine preţueşte bunul neam, ca să fii urmaşul unui popor aşa de vechi, mare şi puternic, cum fuseseră Romanii. Toate celelalte neamuri din Europa au „începături prea proaspete", „măcar că astăzi mari, tari şi evghenisite sînt", nu trec dincolo de Goţi, Vandali, Huni, Slavi. „De-i vom întreba a evghenii catastih şi a ghenealoghii rînd", cine poate răspunde ca Romano-Moldo-Vlahii, care încep în 107 d. Chr. „Moldoveanii, Munteanii, Maramorăşeanii, Romînii de peste Dunăre şi Coţovlahii din ţara grecească... toate aceste năroade, dintr'aceiaşi Romani a lui Traian să fie, nu numai limba şi graiul, ce şi a tuturor vreamilor istorii mărturisesc". [2] După 1610 ani dela întemeierea Daciei traiane, Cantemir arăta că neamul romînesc se trage dela cetăţenii romani, ostaşii veterani şi marile familii aduse aici de Traian. Curăţenia sîngelui, evghenia neamului a rămas nestricată şi nebetejită prin amestecul cu sîngele străin de mai tîrziu.

Prolegomenele—am putea spune—cuprind istoria întâiu politică a pămîntului, unde mai tîrziu a fost Dacia, din cele mai vechi timpuri. Istoria Daciei începe şi la Cantemir ca şi Istoria generală după Sf. Scriptură, cu Gog şi Magog, neam tătăresc. Dacii sînt Sciţi, adică Tătari, aşa cum îi considerase şi Bonfini. Scriind despre hotarele Daciei, se apropie spre vest, est şi nord de constatările, care sînt admise azi, dar cînd este vorba de ţările vechi cuprinse în Dacia,

---

1 Pag. 32?. Aici ne trimite şi la Descrierea Moldovei, unde a scris ma_ mult despre *podani*.
2 Pag. 153, 157, 242.

nu avea destul material, ca să nu amestece seminţii barbare din timpul năvălirilor între neamurile dacice. Cu intrarea Romanilor în Dacia, s'a produs „răsipa a tot nărodul" dacic. Dacii au fost izgoniţi de prin toate locurile, scria Cantemir, care în *Descriptio Moldaviae* admisese că au putut rămînea unii Daci, că Romani au luat în căsătorie femei dace, că Dacii aveau cetăţi, care apoi au devenit romane etc.. Este interesant că în *Descriptio* încearcă să identifice localităţi din vremea sa cu vechile cetăţi dace, ceiace nu se găseşte în Hronic. Lingă Putna a fost Paloda, arătată în Ptolemeu, Tighina ar fi, unde a fost Triphulum sau Arcobadara, (textul lui Cantemir are corectat Arcobadava), Suceava pe locul Sandavei. [1] etc..

Dacia a fost descălecată cu „boieri cetăţeni şi slujitori romani" sau „domni cetăţeni şi slujitori Romani", [2] care apoi au avut aici „nerupt traiu şi necurmată sălăşluire". Coloniştii au fost foarte mulţi. Traian „din toate stepenele (=ranguri) şi cinurile Romanilor, adecă din boiari, din orăşeani şi din toate ceatele slujitoreşti, mulţime de oameni alergînd cu case, cu femei, cu copii cu tot, în Dachia i-au mutat şi prin toate locurile ei, i-au aşezat şi cu dînşii locurile, cetăţile şi trecătorile ceale despre partea Tătarilor mai deschisă, au întărit şi li-au străjuit"; a făcut şi şanţul, căruia i se zice, al lui Traian. [3]

Subt Romani, Dacia avea trei subtîmpărţiri administrative: Cantemir le dă, cum le găseşte în scriitorii vechi şi noi, cu care se sfătueşte. Se scria în vremea lui şi mai înainte despre Dacia măluroasă, muntoasă şi din mijloc. Dacia măluroasă are la Cantemir întinderea, dupăcum o dă Ortelie, adică „olatul Timişvarului cu mai giumătate de Ţara Muntenească" adică aşa zisul banat cu Oltenia până'n Tisa, dincolo de care locuiau Iazigii metanaşti [4] şi Carpodachii; cealaltă parte din Muntenia dimpreună cu Moldova, înţelegînd şi Basarabia, era Dacia muntoasă; Dacia din mijloc, zisă Mediterranea „carea mai dinainte s'au fost chemînd Ghepidia" era Ardealul.

Prima expediţie a lui Traian în contra Dacilor a fost în anul 101 şi au fost două lupte. Prima luptă, din care, deşi Romanii au eşit victorioşi, a fost totuşi aşa de grea „cei răniţi atîţia au fost de mulţi, cît la apothecari şi la ţirulici (=chirurgie nemai rămînînd pînzături, ş'au scos Traian measele, servetele şi năfrămile". Zamoghetusa, Zarmizoghetusa [5] era capitala, în care va făuri noi planuri „Decheval craiul". Traian după prima expediţie şi pacea din 103 va fi numit „Dăţanul". Se povesteşte şi expediţia a doua, înfrîngerea lui Decebal şi moartea acestui

---

1 Trad. Pascu, pag. 27 nota, 30 nota, 31 notele, 32 nota, 33 nota.
2 Hronic, pag. 181, 185.
3 Pag 105, 153 şi urm., 106, 190–1.
4 Pag. 69. Intr'altă parte la pag. 82 Cantemir prezintă pe Iazigii şi Metanaştii ca două popoare deosebite. Cf. şi pag. 281, 321.
5 Pag. 80, 83, 156, 186 şi urm. Să fie ale copistului deosebirile aceluiaşi nume ?

rege războinic; Traian află și comorile ascunse în matca rîului Sarghetia, care după Cantemir ar fi Strelța, care despre Maramureș curge spre apa Tisei. 1 Nu folosea aici Cantemir direct izvoarele?

Colonizarea Daciei cu Romani se face în anul 107. Cantemir relativ la soartea celorlalți Daci, care nu periseră în războiu admite părerea lui Sambuție că „rămășița Dachilor, cîți scăpasă din oșteni și din prostime pre toți pănă la unul, precum să-i fie trecut mai spre fundurile țării ungureștii, care s'a zis Panno Dachia, adică Dachia de sus". 2 Așa dară „Romînii ceşti de astăzi în Dachiia sînt tot aceiia Romani, pe care Ulpie Traian i-au adus atunci". 3 Este firesc că nu se admite părerea lui Zamoyski din cărțulia lui Miron Costin. Lexiconul lui Morèri consultat n'a putut să-i dea informație mai bogată, așa că se vede silit a copia aproape textul lui Miron Costin, respingînd afirmația că Romînii sînt coborîtori din Dacii barbari, care au apucat cîte ceva din limba latinească dela armatele romane, care treceau sau iernau pe la ei. 4 Nu-i plac lui Cantemir nici „poveștile lui Sarniccie". 5 Și acest Sarnìccie scrisese că Romînii au ca strămoși pe Dacii străvechi, că Aurelian a scos pe Romani din Dacia și i-a trecut peste Dunăre, cum se găsește scris și la Zamoyski. După Sarnicki Dacii, care vorbeau o limbă sarmată, adică slavă, s'au amestecat cu polcurile romane; limba romînă de aceia are cuvinte slave, ca voevod etc. Cantemir cu dreptate observă la aceasta: „ce cu acest argument al său Sarniție nu numai pe Romîni, ce și pe Unguri, și încă și pe Turci îi va scoate la Rusie". Autorul polon, care se laudă că cunoaște „istoriile Moldovenilor" dă mult de scris lui Cantemir. Acesta îl întreabă: dacă numirea Vlah e dată de Slavi și înseamnă oameni născuți din coloniști din Italia, dacă Rușii și Leșii pe Daci îi consideră rude, de ce le zice Vlahi? După Sarnicki numirea *Multeni* a Romînilor din Dacia de sus—așa zice el Munteniei—ar însemna că în Muntenia multe neamuri afară de Daci, Geți și Greci, ca Italieni și Sloveni se stiînseră și amestecară. Cantemir înlătură cu ușurință afirmații de acestea. Sarnicki nu-și prezintă izvoarele „nu arată anume, cine sînt aciia, carile țin această păreare, carea la istoricul adevărat mare pată de neștiință iaste a zice, odinioară au fost: sau au zis oarecine, căci acest feali de istorie iaste a babelor, care spun noaptea povești, pentru ca să-și adoarmă copiii, ales cînd sînt flămînzi". A lui Sarnicki „istorie... pentru neamul și numele Romînilor, altă nu iaste, fără numai o amestecare de cuvinte". 6 Sarnicki mai scrisese că după ce Aurelian a scos legiunile italienești din Dacia, au rămas „însă colonii (că cum

---

1 Pag. 189.
2 Pag. 83.
3 Pag. 107.
4 Pag. 113. Toppelltin însuşi îi zice odată Ion, altă dată Ştefan Samoscius.
5 Pag. 134, 127 şi urm., 150, 130 şi urm.
6 Pag. 134, 135.

am zice ţăranii cei mai proşti) şi carii grija casii purta acoloş au rămas, carii cu deprinderea graiului lătinesc, au stricat limba cea slovenească, cu carea şi acum Valahii se slujesc". 1 Faţă de această afirmaţie Cantemir are numai exlamaţia: „O minunate Sarniţie, cum poţi îndrăzni că Romînii din Dachia, astăzi grăesc limba slovenească cu cea latinească stricată? Cum nu te uiţi la alţii şi mai vechi şi mai de ispravă istorici, carii într'un glas mărturisesc că limba Romînilor din temeiul ei, iaste lătiniască".

Romanii au evghenisit Dacia. Dar nu ajunge—zice Cantemir—evghenia neamului. „Mai trebuesc bunătăţile obiceiaInice, cunoştinţa cinstii şi nevoinţa spre dînsa, învăţăturile şi vrednicille, carele singure numai ceale proaste, şi varvare obiceaiă a schimba şi strămuta pot". Pe Cantemir îl interesează din aceste motive şi originea străbunilor noştri, a Romanilor. Romanii sînt Elini, precum a arătat înrudirea Scaligher, Brunfisius, Iohan Borres, Erodian şi Martin Vossius. Maenburg, care susţine altceva, e un lunatec, iar Orbinus Raguzanul „ocara şi necinstea neamului istoricesc". Cantemir face legătura, pe care o ştie, între Romani şi Elini prin războiul troian, pe care-l povesteşte şi ne spune că „lui Paris mai uşor şi mai prea lesne, fără înpărăţie, fără moşie şi aşaş fără viaţă îi părea a fi, decît fără privala frumseaţealor şi decît mîngîierea ochilor şi a cosiţelor Ileanii". 2 Rostul lui Aeneas, aşezarea în Alba Longa, se povesteşte pe scurt, apoi cum din „prăsila Reii" se va ajunge la marele, universalul imperiu roman, al cărui cetăţean a fost şi Isus Christos „feciorul teslarului", care lui Iulian Apostatul „i-au întors vrajea îndărăpt şi lăcaş acum în fundul Tartarului îi gătisă".

Traian este „săditorul şi răsăditorul nostru". „In toată lumea cu nume nemuritoriu vestiţii Romani, nepoţii şi strănepoţii Ellinilor Troadeni, sînt moşii, strămoşii noştri a Moldovenilor, Munteanilor, Ardeleanilor şi a tuturor, unde se află a Romînilor" scrie mîndru Cantemir.

In felul acesta i se pare lui Cantemir că reconstrueşte documentele de nobleţă ale neamului nostru.

Mai rămînea acum să dovedească că „nici stăpînirea, nici slobozeniia gios ş'au lăsat... nici odată piciorul din hotarăle sale afară nu ş'au scos, ce înfipţi şi nezmulţi au rămas, precum şi ale lor şi ale noastre hronologhii aiavea mărturisesc". 3 „Flaccus hatman al Rîmului" n'a avut rolul atribuit de papa Piu II, a cărui scurtă biografie o dă Cantemir după dicţionarul lui Moréri.

---

1. Dăm textul corespunzător al lui Sarnicki: „Et quanquam illas legiones Italicas, quas Traianus in Daciam olim introduxerat, Aurelianus postea reduxit, tamen coloni et alii, qui oeconomiam iam auspicati erant, istic remanserunt, qui Slavonicam corruperni usu linguae latinae introducto, qua Valachi, corrupte hactenus utuntur" ed. Frankfurt 1712 (anexat la vol. II al operei lui Dlugosz), pag. 960. Ediţia aceasta reproduce ediţia din Cracovia, 1587, ediţie, pe care a putut-o Cantemir utiliza.

2. Pag. 93.

3. Pag. 107.

Pentru a fi şi mai documentat Cantemir ne dă „izvodul familiei Flachilor", care evidenţiază fiecăruia că Piu II n'a avut dreptate, ca şi istoricii noi, care s'au luat după el. Discutînd mai departe părerile scriitorilor mai noi despre originea Romînilor, înseamnă la Chalkondyles că munţii Vransovii (aşa ceteşte Cantemir) sînt munţii Vrancii, [1] că Bogdania din vremea aceluiaş scriitor bizantin avea capitala în Levkopolis, în traducerea lui Cantemir, Cetatea Albă, că Nichita Honiate întrebuinţează cel dintâi vorba Vlah. că Moldovenii totdeauna au întrebuinţat numirea Ţara-Muntenească. [2]

In cartea ultimă, a treia din prolegomene discută şi „grozava minciună" a lui Simion călugărul, apoi Misail iarăşi călugăr şi Eustratie „care au fost şi logofăt al trielea la răpăosatul părintele nostru", [3] toţi trei hloricari, nu hronicari. „Acel măzac Simion" a scos „basna" dintr'o cronică bulgărească scrisă sloveneşte, cum zice Cantemir. Povestirea cronicei bulgăreşti este următoarea: Vladislav, craiul unguresc, s'a sculat cu oaste asupra lui Ştefan, craiului bulgar, fiindcă luase titlu şi coroană dela împăratul ţarigrădean. Ştefan în faţa acestei primejdii trimise la Vladislav pe fratele său Sava, care era mitropolit al Bulgariei. Rugămintea umilă a lui Sava nu abătu dela planul său pe ereticul Laslău. Atunci Sava se rugă lui Dumnezeu, care trimise căldură foarte mare, nesuferită, de secară toate isvoarele şi apele; chiar şi băuturile ca vinul, etc. din tabăra lui Laslău fierbea. La noua rugă a lui Sava, Dumnezeu trimise să cadă piatră pe toată faţa pămîntului, numai în locul taberei lui Laslău nu. Sava trimise astfel de ghiaţă lui Laslău, care după această minune nu numai făcu pace cu Ştefan, ci lepădîndu-se de erezie primi botezul dela Sava mitropolitul.

Acelaşi Laslău va lupta cu nenumărata oaste a lui Batie Tătarul, se va închide într'o cetate, fiindcă nici un vecin nu i-a venit într'ajutor. Craiul se urcă în vîrful unui stilp de marmură şi se ruga lui Dumnezeu să-l isbăvească de Tătari. Deodată văzu după aceia la piciorul stilpului un cal foarte frumos, cu şea, cu frîu şi un glas de om bătrîn îi spunea craiului să nu se teamă, căci Dumnezeu a ascultat ruga sa. Craiul se scobori de pe stilp, încălecă calul, şi năpraznic luă în mîni toporul, ce era în şeaua calului, cu puţini credincioşi eşi din cetate şi alungă pe Tătari, care fugeau îngroziţi lăsînd toată prada şi toate bagajele. Numai Batie nu voi să lase pe sora lui Laslău. Călare fugea cu ea, urmărit de Laslău de aproape. Craiul rugă pe soru-sa să-şi plece capul ca să poată lovi pe Tătar, (alte-ori îl zice Busurman), dar ea din contră tot mai mult îl apăra. Atunci Laslău cu o lovitură de topor îl despică pe amîndoi. Acestui Laslău spre pomenirea acestei fapte glorioase i s'a vărsat statuia din aramă pe cal călare şi în mînă ţinînd toporul, a fost urcată în vîrful acelui stilp.

1. Pag. 126.
2. Pag 131, 132.
3. Pag 135 şi urm.

Cantemir a găsit această istorisire împrumutată şi în letopisețul rusesc, dar mai departe şi mai mult cît e la Simion, e adaos de măzac. Avînd opera lui Bonfini şi cercetînd istoria regilor arpadieni, Cantemir găseşte că „basna" cu Laslău e scornită din istoria adevărată a doi crai ungureşti: Ladislau cel Sfînt (Cantemir care îi zice Vladislav, care a luptat cu „Ghiula domnul Unilor")şi Bela „în vremea căruia au năvălit Tătarii".Episodul amintit s'ar fi întîmplat în anul 1062 aproape identic. Cantemir citează din Bonfini. 1

La capătul discuţiei asupra originei noastre, Cantemir recapitulează părerile, care adeveresc romanitatea noastră şi confirmă legătura dintre coloniştii romani aduşi de Traian şi poporul romînesc, ca coborîtor din aceia. Ultimul capitol al ultimei cărți din prolegomene înşiră dînd cîteva ştiri despre împărații romani până la Traian, capitol, pe care autorul nu-l poate justifica prin nimic, dar servea ceva: să vază toată lumea, ai cărei „minunate împărăţii coborîtori sîntem".

Nu s'a întrebat nimeni, ce rost aveau prolegomenele ? Cantemir voi să dea întâi schiţa operei şi apoi opera ? Aproape toate ideile din cele 10 cărţi ale Hronicului sînt anunțate mai pe scurt sau mai pe larg în prolegomene. Sînt poate prolegomenele un adaos la trupul *Hronicului,* alcătuit latineşte ? Este adevărat că sînt şi părţi, care nu se întîlnesc în cele 10 cărţi ale Hronicului propriu zis, părţi, care apar indispensabile considerînd ideile generale, care conduc judecata autorului. Pe de altă parte nu este fără interes a aminti că nu se constată contraziceri între prolegomene şi Hronicul propriu zis, în ale cărui zece cărţi vom întîlni aşa ceva, dar referitor la fapte şi idei de amănunte, care sînt în schiţa generală a lucrării. De aici iarăşi putem rămîne cu impresia că prolegomenele au fost scrise după alcătuirea latinească a *Hronicului* pentru explicaţii, care nu i se păreau suficiente în acele cărţi şi care pentru a fi introduse în textul propriu zis al *Hronicului,* ar fi cerut o remaniere şi mai radicală a acestuia. Oare adausul, care este cartea X-a nu se prezintă tot ca o subliniere, mai clară evidenţiare, amănunţire a unor constatări făcute şi mai înainte ?

După o nouă expunere a expediţiilor lui Traian în contra Dacilor, problema de deslegat era: ce soarte au avut Romînii din Dacia după colonizare ? Cantemir schiţează aşadară istoria romană în legătură cu Dacia dînd uneori mai multe, alteori mai puţine ştiri străine de subiect. Nici pentru epoca, ce a urmat, nu admite un amestec al Romanilor din Dacia cu Dacii. Dacii amintiţi în vremea lui Antoniu Piul sînt Germani.

Discuţie mai amplă merită mutarea din vremea lui Aurelian, împărat instalat după 2 Februar al anului 270. „Mutare să se fi făcut, prepus nu iaste"—zice Cantemir. Este vorba, de s'au mai întors—aici e prepus şi Cantemir caută să scoată pe cetitor

---

1. Pag. 135 şi urm., cf. şi pag. 452 şi urm.

dintr'acest prepus. 1 După Cantemir împăratul Aurelian a făcut o concentrare a forțelor militare în contra Perșilor, a voit „la un trup să le adune". Scoțînd armata din Dacia „nu putem socoti că și alalți lăcuitori, fără oaste, în loc așea de ivală, fără grijă să rămîie, vor fi putut și pentru aceasta cea mai de frunte parte, înpreună cu oștile peste Dunăre, poate să fie trecut ; iar alaltă prostime (pre carii Sarniție îl numește purtători de grija caselor) toată, sau mai la munți, sau la locuri în dos, să se fie tras și tot în Dachia să fie rămas. Ce noi în cuvintele lui Sarniție puțin nedejdu-i-ne, adeverim : precum toți Romanii din Dachia să fie trecut în Misia". Munteanul Preda Stambol ajuns sotnic la Harcov îi spunea lui Cantemir că lîngă Dunăre, pre malul Oltului, a văzut temelii ca de cetate, cărora țăranii localnici din bătrîni le ziceau Curțile lui Ler împărat, același Ler, care apare în colinde și subt care s'ar putea înțelege Aurelian. 2 Cantemir admite apoi că Aurelian a trecut în Misia pe oșteni și pe cei mai de frunte Romani, așa că Romînii aceia s'au zis Misi și mai pe urmă Vlahi, cum le zice Nichita. El scrie : „astăzi videm că și în Misia dela Poarta de fier, până în Marea Neagră, satele carile sînt mai aproape de malurile Dunării, pline sînt de Romîni de un neam, și de o limbă cu ceşti de ceasta parte de Dunăre". Trecerea peste Dunăre s'a făcut în 274 cătră sfîrșitul anului. 3 Cantemir nu cunoștea metanasmul provocat de suzeranitatea turcească asupra principatelor în vremurile de mai apoi.

Dar acești Romani s'au înapoiat la locurile lor. Aurelian aranjase un fel de azil, adăpost, până cînd se va întoarce el din expediția sa asiatică. Se putea crede că în timpul absenței sale barbarii vor ataca Dacia. Dar teama a fost neîntemeiată. Asia a fost atacată. Oștenii s'au întors înapoi în Dacia și cu aceștia și ceilalți locuitori. Procedarea lui Aurelian, Cantemir o aseamănă cu avizul, pe care-l dedeau domnii Moldovei cătră locuitori atunci, cînd se afla de vre-o invazie tătărească. Locuitorii erau înștiințați să se retragă dela cîmp la munte, în păduri. Din cauza invaziilor tătărești Moldova era în vremea lui Cantemir aproape pustie spre Nistru. Cea mai mare parte din țară era bejenită la munte. Doar slujitori rămîneau pela Orheiu, Soroca sau alte trecători, și călărași. Cantemir ne da și o dovadă, cum se reimpopulează o regiune expusă, cînd se restabilesc condiții sigure de viață. Așezarea Turcilor la Hotin în 1712 a avut drept urmare grabnica revenire a populației la vechile-i locuri. 4 Dece n'ar fi fost așa și'n vremea lui Aurelian? Dacă Dacia ar fi fost pustie, împăratul Probus ar fi așezat acolo pe Bastarni, și nu în Thracia. Cînd toți barbarii împrejmuelnici sînt bătuți în vremea lui Aurelian, dece nu ar fi revenit Romanii în Dacia? Romanii nu și-au

---

1 Pag. 215 și urm.

2 Unii au văzut în Ler pe Galeriu. Cf. Al. T. Dumitrescu, în Revista pentru istorie, filologie și archeologie, an. XIII și urm.

3 Pag. 221.

4 Pag. 224.

putut lăsa aşa uşor vatra strămoşească, căci „dulce este dragostea moşii". [1] „Cătră aceasta mare dovadă şi mărturie, cum se zice de ochi nu de urechi", că Romanii s'au înapoiat la locurile lor din Dacia traiană, este că „avem pre Romanii, carii şi astăzi vedem în Misiia lăcuitori că Romînii din Dacia au acelaş limbă cu Romînii din Mesia, fiindcă, zice Cantemir, nicăiri nu cetim despre „altă a lor deosăbită descălecare". Exista o anumită stăpînire în Dacia pe vremea împăratului Diocletian. Tovarăşul de imperiu al acestuia,adică Maximian,de origine din Dacia, şi-a măritat, o fată după domnul, care atunci stăpînia în Dacia. In decada a doua, cartea a 7-a din istoria lui Bonfini cetise Cantemir că acea fată se numia Vlahia şi după numele ei am fost numiţi Vlahi— trăgea concluzia Bonfini. [2]

Cantemir ne dă mai departe şi părţi din istoria bizantină, unde este vorba de rolul nostru. Se opreşte mult la Constantin cel Mare, care a luptat la nord de Dunăre. Invaziile barbare se găsesc istorisite pe larg şi cu izvoare, cînd sînt în legătură cu noi sau cu pămîntul romînesc. Izvoarele erau multe, greu de conciliat, aşa că nu trebue să ne mirăm, dacă uneori sîntem în faţa unor semiafirmaţii ale lui Cantemir. Mai înainte după Procopie şi alţii ne spusese că Gepidia era ţara Ardealului, ne povesteşte mai departe despre înfrîngerea Vandalilor de cătră Goţi pe locurile Gepizilor lîngă apa Marisia. (Cel dintăiu scriitor romîn, care a admis în baza operei istorice a lui Procopie şi Iordanes că Gepizii au stăpînit în Ardealul întreg, a fost Cantemir.) Cantemir mai tîrziu ceva numai, constată însă că barbarii aveau un anume drum al lor, care ocolea Dacia, ceiace s'ar putea afirma despre Ardeal, nu însă şi despre celelalte regiuni. Constantin cel Mare a zidit un pod peste Dunăre—Cantemir susţine că podul a fost la Obluciţa. Bătrînii amintesc acest pod de pe Dunăre „încă şi în cîntecele prosteşti pe la domniia lui Pătru Vodă vadul Obluciţi se pomeneşte". [3] Cantemir are şi alt motiv să susţie că Dacia ţinea pe această vreme de imperiul roman: aşa de puternică era împărăţia romană sub Constantin cel Mare şi aşa era de lată, încît trebuea să cuprindă şi Dacia. [4].

Este interesant—crede Cantemir—faptul că nici Constantin, nici alt împărat n'a aşezat barbari în Dacia. Cantemir are şi alte dovezi. In anul 1704 el trece la Galaţi venind din Adrianopol. Theodori părcălabul ii aduse atunci un ban de argint găsit de un ţăran în „risipiturile" „Gherginii, care fusese ceva mai sus de Galaţi, unde despărţitura Siretului" (gura Bîrladului) dă în Dunăre". Moneta pe o parte avea o cruce cu inscripţia Const. Vict. Aug. Imp., pe alta era săpat un chip de zimbru cu coarnele mult deschise ca a cerbului, însă fără crengi, între coarne cu o cruce mai mică. Deci—zice Cantemir—Constans a stat în Da-

1 Pag. 229.
2 Pag. 231.
3 Pag. 241—2.
4 Pag. 243.

cia; moneta a fost făcută în Dacia, iar herbul ţării derivă dela cetatea, pe care cu numele Capul boului Traian a zidit-o în Dacia. Numele cetăţii îl ea Cantemir din Procopie, a lui este localizarea. Ce povesteşte Ureche vornicul, adăogăm, şi ce admisese şi Cantemir în Descriptio Moldaviae că zimbrul urmărit de Dragoş a dat stema Moldovei, 1 după *Hronic*, „mai mult basnii se asamănă decît istorii adevărate".

Dacia reprezentată la sinodul din Sardica este după acelaşi Dacia nord-dunăreană. Dacă este vorba de 2 Dacii, a doua a trebuit să fie Pannodacia. Astfel se amestecă concepţia romană cu cea bizantină. Deşi ştia şi din Bonfini că Aurelian trecînd din locuitorii Daciei pe unii în Mesia, a întemeiat Dacia Aureliană, pentru Cantemir, oridecîteori se aminteşte în izvoare despre Dacia, el înţelege Dacia nord-dunăreană. De aceia după istoria lui Theodoric, *(sic !)* cartea 2, cap. 8, ne arată păstori bisericeşti ai Daciei.

Goţii au stăpînit pentru scurt timp între Valens şi Theodosie, numai Dacia măluroasă, constată Cantemir. Nici Hunnii n'au avut stăpînire asupra Daciei. Izvoarele sînt aşa de vagi, întrebuinţează acelaş nume succesiv pentru mai multe popoare şi era aşa de greu să le prezinte în toată intenţia lor, încît apoi acelaşi Cantemir scrie că Iustinian a dat Hunnilor o parte din Dacia. 2 Gruthungii erau neam tătăresc sau goticesc, cum zic unii, adăoga. Totuşi mai departe, cînd unii dintre aceştia trec în Thracia, îi prezintă ca resturi ale Goţilor. Romînii au rămas în Dacia şi cînd „slută şi grozavă s'au făcut faţa inpărăţii Romanilor şi ruptă şi destremată haina cinstei şi mărimei ei au rămas". 3 Dacia a fost locuită şi după Attila. Din Procopie lua ştirea că Gepizii au stăpînit în Ardeal după distrugerea imperiului hunnic, iar Ţara-Romînească şi Moldova ţineau pe această vreme de împăratul din Constantinopol. 4 Nicolae Costin şi-a luat greşala poate din vre-un scriitor leah, cînd scria că după Attila Dacia a rămas pustie. Gepizii au locuit dela Sirmium pănă la Singidunum, care poate fi Semendria, sau Seghedin sau Vidin,—la Belgrad nu se gîndeşte Cantemir—şi toată Transilvania. Iustinian va ceda apoi Herulilor partea cu Sirmiul şi Singidunum.

Slavii au zis Romînilor Valahi. Sloveni n'au fost în Dacia. 5 Dar aducîndu-şi aminte de letopiseţul slovenesc—e vorba de cronica atribuită lui Nestor—zice că Slovenii au fost alungaţi de Romînii din Dacia, nu de Romînij veniţi dintr'alte părţi, deci noi eram în Dacia, care iarăşi nu era pustie.

Dupăce la sfîrşitul secolului al VI-lea regiunea cataractelor Dunării fusese subt stăpînire bizantină, Cantemir înseamnă

1. Pag. 155, 249, 322, 471.
2. Pag. 317.
3. Pag. 277.
4. Pag. 321, 319.
5. Pag. 304.

interpretînd pe Zonaras că Bulgarii au stăpînit şi în Ţara-Romînească şi Moldova. Prin aceşti Bulgari s'a pus în circulaţie pentru noi numele Valah. [1] Bulgarii rup legătura, ce unea cu imperiul bizantin pe Romînii din Dacia. In această vreme Cantemir presupune că „le va fi căutat într'un chip a-şi tocmi lucrurile cu varvarii şi cu deosebită respublică cu dînşii", [2] părere, care se va întîlni şi la Petru Maior, poate prin opera lui Micu.

Odată Cantemir face socoteala că scriitorii 106 ani nu pomenesc despre Romînii din Dacia. El explică: „nu ştim însă să fi intrat în pămînt, nici în cer să fi sburat, nici cineva, vre-un popor, s'a aşezat într'acest timp în Dacia". „Tăcerea nici pune, nici rădică lucrul, iară zisa îl şi pune şi-l şi ridică".

Cantemir se lasă ispitit în greşala lui Bonfini şi Toppeltin. El constată Daci lângă Rhin în vremea lui Carol cel Mare. Acesta din urmă şi după Cantemir a fost pela Iazigi şi Metanaşti (sic!), care de mult dispăruseră. Carol a mutat pe Saxoni în Dacia, Ardeal şi Pannonia. *Destabanii* de prin satele hăneşti ar fi astfel de Saxoni. [3]

Nu peste mult timp trebue să vorbească de legăturile noastre cu popoarele ural-altaice. Despre Polovţi (Cumani) şi Pecenegi ne spune că aveau limbă rusească amestecată cu romînească, deci trăiseră împreună cu Romînii şi cu această ocazie ne dă interesanta informaţie, că *Romînii de peste Nistru au multe cuvinte ruseşti în limbă.* [4] Cuvîntul nostru *venetic* ar fi în legătură cu Venezii, neam pacinat după Leunclavie, trăitor printre Romîni. [5] Cu altă ocazia mai departe Cantemir împrumută din Nichita Honiate ştirea că în 1183 resturile unor Pacinaţi năvălitori au fost aşezate în ţara Moglina.. „şi pînă azi acolo trăesc". [6] Legăturile vechi ale Romînilor cu Genovezii le dă după Bielski, de unde au trebuit să le aibă Miron şi Nicolae Costin.

Despre aceşti Genovezi şi legăturile lor cu Romînii dăduse mai mult în *Descriptio Moldaviae.* In cea din urmă citînd pe Bielski nu admite, ce au crezut alţii (poate e vorba de Costineşti), că tîrgurile Moldovei ar fi făcute de Genovezi. Genovezii au căutat să se stabilească la Marea Neagră pentru negoţ, iar nu pătrunzînd înlăuntru ţării să zidească tîrguri „în locuri prielnice mai mult agriculturii, decît negoţului". [7] Şi'n *Hronic* se referă la acelaşi pasagiu din Bielski, care este citat în Descriptio Moldaviae. [8]

---

1. Pag. 330.
2. Pag. 338.
3. Pag. 342, 350, 356.
4. Pag. 363.
5. Pag. 365.
6. Pag. 391.
7. Trad. Pascu, pag. 40--41 şi nota
8. Sint interesante marile deosebiri de traducere a aceluiaş pasagiu din Bielski. In *Descriptio* (pag. 40 nota) avem aşa: „Bielski pag. 239 zice că popoarele Pieczinicow şi Polowcow sînt Lithuani, care după ce au eşit din părţile Bosforului cimeric, mai întâiu legară prietinie cu

Cantemir apărînd stăruința noastră în Dacia admite numai că în fața năvălirilor barbare ne-am retras subt munte [1] și veșnic caută știrile, care ne pun în legătură cu neamuri megiașe sau cu popoare, care au trecut pela sau pe lîngă noi. Aceasta este azi o muncă foarte grea, dar atunci, cînd scria Cantemir! Asistăm, cum aleargă prin izvoare să stabilească valoarea geografică-politică a vorbei Scit [2], sau aleargă să iasă din labirintul știrilor despre Daci. Din aceste motive nu trebue să ne mirăm, dacă-l găsim punîndu-și întrebarea, oare Cazar nu e egal cu Cazac. [3]

Era ușor a urmări știrile despre lupta pentru stăpînirea Dunării în sec. V—VIII? Cantemir nu uită să însemne și fapte mici că haganul Avarilor a cerut voe dela urmașul împaratului Iustin și meșteri, cu care a făcut pod peste Dunăre. [4] Dacii, care făcuseră legătura cu Carol cel Mare, au fost Romînii. [5] Din „Pantectele" lui Leunclavius știe că Kedrenos amintește de un crăișor Bogdan, care era Moldovean, și din vremea lui Vasile Bulgaroctonul iarăși fără a controla adoptă știrea că Pacinații sînt strămoșii Bosniacilor. [6] In vremea împăratului Vasile II erau așa de mulți și primejdioși Romînii, încît împăratul lăsă pe o tablă scris ca testament politic, că în caz că Vlahii se revoltă, să se procedeze cu ei, cum a tratat el pe Bulgari.

Bonfini este autorul, față de care Cantemir are deosebită condescedență Dar Bonfini însuși se încurcă rău, cînd este vorba să detalieze migrațiuni barbare trecute pe la noi, schimbă nume, încurcă anii etc. Acestea trebuesc spuse, cînd amintim, ce adoptă Cantemir, că în 1064 Hunii, care apucaseră o parte din Dacia, parte, care în vremea lui Bonfini se zicea Valachia, năvălesc în Ardeal prin părțile cele mai de sus. Cantemir admite aici că din aceste motive mulți Romîni din Dacia sau numai o parte au trecut peste Dunăre în Mesia și au cuprins pe acolo locurile pănă'n munții Ceanghii, unde îi va descrie și le va po-

---

Genovezii, care stăpîneau Hersonesul, și că acești Genovezi împreună cu Moldovenii și Basarabenii au zidit cetățile Mancob, Kerkel, Krym, Azow, Kafa, Kilia sau Achillea, Moncastru și Tyrgavis" etc. Se impune să constatăm că i-a scăpat lui Cantemir faptul că scriitorii poloni ziceau Muntenilor și Basarabeni. Cantemir arhaisează și pune Bastarni în loc de Bassarabi, cum era la Bielsk. De altfel traducerea din *Hronic* e alta și adecă: „năroadele Pecinighilor și a Polovților, după ce au ieșit din Litfania, s'au așezat întăi la Vosforul chimeric, (unde sînt acum cetățile Turcilor, Gherci și Taman), de acolo ieșind, întăi au legat prieteșug cu Inovezii, carii ținea Crîmul, iară acei inovezi înpreună cu Romînii și cu Bastarnii, adecă Bugeageanii, au făcut (sau au tocmit) cetățile Mangopul, Cherchel, Crîmul, Cafa, Oceacoful (sau Vozie), Muncastrul, adecă Cetatea Albă, Chilia (sau Ahilia) și Tercovisca, adecă Tirgoviștea".

1. Pag. 285–6.
2. Pag. 317.
3. Pag. 340, 342.
4. Pag. 327.
5. Pag. 376.
6. Pag. 377, 382.

vesti rolul istorici Nichita Honiate. Tot din Bonfini ia Cantemir că „Valahia" cuprinsă de Huni, mai înainte era supusă sau sta subt protecţia regelui unguresc şi—repetăm—faţă de Bonfini, care nu ni se constată duşman niciodată, ceiace nu se poate spune despre Leşi, este foarte prevenitor. [1] „Rămîne dară istoria hronicului nostru adevărată, că locurile Volohii, totdeauna au fost lăcuite, de moşneanii săi Romani, măcarcă nu totdeauna istoricii pentru dînsele au pomeanit". [2]

Imediat Cantemir găseşte în cronica lui Dlugosz, utilizînd ediţia cea mai veche („tiparul cel vechiu"), o ştire într'adevăr importantă.

In cartea a treia din ediţia veche („tiparul cel vechiu [3] list 245") a cronicii lui Dlugosz Cantemir cetea şi împrumuta apoi o mărturie foarte preţioasă pentru existenţa unui stat romînesc pela anul 1070 în şesul est-carpatic spre Nistru şi adică: „Viţeslavs" voevodul Polovţilor după înfrîngerea lui Zeslav voevod al Chievului, avea de gînd să pornească în contra lui Boleslau, craiul Leşilor. Acesta din urmă pentru a putea rezista, luă ajutor dela vecini şi adică dela Ruşi, dela Pecenegi şi dela Volohi, adică Moldoveni. Cît de mult se bucură Cantemir pentru această ştire. „Ruşinează-se—scrie—dară măcar şi cu aceasta... carii pre Romîni, adecă pre Moldoveni şi pre Munteani, vor să-i facă de eri, de alaltă eri, spre aceastea locuri veniţi" [3]. Ştirea aceasta adaosă cu informaţiile despre *Bolohoveni* reprezintă o contribuţie de valoare pentru statul romînesc din regiunea rîurilor şesului est-carpatic înainte la descălecarea lui Dragoş. Cantemir ia din acelaşi Dlugosz [4] altă ştire tot aşa de importantă. In cartea a cincea a aceleiaşi cronici cetise că în 1147 cînd împăratul Conrad—este vorba de Conrad III—se ducea spre locurile sfinte, a trecut să-şi împace rudele din Polonia, pe craiul Vladislav cu fratesău Boleslau, care-şi disputau domnia. Din Polonia Conrad III trecu prin ţara „Volosca" spre Marea Neagră. Craiul polon a trimis oameni de ai săi şi'n ţara rusească şi ţara „Volosca", ca să îngrijească de conace şi alimente pentru împărat. Insuşi craiul a însoţit pe împărat pînă la Marea Neagră. Cantemir însemnînd această

---

1. Pag. 383.
2. Pag. 386.
3. Cea dintăiu ediţie a cronicii lui Dlugosz este: Historia Polonica Ioannis Dlugossi seu Longini canonici Cracoviensis in tres tomos digesta, auctoritate et sumptibus Herbulti *(sic)* Dobromilski edita Dobromili. In oficina Ioannis Szeligae, a. d. 1614; cu acelaşi titlu ibidem 1615. Ediţia primă are 371 pagini şi se termină cu părţi din cartea IV, sau cu 1119 sau l. IV pag. 412 A a ediţiei din Lipsca. Ediţia a doua cuprinde şi sfîrşitul cărţii IV, precum şi cartea V-a şi a VI-a, apoi şi Vita Dlugossi. — Cea dintăiu ediţie complectă cuprinzînd toate cărţile e cea din Lipsca, 2 vol. 1711 şi 1712. Şi această ediţie are lipsuri mari. Mult superioară este ediţia Przezdziecki. Cf. Heinrich Zeissberg, Die polnische Geschichtschreibung des Mittelalters, Leipzig, 1873, pag. 343 nota
4. Pag. 384—5. Să se noteze, că această ştire a rămas neutilizată până acum de istoricii noştri.

ştire nu-şi poate stăpîni iarăşi bucuria. „Vază acum — zice — ...şi să ruşinează măzacii şi necunoscătorii istoriilor, cum de curat şi aiavea dovedeşte Dlugoş că împăratul Conrad spre mare coborîndu-se, lăcuitorii Moldovii de toate ce i-au trebuit la 200 mii de oaste i-au gătit şi l-au îndestulat, nici poate să înţeleagă cineva că doară Vladislav craiul din ţara leaşască, până la Marea Neagră, prin locuri pustii şi fără oameni atîta lungime de cale, va fi trimis pre la toate popasurile, tocma din ţara leaşască atîta zahara, cît să fie destul la 200 mii de oaste şi la nenumărate dobitoace, căci aceasta nu numai cu greu, ce aşeaşi peste putinţă ar fi fost Leaşilor“. [1] Pentru statul *Brodnicilor*, cum se zicea o parte din regiunea rîurilor moldoveneşti într'alte izvoare, ştirea găsită de Cantemir la Dlugosz, ar fi contribuţie, care ar trebui adaosă ca o binevenită lămurire, care putea fi întîlnită de cercetătorii de mai tîrziu. Materialul de informaţie nu-l ajută pe Cantemir să controleze această ştire. Astăzi ştim că drumul spre locul de revanşă creştină al lui Conrad III n'a parcurs regiunea, care mai tîrziu s'a zis moldovenească. [2] In posesiunea unor ştiri atît de importante Cantemir sfidează pe cei ce au scris că după Attila Dacia a rămas pustie. Bucuria se amestecă cu mîndria, cînd scrie: „Vino acmu, bunule Simioane şi frumosule Misaile şi vedeţi pe Romînii din Volohia, pre carii pre acestea vreami ziceţi că n'au fost nicăiuri, sau de au fost, încă să fie fost la Rîm sau cum voi băsnuiţi în temniţele Rîmului... o, scârnavă-i minciuna şi însutit mai scîrnav mincinosul, carile o scorneaşte!“ [3] Interpolatorii cronicii lui Ureche meritau o şi mai straşnică dojană. „Tîlhari numai ai voştrii părinţi au fost—le strigă în faţă Cantemir—şi dela dînşii poate fi v'aţi învăţat, a fura adevărul istorii iară Romînii, care sînt părinţii Moldoveanilor şi a Munteanilor, precum cu multe şi tari doveade am arătat, totdeauna pre locurile sale au lăcuit precum şi acum aceiaş lăcuesc“.

Şi scriitorii bizantini, dintre care pe cei mai mulţi îi cetise în manuscris [4], îi oferă mărturii istorice, care şi azi se găsesc, foarte interesante de relevat. Din Zonaras (cartea 18, cap 17) află că Nestor Sîrbul ajuns vestarch al împăratului bizantin

1. Pag. 390.

2. Cf. Reinhold Röhricht, Geschichte der Kreuzzüge im Umriss, Innsbruck, 1898. De unde a luat însă Dlugosz ştirea? Regret, că în bibliotecile noastre n'am găsit studiul lui Semkowicz.

3. Pag. 393.

4. In bibliotecile particulare, şi publice din Constantinopol beizadeaua moldovenească a putut găsi manuscrisele unor vechi cronici scriind înainte de ediţia dela Veneţia, Cantemir nu cunoştea ediţia dela Paris a lui Chalkondyles, deci l-a întrebuinţat în manunscris. Cu „Franţa“ a fost la fel. Intr'o convorbire cu mine d. prof. *Russo* afirma cu dreptate că şi autorul „Istoriilor Ţării-Romîneşti“ a utilizat cronica lui Phrantzes într'o versiune manuscrisă. Cantemir a avut pe unii autori bizantini în traduceri slave. Ce altceva înseamnă Chedrinos list 204 (*Hronic*, pag. 204), Agathos cartea 4, list 129 şi list 132, pag. 175 (Ibidem, pag. 211) Curopalat, list 853 etc.?

Mihai, fu făcut „hatman" al oştilor, care păzeau malurile Dunării noastre. Mai tîrziu acest comandant dela Dunăre se vicleni şi împreunîndu-şi armele cu ale lui Tatu voevodul Pacinaţilor, a pornit în contra împărăţiei şi a ajuns cu tabără tocmai lîngă Ţarigrad. Tot din Zonaras va lua şi ştirea foarte preţioasă că la leat 1048 Pacinaţii goniţi de Tiraho tiranul, au venit cu domnul lor Cheghenis şi tot norodul la Drista, unde era dregător Mihai, fiul lui Anastasie. Aceşti Pacinaţi îşi arătară dorinţa de a trece la creştinism. Atunci împăratul a primit cu mare alaiu la Constantinopol pe Cheghenis şi i-a dat trei cetăţi pe malul Dunării. 1 Cantemir face legătură între această ştire a cronicii lui Zonaras şi evenimentele povestite de Kedrenos pentru anii 1050-1053. Mai tîrziu vom întîlni stăpîniri proprii în oraşele dunărene începînd cu Durostor. Oare nu în legătură cu cedarea către aceşti Pecenegia acelor 3 oraşe dunărene este înfiinţarea episcopiei din Vicina ?—ne întrebăm noi.

Expunerea lui Cantemir are şi mai departe detalii interesante. Fără să desmintă, ce a spus mai înainte, afirmă mai apoi că Romînii s'au zis Vlahi, de cînd au venit Slavii, dela Anastasie împărat. 2

Pe la începutul cărţii sale, cînd scria despre Daci, înşiruia la clădirea, ce o construia, următoarea judecată: „Vrînd ca pentru cea dinceput a Dachilor stăpînire să scriem şi grămezi de cărţi a mai vechi şi mai noi istorici întorcînd şi răsturnînd, nu altă, ce ca cum într'un lavyrint, (căruia nici intratul, nici eşitul se poate afla) să fim intrat, ni se pare". 3 Greutatea se menţine la fel, cînd este vorba a armoniza ştiri, afirmaţii din scrierile mai vechi, cu interpretările puse în circulaţie prin „tîlcuitorii ceşti mai noi" ai istoriei. Greşelile prezintă strigătul de ispită al unei curse. Trebue să avem acestea în vedere, cînd cetim la Cantemir că Vlahia mare nu e Thessalia, ci Moldova, 4 că Asanii din Moldova sînt coboritori din fraţii asăneşti, că Sciţii lui Honiate sînt Tătari 5 etc.

Scriind istoria tuturor Romînilor, Cantemir zăboveşte mult de tot, cînd expune istoria imperiului assanesc cu luptele din „strîmtorile şi strungile munţilor" cuceririle de oraşe, legăturile de alianţă etc. 6 ; se bucură, cînd constată că Romînii dela sfîrşitul sec. XII şi începutul sec. XIII luptau într'acelaş fel, ca cei din preajma epocei fanariote. Nu lasă neamintit că în contra Romînilor a luptat şi Conrad chesarul alături de Isac Angelos, 7 Pentru ca să nu fie nici o îndoială că Vlahiii, despre care scria, sînt numai Romînii, ne dă locul şi prilejul, cînd Honiate

1. Hronic, pag. 386—7, 381.
2. Ibidem pag. 396.
3. Pag. 75.
4 Pag. 397.
5. Pag. 400, 403.
6. Pag. 401 şi urm.
7. Pag. 404.

vorbeşte deosebind pe Vlahi de Sîrbi (carte 3, cap. 7, leat 1193) [1]. Cantemir caută să ne explice totul. Filip, urmaşul şi fratele împăratului Henric VI, avea soţie pe Irina, fiica lui Isac Angelos [2]. Cuţovlah vine dela Κονδόβλαχος, cum se zicea lui Hris, adică Vlah mic [3], confundă pe Ivanco, asasinul lui Assan, cu împăratul Ioniţă etc.

In începutul cărţii a noua Cantemir face o reprivire istorică asupra istoriei turceşti, tătăreşti şi ungureşti în capitole separate. Cu această ocazie adoptă interpretarea atribuită de Leunclavius în „Pantecte" lui Sambuţie, că Galiţia din titlul regelui unguresc Andrei II ar fi Vlahia dela Marea Neagră până'n Tisa. Altădată ne spune că Volga la geografii elini se zicea *Ra*. In programul iniţial al autorului cartea a noua ar fi terminat primul volum, în care trebuia cuprinsă istoria noastră până la „a doua descălecare".

Problema stăruinţii noastre în Dacia îl preocupă mai ales înainte de a da cheia „basnei" puse în circulaţie de Simion etc. In cartea lui Marinus cetise, că numai Romînii şi Săcuii s'au opus cu succes în contra Tătarilor, cînd au venit prima oară în contra regelui unguresc. Aşa se explică, adaogă Cantemir, care n'avea la dispoziţie informaţia de azi, de ce Tătarii n'au trecut peste Ardeal [4]. Romînii erau aşadară aici înainte de Tătari, continuau să trăiască în vechile locuri de colonizare, deci este „basnă", ceiace spune Simion. Cantemir crede că temeiul la „crude basne" şi «rîncede minciuni» ale înăditorului cronicei lui Ureche este Sava «ce-i zic mitropolit bulgăresc şi frate unui Ştefan, carile întăi s'au numit craiu la Bolgari» [5]. Cantemir pentru a două oară dă toată legenda, cum a găsit-o într'o cronică rusească, într'un letopiseţ şi în stepenia. „Basna" este de origine sîrbească, de unde au trecut-o şi în cronica rusească «nişte oameni încă cruzi şi prostateci în lucruri ca acestea»: aşa vorbeşte Cantemir de autorii primelor însemnări istoriografice ruse.

Asupra „basnei" va reveni şi în cartea a X-a, care nu aparţinuse vechiului program. Capitolul XIII din cartea a IX-a ar putea foarte bine termina lucrarea. Până aici adusese toate dovezile, că Romînii sînt urmaşii vechilor colonişti romani şi au stăruit pe vechile lor locuri de colonizare. De aceia a crezut în 1717 că poate începe să traducă romîneşte, ce alcătuise latineşte, fiindcă scria în *precuvîntarea*, care leagă *prolegomenele* de *Hronic*: „socotit-am că cu strîmbătate, încă şi cu păcat va fi, de lucrurile noastre, deciia înnainte, mai mult streinii, decît ai noştri să ştie. De care lucru acmu de iznoavă osteninţă luînd, din limba lătiniască iarăşi pre cea a noastră romîniască le prefacem" [6]. Titlul ro-

1. Pag. 409.
2. Pag, 420.
3. Pag. 414; cf. şi părerea lui Miron Costin şi Constantin Cantacuzino, op. cit., pag. 125.
4. Pag. 448.
5. Pag. 454.
6. Pag. 180.

mînesc scris de însuşi autorul pentru cartea sa ne-ar impune să admitem scoaterea pe limba romînească a *Hronicului* în 1717. Cum putem înlătura antinomia aşa de evidentă? Cantemir în 1717 a început să traducă, dar s'a convins imediat că trebue să şi prefacă textul *latin* al *Hronicului* Prefacerea fu radicală şi a ţinut mult. De fapt în 1719 era gata cu traducerea şi prefacerea cărţilor I—IX. In acelaşi an a cules „hronicu Moldovii" dela Dragoş Vodă până la Ştefăniţă Vodă Lupu, cu care prilej anunţa că poate îmbogăţi expunerea lui Ureche (*recte* o copie a manuscrisului acestuia dimpreună cu prefacerile şi interpolările lui Simion Dascălul 1 etc.) şi Miron Costin cu ştiri de deosebită valoare din scriitori streini. Până'n 1721 nu-şi putuse strînge tot materialul de informaţie necesar pentru partea a doua a *Hronicului*. In acest an considera bun de tipar volumul prim, căruia, pentruca să fie complect, a crezut necesar să-i adaoge încă o carte, a X-a 2 şi promitea că va termina şi volumul al doilea, pentru care avea din scriitori streini ştiri „carile istoricii noştrii cei mai vechi, nici cu vîrvul condeiului, nu li-au atins şi până astăzi alor noştrii stau îngropate şi neştiute".

Cartea a X-a tratînd reîntoarcerea noastră dela munţi în cîmpia despre Dunăre, Prut şi Nistru, în parte, e o recapitulare confirmativă a părerilor expuse de autor în cărţile precedente. Dovedise doar mai înainte utilizînd atîta informaţie că Dacia n'a fost pustie după Atila, că „Laslău" al lui Simion Dascălu n'a existat, n'a admis nici că împingînd cu groaza biruinţii înainte pe Tătari, ar fi strigat Laslău ungureşte: aşa'mi place, şi dela această vorbă ar deriva numele oraşului Siret, nici semne prin petrii şi stînci n'au putut rămîne dela această expediţie şi luptă în contra Tătarilor, căci nici atunci pietrile nu erau de humă sau tină, ca să se poată întipări copitele cailor, precum este iarăşi poveste că Ungurii dela acea luptă înainte au început a lăsa sec Marţia 3. Cantemir adusese atîtea mărturii, care înlătură un astfel de trecut şi terminase făgăduind că în cele următoare va arăta „statul Romînilor după moartea lui Batie şi de iznoavă ieşirea lor pre la locurile şi moşiile sale, din carile în scurtă vreame ieşind, iară în scurtă vreame şi fără zăbavă, la dînsele s'au întors, unde şi până astăzi trăesc" 4.

Cînd adică Dimitrie Cantemir s'a convins că pentru „strîmtoarea vremii" şi lipsa unor scriitori absolut necesari tomul al

---

1 Cf. I. Minea, Intre păreri şi ipoteze (Cetind despre cronica lui Ureche) în „Viaţa Romînească", an. XVII, 1925, No. 9 (pag 361 369), No. 10 (pag. 93-104) şi No. 11-12 (pag. 245-56).

2 Pag. 462.

3 Pentru tradiţia şi urmele de legende populare în legătură cu Ladislau cel Sfînt, din care luptător în contra Comanilor, tradiţia poporală a făcut greşit luptător în contra Tătarilor, vezi şi Szekel Estvan, Cronica ez vilagnac yeles dolgairol, Craccoba niomatot, 1559, pag. 168. Şi aici este părerea greşită, pe care o găsim şi la Cantemir că Saşii au fost aduşi de Carol cel Mare în Ardeal, foaia 142 verso.

4 Pag. 459.

doilea al *Hronicului* ar înti zia prea mult apariția celui dintăiu, își schimbă planul, care fusese, ca a IX-a carte să fie sfîrșitul primului volum din operă. Pentru teza sa este interesant de știut că în cartea a IX-a Cantemir a dat mai ales critica acelei teorii despre originea noastră, care-l revoltase cetind adaosele făcute de interpolatori la cronica lui Ureche. In cartea a X-a își propune a dovedi că descălecatul principat-lor romîne este mai vechiu decît datele cronicilor, dintre care pentru Țara-Romînească cunoștea o versiune a cronicii cantacuzinești—autorul își arată neîncrederea față de acea cronică a Țării-Romînești, pe care o avea la dispoziție, cînd scria cartea X-a din Hronic, fiindcă i,i aducea aminte de cronica scrisă de Șe ban logofătul în greceasca vulgară [1] și care în memoria lui Dimitrie Cantemir era mai complectă, decît aceia, pe care o avea în 1721,—iar pentru Moldova o copie interpolată a cronicii lui Ureche și opusculul lui Miron Costin în prefacerea lui Nicolae, fiul acestuia. „Hronicile noastre—scrie el—în multe și mai vîrtos pentru înturnarea lui Dragoș Vodă în Moldova și a Radului Vodă în țara muntenească, pe ce vreame și în ce an să se fi tîmplat, foarte greșiți sînt, căci noi anul înturnării lor de la Ardial, cu cîțiva ani mai înainte și așeași nu cu mulți, după înturnarea lui Batie, cu Tătarii săi, din istoricii streini, scriitorii vremilor acelora, dosluşim“ [2].

Cantemir susține morțiș că Romînii au trăit necurmat în Dacia, că strămoșii noștri după trecerea barbarilor totdeauna reveneau la locurile lor. „Precum au început Romanii, din descălecătura lor, de la Traian împărat, prin toată Dachia; așea au și ținut. Și macar că pre vremile năpăzilor vărvărești... mult s'au clătit, și s'au strunciunat; însă de pe ho arile Dachiii de tot afară n'au ieșit, ce numai de la cîmp spre munți, adecă despre Dunăre, și despre Prut, și Nistru, spre părțile Ardealului se trăgea... cu toții supt o stăpînire fiind, toate locurile și cetățile, unde acmu Ardialul, Moldova și Muntenia iaste, ținea“ [3].

După năvălirea „Unnilor sau a Ungurilor“ Romînii pierd din terenul dacic. Carol cel Mare va așeza printre Romînii din Ardeal Sași, care vor zice nouei lor patrii „țara a șeapte cetăți“— aici manuscrisul are loc liber pentru numele săsesc, adică Siebenbürgen. Neavînd iarăși suficientele mijloace de control scrie mai departe că după Sași vin Săcuii, dar nimerește adevărul, cînd conchide: oricine ar mai veni, „Romînii iarăși pre locurile sale în Dachia neclătiți rămînea“, sau „cu toți cu aceștea o samă de Romîni, tot au mai rămas împreună lăcuitori, precum și până astăzi locuesc; însă mai mulți spre părțile Ardialului de sus; iară alalți, carii adecă, lăcuia dincoace de munți și în Ardial, tot avea stăpînirea moșiilor și cetăților sale“ [4]. Moldovenii a-

1 Despre aceasta vezi I. Minea, O versiune a cronicii lui Stoica Ludescu în Cercetări istorice, I, Iași, 1925, pag. 2—7.
2 Pag. 462 3.
3 Pag. 463.
4 Pag. 463—4.

veau moşii în Ardealul de sus, iar Muntenii în Ardealul de jos. Mai tîrziu, în cap. VI se sileşte Cantemir a arăta „moşiile, cetăţile tîrgurile" ţinute odinioară de Moldoveni şi Munteni. Ne-am aştepta să cetim enumerarea posesiunilor intracarpatine ale Ţării-Romîneşti şi Moldovei[1]. Călăuza lui Cantemir a fost pe lîngă informaţiunile cronicarilor harta făcută din porunca lui „Techelie" (=Tököli). De pe această hartă arată regiunile romîneşti din Ardeal corespunzătoare celor două principate: Rodna cu ţinutul Vestendorf, „Tordia" pe apa „Moraşului", Cochelvar între Cliuşvar şi Mediaş pe apa Cochel, Totruş cu cetatea Pogava, erau regiuni moldoveneşti de popas dinaintea barbarilor, iar Zatmar cu Fineş Cheplac, Beling etc. dăduseră adăpost Muntenilor dinaintea năvălirilor duşmane. Cantemir nu cunoştea numirile romîneşti.

Cantemir ştia că între Alba Iulia, pe care o identifică aşa de greşit cu Oradia Mare, şi între Sibiu este un tîrg numit *Roşii* „precum şi ciata Sîrbilor ce se chema Venedii, s'a chemat Venetini, precum şi astăzi în ţara muntenească aceste ceate cu nemutat nume se ţin"[2]. Cantemir nu cunoştea Ardealul, cînd se lăsa condus de harta amintită şi nu-şi lua îndreptar cel puţin cronica lui Ureche sau cronica cantacuzinească, care i-ar fi spus că nu din ţinutul Halaoş a putut eşi Radul Vodă Negrul în ţara muntenească.

Consultarea hărţii Ardealului îi servi lui Cantemir pentru a-şi temeinici o teorie nouă, care ar rezuma opiniile autorului relative la stăruinţa noastră în Dacia. Vom vedea că edificiul construit de Cantemir apare azi neterminat chiar ca faţadă; meşterul n'a avut răgazul să instaleze lumina sintezii în labirintul căilor sale de raţionament istoric. Măestria clădirii impune. Aproape cu o sută de ani înainte de Sulzer a întrebuinţat Cantemir o zăpăcitoare bogăţie de izvoare.

In baza scriitorului „Marin" constată că Romînii însoţiţi cu Săcuii au oprit la defileurile munţilor pe Tătarii lui Batu sau „Batie", cum îi zice Cantemir. „Singure numai aceste doui neamuri, au tîmpit nasul acelor vrăjmaşi, şi de toate alalte a Evropii neamuri, nebiruiţi varvari"[3] Romînii „ceşti dincoace de munţi" —continuă Cantemir,—din Moldova şi Tara-Romînească ar fi părăsit locurile lor de şes şi pe la Cîmpulung, pela Ocna, pela Tazlău, pela Trotuş „şi pre la alte trecători" au oprit năvala lui Batie". Apropierile lui Cantemir mai departe sînt foarte îndrăz-

1. Pentru acestea vezi I. Minea, Din trecutul stăpînirii romîneşti asupra Ardealului, Buc, 1914; A. Bunea, Stăpînii ţării Oltului, Disc. de recept. la Acad. Rom.; Al. Lăpedatu, Vinţul şi Vurpărul în Buletinul Com. Mon. ist. an 1913; I. Băcilă, în *Anuarul* d-lui S. Mehedinţi; Şt. Meteş, Moşiile Domnilor şi boierilor romîni din ţările romîne în Ardeal şi Ungaria, Arad, 1925. Cf. şi N. Iorga, Revista istorică, XI, 1925, pag. 327—8.; V. Motogna în Anuarul Institutului de Istorie Naţională, Cluj, II, 1924, pag. 315 şi urm.

2 Pag. 474.

3 Pag. 465.

nețe. El se hazardează a prezinta conjecturi și cînd izvoarele erau de mațenie desnădăjduitoare.

Romînii, care la defileurile estcarpatice opun front de luptă și rezistență Tătarilor, au trebuit să aibă un domn. Din istoricii bizantini Cantemir știa că pela anul 1206 era Ioan „acel a tuturor Romînilor vestit domn", căruia greșit îi mai zice autorul nostru și Ioan Vodă Alexie. Pela 1236—altă dată scrie 1237 [1] sau 1246 [2] Romînii au rezistat Tătarilor subt acest domn Ioan, sau subt vre-un fiu sau nepot al acestuia. Pe acest fiu sau nepot l-a putut chema Dragoș Vodă sau Radul Vodă [3] sau Bogdan Vodă. Iată dece, conchide Cantemir, n'au dreptate Misail Simion și Istratie „carile și logofăt al triile au fost la rapăos t părintele nostru, Constantin Voevod Cantemir" [4], cînd scriu că Dragoș Vodă cu oamenii săi „să fi fost strînsură de oameni proș i, adecă păstori, carii îș țin viața prin munți, cu oile, apoi din păstori îi face vînători și cu tîmplarea vînatului să fie trecut munții din Ardial spre Moldova, și așea să fie descălecat țeara Moldovii, cu acea strînsură de oameni, între carii să fi fost și Unguri și Ruși, și altele ca acestea blojărituri" [5].

Legătura istorică, pe care o stabilește Cantemir între imperiul assanesc și Romînii norddunăreni, este firește arbitrară. I-o impuneau însă împrejurările de informație ale lui. Cu mijloacele și știrile vremii sale, Cantemir n'avea de unde să reconstruiască adevăratul tablou sinoptic al creării și soartei Romaniei orientale, din care derivă neamul romînesc. In izvoarele sale găsise fastele imperiului assanesc și în cutele acestora începînd dela Ioniță împăratul introduce destinele romînității sud- și estcarpatice, ba chiar și ale Romînilor ardeleni.

Cum face Cantemir legătura?

Cantemir se leagă greșit de un pasagiu din cronica lui Nichita Choniate. Acesta scrisese că Ion, craiul bulgăresc—Ion Alexie, domnul—legînd prietinie cu Latinii din Constantinopol [6] a ajutat pe împăratul țarigrădean Henric să ocupe în contra Grecilor regiuni din Thessalia, Peloponez etc. Intărindu-se, Henric a ocupat și cetățile „cari le apucase Ion Alexie în Thrachia și Misia". Cantemir identifică pe Ioniță împăratul cu Ion Alexie; de aceia trage numaidecît concluzia că Romînii din Mesia asupriți acum de Bulgari și Latini trec Dunărea în Muntenia și Moldova, pentru că după 16 ani [7] —într'alt loc are 17 ani [8] —să poată avea rolul descris de istoricul „Marin" cu prilejul năvălirii Tătarilor lui Batu.

---

1 Pag. 467.
2 Pag. 478.
3 Pag. 465, 474.
4 Pag. 472.
5 Ibidem și 475.
6 Pag. 466.
7 Pag. 466.
8 Pag. 467.

In urma grabei, cu care voia să aranjeze pentru tipar partea întâia a *Hronicului*, Cantemir n'are timp să-şi controleze expunerea, să înlăture contrazicerile, să curețe discuția „de spinii şi de zizaniile, carile în țarina adevăratei istorii s'au ijdărît", expunerea cărții a X-a este uneori fără coheziune, cum e orice contaminare, cînd nu s'a asimilat şi coordonat cu toată grija materialul de informație. Până aici înesemnase de atîtea ori cu creionul roşu al afirmației sale dogmatice că Romînii au stat neclătiți între hotarele Daciei. In legătură cu aceasta amintim că adoptă părerea lui Leunclavius, care deriva numele Bogdania al Moldovei dela acel Bogdan toparh, despre care la Chedrinos cetise că s'a închinat şi alipit la Vasile Bulgaroctonul [1]. Fără să socotească distanța anilor Cantemir consideră pe acest Bogdan ca stăpînitor al tuturor Romînilor, care s'a despărțit de protecția lui Carol cel Mare, subt care trăiseră până la această dată „Dații" [2]. Imediat mai sus admisese un hiat de locuințe romîneşti în Ardeal, iar acum stabileşte un hiat şi pentru Moldova şi Muntenia, care ar ține până la anul 1210, anul, în care împăratul Henric a cucerit cetățile din Mesia şi deci a provocat „treacerea Romînilor peste Dunăre înapoi" [3]. Acelaşi Cantemir mai înainte repetase părerea lui Nichita Honiatis că Vlahii din Mesia vremii sale sînt revărsați de peste Dunăre, precum şi judecata lui Chalkondyles că Dacii, cum zice acest scriitor bizantin Romînilor norddunăreni, nu se deosebesc de Vlahii din Balcani, despre care Vlahi principele-scriitor ştie că „şi acmu mulțime de dînşii prin satele Ioanninii, în Epir, lăcuesc" [4]. Şi după aceasta însemnă într'altă parte despre o parte a Romînilor din Balcani: „iară carii s'au fost întins până în Epir la Greția, acolo au şi rămas" [5].

Mai tîrziu autorul *Hronicului* însemnă într'o paranteză că, deşi Romînii au cuprins multe locuri în Mesia, totuşi „aşezămîntul lor mai de temeiu" a fost la nord de Dunăre, unde se refugiază revanşa primei încercări de răscoală a lui Petru şi Asan [6].

Orice cetitor al *Hronicului* nu trebue să piardă din vedere aici faptul că autorul-principe în primul rînd încearcă să dezlege în opera sa problema pusă fără nici un semn de întrebare, aprobată în întregime de istoriografia noastră de mai înainte: Ureche, interpolatorii acestuia, apoi Costineştii, că după invazia tătărească n'ar mai fi fost stat romînesc la sud şi est de Carpați, până la descălecatul lui Dragoş şi Radu Negru. Continuarea ființării Romînilor în state proprii pe locurile, unde mai tîrziu a fost Muntenia, dar mai ales chestiunea Moldovei în acest senz l-a interesat pe Dimitrie Cantemir.

Procedeul lui Cantemir şi stăruința de a-şi dovedi teza, im-

---

1 Pag. 377.
2 Pag. 396.
3 Ibidem; cf. şi pag. 431-2.
4 Pag. 397—8.
5 Pag. 466.
6 Pag. 402—3.

presionează prin mulţimea, disparitatea izvoarelor şi argumentelor.

Dupăce a admis că pela 1210 Romînii din Mesia au trecut la nordul Dunării şi dupăce utilizînd un izvor mult posterior apără Ardealul în contra Tatarilor cu aceşti Romîni, care aveau într'ajutor pe Săcui, ne informează că regele Bela a aşezat pe aceşti Romîni în Ardeal, care de aci înainte avea o parte muntenească şi o parte moldovenească. Nu se interesează Cantemir, ce au devenit colonii romani stabiliţi în regiuni ardeleneşti, despre care mai înainte nu odată scrisese că nu s'au clătit de pe vechile locuri de colonizare. Singura lui preocupare fiind să arate continuitatea statului romîn în Moldova, găseşte prilej să argumenteze că nu toţi Romînii s'au retras dinaintea lui Batie în Ardeal, fiindcă „o samă de Romîni, carii şi pe vreamea lui Batie, tot au fost rămas prin cetăţile de pe malul Dunării până în Marea Neagră. In decada a 2-a a lui Bonfini cetise Cantemir că regele Carol Robert a luat cetatea Severinului dela banul, care atunci „acolo stăpînea alaltă ţară a Vlahii, care n'are ape (carea se înţeleage Basarabia, sau precum noi acmu cu nume tătăresc îi zicem Bugiacul), şi se întinde până la Marea Neagră" 1.

Aici argumentarea lui Cantemir se înfundă într'un labirint, din care cu greu găsim ieşirea spre adevăr. Evenimente din epoce foarte depărtate una de cealaltă sînt quasi legate în lanţul unei argumentaţii, care trebuia să verifice teza lui Cantemir. Acesta se grăbia să-şi dea *Hronicul* la tipar şi dacă revizuind şi traducînd capitole separate putea să dea pentru sine concluzii valabile, toată dezorientarea argumentaţiei apare, numai cînd se aşează alături rezultatele diverselor capitole. Limitarea continuă a afirmaţiilor generale anticipate, revenirea fără de număr la teza veche în forme tot mai noi îngreuia autorului însuşi reprivirea generală.

Inainte de a scrie despre stăruinţa elementului romînesc în cetăţile paristrice şi înainte şi după năvălirea Tătarilor, susţinuse fără să facă nici o rezervă că „pe locurile, carile sînt acmu a Moldovii, de peste Prut până în Nistru, şi de peste Nistru până la Buh, şi până în Nipru, în urma lui Batie, au rămas lăcuitori, Tătarii ce le zicea Comani (aceştea sînt acmu Tătarii, carii se chiamă Cobani" 2. Nu ne interesează că pentru Cantemir Tătarii lui Batu sînt acelaşi popor cu Comanii din vremea împăratului Isac Anghel, ci că terminînd lectura *Hronicului* în acest loc, subt impresia afirmaţiilor de aici cu greu ne-am putea aştepta la concluzia autorului pentru acel element romînesc, despre care el crede că s'a păstrat prin cetăţile dunărene. Fiindcă Severinul din 1330 îl pun evenimentele în legătură cu craii ungureşti, Cantemir se întreabă şi răspunde „cînd au luat protecţia crailor ungureşti" 3 Romînii rămaşi prin cetăţile dunărene.

1 Pag. 467.
2 Pag. 468.
3 Pag. 467.

Cu această ocazie autorul găseşte prilej să rezolve şi problema originii Basarabilor. Romînii aceştia ar fi luat protecţia crailor ungureşti pela anul 1222. Interpretînd greşit pe Bonfini („decada 2, cartea 9") „de atîtea ori dela noi lăudat", admite şi greşeşte că pela 1222 era crai Carol — este evident vorba de Carol Robert, — apoi continuă: locuitorii romîni din ţara muntenească şi de „pe Dunăre în sus, până la Severin, aşea pe Dunăre în gios, până la Marea Neagră" erau subt suzeranitatea regelui unguresc, iar banul de Severin „puterii sale bizuindu-se" a pornit şi în contra cetăţii Severinului, pe care a ocupat-o. Cantemir mai ştie că regii unguri depe la anul 1222 până la anul 1270 se întitulau şi regi ai Galiţiei. Intr'o ediţie cu note a lui Leunclavius, unde cetise această informaţie necomplectă, se adăoga că Galiţia ar fi tot una cu Valachia şi atunci Cantemir triumfător conchide: pela anul 1222 exista ţara Valachia, care fiindcă după Bonfini „n'are ape", era Basarabia, stăpînitorul ei se zicea ban; dela numele Galiţia derivă numele Galaţilor; locuitorii ţării acesteia, care în timpul năvălirii lui Batie n'au încăput prin cetăţi „s'au tras spre Severin, şi peste Olt, unde şi la stăpinila băniască unii dintr'înşii au ajuns 1. Cantemir leagă cu această ocazie, cum procedase şi'n *Descriptio Moldaviae*, vremurile vechi de timpul sieşi contimporan, fiindcă aşa explică: „deci ori de pe aceşti Băsărăbeşti, ori de pe banii, carii stăpînia Severinul, şi până astăzi, banii în ţara munteniască, macar că supt ascultarea şi voia domnului sînt, însă după privileghiile poate fi, carile d'inceput au fost avînd, şi la boerie sînt mai de frunte, şi altă puteare au peste Olt, nu numai a giudeca, ce şi cu moarte, pre vinovaţi a căzni" 2.

Nu ne interesează aici în primul rînd concluziile lui Cantemir şi inextricabila reconstruire istorică, ci mijloacele şi calea, pe care înaintează cercetarea sa. Care dintre istoriografii cunoscuţi pe această vreme mai recurgea la diplome şi, cum vom vedea, şi la inscripţii ? E un procedeu nou de cercetare, un drum necunoscut, pe care-l inaugurează la noi, dar şi'n cealaltă Europă Dimitrie Cantemir. El se opreşte cu cea mai deplină satisfacţie evlavioasă înaintea oricărei fărîme a îndepărtatului nostru trecut. Marele exilat n'avea la dispoziţie colecţii de documente, cum avem noi azi, nici arheologia nu îmbia secretele nebănuite ale civilizaţiei din vremurile trecute. Insuficienţa informaţiei îl constrînge a fi dialecticianul, care de cele mai multe ori este avizat la resorturile raţiunii sale, cînd reclădeşte adevărul aşa de ascuns al trecutului. Nu constitue deci nici un merit a critica insuficienţa informaţiei: opera lui Cantemir trebue judecată în cadrul vremii sale, deasupra cercetătorilor căreia se ridică nu numai prin noutatea mijloacelor moderne, la care recurge cercetarea sa, ci şi prin sistemul de cercetare comparată a epocilor istoriei noastre.

1 Pag. 466, cf. şi pag. 445 6, 452.
2 Pag. 468.

Astăzi noi ştim că Galiţia figura în titlul regilor unguri mult înainte de anul 1222, ştim că lupta dela Severin s'a dat în anul 1330, ştim că bănia muntenească şi-a adăogat toată importanţa din vremea Craioveştilor, rude ale lui Vladislav II, rude ale lui Basarab Ţepeluş, favoriţi şi favorizaţi de Vlad Vodă Călugărul, de fiul acestuia, care ca domn s'a zis Radu (IV) cel Mare etc., că bănia de Severin este anterioară mult lui Radu „Negru", dar nu în senzul explicaţiei lui Cantemir, ştim că Basarabii de origine nu s din Bugeacul vremii lui Cantemir; ştim însă că acest Bugeac se zicea încă în sec. XV Basarabia, nume, subt care mai ales Polonii vorbiau de Ţara-Romînească etc. Să aruncăm deci din mînă Hronicul lui Cantemir ca ceva nefolositor? Aurul — şi cartea lui Cantemir, am văzut pentru vremea sa era o carte de rară cercetare — trebue svîrlit, cînd îl găsim în sgura minereului?

Ştiinţa vremii sale nu-i oferia mai mult, decît atari ispite de confuzii. Leunclavius adoptînd părerea lui Cureus, secretarul împăratului Maximilian II, scrisese: „Basarabia... iaste olatul cel mai de laturi a ţării Moldovii până la Marea Neagră, în care olat se cuprinde Chilia şi Moncastrul (Cetatea Albă). Iară acest nume l-au luat dela Bessii, carii odată au lăcuit în Thracia" 1. Oare istoriografia noastră mai nouă n'a pus în legătură originea numelui Basarab cu vechii Bessi şi cu Bessapara pornind dela această interpretare, apoi dela un studiu al lui Tomaschek? 2 Din acelaşi Leunclavie cetind a scris Cantemir că secretarul Cureus a văzut la curtea împărătescului său stăpân pe un Nicolae Basarab, care arăta „uricile... cu peceţi de plumb... şi une mărturii a Veneţienilor", dovezi că era din Basarabia. Adoptînd confuzia din notele leunclaviene că Basarabia din sec. XVI, ar fi egală cu Ţara-Romînească, dar şi cu Bugeagul, de unde au pornit Basarabii, că Galiţia din titlul regilor ungureşti ar fi tot una cu Vlahia, continuă a primi şi alte ştiri, că Severinul a fost zidit de împăratul Sever, că vorba ban vine dela bando, sau banderium, deci banul era ca şi φλαμουλάρις al Grecilor sau sangiac begul Turcilor; de ce n'ar admite încheierea unui pasagiu confuz din Chalkondyles, care a scris că Λευκόπολις a fost odată capitala Moldovei? Cantemir însă precizează că Cetatea Albă n'a fost reşedinţă domnească după înapoierea lui Dragoş, ci „scaunul stăpînitorilor acelor Romîni, carii şi mai denaint, şi pe vreamea prăzii lui Batie, prin cetăţile de pre marginile Dunării, neclătiţi au rămas, adecă, de la Marea Neagră, până la Severin" 3.

Introducerea cronicei cantacuzineşti cu povestirea vremurilor dela Radu Negru până la Constantin Brincoveanu, îi sugerase lui Cantemir admiterea posibilităţii de a face legături

1 Pag. 468

2 D. Onciul. Originile principatelor române, Bucureşti 1899. Vezi şi lucrările lui Hasdeu despre Negru Vodă.

3 Pag. 469.

între izvoare aşa de disparate, ca să ajungă la concluzia considerată „fără greş“: „o samă de Romîni, şi mai denainte, şi mai pre urmă de prada lui Batie să fie fost rămas neclătiţi pre locurile sale, şi ales prin cetăţile, de la Cetatea Albă, precum am şi mai zis, până la Severin; şi precum acel nărod băsărăbesc sculîndu se de pe cîmpii Bassarabii, să se fie tras spre pădurile Oltului, şi acolo deciia să fie rămas locaşi; de la carii şi astăzi familiia Băsărăbeştilor în Ţara-Romînească se trage, luînd adecă stăpînitoriul, sau banul lor de atuncea, nume de pe numele nărodului, din care familiie şi domni vestiţi au ieşit în ţara muntenească.“

Dacă admite Cantemir tradiţia descălecatului muntean în senzul cronicii cantacuzineşti — este vorba de cronica lui Stoica Ludescul — şi încearcă să-i aşeze temeiul de istorie generală dînd cu cîţiva ani înapoi numai anul înapoierii din bejenie 1, acelaşi autor are multe de spus în contra afirmaţiilor cetite în cronica lui Ureche şi adaoselor lui Misail măzacul, căruia aici îi zice Călugărul, şi Simion, 2 nu găseşte nici un motiv să adopte celace spun „aceaste leatopisete, cariie acmu prin mînile noastră se poartă.“ In manuscrisul, ce-l avea cu cronica lui Ureche, Cantemir cetise că Ureche a avut „hronicul cel moldovenesc“, care „au fost însemnînd viiaţa domnilor, de la Dragoş Vodă numai până la Petăr Vodă Şchiopul“. 3 Cantemir este de părere că hronicul moldovenesc cunoscut lui Ureche este acelaşi cu acela, pe care l-au avut Misail şi Simion, crede că „adăosăturile basnelor“, ac ştia „din uscata tidva lor li-au scornit“, acelaşi regretă că nu a putut avea acel hronic vechiu, din care „pentru alţi Romîni, carii au mai rămas pe supt munţi, şi pre la locuri mai tari, şi după năpada lui Batie, multă lumină“ şi „înştiinţarea adevărului“ ar fi avut. 4. Cantemir se înşela în aşteptările sale. S'a dovedit că hronicul moldovenesc adică citat şi utilizat de Ureche era un letopiseţ de forma celui cunoscut azi şi zis *letopiseţul lui Azarie*, iar *letopiseţul moldovenesc* cunoscut numai lui Simion Dascălul, nu şi lui Misail — rolul lui Istratie este încă prin insuficienţa informaţiei destul de obscur — se deosebia prin mai multă informaţie, prin multă tradiţie, prin epoci mai nouă, pe care le expunea din istoria moldovenească, de letopiseţul moldovenesc utilizat de cronicarul Ureche. 5

Are însă Cantemir toată dreptatea, cînd se întreabă, de ce adică cojocari unguri au putut să fie la Suceava, ca şi «nişte

---

1 Vezi şi explicarea interesantă, pe care D. Onciul o dă acestei prefeţe a cronicii cantacuzineşti (D. Onciul, Originile principatelor romîne).

2 Cantemir n'avea de unde să ştie mai mult ori mai puţin exact rolul interpolatorilor cronicii lui Ureche. Mai nou vezi I. Minea, Intre păreri şi ipoteze (cetind despre cronica lui Ureche) în „Viaţa Romînească“, l. c.

3 Pag. 470

4 Pag. 471

5 Vezi lucrarea mea din „Viaţa Romînească“, an. 1925.

olari la Bae, şi... un Iaţco Rus la satul, carile de pe numele acelui Rus, şi acmu să se fie chemînd Ieţcanii», iar Romînii, locuitorii «cei de moşie» să nu fi putut fi? 1 Dela înălţimea ştiinţei sale Cantemir declară deci „adăosăturile" drept „basne din slabi şi proşti crieri scornite." 2 Acelaşi subliniază că respinge şi „basna" despre explicarea capului de bou din pecetea ţării, refuză să crează că stema ţării ar avea vre-o legătură cu boul sălbatec, pe care l-ar fi gonit o căţea numită Molda, de pe numele căreia s'a chemat apa, Moldova, iar de pe numele apei, ţara. Stema ţării e dela *Caput bovis*, cetate ridicată de Traian, iar numele ţării este mai vechiu decît cucerirea romană, derivă dela *Molisdavia*, adică Davia moale, cum se chema o parte din Dacia. Tîrgul Romanului a fost în vremea romană: *Forum Romanorum* 3). Ca satisfacţie cetise Cantemir, primul *latinist* al istoriografiei noastre, acestea în cartea lui Bonfini şi încheie constatările sale exclamînd: „aceastea.. istoriia adevărată aşea le va, aşea le zice iară nu scornite.. din floace de cojoc şi din hîrburi de oale". Pentru detalii autorul trimite la „cartea hotărîrii ţării Moldovii, pre care *cu patru ani mai înnainte* în limba lătiniască am scris-o". 4 in *Descriptio Moldaviae* există titlul unui capitol despre stema ţării, capitol, care nu l avem scris, dar care s'ar fi redactat de bunăseamă în prefacerea romînească. Cantemir a promis această prefacere, 5 dar nu a avut timp s-o mai dea. Prefacerea promisă ar fi însemnat remanierea şi altor părţi din *Descriptio*, în senzul *Hronicului*.

Cantemir continuă restituirea adevărului şi mai departe faţă de interpolatorii lui Ureche. Nu-i convenia lui Cantemir că aceşti interpolatori scriseseră despre însoţitorii lui Dragoş Vodă că ar fi fost vînători sau altădată păstori „strînsură de oameni proşti". Principele mîndru de evghenia noastră scrisese că Romînii au trecut pela anul 1210 cu domnul lor Ion la nord de Dunăre. Nu ne interesează abizul de contradicţie, în care se aşează aici Cantemir faţă de ce afirmase de atîtea ori mai înainte despre stăruinţa noastră în Dacia. Aici admite că Gepizii au scos elementul romînesc din Ardeal, care s'a umplut însă de Romînii retraşi cu domnii lor aici dinaintea furiei Tătarilor invadatori, Romîni din Muntenia şi Romîni din Moldova, unde au mai rămas numai prin cetăţile dunărene şi pe subt munte. Domnul acestei bejenii romîneşti a fost sau Ion Alexie sau vre-un fec'or de-al lui, poate Bogdan? Acest Bogdan a pu'ut avea şi porecla Negrul, ca şi Radul Vodă din ţara muntenească. Adaogă Cantemir imediat: doar în izvoarele istorice se scrie despre Μελανή Βλαχία (Vlahia neagră) şi Μελανή Βογδανία (Bogdania nea-

---

1 Pag. 471
2 Ibidem
3 Ibidem
4 Pag. 472. Cf. şi G. Pascu, Viaţa şi operele lui D. Cantemir, Bucureşti, 1924, pag. 50.
5 Ibidem.

gră, iar la Chalkondyles domnul moldovean se zice: ἄρχων τῆς μελανῆς Βογδυνίας, de unde istoricii turci au luat numirea *Caraiflac* pentru Ţara-Romînească şi Cara-Bogdan pentru Moldova.

După ce au plecat Tătarii, unii din Romînii refugiaţi în Ardeal s'au înapoiat „la locurile sale ceale de moşie" şi adică cu domnii lor, „iară nu cu strînsură din păstori, precum măzacii pomenesc". Dragoş Vodă, fiul lui Bogdan Vodă în Moldova, iar Radul Vodă Negrul, despre care autorul admite că a putut fi frate sau văr cu Bogdan, în Ţara-Romînească.

Socotelile şi concluziile lui Cantemir se complică acum imediat şi mai mult.

Nicolae Costin repetase în prefacerea operei paterne ştirea găsită în cartea lui Bonfini, că în vremea craiului unguresc, Ludovic I (1342—1382) Bogdan Vodă a trecut din Maramureş în Moldova 1. Cantemir, care cetise despre lupta cu Tătarii hanului *Atlan* (în loc de Atlam al cronicii ungureşti), nu admite aceasta. El scrisese doară că Romînii refugiaţi în Moldova, trăiseră în Ardeal subt un Bogdan Vodă înainte de înapoierea lor subt Dragoş Vodă. Acelaşi cetise că un Ştefan Voevod a condus lupta victorioasă în contra amintitului han tătăresc. Evenimentul acesta este povestit de cronici ungureşti ca întîmplat în vremea craiului Ludovic. Cum argumentează faţă de aceste ştiri Cantemir? Hanul Atlan cu „alte poiade de Tătari" (*altele*, pentru ca să le deosebiască de hoardele hanului Batu) năvălise în Moldova. Din Ştefan Voevod al Ardealului, care s'a luptat cu Tătarii, face un Ştefan Vodă al Moldovei. Acesta dinaintea Tătarilor se refugiază în Ardeal, de unde după plecarea Tătarilor „cu bejeniile sale, iară s'au întors la Moldova" 2. Cantemir este de părere că Bonfini „nu zice, precum acel Bogdan Vodă atuncea întâiu să fie ieşit dela Ardial în Moldova, ce zice că rădicîndu-se Tătarîi de pe Moldova, Bogdan Vodă, iarăşi s'au întors la locul său. Din acest Ştefan Voevod al Ardealului Cantemir face un Ştefan Vodă al Moldovii şi e dispus să scrie că acest Ştefan Vodă „cu porecla Bogdan" a putut fi ficiorul lui Dragoş Vodă şi nepot lui Bogdan Vodă 3.

Bonfini nu ştie nimic despre Dragoş Vodă. Ştirea luată de el dela biograful regelui Ludovic I dă într'adevăr aparenţa că cu acel Bogdan plecat din Maramureş se întemeiază Moldova.

---

1 Până azi nu s'a publicat un manuscris costinian cu această ştire. C. Giurescu n'are în aparat acest adaos făcut de Nicolae Costin (Miron Costin, De neamul Moldovenilor, ed. C. Giurescu, Bucureşti, 1914).

2 Pag. 475

3 Ibidem. Cu totul altfel prezintă lupta lui Ştefan voevod ardelenesc, autorul cronicei cantacuzineşti mult interpolate (ed. St. Nicolaescu în Revista pentru istorie etc. an. 1910, vol. XI. Partea I. pag. 106—7. Lupta cu Tătarii se dă în *Treiscaune* ş rolul de conducător il are Nicolae Alexandru Vodă, domnul Ţării-Romîneşti. Cf. I. Minea, Relaţiunile politice dintre Ţara-Romînească şi Ungaria subt Ludovic I, în *Conv. lit.*, 1910, pag. 1121 şi urm.

Cantemir eliminează din cele două ştiri elementele, care fac opoziţie teoriei sale. In senzul vederilor sale Romînii au fost numai într'o bejenie ardelenească, de unde s'au înapoiat după aşezarea valurilor politice ale năvălirii tătăreşti. Cum putea el altfel face legătura evenimentelor cu ştirea, pe care a găsit-o într'un cronicar bizantin şi fiindcă ştirea e o relaţie şi despre Paleologii reveniţi la Constantinopol, Cantemir consacră mai întâiu un capitol, care lămureşte sfîrşitul imperiului latin din Constantinopol, arătînd înapoierea şi succesele noilor împăraţi de viţă paleologă 1, succese, pe care le ap'audează. După această prefaţă inutilă cu ştiri luate din Nichifor Grigoras, ne prezintă Cantemir ştirea, care în argumentarea cantemiriană înlătura datele cronicăreşti despre începutul principatelor romîne.

Importanţa acesteia era aşa de mare, încît autorul se crede obligat a o însoţi de următoarea teorie: „frumos şi adevărat iaste cuvîntul, carile zic bătrînii noştri că nime nu poate şti mai mult pe altul, decît singur pe sine; însă pentru căci ştiinţa pentru sine iaste mai grea decît toate ştiinţele, pentru aceia pentru sine, mai mult trebue să crează pe altul, decît pe sine. Socoteala acestui cuvînt iaste aceasta că cine îşi creade mai mult şie, decît altuia, în greşala trufiii să nu cază, peste putinţă iaste; iară cînd pentru sine, mai mult altuia, decît şie creade, atuncea cu multul mai vîrtos îşi stăruiaşte ştiinţa, carea în sine, şi pentru sine are. Cu acesta dar chip, cînd pentru lucrurile noastre, veri bune ar fi, veri proaste, nu noi, ce streinii mărturisesc, atuncea cu bună samă, şi pentru ştiinţa, carea avem în noi, putem fi adeveriţi; şi de probozirea şi cleveta altora păziţi, şi feriţi ne putem ţinea. Deci dară, cu această pravilă, şi noi adeverinţa istorii, ce vom să aducem urzind, cealea ce dela alţii pentru noi se mărturisesc, la mijloc a aduce purcedem" 2. Numai după această introducere ceremonioasă ne arată Cantemir, ce a cetit în cronica lui Nichifor Grigoras, unde s'ă scris că puternicul craiu sîrbesc, care ceruse mîna Evdochiei, surorei împăratului Andronic Paleologul, avusese ca primă soţie pe fiica domnului Vlahiei 3. (Τῇ γὰρ πρώτῃ θυγατρὶ τὸν τῆς Βλαχίας ἄρχοντος οὔσῃ χρόνους τινὰς συνοικήσας εἶτα αὐτὴν μὲν ἔπεμψεν εἰς τὴν θρεψαμένην).

Nichifor Grigoras (I, cartea 6, cap. 9) nu numeşte pe craiul sîrb, dar nici pe arhontele din Vlahia, ne dă însă lămurirea că soţia a treia a aceluia a fost fiica lui Stendoslav, arhontele Bulgariei. Din letopiseţul sîrbesc (glava 93) află Cantemir că Milutin craiul sîrbesc a luat în căsătorie pe fiica lui Andronic. Din această căsătorie se naşte un fiu Constantin, în favorul căruia noua soţie crăiască, Simonida, va intriga încontra fiului crăesc Ştefan născut din altă căsătorie. Ştefan este orbit, dar în Constantinopol îşi recapătă vederea, vine, răstoarnă şi omoară pe Constantin ajuns craiu după moartea lui Milutin. Tot din Grigo-

1 Pag. 476 şi urm.
2 Pag. 478.
3 Pag. 478 şi urm.

ras ştie Cantemir că Simonida era fiica lui Andronic, care soru-sa refuzînd a dat pe fiica sa după craiul sîrbesc, deşi era numai copilă de cinci ani. Din Pahimeris (cartea I, cap. 31) se lămureşte că nunta s'a făcut la anul 1299, cînd Milutin era de 45 ani şi după vorba lui Grigoras cu 5 ani mai bătrîn decît noul său socru. Cantemir socoteşte apoi că, dacă Milutin s'a căsătorit pentru întăia oară pe la 20 ani, atunci căsătoria lui cu fata domnului romîn a putut fi în anul 1274, ori dacă mai de vreme, mai înainte, şi deci pela 1274 sau mai înainte era o ţară romînească „cu domnie intemeiată şi aşezată". Numai admiţînd acest din urmă fapt putem înţelege, dece Milutin a luat în căsătorie pe fiica domnului romîn, care n'a putut fi „om prost şi necunoscut". Evghenia romînească l-a atras pe Milutin, caşi cea grecească.

Cantemir subliniază satisfacţia sa că „fără prepus" a putut dovedi existenţa unei domnii romîneşti aşezate şi întemeiate „cu cîţiva ani mai denainte, decît cum pun hronicile noastre ieşirile domnilor de la Ardial"1. Acelaşi este sigur că Milutin a fost acel craiu sîrb. Oricît s'a silit să identifice pe domnul romîn, informaţiile nu i-au dat nici un răspuns. Răspunde însă că acel domn nu poate fi acel stăpînitor peste Romînii rămaşi după prada lui Batie prin cetăţile de pe ţărmurii Dunării, fiindcă aceştia erau subt ascultarea crailor ungureşti. Peste aceştia era un ban, nu domn al Vlahiii. Cantemir este dispus să admită că domnul romîn, socrul lui Milutin, n'a putut fi decît Radul Vodă Negrul sau Dragoş Vodă, a căror ţară prin urmare nu apare ca atunci de iznoavă descălecată „ce ca cum din bejenii întorcîndu-se şi pre la locurile şi moşiile sale aşezîndu-se, în curîndă vreame ş'au innoit şi ş'au tocmit toate lucrurile"2. Cantemir avea dreptate în general, dacă nu putem afirma aceasta şi pentru amănuntele date, puţine şi deci admiţînd ipoteze, ca totdeauna, cînd informaţia se ţărmureşte la prea puţine date. Este ştiut că înainte de anul descălecării dat de cronici diploma pentru Ioaniţi din 1247 ne arată organizaţii politice de mult aşezate, cu specială civilizaţie, la sud de Carpaţi etc.

Primul şi singurul volum al Hronicului se termină cu o discuţie de date. Cantemir şi-a pus întrebarea: dacă cronica cantacuzinească arată că Radul Vodă a ieşit în ţara munteanească la anul 1290 şi Ureche are o dată ulterioară anului 1274, în care sau în apropiere de care an acel domn romîn şi-a serbat căsătoria fiicei sale cu craiul Milutin, unde este adevărul? Discuţia asupra datei descălecării Moldovei se complică şi prin faptul că nu toate izvoadele cetite de Cantemir dedeau acelaşi an. Cronica lui Ureche în copia lui Cantemir avea anul dela Adam 6821, deci 1313, iar un izvod avut de Nicolae Costin dedea anul 6807, deci dela Hs. 1299, iar Nicolae Costin „nu ştim cu ce socoteală" da anul 1352, ceiace arată—spune Cantemir—că e greşit prin însăşi

1 Pag. 482.
2 Ibidem.

cronica lui Ureche, care după istorici leşeşti povesteşte războiul dintre Petru şi Ştefan în anul 6867 sau 1359. Cantemir greşeşte însă cînd susţine că Petru şi Ştefan erau fiii unui Ştefan Vodă, care a domnit după Roman (I) Vodă şi specifică locul luptei, adică codrii Cosminului, în loc de codrii Şipinţilor, unde a avut loc lupta[1].

Cu anul sau în jurul anului 1274 se termină expunerea din primul volum al *Hronicului.*

Atît fusese şi Historia Moldo-Vlachica ca întindere a povestirei? Trata opusculul scris latineşte şi epocile următoare până la 1661, aşa cum s'a presupus.[2] Toate dovezile sînt contrare acestei presupuneri. Reconstruirea istoriei redactării Hronicului înlătură posibilitatea că schiţa latinească, ce a fost într'adevăr Historia Moldo-Valachica, a cuprins povestirea istoriei romîne până la anul 1661. Am văzut că *Hronicul* cu 9 cărţi era gata la începutul anului 1719, iar cartea a X s'a scris după 22 Ianuarie 1721[3]. In cursul celor 9 cărţi trimite adică Cantemir la pacea încheiată în Pojarevaţ „la anul trecut“.[4] Precuvîntarea următoare prolegomenelor aminteşte de moartea lui Carol XII, care s'a întîmplat la 11 Decemvre 1718.[5] In aceiaşi precuvîntare autorul spune că „în anul de curînd trecut" — sîntem deci foarte aproape de sfîrşitul anului 1718 — a cules toate ştirile pentru vremea dela August până la înapoierea lui Dragoş din Ardeal, iar în 1719 a cules ştirile pentru epoca cuprinsă în opera cronicărească a lui Ureche şi Miron Costin. Toate acestea lipsiau evident în Historia Moldo-Vlachica.

Concluzia din cele de până aici, în acest senz nu este imperios sigură, căci repetăm: n'avem nici un motiv să nu admitem că prefaţa generală dela începutul *Hronicului* era scrisă latineşte şi romîneşte în anul 1717, adică la distanţă de 1610 ani după colonizarea Daciei. Dar se poate presupune că datele din precuvîntare, care o arată scrisă în 1719, ar putea fi adaosuri ulterioare ale lui Cantemir, pe care adaosuri copistul le-a introdus în text? Altă anorganicitate a *Hronicului* a fost scoasă în evidenţă, dar lipsa de contraziceri în datele istoriei Hronicului, ne impune să admitem sau că autorul a armonizat adaosurile referitoare la fazele activităţii sale, care în cele 9 cărţi apar necontrazicătoare între olaltă în senzul explicaţiilor date mai sus, sau că ele reprezintă părţi integrante din continuitatea povestirii, cum este într'adevăr cazul.

Nicăiri în cursul povestirii din Hronic nu trimite la prefacerea unui text latin pentru evenimente de după anul descălecatului al

---

1 Pag. 483. Pentru lupta din codrii Şipinţilor vezi şi I. Minea, Informaţiile româneşti ale cronicii lui Ian Dlugosz, Iaşi, 1926, pag. 13 şi urm.

2 G. Pascu, op. cit., pag 73.

3 Hronic, pag. 49; Precuvîntare de Tocilescu, pag. XVIII.

4 Hronic, pag. 69.

5 Pag. 176.

doilea. Cînd își arată rîvna romînească și ne spune că și-a luat „de iznoavă osteninţă" de a traduce romînește, ce a alcătuit latinește, se referă imediat la prolegomene, care ne lasă impresia că reprezintă forma latină a *Hronicului* și deci această formă latină nu trecea dincolo de vremea lui Dragoș și Radu Negru.

In *Descriptio Moldaviae* gata în 1717, vorbind despre stăruința noastră în Dacia, Cantemir adaogă într'o notă: „credem că acest lucru este arătat în cartea despre soarta Romano-Moldovenilor", [1] deci se referă iarăși la vremuri anterioare întemeierii principatelor romîne. Că numai această epocă o scrisese latinește, reiese și din ceiace cetim în aceiași *Descriptio* în legătură cu Miron Barnovschi: „după această convenție Turcii tăind capul lui Barnovschi, *cum vom spune aiurea mai pe larg*, au trimes în Moldova cu titlul de domn pe Alexandru IV"... [2] In 1717, cînd Historia Moldo-Vlachica se anunță gata spre a fi tradusă acest „aiurea" se referă la o operă viitoare, ceiace subliniază rînduri scrise tot în 1717 în aceiași *Descriptio*: „după răscoala lui Miron Barnovschi acea regulă nu numai a căzut în desuetudine, dar chiar demnitatea de domn a fost dată de Turci cu mezat la mai mulți streini. Dar *aceste toate le vom arăta pe larg, cînd vom afla vreme să expunem întîmplările patriei noastre dela descălecat până în zilele noastre*" [3] Dacă în *istoria turcească* pomenind de Cassiclu Vodă, adică Țepeș — nu ne interesează că aici îl confundă cu Țepeluș — Cantemir anunță că despre aceasta va scrie mai pe larg într'alt loc, de aici nu se poate trage concluzia că anunță măcar partea a doua a *Hronicului*, fiindcă același adăoga atît de greșit că Cassiclu, adică Dracula Vodă a fost în Moldova „cu mult înainte de Dragoș" [4].

Din toate acestea urmează că naufragiul din Marea Caspică al fregatei cu bagajele sale ne-a lipsit nu de Historia Moldo-Vlachica, ci de *Antiquitatis Romano-Moldo-Vlachiae chronicon*. După prefacerea așa de radicală, opul alcătuit romînește impunea o traducere latină [5].

„Strîmtoarea vremii", mai ales însă lipsa unor scriitori foarte necesari, i-au impus lui Cantemir în 1721 să aranjeze pentru tipar primul volum al Hronicului. Dacă ne ține în curent că a cules știri de istorie moldovenească pentru vremea povestită de Ureche și Miron Costin, pentru istoria muntenească n'are încredere în forma simplă a cronicii cantacuzinești, pe care o avea, fiindcă se gîndia la versiunea interpolată, pe care în text grecesc vulgar o avusese la Constantinopol. Nici în 1721, nici în anul 1723, din care au rămas cîteva note marginale autografe, nu amintește autorul că a înlăturat această lacună de informație.

Prin urmare, dacă în anul 1717 forma latină a Hronicului

---

1 Trad. Pascu, pag. 138 nota.
2 Trad. cit., pag. 64.
3 Ibidem, pag. 6 .
4 Trad. cit., pag. 149 nota 36. Vezi și această lucrare, pag. 84 nota 1.
5 Așa susținea și Tindal, trad. cit., pag. 806-7.

Chipul lui
DIMITRIE CANTEMIR
ca sfetnic al țarului.

n'a trecut de vremea lui Dragoş Vodă şi Radu Negru, după anul 1717 este total exclus să putem admite aşa ceva.

Este adevărat pe de altă parte că niciodată Cantemir n'a abzis de planul de a scrie toată istoria Romînilor până la vremea sa. Cu planul de a scrie întreaga istorie romînească a pornit la lucru şi am văzut, atunci cînd după fecunde şi laborioase revizuiri considera bun de tipar tomul întâi, se gîndea să ajungă tot acolo cu tomul al doilea.[1] Dacă în 1721 scria despre tomul al doilea „încă nesăvîrşit", prin aceasta nu se putea înţelege altceva decît notele luate, fiindcă nicăiri în cursul povestirii din tomul prim, nu întîlnim vre-un aviz specificînd, ce anume factură avea vre o parte din volumul al doilea.

In 1721 Cantemir se convinsese că în noua sa situaţie ar avea nevoe de multă vreme pentru redactarea volumului al doilea; de aceia făcu ultimile revizuiri părţii gata, pentruca să vadă lumina tiparului. Cu multă trudă şi lipsă de obiseală lucrase Cantemir la această operă a sa, în bunătatea căreia credea, şi de aceia se aştepta şi la deosebitul ei efect. Opera de căpătâiu a vieţii sale, care însemna şi revizuirea operelor istorice gîndite şi scrise mai înainte, era o operă reprezentativă. Toată dragostea sa de ţară şi neam, toată iubirea sa pentru cercetarea ştiinţifică, toată acuitatea cîştigată în cursul îndelungatelor sale lecturi filozofice străbate această operă, care este şi o operă de intensă pasiune politică.

Pentru prima oară în *Hronic* s'a încercat sinteza istoriei tuturor Romînilor înlăturînd graniţile vremelnice. Istoriografia noastră antecantemiriană se mulţumise, dacă a putut să arate legă-

1 Schiţarea în acest senz a planului său de muncă se întîlneşte de atîtea ori în cursul povestirii din *Hronic.* Vezi ed. cit., pag. 23, 25, 50, 459, 470, 461-2. Cităm unul din ultimile avize în acest senz: „iară... invoind cel de sus după ce vom tocmi şi îndrepta anii hronicului moldovenesc şi muntenesc şi vom adaoge şi altele din scriitorii streini culese... şi lipindu-le la vremea şi locurile sale... vom pune începătura hronicului acestor două ţări de obşte.. până la vremile noastre" (pag. 462), cf. şi pag. 475, 483-4. Este interesant, ce spune într'o parte foarte dinainte a *Hronicului*, parte scrisă în 1721 ceiace arată că revizuirea din această vreme a fost radicală şi nu s'a mărginit numai la adăogarea cărţii a X-a, căci iată ce cetim: „fost-au dară gîndul şi nevoinţa noastră, ca tot trupul Hronicului acestuia în doauă tomuri, adecă cărţi mari, să-l împărţim. Deci tomul dintâiu, pe carile în această dată vi l dăruim, să se numască Hronicul a vechimii Romano-Moldo-Vlahii, carile începînd dela descălecatul Dachii cu Romani, adecă dela Traian marele împărat, şi dela anul Domnului şi Mîntuitorului nostru Is. Hs. 107, cursul istorii până după prada lui Batie hanul tătăresc şi până la înturnarea lui Dragoş Vodă în Ţara Moldovii şi lui Radul Vodă Negrul în Ţara Muntenească, carea s'au tîmplat pre la anul dela Hs. 1274, duce, iar al doilea tom iaste să înceapă, de cînd curăţindu-se locurile acestea de Tătari şi de toate năpăzile altor varvari, şi, precum zisăm, pomeniţii domni întorcîndu-se prela locurile lor din bejeniile Ardealului, cu deosăbite tituluri a domnilor de Moldova şi a domnilor munteneşti, a se vesti au început şi să tragă rîndul anilor şi poveastea domnilor până la vremile noastre şi aşa înpreună pe amîndouă părţile istorii la tipar să le dăm" (pag. 50 şi urm.).

tura dintre Romîni şi Romani, să discute colonizarea Daciei şi apoi să treacă tocmai la al doilea descălecat, cum se zicea în limbajul cronicarilor din sec. XVII, întemeierea principatelor. Cît de naiv şi neîndeminatic încearcă să umple golul mulţilor ani, Nicolae Costin cu greoaia sa erudiţie de hronograf împrumutată din Paszkowski şi Stryjkowski! Ce contrast binevenit, ce vioiciune, cîte privelişti pe drumul dialecticei triumfale a lui Cantemir! Multa-i informaţie îi impune la fiecare cotitură politică cîte o întrebare. Răspunsurile au roşul înflăcărat al întinsului orizont de discuţie.

Problemele lui Cantemir sînt şi azi *nouă* şi la ordinea zilei în istoriografia noastră. Cel ce n'a admis, ca descălecătorii să fi întemeiat ţara cu nişte păstori sau vînători, care îi însoţiau, Cantemir, pentru care Dragoş şi Bogdan sînt fii de domni, va discuta, dacă Dacii, învinşii, jertfiţii, distruşii au contribuit cu ceva la formarea naţionalităţii şi culturii romîneşti şi conchide fără zăbavă că într'o ţară goală pentru noii stăpîni, a început, s'a întemeiat civilizaţia romană a strămoşilor noştri. N'au vorbit şi au scris mai tîrziu la fel Maior, Micu şi Şincai tocmai pornind dela cartea lui Cantemir, care devine astfel întemeietorul, ori mai bine zis inspiratorul *şcoalei* noastre *latiniste* în istoriografie şi filologie?

Samuil Micu din *Hronicul* lui Cantemir luînd va reedita în opera sa ştirea despre căsătoria craiului sîrbesc cu o domniţă romînă. In legătură cu afirmaţiile lui Sarnicki şi Orzechowski despre elementele constitutive ale limbii romîne, Cantemir va oferi clişeul filologic al şcolii latiniste. Ce moderaţiune desparte însă construcţia ştiinţifică a principelui moldovean de clădirea pur romană a filologilor ardeleni! Cei din urmă conduceau pe cetitorii lor prin feeria romană, cugetul lor oprindu-se de atîtea ori la visul restituirii politice romane. Cantemir nu s'a mulţumit cu măreţia originii, ci a crezut că tot atîta, corespunzătoare lumină şi glorie este în trecutul romînesc. Istoriografii ardeleni aveau aşa de puţină informaţie, cînd voiau să reconstruiască continuarea romînească a vieţii romane din ţara lor ardelenească, fastele politice ale vechilor vremuri erau îngropate într'atîta uitare. Cantemir are însă reprivirí luminoase din trecutul principatelor romîne, care au îndeplinit cu succes un rol însemnat de politică generală.

„Neinvinsul neam romano-moldo-valah" a oprit revărsarea cotropitoare a Turcilor, pe care „ca nişte cîni" îi urmau cumplitele hoarde ale Tătarilor, coborîtori ai vechilor Sciţi. „Oştile sultanilor au fost bătute în cîmpiile moldoveneşti, înnecate în apele Dunării, Nistrului, Prutului, Siretului, Bîrladului. Cînd Bogdan Orbul se supuse, cu condiţii, pe care Cantemir le dă pentru întâia oară, această supunere era o biruinţă: primind aceste condiţii Turcii călcau pentru întâia şi cea din urmă oară prescripţiile Coranului relative la cei învinşi. Statul romîn a perzistat; Romînii au rămas între hotarele lor cele vechi de un mileniu şi jumătate" 1.

1) N. Iorga, Istoria literaturii romîne în secolul al XVIII-lea, I, Bucureşti, 1901, pag. 279.

Cantemir scrie: „Aceste a noastre douî ţări cu agiutoriul lui Dumnezeu, macar că supuse şi ascultătoare sînt monarhii turceşti, însă nici stăpînirea, nici slobozeniia gios ş'au lăsat, ce după multe sîngeroase şi romîneşti războale cu Tătarii, cu Caz cii, cu Ungurii, cu Leaşii şi mai apoi şi cu Turcii şi cu cei de o fire cu dînşii Tătarii, niciodată piciorul din hotarăle sale afară nu ş'au scos, ce înfipţi şi nezmulţi au rămas. Besearicile, leage, giudecăţile, obiceaele nesmentite şi nebetejite şi le-au păzit". Totdeauna s'a păstrat o autonomie a principatelor, domnilor li-au rămas drepturile suverane. Prin voia Romînilor s'a făcut că în vremea lui Cantemir alegerea domnilor „mai mult stă în voia Porţii, decît într'a locuitorilor". In *Descriptio Moldaviae* scriind despre Miron Barnovschi afirmase: „alegerea acestui domn, care până atunci fusese în sama boerilor Moldovei, cu însăşi voia acestora a fost dată cu totul în sama Turcilor. In adevăr, nascîndu-se războiu între Poloni şi Turci, şi trecînd Miron în lagărele duşmanilor, şi prin aceasta făcînd, ca Tătarii să năvălească şi să devasteze toată Moldova, boerii ca să nu mai sufere pe viitor astfel de lucruri, dădură Turcilor de bună voe dreptul de a face domn, numai că acesta să fie de viţă domnească şi de religie ortodoxă" 1. Menţinîndu-şi autonomia prin sacrificiul de aur, care era tributul, „prin aurul ca şi prin sîngele Romînilor s'a răscumpărat dela Turci libertatea Europei" 2. Subliniind aceste adevăruri opiniei publice a vremii sale scrisul lui Dimitrie Cantemir era un strigăt de alarmă pentru Europa, care începuse revizuirea armată a chestiei orientale, precum şi pentru cele două ţări, care nu trebuiau să admită a ajunge ţări de compensaţie între diferitele imperialisme. Căci raţionamentul, pe care Cantemir il scotea, reprivind istoria romînă era şi un aviz general că existenţa neatîrnată a celor două principate era necesară pentru menţinerea echilibrului european creştin şi mai ales a preponderenţei politice creştine la Dunărea de jos şi de mijloc.

Consideraţiile lui Cantemir, *noui* într'o operă de istorie dela începutul secolului al XVIII, cînd se scria istorie înşiruindu-se întîmplările în legătură cu casele domnitoare sau coborîndu-se la istoria galantă a aceloraşi, impun. Autorul, care alcătuise istoria imperiului otoman, cercetătorul, care trecuse în revista criticei sale întîmplările trecutului nostru istoric, nu termina munca sa de o viaţă cu o exagerare, cînd făcea afirmaţiile de mai sus. Numai perzistenţa politică a principatelor romîne explică, de ce peste acestea s'a putut constitui un principat vasal al Ardealului, şi nu paşalîcuri ca din sus de Belgrad înspre nord. In jumătatea a doua a secolului al XVII-lea, cînd principatele romîne trec printr'o gravă criză politică, oare Ardealul nu se apropia cu paşi repezi de paşalîc după George Rakoczi II, oare Turcii nu tot atunci rup teritoriu şi instalează stăpînire în Cameniţa polonă etc?

1 Trad. Pascu, pag. 64.
2 N. Iorga, op. cit., ibidem.

Epuizarea politică a principatelor romîne ajunsese o primejdie europeană. Instalarea Habsburgilor în Ardeal şi ridicarea politică a Ruşilor apar acum ca evenimente predestinate pentru preponderenţa politică creştină în Europa. Acest rol până la această dată l-au avut principatele romîne.

In altă fază a istoriei europene oare nu rezistenţa armată a Romînilor a silit pe Turci să rămînă o putere aziatică, subt Mircea, cînd Murad I, Baiazid I Mahomed I şi mai tîrziu subt Iancu de Inidoara, cînd Murad II, subt Ştefan cel Mare, cînd Mohamed II etc., respinşi dela Dunăre trebuiră să-şi îndrepte imperialismul în regiuni aziatice, dupăce nu s'au putut instala ca putere centraleuropeană?

In felul acesta principele îndepărtat printr'un nenoroc de pe teatrul competiţiunilor războinice, face cu *Hronicul* său operă de înaltă politică naţională.

Celace n'a reuşit cu armele, a ajuns în parte Cantemir prin opera sa. Vremurile l-au împiedecat să restitue vechea libertate moldovenească. Trebuia altă atmosferă politică în Europa, pentruca să se împlinească visul desăvîrşitei libertăţi romîneşti. Tîmpul marilor imperialisme, cum a fost epoca lui Dimitrie Cantemir, nu înţelegea necesitatea ţărilor mici, iar importanţa şi promovarea individualităţii popoarelor şi mai puţin 1. „Cercetarea de mîndră afirmaţie naţională", care contrasta aşa de mult cu tonul elegiac al scrierilor costiniene, *Hronicul* a rămas subt obroc. Generaţiile, care se exasperau de vitregia vremurilor fanariote, n'aveau cu ce să se scuture din resemnarea impusă de situaţia politică inexorabilă. Să ne gîndim numai la generaţiunea banului Mihai Cantacuzino, care faţă de suzeranitatea turcească prefera orice şi în indiferent ce formă, chiar înglobarea ţărilor romîne la o împărăţie creştină. Lumea munteană şi moldoveană de atunci abzisese şi de nostalgia federalizării principatelor cu o stăpînire creştină, idee impusă de împrejurări generaţiei Cantemireştilor. Căci ce alta a însemnat tratatul dela Făgăraş al lui Şerban Cantacuzino şi alte tratative ale acestuia, precum şi tratatul dela Sibiu al lui Constantin Cantemir, cel dela Luck al tînărului principe Dimitrie Cantemir etc., decît cercul de fier al vremii pentru aspiraţiile noastre politice, vreme, a cărei greutate îngrozia pe Miron Costin, dar n'a înspăimîntat pe Dimitrie Cantemir. Energia nativă a răzeşului n'a cunoscut teama marelui logofăt, care revedea cu groază înaintea sa spectrul mizeriei şi umilinţei din zilele de pribegie. Energia scrisului lui Cantemir a fost deci foarte binevenită pentru epoci, cînd se preparau vremuri, ce aveau să vie. Este adevărat că „făclia, care cădea din mînile slăbite ale lui Cantemir, nu fu ridicată de contemporanii săi", *Hronicul* a rămas mult timp necunoscut, dar atunci cînd trebuia preparată lumea romî-

---

1 Un scurt istoric despre *Marile Puteri* se găseşte la Rud. Kjellén, Die Grossmächte der Gegenwart, Leipzig—Berlin, 1917.

nească pentru vremurile noastre contemporane, cînd trebuiau înflăcărate spiritele romîneşti şi urnite la munca grea pentru refacerea trecutului romînesc, pentru restaurarea demnităţii romane, manuscrisul *Hronicului* oferea atîtea idei nouă, atîta orgoliu, atîta energică afirmare de sine, cum cereau istoriografii ardeleni latinişti contemporanilor lor. Prin *Istoria imperiului otoman* şi *Descriptio Moldaviae*, a ispitit imperialismul rus şi habsburgic. Poate nu e o întîmplare că traducerea englezească a istoriei sale turceşti a precedat abia cu 2 ani izbucnirea războiului ruso-austro-turc terminat cu pacea dela Belgrad şi prima ocupaţiune rusă în Moldova, în care vreme nepoţi ai lui Dimitrie Cantemir încearcă restaurarea politică a Cantemireştilor [1]. In nici un caz nu se poate nega că planurile de politică sudică ale imperiului habsburgic au impus—şi arată deosebita încredere a opiniei publice în opera cantemiriană — că în anul 1769 în marea enciclopedie din Hamburg s'a publicat traducerea germană a cărţii : *Descriptio Moldaviae*. Interesul general pentru chestia orientală şi preţioasele informaţii politice, economice din Descriptio Moldaviae — adaog că atunci, în vremea Mariei Tereziei a reînceput după o întrerupere de atîţia ani comunicaţia comercială pe Dunăre [2]—au contribuit, ca după 3 ani cartea lui Cantemir să se republice pentru acelaşi public. Multele preocupări prusiene şi austriece, care pentru pierderea Sileziei ofereau sau căutau compensaţie într'o activă politică orientală, al cărei zelos propagandist era viitorul Iosif II, fiul şi moştenitorul imperial, derivă pentru congresul dela Focşani chemat să termine războiul ruso-turc început în 1768, şi pentru forma păcii, care se va încheia la Cuciuc-Cainardji, nu numai dela chestia polonă, ci şi dela propaganda făcută prin cele două ediţii din *Descriptio Moldaviae*, care se va publica ruseşte tocmai la începutul celui de al doilea războiu purtat de Caterina II cu Turcii, în anul 1789.

Hronicul n'a putut fi discutat de opinia publică europeană, ca operele de mai sus. Punerea lui în circulaţie ar fi provocat acerbe discuţii. Istoriografii imperialismului habsburgic de subt Iosif II, apoi dela începutul secolului al XIX-lea nu ştiau că teoriile lor au fost combătute, că un scriitor cu reputaţie europeană statornicise o teorie a stăruinţii noastre politice pe vechile locuri de colonizare traiană. De istoriografia ardelenească luptătoare îl deosebia pe Cantemir numai considerarea specială a acestei stăruinţe. Şincai, Micu şi Maior au inzistat cu deosebită zăbavă asupra stăruinţii noastre în Ardeal, pe cînd Cantemir se mărgineşte stăruitor la perzistenţa noastră în cele 2 principate. Ideia însă călăuzise gîndul scriitorului moldovean înainte de oricine la noi în

1 Cf. notiţa contemporană din sbornicul m-rei Nicoriţă din Iaşi (I. Bogdan, Letopiseţul lui Azarie în An. Acad. Rom. S. I., tom. XXX, 1909, pag. 4-5).

2 Pentru aceasta mai nou vezi Karl Grünberg, Die handelspolitischen Beziehungen Oesterreich-Ungarns zu den Ländern an der unteren Donau, Leipzig, 1902 şi G. Zane, Un veac de luptă pentru cucerirea pieţii romîneşti, Iaşi, 1926.

orice formă şi ştiinţificeşte înainte de orişicine la alţii. La Blaj, de unde a pornit la începutul secolului al XIX-lea lupta pentru restabilirea adevărului stăruinţii noastre în Dacia, se afla de cîteva decenii o copie de pe *Hronicul* lui Cantemir şi astfel lumina spiritului lui Cantemir va colabora la alungarea beznei politice dela noi, cînd se pregătea lumea romînească pentru formele vieţii contemporane. *Istoria pentru începutul Romînilor* a lui Petru Maior va ajunge mai repede în Ţara-Romînească şi Moldova: dar cu ea va intra şi o fărîmă din spiritul lui Cantemir. Este exagerare oare afirmaţia: dacă Hronicul s'ar fi publicat înainte şi nu în 1835—6 întăia oară, George Asachi ar fi publicat tot un magazin de formă şi factură rusească, cum a fost Albina Romînească, fiindcă tînărul Mihail Kogălniceanu, care-şi formase spiritul la Istoria pentru începutul Romînilor de Petru Maior, la cronica lui Şincai adusă în Moldova de profesorul său George Vida, la Hronicul editat de Săulescu, va publica *Dacia literară*, revistă de luptă şi idei, nu buletin informativ? Spiritul lui Cantemir—repetăm era prezent în minţile făuritorilor Romîniei moderne. Dacă nu i a reuşit lui Cantemir dezrobirea politică a neamului, dezrobirea intelectuală, care a premers celei politice la noi, este legată în parte de spiritul acestuia.

O carte cîştigă în importanţă prin orizontul mai larg al cercului său de cetitori, prin stăruinţa, cu care se impune să fie cetită de mai multe generaţii. Ori cîţi au cetit şi cîţi mai cetesc la noi *Hronicul?* Nu în aceasta trebue însă să căutăm importanţa reprezentativă a cărţii lui Dimitrie Cantemir, ci în împrejurarea că ea cuprinde cel mai cristalin crez politic în forma sa cea mai desăvîrşită al intelectualităţii, al generaţiei de cărturari moldoveni, care au asistat la sfîrşirea secolului al XVII-lea la noi, cu Cantemir muria la noi generaţia, care în Ţara Romînească după Mihai Viteazul, în Moldova după Ştefan cel Mare formulase mai clar, mai conştient necesitatea fiinţării politice a ţărilor romîne într'o vreme, cînd fiinţa noastră politică, forma noastră de civilizaţie era cotită pe un drum, unde o aşteptau pericole mortale, şi în faptul că *Hronicul* cu ideile sale a hrănit generaţii reprezentative, generaţii creatoare ale evoluţiei noastre politice şi civilizatorice. Iată de ce între operele istorice, care se învechesc aşa de repede, *Hronicul* îşi păstrează totdeauna importanţa şi actualitatea, din care critică istorică nu ştirbeşte nimic.

Repetăm caracterizarea cea mai nimerită, care s'a scris despre *Hronic.*

„E Cantemir, acest om aşa de bine informat, un spirit critic, un despicător al negurilor ce întunecă adevărul? Într'un senz, în singurul senz admisibil pentru un învăţat oriental din secolul al XVIII-lea, Dimitrie Cantemir a fost un spirit critic.

Că a citat pe Moréri lîngă Strabon, că a văzut în Bonfiniu un izvor de o importanţă asemenea cu a scriitorilor clasici, că a descoperit în *Caput Bubali* originea stemei moldovene, că a găsit etimologia constandei într'o monedă a lui Constantin cel

Mare, că e dispus a face din Cazari Cazaci, că a înfrățit pe Dragoș cu Radu Negru, fiii sau nepoții lui Ioniță, strămutîndu-i cu decenii în urmă, că a văzut în Aeneas tatăl Romanilor și în limba lui Omer mama limbii latine, că a falșificat adevărul, tăcînd și exagerînd, dela un capăt al cercetărilor sale până la altul,—aceste sînt desigur, defecte grave pentru altcineva, decît Dimitrie Vodă Cantemir, nepot de mazil fălciian din secolul al XVIII-lea, domn al Moldovei, cneaz și senator rusesc din vremea lui Petru Alexievici. Ele ar fi defecte grave pentru acel, care n'ar vorbi, către străini și către ai săi, de neamul său oropsit, umilit, necunoscut. Și, cînd se gîndește cineva că, mai mult sau mai puțin clar, Măria Sa Petru Alexievici trebuia să judece foarte incomode teoriile romane asupra originii unora din frații săi, întru Hristos, subjugați de Agareni,—în aceste exagerări, condamnabile la altcineva și în alte timpuri și locuri, se descopere și un oarecare element eroic. Sînteți un norod slovenesc de lege pravoslavnică, era să spuie știința oficială moscovită. Sîntem Romani, Romani din Roma, cei mai buni Romani, și nu ne-am clintit de pe moșia noastră milenară, în care ne-a „înfipt" împărătescul străbun, răspundea prin Cantemir tînăra știință românească" 1.

In senzul acesta *Hronicul* gata de tipar în 1721 rezolva o importantă problemă politică romînească și deci interesa mai ales chiar pe autor, decît partea a doua a aceleiași opere, care avea mai mult să complecteze o expunere cunoscută și prin alte opere. Deși nici cu revizuirea și aranjarea pentru tipar a primului volum Cantemir n'a abzis de planul său de a scris istoria Romînilor până în zilele noastre, volumul al doilea nu s'a scris niciodată, fiindcă i-au lipsit unele izvoare, fiindcă ocupațiile oficiale și grijile familiei îi lăsau foarte puțin răgaz, fiindcă diabetul i-a scurtat zilele în floarea vîrstei la 21 August 1723.

Ne-au rămas însă dela Cantemir și două lucrări, care tratează chestiuni de istorie romînească sieși contimporană. Una din acestea s'a publicat sub titlul: *Vita Constantini Cantemyrii cognomento senis Moldaviae principis* 2.

Originalul acestei opere nu se cunoaște azi. Copia găsită la muzeul asiatic din Petersburg a fost făcută de pe original, cum arată nota de pe prima pagină, „ex autographo auctoris". Bayer, care în 1783 a publicat la Moscova latinește și rusește o lucrare asupra vieții lui Constantin Cantemir utilizînd aceastâ copie, a colaționat-o cu originalul, a încercat s'o corecteze, deci originalul exista în 1783, Bayer 3 a cetit însă și în multe locuri greșit, deci nu odată n'a putut corecta bine copia, așa că în opera, cum o avem azi, sînt greșeli, care nu odată îți impun întrebarea,

1 N. Iorga, op. cit., I pag. 284.

2 O ediție nouă cu „text latin revăzut și traducere romînească" a dat d. N. Iorga cu titlul: Viața lui Constantin-Vodă Cantemir de Dimitrie Cantemir, București, 1924.

3 D. Ștefan Ciobanu, Dimitrie Cantemir în Rusia, pag. 7 nota 3 scrie Bayer, altă dată însă Beyer (ibidem, pag. 52 nota 2). Autorul însuși își zicea rusește Beer.

dacă într'adevăr opera derivă dela Dimitrie Cantemir. *Vita Constantini Cantemyrii* este una din lucrările păstrate prin fiul său, Antioh. Vioiciunea unor episoade povestite [1], expunerea cu atîta coloare de martor ocular, ca în cazul lui Burlă [2], maximele, care întrerup expunerea, ca *„virtus prout* semper, et in quibuslibet egregiis viris vit osis fuit odiosa", luxul de erudiţie şi reminiscenţe de lectură, amănunte ca acela că Suleiman paşa trimis în contra Polonilor ajungea la începutul primăverii la Ţuţora [3], cunoştinţa perfecă a limbii turceşti, ca şi cunoaşterea vieţii constantinopolitane arată pe Dimitrie Cantemir ca indiscutabil autor.

Greşelile descifrării originalului prin Bayer ajunse erori de expunere nu trebue să ne pue în nedumerire. Se mai adaogă apoi faptul că autorul, în ce a lăsat, ne-a dat numai schiţa nerevizuită a lucrării sale. Revenim : era aceasta considerată de autor ca o parte din volumul al doilea al Hronicului ?

S'a scris : „cronicul s'a păstrat în fragmente şi pentru timpuri mai nouă, şi Cantemir a tratat şi istoria contemporană a principatelor". S'a adaos că *Vita Constantini Cantemyrii* ar fi un astfel de fragment. [4]

In această lucrare avem pasagiul: „Constantinus autem Brancovanus qualem finem dederit et justa Dei judicia quomodo effugere non potuerit, in vita illius videbitur" (Iar Constantin Brâncoveanu de ce sfîrşit a dat şi cum n'a putut scăpa de dreapta judecată a lui D-zeu, se va vedea la viaţa lui." [5] De aici rezultă că Dimitrie Cantemir intenţiona să trateze şi cariera politică a lui Brîncoveanu, iar din alt pasagiu, care ne trimite la sfîrşitul lui Lupu Costachi în 1716 („îl aştepta o mai grea nenorocire, cum se va vedea mai departe". [6] se impune oare concluzia că autorul avea de gînd să povestească şi evenimentele din anul 1716 ?

Intr'altă carte a sa publicată greceşte şi romîneşte cu titlul : *Evenimentele Cantacuzinilor şi Brîncovenilor*, iar în ruseşte cu titlul: *Miraculoasa revoluţie a răsbunării drepte a lui Dumnezeu asupra vestitei familii din Muntenia Cantacuzino şi asupra lui Brîncoveanu* aminteşte sfîrşitul lui Lupu, pe care ma-

---

1 Cităm după ediţia Academiei, pag. 34. La pag. 37 ne spune că el însuşi văzu pe acel Burlă, care lăsat liber, dupăce a fost torturat şi mutilat, s'a dus la Ierusalim, de unde reîntors cerea de pomană pela uşile bisericilor, vecinic mulţumind lui Constantin Cantemir, că i-a salvat sufletul şi adaosul : *„ipsi vidimus"* (=înşine l-am văzut) (pag. 37) Iar despre dezastrul rusesc dela Valea Strîmbă scrie : „ibidem Rossiacas copias receptui canere vidimus". (=acolo am văzut trupele ruseşti bătînd în retragere) (pag. 43).

2 Pag. 36.

3 Pag. 23.

4 N. Iorga, Istoria literaturii romîne în secolul al XVIII-lea, I, pag. 292. Concluziile d-lui Iorga au fost adoptate şi la Sextil Puşcariu, Istoria literaturii române vechi I, pag. 158.

5 Ed. Acad., pag. 49 ; trad. Iorga, pag. 72.

6 Ed. Acad., pag. 66 ; trad. cit., pag. 98.

rele vizir „l-a trimis la Varna, apoi la Adrianopol şi fără nici o judecată i-a tăiat capul ca unui mişel", 1 ca şi tragedia lui Brîncoveanu. 2 Este aceasta cartea anunţată în *Vita Constantini Cantemyrii*, este aceasta al doilea capitol din *Hronic ?*

Autorul vorbind de planurile politice ale lui Şerban Cantacuzino, scrie că planurile demne ale acestui domn creştin le va trata la locul său. 3 Este adevărat că, ceva mai departe destăinueşte marile planuri politice ale lui Şerban, legăturile acestuia cu Ruşii, dar poate părea prea puţin şi ne-am aştepta să revie altădată mai pe larg. Nu trebue să pierdem pe de altă parte din vedere faptul că lucrarea aceasta a lui Cantemir prin inegalitatea diferitelor sale părţi, prin confuzia produsă cu graba schiţării materialului de povestit, prin incoherenţa expunerii, prin însuşi faptul că autorul îşi opreşte povestirea brusc, dupăce arată că bătrînul Cantemir aşteptîndu-şi ceasul din urmă recomandă boerilor, care îi privegheau ultimile momente, să aleagă ca domn pe unul din fiii săi sau pe vre-un boer capabil, şi autorul nu ne povesteşte nici rezultatul sfătuirii boerilor retraşi în visterie, nici apoi moartea tatălui său, înmormîntarea, iar pentru atît ar fi putut avea destulă vreme, prin toate acestea nu poate fi considerată deci decît ca un concept, ca o schiţă din ultima vreme a activităţii lui Cantemir sau dintr'o vreme, cînd alte lucrări îl preocupau mai mult. Căci nu putem stabili decît termine, după care a fost scrisă cartea, ca 9 Ianuar 1716, sau şi mai jos în acelaşi an, dar nu ni se oferă nici o dată, înaintea căreia ar trebui să aşezăm redactarea cărţii. Descriptio Moldaviae, Istoria imperiului otoman, care are o notă lungă despre Constantin Cantemir, nu o amintesc. *Istoria Imperiului otoman* şi *Vita Constantini* etc., de cîte ori se tratează aceleaşi evenimente, au acelaşi material, aceleaşi fraze de multe ori, aşa că putem presupune: Cantemir avea înaintea sa *istoria turcească*, cînd concepea *Vita Constantini* etc. In ambe aceste opere găsim aceiaşi tonalitate. Cetindu-le nu înaintăm pe terenul fulgerelor în contra păgînătăţii, cum este cazul, cînd răsfoim *Hronicul*. Se constată fără replică faptul că Dimitrie Cantemir, cînd scrie *Vita Constantini* etc. nu avea subt ochii săi *Letopiseţul* lui Miron Costin, deoarece aici afirmă că Miron a povestit evenimentele moldoveneşti până la moartea sa 4. *Vita Constantini* etc. este scrisă deci înainte de redactarea cărţii a X-a din *Hronic*, unde autorul ştie şi cunoaşte, are la îndemînă *letopiseţul* până la Ştefăniţă Vodă Lupu.

Mai adăogăm că titlul *Vita Constantini* etc. nu derivă dela Dimitrie Cantemir, ci dela Bayer, prin a cărui copie cartea a

---

1 Evenimentele Cantacuzinilor şi Brîncovenilor, ed. Acad., Trad G. Sion, pag. 18.

2 Ibidem, pag. 27-8. Cf. Şt. Ciobanu, Dimitrie Cantemir în Rusia, pag. 45 (Memoriile Secţiunii literare a Acad. Rom, Seria III., Tom. II., Mem. 5).

3 Ed. Acad., pag. 32

4 Pag. 29.

fost pusă în circulaţie. De aceia avem obligaţia să studiem, să examinăm, dacă planul autorului a fost numai să scrie viaţa şi domnia tatălui său, sau dacă a vrut să cuprindă în cartea sa mai mult, poate toate evenimentele vremii sale cu trimiteri în urmă relative şi necesare cunoaşterii istoriei Cantemireştilor. Rolul politic al lui Constantin Cantemir şi al celor doi fii ai săi, Antioh şi Dimitrie, constitue într'adevăr un capitol unitar al istoriei noastre în legătură cu cele două mari evenimente de istorie generală: năzuinţele Ligii latine şi năruirea la Stănileşti a planurilor de politică orientală, pe care situaţia generală europeană i le suggerase lui Petru cel Mare.

Iată de ce am ajuns la concluzia: dupăce Cantemir s'a convins că are nevoie de mult, prea mult timp pentru a putea redacta definitiv şi tomul II din *Hronic*, cînd a văzut multul material, care cerea să fie asimilat pentru prefacerea operei *Historia Moldo-Vlachica*, s'a gîndit să trateze vremurile sale contemporane şi adică după cum reiese din ce ne-a dat, în două monografii. Într'adevăr viaţa lui Constantin Cantemir şi viaţa lui Brîncoveanu erau vremurile contemporane lui Dimitrie. Acest răstimp cuprindea întreagă istoria Cantemireştilor, iar în legătură cu Constantin Cantemir se puteau da în rezumat evenimentele istoriei moldoveneşti, de unde lăsase povestirea Miron Costin. Prin această operă a sa, Cantemir ar fi complectat şi adaos ceiace scrisese în Istoria ieroglifică, şi ar fi justificat şi mai în amănunte atitudinea sa politică şi ar fi arătat lumii creştine purtarea lui Brîncoveanu, a cărui duşmănie îl torturase, a cărui capacitate politică dovedită îl urmărea. Sufletul drept al lui Cantemir n'a înţeles nici odată sinuozităţile purtării politice a lui Constantin Brîncoveanu care erau însă abilităţi cerute de greutatea politică şi de sufletul vremurilor de atunci. Dacă în *Vita Constantini Cantemyrii* se avizează că va trata şi sfîrşitul de pedeapsă divină al vieţii lui Lupu Costache, faptul putea să fie dat foarte bine în legătură cu evenimentele din anul 1711 şi deci nu se impune de loc posibilitatea că Dimitrie Cantemir ar fi avut de gînd să scrie şi evenimentele din 1716, evenimente mărunte, fără răsunet mai larg în istoria generală. Scriind evenimentele legate de domnia lui Constantin Cantemir şi de rolul politic al lui Brîncoveanu, Dimitrie Cantemir ne-ar fi dat istoria contemporană sieşi. Căci vom vedea că *Evenimentele Cantacuzinilor şi Brîncovenilor* nu încap în cadrul acestui plan, din care ne-a rămas numai expunerea grăbită din *Vita Constantini Cantemyrii* etc.

Domnia lui Brîncoveanu a fost mai lungă, a asistat la mai multe evenimente importante, sbuciumul domnului muntean a cunoscut dela povîrnişul pierzării, toate perspectivele până la foarte importante succese politice, toate variaţiunile, pe cînd timiditatea de iniţiativă a lui Constantin Cantemir a imprumutat politicei moldoveneşti multă uniformitate a stăruinţii lîngă Turci, care exaspera pe mulţi boeri moldoveni. Dimitrie Cantemir va încerca să scoată

în evidenţă toată greutatea şi bogăţia de fapte a domniei tatălui său, care nu avea îndrăsneala riscată a politicianului revoluţionar, care urmărea scopuri practice şi înainta, numai până unde vedea că se termină cariera retragerii. Ideia protecţiei turceşti era o dogmă fundamentală a atitudinei sale politice. Ultimii ani ai acestuia au fost mai ales ani de pîndă în contra intrigilor lui Brîncoveanu şi vigilenţă faţă de activitatea politică a boerilor polonofili. Necazurile lăuntrice ale tatălui vor avea deci descriere amănunţită în opera fiului domnesc. Dacă Dimitrie Cantemir ar fi scris romîneşte, deci în primul rînd pentru Moldova acest capitol de istorie moldovenească, am fi putut admite că s'a crezut obligat să apere, să justifice politica internă a tatălui său între Constantin Cantemir şi boerimea mare moldovenească erau diferende acute, nu numai în ce priveşte politica externă. Domnul favoriza pe Cupăreşti, căuta să ridice oameni de jos în rîndul boerilor, prin celace îşi sculă împotrivă pe boerii mari. Se va ajunge la marele conflict, de pe urma căruia a fost tăiat şi Miron Costin.

Este firesc prin urmare că o parte din aceste neînţelegeri de politică internă se găsesc în Vita Constantini, dar şi că sînt scrise cu părtinire fiiască. Putem trage de aici concluzia că Dimitrie Cantemir a scris biografia tatălui său, ca să justifice omorul Costineştilor? [1] Dar evenimentul fusese de ordin intern, nici chiar Polonii nu s'au mişcat; şi înaintea Ruşilor, înaintea Europei trebuia justificat Cantemir? Eroare, intrigă a Cupăreştilor, sau primejdie reală pentru domnia lui Cantemir, chestiunea privea Moldova şi era un important capitol din domnia lui Cantemir, care prin această lovitură a desfiinţat partidul polonofil. Evenimentul a fost aşa de important, încît era să-l coste domnia pe Constantin Vodă şi deci iată, de ce a trebuit descris în amănunte.

Este firesc că opera de istorie contemporană, pe care avea s-o scrie Dimitrie Cantemir, era să servească şi prestigiul casei Cantemireştilor în Rusia unde căsătorit din toamna anului 1719 în cea mai înaltă aristocraţie, juca un rol foarte important la curtea ţarului Petru cel Mare. Se mai adăoga faptul că prin clerici greci pe care îi favoriza, Nicolae Mavrocordat răpîndise atîtea ştiri răuvoitoare despre „robul dela Tătari", cum îi zicea lui Dimitrie, pentru pretinsa-i origine tătărească.

Dimitrie Cantemir va încerca să dovedească originea de înaltă nobilime tatară a familiei sale. Tătarii Cantemireşti derivă doar din sîngele marelui Timur. In *Istoria ieroglifică* publicată în 1698 Dimitrie nu ascunde originea răzăşească a familiei sale In *Istoria imperiului otoman* acelaşi face o timidă încercare de a acredita originea tătărească a familiei sale. [2]. Cantemirii — scrie — au fost neam vestit între Tătari, coborîndu-se din Timur. Un Cantemir se răscoală în contra Tătarilor şi Turcilor şi are succese. Turcii îi oferă condiţii bune de pace, îi oferă principatul Benderului cu tot teritoriul, făcîndu-l şi beg cu trei tuiuri: era un dar danaic,

---

1 E părere exprimată la G. Pascu, op. cit., pag. 88 şi 96.
2 Trad. cit., pag. 539 nota 98.

ca să-l prinză, cînd il şi omorîră Dar fraţii ucisului se supun hanului, care le dădu administrarea provinciei Cetatea-Albă şi Chilia. Hanul a primit şi pacea, pe care i-a oferit-o fiul celui ucis, acel Sava, care îşi schimbă apoi numele în Begmîrza. Acel Begmîrza, care în tabăra moldovenească a Tătarilor şi Turcilor luă în 1686 apărarea domnului moldovean, i-a povestit lui Constantin Vodă Cantemir că unul din neamul Cantemirilor, persecutat de han, a trecut la creştinism şi'n Moldova, unde a primit moşii. Begmîrza s-lăuda astfel cu înrudirea cu domnul Moldovei.

Tratînd despre nobilimea moldovenească în *Descriptio Moldaviae* autorul afirma: „unii Tătari de familii mai nobile, fie că căzuseră în captivitate, din pricina războaielor aproape necontenite dintre Tătari şi Moldoveni, fie că se dăduseră domnilor de bună voe din cauza certurilor din lăuntru, se făcuseră creştini şi fuseseră admişi în serviciile civile şi militare ale ţării" 1.

Principatul Benderului, o regiune anume a Cetăţii Albe şi Chiliei sînt quasi-adevăruri istorice, care se puteau afişa în vremea lipsei de informaţie dela începutul sec. XVIII-lea. Temircani, Mircani erau destule familii în Fălciul aşa de apropiat de Tătari, din contactul cu care s'au putut împrumuta porecle familiare, iar numele răzăşesc Temircan orişicine îl putea strămuta aşa de uşor în Cantemir. Oare nu sîntem în faţa acestui caz aici?

In *Descriptio Moldaviae* 2 ni se oferă un document inventat de autor. In senzul acestui document atribuit lui Ştefan cel Mare3, un Teodor Cantemir, pîrcălab de Chilia şi Smil—ştim că Ismailul n'a avut niciodată pîrcălăbie anume—după ce aceste regiuni au fost devastate şi ocupate de Turci, a primit drept recompensă că apărase acele cetăţi în contra Turcilor şi Tătarilor, trei sate în ţinutul Fălciului şi a fost numit mai mare peste codrul Chigheciului şi mare căpitan al călăreţilor chigheceni. Intre acele sate date de domn erau şi Silişteni şi de aici Teodor Cantemir s'a zis Siliştanul 4.

---

1 Trad cit., pag. 139. Cf. şi *Hronicul*, ed cit., pag. 26, unde Dimitrie iarăşi pretinde că „dela domnii, sau cum îşi zic ei Mîrzii Crîmeşti, Cantemireştii" se trag.

2 Trad. cit., pag. 131-2.

3 Dimitrie Cantemir este primul istoric romîn, care dă marelui domn moldovean acest epitet.

4 Găsind un document din 1491 Oct. 15, prin care Ştefan cel Mare (I. Bogdan, Documentele lui Ştefan cel Mare, I., 466) întăreşte lui Petru Silişteanul cumpărarea satului Măneşti, d. Sever Zotta în interesantul său studiu: *Despre neamul Cantemireştilor* (Revista Arhivelor, I., 1924) pag. 63 şi urm., socoteşte că poate stabili o înrudire a acestui Petru cu Cantemireştii, că strămoşul numit Teodor de Dimitrie Cantemir, în realitate a fost acest Petru. Dar Petru se zicea Silişteanul, numai fiindcă avea proprietate în Silişteni, sat de răzăşii. Cantemir nu e numit nicăiri în documente Silişteanul, iar Dimitrie dă strămoşului său Teodor această poreclă după proprietatea din Şilişteni conform teoriei sale că poreclele boereşti derivă dela moşiile de baştină. „Paternus pagus" zice satului Dimitrie în opera, pe care o discutăm aici,

Ajutat de analogia de nume, de ce-şi afişa Dimitrie Cantemir o origine tătară? Până a nu ceti Istoria imperiului otoman Voltaire crezuse că învăţatul principe e de origine grecească, fiindcă „reunia talentele vechilor Greci, ştiinţa literilor şi aceia a armelor." Şi dupăce Antioh, fiul lui Dimitrie, ca şi cetirea *Istoriei imperiului otoman* îi rectifică eroarea, Voltaire scria la 13 Martie 1739 lui Antioh Cantemir atunci trimis extraordinar al Rusiei pe lîngă curtea din Paris că multiplicitatea talentelor tatălui l-a făcut să se gîndească mai curînd la rasa lui Pericle şi să nu ajungă la străbunicul Tamerlan 1. De ce nu inventase o aşa genealogie în Istoria ieroglifică? Oare numai insinuaţiile lui Nicolae Mavrocordat despre „robul dela Tătari" au fost motivul, sau scrisul cronicei lui Radu Grecianu, cronică cunoscută lui Dimitrie,

---

(pag. 3). Boerul zis Silişteanul din sec. 17 nu poate fi privit ca rudă a Cantemireştilor, deci nici „nepoata Silişteanului" din documentul dat în 12 Aprilie 1642 (Gh. Ghibănescu, Surete, VIII, pag. 296 şi Zotta op. cit., pag. 65 şi nota 1). Nici faptul că Constantin Cantemir înainte de a fi domn, cînd însă era un boer cu nume, a botezat pe Dumitraşcu, fratele lui Mihai Racoviţă, nu este argument concludent în senzul ipotezii d-lui Zotta.

Nici un cronicar nu pomeneşte porecla *Silişteanul*, pe care şi-o atribue neamului său D. Cantemir. Cronica atribuită lui Muste spune despre Constantin Cantemir că „era chiar pămînteán din părinţii lui." (Ed. 2-a Kogălniceanu, Letopisete, III, pag. 24) sau „era den oameni de ţeară de la ţinutul Fălciului" (Ibidem, pag. 85), şi pe cînd mai înainte ni se spune numai daspre boeria lui ca serdar şi clucer, aici se adaogă că „au slujit în ţara leşească şi în ţara muntenească au fost ceauş spătăresc, apoi aice în ţeară au fost căpitan mare şi serdar" — de clucerie nu e vorba — Cf. Amiras, Let. III pag. 109 — Muste l. c. pag 24. — Cronica atribuită lui Nic. Costin (aceeaş ediţie, Let. II pag. 35) ne spune despre domnul „din boerie numit Cantemir, ce au fost clucer mare la domnia Ducăi Vodă," că „era om de ţeară, Moldovan drept, fiind de la Tobac de locul lui." Ion Neculce, nepot prin alianţă al lui Constantin Cantemir a însemnat în cronica sa, mai mult despre rolul *boerului* Constantin Cantemir; „Cantemir Vodă au fost de oameni proşti, de la ţinutul Fălciului; şi dacă s'au rădicat la vrîstă, s'au dus in ţeara leşească, de au slujit la oaste, până au ajuns de au fost rohmistru, apoi viind în Moldova, s'au dus cu Grigoraşco Vodă Ghica în ţeara muntenească, şi au fost acolo ceauş spătăresc; şi era om viteaz şi cu sfat bun. După aceea viind aice în ţeară în Moldova şi slujind bine, l-au pus căpitan mare şi apoi au fost şi sărdar şi mai pe urmă au fost şi clucer mare; fost-au şi capichihaie la Poarta împărăţiei, ştiind limbi şi fiind om bătrîn." (Let. II, aceiaş ediţiei, pag. 230). Cronica Buhuşeştilor pentru aceleaşi ştiri dă o abreviare faţă de textul lui Neculce. (Letopisetul Ţărei Moldovei, de la Istratie Dabija până la domnia a doua a lui Antioh Cantemir, ed. C Giurescu, Bucureşti, 1913 pag 80-81). Pentru chestia, dacă Cantemir Vodă şi-a zis Constantin numai din 1685 înainte, vezi mai sus, această lucrare pag 70 nota 1, iar acum adăogăm că la 13 Iulie 1677 din Rǎjnov scriau principelui ardelean, George Bernu şi *Costandin serdarul*, care erau în drum spre Ţara-Romînească. Nu putea fi altul decît Cantemir acest Costandin serdarul (Török magyarkori államokmánytár, VII pag. 589).

1 N. Iorga, Mărunţişuri de istorie romînească în Convorbiri literare, XXXVIII, 1904, pag. 869 şi Sever Zotta, lucrarea citată pag. 71.

unde se zicea că tatăl principelui scriitor a fost întâiu *herghelegiu*, 1 apoi lefegiu etc.?

Datele cronicarilor moldoveni contemporani ne duc la presupunerea admisibilă că un strămoş al lui Dimitrie Cantemir s'a mutat din Tobac, localitate situată între Ismail şi Chilia, în ţinutul Fălciului, 2 în Urlaţi, a cărui biserică Dimitrie o revendică ca mănăstire strămoşească sau în Silişteni, despre care acelaşi susţine că a fost satul lor strămoşesc, sat, care azi nu mai există.

După datele oferite de Dimitrie Cantemir neamul Cantemireştilor a avut primele proprietăţi în Silişteni, Urlaţi şi Ciacîri, sat azi la fel dispărut. N'avem nici un mijloc, care să ne ofere control pentru vechea genealogie, pe care o cetim începînd de la acel Teodor Cantemir, despre care spune că dintre Cantemirii crimeeni cel dintâiu a trecut la creştinism şi şi-a mutat zelul războinic în tabăra lui Ştefan cel Mare — anul 1951, cînd domnia Ştefan II, de bună seamă este o lectură greşită a lui Bayer — şi despre care stabilindu-se în Silişteni Dimitrie pretinde că şi-a zis Silişteanul, până la Teodor şi Maria, părinţi locuitori în Silişteni, ai lui Constantin Cantemir. Nu putem controla, dacă Bayer a cetit bine, cînd a copiat că Constantin Cantemir s'a născut în Silişteni la 8 Noemvre, dar data de an după compararea datelor lucrării, se dovedeşte greşită. Către sfîrşitul lucrării, cîtă ni s'a păstrat, fiul-autor face pe tatăl său să vorbiască de pe patul de moarte către feţele bisericeşti şi boereşt', care erau de faţă. Domnul bolnav în Marte 1693 spunea 4 că este în anul al 66-lea, de unde rezultă că era născut în 1627. Constantin Cantemir a avut o soră mai mare, Marina, 5 care a murit în 1677 şi a fost înmormîntată în biserica din Urlaţi, şi un frate vitreg cu cinci ani mai mic, pe Nestor. Acesta trăia în anul 1677, cînd dimpreună cu Constantin duc la locul de veşnică odihnă pe sora lor, care îmbrăcase haina monahală 6.

---

1 Magazinu istoriku, II. Bucuresci, 1846, pag. 202. Din Istoria imperiului otoman (ed. cit., pag 624 nota 34) ştim că cronica lui Radu Grecianu era cunoscută lui Dimitrie Cantemir.

2 In harta, care însoţeşte *Descriptio Moldaviae* Dimitrie Cantemir însemnă şi Tobacul. Despre harta lui Cantemir vezi G. Vîlsan, D. Cantemir ca geograf în Revista „Adamache" an. 1925.

3 In general se poate stabili că datele scrise cu cifre au putut mai curînd să fie cetite greşit de Bayer, decît datele scrise cu litere. Este de altă parte o grabă a atribui aceste erori de date scrise cu cifre lui Dimitrie Cantemir, cum s'a făcut de unii cercetători.

4 Vita Constantini Cantemyrii, ed. Acad. Rom., pag. 83. Data aceasta este scrisă cu litere: „sexagesimum et sextum duco annum." Neculce (l. c. pag. 226) greşeşte, cînd scrie că Constantin Cantemir în 1684-5 era cam de 70 ani, pe care vrîstă i-o dă şi pentru anul 1691.

5 Aşa credem că trebue corectat. Bayer a cetit *Macrina*.

6 D. Sever Zotta are dreptate, cînd susţine că „anno domini 1627" din text se referă la moartea lui Teodor Cantemir, nu la a lui Nestor (Vita etc., ed. cit., pag. 3) şi că după cuvîntul *sepultus* trebue pus punct. D. N. Iorga în ediţia d-sale n'a schimbat aici vechia punctuaţie (op. cit., pag. 3) (La pag. 77) Bătrînul domn pe patul de moarte amintea celor din jurul său, cum Tătarii, care în 1683 treceau să facă joncţiune cu trupele turceşti trimise în contra Vienei, au distrus, ars şi jefuit *paternum monasterium* din Urlaţi.

Care domn a ținut închis pe Nestor Cantemir un întreg an, cînd Nestor s'a tuberculizat și în vîrstă de abia 48 ani — cum spune copia lui Bayer — apoi a murit? Dacă Nestor, după amendările noastre, s'a născut în 1632 și a trăit 48 ani, rezultă că a murit în 1680, cînd nu domnia Dumitrașcu Cantacuzino, ci George Duca. Textul însă spune că Dumitrașcu Cantacuzino Voevod a ținut pe Nestor un an la închisoare, fiindcă frate-său, Constantin, fugise în Țara-Romînea că [1]. Nu știm despre bejeniri în massă a boerilor moldoveni în vremea primei domnii a lui Dumitrașcu Vodă „Răul", iar domnia a doua, care abia a umplut un an, nu admite un an de pribegire al lui Constantin Cantemir.

Ne interesează însă povestirea mai mult, cînd ne spune că Nestor a fost înmormîntat în biserica satului Ciacîri, — și adică din motive, pe care le-am expus mai înainte.

Din vremea, cînd era visternic mare la curtea lui Gr. Ghica, Dumitrașcu Cantacuzino cunoștea pe Constantin Cantemir, care era ceauș spătăresc — ne-o spune Neculce. [2] Și Dimitrie Cantemir a scris că Dumitrașcu Cantacuzino Voevod sosind ca domn nou la Galați, între cei dintăiu la Constantin Cantemir s'a gîndit, cînd a căutat sprijin printre boerii moldoveni și la Gavriliță, ca să se poată instala și introduce ordine în țara așa de necăjită după domnia de 1 an a lui Petriceicu-Vodă tot „călare" — cum a însemnat cronicarul. Dumitrașcu Cantacuzino Vodă îi botează lui Constantin Cantemir pe fiul Dimitrie, îl face serdar. Dar același domn știa și deosebita trecere, pe care Cantemir o avea la Constantinopol, doar din capuchehaie a lui Petriceicu Vodă trecuse la domnie. Dar ne întrebăm: oare nu proectează Dimitrie Cantemir coloarea domniei a doua asupra tabloului primei domnii a lui Dumitrașcu Cantacuzino? Trecuse de mult prima domnie a lui Dumitrașcu Cantacuzino, cînd se discuta în cercurile boerești moldovene posibilitatea, ca să ajungă domn Constantin Cantemir. Expunerile cronicărești despre domnia întăia a singurului Cantacuzino ajuns domn al Moldovei au alte reproșuri de făcut: domnul era grec strein, boerii își vedeau de treburile lor, nimeni n'avea grija țării, iernarea Tătarilor în țară a provocat atîta vaet și nenorocire, că „rămas-au bieții oameni numai cu sufletul, bătuți, strunciнați, cît nu se poate nici cu scrisoarea, nici cu limba a povesti caznele și ucigăturile lor de Tătari." [3] Garnizoanele leșești din Suceava și Neamț făceau răutăți, iar vîrful nenorocirii îi dădu ciuma din 1675 Iunie-Octomvre. *Hîrtiile* scoase de Dumitrașcu Vodă fură apoi adevărată pacoste.

De aceia numai din opera lui Dimitrie știm de ura tainică, neputincioasă a lui Dumitrașcu Cantacuzino din prima domnie

1 Ed. cit., pag. 3.
2 Ed. cit., pag. 224.
3 Cronica atribuită lui Musle, ed. cit. pag. 13-14, trad. lui Amiras, ed. cit. pag. 104; cronica atribuită lui Nic. Costin ed. cit. pag. 10-13; cronica lui Neculce ed. cit. pag. 206 și urm.; cronica Buhușeștilor, ed. cit., pag. 66-69.

în contra lui Constantin Cantemir. Tot de aceia nu putem primi ştirea, pe care o cetim că Nestor Cantemir un an întreg a făcut închisoare pentru fuga fratelui său Constantin în Ţara-Romînească. Nici o altă dată nu se opune să admitem că dacă Nestor a murit în vîrsta de 4. ani, moartea i s'a întîmplat în anul 1680.

Dacă Constantin Cantemir s'a născut în 1627, dacă Tătarii în incursiunea, de care aminteşte Dimitrie, le-au distrus tot ce aveau Cantemireştii, incursiunea, pentru înlăturarea căreia părintele Teodor însărcinat de domnie cu paza codrilor Chigheciului, luptînd, a fost grav rănit şi peste cîteva zile a murit, această incursie n'a putut fi în 1628, nici în 1624, cum s'a propus.1

Textul operei cantemiriane aici nu este destul de clar, dacă trebue să facem legătură imediată între vîrsta de 15 ani a lui Constantin şi anul morţii tatălui său, Teodor.

Faptul însă că dă vîrsta de 15 ani, 2 cînd după moartea tatălui său, pribegeşte Constantin în Polonia, este de deosebită importanţă. Domnia deci în 1643 în Polonia regele Vladislaw IV (1632-1648)—în Istoria imperiului otoman Dimitrie spune că tată-său a plecat în Polonia subt regele Vladislav, 3 —deci nu s'a dus la regele Ion II Casimir (1648-1668), cum scrie Vita Constantini, 4 gîndindu-se probabil la isprăvile şi cariera, pe care tatăl o făcuse în cursul primului războiu nordic început în Iulie 1655. 5 Tratativele de pace începute din Mart 1659 la Thorn şi Varsovia, reluate apoi dela mijlocul lui Ianuar 1660 în mănăstirea Oliva de lîngă Gdansc (Danzig), s'au terminat aici la 3 Mai următor, cînd seara tîrziu s'a semnat pacea 6 Aceste date ne sînt necesare, fiindcă Dimitrie în opera sa ne spune că tată-său a plecat din Polonia, cînd s'a făcut pacea şi adaogă că acesta împlinise atunci 17 ani în serviciul polon 7.

Acelaşi tot acolo ne spune că Constantin Cantemir găsind Moldova neliniştită de Tătari şi Turci, se duce în Ţara-Romînească. Aici găseşte pe principele Grigore Ghica la o vînătoare în jurul Bucureştilor; fără să fie cunoscut de domn se amestecă printre vînători şi săgetaş bun fiind, nimereşte un iepure, care fugise pe dinaintea domnului, fără să fie urmărit de vre-un cine,

---

1 N. Jorga, Istoria lit. rom. în sec. al XVIII-lea, I., pag. 298.
2 Scrisă cu litere
3 Trad. cit., pag. 508 nota 73.
4 Pag. 3 şi 55 (deci a. 1641).
5 Penru legăturile primului războiu nordic cu principatele romîne şi politica generală din ţările interesate în chestia orientală, vezi mai nou Oswald Redlich, Geschichte Oesterreichs vol. II, Oesterreichs Grossmachtstellung in der Zeit Kaiser Leopolds I., Gotha, 1921 pag. 66 şi urm.—Dimitrie Cantemir dă pentru acest războiu o dată greşit de vagă, cînd imediat după ce povesteşte că tată-său a pribegit în Polonia, afirmă: „sub hoc tempus continuum inter Polonos Suecosque erat bellum..."
6 Redlich, op. cit., pag. 84.
7 Pag. 4 şi 5 (scris cu litere, apoi cu cifre).

domnul se informează, cine este, îl chiamă la sine şi-l face ceauş spătăresc—evenimentul este dat ca întîmplat în anul 1644 [1], ce trebue să fie o lectură greşită a lui Bayer. Cronica racoviţeană (atribuită lui Muste, varianta) [2], cronica lui Miron Costin [3], cronica lui Neculce [4] ştiu de slujba munteană a lui Constantin Cantemir. Neculce adaogă greşit ca şi Dimitrie că a mers cu Grigoraşcu Ghica în Muntenia. Noi ştim din cronica lui Miron Costin că Muntenii au fost conduşi în lupta dintre Ghilău şi Feneş din apropierea Clujului de Constantin Cantemir. Lupta, în care se sfîrşeşte cariera lui George Rákoczi II, s'a dat în ziua de 22 Mai 1660 (st. n.); deci la această dată Constantin Cantemir era ceauş spătăresc. Constantin Cantemir a plecat deci din Polonia înainte de semnarea păcii dela Oliva (3 Mai 1660), dupăce într'adevăr socotind dela 1642 împlinise 17 ani în serviciul polon şi a ajuns în Moldova turburată mult politiceşte a anilor 1659 1660, nu în 1644, cum spune copia lui Bayer.

Dimitrie povesteşte 2 episoade din isprăvile militare ale tatălui său în tabăra polonă. Odată Constantin Cantemir ajuns stegar în fruntea a 60 moldoveni — cavaleria uşoară a Polonilor era în mare majoritate din moldoveni, cum ne confirmă multe alte ştiri rămase — înfruntînd 2 regimente de cavalerie duşmană putu spiona garnizoana din Thorn şi aduce un prizonier. Altă dată un căpitan suedez din ilustra familie ai Piperilor este învins în duel şi capturat de Constantin Cantemir. Pentru bravura sa ostăşească Sobieski, comandantul-şef al armatei polone, îl făcu pe Constantin chiliarch [5] — rohmistru, scrie Neculce.

Dimitrie nu povesteşte rolul lui Constantin Cantemir în lupta de lîngă Cluj, de care nici nu face pomenire, scrie însă despre lupta dela Raba. Cu această ocaziune aminteşte trecerea lui Grigorie Ghica Vodă alăturea de imperiali şi adaogă că Constantin Cantemir a luptat acum bărbăteşte în primele rînduri, continuînd a lupta trei ore, chiar dupăce fusese rănit.

Dacă Dimitrie are dreptate, cînd vorbeşte aici despre tatăl său în slujba lui Grigoraşcu Vodă Ghica, acelaşi a confundat vremea, cînd a povestit despre pribegirea tatălui său în Muntenia la Grigoraşcu Vodă, fiindcă tocmai la 16 Sept. 1660 duceau Tătarii la Constantinopol pe domnul muntean, care fuse George Ghica, împreună cu familia şi averile agonisite. [6] De bună-

1 Pag. 5 (anul scris cu cifre).
2 Ed. cit., pag. 85.
3 Ed. Barwinski, pag. 210; ed. 2, Kogălniceanu, I., pag. 372; ed. V. A. Urechia, Miron Costin, Opere complete, I, pag. 676.
4 Ed. cit., pag. 230.
5 Pag. 4 5 In ediţia sa d. N. Iorga corectează lectura greşită a ediţiei Academiei „ad Slabam" prin „ad Lebam" (pag. 5). In ediţia Academiei este vorba însă mai departe de „post Rabense proelium" (pag 6), celace admite şi d Iorga. De aceia sîntem de părere că trebue corectat „ad Rabam".
6 Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt, IV, pag. 259; Deutsche Fundgruben, pag. 411 etc.. Cf. şi Andrei Veress, Pribegia lui

seamă Cantemir va fi fost cu domnescul său stăpîn şi la asediul şi capitularea cetăţii Neuhäusel (Ersekujvár) — Uivarul cronicilor noastre — (26 Sept. 1663) şi la asediul cetăţii Leva,[1] care a început la 19 Iulie 1664. In luptele de aici oastea muntează a avut pierderi grele. Grigoraşcu Vodă s'a retras înainte de vreme din luptă, a trebuit să-şi facă drum cu armele la Tisa, iar mai tîrziu domnul cunoscut de mai înainte pentru bunele sale sentimente creştine îşi făcu din această atitudine un merit faţă de împăratul Leopold I.[2]

Cronicarii munteni şi moldoveni vorbesc despre participarea domnilor romîni în luptele dela Leva; nicăiri nu se aminteşte însă bătălia dela Raba, zisă bătălia dela Sf. Gotthard, (1 August 1664),[3] care dădu pacea dela Eisenburg (Vasvár, 10 Aug.)

Dimitrie Cantemir prin expunerea sa, pune aici o întrebare. Este ştiut din alte izvoare că domnii romîni prin atitudinea avută la Leva şi-au atras ura sultanului, că Grigoraşcu-Vodă se gîndea la fugă, că numai promiţîndu-i-se iertare în vederea trimiterii unui nou corp de ajutor, domnul muntean s'a răsgîndit a mai rămîne în ţară şi a trimis ca şi Dabija Vodă pentru lupta dela Sft. Gotthard 1500 ostaşi[4]. A fost Cantemir între comandanţii acestui detaşament de ajutor? Dar acelaşi autor afirmă expres că alături de domnul său, care şi-a unit armata cu imperialii — ceiace era oarecare exagerare, cum am văzut — a luptat şi a fost rănit Cantemir. Fiul domnesc ştiind că domnul muntean a pribegit după lupta dela Raba, ceiace este tot una cu lupta dela Sft. Gotthard, a putut scrie mai tîrziu că tată-său, dela care deţinea informaţiile, a luat parte la lupta de lîngă Raba. Dimitrie Cantemir greşeşte şi'n *Istoria imperiului Otoman*, unde de asemenea[5] afirmă că Grigoraşcu Vodă s'a revoltat în contra Turcilor şi a trecut la imperiali în bătălia dela Sft. Gotthard; deci aceasta este bătălia dela Raba din Vita Constantini Cantemyrii.

In legătură cu aceasta Dimitrie ne mai spune şi misiunea lui Cantemir la Tătari. Dimitrie ştie că Ghica voia să afle, cîţi Tătari vor lua parte la aceste lupte ale Turcilor. De aceia însărcinează pe Cantemir să meargă în Bugeac, să prinză vre-un Tătar — Cantemir ştia bine tătăreşte —, dela care ar putea să afle intenţiile hanului. Cu ocazia acestui drum înspre Bugeac, Constantin Cantemir trece pe acasă, unde frate-său Nestor şi soru-sa Marina abia îl recunosc. Dar afirmînd aceasta Dimitrie

---

Grigoraşcu Vodă prin Ungaria şi aiurea (Acad. Rom., S. I, Seria III, Tom. II., Mem. 7.) Bucureşti, 1924, pag. 5 Vezi şi recensia de d. N. Iorga în Revista istorică, an. X, 1924, pag. 300-2.

1 Istoriografia mai nouă îi zice lupta dela Sft. Benedict (Redlich, op. cit., pag 235).

2 Veress, op. cit., pag. 12 şi urm.

3 Redlich, op. cit., pag. 238 şi urm.

4 Veress. op. cit., pag. 17.

5 Trad. cit., pag. 417-8 nota 6.

contrazicea, ce a scris mai înainte că la reîntoarcerea din Polonia tată-său trecuse prin Moldova şi deci putem presupune că s'a abătut şi pe acasă — Constantin Cantemir prinde într'adevăr un mîrzac şi i-l aduce lui Ghica-Vodă.

Misiunea lui Cantemir în Bugeac a putut fi după bătălia dela Leva şi înainte de cea dela Raba. Poate Ghica voia să poată înştiinţa pe prietinii săi imperiali de întăriturile, pe care Turcii le aşteptau dela Tătari. Se ştie că fiul hanului tătăresc a cerut dela domn provizii, nutreţ, voind să ierneze în ţară şi cînd domnul oferi daruri, ca să abzică de acest plan, Tătarii au năvălit în ţară în 24 Oct.. Voia Ghica Vodă să ştie planurile intime ale Tătarilor şi din acest motiv a dat lui Cantemir misiunea amintită? Atunci Cantemir a fost trimis în Bugeac după bătălia dela Raba sau Sft. Gotthard.

Pacea dela Eisenburg nu însemna începutul recului politic turcesc. Ghica Vodă luă de aceia drumul pribegiei la 20 Noemvre peste Moldova şi Polonia spre imperiul habsburgic. In suita domnului pribeag era şi Constantin Cantemir [2] şi avu rol, pe care fiu-său îl scoate în evidenţă. Un căpitan muntean însărcinat cu paza a 8 cai încărcaţi cu monezi de aur, aproape de Suceava găsi prilejul unei neguri dese, ca să se depărteze de convoiu cu visteria domnească, pe care voia să şi-o însuşiască. Ghica Vodă trimite pe Cantemir să-l găsească. Acela în aceiaşi zi pela amiază dă de căpitanul ascuns cu oamenii săi într'o pădure de lîngă Suceava. Căpitanul dă ordin alor săi să lege pe Cantemir, care, ca să-şi scape viaţa, se preface că voeşte a fi părtaş la planurile căpitanului. Inaintînd însă spre oraşul Suceava, ca să nu-l prinză Muntenii, care trimiseseră gonaci după domnul pe drum de pribegie, cînd se vedea oraşul, Cantemir provoacă pe căpitan să-l urmeze, ca să predea pîrcălabului cetăţii averea, ameninţînd că altfel îl va prinde prin oamenii domnului moldovean, care-l va omorî pe el şi tovarăşii săi. Căpitanul n'avu ce face, pîrcălabul luă în primire banii şi pe hoţii puşi în lanţuri dimpreună cu banii, îi trimise domnului Dabija la Iaşi, unde se constată că în fiecare desag sînt 6000 galbeni. Dabija Vodă condamnă pe hoţi la ocnă, pe Cantemir îl laudă şi-i oferă să rămînă în slujba moldovenească. Cantemir primi cu condiţia că, dacă va putea să meargă vreodată la domnul său, să i se dee voe să plece, ca să se justifice. Constantin Cantemir este numit căpitan al codrului Chigheciului, pe care slujbă Dimitrie o atribue şi altui înaintaş al său. Cronica racoviţeană [3], cronica Buhuşeştilor [4] aminteşte în acelaşi fel dar pe scurt, drumul de pribegie al lui Ghica Vodă prin Moldova; nu ştiu cronicile nimic de vre-un rol al lui Cantemir; dar episodul cu

---

1 Veress, op. cit., pag. 18.
2 Pag. 6 şi urm.
3 L. c., pag. 4.
4 Ed. cit., pag. 55. Neculce (l. c., pag. 193) ne spune că pe cămăraş îl chema Iştóc; altfel are aceiaşi povestire.

banii se dă la eşirea convoiului domnesc din Botoşani, cămăraşul *(aici)* hoţ e prins de Jora vornicul de Botoşani, care ia cîţiva galbeni despecetluindu-i şi pretextă că aşa i-a găsit.

Rolul lui Cantemir se confirmă însă şi prin ce urmează: Dimitrie ne spune că Ghica Vodă după doi ani petrecuţi în Germania — aici autorul greşeşte — prin amicul său Panaiot şi firește ne precizăm imediat pe Nikussios, recîştigă favoarea sultanului şi domnia Munteniei. Inainte de aceasta Cantacuzinii, duşmanii Ghiculeştilor, liberaseră pe acel căpitan din Moldova. Cantemir ia o scrisoare justificativă dela Dabija Vodă, merge în Ţara-Romînească şi se desvinovăţeşte. Domnul prinde pe căpitan şi-l condamnă la spînzurătoare, iar lui Cantemir îi dă dovadă de nevinovăţie, care în vremea redactării acestei opere cantemiriane se afla la fii cantemireşti. A treia zi după sentinţa domnească, deşi căpitanul condamnat a fost găsit mort în temniţă, totuşi a fost spînzurat, domnul 1 zicînd: „acela e mort ca om, dar ca fugar viclean trebue şi mort să fie spînzurat".

In *Vita Constantini Cantemyrii* autorul nu găseşte nici o vorbă rea pentru Ghiculeşti, care de altfel au dat atît motiv de vorbă. Dimitrie Cantemir strînge svonurile despre Ghiculeşti în *Istoria imperiului otoman.* Nu ne dă cariera întreagă a bătrînului George Ghica, nu ne spune că a fost capuchehaie şi'n vremea lui Vasile Lupu, adaogă însă, ce credea Fanarul, că fiu-său Grigorie a întărîtat pe marele vizir în contra tată-său, George, afirmînd că uneori îşi pierde minţile, iar pribegia europeană a lui Grigoraşcu Vodă o povesteşte ca întîmplată după bătălia dela Hotin 2, ce ştim că e o greşală.

Dimitrie Cantemir era înrudit cu Ghiculeştii. Opera, pe care o discutăm ne spune că în anul 1646 3 (lectură greşită a lui Bayer) Constantin Cantemir s'a căsătorit îndemnat de domn, care era Grigoraşcu Vodă, cu nepoata de unchiu domnesc, Anastasia, răpită de o molimă apoi în ziua a patruzecea după cununie 4.

---

1 Pag. 9. un martor ocular povesteşte într'o scrisoare din 8 Mai 1672 acest caz (Teleki Mihály levelezese, VI, pag. 199). Necunoscînd povestirea lui Dimitrie Cantemir d. Andrei Veress scrie în lucrarea citată, pag. 42 nota 2 grabnic de greşita concluzie: „faptul neruşinat al lui Gligoraşcu Vodă că murind unul dintre boieri în temniţă, îl smulse din cortegiul funebru, care-l ducea la groapă şi îl spînzură"...

2 Trad. cit., pag. 417-18 nota 6 şi pag. 419 nota 7. Despre aceasta vezi mai nou, Veress, op. cit.. Aici la pag. 41 nota 1 se afirmă că din Daponte ar avea Cantemir ştirile despre Ghiculeşti, dar „nu l-a înţeles destul de bine în toate locurile sale", adaogă dupăce d. Veress a controlat pe Daponte (C. Erbiceanu, Cronicarii greceşti, Bucureşti, 1890, pag. 9-10, 13 14). Dacă d. Veress ar fi cetit în *aceiaşi ediţie* şi biografia lui Constantin Daponte, n'ar fi scris greşala aceasta, căci Daponte ajunge în Ţara-Romînească pela sfîrşitul anului 1731 (*ibidem*, pag. LXVI etc.), deci a scris Hronograful său tîrziu mult după moartea lui D. Cantemir. Acesta îşi avea ştirile mai multe, decît ale lui Daponte din acelaşi mediu constantinopolitan, de unde le-a putut avea fostul secretar al lui Const. Mavrocordat.

3 Data scrisă cu cifre.

4 Pag. 6.

Tot acolo ni se spune că atunci Constantin Cantemir avea 34 ani [1], deci în senzul emendării propuse de noi mai sus, este vorba de anul 1661. Anastasia a fost fiica vre-unui frate al soţiei lui Grigorie Ghica, doamnei Maria, din familia Sturzeştilor [2]

In opera lui Dimitrie se afirmă că Istratie-Dabija Vodă (Sept. 1661—12 Sept. 1665) l-a numit pe Constantin Cantemir şi vornic de Bîrlad, ajuns a doua oară domn muntean, înaintea căruia făcuse justificarea amintită. Din *Descriptio Moldaviae* [3] ştim că administrarea tîrgului Bîrlad o avea vornicul de Ţara de jos şi este posibil că tot în vremea lui Dabija Vodă marele căpitan al codrilor Chigheciului a fost unul din cei doi vornici mici, care de fapt conduceau tîrgul. Ca dregător de Bîrlad iscăleşte o vînzare alături de Bejan vornic, Cantimir, despre care nu se arată că e vornic, la 12 Mart 1667, deci în domnia lui Iliaş Alexandru (Mai 1666—Noemvre 1668) [4].

Notiţele genealogice ale operei discutate nu trebuesc strînse totdeauna în cadrul general cronologic al expunerii, fiindcă uneori apar ca note marginale, cum este cazul cu ştirea despre a doua căsătorie a lui Constantin Cantemir. In vremea domniei lui Dabija, cînd din Decemvre 1664 tatăl autorului se bucura de deosebită trecere în cercurile boereşti ale vremii, acesta se căsători cu singura odraslă rămasă în viaţă din familia Găneştilor, cu Roxana. Noua soţie, care a adus lui Cantemir toate moşiile familiei sale, a trăit numai trei ani dăruindu-i pe fiica Roxana.

Fiul ne spune apoi că şi George Duca Vodă (Sept. 1665—Mai 1666) a confirmat pe Costantin în slujba de mare căpitan, cu care ocazie ni se oferă detaliul interesant de ştiut că această mare căpitănie avea însărcinarea nu numai să apere graniţa în contra invaziilor tătăreşti, ci şi să adune dările acelor districte, adecă regiuni [5]. Dar George Duca nu domnise numai 6 luni [6], cum ne spune Dimitrie, cînd Turcii l-au înlocuit cu Iliaş Alexandru

1 Data scrisă cu cifre în ediţia Academiei, cu litere în ediţia Iorga, pag. 7.

2 Vezi şi I. Tanoviceanu, Suirea pe tron a primului Ghica, în Arhiva, Iaşi, II,1890-91 pag. 79 şi urm.. Genealogistul a scris despre George Ghica că „era un bătrîn necărturar, plecat spre sînge, trădător, nerecunoscător şi tiritor, neavînd decît singura calitate de a fi iscusit" (pag. 90-91). Despre Ghiculeşti vezi Dora D'Istria, Gli Albanesi in Rumenia, trad. B. Cecchetti, Firenze, 1873 şi Cronica Ghiculeştilor, ed. D. Russo, în Buletinul Comisiei istorice a Rominiei, II, Bucureşti, 1916, pag. 5-85.

3 Trad. Pascu, pag. 100 şi 27.

4 N. Iorga, Studii şi documente, VI, 2, pag. 25. Iscălitura de aici nu seamănă cu cea din vremea domniei. Explicarea e în faptul descris aşa de d. N. Iorga: „Constantin Cantemir, care n'a ştiut până la moarte să scrie, ci se iscălea cu o formă de lemn, prin care trecea condeiul şi scandaliza pe învăţatul Miron Costin". Cronica a însemnat de fapt despre Velicico, că spunea domnului că „omul, care nu ştie carte este un dobitoc, adecă, unde nu ştia carte Cantemir Vodă" (cronica racoviţeană, l. c., pag. 25).

5 Pag. 9—10.

6 Cronica racoviţeană (l. c., pag. 5), cronica lui Neculce (l. c., pag. 15), cronica Buhuşeştilor (ed. cit., pag. 56) dau la fel o primă domnie de jumătate an. Cronica atribuită lui N. Costin dă 5 luni de domnie (l. c., pag. 5).

(Mai 1666—Noemvre 1668) din neamul Lăpuşnenilor. Cînd ni se spune mai departe că Iliaş Alexandru Vodă era de tot grecizat, nu ştia nici moldoveneşte, conglăsueşte cu toate expunerile cronicăreşti, dar nu şi cînd i se dă o domnie de 18 luni[1].

Incepuse George Duca a doua domnie moldovenească, cînd Constantin Cantemir s'a însurat cu Ana Bantăş, fiica surorii doamnei Anastasia. In anul următor la 4 Decemvre se născu Antioh[2]. Pentru anul 16, înainte de sfîrşitul anului al doilea de domnie a lui Duca Vodă — precizăm noi — ni se povesteşte răscoala Moldovenilor de peste Prut. Cam 8000 se adună, atacă Iaşii, Duca se închide în curtea domnească apărată de Cantemir. Prin acesta răsculaţii trimit domnului vorbă să plece din domnie şi din ţară. Duca se preface că primeşte, dar dela Galaţi înştiinţează pe sultan, care-i trimite într'ajutor Tătari. Cantemir este trimis cu aceştia să atace pe răsculaţii adunaţi în cîmpia Orheiului şi-i risipeşte. Victoriosul Cantemir la înapoiere este avansat mare clucer[3].

Expunerea lui Dimitrie diferă de expunerile cronicăreşti prin lipsa unor amănunte şi prin ace'a că acordă tatălui său rol, de care nu amintesc cronicile. După Nicolae Costin răscoala a început în 29 Noemvre (ne dă însă greşit anul 1673). După acelaşi şi după izvodul tradus de Amiras în fruntea răsculaţilor au fost: Mihalcea Hîncul fost mare stolnic (la Amiras, Hincul e serdar), Durac fost serdar şi Constantin fost clucer. Cea mai detaliată expunere este în izvodul lui Amiras. Răsculaţii, orheeni, lăpuşneni şi soroceni vin în contra domnului urît pentru dările grele, pentru Greci şi se amintesc în special cupăreştii—expunerea cronicii buhuşeştilor, a cronicii racoviţene, şi a cronicii lui Neculce este aproape identică. Duca trimite oşti în contra răsculaţilor, care

---

1 Cronica buhuşeştilor scrie că a domnit „până la al treilea an" (l. c., pag. 57), ca şi cronica racoviţeană (l. c., pag. 6); cronica lui Neculce (l. c., pag. 117): „n'au plinit trei ani cu domnie", iar N. Costin l. c., pag. 6). „au domnit 2 ani şi jumătate".

2 Dimitrie nu dă aici data de an, care este 1671. In aceiaşi operă (pag. 28) ni se spune că în Iunie 1685 fiul domnesc Antioh era de 15 ani (dată scrisă cu litere), deci s'a născut în 1670. In 1693 Mart în aceiaşi lucrare (ibidem, pag. 83) i se dă lui Antioh 20 ani (dată scrisă cu cifre), ceiace este evident eroare, căci Antioh nu s'a născut în anul 1673. Cronica racoviţeană (l. c., pag. 27) nimereşte adevărul, cînd ne spune că Antioh venit domn în Dec. 1695 era „ca de 24 ani"; la fel în traducerea lui Amiras (l. c., pag. 112). dar Neculce (l. c., pag. 256) scrie „ca de două zeci de ani". Dimitrie ne spune însă mai departe (pag. 14) că mamă-sa a murit după al cincilea an de căsnicie, la naşterea fiicei Safta sau Elisaveta. Ni s'a păstrat ştirea că *Aniţa*, cum îi zic zapisele, trăia la 21 Ianuar 1677, cînd bărbatu-său cumpără o parte din satul Frijeni, şi la 29 Mai 1676, cînd cumpără o proprietate în Gheucani. (Gh. Ghibănescu, Istoria unei moşii, Arhiva, Iaşi, 1899, pag. 390 şi 404.); de aici urmează că n'a putut avea loc căsătoria în 1670.—In 1691 Constantin Cantemir declara (pag. 62) că este văduv de 12 ani („iam duodecimus est annus, a quo viduus...") deci dacă Aniţa Bantăş a fost ultima soţie, ea a murit în 1679. (D. Zotta în lucrarea citată, pag. 72, admite că Aniţa Bantăş a murit circa 1677).

3 Pag. 10.

însă rămîn biruitori la Ciric [1]. Un răvaş din 29 Dec. 1671 ne spune că Duca a trimis în contra răsculaţilor pe Tălmaciu paharnicul, cu 300 lefegii, care nu rezistă [2]. Izvodul lui Amiras continuă: Răsculaţii intră în Iaşi, îşi aşează tabăra lîngă curtea domnească despre mănăstirea Trei-Ierarhi şi biserica Sf. Nicolae, trimit la domnul închis în curte dimpreună cu capegi-başa, care venise pentru bir — numai N. Costin înseamnă că-l chema Biraiol — 12 oameni din ţară să-i spue să plece din domnie. Semeţia nu i-a servit domnului; acesta văzînd că răsculaţii nu se intimidează, ceru răgaz de trei zile, după trecerea cărora plecă. Din Vaslui înştiinţă Duca pe Turci despre cele întîmplate. Trecuse Duca Vodă Dunărea, cînd la Carasuia, în Dobrogea, îl ajunse fermanul sultanului cu ordin ca să se înapoieze cu ajutoarele de Tătari şi Turci trimise. La Orheiu răsculaţii se adună, pentru ca să prepare rezistenţa. Cînd Duca cu Turcii şi Tătarii au ajuns la Chişinău, răsculaţii tăbărîseră la satul Paşcani, pe valea Ichiului din sus de Chişinău. Incep parlamentări, în cursul cărora răsculaţii sînt surprinşi, măcelăriţi sau împrăştiaţi. Nicolae Costin ştia că răsculaţii au fost distruşi în bătălia dela Chişinău, dar expunerea identică a celor 3 cronici amintite ne-a lăsat ştirea că Duca reîntors a trimis în contra răsculaţilor cu oşti pe Alexandru Buhuş serdarul, care i-a împrăştiat în sat la Epureni.

Dintre cronici numai izvodul lui Amiras a însemnat că Duca Vodă pe drumul înapoi dela Carasuia a prins pe unii din solia de protest contra lui Duca trimisă de răsculaţi la Poartă, solie de „mazili şi curteani şi dela tîrguri tîrgoveţi şi dela mănăstiri cîte 2 călugări aleşi", cum scrie răvaşul pomenit, al cărui scriitor la 29 Decemvre comunica: „nu ştiu de acum, ce se va alege". In Ianuar Duca Vodă se reîntorsese la Iaşi — cetim în cronica atribuită lui N. Costin.

Putem primi, dar limitînd-o şi afirmaţiunea lui Dimitrie Cantemir că tatăl său, rudă prin alianţă cu Alexandru Buhuş, care era fratele doamnei, a participat la luptele în contra răsculaţilor, dar ca comandant şef, care la Ciric a fost Tălmaciu paharnicul, lîngă Chişinău este amintit Alexandru Buhuş.

A fost Constantin Cantemir din Ianuar 1672 înainte mare clucer, cum pretinde fiu-său? Documente vorbesc de Constantin Cantemir serdarul la 26 April 1672, la 31 Ianuar şi 29 Mai 1676 [3], în 1675 [4], 16 Ianuar 1677 [5], la 4 Noemvre următor [6],

1 Cf. cronica racoviţeană, l. c., pag. 6-7; Amiras, pag. 100-102; N. Costin, l. c., pag. 7; cronica buhuşeştilor, l. c., pag. 58; cronica lui Neculce, l. c., pag. 197-8.

2 N. Iorga, Istoria ţerii prin cei mici, în Revista istorică, VII, 1921, pag. 41.

3 Gh. Ghibănescu, Istoria unei moşii, l. c., pag. 406. 390, 404.

4 I. Tanoviceanu, Adopţiunea în vechiul nostru drept, (Arhiva, Iaşi, XXV, 1914, pag. 233-4. Ştirea de aici ne spune că Gh. Buga a adoptat pe copilul Antioh Cantemir. (1675 April 6. Vezi şi S. Zotta, în Revista Arhivelor, I, pag. 316-7).

5 Gh. Ghibănescu, Surete şi izvoade, XIII, pag. 12.

6 Idem, Istoria unei moşii, l. c., pag. 467.

în 1680 [1]. In acelaşi an fost mare serdar, ca şi'n 1681, şi tocmai în 1682 velciucer [2], precum şi'n 1684, 1683 [3]. De aici rezultă că Constantin Cantemir a fost serdar subt a doua domnie a lui Gh. Duca, care în a treia domnie îl va promova velciucer. Cînd afirmă Dimitrie că Dumitraşcu Vodă Cantacuzino l-a numit serdar pe Constantin Cantemir [4], trebue înţeles că l-a confirmat în această slujbă.

Numai din opera fiului ştim că Constantin Cantemir a fost în anul 1672 din însărcinare domnească călăuzul armatei sultanului Mohamed, cînd acesta a cucerit Cameniţa şi că numai graţie lui Cantemir n'au pus mîna Polonii pe haremul sultanului, a cărui pază într'un moment critic de atac polonez, opt ore a făcut-o Cantemir cu puţinii Moldoveni de subt comanda sa. Fiul adaogă că astfel faima lui Cantemir a ajuns la curtea sultanului, că vizirul mulţumindu-i i-a spus că l-ar face domn, dar prea este nou Duca [5].

Dimitrie ar avea ocazie apoi să ne deie detalii asupra anului 1673, care în istoria moldovenească are egală importanţă cu a anului 1711, fiindcă închee seria nouilor noastre năzuinţe politice după o vreme de oarecare răgaz. Autorul se grăbeşte. Ne anunţă doar noul războiu turco-polon [6], fiindcă Polonii au refuzat să plătească *tributul promis*. Şi'n *Istoria imperiului otoman* [7] scrisese Cantemir că Polonii la pace—cunoscută în istorie ca *pacea de Buczacz*—au făgăduit Turcilor 40 cetăţi şi sate în ţinutul Cameniţei, tribut anual de 25000 taleri imperiali, abdicare dela suzeranitatea asupra Cazacilor, care subt Doroşenco vor fi prietinii şi protejaţii Turcilor. Dimitrie ne dă astfel versiunea turcească [8]. Este curios, cum nu provoacă în mintea autorului nici o părere nici victoria polono-romînă din 11 Noemvre 1673 dela Hotin. Toţi cronicarii moldoveni şi-au oprit mintea să judece pasul făcut de Petriceicu Vodă [9]. Nu trebue să uităm însă niciodată că

---

1 Ibidem, pag. 407. Pentru cerdacul lui Dimitrie Cantemir pe Elan ibidem, pag. 416-7.

2 Idem, Divanurile domneşti din Moldova şi Muntenia din sec. XVII-a, în Arhiva, an. 29, 1922, pag. 206—210, 214.

3 I. Tanoviceanu, O scrisoare etc., în Arhiva, V.II, 1897, pag. 714.

4 Pag. 12.

5 Pag. 10-12.

6 Pag. 12.

7 Trad. cit., pag. 409.

8 Cf. N. Iorga, Geschichte des osm. Reiches, IV, pag. 143 şi urm. Cf. şi Hammer, Geschichte des osm. Reichs (ed. Pesta) III. pag. 6(3 Max Immich, Geschichte des europäischen Staatensystems von 1660-1789. München şi Berlin, 1905 pag. 80.

9 In această privinţă să se observe deosebirea, ce desparte *Letopisețul lui Miron Costin* ca idei politice de operele acestuia scrise poloneşte. Ideile din *letopiseţ* sînt aşa de apropiate de acelea, pe care le cunoaştem din cronica lui Ureche, încît putem afirma că ideile politice din operele costiniane scrise poloneşte rezultă din mediul politic polon, în care a trăit Miron în anii 1683-85. Diferenţa tonalităţii acesteia politice o subliniem aici, fiindcă d. P. P. Panaitescu, în opera sa remarcabilă citată de noi, nu scoate în evidenţă nici nu inzistă asupra acestei deosebiri, care ni se pare importantă.

această lucrare a lui Dimitrie apare ca o schiţă, care nici complectă, trebuia revizuită şi că fiul se grăbeşte, ca să ajungă mai repede la povestirea ispràvilor tatălui său, pentru reconstruirea cărora avea mai multă informaţie.

Autorul se mărgineşte a ne spune că Polonii n'au putut susţinea noua formă politică a domniei lui Petriceicu-Vodă, „n'au mai aşteptat să-şi iee cojoace dela Tătari, ce s'au întors mai de sîrg spre Prut înapoi“—cum scrie cronicarul vremii. Amănuntul dat de Dimitrie este preţios, cînd ne spune că acum Turcii au hotărît să nu mai pue Moldovean domn, ci numai Grec cu casa la Constantinopol, nerăzboinic. Aşa ajunse domn, cînd cădea bruma toamnei anului 1673, Dumitraşcu Cantacuzino.

Dela Dimitrie ştim că boerii se temeau de noul domn, care sosise la Galaţi. In suita domnească se afla un grec, care cunoştea stările din Moldova. După sfatul acestuia domnul invită la sine, la Galaţi pe Gavriliţă, căruia i-a promis hătmănia (s. vornicia) şi pe Cantemir căruia îi promite promovarea la serdariat—noi din alte atîtea izvoare ştim că pe această vreme era serdar. Cu acest prilej specifică autorul că serdariatul administrează toată regiunea moldovenească de peste Prut şi toată cavaleria de acolo până la Hotin, Bender (Tighina) şi Bugeac îi e subt comandă [1]. Cei doi fruntaşi, de care —pretinde Dimitrie— asculta toată ţara, sosesc la Galaţi, unde Dumitraşcu-Vodă aştepta de 4 luni. Serdarul primeşte oşti turceşti şi tătăreşti, cu care curăţă ţara de jefuitori, Cazaci etc.: astfel noul domn poate merge la Iaşi să-şi ocupe tronul [2]. Alte amănunte nu găsim. Cronicile, care într'un glas expun în colori negre domnia primului Cantacuzino ajuns domn în Moldova — o expunere inecoloră a rolului politic al acestuia găsim şi'n Istoria imperiului otoman [3]—, despre care domnie ştie mai mult cronica atribuită lui N. Costin şi cronica lui Neculce. Prima cronică ne dă o serie de boeri, care înconjoară pe Dumitraşcu-Vodă la Obluciţă, unde fu numit domn şi vin la Galaţi, unde se duc spre închinare şi alţi boeri în Decemvre 1673 [4]. Petriceicu-Vodă veni însă cu Poloni asupra domnului, care îndrăznise să înainteze până la Iaşi, de unde fugi dinaintea Polonilor, în contra cărora trimise pe Caplan paşa cu Turci şi Galga sultan cu Tătarii. Petriceicu Vodă părăsi ţara numai după lupta scurtă dela gura Bohotinului, unde Moldovenii erau comandaţi de Buhuş hatmanul.—Neculce nu ştie că Dumitraşcu Vodă a fost la Iaşi înainte de lupta hotărîtoare pentru speranţele lui Petriceicu, dar după el lupta s'a dat lîngă movila Răbâiei şi comandanţii Moldovenilor au fost: Alexandru Buhuş hatmanul, Constantin Cantemir serdarul, Ştefan Cerchez comisul,

---

1 Aceiaşi cu alte cuvinte o spusese în Descriptio Moldaviae (trad. cit., pag. 10), fără să se spue că avea şi administrarea regiunii.
2 Pag. 12-13.
3 Trad. cit., pag. 494 etc.
4 l. c., pag. 10-11.

Mitre şi frate-său, Gheorghiţă. Era în postul Crăciunului 1. De aceia nu trebue să primim explicarea că „sub hoc tempus“ din lucrarea lui Dimitrie ne duce neapărat la anul 1673, cînd la 26 Octomvre s'a născut autorul şi a fost botezat de domn, care a dăruit pe finu-său cu moşia *Valea Ilei* 2.

După o domnie, căreia Dimitrie îi dă greşit durata de 16 luni, în locul lui Dumitraşcu Vodă (Dec. 1673—Sept. 1675) vine domn Antonie Ruset, în vremea căruia—ne spune fiul—Cantemir a trăit departe de slujbe, în senzul cărei afirmaţii în documente trebue înţeles bivvelserdar, nu serdar, cum cetim.

Dimitrie are multe de spus despre domnia a treia a lui Duca Vodă 3, căruia i se ia Ţara-Romînească în favoarea lui Şerban Cantacuzino. Numai din lucrarea lui Dimitrie ştim că Duca era speriat de bunul nume, ce-l avea la Constantinopol Constantin Cantemir şi de aceia l-a persecutat. Duca petrecuse la Constantinopol mare parte din răstimpul dintre ultima domnie moldovenească şi domnia-i munteană. (16 Aug. 1672 — Noembre 1674).

Dimitrie ne spune că tatăl său a fost confirmat serdar, dar Duca a căutat încontinuu motive să-l piarză. Prima ocazie fu în legătură cu conspiraţia boerilor Gheuca vistiernicul, Bogdan jitnicerul şi Lupul sulgerul. Era prima reacţiune a ţării în contra tiraniei şi lăcomiei lui Duca. Nu ni se dă nici un amănunt, ci ni se arată numai năpăstuirea lui Cantemir. Acesta îşi logodise pe fiica Roxana cu Lupul, fiul lui Bogdan. Conspiratorii descoperiţi sînt prinşi şi executaţi. Duca caută pe tovarăşii complotiştilor. Domnului i-ar fi convenit să poată face şi dovada vinovăţiei lui Cantemir, care era proprietar vecin cu satele lui Bogdan executatul. De aceia bagă la închisoare pe Lupul, fiul lui Bogdan, subt pretext că tată-său a rămas dator tezaurului 10000 taleri, îl tortureazà să spună, dacă şi Cantemir a ştiut de complot, îi făgădueşte că renunţă la bani, că-l face mare dregător, dacă la ju-

---

1 L. c., pag. 206 7.

2 Pag. 13. Nu putem şti, cînd anume a scris văduva Maria a lui Şerban în chestia căsătoriei lui Dimitrie, aşa că data în legătură cu acesta (pag. 49) nu o atragem în discutie. Ne interesează, cînd ni se spune că Dimitrie în vara anului 1688 avea 12 ani („duodecim annum agentem“, pag. 56), deci s'ar fi născut în 1676. In Mart 1693 Dimitrie ar fi de 17 ani (scris cu litere); deci presupunind că este vorba de anii împliniţi, rezultă că s'a născut în 1675. Dar în Oct. 26 al anului 1675 Dumitraşcu Vodă, naşul lui Dimitrie fusese mazilit. Nu putem admite că tot în Oct. 1673 noul domn avea vreme să se ocupe de botezul fiului lui Cantemir, pe care îl cunoştea dela curtea lui Grigoraşcu Vodă Ghica. De aceia am admis (mai sus pag. 11) că Dimitrie Cantemir s'a născut în 1674, deci în vara anului 1688 era de 14 ani şi trebue emendat duodeviginti în loc de duodecim. Biografia lui D. Cantemir scrisă de Tindal dă anul 1673 caşi *Vita* (pag. 4), care însă ne spune că era de 17 ani Dimitrie, cînd s'a publicat *Divanul*, ce nu corespunde nici anului naşterii 1673, fiindcă *Divanul* s'a publicat în 1698, cînd Dimitrie era de 25 ani după data păstrată prin Tindal, de 24 ani după socoteala noastră.

3 Pag. 14.

4 Pag. 14. Textul scrie Genga protoveatiarius etc. (ed. Iorga pag. 14). Toate cronicile scriu însă de Vasile Gheuca visternicul etc.

decată afirmă că şi Cantemir a fost părtaş. Apoi Duca îi promite că-l liberează, dacă plăteşte. Atunci Cantemir cu toate ameninţările lui Duca cumpără moşiile lui Lupul, care se poate răscumpăra, şi perzistă în a şi-l face ginere 1.

Dimitrie spune că complotul a fost descoperit într'al treilea an al domniei lui Duca. Cronica buhuşeştilor 2 îl însumează anului al doilea de domnie, caşi o versiune a cronicii racoviţene 3, celace cetim şi'n cronica lui Neculce 4. Cronica atribuită lui Nic. Costin are şi data, cînd cei trei boeri au fost tăiaţi la fîntîna dinaintea curţii: 2 Noemvre 1679, într'o Sîmbătă 5.

---

1 Pag. 14 şi urm. Cronica Bălenilor (atribuită de unii lui Const Căpitanul, de alţii lui Radu Popescu) spune că Gheuca vo a să fie domn (Magazinu istoriku, II, pag, 22). N'avem nici o informaţie că bătrînul Cantemir avea sau primise sugestii de domnie în 24 Noemvre 1679. Scrisoarea din 24 Noemvre 1679 (Hurmuzaki, Documente, vol. III, supl II, pag. 126-7) are greşit pus subt ea de editor *răbojul* lui Cantemir. Cf. P. P. Panaitescu, Influenţa polonă etc. pag. 100 nota 3 şi I. Minea în Cercetări istorice, Iaşi, 1925, pag. 415-6). Ce conţine scrisoarea. Putem admite că autorul scrisorii este Constantin Vodă Şerban, cum propune d. Panaitescu?

Autorul scrisorii *fiind bătrîn* şi *bolnav* n'a putut—spune singur – să-şi facă personal omagiu regelui Ion III. Acelaşi aminteşte că până acum a primit de mai multe ori semnele graţiei regale, deci scrisoarea este mult după 24 Mai 1674, după ziua cind Sobieski a fost ales rege. Servitorul autorului scrisorii adusese regelui Ion III un răvaş dela *nepotul de soră* al autorului, care voind să trimită pe slugă înapoi in Muntenia, comunică regelui că-l poate încredinţa răspunsul la răv ş. Servitorul av a nevoie şi de un salvconduct. Scrisoarea este scrisă din Wulka. Am găsit între documentele muzeului ardelean din Cluj (la biblioteca universităţii, *colecţia Kemény)* o scrisoare a lui Constantin Vodă Şerban din 11 April 1674] scrisă „ex possessione nostra lasirzembecz", prin care domnul pribeag reclamă cetatea şi moşia Piatra Şoimului (Gölyomkö). O însemnare făcută ceva mai tîrziu arată, cum s'a rezolvit cererea din scrisoare. Pe scrisoarea îndoită, cum s'a trimis, lîngă şi subt pecetea domnească cetim cu o scriere, care seamănă foarte bine cu scrisul lui Paul Inczédi, ruda şi intimul lui Apafi, următoarele: „1674, 24 *(locus sigilli)* Maji Albae. Néhai vajda Constantin levele, sollicitalvan az Gölyomköi jószágot". (Cf. şi traducerea în Cercetări, istorice I, Iaşi, 1925, pag. 415). Deci la 24 Mai 1674 se auzise în Alba-Iulia că Const. Şerban a murit. (Cf. însă N. Iorga în Revista istorică, XI, 1925, pag. 337). Indorsaţia es e bine cetită. Este iarăşi necesar să semnalăm că intervenţia din 11 April 1674 este cea din urmă a lui Const. Şerban. Cine este însă autorul scrisorii din 24 Noemvre 1679? Este bine cetită data documentului din 21 Aug. 1681, prin care „Costantin Voevod cu Doamna sa Nedelia, hospodar al Ungrovlahii şi al întregului mal al Dunării" face donaţie m-rei sf. Onufrei? (S. Zotta, în Arhiva genealogică, II, 1913, pag. 198). Ştia la 10 Ian. 1675 exact Dumitraşcu Vodă Cantacuzino că lîngă Petriceicu era şi Constantin Vodă la Raşcov? (Hurm., Doc., V₁ pag. 93). Nu şi-a pus d. Panaitescu însă întrebarea, de ce iscălea Constantin Şerban în 1679 ca domn al Moldovei (Revista istorică, XII, 1925, pag. 9-12), cînd obiectivul revanşei sale trebue să fie Muntenia.

2 L. c., pag. 72. Noemvre 2 era Duminică. Probabil este vorba de Sîmbătă noaptea spre Duminecă.

3 L. c., pag. 77 şi urm.

4 L. c., pag. 214-5.

5 L. c., pag. 19.

Oricît de pe larg ar povesti acestea complotul, lipsesc amănuntele lui Cantemir, care confirmă nenorocirea, ce pentru Moldova a fost această domnie prepuelnică şi lacomă a lui George Duca. Dimitrie ne oferă şi altă pildă, cum Duca trimite capuchehaie la Poartă pe Cantemir, ca să-l compromită. Capuchehaia avea să ducă şi peşcheşul de *Bairam:* 120 pungi. Cantemir pleacă, dar la Galaţi nu găseşte nici a treia parte din sumă, cum îi spuse Duca Vodă necum toată şi e avizat că domnul anume a dat ordin să fie aşa. El trebui să se grăbească la Constantinopol, deşi avea numai 20.000 taleri. La Constantinopol se împrumută de rest dela negustori cunoscuţi, adică de 40 000 [1], dar în zadar a scris domnului, căci n'a primit nici un răspuns şi nici banii vreodată, nici cînd după un an de slujbă s'a reîntors din Constantinopol [2].

Am văzut—Dimitrie nu ştie că pe această vreme tată-său era *mare clucer* [3], *căci altfel n'ar* fi scris că Duca îi ia serdăria, cînd îi ordonă să-l urmeze în expediţia, care a însemnat participarea la marele dezastru turcesc din anul 1683. De ce? Dimitrie nu ne spune. Din anul 1682 înainte găsim că tată-său a fost promovat clucer mare [4], dupăce în 1680 şi 1681 îl găsim bivvelserdar, deşi am spus că menţiunile cronicilor şi documentelor nu oferă preciziuni indiscutabile în acest senz. Ştim însă că Constantin Cantemir în 1683, an de răspîntie în cariera sa, are rol ca velclucer [5].

Cantemir urmează pe Duca şi trupele moldoveneşti intraseră în Ardeal, cînd în tabăra lui Duca Vodă ajunge svonul că hoardele tătăreşti, care aveau să facă joncţiune cu Turcii în înaintarea asupra Vienei, pradă totul în Moldova. Cantemir ştiind că e în bune relaţii cu hanul şi toţi mîrzacii, cere domnului voe să se înapoieze acasă, ca să scoată dela Tătari, ce-i jefuiseră, şi probabil — adăogăm noi — a promis că va interveni la Tătari să nu mai devasteze. Reîntors Cantemir îşi scoate unele lucruri ale sale dela Tătari şi pe ale altor boeri. Dar domnul văzînd că plecatul Cantemir nu se mai întoarce la tabără, dă ordin caimacanilor lăsaţi în Iaşi, ca să-l prinză. Cantemir avizat despre aceasta de prietini îşi adună toţi oamenii de serviciu şi pe boerii prietini in satul Ceucani [6] de lîngă rîul Tutova — aici veni şi

---

1 O pungă era 500 taleri.

2 Pag. 16 şi urm.

3 Gh. Ghibănescu, Divanuri domneşti, l. c., pentru anul 1683. De altfel ca serdar era mai mult cunoscut în public Const. Cantemir şi de posteritate. Unele manuscrise cu *letopiseţul* lui Miron Costin au la Cantemir glosa „carele apoi aice în Moldova au fost serdar" (Ed. 2-a, Kogălniceanu, Cronicele Romaniei I. Bucureşci, 1872, pag. 372). Alte manuscrise tot acolo au glosa: „acest Cantemir serdarul pentru slujbele sale au stătut şi domn aici în ţară" şi alt cineva a adaos 6193 (1685) Mai 15 (Idem, ed. V. A. Urechia, Miron Costin, Opere complete, I, pag. 676). In traducerea latină (ed. Barwinski, pag. 212) găsim în paranteză la acelaşi loc ca mai sus: Kantimirus ille in tantum assurexerat, ut fuisset princeps Moldaviae.

4 Arhiva, an. 29, 1922, pag. 210, 214.

5 Ibidem, an. 1897, pag. 714.

6 Oare nu este lectură greşită pentru Gheucani?

Gavriliță velvornic, — sărbează 7 zile în șir nunta fiicei sale cu fiul executatului Bogdan, cu aceiași oameni ai săi rezistă trupei de 200 călăreți și pedeștrii trimiși de caimacami să-l prinză, Cantemir prinde pe comandantul acestora, pe velstolnicul Ion Chrysoberges (Hrisoverghi), cînd se prezentă cu 15 însoțitori, pe ceilalți soldați îi ascunsese într'o pădure de lingă Gheucani convoacă la Bîrlad pe boerii prietini, ia cu sine pe Hrisoverghi și ai săi până la Siret, de unde le dă drumul, iar el și cu prietinii trece în țara lui Șerban Cantacuzino, pe care oarecare motive secrete — se adaogă — îl separa cu o dușmănie ireductibilă de Duca, pentru mazilirea căruia Șerban cheltuise la Mustafa pașa multe pungi de bani. Șerban dăduse ordin. ca pribegii moldoveni să fie foarte bine primiți. Șerban cași Duca erau la expediție, ale cărei faze și explicare nu-l interesează aici de loc pe autor.

In aceiași lucrare Cantemir pe patul de moarte în ziua de 13 Mart 1693, care era o Luni 1, povestind fruntașilor moldoveni adunați fragmente de seamă din viața sa, istorisește în acest episod. Istorisirea de aici 2 prezintă deosebiri față de ce Dimitrie scrisese mai înainte. Aici Dimitrie scrie că tată-său urmase pe domnul Duca Vodă până la Demur-Capi (=Porțile de Fi r)?, că aici auzindu-se de jafurile Tătar lor, ceru voie să plece acasă. Domnul îi făcu aspre observații, îi reproșă că vrea să fugă de primejdia morții, să se salveze ca să poată fi domn etc., dar îi dădu voie să plece. Cu acest prilej și Miron logofătul avu vorbe rele pentru Cantemir.

Ordinul, ca să fie prins Cantemir, care'și aduna fărîmile de avere, îl dădu caimacamii doamna Anastasia. Hrisoverghi vine acasă cu 300 soldați și i se zice „vătaf de aprovi“ pe cînd dincolo velstolnic. Cantemir cu 2 ore mai înainte de un prietin fusese avizat ce-l așteaptă. Cantemir își adună slugile și dregătorii curții: Hrisoverghi se prezintă într'adevăr la casa lui Cantemir cu ordinul caimacamilor, ca să plece imediat la Iași. Cînd Cantemir pretextă că mai are treabă acasă și va veni peste cîteva zile, Hrisoverghi dă ordin soldaților, să-l pue pe Cantemir în lanțuri. Soldații temîndu-se de fostul lor șef, nu execută, ci fug rîzînd oamenii înarmați ai lui Cantemir. Atunci Hrisoverghi este închis din porunca lui Cantemir într'o cameră. Cantemir scrie despre acestea boerilor din țara-de-jos și dimpreună cu Gavrilită vornicul, Carp spătarul, Ștefan Cerchez comisul și alți boeri vor pleca în țara lui Șerban Vodă. Despre nuntă nu se mai spune aici nimic.

Dela Viena Șerban-Vodă veni acasă pe drumul cel mai scurt, dar Duca preferă drumul Ardealului, așa că abia la începutul lui Decemvre ajunse la hotarele Moldovei. Inainte de aceasta subt hatmanul Conicky Cazaci și Poloni dimpreună cu Moldoveni subt

1 13 Martie st. v. (=23 Martie st. n.) cădea într'adevăr Luni.
2 Pag. 77 și urm.

comanda lui Petriceicu au intrat în Moldova, au ocupat Iaşii, au cauzat mari pierderi Tătarilor bucegeni[1]. Duca de teamă s'a oprit la satul Domneşti lîngă Focşani. Intr'aceia Cantemir primise dela Petriceicu invitaţia ca să i se alăture, făgăduindu-i că-l face hatman, acesta însă din continua sa neîncredere faţă de Poloni, n'a primit pretextînd că aşteaptă înapoierea lui Şerban. Lupul însă primi încuviinţarea socrului, ca să ajute pe Petriceicu. Alături de Petriceicu lupta în 1683-4 şi Bainski (Vasile), unchiu al lui Bogdan Lupul[2]. Ni s'a păstrat din 1683 scrisoarea boerilor Ilie Moţoc şi Savin Smucilă către clucerul Cantemir şi alţi boeri înstrăinaţi comunicîndu-i că ei se împreună cu hatmanul Cunicky, că au 10.000 călări, 1000 pedeştri, cu care înaintează înspre Bugeac. Aceiaşi ştiau dela Miron Hajdău, pîrcalabul de Soroca, că pe cealaltă parte polcovnicul Tireşco dela hatmanul Popovici, înaintează şi vor lovi Tighina şi Bugeacul cu 21000 oşteni, 28 puşti afară de cei 6000 oşteni ai lui Kunicky[3] — Aceasta confirmă deci expunerea lui Dimitrie, care ştie că Şerban-Vodă la prima întîlnire cu pribegii moldoveni, l-a agreat pe Cantemir zicîndu-i frate şi explicîndu-i că îl va face domn în Moldova. Aici evenimentele se precipitează. Subt conducerea lui Bainski[4] detaşamentul trimis de Petriceicu-Vodă surprinde şi prinde în ziua de Crăciun pe domnul, care sta cu însoţitorii săi la masă şi adaogă autorul nostru greşind că l-a dus la Varşovia[5] fiindcă noi ştim că a fost dus la Lemberg, unde a şi murit. Iarna s'a schimbat în vară pentru pribegii din Ţara-Romînească[6] — scrie Dimitrie.

S'a grăbit însă decît Şerban-Vodă mai prompt Dumitraşcu Cantacuzino, care pretinde Dimitrie greşit, că de 9 ani era mazil la Constantinopol[7], dînd o sumă dublă de bani la tronul şi vine în ţară dimpreună cu svonul că o solie de boeri pornise la Constantinopol să ceară tronul pentru Constantin Cantemir, deşi membrii soliei se obligaseră să păstreze tot secretul, ştiind că Dumitraşcu Vodă Cantacuzino din prima domnie ura pe Cantemir. I se mai spusese noului domn că Şerban Vodă îi zicea frate şi cuscru, făgăduindu-şi să căsătorească pe fiica sa a doua cu fiul al doilea al lui Constantin Cantemir.

Cantemir şi acum îl întîmpină pe noul domn la Galaţi. Acesta îl face serdar avansîndu-i şi făgădueli mai mari. Cantemir curăţă ţara de cetele duşmane şi de hoţi, care jefuiau. După a-

1 Pag. 18, 19 şi 79-80.

2 Pag. 20 şi 80 (aici i se zice *avunculus*, care în graiul moldovenesc este tot una). Cf. însă Zotta, lucr. cit., pag. 68.

3 I. Tanoviceanu, *O scrisoare* etc. în Arhiva, Iaşi, VIII, 1897, Smucilă va pribegi cu Dumitraşcu Vodă Cantemir în Rusia.

4 Textul are greşit Bajuski (pag. 20).

5 Greşala o găsim şi'n Istoria Imperiului Otoman, trad. cit., pag. 494.

6 Pag. 21 şi urm.

7 Inscripţiile publicate de I. Kozak, Die Inschriften aus der Bukovina, I, Viena, 1903, pag. 21 şi 22, datate 4 Ianuar 7181 (1673) şi 7188 (1680) Iunie, sînt sau refăcute sau scrise mai tîrziu, de aceia e vorba în ele de domnia acestui Dumitraşcu Vodă.

ceasta însă noul domn îl înfruntă şi-l sfătueşte să nu-şi mai pue capul în primejdie pretinzînd domnia, iar disconsiderîndu-i serviciile face pe un Grec de jos, un Grec fricos, pe Zosim hatman.[1] Cînd după trecere de trei luni dela domnie, regele polon în contra avizului lui Iablonovschi hatmanul trimise oşti să prade Moldova, fiindcă alimenta garnizoana din Cameniţa, Cantemir este subordonat lui Zosin şi trimis cu armata în contra Polonilor. Cînd întilniră pe duşmani nu departe de Cotnari, Zosin nu ştia ce să facă, fugi de frică cu cîţiva ai săi la Iaşi insinuînd înaintea domnului că dimpreună cu Turcii, Tătarii, Moldovenii cu Cantemir l-au părăsit, că Polonii au rămas biruitori. Cel acuzat de fugă însă ordonă o retragere simulată în grabă. Polonii cad în cursă, sînt bătuţi, mai mulţi de 120 cad prizonieri din 500, cîţi erau faţă de cei 200 oşteni ai lui Cantemir.

Intors cu trofee şi prizonieri Cantemir cînd fu primit cu mustrări, de ce a părăsit pe hatman, răspunse că pe Zosin l-a văzut numai înainte de începerea luptei şi apoi n'a dat nici un ordin, în care situaţiune el a luat comanda şi a învins.

Şi episodul, care urmează, este necunoscut din altă parte [2]. Soliman Ainedji paşa vine cu oşti în contra Polonilor. Ajuns la Ţuţora i se prezentă în tabără domnul moldovean cu daruri şi se plînse în contra lui Cantemir rugîndu-l pe paşă să-l omoare subt vre-un pretext. Soliman paşa, care era cumpărat de Şerban Vodă, ca să găsească vre o vină domnului moldovean pentru a fi mazilit în favorul lui Constantin Cantemir se preface că primeşte oferta şi darurile lui Dumitraşcu Vodă, îi cere să-i dea în tabără ca călăuz pe Cantemir, de care însă îl lega o veche prietinie [3]. Dumitraşcu dă odată paşei 15000 taleri, dă apoi pentru cadiu o mare sumă de bani, dar prietinia Turcului faţă de Cantemir nu se clatină. Paşa reajuns la Dunăre sfătueşte pe Cantemir să-şi trimită copii şi boerii prietini în Ţara-Romînească, de unde apoi să vină la Isaccea, ca să acuze pe domnul moldovean şi să ceară domn pe Cantemir. După aceasta tot paşa avizează pe Dumitraşcu Vodă că a fugit Cantemir, dar domnul să trimită o delegaţie de boeri cu un arzmahzar (petiţie), în care să acuze pe pribegii din Muntenia şi pe Şerban, care astfel poate fi mazilit. Domnul execută întocmai instrucţiile paşei, o petiţie cu iscălituri falşe redactată şi 15 boeri trimişi la paşă, ca să prezinte plîngerea publică. După sosirea acestora paşa printr'un agă se preface că ameninţă pe Şerban să extradeze pe „haini". Rolurile erau de mai înainte întocmite. Pribegii moldoveni vin—este adevărat cu foarte mare frică—în tabăra turcească dela Isaccea. In seara sosirii paşa chiamă

1 Neculce (l. c., pag. 225) spune că Zosin Başotă „macar că era de neam vechiu, deară nu era el harnic de acea boierie la acele vremi". Textul din *Vita* etc. are Zosim.

2 Pag. 23 şi urm.

3 Pentru Ainegi vezi şi Istoria imperiului otoman, trad. cit., pag. 503 şi urm.

pe Cantemir și Gavriliță, cărora le expune planul. Dimineața pribegii și acuzatorii sînt chemați în divan. Cadiul cetește arzmahzarul. Apoi răspunse Cantemir la învinuiri, înlăturînd toate acuzele, chiar și plîngerea, despre care dovedi că e falșă, că pecețile-s falșe. Se dovedi într'adevăr că în afară de 3 sau 4 ale Grecilor servitori domnești, toate celelalte sînt falșe, că boerilor li s'a impus de domn să vie cu plîngerea. Și pașa declară că i s'au oferit bani, ca să omoare pe Cantemir. Acuzatorii sînt băgați la închisoare, Cantemir fu proclamat domn, dîndu-i-se caftan, apoi i s'au trimis tuiurile, sangiacul și cuca 1. Cronica atribuită lui N. Costin spune că în 15 Iunie 1685 a fost căftănit Cantemir, iar la 5 Iulie a sosit în Iași.

Cronicile au informație mult mai bogată pentru o vreme, care o cere, cum este domnia a treia a lui Duca Vodă și-s pline de vaetele cauzate de domnia a doua a lui Dumitrașcu Vodă. Complotul lui Gheuca — ne spune o cronică 2 — viza și suprimarea lui Miron Costin și Alexandru Buhuș. Miron Costin va avea o ieșire în contra lui Cantemir, cînd ceru să fie lăsat acasă să scape țara de pojarul Tătarilor 3. Fostul mic vornic de Bîrlad nu păstrase legături de intimitate, de prietinie cu velvornicul țării de jos, care în 1667 și 1669 4, cînd Cantemir avea acea dregătorie, era marele boer Miron Costin dintr'o familie înrudită cu dinastia Movileștilor? Expunerea lui Dimitrie scoate pe tată-său complect nevinovat și în nici o legătură cu complotul. Dar Constantin Cantemir și mai departe va rămînea departe de partidul polorofil observind o atitudine de cunotator între cele 2 extreme.

Față de versiunea oficială cantemirească păstrată în opera lui Dimitrie celelalte versiuni, ale cronicilor pur streine, dar interesate prin tabăra, pe care o reprezenta scriitorul sau compilatorul cronicei, au altă tonalitate și neglijează a arăta rolul, ce din iarna anului 1684 îl închipuia Șerban Vodă pentru Constantin Cantemir.

Cronica buhușeștilor scrie că Duca Vodă a pornit spre Viena, după ce „s'au strecurat tătărimea din țară" 5. Tot aici cetim că Nicolae Racoviță logofătul, Păladie spătarul și Tode-

---

1 Pag. 28 — Cronica Buhușeștilor (l. c., pag. 80) spune că clucerul Cantemir a îmbrăcat caftan de domnie dela Iusuf pașa, seraskerul dela Oblucița în 7193 (1685). Soliman pașa îi zice o versiune a cronicii racovițene (l. c., pag. 84), cronica racovițeană etc. (l. c., pag. 23).

2 Cronica racovițeană, varianta (l. c., pag. 77).

3 Pag. 29—30. Scena aceasta este reconstruită cu deosebiri la pag. 7—8. Vorbe atribuite dincolo lui Miron, se dau aicea lui Duca Vodă, dar și lui Miron tot aici i se impută că ar fi zis despre Cantemir că vrea să strice toată țara, că cu piri meșteșugite minț și înșeală pe domni etc.

4 N. Iorga, Studii și Doc., l. c.; Gh. Ghibănescu, Ispisoace și zapise, III, 2, pag. 87.; Idem, Divanuri etc. în Arhiva, Iași, XXVIII, 1921, pag. 182, 184.

5 Ed. cit., pag. 74; varianta-Musle dă aproape aceleași detalii pentru acestea (l. c., pag. 79).

rașco visternicul lăsați caimacami au hotărît să nu aștepte sosirea lui Duca, dacă se mai reîntoarce ca domn în țară, „ce se vor duce să-și prinză capetele printr'alte țări, că nu pot sămai sature". In popasul de înapoiere dela Brașov Gavril Costache vornicul, Ioan Racoviță paharnicul, George treti logofăt, Mitrea căpitanul erau hotărîți ca ajunși în Moldova să treacă la Leși, care cu Petriceicu Vodă erau în țară. După incidentul dela Domnești, care a terminat cariera domnească a lui George Duca, Buhuș hatmanul se refugiază la Șerban Vodă, unde rămîne și dupăce Dumitrașcu Cantacuzino a venit domn. Din îndemnul lui Șerban Vodă, Buhuș mergînd la Focșani, unde era și Gavriliță vornicul, a avizat pe boerii moldoveni să pribegească, că Dumitrașcu Vodă Cantacuzino are de gînd să-i taie.

Cronica racovițeană [1] știe că boerii moldoveni dimpreună cu caimacamii Nicolae Racoviță și Toderașcu Cantacuzino dinaintea Polonilor fugiseră la Hangu și apoi în țara ungurească, că domnia Dumitrașcu Vodă, cînd Gavriliță vornicul și Cantemir serdarul [2] s'au refugiat la Șerban Vodă, care a obținut domnia pentru Cantemir, că domnul moldovean amenințat cu mazilia a trimis la seraschei ca acuzatori în contra pribegilor între alții pe Ionașco Balș vornicul și Constantin Ciobanul postelnicul.

Cronica atribuită lui Nicolae Costin ne dă cel mai complect tablou al ultimei domnii a lui Duca Vodă [3] și marele cutremur de nemulțumire al boerilor. „De atunci—scrie—s'au stins casele boerești mai toate și au încăput la mari datorii, de au rămas vînduți și feciorii lor până astăzi" [4]. Din această cronică știm că Gheorghiță Ciudin velstolnic, fusese lăsat pe lîngă caimacamii Nicolae Racoviță bivvellogofăt, Toader Paladie velspătar și Toader Iordachi velvisternic [5], pentruca să oprească pe aceia, care ar voi să fugă din țară. Despre prada Tătarilor avem următorul pasaj foarte caracteristic, în care se infirmă, ce am cetit în cronica Buhușeștilor: „...cînd purcedea Duca Vodă la oaste, iată îi veni veste, cum și Murat Gherei hanul, cu toată puterea Crîmului și a Bugeagului, merge la Beciu. Și trecînd Prutul pe la Pagul și loînd Bîrladul, au trecut Siretul pe la Furceni. Deci nedîndu-i Duca Vodă pocloanele, pe unde au agiuns, pin Tutova, tot au prădat, numai căci n'au robit; iară ce au găsit pela oameni, vaci, boi, iepe, cai și borfe, tot au luat" [6]. Se confirmă prin aceasta expunerea lui Dimitrie Cantemir și se lărgește, cînd imediat apoi aceiași cronică ne arată tovarășii de bejenie ai lui Constantin Cantemir, boerii gioseni, care au fost: Constantin bivvelcomis, Ștefan Scîrlet bivpostelnic, Dabija Scîrlet bivtretivisternic, Preda Paladie postelnic, Nicolae Antiohie vtori clucer

1 Ed. cit., pag. 21 și urm.—Traducerea lui Amiras dă cam aceleași amănunte cu deosebiri neesențiale (ed. cit., pag. 105-108).
2 Cu cîteva rînduri mai jos îi zice „clucerul" (pag. 23).
3 Ed. cit., pag. 17 și urm.
4 Ibidem, pag. 23.
5 Toderașcu visternicul, cum îi zic alte expuneri cronicărești, era fiul lui Iordache Cantacuzino.
6 Ibidem, pag. 25.

şi alţii [1]. După această cronică însă Gavriliţă vornicul se desparte de Duca Vodă în drum spre ţară la Tîrgul Mureşului („Vaşarheiu") şi cu el Ion Racoviţă velpaharnic, Gheorghiţă logofăt al treilea, trecînd pe poteca Buzăului în Muntenia. [2]

Nu ne detaliază cronica din urmă partidul boeresc, care susţinea domnia lui Cantemir, dar singură ne dă data de 15 Iunie 1685, cînd a îmbrăcat caftanul de domnie la Oblucită şi 5 Iulie, cînd a sosit la Iaşi.

Cronica lui Neculce [3] are în parte text şi date, care reamintesc aidoma cronica Buhuşeştilor. Neculce nu precizează în deajuns data trecerii Tătarilor prin ţară. Dupăce povestirea arată că Duca ajunsese la Focşani—dar s'ar putea admite că trecuse şi de graniţele Moldovei, ceeace nu este fără de interes pentru valabilitatea şi originea ştirilor date de Dimitrie Cantemir, care şi dela Neculce refugiat în Rusia puteasă ştie unele lucruri,—scrie: „atunce trecînd hanul cu tătărimea pre la Fălciu în oaste, multe jacuri au făcut prin ţeară, slobozindu-se Tătarii prin sate şi pre la casele boereşti, de au făcut multă stricăciune, păn'au trecut în ţeara muntenească mergînd la oaste; şi dacă s'au strecurat tătărimea de prin ţeară, şi au trecut şi Duca Vodă pre la Focşani cu toată oastea lui. N'ar hi făcut Tătarii atîtea stricăciune prin ţeară trecînd, de ar fi dat Duca Vodă poclon deplin, precum cereau..." [4]. Dela Neculce ştim că Nicolae Racoviţă vellogofăt şi Toderaşcu velvisternic dimpreună cu alţi boeri refugiaţi dinaintea Polonilor la Hangu, avizaţi dela Domneşti de Duca să vină la el, în grabă au trecut în Ardeal la Giurged (azi Gheorgheni) „cu toate casele lor, ca să nu mai dea într'ochi cu Duca Vodă" [5]. Tot aici se spune că tabăra domnească ajunsese la Săcelele de lîngă Braşov, cînd Gavriliţă Costachi velvornic, Ion Racoviţă velpaharnic, Gheorghiţă tretilogofăt şi alţii l-au sfătuit pe domn să treacă în Ţara-Romînească, de unde ei fiind neascultaţi au fugit şi şi-au găsit acolo soţiile.

Şi Neculce ştie că Dumitraşcu Vodă Cantacuzino, cînd Alexandru Buhuş a refuzat să se întoarcă în ţară, a pus hatman pe un boer „care era mai sărac şi mai prost anume Zosin Başotă, măcar că era de neam vechiu, dară nu era el harnic de acea boerie la acele vremi" [6], dar nu aminteşte de loc că domnul nu şi-a ţinut făgăduiala făcută lui Cantemir, cum a scris fiul acestuia. Rolul lui Alexandru Buhuş este povestit şi aici, cum s'a dat mai sus. Aici se mai adaugă opinia comună a acelor boeri, care au sprijinit venirea lui Cantemir la domnie. „Au socotit cu toţii—scrie—pe Constantin Cantemir clucerul fiind om bătrîn ca de şeptezeci de ani şi om prost, mai de gios, că nici carte nu

1 Ibidem, pag. 26.

2 Ibidem, pag. 35. O glosă la letopiseţul lui Miron Costin spune că ere ziua de 15 Mai, cînd a primit Cantemir domnia (ed. V. A. Urechia, l. c.

3 Ed. cit., pag. 214 şi urm.

4 Ibidem, pag. 217.

5 Ibidem, pag. 218.

6 Ibidem, pag. 225.

ştia, socotind boerii că-l vor purta, precum le va fi voia lor; şi de va fi rău, încă nu va trăi mult, că era bătrîn, că alţii mai de cinste şi mai de neam nu primiau să fie domn" [1]. Neculce mai are şi alte amănunte, care confirmă expunerea din Vita Constantini etc.. Dela Neculce ştim recomandaţia, pe care Şerban Vodă a dat-o lui Cantemir „să nu fie protivnic creştinilor, că el încă nu este. Căci Şerban Vodă avea bună nădejde că va desbate toată creştinătatea din Ţarigrad încoace de subt mîna Turcilor". Neculce povesteşte şi scenele dela Obluciţă, apoi comedia ce i-a jucat-o Cantemir Vodă mazilului Dumitraşcu Cantacuzino, care prin scrisori mincinoase a fost avizat de înşişi boerii trimişi pentru pîră şi apoi închinaţi lui Cantemir, că vin cu nou caftan de domnie, înaintea aducătorilor căruia a eşit înainte ca de obiceiu până la Valea Adîncă, dar apoi reajuns în Iaşi a ascultat fermanul de mazilie. Cu vioiciunea-i cunoscută povesteşte Neculce şi turburările în contra Grecilor produse cu prilejul acestui schimb de domnie.

Vita Constantini Cantemyrii are însă ştiri, care lipsesc din cronicile vremii sau chiar cînd acestea le au, sînt prezentate aici cu o aranjare şi coloare specială.

De aici ştim că Soliman Ainedji paşa i-a pus lui Cantemir la dispoziţie toată pompa sa, pentruca acesta să poată porni ca domn cu obişnuitul alaiu [2]. Dimitrie a închinat în istoria sa turcească pagini frumoase binefăcătorului, care i-a fost şi lui [3]. Adevărul expunerii fiului întîlneşte unanimitatea cronicilor, care la fel afirmă că toţi boerii au fost iertaţi şi au găsit bună primire la Cantemir. Acesta—spune Dimitrie—trebui să-şi dea ostatec la Poartă pe fiu-său mai mare însoţit de şease fii din cele mai de frunte familii boereşti [4], ca garanţie că nu se mai repetă răscoalele din ultimii ani [5]. In opera fiului cetim iarăşi adevărul, cînd ni se spune că în trei luni de zile tată-său parcă a reînviat ţara din morţi. Ţara era mult pustiită prin incursiunile atîtor duşmani, Tătari, Cazaci, Poloni şi Turci. Trebue însă să vedem oarecare exagerare în afirmaţia că în Iaşi totul era distrus în afară de mînăstiri şi curtea domnească, iar locuitorii împrăştiaţi prin ţinuturile vecine.

Cronica tradusă de Amiras ne spune că „domnia lui (=Cantemir) au arătat semne de bună chiverniseală, căci şi ţeara şi pre boeri i-au chivernisit bine" [6]. Domnia a treia a lui Duca Vodă fusese nesăţioasă. In urma nemilosirdii domneşti „au început ţeara a scădea şi a sărăci foarte tare, lipsind şi împuţinîndu-se de

1 Ibidem pag. 226-7, 227-9.
2 Pag. 28.
3 Trad. cit., pag. 503, 507. 525-29, 559-60, 564.
4 Primul fiu de domn trimis ostatic moldovean la Constantinopol a fost Iliaş Rareş.
5 De bună seamă Dimitrie încearcă să repete indirect vorbele serascherului turc, cînd scrie cu acest prilej despre „nefanda facinora adversus Budziak et suae Maiestatis Sultaneae copias..." (pag. 28). Tot acum ni se spune că Antioh Cantemir în primăvara anului 1685 era în al 15-lea an (scris cu litere), de unde ar rezulta că s'a născut în anul 1670.
6 L. c., pag, 109.

oameni, că din cîţi şi erau, sărăcise de tot..."[1]. In vremea lui Dumitraşcu Vodă Cantacuzino „aşa foamete era în Iaşi şi în ţeară, încît mînca om pe om şi se vindea. Mulţi s'au dus la robie de bună voe, la Tătari, carii aducînd pîne aici în Iaşi de vîndut şi întorcîndu-se strîngeau copii, fete şi oameni căsaşi, sărăcime, mergînd la Bugeag, acolo se istoviau la robie. Acea urgie era a lui D-zeu pre acest pămînt, pentru păcatele noastre" [2].

Acelaşi cronicar ne spune că „Iaşii ajunseră graniţă şi hotar". Din sus de Iaşi necontenit veniau podghiazuri leşeşti alcătuite în cea mai mare parte din „mulţi feciori de oameni buni şi de boeri şi de curteni şi de alţi slujitori", „pribegiţi în Polonia din vremea domniei lui Duca Vodă". Aceştia prădau, jefuiau chiar şi 'n Iaşi. „Aşa s'au pustiit ţeara de tot, cît n'au fost aşa mai de cînd-i ea"[3]. Şi Neculce a însemnat despre începutul domniei lui Dumitraşcu Vodă: „viind domnia în Iaşi şi aşezîndu se în scaun, era mare foamete, că fusese ţeara toată bejenită şi nu putuse oamenii ara şi nu se făcuse pîne; erau oamenii toţi leşinaţi, morţi pe drumuri şi pe uliţe, cît se mînca om pe om! şi podghiazuri *din ţeara leşească totdeauna* se slobozeau, de stricau şi prădau; tîlhărit mult era şi dela Cotnar în sus era ţeara pustie" [4].

Neculce ştie şi povesteşte lupta dela Baia dintre Velicico Costin hatmanul lui Constantin Vodă Cantemir, şi un puternic podghiaz leşesc, precum şi cea dintre vii la Copou, cînd hatmanul a fost gonit până în Iaşi [5].

Dimitrie ne povesteşte măsurile severe, pe care tată-său le-a luat pentru stîrpirea hoţilor şi podgheazurilor leşeşti, care jefuiau mănăstirile. Hoţii prinşi erau traşi în ţapă, iar jefuitorii mănăstirilor erau arşi de vii. *Vita Constantini* etc, povesteşte cazul lui Burlă, care cînd cu 80 Poloni şi Cazaci a atacat într'un miez de noapte Cetăţuia, călugării prin tragerea clopotelor avizează pe domn. Acesta trimite garda sa, dinaintea căreia hoţii fug prin pădurişul învecinat. Ziua o poteră puternică de soldaţi îi prinde. Eftimie, un tovarăş a lui Burlă, a fost ars de viu. Burlă a mărturisit că a jefuit 40 de mănăstiri şi a omorît foarte mulţi oameni. Lui Burlă i s'au frînt oasele mînii dela cot în jos, ca şi picioarele dela genunchi în jos şi aceasta în fiecare zi cîte ceva, în curs de o săptămînă. Totuşi în 30 de zile fără vre-un medic s'a vindecat şi a fost lăsat de domn să plece la Ierusalim. Aici Burlă stătu 3 ani şi revenit în patrie cerşea pela biserici, cum l-a văzut însuşi Dimitrie. [5]

Ni se povestesc episoade din incursia podgheazului condus de rohmistrul [6] Zaharowski, care înaintase până la 4 mile dis-

1 Cronica atribuită lui N. Costin, ed. cit., pag. 23, 24.
2 Ibidem, pag. 33.
3 Ibidem, pag. 35. Cf. şi cronica lui Neculce, ed cit., pag. 214 şi urm.
4 Ed. cit., pag. 224.
5 Ibidem, pag. 231. Lupta hatmanului Velicico cu podgheazul povesteşte şi varianta cronicii racoviţene (ed. cit., pag. 86)
6 Pag. 35 37.
7 *Chiliarcha* îi zice *Vita* etc., pag. 37 şi urm.

tanţă de Iaşi din porunca regelui. 30 Tătari bugegeni întîlniţi în drum sînt prinşi afară de unul, care reuşeşte să fugă în Iaşi. Prezentîndu-se domnului în ziua de 23 April minte că la locul zis Miletin 1 a luat parte la o luptă dată între cam 1000 Tătari, care mergeau spre Polonia, şi 300 Poloni. Polonii s'ar fi întărit după un tufiş şi continuă lupta. Domnul se lasă convins, îi dă cei 300 segbani puşcaşi ceruţi într'ajutor. Abia ies însă aceştia din craş şi Polonii, care veneau în grabă, îi atacă, pe unii îi omoară, pe alţii îi prind, unii scapă cu fuga. Cantemir Vodă aşează în aşa împrejurare 100 călăreţi în grajdurile dela Cetăţuia; boerii cu familiile se refugiază în Cetăţuie, ale cărei porţi însă rămîn deschise; negustorii îşi transportă mărfurile mai de preţ în mănăstiri. Domnul cu soldaţi aleşi şi cîţiva curteni distinşi tăbărăşte pe şesul Bahluiului 2 faţă de Polonii, care aveau şi cinci tunuri uşoare. Prăvăliile şi cîrciumile sînt lăsate deschise.

Polonii văzînd oraşul fără pază dau năvală în cîrciumile, care atunci erau adevărate borte la o adîncime de cincisprezece şi mai mulţi coţi. Apoi din trei părţi oştile lui Cantemir atacă pe năvălitorii prinşi la băutură. Insuşi Zaharowski abia a scăpat rănit. Polonii şi Cazacii prinşi au fost trimeşi nevătămaţi regelui, care de acum înainte n'a mai trimis podgheazuri. Moldovenii aflaţi în acest podgheaz au fost tăiaţi în 4 părţi şi bucăţile înfipte pela răspintii 3.

Cronicile, dintre care una ştie că odată un podgheaz i-a furat lui Cantemir caii din ceair, nu povestesc întîmplarea de mai sus. Ordinea introdusă de Cantemir în ţară compensa în deajuns pe boeri, care puteau să aibă rezerve faţă de răzeşul ajuns la cîrma statului. Acesta a încercat la începutul domniei sale o reconciliaţie generală a boerimii. Se opunea acesteia însă o obligaţiune luată faţă de Şerban Vodă, despre care toate cronicile scriu că i-a procurat domnia, fapt, pe care Dimitrie Cantemir nu-l subliniază în opera sa 4. Constantin Cantemir adică pro-

1 D. Iorga astfel a corectat (op. cit., pag. 41) Milesin din ediţia Academiei.

2 Ibidem, pag. 41 propune *Bohluensi* în loc de *lubiensi* al textului din ed. Acad.

3 Pag. 37-8.

4 Varianta cronicii racoviţene ştie că Iordache Rusei postelnicul a fost închis de Cantemir Vodă „pentru voia lui Şerban Vodă", că l a constrîns să-i dea cîteva pungi de bani, apoi l-a lăsat liber. Cînd Şerban îi ceru să-l omoare, Iordache avizat de un prietin, scapă în ţara ungurească, de unde se duce la Constantinopol. Cantemir l-a adus din nou în Moldova mai tîrziu, i-a dat satul *domnesc* Scheia pe Siret şi l-a făcut visternic mare. (l. c., pag. 85). Lăcomia Cupăreştilor va face pe Cantemir urît înaintea boerilor (pag. 87). Cronica atribuită lui N. Costin (l. c., pag. 17) ne dă mai pe larg rolul Ruseteştilor, zişi şi Cupăreşti în vremea domniei a treia a lui Duca Vodă, iar după izvodul lui Tudosie Dubău arată că „lipindu-se Cupăreştii pe lîngă Cantemir Vodă şi stînd la sfaturile lui, din al patrulea an multe amestecături între domnii şi între ţări făcut-au Cupăreştii şi la multă cheltuială adus-au ţara". (pag. 37). Cronica atribuită lui N. Costin ştie numai despre următorii fii ai Cupariului celui bătrîn: Lascarache spătar mare în

misese lui Şerban Vodă că va prinde şi va omorî pe Ruseteştii din Moldova, duşmani ai casei cantacuzineşti din vremea domniei muntene a lui Duca Vodă. Cronicile dau această obligaţie detaliat. Mai multe amănunte are Neculce, care ştie că după vorba avută cu Şerban Vodă, Cantemir a prins pe Iordachi postelnicul Ruset, l-a muncit, i-a cetluit capul constrîngîndu-l să dea vre-o 30—40 pungi de bani şi tot după cererea lui Şerban Vodă ar fi fost omorît, dacă Velicico hatmanul nu-l aviza să fugă în ţara ungurească 1. După Neculce, aceiaşi soartă ar fi trebuit s'o aibă şi Manolachi Ruset. Dimitrie Cantemir în opera sa are alte ştiri: aminteşte ura învechită dintre Cantacuzineşti şi Ruseteşti, ştie că Manolachi fiul cel mai mare al Cupariului prin silinţele şi banii lui Şerban Vodă a fost surghiunit la Chios, ştie că *doi* fraţi Ruseteşti trăiau în Constantinopol, ştie că i s'a cerut tatălui său sau să omoare sau să izgonească din ţară pe cei doi fraţi care trăiau în Moldova, mai ales pe George, adică Iordache. Tatăl său a refuzat să extradeze pe Iordache, apoi cînd Şerban îşi ceru sau pe datornicul său sau banii, Iordache auzind de sosirea omului lui Şerban Vodă, a fugit la Constantinopol. Prin aceasta Cantemir şi-a atras ura lui Şerban începînd cam din anul 1687 2, pe cînd cronicile povestesc păţania lui Iordache la începutul domniei lui Constantin Cantemir. Şi apoi Manolache Ruset a fost surghiunit la Chios? Cronica atribuită lui N. Costin, ştie că Lascarache Ruset a fost băgat la închisoare prin umbletele lui Şerban, cînd s'a hotărît mazilirea lui Duca Vodă din Ţara-Romînească 3.

După cum vom vedea însă înlăturarea Cupăreştilor din Moldova a găsit aprobarea unanimă a opiniei publice. Nu din această pricină se vor ridica nori negri pe firmamentul domniei lui Constantin Cantemir.

Dimitrie era prea tînăr, cînd se petreceau marile evenimente din 1685 7, pentruca să poată prinde toate şoaptele, încrederea, promptitudinea de serviciu sau rezervele boerimii grăbite din toate părţile în ţară la *noua* domnie. Numai energia domnescului său părinte nu va putea reda ţării liniştea necesară pentru opera de reconstruire. Focul războiului creştin aprins la vecini putea readuce în ţară nostalgii politice, putea produce curente puternice în sufletele moldoveneşti. Dorinţele politice, secretele de inimă ale generaţiei Cantemireştilor, vor întîlni oare aprobarea domnului obişnuit să măsoare totul cu prudenţa comandantului, care atacă

vremea domniei muntene a lui Duca Vodă, Iordache postelnic marei Scarlatachi gramatic, Neculce (ed. cit., pag. 227) enumeră cinci fii ai bătrînului Cupariu: Iordachi şi Manolachi trăit ri în Moldova, iar trei care trăiau la Ţarigrad: Lascarachi, Mihalachi şi Scarlatachi şi adaogă că de pe maică erau de un neam cu Şerban Vodă. Cf. şi Radu Rosetti, Note genealogice şi biografice despre familiile Buhuş şi Rosetti (An. Acad. Rom., S. I, Seria II, Tom. XXVIII, 1906).

1 Ed. cit., pag. 232.

2 Pag., 47.

3 Ed. cit., pag. 18.

numai atunci, cînd siguri vin năvalnic spre el ispitindu-l sorţii de izbîndă?

La Miron Costin reîntors din Polonia deschide Dimitrie o mare paranteză de lămuriri. Ştiind că moşia de baştină a familiei era Sîrbii din ţinutul Dorohoiului autorul crede greşit că Costineştii sînt Sîrbi de origine [1] şi că nu de mult au venit în Moldova, unde repede au ajuns la mare importanţă şi aminteşte că Miron subt Duca Vodă a ajuns mare logofăt. Dimitrie reliefează că Miron Costin era om cult, ştia latineşte, poloneşte şi ruteneşte, dar greşeşte, cînd adaogă că Miron cel dintăiu dintre Moldoveni şi-a trimis copiii săi să studieze în ţări străine, fiindcă n'avem decît să ne reamintim pe cel mai cunoscut, care a studiat în Polonia şi care a fost Grigore Ureche. Dacă ar fi să admitem, ce continuă să spună aici autorul, letopiseţul lui Miron Costin ar fi povestit evenimentele moldoveneşti „până în vremile noastre" sau specifică, până la moartea autorului [2], deşi acelaşi Cantemir cunoştea, cînd scria Hronicul numai un letopiseţ costinian, care termina cu sfîrşitul lui Ştefăniţă Vodă Lupul, întocmai cum l-au cunoscut şi alţi cronicari moldoveni.

Miron Costin şi familia sa ajunsă la mizeria pribegiei se reîntoarce în ţară. Velicico Costin figurează ca hatman în primele documente ale lui Costantin Vodă cel Bătrîn [3]. Dimitrie arată că Velicico Costin a venit înaintea lui Miron în Moldova, că prin frate-său ajuns hatman a cerut Miron să i se permită reîntoarcerea în ţară. Miron, ca unul care ţinea cu partidul polonofil sperase în soartea mai bună a lui Duca Vodă. Dar acesta a murit prizonier. Miron a crezut apoi că Petriceicu prin Poloni va redobîndi

---

1 Despre aceasta vezi V. A. Urechia în Miron Costin, Opere complete, I, pag. 289, etc. şi Sever Zotta în Revista istorică XI, 1925, pag. 73 şi urm.; P. P. Panaitescu, Influenţa polonă etc., pag. 106 şi urm. D. N. Iorga admite că tata lui Miron Costin „a fost modest boier din suita lui Radu Mihnea, un Costîn sau Costin de origine probabil balcanică, cum s'ar bănui şi după numele de Velişco, de Potomir ale fraţilor săi". (Istoria lit. romîneşti, I, Ed. II, Bucureşti, 1925, pag. 315.

2 Cf. şi C. Giurescu, Contribuţiuni la studiul cronicelor moldovene (Nicolae Costin, Tudosie Dubău, Vasile Damian). An. Acad. Rom., S. I, vol. XXX.—Chestiunea, unde sfîrşeşte letopiseţul lui Miron Costin, nu mi se pare deplin lămurită.— D. N. Iorga în ediţia sa (pag. 32) emendează corect în *sive* „sine" din textul dat de Academie.

3 La 4 Mai 1685 e hatman, ca şi'n 24 Mai următor. Tot din 24 Mai al aceluiaşi an un document îi zice lui Velicico mare spătar.– Poate este lectură greşită. La 12 Ianuar 1686 e velhatman. Acelaşi domn la 15 Februar 1686 dă document pentru Miron Costin, iar la 1 Mart următor Constantin Voevod era la Bărboşi, moşie a lui Miron, căruia îi confirmă proprietăţi. (Nu ştim, dacă documentele, pe care le cităm, după V. A. Urechia, Miron Costin, I, pag. 531 etc. au fost bine cetite, mai ales datele.) Mai avem un document dela Constantin Vodă Cantemir dat la 28 Mai 1685 în Iaşi (Gh. Ghibănescu, Ispisoace şi zapise, IV, 1, pag. 125-6. De ce-l datează d. Gh. în 1686, cînd data e [illegible]. Glosa amintită ar avea dreptate? Miron la 6 Oct. 1685 era în Daszov. (W. Wieicki în Przeglad Powszechny, XIV, 1897, I, pag. 379 ap. P. P. Panaitescu, Influenţa polonă etc. pag. 117 şi nota 4).

domnia. Numai dupăce Petriceicu a murit, — scice greşit Dimitrie — cînd apoi pensiile acordate Moldovenilor din slujba polonă au fost micşorate, coborît la mare nevoe materială Miron s'a hotărît să ceară voe a se întoarce în ţară. Dimitrie caută pretutindeni să justifice atitudinile tatălui său; de aceia prezintă marea mizerie a lui Miron, dupăce imediat mai înainte scrisese „deşi totdeauna preamărise pe Poloni". Justificarea omorîrii fraţilor Costineşti începe aici în operă. Dimitrie povesteşte că tată-său a primit cu toată bunăvoinţa pe Miron Costin, deşi acesta sfătuise pe Duca Vodă să nu-l lase pe Cantemir acasă, 1 ca să-şi scoată averea furată de Tătarii în trecere spre Viena. Şi aici greşeşte Dimitrie, cînd ne spune că tată-său a plecat din tabăra domnească, dupăce acesta trecuse dincolo de hotarul ţării. Ni se spune aici că Constantin Vodă a restituit lui Miron moşiile — mai tîrziu ne arată că Miron a fost numit staroste al ţinutului Putnei 2—, i-a măritat două fete dîndu-le dotă bogată, pe Nicolae, fiul aceluia, îl face logofăt de taină, pe al doilea serdar, pe al treilea vătaf de aprozi şi logodnicul fiicei domneşti, Safta. 3

Şi de aici putem vedea că autorul nu ţine să expună cronologic evenimentele, căci după digresiunea, care face legătura între revenirea lui Miron în ţară şi sfîrşitul silnic al acestuia, ni se povestesc întîmplări războinice din anul 1685.

Dimitrie ne dă amănunte speciale în legătură cu lupta dela Boian 4 şi-s binevenite, fiindcă din altă parte le ştim prea defectuos şi cronica atribuită lui Nicolae Costin are puţinele ştiri: în 1685 Sept. Stanislas „Iablunovskie" intră'n ţară cu trupe până la Boian pe Prut, ca să oprească 5 zahereaua, pe care Turcii voiau s'o bage în Cameniţa. Soliman paşa serascherul şi hanul Selim Gherei ajutaţi de Cantemir Vodă, care „au eşit singur cu capul lui şi cu curtea lui, cu boierinaşii şi cu slujitorii ce avea mai de treabă" au împrăştiat şi dat îndărăt pe Poloni. Se culege şi svonul, care putea fi o batjocură a opiniei publice polonofile că pentru vitejia sa Cantemir a fost dăruit cu cîţiva galbeni. Este adevărat că Neculce ştie mai multe despre războiul „prea tare şi frumos", pe care Soliman paşa serascherul, Tătarii şi Cantemir Vodă l-au avut la satul Boian. „Leşii n'au putut ţine războiul, şi peste noapte pintreg au tăiat lunca şi au trecut peste Prut şi-au fugit" 6.

S'ar putea considera această luptă în al doilea an de domnie, cum scrie Dimitrie, numai dacă luăm că anul începea la 1 Septemvre. Dimitrie ştie de trei hatmani, care trec Nistrul

---

1 Pag. 29-31. Scena n'a fost „sub zidurile Vienei", cum s'a susţinut la P. P. Panaitescu op cit., pag. 166 nota 5.

2 Pag. 40 etc.

3 Aşa le traduce şi d. Iorga (l. c.). Neculce ştie că Ioniţă Costin a fost făcut serdar, Nicolae logofăt al treilea, iar Pătraşco cămăraş mare, nu vătaf de aprozi (l. c., pag. 230-1).

4 Pag. 31 şi urm. In ediţia-Iorga (pag. 34) se emendează în *Boian*, ce în ed. Acad. e *Goian*. Tot aici pentru locul lăsat gol în ed. Acad. se dă anul 1687 (în textul latin), 1686 (la traducere pag. 45).

5 L. c., pag. 35-6.

6 L. c., pag. 231-2.

la începutul verii 1 şi cu 60.000 oşteni tăbărîseră la Boian. Seraschierul şi hanul iau măsuri de luptă numai după joncţiunea cu trupele lui Cantemir. Polonii n'aveau alimente, Cantemir caută a zăbovi lupta, pentruca să aibă Polonii timp de retragere. Prin oamenii săi înainte de a porni din Iaşi avizase şi sfătuise pe Poloni să nu intre în Moldova. Cantemir le arătase că regele polon a proclamat războiu în contra necredincioşilor pentru liberarea creştinilor dela hotar şi a Grecilor. Dar făcînd războiu pe teritoriu moldovenesc, chiar dacă Turcii ar fi învinşi, se va face multă robie şi pradă, iar orice înaintare pe aici spre Bugeag ar aduce prin aceste părţi concentrarea a numeroase trupe duşmane. Domnul moldovean consilia pe Poloni să împresoare şi să bată Cameniţa, care avea atunci foarte mică garnizoană. Dimitrie ştie că regele supărat pe Moldoveni, fiindcă dela ei şi prin ei s'ar aproviziona Cameniţa, dăduse ordin de atac prin Moldova. Şi alte izvoare confirmă că între Iablonowski şi Constantin Cantemir a urmat o corespondenţă secretă şi că s'a ajuns la acordul scris dela Sniatyn 2.

Fiul justifică atitudinea tatălui său, care dăduse cu fii boereşti ostateci şi pe fiul său chezaş şi deci trebuia să meargă la luptă, dar avea de gînd să caute a ficît mai de folos creştinilor. El dăduse informaţii Polonilor să atace, unde-s Turci şi Tătari; dar aceştia dau năvala întâiu în Moldoveni, ceiace văzînd însuşi domnul se repede cu ai săi la luptă, pun în neorînduială pe Poloni, victoria este desăvîrşită de Turci şi Tătari atraşi la luptă prin chiotele Moldovenilor. Seraschierul laudă mult pe Cantemir pentru bravura sa, victoria este anunţată la Constantinopol anume prin secretarul domnului, care obţine laude mari de'a sultan, cînd mai ales şi-a adus aminte că tot Cantemir îi salvase haremul în 1672 3.

---

1 *Ver* din text aşa-l traduce şi d. Iorga (op. cit., pag. 45. Ar fi deci un moldovenism al textului latin, ca altele precum: *a prinde* limbă, a prinde 2 epuri dintr'o aruncătură de săgeată etc. Hărţuelile dela Boian au fost în 11 Sept. şi'n zilele următoare. Cf. I, Minea, Din legăturile lui Constantin Cantemir cu principele Mihail Apafi, în Revista Arhivelor, I, pag. 287 şi urm.

2 Ms. No. 1139 dela muzeul Czartoryski din Cracovia: Vie de Stanislas Iablonowski, ap. P. P. Panaitescu. Influenţa polonă etc., pag. 118 şi nota 2.

3 Aici (pag. 39) se spune că atunci Cantemir a susţinut lupta cu detaşamentul polon 7 ore, pe cind mai sus s'a afirmat că a luptat cam 8 ore. Expediţia polonă din 1685 este povestită în Istoria imperiului otoman (trad. cit., pag. 516 şi urm.) pornind la începutul verii, în acelaşi fel, dar cu mici multe amănunte Comandanţii poloni sînt Potocki şi Iablonowski. Seraschierul a avut 150.0 Turci, hanul 50000 Tătari, Cantemir 5000 oşteni. Aici avem amănuntul că un trimis anume al lui Cantemir a informat pe Poloni, ce s'a hotărît în consiliul de războiu al seraschierului şi că Moldovenii vor avea loc de luptă aşezaţi pe ţărmul Nistrului spre apus la distanţă o oră de tabăra turcă. Cînd Cantemir văzu pe Poloni că se îndreaptă asupra taberei sale, dă ordin să le lasă înainte 1500 oşteni, pentruca de pe semnul crucii de pe stindard să vază Polonii că au greşit direcţia. Totuşi Polonii atacă etc.

La acelaşi expediţie avea să participe şi Şerban Vodă. Dar acesta, căruia îi era scîrbă—subliniază Dimitrie—şi de mirosul Turcilor, a înaintat încet aşa că a ajuns la Iaşi, cînd se dase lupta. In capitala Moldovei, domnul muntean a fost întîmpinat de Dimitrie cu boerii de scaun subt mănăstirea Cetăţuia. Şerban Vodă îmbrăţişă pe isteţul fiu domnesc, declară că-i convine un aşa ginere—Cantemir Vodă cu trei ani înainte promisese lui Şerban pe Dimitrie ca ginere, deci în 1682, dar mai înainte autorul afirmase că'n 1684 1. Domnul muntean îl urcă apoi pe Dimitrie la dreapta sa pe cal, aşa trecură prin Iaşi, până ce ajunseră în partea de răsărit a oraşului, pe un deal foarte înalt subt mănăstirea lui Aron Vodă. De aici, a treia zi salutat de tînărul beizadea plecă spre casă, fiindcă deşi era prietin cu seraschierul, se temea să-l întîlnească „deoarece cugeta în contra Turcilor lucruri mari şi vrednice de un domn creştin“ 2.

Despre venirea lui Şerban Vodă la Iaşi scrie dintre cronici singur Neculce, care a însemnat numai că domnul muntean a descălecat cu oastea la mănăstirea lui Aron Vodă, unde a stat vre-o 4-5 zile, şi-a isprăvit lucrul cu Soliman paşa şi adaogă deosebindu-se de Dimitrie Cantemir că Şerban a plecat acasă de grija Nemţilor şi apoi că a mers pe Bîrlad tot vînînd şi pescuind 3.

Dimitrie se mai deosebeşte şi prin aceia că anticipează imediat după descrierea luptei, că lauda adusă de sultan a fost motivul despărţirii politice a lui Şerban Vodă, care-l duse la ură în contra fostului său protejat, Constantin Cantemir 4.

Mai departe Dimitrie Cantemir are şi alte ştiri despre Şerban, care îi desparte într'adevăr drumul de atitudinea cu cotituri şi şovăeli a lui Constantin Cantemir. După succesele mari creştine, după cucerirea Budei, Belgradului, dupăce şi Ruşii intră în liga stîngă, ni se spune despre Şerban Vodă 5, că prin arhimandritul bosniac, unchiu a lui Soliman seraschierul 6, a intrat în legături cu Ruşii, a promis că-şi va uni trupele cu ale ţarului, care nu lupta pentru întinderea imperiului său, ci pentru libertatea ortodoxilor, a Grecilor de subt jugul otoman. Ţarul—ni se spune—a şi trimis trupe numeroase în contra Crimeei. Dacă s'ar cuceri Ţarigradul, Şerban odraslă din sîngele împărătesc cantacuzin va fi aşezat împărat—svonurile publice vorbeau de învoeli scrise în acest senz. In păduri Şerban Vodă a făcut mari preparative de răz-

1 Pag. 20.
2 Pag. 31-34.
3 L. c., pag. 232.
4 Pag. 34
5 Pag. 45-6
6 Şi'n istoria imperiului otoman (trad. cit., pag. 503 nota 71) a însemnat că Ainedgi Soliman paşa „avuse un unchiu, arhimandrit bosniac... foarte stimat de ţarii ruşi, Ivan şi Petru, fiindcă prin prozelitismul său a atras pe mulţi în partea lor atît în Serbia, cît şi în Bulgaria“. Să se observe atitudinea panegirică faţă de ţar.

boiu, a turnat 35 tunuri [1], a strîns lefegii sîrbi, slavoni, croaţi. Turcii au aflat, dar s'au temut să ia măsuri în contra lui, dupăce pierduseră şi Belgradul. Belgradul —ştim—, a fost cucerit de imperiali la 8 Sept. 1688. Şerban doi ani nu plătise tributul pretextînd că ţara e săracă. Cînd Şerban a încercat să atragă şi pe Cantemir, acesta i-ar fi răspuns: este adevărat că creştinii sînt victorioşi şi el simte cu creştinii. Chiar dacă armatele creştine însă ar fi pe lîngă Balcani, cu un singur atac nu s'ar putea cuceri şi Constantinopolul şi alunga Tătarii din Bugeac, condiţie indispensabilă pentru liniştea şi siguranţa ţărilor romîne. La apropierea iernii, de unde ar fi, trupele creştine s'ar retrage, şi ţările romîne ar suporta răzbunarea Turcilor şi Tătarilor. Nici Ruşii n'ar putea trimite la nevoe în timp de iarnă ajutoare. In anul următor însă, dupăce Tătarii vor fi bătuţi în Crimeea şi Bugeag şi dacă Germanii după o iernare în împrejurimile Belgradului vor relua ofensiva, numai atunci va fi bine, ca trupele romîne să se unească cu creştinii victorioşi. Şerban însă nu-i ceruse lui Cantemir Vodă să-i facă socotelile de perspective.

Aceste evenimente se petreceau ceva mai departe şi nu în anul 1687, cînd le aşează opera lui Dimitrie Cantemir. S'au întîmplat, dupăce intervenise împăcarea între Constantin Cantemir şi Ruseteşti? Este adevărat că şi Dimitrie imediat dupăce povesteşte atitudinea tatălui său faţă de chemarea lui Şerban Vodă, ne arată că duşmănia dintre Şerban şi Cantemir s'a produs pentru Ruseteşti. Şi Dimitrie spune că numai de atunci Şerban Vodă a arătat duşmănie făţişă şi a trimis vorbă lui Cantemir că-i va dovedi, ce poate el la Turci. Dar Turcii apreciau credinţa lui Cantemir, deci nici banii daţi serascherului Mustafa paşa, nici insinuările strecurate la Constantinopol n'au putut strica domnului moldovean. Din contra Poarta în secret ordonă lui Cantemir să prindă şi să trimită la Constantinopol pe Şerban, făgăduindu-i tronul Ţării-Romîneşti, iar fiu-său Antioh ar fi avut domnia Moldovei.

Şerban înţeles cu creştinii făcea preparative de războiu pentru vara viitoare, a trimis ca sol la împăratul Leopold pe frate-său, George (= Iordache) Cantacuzino, care aprobase aceleaşi planuri politice. Şerban Cantacuzino arătase şi altui frate al său, Constantin şi nepotu-său de soră Constantin Brîncoveanu că în vara viitoare avînd 200.000 Ruşi şi Cazaci ajutoare va trece Dunărea şi se va opri numai la Adrianopol, fiindcă preferă să moară alăturea de creştini, decît să mai fie domn chiar o mie de ani subt Turci. Fratele şi nepotul „oameni nerăzboinici şi fără energie".—le zice Dimitrie—erau însă de părere să se aştepte sfîrşitul luptei creştino-turce şi numai în zodia sigurei biruinţe creştine să se înceapă ridicarea în contra Turcilor. Cînd văzură că de loc nu pot opri hotărîrea lui Şerban, i-au omorît turnîndu-i

1 In aceiaşi Istorie (trad. cit., pag. 506-5 nota 73), autorul dă cam aceleaşi detalii, uneori aproape acelaşi text. Aici e vorba de 38 tunuri.

otravă în mîncare. A urmat în domnie Constantin Brîncoveanu, care a pus subt pază întreagă familia lui Şerban, scăpată şi dusă în Ardeal mai tîrziu de generalul imperial Veterani 1.

Şi Neculce ştie că Şerban Vodă i a scris lui Cantemir Vodă „să se închine că, s'a închina şi el, că se coboară şi Nemţii despre ţara nemţească şi Moscalii încă merg la Crim şi se vor face tot una". Acelaşi cronicar a aflat de mînia lui Şerban Vodă, fiindcă Cantemir nu se închinase la Leşi „după cum se adeverise, cînd l-au pus domn". Acelaşi ştie şi de zavistia din cauza Cupăreştilor şi ne spune că prin Gavriliţă vornicul a încercat Cantemir Vodă să se explice şi împace cu Şerban Vodă, dar fu zădarnic. In Moldova, cînd Gavriliţă vornicul înapoiat muri imediat, lumea credea că l-a otrăvit Şerban Vodă. De bună seamă Neculce are dreptate, cînd arată că împăcarea lui Cantemir cu Cupăreştii a urmat, după ce se produsese diferendul între cei doi domni romîni. Cantemir Vodă va fi avut nevoe de legăturile întinse ale Ruseteştilor la Constantinopol. Şi astfel Neculce ne ajută să precizăm cronologia 2 aici confuză din *Vita Constantini* etc. Şi varianta cronicei racoviţene a însemnat că intrarea regelui Sobieski cu oşti în Moldova „mai mult era cu îndemnarea lui Şerban Vodă, carele era şi el gata cu oşti asupra Turcului; ce altă izbîndă n'au făcut fără numai stricăciune şi risipă ţării noastre au adus" 3. Copistul sau poate mai curînd transformatorul unui mai vechiu izvod, a adaos ca unul, pe care-l deziluzionaseră urmările dezastrului dela Valea Strîmbă (Iunie 1711): „cum şi acum pentru venirea Moscalilor, iară Muntenii i-au adus prin ţeara noastră cu oşti". Ni se dezvălueşte un colţ din opinia publică a vremii, cînd cetim mai departe ce scria autorul, care ştia pe Constantin Brîncoveanu domn şi după anul considerat fatal în Moldova.

Despre campania moldovenească din 1686 a regelui Ion al III-lea Sobieski *Vita Constantini* are amănunte proprii 4. Dimitrie ştie că regele polon primise bani dela papa pentru ca să prepare această expediţie, că acelaşi a trimes la Cantemir Vodă pe duhovnicul său — din alte izvoare ştim că era iezuitul Wierchowski 5 prin care-l invită să colaboreze la lupta în contra Turcilor punîndu-i în vedere că, dupăce Turcii vor fi învinşi şi se va fi cucerit Constantinopolul, i se va recunoaşte domnia cu drept de moştenire respectîndu se legile şi drepturile principelui, căruia i se rezervă primul scaun de onoare la dieta polonă. Cantemir

1 Pag. 45-49. — Şi'n *Istoria imperiului otoman* (l. c.) Dimitrie Cantemir dă acelaşi sfîrşit lui Şerban Cantacuzino. — In *Evenimentele Cantacuzinilor şi Brîncovenilor* acelaşi autor afirmă că Şerban Vodă a adunat douăzeci mii oameni, a vărsat 40 tunuri şi a adunat provizii pentru cîţiva ani etc. Şi în această operă sfîrşitul lui Şerban Vodă este descris ca şi în celelalte două opere (trad. G. Sion, pag. 8).
2 L. c., pag. 234-5.
3 L. c., pag. 86.
4 Pag. 38 şi urm.
5 Panaitescu, op. cit., pag. 17.

răspunse că are pe fiul său ostatec la Constantinopol cu cîţiva fii de boeri, că armată foarte numeroasă de Turci şi Tătari cu un serarschier nou a trecut Dunărea, că Tătarii sultanului Nurredin imediat ar trece întreaga Moldovă prin foc şi fer, şi că în locul libertăţii creştine s'ar ajunge la captivitatea eternă şi cele mai mari nenorociri, şi deci numai dacă regele va fi alungat pe duşmani până la Dunăre şi va fi izgonit din Bugeag pe Tătari, domnul este gata să jertfească Turcilor pe fiul său, dar acum nu poate face altceva, decît să lase în ascuns provizii şi alte lucruri necesare regelui la Iaşi. Aici Dimitrie ne dă un amănunt, care i se pare lui trebuincios că regele după răspunsul principelui a trimis în taină scrisori lui Miron Costin, fratelui acestuia şi altor boeri, prin care aceştia sînt îndemnaţi să părăsească pe domn, şi să se alăture cu trupele moldoveneşti la cele regale şi regele va fi dispus să aşeze dintre ei domn pe oricine vor vrea. Dimitrie subliniază cu acest prilej că Miron Costin şi-a uitat orice datorie de recunoştinţă faţă de domn, a trimis fratelui său scrisoarea regelui, — el ca staroste de Putna (... in districtu Putnensi.. gubernium habebat..) nu se putea mişca — şi l-a îndemnat, ca să-şi atragă de partea sa, care era hatman, armata, aţîţînd răscoală în tabără sau să omoare pe domn sau să fugă. Domnul află, nu-i luă lui Velicico hătmănia, dar dispuse, ca orice se face, să fie numai, ce e ordin domnesc. Velicico nu putu îndeajuns răzvrăti pe soldaţi, care învăţaţi cerură leafa pe 6 luni strigînd că altfel refuză să lupte în contra creştinilor. Domnul le dă leafa pe 3 luni; deşi i se arată ca autor pe Velicico, nu-l pedepseşte; cînd regele înaintase până la 4 ore de Iaşi, Cantemir Vodă, porneşte cu ai săi spre Prut. Cînd a doua zi cavaleria aceluiaşi hatman începu să murmure în contra domnului, acesta numi alt comandant în locul lui Mitre. Ajuns la Epurenii din Fălciu, domnul ţinu consiliu de războiu, care avea să hotărască atitudinea faţă de războiul Polonilor. Numai Gavriliţă şi Cioban postelnicul [1] fură de părere, ca armata moldovenească să treacă Prutul şi să se alăture trupelor turco-tătare. Alţii în gura mare strigau să se oprească aici, să aştepte pe regele polon şi să nu alerge de bună voie în robia turcească. Velicico era şeful acestora. Domnul şi cei doi boeri fruntaşi erau de părere că Polonii cu un singur atac nu vor putea distruge puterea greu epuisabilă a Turcilor, nu vor putea alunga pe Tătari, a căror prezenţă în Bugeag poate face orişicînd lipsite de orice linişte zilele Moldovenilor. Tătarii aşteaptă doar defecţiunea moldovenească, pentruca tot avutul moldovenesc să ajungă al lor, care dela distanţa de 4 ore, imediat pot fi în Epureni şi repede în toate părţile ţării. Prezentîndu-se în tabăra turcă, locuitorii Moldovei vor avea mai multă linişte, decît aceia, pe care le o dă speranţa în succesele nesigure ale Polonilor.

---

1 Pag. 40-41. Ed. Acad. are „Czabam postelnico". D. Iorga lasă textul latin neschimbat (op. cit., pag. 44), dar traduce corect (op. cit., pag. 59) cu Cioban postelnicul. Pentru acesta vezi şi Gh. Ghibănescu, Divanuri domneşti, pag. 215 etc. (în *Arhiva*, Iaşi, an. 29, 1922).

Domnul dă voe fiecăruia să facă ce vrea, trimite femeile şi copiii în ţinutul Putnei, iar el va trece Prutul în serascher. Autorul a însemnat că cei mai mulţi dintre boeri „dar de starea a doua" şi mulţi dintre soldaţi s'au întors la Iaşi, unde era regele. Domnul trecu Prutul. Era tocmai vremea celui mai cerut zor. Sultanul tătăresc informînd pe serascher despre planurile moldoveneşti de defecţiune, ceruse voe să prade Moldova şi numai intervenţia acelui Beg Mirza, care se pretindea rudă cu Cantemireştii moldoveni, numai chezăşia acestuia şi apoi înfăţişarea domnului în tabăra seraschernlui scăpă Moldova de acea mare nenorocire. Pentru ca să scoată în evidenţă că tatăl său a avut dreptate cu atitudinea sa, Dimitrie atribue sultanului Nureddin aceste vorbe: „Ghiaurul prin credinţa sa şi-a făcut cel mai mare bine, iar nouă cel mai mare rău şi pagubă".

Expunerea lui Dimitrie Cantemir se deosebeşte de relatările cronicarilor mai ales prin argumente justificative, amănuntele în legătură cu Costineştii. Numai dela Dimitrie ştim că la trecerea Prutului Velicico Costin a pus la cale omorîrea domnului. Domnul de pe malul preţipiş aşezat pe un scaun privea trecerea trupelor. Velicico a tocmit cu 500 imperiali (=galbeni împărăteşti) [1] pe un nemernic, ca furişindu-se lîngă domn să-l împingă în rîul cu valuri repezi. Dar acel om tocmai în momentul, cînd să comită fapta, cuprins de căinţă puternică, se aruncă la pămînt înaintea domnului şi-i mărturisi totul. Domnul îi ordonă să tacă, să spună că i-a lipsit curajul să îndeplinească fapta, altfel Velicico îl va omorî. Dimitrie continuă: „Răbdarea şi mărinimia domnului faţă de ticălosul duşman dintre slujitorii săi a fost atîta de mirat, că nici odată nu l-a dojenit nici cu o vorbă şi *aproape şease ani* a suportat bărbăteşte răutatea acelui om şi s'a ferit de cursele lui necontenite, până ce a băut spre propria sa peire paharul plin de mânia dumnezeească" [2].

Nici o cronică nu aminteşte acest incident, care, a trebuit să fie cunoscut intimilor lui Cantemir Vodă. De aceia ne obsedează întrebarea: oare n'a fost totul o înscenare pusă la cale de duşmanii Costineştilor. Dimitrie putea avea acest amănunt dela tatăl său, lîngă care fusese în noaptea nenorocită de Decemvre, cînd a fost omorît Velicico Costin. Este ştiut că cronica atribuită lui N. Costin ni-a păstrat ştirea „noaptea ca la 5 ceasuri, scoaseră şi pe Velicico vornicul din beci de sub casa cea mică, şi-l duseră la fîntînă, de-i tăiară capul. Şi au stătut acolo de faţă, pentru credinţă, fiul său Dumitraşco beizade [2] până ce i-au tăiat capul".

Etapele campaniei regale polone nu-s mai bine redate în *Vita Constantini*, decît în *Istoria imperiului otoman* [3].

Regele Sobieski găseşte oraşul Iaşi plin de provizii, de vin,

---

1 Aşa traduce d. Iorga (op. cit., pag. 62).
2 Pag. 43.
3 Trad. cit., pag. 535 şi urm.

subt îngrijirea vornicului Ramandi, care era—ştim—bivvelvornicul ţării de sus, Alexandru Ramandi [1]. Regele Sobieski ar fi rămas 14 zile în Iaşi. In armata polonă erau mulţi lefegii moldoveni, şi fireşte luau loc la banchete alături de boerii moldoveni, care aşteptaseră pe rege. In noua sa lucrare Dimitrie Cantemir ne dă detalii necunoscute *Istoriei imperiului otoman*: ca să fie pe placul Moldovenilor, regele schimba cu aceştia conversaţii în moldoveneşte, ordonă muzicii să cînte hora, pe care el, însuşi regele, o conducea, ordonă muzicii să-l acompanieze, să repete apoi, cînd cînta compoziţia sa proprie în moldoveneşte:

Constantine, fugi bine,
nici ai casă
nici ai masă
nice dragă jupăneasă.

Muzica intonă acest cîntec, cînd trupele cu regele porniră din Iaşi spre Prut, pe care-l trecură îndreptîndu-se spre Bugeag. Ajunşi la „locul fatal armelor creştine“ zis Valea Strîmbă, de unde fusese întors în risipă Conîcky, apoi acum regele Sobieski, ii iar mai tîrziu trupele ruse, cetele turceşti, hoardele tătare înconjoară cu bărbăţie armata regelui, iarba fusese aprinsă în lung şi'n lat, prind pe cei ce caută păşune şi otrăvesc apa cu ierburi veninoase [3]. Tătarii atacă carele cu merinde, aşa că foamea şi

---

1 Ghibănescu, lucr. citată, pag. 215.
2 L. c., pag. 39.
3 In *Istoria imperiului otoman* (trad. pag. cit., 338 şi urm.) spune că erau 25000 călări Turci, 8000 Ieniceri şi 30,000 Tătari. Tot aici se arată că regele dela Tuţora, unde a trecut Prutul, a înaintat pe o distanţă de vre-o două zile, că iarba era pîrlită de soare. Seraschierul a refuzat să primească lupta oferită de cei 60,000 oşteni ai regelui mărginindu-se numai la încăerări, ca să atragă pe Poloni cît mai departe. Dar ne întrebăm noi, cum?, cînd şi aici se spune că armata polonă era învăluită de duşmani. Tot aici cetim că Turcii au atacat pe rege, cînd acesta începînd retragerea îşi trecuse abia jumătate armata dincoace de Prut, cu care prilej au pierit în apă, au fost omorîţi mulţi Poloni, mulţi au căzut prizonieri. De mînie regele a dat ordin ostaşilor să se răzbune asupra Moldovenilor. „El însuşi dă foc la două mănăstiri în Iaşi, răpeşte vasele sfinte, fură moaştele Sf. Ion din Suceava dimpreună cu alte multe odoare, pe care cucernicia domnilor de mai înainte le aşezase acolo; ridică pe mitropolitul Moldovei şi tratîndu-l în modul cel mai brutal, îl duce în captivitate, pentru că a refuzat să-i extrădeze sfintele odoare“. La mănăstirea Trei-Ierarhi ceru, dar stareţul-arhimandrit refuză să dea moaştele sf. Paraschive şi toate odoarele. Cînd regele aduce tunurile şi ameninţă că va sparge cu acestea porţile, i se răspunse că arhimandritul preferă să fie îngropat subt ruinile bisericei. Ruşinat regele de acest curaj se lăsă de întreprinderea sacrilegă. Şi soldaţii poloni jefuiră tot ce întîlniră în cale. De aceia locuitorii fugiau năuci din drumul oştirii polone, în rîndurile căreia dela multe fructe consumate—erau singurul aliment ce-l găsiau—izbucni dizenteria, care secera tot mai multe vieţi. Tătarii prin ierburi veninoase otrăvesc lacul, de unde avea apă cetatea Cotnari, spre care se îndreptase armata polonă; probabil e vorba de lacul dela Prigoreni, amintit de Neculce (l. c., pag. 232). Oamenii şi vitele, care au băut din acea apă, au murit. Regele atunci se grăbi la Siret, lîngă care poposi într'un loc înconjurat din toate părţile de munţi.

apoi molima împrăştie multă moarte în oastea polonă. Domnul moldovean îndemnat de sentimentele sale creştine — subliniază Dimitrie amănuntul propriu numai expunerii sale—printr'un om al său sfătueşte pe regele polon sa se retragă cît mai în grabă, fiindcă alte hoarde tătare aveau în curînd să sosească, îl îndeamnă să lase malul răsăritean al Prutului, care e numai şes până în Polonia, să caute cit mai repede a ajunge în regiunea de păduri, care îl va scuti de chiotele guerilei tătăreşti şi-l avizează, ca, altă dată numai cu trupe polone să nu mai încerce prin Moldova calea Bugeagului. I se mai spunea regelui că domnul moldovean îi mulţumeşte pentru cîntecul, ce i l-a compus, dar soartea a vrut, ca soţia sa să moară deja de mult, iar dacă palatul şi masa lăsată pregătită n'a putut cumva satisface pe rege, să se atribue aceasta neputinţii şi neprielniciei vremii. Şi aice ca în Istoria Imperiului otoman aminteşte Dimitrie că regele a perdut mulţi soldaţi la trecerea înapoi peste Prut, dar nu a fost dezastru, fiindcă Turcii şi Tătarii au aflat prea tîrziu planurile regelui. Se confirmă mai departe că Sobieski la întoarcere n'a oprit pe soldaţii săi să dea foc întregului oraş, cînd au ars mănăstiri, au jefuit bisericile de odoare, au luat moaştele sf. Ion Novi acoperite cu multe pietre preţioase, argint şi aur, au dus cu sine pe mitropolitul, care protestase în contra acestor fărădelegi. Cînd Cantemir Vodă scrise regelui să se restitue, ce s'a luat, acesta a promis că va cerceta, ceiace nu făcu niciodată. Supărat domnul moldovean urmări dimpreună cu Tătari pe Poloni până la Siret. Mulţi dintre aceştia căzură în mîinile urmăritorilor. Ajuns în strîmtoare regele fugi noaptea însoţit de 300 oameni, condus de Turculeţ Moldoveanul şi nu mergînd pe drumul mare ajunse acasă.

Dimitrie amestecă aici şi amănunte din expediţia polonă făcută în anul 1691. Căci atunci nu au scufundat într'un lac, cum spune aici, ci din cauza vremei rele a toamnei înaintate Polonii au trebuit să-şi îngroape tunurile în drumul retragerii. O ştire, pe care o cetim numai în această lucrare a lui Dimitrie, este că Polonii au pierdut în această campanie 25.000 oameni

---

Dimitrie mai spune greşit şi aici că regele, pentruca să nu se zică c'a mîncat banii papii în zadar, la întors trecu pela Neamţ, pe care cetate apărată numai de 19 vînători moldoveni timp de 4 zile, în care timp au căzut 50 Poloni dimpreună cu comandantul artileriei, o ocupă abia în ziua a cincea, cînd mai rămăseseră numai 9 apărători şi au capitulat. A trebuit să intervină hatmanul Iablonowski, pentru ca regele miniat de ruşinea suferită să nu spînzure pe cei şease vânători, care în baza cuvîntului regal că garnizoana poate merge, ori unde vrea nestingherită, eşiau pe poarta cetăţii purtînd pe umeri pe cei trei tovarăşi răniţi ai lor.—Tătarii auzind de aceste isprăvi polone, se întorc la urmărire, dau de tezaurarul regal, care avînd 8000 oşteni bate la 28 Oct. pe Tătari, care însă vor face încă mult rău acestor Poloni, cînd foametea îi va sili să se răspîndească după alimente. (Traducătorul transformă era turcească greşit în 23 Sept, pag. 545, nota 105). Regele condus de Moldoveanul Turculeţ se grăbise înainte acasă însoţit de oarecare gardă. Iablonowski cu resturile trupelor va ajunge la Iaworow tocmai spre sfîrşitul lui Octomvre.

Cantemir reîntors la Iaşi fu un zelos restaurator. Nimeni nu fu pedepsit pentru atitudinea sa din timpul răsboiului, iar pentru ca să facă ordine, în ţara de sus, unde rămăseseră în unele oraşe şi mănăstiri resturi de trupe polone — unii erau Moldoveni ajunşi lefegii poloni — care furau şi chinuiau pe locuitori, vesti că o icine se va reţine dela furturi, nu numai că va fi iertat, dar poate fi primit între lefegii domneşti, altfel îi aşteaptă cele mai mari torturi. In doi ani vre-o 4000 hoţi au fost omorîţi, dar şi ordinea a revenit în ţară.

Intrarea a însuşi craiului polon în Moldova cu oşti a fost un eveniment de o deosebită importanţă nu numai pentru membrii Ligii sfinte, ci şi pentru Moldoveni, aşa că cronicele obişnuite să însemneze până aici incursiuni ale hatmanilor poloni, stăruesc cu mai multe amănunte la expunerea campaniei regale. Cronicele sînt scrise însă după terminarea campaniei sfîrşite cu un mare faliment de iluzii. Pe noi ne-ar fi interesat să ştim frămîntările din opinia publică, cînd lumea întîmpina cu atîtea speranţe ştirile sau evenimentele, ceiace găsim într'o oarecare măsură mai mult în Vita Constantini.

Unele din cronicele vremii confirmă expunerea lui Dimitrie Cantemir, cînd însemnan că „sfătuia unii din boeri pre Cantemir Vodă să se închine la Leşi, că va fi pre voia creştinilor".1 Neculce dă iarăşi confirmare acestui fapt, căci ne spune despre Cantemir Vodă că în anul 1686 „rămăsese mai singur, boerimea, slujitorimea fugise, care încotro au putut; numai prea cu puţintei oameni de curte rămăsese", că unii din boeri cereau închinarea către Poloni, ce sfătuise şi Şerban Vodă. 2

Unele cronicii au însemnat că la plecarea regelui, însuşi mitropolitul Dosoftei a închinat regelui moaşţele sf. Ioan cel Nou şi a însoţit dimpreună cu acestea pe rege în Polonia, 3 Astfel se contrazice povestirea lui Dimitrie Cantemir. Deoarece nici Neculce nu dă destul de clar atitudinea mitropolitului Dosoftei scriind „atunce au luat craiul şi pe Dosoftei mitropolitul din Iaşi cu toate vesmintele şi odoarele sfintei mitropolii şi au luat şi moaştele sfîntului Ioan Novii ",4 s'a putut susţine că Dosoftei a fost luat cu sila 5, deşi din însuşi textul lui Neculce se putea vedea că domnul Cantemir Vodă era de altă părere, fiindcă altfel, de ce „s'au mîniat foarte rău pre acel mitropolit şi l-au fost făcut a-

---

1, Cronica Buhuşeştilor, ed. cit., pag. 81 - 2.

2. L. c , pag 232.

3. Pentru Dosoftei varianta cronicei racoviţene (l. c., pag. 86) are aceleaşi ştiri ca cronica atribuită lui N. Costin, l. c., pag. 6). Partea dela 1661 — 1709 a acestei cronici este o compilaţie de pe izvodul lui Vasile Damian, Tudosie Dubău şi altora, făcută de *Acsinte Uricarul*, cum a stabilit *C. Giurescu* în Contribuţiuni la studiul cronicelor moldovene (An. Acad. Rom., S. I , Tom XXX) Cf. şi G. Pascu, Istoria literaturii romîne din secolul XVIII., Bucureşti, 1926 pag. 58.

4. L. c., pag, 233.

5 Şt. Ciobanu, Mitropolitul Dosoftei, Iaşi, 1918, pag. 98.

furisenie dela patriarşi". 1 Un mitropolit, despre care oamenii ziceau că e sfînt, — Neculce însemnă că afurisenia patriarhilor n'a atins pe Dosoftei, pe cînd pe Cantemir Vodă, zicea lumea, l-a atins „că l-au găsit legat" era aşadară în fruntea partidului, care cerea eşirea din neutralitate a domnului, alăturea de creştini.

Şi alte isvoare ne arată că Dosoftei a avut o atitudine hotărîtă alăturea de creştini. Cultura sa creştină şi latină, nu-l putea mîna în altă tabără. Dosoftei, ca şi Miron Costin, ca şi Dimitrie Cantemir era atît de mîndru de originea latină a neamului romînesc, aşa de cu plăcere scrisese furat de nostalgie politică; „limba romînească de bun neam... se trage". 2

Ofiţer francez în serviciul lui Sobieski, Philippe Dupont, care a luat parte la expediţia regală din anul 1686. 3 ne spune că mitropolitul era în fruntea mulţimii, care a primit cu bucurie pe rege. Acelaş Dupont ne spune că regele a aşezat trupe prin mănăstirile din oraş, prin mănăstirile din jur, în curtea domnească. Locuitorii revin la casele lor aduşi de vestea binăvoinţii regale. Mai ştie că poporul forţase pe domn să trimită o solie la rege să-l salute ca pe mîntuitor. Solia ajunge la rege însă, după ce acesta plecase din Iaşi. In tabăra de la Ţuţora s'au prezentat regelui fruntaşii ţării în frunte cu mitropolitul — spune acelaşi Francez.

Este curios că nici o cronică, nici memoriile amintite, nici *Vita Constantini* etc. nu spun nimic despre conţinutul proclamaţiei lui Sobieski către locuitori, în partea, care povesteşte evenimentele anului 1686,a şi nici *Istoria imperiului otoman* Dar în această lucrare mult înainte tratînd domnia lui Bogdan cel Orb afirmase acelaş autor că regele polon ia Iaşi ar fi scos din arhiva moldovenească documentul de închinare către Turci al lui Bogdan Vodă şi ar fi supraveghiat arderea acestui document făcîndu-se către poporul adunat declaraţia: „Vedeţi, cum Maiestatea Sa regală vă liberează de jugul turcesc"... 4

Cronicele mai spun că Sobieski „avînd îndemnare dela papa de Rim" 5 n'a ascultat pe acei boeri, care îl sfătuiau să meargă spre Focşani 6, ci s'a îndreptat spre Tătari, înaintînd până la gura Lăpuşnii — altă cronică are Sărata, altele Pagul —

1. L. c., pag. 233.

2. I. Bianu, Insemnări autografe etc. pag. 7. Cf. şi P. P. Panaitescu, Influenţa polonă etc. pag. 18. Cf. însă I. Bianu, O călătorie în Galiţia în An. Ac. Rom., VIII, Adm. 1886, pag. 20 şi urm. şi Hurmuzaki—Iorga, Documente, XIV 1, pag. 289—90.

3 Philippe Dupont, Mémoires etc., ed. cit III, pag. 199 şi urm.

4. Trad. cit., pag 275 nota 40. Nici un alt autor nu mai are această ştire. Despre interpretarea şi concluziile istoriografice în legătură cu acest pasagiu vezi C. Giurescu, Capitulaţiile Moldovei cu Poarta Otomană, Bucureşti, 1908 şi I. Minea. Principatele romîne şi politica orientală a împăratului Sigismund, Bucureşti, 1919, Excurs.

5. Varianta racoviţeană, l. c. pag. 85.

6. Cronica atribuită lui N. Costin, l. c., pag. 36.

ceiace e tot una cu locul fatal dela Valea Strîmbă, cum am văzut că a scris Dimitrie Cantemir.

Pe lîngă isvoarele creştine, şi cronicele au lăsat ştirea că expediţia polonă fu „cu multă pradă şi robie bietii Moldove.“ 1

Şi Nicolae Costin a însemnat jaful făcut de trupele polone la întoarcere în Iaşi, unde a dat foc „de au ars şi Treisfetitele, mitropolia cea veche“, „au dat foc mănăstirei Goliei de au ars“, dar adaogă că craiul ar fi spînzurat pe jefuitori şi incendiatori. 2

Neculce specifică că domnul moldovean a gonit dimpreună cu Tătarii pe Poloni până la Hărmăneşti pe Siret şi arată că oastea polonă în grăbita-i retragere a ars multe curţi boereşti în Iaşi şi la ţară: în Lungani, Obrejeni, Popi, Doroşcani, Leca, Căcărăzeni, Podobiţi, într'alţi Lungani, în Albeşti, în Prigoreni, în Găneşti, în Tîrgul-Frumos, în Criveşti, Petriş, Hălăştieni, Hăbăşeşti, Ruginoasa, Hălăuceşti, Cosmeşti, Purceleşti, Sto'niceni, şi Paşcani; ne spune că curţile boereşti erau şindilite, că oamenii se închiseseră prin mănăstiri şi că oca de apă se vindea atunci cu un potronic în mănăstirea Golia. 3 Tot Neculce ne dă amănuntul interesant că la această expediţie a participat şi pribeagul fost Petriceicu Vodă, ce nu ştia Dimitrie Cantemir, care, am văzut, scrisese că Sobieski promisese boerilor moldoveni că va pune dintre ei domn, pe cine vor voi.

In felul acesta cronicele confirmă, adaogă, corectează expunerea, pe care o cetim în *Vita Constantini* etc.. Aceasta are însă şi ştirile sale speciale.

Cazul este acelaşi, şi cînd Dimitrie povesteşte expediţia a doua a lui Sobieski în Moldova. In istoria imperiului otoman 4

1. Cronica Buhuşeştilor, ed. cit. pag. 83.
2. L. c., pag. 36.
3. L. c.., pag. 233.
4. Trad. cit.., pag. 649. In acelaşi lucrare (ed. cit., pag. 628 şi urm.) povesteşte între evenimentele anului 1689 o altă intrare a Polonilor subt Sobieski în Moldova. Noi ştim că s'a încercat numai o campanie, care nu s'a mai făcut. Descrierea acestei campanii greşit datată de Cantemir se potriveşte cu campania din 1691, aşa cum o cunoaştem şi dintr'alte izvoare şi o istoriseşte şi *Vita Constantini*. Constantin Cantemir are acum atitudine energică: subt grea pedeapsă opreşte pe Moldoveni de a vinde alimente Polonilor. Aceştia au trecut Prutul la Ştefăneşti. Cînd foametea ameninţa cu peire armata polonă, regele fu silit să-şi trimită o parte din trupe înapoi să-şi procure provizii. Acestea surprind Soroca fără garnizoană, dar încărcată cu muniţii. Soroca este lăsată subt paza unei garnizoane, iar restul trupelor se întorc la rege cu provizii. Acum regele înaintă până la Iacobeni. Aici auzi că serascherul Buiucli Mustafa paşa împreună cu Tătarii sultanului Nureddin vor să-i oprească înaintarea. Regele hotărî retragerea şi fiindcă nu mai avea provizii, hotărăşte retragerea prin regiunea muntoasă. Tătarii urmăresc şi omoară mulţi din Polonii împrăştiaţi prin păduri după poame spre a-şi alina foamea. Cu pierderi mari ajunse regele în ţara sa. Can-

povesteşte foarte pe scurt această expediţie din anul 1691 a Polonilor, care în ultima lună a anului turcesc trec Nistru, dar „la auzul despre apropierea seracherului Bulucli Mustafa paşa s'au retras şi fără a fi făcut ceva lucru de însemnătate, s'au întors acasă, precum au venit". *Vita Constantini* are expunere amănunţită. 1 Se dă greşit anul, cînd regele polon „la sfîrşitul lui August" intră din nou cu trupe în Moldova. 2 Domnul este invitat să se alăture creştinilor, care însă răspunde regelui cu pilda din 1686, cînd, dacă ar fi urmat unei atari invitaţii jaf şi prăpăd ar fi fost soartea Moldovei. Regele este sfătuit să fie acum mai precaut, ca să nu i se întîmple un mai mare rău. Acesta însă ca să nu i se impute că a mîncat banii papei înzadar, subliniază Dimitrie, pela sfîrşitul lui August, îşi trece trupele în Moldova, aproape de Ştefăneşti îi ies înainte Tătarii, dar totuşi regele înaintează până la Zagarancea, 4 ore depărtare de Iaşi. Turcii şi Tătarii, deşi mai puţin numeroşi aici, fiindcă nu sosise sultanul Calga, dau foc ierburilor şi se retrag spre sud. Polonii se grăbesc spre Valea Strîmbă, unde găsesc cîmpia neagră de Turci şi Tătari. De aceia regele hotărî retragerea. Cantemir a sfătuit pe serascher să nu-i urmărească, dacă Polonii au început retragerea, ca Tatarii să nu sleiască ţara şi aşa atîta jefuită de duşman, mai ales că sultanul tătar nu e prezent „de care Tătarii ar fi poate mai ascultători". Serascherul se retrase deci, după ce-i dădu lui Cantemir 2-3000 Tătari ceruţi, ca să oprească pe Poloni de a eşi din calea dreaptă. Domnul moldovean comunică lui Sobieski hotărîrea seraschierului şi-l roagă să nu treacă la înapoierea lui prin Iaşi şi să nu îngădue jafuri. Aici expunerea lui Dimitrie Cantemir are detaliile adevărate. Ni s'a păstrat scrisoarea trimisă regelui de către Constantin Cantemir. Ştim că Polonii au trecut pela Hîrlău şi Cotnari. 3

Dimitrie Cantemir ştie că Polonii n'au respectat întocmai făgăduiala făcută, că au trecut „la cale de patru ceasuri de-a-

temir Vodă a ajutat retragerea cu bine a Polonilor spunînd seraschierului că Polonii de mult sînt în retragere şi că nu mai pot face nici un rău ţării, iar duşmanului, care se retrage, trebue să-i întinzi pod de aur. De foame mai ales cavaleria polonă de bună voe se constituiau prizonieri la Tătari. După expediţie domnul moldovean prin ai săi a găsit mulţi Poloni rătăcind prin păduri, le-a dat cele necesare şi i-a trimes acasă. Pentru expediţia polonă în anul 1688 vezi Hurmuzaki, Documente, XVI, pag 198 şi 213, 214.

1. Pag. 53 şi urm.

2. Autorul spune „în anul următor". D-l Iorga op. cit., pag. 79 dă în paranteză imediat 1691, ceiace este exact ca an al expediţiei, dar ne întrebăm, cum a înţeles Dimitrie Cantemir. Acesta urmînd mai departe cu povestirea capătului acelui drum de înaintare, care l-a făcut Polonii, a scris „ajungînd la locul cel rău *din anul trecut*, la Strîmba", ne impune să înţelegem anul următor expediţiei polone din anul 1686. —Atragem aici atenţia că aceiaşi concluzie o are varianta cronicii atribuită lui Muste, unde cetim „la anul după aceia", adică după toamna anului 1686. (Ed. cit., pag. 86).

3. I. Minea. In legătură cu grafitele etc. în Buletinul Comisiunei Mon. Ist., an. 1926.

supra Iaşilor," că s'au îndreptat spre Cotnari, că craiul n'a oprit jafurile şi adaogă malițios: ori aceştia (=slujitorii) au ascultat mai bine de crăiasca faimă decît de craiu şi s'au răspîndit deci pentru tăhărlile obişnuite.1

De aceia domnul moldovean îl urmări cu Tătari, care făcură acum foarte mulți prizonieri, fiindcă un Tătar prindea cite şapte Poloni. Un prizonier polon se vindea în tabăra moldovenească cu trei taleri 2 În această urmărire a căzut prizonier şi Moldoveanul, care servise alături de Cantemir în oastea polonă şi 17 ani fusese stegar, 3 Ion Tamaszewski. Bătrînul prizonier care dimpreună cu Cantemir lup'ase la Thorn, ajunsese nobil polon, avea moşie în Polonia, familie. Cantemir îl răscumpără şi-l lăsă să se înapoieze în Polonia. Viteazul Moldovean declarase domnului că până acum nu i s'a întîmplat să se lupte cu un aşa aprig duşman, ca foamea.

„Ca să nu se pară că se întoarce în Polonia fără vre-o cunună de biruință" regele polon în retragerea sa asedia Neamțul „cetate foarte veche şi tare". Povestind aceasta Dimitrie Cantemir adaogă că „n'au nevoe domnii să întărească cetăți ca acestea cu ostaşi şi strajă" 4 şi arată că subt cetate „în şes este un tîrg".

Acum în cetate erau numai nouă vînători. Aceştia se aşează cite doi la un loc, iar căpitanul le serveşte muniție. Patru zile în zadar a asediat regele cetatea şi a perdut 50 ostaşi şi pe că-

1. Ed cit, pag. 54 şi urm.

2. D. Iorga traduce „trei lei" (op. cit., pag. 81). ceiace este tot una.

3. Şi aici Dimitrie afirmă că în 1691 erau cincizeci de ani, de cînd tată-său şi acest Ion Tămaş au mers să servească pe regele Casimir, deci ar fi pornit spre Polonia în 1640 sau 1641. Cf. mai sus, pag. 158, 160. — La evenimentele expediției polone din 1691 asistase şi Dimitrie Cantemir (Ist. imp. ot., trad. cit., pag. 629 nota 36). În Istoria imperiului otoman dă aceiaşi povestire, cu puține detalii, care lipsesc în *Vita* etc Din Istoria imperiului otoman (trad. cit., pag. 648 nota 11 şi N. Iorga, Istoria literaturii romîne, I, pag. 303 şi nota 1) rezultă că după 19 August 1691 Dimitrie Cantemir a mai stat chezaş la Constantinopol, iar nota 36 pag. 629 din Ist. Imp. ot., trad. cit., dovedeşte că era în Moldova cel puțin pe la începutul lui Octomvre.

4. Cronica atribuită lui N. Costin impută lui Dumitraşcu Vodă Cantacuzino. că a îndemnat pe Greci, de au stricat cetățile Hotinul, Suceava, Neamțul, fiindcă după trecerea la Poloni a lui Petriceicu-Vodă, în cetăți se încuibau oşti polone. Dumitraşcu Vodă „punind lagum iarbă de sineți pe sub zidurile cetăților, le-au aruncat din temelie" Nereuşind astfel la cetatea Sucevei, au umplut-o cu lemne şi pae, care aprinse au slăbit zidurile şi „s'au risipit" (ed. cit. pag. 12). Din cronica lui Ureche ştim însă că cel dintăiu domn moldovean, care în dăinuirea cetăților a văzut un obstacol al domniei sale, a fost Alexandru Lăpuşneanu (ed. Giurescu, pag. 211). Lupta dela Neamț cu Ştefan Mîzgă domnişorul a putut sugera singerosului domn acest act, nu porunca Turcilor. Nicolae Brzeski în *Cronica țării Moldovei şi a domnilor ei* (ed. I. Bogdan, Vechile cronice moldovenesci, Bucuresci, 1891 pag. 23) spune că sultanul i-a poruncit lui Lăpuşneanu să strice numai cetatea Neamțului. Aceiaşi la Ureche, l. c.

petenia artileriei. Deşi rămăseseră numai şease vînători în viaţă, cînd regele le ceru să predea cetatea, răspund că ei ascultă numai de porunca lui Vodă. Atunci Sobieski le trimite cărţi domneşti fa şi vînătorii es din cetate, cîte doi purtînd pe umeri cîte un mort. Regele se miră, dar se şi ruşinează. Numai hatmanul Iabionowski, care aduse aminte regelui cuvîntul dat, îi scăpă pe vînători de spînzurătoare, ce repede ar fi ordonat craiul „în contra dreptului ginţilor". In Neamţ regele lăsă strajă, ca şi'n zidurile găsite goale ale Sucevei şi apoi s'a lăudat lumii „că a bătut pe Tătari şi a cucerit două cetăţi foarte puternice" 1.

Este adevărat că Sobieski a scris către dieta polonă: „Neamţul este vestit nu numai prin faima vechimei sale, dar încă şi prin tăria sa naturală şi artificială" 2 Buletinele polone ale acestei expediţii sînt exagerate. La 23 Sept. se scria că regele polon a luptat două zile cu Turcii aproape de Pererita şi că Tătarii au fost siliţi să treacă Prutul înapoi 3. La 30 următor se ştia la Iaroslav că regele întăreşte garnizoana din Suceava, că vrea să ocupe Roman şi Neamţ, dacă Tătarii îi dau pace 4. Ştim însă că pe acea vreme armata polonă cu regele era la Hîrlău 5. În lumea turcească din Adrianopol se auzise la 22 Oct. următor că regele polon a avansat cam până la 5 leghe aproape de Iaşi, că domnul moldovean şi Tătarii l-au obligat să se retragă în destul de mare grabă, că mulţi Poloni au fost omorîţi şi alţi tot mulţi s'au înecat în Prut 6 Se dedea rezultatul exagerat al campaniei, cînd din Iaroslav la 24 Oct. se trimite în Franţa relaţie, că regele a aşezat garnizoană în Suceava, că a incendiat Romanul, fiindcă nu l-ar fi putut conserva că a luat Neamţul, care cetate a întărit-o şi i-a dat garnizoană, că Soroca a fost ocupată de Cazaci fideli, că în toate aceste locuri şi'n Cîmpulung regele a lăsat garnizoane şi că înainte de sf. Martin se va reîntoarce acasă 7. Insuşi regele era departe de adevăr, cînd la 20 Oct. din tabăra de pe rîul Moldova scria subsecretarului marelui ducat lituan, că prin expediţie a fost înfrîntă puterea tătară din Bugeac. Ni se dă şi planul expediţiei. Operaţiunile militare au avut trei părţi: una plecînd din Cameniţa, alta dela Nistru spre Bugeac. A treia s'a îndreptat spre regiunea de şes, prin interiorul Moldovei spre Muntenia. Cazaci şi altă oaste polonă subt castelanul de Chelm a ocupat Soroca cu cetatea, de unde merge drum deschis spre Tighina, unde este garnizoană turcă. A fost cucerită

1. In Istoria imperiului otoman (trad. cit., pag. 544) acelaşi autor a scris că în Neamţ au fost 19 vînători, că în cursul asediului 10 au fost omorîţi, iar trei răniţi — Versiunea din *Istoria imperiului otoman* este adoptată la B. P. Hasdeu, Cetatea Neamţului (Foaia societăţii *Romanismului* An. I, 1870, No. 7. pag. 327 şi urm).

2 Theiner, Monumenta Poloniae Vaticana, III, pag. 730,

5 Hurmuzaki, Docnmente, XVI, pag. 270—I.

4 Ibidem., pag. 271.

5 I. Minea, I. c.

6 Hurmnzaki, Documente, XVI, pag. 271.

7 Ibidem, pag. 272.

cetatea Neamţului „opus fama antiquitatis" şi „munitione loci e-xcelsi comendatum", de unde se poate supraveghia Moldova şi Ţara-Romînească. Este atît de fals, cînd regele afirmă că a oprit operaţiile, fiindcă dieta polonă nu votează sume suficiente şi deoarece şi papa a încetat ajutoarele băneşti [1].

Ni s'au păstrat descrieri lăsate de intimii regelui Sobieski despre expediţia polonă din 1691, cum este acela a marelui comis al coroanei polone [2]. De aici ştim că Polonii ajunşi la 5 Septemvre noaptea lîngă rîul Suceava află că la Ştefăneşti sînt 8000 Tătari şi că vor mai veni alţi mulţi din Bugeac. In înaintarea sa oastea polonă trece *valul lui Traian*, ajunge apoi la Boian, unde în unul din anii trecuţi a fost luptă mare cu Turcii şi Tătarii. Aici primesc ştirea că Tătarii au trecut Nistru; deci se hotărăşte precauţiune la înaintare. Cînd dela Davideni au luat-o spre dreapta, în seara zilei de 6 Sept. se dădu alarmă în tabăra polonă, dar Tătarii n'au atacat. La 8 Septemvre regele primeşte vestea despre marea înfrîngere a vizirului. De bună seamă este vorba de lupta dela Slankamen din 19 August.

Nici o poveste streină n'are coloarea şi detaliile operei lui Dimitrie Cantemir despre această ultimă expediţie moldovenească a regelui polon, de unde toată lumea din Polonia ştia că s'a reîntors ca dintr'o derută militară [3]. Opinia publică poloneză atribuia dezastrul acesta atitudinei politice a domnitorului Constantin Cantemir, căruia un Polon cu iluziile risipite în 1691 îi zicea „nomine et re paganus» (păgîn după nume şi faptă) [4].

Cronicele noastre sînt mai bine informate. Cronica atribuită lui Muste ştie că în 1691 oastea polonă a ajuns coborîndu-se pe apa Jijiei până la Cotnari. Constantin Cantemir la Ţutora s'a împreunat cu hanul. Agarlicul domnesc a fost trimis la Tutova, Regele polon dela Cotnari a luat-o înapoi spre Siret, a ocupat cetatea Neamţului, a lăsat garnizoană şi'n Suceava, după ce a făcut parapete lîngă biserica armenească, dar de greutatea iernii au perit Poloni mulţi, bagaje, care, căruţe, leftice, puştile cele mari au fost lăsate în Moldova. Ştie că Polonii au ocupat Soroca în acelaşi an [5].

Cronica atribuită lui Nicolae Costin ştie că craiul Ion a pornit în August 1691 în contra Moldovei, a înaintat până la Tîrgul Frumos, de unde a început retragerea, în cursul căreia a fost ocupat Neamţul, Suceava şi Cîmpulungu[1], nnde a lăsat gar-

---

1 Hurmuzaki, Documente, III, supl. II, pag. 229 şi urm.

2 Andreas Zaluski, Epistolarum historico-familiarium tom 12, ediţia din a. 1710, pag. 1228, şi urm.

3. Abbé Coyer, Histoire de Jean Sobieski (ed. Varşovia 1761), III, pag. 218 şi urm. Este adevărat că povestirea lui Coyer are incontinuu nevoe de controlul şi altei informaţii, vol. III, pag. 12, 66 şi urm., 71, 75, 85 şi urm. (aici despre movila *Răbăei* se spune: era o colină de 120 picioare înaltă, Moldovenii afirmau că este mauzoleul unui prinţ, iar regele Sobieski spunea, că e mormîntul lui Decebal), etc.

4 Zaluski, op. cit., III, pag. 1236.

5 Ed. cit., pag. 24.

nizoane 1. Mai știe că un detașament de Cazaci a ocupat Soroca.

Cea mai bogată este expunerea lui Neculce 2. Acesta știe că drumul Polonilor a fost pela Botoșani, prin Cotnar până la Tîrgul-Frumos, de unde au început retragerea. In cetatea Neamțului, în Suceava în mănăstirea armenească, în mănăstirea Agapia și la Secul, în Cîmpulung și'n Hangul craiul a lăsat garnizoane și bucate. Pela Ropce i-a ajuns p'oae cu ninsoare 3—4 zile dearîndul cu viscol așa că „au murit oas ea mai bine de jumătate înghețată și leșinată .. caii le-au murit toți din obuz, de le-au rămas carele și caretele și puștele cele mai mari toate la Ropce". Regele abia găsi cal să încalece. Și o molimă a decimat oastea polonă. Obiectele părăsite le-au dus în țara lor Polonii abia în anul următor. Constantin Vodă cu Tătarii a urmărit pe Poloni numai până la Crivești. Adaogă apoi Neculce svonul, ce circula că Sobieski de astădată ajunsese la înțelegere cu Tătarii. Față de acest svon preferăm a da crezare lui Dimitrie Cantemir, care reliefează solicitudinea tatălui său și'n 1691 față de armata creștină.

Neculce dă și informația prețioasă coroborată prin atîta altă informație: „dupăce s'au dus craiul în țara lui, scris-au cărți la împăratul Neamțului și la papa de Rîm, de se fălia, pe cum au luat atîtea cetăți din țeara Moldovei; și pe acele scrisori papa de Rîm, tot îl credea și-i trimitea bani să facă oaste asupra păgînilor; pentru că așa erau vorbiți și cu împăratul Neamțului, el să meargă pe de o parte, și celalt pe de altă" 3.

Cronica Buhușeștilor are iarăși cam detaliile lui Neculce, pe care-l întregește cîteodată, dar nu-l poate înlocui, fiindcă are și lacune. Adaogă că au rămas garnizoane polone și'n Rîșca, Lănțești 4, Orășani în „pălăn i de pămînt cu parcane". Așa de sugestiv descrie apoi: „cum era caii înhămați la care și la carîtele crăești, așa au țepenit și au rebegit pe loc. Cum era drăgănimea prin prejurul focurilor, așa pre loc au mărmurit. Cu mare greu au trecut codrii spre Cirimuș 5 Au rămas toți caii, abia au dus carîtele crăești cu boi la Snetin" 6.

De oarece această din urmă cronică dă greșit anul expediției, autorul, ori poate copistul atribue ambele expediții polone inițiativei lui Șerban Vodă și copiind sau scriind după 1711 are numai imputări de făcut domnului muntean. Neculce știe de îndemnurile lui Constantin Brîncoveanu, care a urnit în anul 1691

1. Ed. cit., pag, 38

2. Ed cit., pag. 239.; varianta Muste (ed. cit., pag. 86-7) are aproape același text.

3. L. c., pag. 240.

4. Ed. cit., pag. 83-4. Și aici se dă greșit 1687 ca an al expediției.

5. Și'n vremea lui Cantemir granița moldovenească spre Polonia era rîul Serafineț, rîul Colacin, apoi Cirimușul. (Descriptio Moldaviae, ed. Acad. Rom., text latin, pag. 7, 9), întocmai, cum s'a găsit și'ntr'un document din anul 1642 (*Universul*, din 11 Dec. 1926).

6. Ed. cit., pag. 239.

ambiţia craiului leşesc „după cum era învăţat, ca să facă rău acestei ţări, de se tot acolisea de dînsa totdeauna; precum şi mai pe urmă, de au adus şi pe Moscali cu faptele lui, care D-zeu, pentru suspinurile săracilor i-au plătit, de s'au stins pomenirea lui cu totul".

Expunerile acestea cronicăreşti întregesc povestirea lui Cantemir, care singur ne povesteşte episodul de eroism legendar dela Neamţ şi dă mai ales, ce intesesează din purtarea tatălui său. Adaogă apoi că sub comanda fiului regal Iacob şi a hatmanilor regali s'au mai încercat expediţii ostentative în contra Moldovei, înţelegînd subt aceasta de bună seamă încercările de a lărgi stăpînirea polonă în Moldova prin organizarea de podghiazuri, sau încercările polone de a opri aprovizionarea Cameniţei prin Moldova 1.

Urmează apoi iarăşi o întrerupere fără de noimă a unei povestiri organice, se expune un capitol din duşmănia dintre Constantin Cantemir şi Constantin Brîncoveanu, deşi ar fi putut da imediat celelalte legături războinice cu Polonii ale tatălui său. Aceasta iarăşi ne îndreptăţeşte a afirma că *Vita Constantini Cantemyrii* este o schiţă neterminată, pe care autorul, a compus-o în răgazul lăsat sieşi după primele sale opere: *Descriptio Moldaviae* şi *Historia incrementorum atque decrementorum Aulae Othomanicae*. Scurtul rest al vieţii sale dedicat *Hronicului* nu l-a lăsat s'o desăvîrşească, mai ales că îl reclamau atîta şi nouile slujbe politice.

O atare aranjare a materialului a putut s'o facă Dimitrie Cantemir rezervîndu-şi să explice la revizuirea, la desăvîrşirea operei sale, expediţia polonă din 1691 ca o urmare a complotului, pentru care se pregătia partidul polonofil din Moldova. In acest caz organicitatea expunerii nu sufere. Cu acelaşi interpretare putem considera ca la locul său aşezată povestirea despre expediţia în contra Sorocii 2.

In *Istoria imperiului otoman* 3 Cantemir scrisese că Buiucli Mustafa paşa a ajuns mare vizir în anul 1693; dar expediţia în contra Sorocii întreprinsă de noul seracher de Babadag, Daltaban Mustafa paşa a avut în senzul expunerii din Vita Constantini etc. loc după acea schimbare în marele vizirat. Şi'n *istoria sa turcească* 4 Dimitrie Cantemir arată la fel subt noul vizir începutul seracheratului dunărean al lui Daltaban paşa. In acelaşi istorie turcească povesteşte Cantemir expediţia în con-

---

1. Vezi medalia bătută pentru principele Iacob la I. Minea, Medalii comemorative polone în legătură cu noi în Buletinul societăţii numismatice romîne pe 1926.

2. Pag. 70 şi urm. In ediţia sa dl. N. Iorga dă în paranteză anul 1693 (op. cit., pag. 77 şi 105). Ediţia Academiei are loc gol. De fapt expediţia a fost în 1692. Oare Dimitrie Cantemir aici foloseşte era bizantină ?

3 Trad. cit., pag. 635,

4 Ibidem, pag. 766 nota 35; cf. şi N. Iorga, Istoria lit. rom. I, pag. 304.

tra Sorocii începînd aproape şi după 25 Mai 1692. Dacă este adevărat incidentul, cu care Dimitrie Cantemir îşi introduce povestirea asediului Sorocii, atunci după *Vita Constantini* serascheratul lui Daltaban paşa începuse în Decemvre 1691.

Noul serascher trimise pe Husein aga, ca ajutat de ostaşii lui Constantin Cantemir să ducă provizii la Cameniţa. Domnul a demonstrat lui Husein aga aranjînd o alergare de cai timp de două ore, cât de iuţi şi focoşi sînt caii moldoveneşti, care la întrecere au lăsat la jumătatea drumului caii arăbeşti ai lui Husein. Domnul îi dădu deci cai moldoveneşti şi pe ginerele domnesc Lupu Bogan dimpreună cu 700 ostaşi. Proviz a a fost introdusă cu bine în Cameniţă. Husein aga la înapoiere călărea o mie paşi înaintea detaşamentului moldovenesc, cînd soldaţii acestuia către seară se luară la întrecere să prindă un iepure. Husein temîndu-se că sgomotul vine dela duşman, s'a încredinţat isteţimii şi iuţimii calului, care în 26 ore dela Nistru l-a adus la Iaşi, unde povesti lui Vodă că duşmanii au atacat pe hatmanul Bogdan, de aceia el, Husein, a dat biciu calului său, cum îl sfătuise domnul la plecare şi aşa a scăpat. Hatmanul şi-a găsit bucluculul cu fuga Turcului, căci a trebuit să-l caute, din care cauză a ajuns tîrziu la Iaşi. Aga a dus la Constantinopol calul dăruit de domn şi-l arăta tuturor spunînd „că a întrecut pe toţi caii arăpeşti, vestiţi pentru iuţeala lor".

La expediţ a încon ra Soro ii a luat parte şi Dimitrie alături de tată-său. In tabăra de lîngă Orheiu au fost primiţi cu mare cinste. A treia zi după sosirea lor serascherul a îmbrăcat pe domn şi pe fiul domnesc cu caftan de soboli, iar cu caftan de rînd 24 boeri. Serascherul, care va deveni un protector devotat al Cantemireş ilor, şi a meritat deci rîndurile de duioasă recunoştiinţă scrise de Dimitrie în *istoria turcească*, fusese îndemnat la această expediţie de nişte Cazaci, pe care subt o căpetenie, Steţco — Neculce 1, care încă povesteşte această expediţie, îi zice „hatmanul Steţ a Ucrainei hanului"—desfăcîndu-se de Poloni, sultanul îi aşezase în ţinutul Tighinei 2. Aceşti pseudo-Cazaci spuseseră lui Daltaban că cetatea Soroca e o mănăstire înconjurată cu zid mic, uşor de dărîmat şi n'are mai mare garnizoană de 4000 pedestraşi.

Serascherul pe drum aproape de Orheiu se bolnăvi de dizenterie. Rugat Cantemir îi trimite pe Ieremia Cacavela „das-

---

1. L. c., pag. 240. Lui Daltaban îi zice : serascherul de Oblucita. Variante-Muste zice acestuia din urmă : „serascherul de la Tighinea" (l. c., pag. 87). Varianta spune că asediul a durat „cîteva săptămîni", cum celim şi la Neculce, dar cronica atribuită lui Muste scrie că cetatea a fost bătută zece zile.

2. Acest fapt este confirmat şi de cronica atribuită lui N. Costin : „...la ţinutul Orheiului şi a Lăpuşnei coprinsese acum hanul tătăresc, de făcuse hatman căzăcesc, de ţinea pe locul ţării Ucraina cu tîrguri şi cu sate, numindu-se Cazaci, şi mai mulţi Moldoveni erau. Deci se făcuse şi sate tătăreşti a lui Olaun-mîrza, şi altor mîrzaci, de cuprinsese locul ţării aproape din Chişinău până în Nistru" (l. c., pag. 38).

călul lui Dimitrie, fiul lui Vodă" să-l vindece. Cacavela sosit la patul serascherului bolnav îl opreşte să mai bea apă cu ghiaţă, prin ceiace doftorul de până atunci îi potolise febra. Cînd Turcul încercă să refuze, Cacavela îi răspunse, că el poate vindeca oameni, nu dobitoace. Se înfurie Turcul acum, precum şi atunci, cînd oferindu-i leacul pregătit, îi făcu semnul crucii. Paşa trebui să se supună, se vindecă, şi Cacavela, care ştia filozofie, dar din medicină doar cîteva reţete practice, ajunse „domnul doftor". Doftorul în haine de călugăr întrebat explică seracherului că i-a dat să ia doar praf de cretă, dar Isus Hristos l-a vindecat şi-l îndemna totdeauna să treacă la creştinism, declarîndu-i că în religia musulmană nu este decît „un farmec arăpesc şi o înşelare a minţii". Ca nu cumva să-i facă la mînia astfel provocată vre-un rău, serascherul dăruind bogat pe Cacavela[1], l-a trimis înapoi lîngă elevul său, căci mai tîrziu se va prezenta acesta din urmă în suita tatălui său înconjurat de trupe în tabăra turcească.

Ajungînd la Soroca serascherul constată, ce i spusese şi Constantin Cantemir că cetatea are puternice ziduri vechi şi noui, că Polonii avuseseră răgaz prin boala serascherului să le mai întărească şi să mărească garnizoana. Cei din cetate au pricinuit— 200 dragoni şi 400 Cazaci—perderi numeroase asediatorilor, aşa că serascherul după 30 zile de asediu plecă fără ispravă, dupăce pierduse vre-o 3000 oameni.—Aceiaşi expunere mai pe scurt o cetim în *istoria turcească*[2], care arată anume că apropierea iernii a silit pe Turci să plece. *Vita Constantini* etc. spune că serascherul a pornit la expediţie pela sfîrşitul lui Iulie, cum se poate ceti şi'n istoria turcească.

Cu acest fapt se termină cariera militară a bătrînului domn Constantin Cantemir. Fiu-său a trecut însă un fapt subt tăcere şi ne întrebăm, de ce nu-l povesteşte, cînd este în legătură cu noul hatman, ginerele domnesc Lupul Bogdan. Neculce, ginerele acestuia din urmă, îl ştie şi-l are în povestirea sa[3]. Greşeşte însă Neculce, cînd aşează războiul „în al doilea an al domniei Brîncovanului". Thököli pe lîngă oşti muntene cu însuşi domnul Constantin Brîncoveanu, în afară de Turci şi Tătari a avut

---

1. Din îndemnul lui C. Brîncoveanu a tradus în greceşte Cacavela o lucrare anonimă italiană despre luptele dintre imperiali şi Turci până la sfîrşitul anului 1683, tipărită la Veneţia în 1683. Cacavela închină traducerea sa lui Şerban Vodă Cantacuzino şi'n dedicaţie îşi exprimă revolta că autorul anonim a trecut cu vederea rolul important avut de Şerban Vodă. Traducerea a fost sfîrşită la Bucureşti în Dec. 1686. O însemnare scrisă romîneşte în Noemvre 1687 spune despre Cacavela că este stareţ şi dascăl la mănăstirea Plăviceni. Vezi Vasile Grecu în Codrul Cosminului, I., 1925, pag. 577—8 şi V. Bogrea în Revista istorică, XII., 1926, pag. 7 8. Cf. şi Const. I. Karadja, Un manuscris al lui Ieremia Cacavela din biblioteca lui Constantin Brîncoveanu, în Revista istorică, XII, 1926, pag. 16—18.

2. Trad. cit., pag. 653—4.

3. Ed. cit., pag. 237—8.

și o seamă de Moldoveni conduși de hatmanul Bogdan, cînd a intrat în Ardeal, ca să ia principatul, pentru care primise athname a sultanului. (8 Iunie 1690). Neculce povestește atît, cît îl interesa pe el în special ca Moldovean. El știe însă greșit că generalul imperial Heissler ar fi ieșit înaintea oștilor, care veneau cu revanșa lui Thököli, la Cîmpina, „la marginea țării muntenești", fiindcă toată informația contemporană arată că imperialii cu Heissler așteptau cu tabăra de atac în pasul Buzăului și că lupta s'a dat la Zîrnești (în 21 August st. n. 1690). Neculce știe corect că alături de „Heizer" cu cele cîteva mii de Nemți lupta aga Bălăceanu, are dreptate, cînd scrie că lupta a durat cîteva ore „groaznic" și s'a terminat cu risipirea Nemților. „Heizer" a căzut prins, Bălăceanu a rămas mort pe cîmpul de luptă. Un glonț lovindu-l în gură a curmat viața serascherului turc. Acest amănunt îl deține Neculce de bună seamă dela socru-său, Lupul Bogdan, dela care a putut avea și informația, pe care n'o știm din altă parte, că „la acel războiu să fie fost mai mult isbînda despre partea Cazacilor Brîncoveanului", comandați de Moldoveanul „căpitan Costin de Focșăni, feciorul Nenului". Brîncoveanu a trimis capul lui Bălăceanu la București și l-a expus pe vîrful unui prepeleac aproape un an în mijlocul ogrăzii lui. Curțile și ograda lui Bălăceanu au fost risipite, de a rămas numai jariște Brîncoveanu cu ai săi a sărbat Sîntă-Măria în Săcele Contigentul moldovenesc a însoțit pe „Tiukel grof" și mai departe in înaintarea spre lăuntrul Ardealului, iar cînd alți Nemți au pornit să-i stea împotrivă, a facut cu același și drumul înapoi, „groful" in Țara-Romînească, iar Bogdan cu trupele sale pela Oituz s'a grăbit acasă și „eșitu-i-au țăranimea, Săcuii înainte la Oituz, la strîmtoare, de i-au dat războiu tot noaptea și cu mare greu au scăpat, de au eșit din mînele lor, că erau să peară cu toții" 1.

Neculce omite să dea motivul. Săcuii luptaseră alături de imperiali și mai avuseră atîtea supărări prin jaful hoardelor tătare. Este adevărat că Béldi David căzut prizonier și iertat de Thököli fusese trimis să cîștige pentru principele pus de Turci pe Secui 2 Cei din Trei-Scaune s'au declarat gata de supunere. Deputațiuni săcuești și-au făcut omagiul la 25 August în tabăra lui Thököli așezată între SînPetru și Prejmer, în țara Bîrsei. Frica de Tătari a continuat să facă pe Săcui să caute adăpost prin păduri și locuri întărite. In Ciuc preoți și călugări agitau în contra principelui turcofron. In 29 August curuții — așa se numeau aderenții lui Thököli — au prădat regiunea Tușnadului, în 30, 31 August Turci și Curuți în Ciuc. In 29 August o furtună de lăcuste — însemnări contemporane spun că erau cît o vrabie —s'a abătut asupra Ciucului de sus, trecînd apoi și în alte re-

---

1. Ibidem

2. Történeti lapok, III, 1877, pag. 177 Pentru cariera lu Thököli vezi Angyal Dávid, Thököly Imre, vol. V, din Magyar történeti életrajzok și Szádeczky Lajos, Thököli erdélyi fejedelemsége (extras din Századok pe an. 1898) Budapesta, 1898. Noi scriem totdeauna *Thököli*.

giuni locuite de Săcui. Numai zăpada căzută la 24 Noemvre le-a distrus 1. Mai mult au fost jefuiţi Săcuii, cînd închizînd dieta dela Cristian, la care a luat parte Constantin Brîncoveanu, fiul hanului tătăresc şi noul serdar, Mustafa paşa, se retrăgea Thököli spre Ţara-Romînească fugind de o luptă cu trupele marcgrafului Ludovic de Baden, plecat dela Belgrad spre Ardeal în marş forţat. Regiunea Sighişoarei a fost mult prădată 2. In direcţia Odorheiului săcuesc se retrăgeau curuţii în Octomvre, unde au poposit cîtva timp în tabără pe lunca dela Bethlenfalva 3. De aici o luă peste Harghita spre Miercurea Ciucului 4, spre Ciucul de jos, apoi pe valea Homorodului, în valea Oltului, de unde o luă spre Tuşnad. Pretutindenea trupele curuţe adună tot ce lăsaseră locuitorii, care căutaseră ascunzători. Nici bisericile n'au fost cruţate. Intreg scaunul Ciucului a fost prădat. De aici trupele s'au retras în Trei-Scaune, de unde ajung la Feldioara din ţara Bîrsei. Mare a fost jaful în ţara Bîrsei 5, unde în Săcele, lumea şi azi pomeneşte vremea lui *Tokoli*.

Prin pasul Buzăului apoi dimpreună, cu oştile de ajutor trupele şi curuţimea rămasă credincioasă a trecut în Ţara Romînească.

Izvoarele ungureşti nu pomenesc nimic despre ajutorul moldovenesc, care a venit probabil în suita Tătarilor, aşa că relaţia cronicarului Neculce este foarte preţioasă.

Dacă Dimitrie Cantemir nu aminteşte nimic despre acest episod războinic moldovenesc în *Vita Constantini* etc., explicarea o găsim în faptul că nu ne-a lăsat decît schiţa lucrării, dar poate şi'n împrejurarea, că atunci Dimitrie era ostatic la Constantinopol şi contemporanii n'au dat luptei dela Zîrneşti importanţa, pe care o are din punct de vedere general istoric. Nici cronica lui Radu Greceanu nu scrie despre contingentul moldovenesc, nici nu înţelege marele eveniment, că lupta dela Zîrneşti

1 Székely oklevéltár, VI, pag. 418. Cf. şi Benkö Károly, Csik, Gyergyó és Kászon leirások vol., II, pag. 123.

2 Szádeczky, op. cit., pag. 32.

3 *Lok* zice şi aici luncii jargonul săcuesc. Cf. I. Minea, Note şi interpretări, Iaşi, 1923.

4 De ce Miercurea? Dăm aici o explicare, care n'are legătură cu chestiunile ce discutăm în această lucrare, dar impune cercetare şi punem deci una în discuţie. In Ardeal sînt localităţi mai multe cu numele, Mercurea: Mercurea Sibiului, Miercurea Ciucului, Mercurea-Nirai, care şi ca numiri ungureşti au tradus vorba Miercurea. Saşii zic Mercurei Sibiului: Reussmarkt. Este fapt comun, dar îl repetăm că numirea romînească cu traducerea ungurească este anterioară numirii săseşti. Avem satul Vinerea, căruia Ungurii îi zic Felkenyér, iar Saşii Brodsdorf, avem mai multe sate cu nume de: Sîmbăta, 3 în judeţul Făgăraş, apoi Sîmbăteni în judeţul Arad şi altele, în compoziţia numelui cărora a intrat vorba Sîmbătă, ca Sîmbăşag (Szombatság, jud. Bihor) şi Sîmbotelec (Mezöszombattelke, jud. Cojocna) [Vezi Martinovici - Istrati, Dicţionarul Transilvaniei etc., Cluj, 1922 şi Ortschafts-Verzeichniss des Grossfürstenthums Siebenbürgen, Sibiu, 1862].

5 I. Minea, op. cit. Cf. şi anonimul braşovean: Des Grafen Thököli Einfall in Burzenland în Deutsche Fundgruben, II, pag. 159.

cu urmările sale însemna apunerea politică a principatului ardelenesc [1].

Mihai Apafi, principele ardelean murise la 15 Aprilie 1690 ca hain faţă de Turci, care deci nu puteau admite succesiunea fiului minor, Mihai Apafi II recunoscut ca o formalitate repede de înlăturat de către imperiali. La 8 Iunie următor Emeric Thököli este confirmat, recunoscut ca principe de sultan, care dadu protejatului său trupe turceşti subt comanda seraschierului Ahmed paşa de Silistra, apoi ajutoare tătăreşti, trupe muntene subt Constantin Brîncoveanu şi contingente moldoveneşti. In ţara Bîrsei hotarul îl păzia generalul Heissler. Acesta credea că pretendentul va încerca să intre prin pasul Buzăului. Thököli a atacat însă pela pasul Branului coborîndu se între Bucegi şi Piatra Craiului, pornind din Cîmpulungul muntean. Cîştigase o pălărie plină de galbeni Heissler în tabăra sa de lîngă pasul Buzăului, cînd spre seara din 15 August îi sosi ştirea că Thököli a atacat la pasul Branului. Prin hărţuelile dela pasul Branului acesta şi-a ascuns direcţia adevăratului atac. Cu grosul trupelor sale Thököli a făcut un înconjur temerar în munţi. A pornit din valea Dîmboviţei, s'a urcat pe coasta zisă Tămăşelu, a înaintat pe laturea vestică a curmăturii, Capul Tămaşului, a înconjurat Vîrful Tamaş înalt de 1733m., a înaintat pe Muchea lungă, lăsînd Vîrful Ciocanul la o parte, pe drumul de atunci zis al Turcilor s'a coborît în valea Turcilor spre partea de sus a îngustei văi a Bîrsii şi'n Luncile Turcilor s'a odihnit după greutăţile drumului de 3 zile. Pentru munţii şi bagaje trebuise să facă în munte drumul, care se vede şi azi [2].

La 21 August n. următor în tabăra lui Heissler se aud chiote de războiu din Tohanul aprins de Tătari, iar pe şesul văii ce se coboară prăpăstioasă de pe Piatra Craiului tabăra lui Thököli era în ordine de bătaie. Constantin Bălăceanu cu pribegii, Romînii săi şi cîteva trupe ungureşti alungă pe Tătari din Tohan. Heissler se pregăteşte să primească bătălia în valea Bîrsei lîngă Tohanul vechiu, pe care o coamă de dîmburi îl despărţea de Valea Turcului. Thököli a atacat de pe cîmpia dinaintea Zîrneştilor Săcuii au părăsit pe Heissler fugind în toiul luptei, cînd au observat apropierea prăbuşirii. Imperialii au suferit aici mare dezastru. Heissler cu alte căpetenii cazu prizonier, Bălăceanu, bătrînul Teleki, conducătorul politic al principatului muribund al Ardealului au înroşit cu trupurile lor cîmpul de luptă [3]. Pădurile din împrejurime şi de mai departe se umplură de fugari din armata lui Heissler [4].

1 N'avem ediţia mai nouă dată de Ştefan Greceanu (Bucureşti, 1906) aşa că trimitem la Magazinu istoriku pentru Dacia, II., Bucureşti, 1846 pag. 159 şi urm.

2 Urmăm expunerea dela Szádeczky, op. cit.

3 Mihai Cserei, Historiája 1661-1711 ed. Ujabb nemzeti Könyvtár ed. II. pag. 203 a însemnat greşit că Constantin Brîncoveanu a trimis capul lui Bălăceanu la Constantinopol. Cserei a luat parte între imperiali la luptă şi a scăpat cu fuga, aşa că ştirea sa înseamnă un svon contemporan.

4 Pentru lupta dela Zîrneşti în afară de cronica lui Greceanu,

Succesul nesperat al oştirilor lui Thököli n'a însemnat însă renvierea vechiului Ardeal. Veselia curuţă pentru biruinţa dela Zirneşti era pomana vechiului Ardeal, a cărui soarte se hotărîse pe alte cîmpuri de bătaie. La Zirneşti a căzut şi bătrînul Teleki, care ar fi putut salva cîte ceva din trecutul de independenţă al principatului. S'a dovedit că Ungurii, oricît au încercat în sec. XVII n'au putut reface idea politică realizată de Mihai Viteazul. Viitorul ne va rezerva tot nouă reînjghebarea ideii politice legate de mucenicia de pe cîmpia Turzii. Thököli era jocul propriilor sale ambiţii şi instrumentul politic cu iniţiativă turcească. Vremurile nu mai puteau fi întoarse înapoi. Dar ca succes momentan, cînd oştile turceşti trecuseră de atîtea ori dela 1683 prin furcile caudine ale dezastrului, succesul dela Zirneşti era ceva deosebit. In tabăra dela Prejmer, locul de popas al lui Thököli după lupta dela Zirneşti, au sosit felicilări şi ne interesează, că în 3 sau 4 Septemvre s'a prezentat să felicite pe efemerul principe o delegaţie trimisă de domnul moldovean, şi, ce interesează pentru a cunoaşte disensiunile dintre membrii ligii sfinte, şi solii regelui polon 1.

Considera Dimitrie Cantemir fără însemnătate pentru domnia tatălui său lupta dela Zirneşti cu toate urmările ei şi de aceia nu pomeneşte nici despre rolul lui Bogdan hatmanul, cumnatu-său? In schimb insistă foarte mult la istorisirea relaţiilor politice ale Moldovei acestei vremi cu domnia lui Constantin Vodă Brîncoveanu.

Am văzut, cum Dimitrie Cantemir a scris că Şerban Vodă Cantacuzino era foarte supărat, fiindcă bătrînul domn moldovean refuza să se alăture creştinilor înainte de mai mari succese ale acestora, că domnul muntean făcuse toate preparativele, pentru ca să rupă cu Turcii, că făcuse legături şi cu Ruşii şi că Ruseteştii reintorşi în Moldova au înăsprit şi mai mult relaţiile dintre cele 2 ţări romîne. Ginerile scriind despre socru-său ştie că acesta a încercat totul la Constantinopol, ca domnul moldovean să fie mazilit, dar Turcii bine informaţi i-au promis lui Cantemir Vodă, că de prinde pe Şerban şi îl trimite la Constantinopol, îl vor face domn muntean, iar fiul, Antioh, va urma în domnia Moldovei. Cantemir însă a arătat că n'ar putea prinde prin surpriză pe un om aşa de puternic 2.

Expunerile cronicăreşti coroborează aceste afirmări, în cari Dimitrie putea fi chiar mai precis. Neculce a însemnat că dom-

vezi încă Cserei, op. cit., Benkö Károly, Csik, etc., autobiografia lui Nicolae Bethlen, Történeti lapok pe 1874, I. pag. 645, Monumenta Comitalia Transilvaniae, XX, Des Grafen Tököli Einfall in Burzenland, (în Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens, II, pag. 238 279), Czegei Vass Gy. naplója în Mon. Acad. maghiare XXXV., Komáromy Iános naplója ed. Nagy, Pesta, 1861 şi volumele din Szekely oklevéltár pentru aceşti ani.

1 Szádeczky, op. cit., Solia moldovenească şi cea polonă i-a adus lui Thököli cadouri : cai, săbii, buzdugane.

2 Pag. 47 8.

nul moldovean a comunicat Ruseteştilor readuşi în Moldova toată taina lui Şerban Vodă. Iordachi Ruset reîntors a fost puţin timp postelnic 1, apoi visternic mare, i s'a întors o parte din banii luaţi, a primit Şcheia sat domnesc 2. Manolachi, alt fiu al Cuparului celui bătrîn, a fost făcut în locul lui Miron Costin, staroste de Putna şi adaogă Neculce: „pentru ca să se mai adaoge vrăjbile cu Muntenii", alţi trei Ruseteşti, Scarlatachi, Mihalachi şi Lascarachi au ajuns capichihăi la Ţarigrad. Nu putem preciza, dacă Gavriliţă, marele vornic al ţării de jos a fost trimis la Şerban Vodă, ca să împace lucrurile, înainte de revenirea în ţară a Ruseteştilor. Vornicul Gavriliţă n'a venit însă din Muntenia cu împăcarea dorită de Cantemir. Cînd Gavriliţă vornicul muri cu înd după înapoierea din Muntenia, se credea în Moldova că Şerban Vodă l-a otrăvit. Este firesc deci, dacă Cantemir de acum înainte îşi va sprijini domnia mai ales pe Ruseteşti şi pe legăturile acestora din Constantinopol. „Toate trebile ţărei şi a domniei în sama lui erau", adică a lui Iordachi Ruset, a scris cronicarul contemporan. Cupăreştii, cum s'a mai zis Ruseteştilor, vor putea face acum „amestecături" între ţări. Izvodul lui Teodosie Dubău, mare logofăt, dar şi un malcontent al ultimilor ani din domnia lui Cantemir 4, a însemnat: „Cupăreştii aduseseră pe Cantemir Vodă până la atîta, că de nu i s'ar fi prilejit moartea în domnie, prin temniţele Turcilor ar fi putrezit" 5.

Neculce ne-a lăsat ştirea că la curtea lui Şerban Vodă erau pribegi moldoveni, dintre care domnul muntean voia să facă domn pe Ilie Drăguţescul constatat velserdar al divanului moldovenesc chiar în anul 1688 6. In acest an Şerban Vodă a murit de otrava dată de Constantin Cantacuzino stolnicul şi Mihai spătarul, fraţii săi, scrie Neculce. In rolul lui Mihai spătarul găsim în expunerea lui Cantemir pe Constantin Brîncoveanu. Neculce mai ştie că Turcii înainte de aceasta dăduseră ordin hanului tătăresc să intre cu hoardele sale în Muntenia şi să prinză pe domn 7.

Mai departe *Vita Constantini* etc. are date necunoscute cronicarilor, care se opresc numai la rezultatele mai deosebite ale fazelor tensiunei dintre cei doi domni romîni. Autorul nostru ştie că Brîncoveanu a fost ales cu concursul unchiului său după mamă, Constantin Cantacuzino, că noul domn a pus mîna pe ave-

---

1 In 1689 Iordachi este arătat ca postelnic (Gh. Ghibănescu, Divanuri domneşti, Arhiva pe 1922, pag. 482—3.

2 Ii zice varianta Muste l. c., pag. 85 ; Neculce scrie despre tîrgul Şcheia şi singur dintre cronicari adaogă că Iordachi a primit şi satul Drăcşanii.

3 Acest amănunt este comun numai cronicei lui Neculce (l. c., pag. 23) şi cronicii Buhuşeştilor (l. c., pag. 84),

4 I. Tanoviceanu, Marele spătar Ilie Ţifescu şi omorîrea lui Miron şi Velişco Costin (An. Acad. Rom., S. I, Tom XXXII) pag. 8 (814).

5 Cronica atribuită lui N. Costin, l. c., pag. 37.

6 Gh. Ghibănescu l. c., pag. 481.

7 Neculce, l. c., pag. 235 6.

rea răposatului Şerban, că soţia şi copiii acestuia au fost un an subt pază tare, că generalul Veterani intrînd cu oşti în Ţara-Romînească, i-a scăpat şi dus din porunca împăratului în Ardeal 1. Scăpată în Ardeal, Maria, văduva lui Şerban, trimite un om la Constantin Cantemir să-i amintească de logodirea fiicei sale Casandra cu tînărul beizadea Dimitrie. Domnul moldovean îi răspunde că în împrejurările date căsătoria deocamdată nu se poate face, fiindcă logodnica trăeşte subt protecţia împăratului, iar fiul său este gata să plece la Constantinopol ca ostatic, că se va face căsătoria, dar fiu-său acum este foarte tînăr—are 12 ani, iar domniţa şapte 2.

Nu Veterani însă a scos familia lui Şerban Cantacuzino, de subt supravegherea duşmănoasă a lui Brîncoveanu. Veterani a intrat cu trupe în Ţara-Romînească, cînd domnia Şerban Vodă. Generalul împărătesc la 24 August 1688 era la Cerneţi, de unde înaintează pe subt munte până la Cîmpulung, de unde-l scot din ţară tratativele şi înţelegerea cu domnul, care zăbovise să se declare până acum făţiş de partea creştinilor 3.

Vita Constantini etc. confundă faptele. După căderea Vidinului la 19 Oct. 1689 s'a hotărît, ca trupele imperiale aici învingătoare să ierneze în Ţara Romînească. In Noemvre marcgraful Ludovic de Baden cu trupele sale înaintă până la Piteşti, iar cu alte trupe generalul Heissler intra pe drumul Cîmpulungului 4. Comanda supremă a trupelor imperiale din Muntenia o luă apoi Heissler, care în ziua de Crăciun era în Bucureşti şi scria între altele împăratului că familia răposatului Şerban Voevod va fi trimisă spre Braşov. Ştirile despre apropierea Tătarilor îl făcură să treacă spre sfîrşitul lui Ianuar următor munţii înapoi 5. Deci numai după 25 Dec. 1689 putea doamna Maria să scrie lui Constantin Cantemir, nu la începutul anului al patrulea de domnie, deci începutul verii din 1688, cum afirmă Dimitrie Cantemir. Omul trimis de doamna n'a putut afla în Moldova pe Dimitrie Cantemir, care la începutul anului al patrulea din domnia tatălui său a trebuit să schimbe la Constantinopol pe Antioh.

Năzuinţa autorului de a da seria faptelor într'o legătură

---

1 Pag 48 şi urm.

2 Anul vîrstei lui Dimitrie Cantemir este scris cu cifre, deci a putut uşor fi cetit greşit de Bayer. Este adevărat că textul dă mai departe în cursul expunerii (pag. 56) lui Dimitrie, care pleacă la Constantinopol, tot 12 ani (scris cu litere), ceiace nu ne opreşte de a repeta că este greşală şi că în loc de „duodecimum", trebue corectat „duodevicesimum", precum în loc de „quanti", trebue corectat „quarti". In cazul ultim aşa a corectat şi d. N. Iorga, op. cit. pag. 83 şi 62. In primul caz menţine în textul latin „duodecim" (pag. 53, îl scrie cu litere), dar la traducere are „patrusprezece ani" (pag. 72)

3 C. Giurescu şi N. Dobrescu, Documente şi regeste privitoare la Constantin Brîncoveanu, Bucureşti, 1907, introducere, pag. III şi urm., 1 nota 3 după Monumenta comitialia regni Transsylvaniae, XIX, pag. 100, etc.; Redlich, op, cit., pag. 408—9.

4 Redlich, op. cit., pag. 557 şi urm.

5 Ibidem şi Giurescu, etc., op. cit., pag. IX şi 20 21.

coherentă îl duce la eroare. *In Descriptio Moldaviae* trata subiecte deosebite în capitole speciale; în istoria imperiului otoman transforma, adăoga un model; aici, în monografie trebuia să aleagă şi să lege fapte de multe ori aşa de îndepărtate ca cauzalitate între olaltă şi nu e de prisos să repetăm că avem cadrele unei schiţe, în care digresiunile n'au de ce provoca protestul cetitorului. Din contra ne interesează, cînd autorul nu scapă acum prilejul să ne spună, ce făcea în Constantinopol. Dimitrie—cetim—era „lacom să afle şi să cunoască atît viaţa politică, cît şi cea socială", începe să înveţe latineşte şi turceşte, are dese convorbiri cu de Chateauneuf 1, reprezentantul regelui Ludovic XIV, şi cu Collyer 2, reprezentantul Belgilor. In numele tatălui său întreţine corespondenţă cu reprezentanţii de pe la alte curţi europene 3.

Ştim că Europa apuseană şi centrală era atunci foarte agitată. Victoria creştină dela muntele Harşan (zisă şi dela Mohaci) (1689) înlăturase teama Europei occidentale de Turci. Ludovic XIV, regele francez, asistase până atunci binevoitor la năruirea puterii turceşti, dar cînd încercă a profita de pericolul turcesc pentre Habsburgi, întîlni aceiaşi atitudine dîrză, fără şovăire a împăratului Leopold. Cearta pentru succesiunea în Palatinat, lupta electorală pentru arhiepiscopia de Colonia pentru care regele francez îşi avea candidatul său neagreat de papa Inocenţiu XI 4, de partea pe regele francez de Impăratul care îşi mărea colosal puterea şi vaza, nu îngăduia nici o compensaţie Franţei. Doi ani despart armistiţiul franco-habsburgic din 1684, de alianţa dela Augsburg din 1686, care însemna regruparea politică a Europei în contra Franţei. Leopold n'a cedat de loc insistenţelor lui Ludovic XIV, ca din armistiţiu să se ajungă la pace definitivă, care ar fi recunoscut *reuniunile*. Leopold refuză şi cînd Franţa propuse o unire a dinastiilor catolice, Bourbon, Habsburg şi Stuart, deşi regele „prea creştin" era dispus a face concesii în ce priveşte Alsacia şi panea Habsburgilor în perspectivă un imperiu german ereditar 5. Suedia şi Polonia erau în tabăra duşmană Franţei, în Olanda şi 'n Anglia evenimente mari se preparau, papa ţinea cu cei ce luptau în contra Turcilor. Wilhelm de Orania preparase trecerea sa în Anglia prin alianţe cu Brandenburgul lui Frideric III, cu Braunschweig, cu Hessen. Şi protejatul papei, împăratul Leopold, s'a menţinut neutral, cînd protestantul Wilhelm a înlăturat dinastia catolică a Stuarţilor; oricine putea prevedea coaliţia cea mare în contra hegemoniei franceze. Agenţi politici ai lui Vilhelm din Mai 1688 sondau

1 Pag. 56 şi urm.

2 Citeva date despre acest ambasador considerat ca foarte învăţat şi poleit, cetim in Ist. imp. ot., trad. cit., pag. 650 1, nota 14

3 Despre acesta vezi şi Ist. imp. ot., trad. cit., pag. 600, 609, 631 665 6, 732.

4 Max Immich, Papst Innocenz XI., Berlin, 1900, pag. 75 şi urm

5 Redlich, op. cit. pag. 413 şi urm.

cercurile politice din Viena. Turcii speriaţi de succesele Ligii sfinte încep tratative de pace, tocmai cînd Ludovic al XIV-lea avea mai mare nevoe de a încurca pe Habsburgi la Dunăre. Cucerirea Belgradului (6 Sept. 1688) a grăbit intenţia lui Ludovic, care cerea ca armistiţiul dela Ratisbona să fie considerat ca pace definitivă şi acorda termin până la Ianuar 1689. Deodată cu manifestul (25 Sept. 1688), care cerea aceasta, trupe franceze înaintau spre Palatinat, Maienţa, Trient, iar armata principală în contra Philipsburgului, care fu ocupat la 29 Oct. 1.

Este deci adevărat, ce scrie Dimitrie Cantemir că ajuns la Constantinopol în vara anului 1688 a constatat marea vază a ambasadorului francez, care dimpreună cu noul mare vizir Köprili Mustafa paşa a lucrat din răsputeri în contra păcii, care începuse să se trateze la Viena 2. Francezul promitea că regele său va ataca pe Germani. Francezii au atacat, au atras multă armată la Rin, şi au înlesnit Turcilor să reocupe Belgradul şi alte locuri, constată imediat Dimitrie Cantemir. De ce nu se spune, ce ştim din altă parte că Thököli umbla în toamna anului 1688 după domnia Ţării Romîneşti şi era sprijinit de reprezentantul francez dela Constantinopol? Se oferea Turcilor cadou 30 mii de taleri. Acelaşi cadou se îmbia şi'n toamna anului 1689, dacă Turcii dau lui Thököli Ardealul, Moldova sau Muntenia 3. Se vede, că serviciul de informaţie al capichihăilor avea lipsuri.

Autorul înseamnă şi hărţuelile turco polone dela Cameniţa. Polonii au asediat de cîteva ori trăgînd cu tunurile lor cele lungi asupra Cameniţei, dar la vestea despre apropierea Turcilor şi Tătarilor „înţelepţeşte" s'au retras. Ironia autorului faţă de lipsa de succes a Polonilor transpiră şi din frasa că Polonii „a dătau foc şi fum din tunurile dela distanţă". Acelaşi adaogă imediat că în cei trei ani, cît a fost la Constantinopol, Moldova a avut epocă de pace şi s'a întremat 4. Numai comploturi neizbutite au neliniştit domnia. Intrigile lui Brîncoveanu nu conteniau. Domnul muntean prin capichihăile sale a avizat Poarta otomană că încearcă o înşelătorie Cantemir. Vrînd să se hăinească a trimis pe altcineva la Constantinopol, nu pe fiul său mai mic. Turcii sînt avizaţi deci să nu dee drumul lui Antioh Cantemir, până ce nu se conving că a sosit într'adevăr Dimitrie. Deoarece sultanul şi vizirul plecaseră la Adrianopol, caimacamul constantinopolitan, Amudjeogli Husein paşa cheamă la sine pe cei doi fii Cantemireşti, şi el, care cunoştea bine pe bătrînul domn moldovean, a recunoscut imediat „via icoană" a aceluia în fiul Dimitrie, care contrar lui Antioh era leit tată-său. Caimacamul se convinse odată mai mult de credinţa lui Cantemir, căruia i-a trimis vorbă, că, de vrea, îşi poate lua acasă ambii fii, spunînd capichihăilor

1 Redlich, op. cit., pag. 415–6.
2 Pag. 56 şi urm.
3 Angyal Dávid, op. cit., pag. 5.
4 Pag. 57.

moldoveneşti, că Brîncoveanu a făcut pîra la Turci cu substituirea fiului celui mai mic.

Ne întrebăm însă: Dimitrie Cantemir a plecat la Constantinopol după începutul domniei lui Brîncoveanu, după Noemvre 1688? Mai înainte ni s'a spus: „la începutul anului al patrulea din domnia lui Cantemir" Dimitrie este pornit spre Constantinopol, iar acelaşi text din *Vita Constantini*, etc., arată ca pîritor pe Brîncoveanu. Deoarece în toamna anului 1691 Dimitrie se găseşte în Moldova şi însuşi ne spune că a stat trei ani la Constantinopol, plecarea lui a fost în vremea domniei lui Şerban Vodă Cantacuzino.

Dimitrie Cantemir a dat amănuntul de mai sus, ca să arate toată răutatea lui Brîncoveanu faţă de domnia cantemirească din Moldova. Inainte de pîra la Constantinopol Dimitrie va da alt amănunt inedit faţă de celelalte informaţii. Noul domn muntean la începutul domniei a notificat [1] domniei moldovene, că a fost ales de unanimitatea ţării, deşi el mult timp s'a opus şi a refuzat. Notificarea punea în deosebită evidenţă faptul, că alegerea „a fost orînduită anume de providenţa divină, ca prin prezenţa sa să scape neamul muntenesc întreg de pericolul ce-l ameninţa şi de cea mai mare ruină". Acelaşi adăoga: „căci dacă răposatul Şerban ar mai fi trăit şase sau chiar numai trei luni, s'ar fi răsculat deschis în contra Turcilor şi prin urmare ar fi pricinuit tuturor locuitorilor cel mai mare rău, ce se poate închipui". Notificarea conţinea mai departe sublinierea profesiunii de credinţă politică a lui Brîncoveanu, care afirma că până la ultima picătură de sînge va fi alături de Poarta otomană. Sînt elemente de clasică tragedie în sfîrşitul lui Brîncoveanu, care a preferat, ca toţi fii săi să-şi piardă mai bine viaţa decît credinţa, în jalnica zi de 15 August 1714 [2]. Numai vrăjmăşia mare, care despărţea pe Cantemireşti de Cantacuzineşti, vrăjmăşie brutală fără nici un menajament, cu intenzitate şi lipsă de scrupulozitate moştenite din putregaiul bizantin şi vizibile în Stambulul decăderii politice turceşti explică ironia ce o face Dimitrie Cantemir, cînd scrie că nenorocitul Brîncoveanu într'adevăr la Poarta otomană şi-a vărsat ultima picătură de sînge [3]. Acelaşi a scris în altă lucrare doar că în faţa călăului, în faţa galeriilor aranjate anume pentru mulţii spectatori, Brîncoveanu a îndemnat pe fiii săi la statornicie în credinţa strămoşească, spunîndu-le: „Noi am perdut tot ce am avut pe lumea aceasta; să păstrăm ...sufletele noastre..." [4].

Notificarea amintită termina că noul domn muntean vrea să trăiască în cea mai intimă bunăînţelegere cu bătrînul domn moldovean, a cărui credinţă la Poartă a fost probată.

---

1 Pag. 49.

2 N. Iorga, Valoarea politică a lui Constantin Brîncoveanu, Vălenii-de-Munte 1914.

3 Pag. 49.

4 Dimitrie Cantemir, Opere. ed. Acad. Rom., tom. V, pag. 28.

Ne întrebăm apoi: graba lui Şerban Vodă de a alerga în tabăra creştină era aşa de fără nici o prevedere? Bunele sentimente creştine ale lui Şerban Cantacuzino, sentimente cu orice prilej dovedite nu cunoşteau nici o precauţiune ? Intr'o vreme cînd nu se ştia, la ce rezultate vor duce luptele creştinilor, Şerban Cantacuzino a încheiat tratatul dela Făgăraş, tratat de preservare politică, al cărui principal scop era, că Ţara-Romînească şi Ardealul să constitue un bloc politic cu aceiaşi atitudine. Oare ajutorul dat pentru înscăunarea lui Constantin Cantemir în Moldova, nu poate fi considerat ca un complement al aceluiaşi scop ? Relaţiile politice şi cu Polonia, apoi cu Ruşii urmăreau prudentă salvare a ţării de pe urma focului răsboiului. Cînd în August 1688 Veterani intrase cu oşti până la Cerneţi, Şerban Vodă trimite pe nepotu-său Const. Brîncoveanu să-i spună că în ţară toată lumea este pentru sprijinirea creştinilor, dar îl roagă „să se întoarcă înapoi iar, ca nu cumva simţind Turcii vor zice că este ţara haină şi vor porunci Tătarilor.. să o robească“ 1. Abia după cucerirea Belgradului (6 Sept. 1688) va trimite solia cu satisfăcătoare împuterniciri pentru a aranja definitiv situaţia politică cu Habsburgii. Nici nu era gravă deosebire de vederi în politica externă între Şerban şi fraţii săi Constantin şi Mihai, divergenţe însemnate şi de Radu Popescu şi Del Chiaro 2. Ca ambii din urmă, Dimitrie Cantemir înseamnă în opera sa svonuri, care circulau în opinia publică, care discuta tragedia lui Brîncoveanu. Ştim că Şerban era bolnav din 27 August 1688 3, aşa că şi otrăvirea a fost un svon

Şerban Vodă avea rezerve faţă de imperiali. „Din pricina credinţei“ Şerban comunica ţarului în scrisoarea datată 4 Iunie 1688 prin arhimandritul Isaia din m-rea sf. Pavel dela Athos, că preferă alianţa şi lupta alături de pravoslavnica Rusie. Este interesant de ştiut că Isaia plecase în Rusia poate cu promisiuni politice din partea lui Şerban Vodă cam aceleaşi, cu ce cetim în *Vita Constantini* 4. Nu se poate contesta că cele mai bune sentimente le avea faţă de Ruşi, pe care nu-i cunoştea ortodoxul Şerban, căruia moartea nu i a îngăduit însă să aştepte înapoierea lui Isaia. De aceia acesta la reîntoarcere va trece în Ardeal pela Constantin Bălăceanu şi George fiul răposatului domn ambii devotaţi Habsburgilor, deci surzi faţă de ispitele ruseşti 5.

1 Magazinu ist., V, pag. 31.

2 Constantin Cantacuzino, Operele ed. N. Iorga, introd. pag. V–VI ; N. Iorga. Studii şi documente, XI, pag. 177,

3 Monumenta Comitialia Trans. XX pag. 139. ; C. Giurescu op. cit., pag. IV.

4 Pag. 45—6. Pentru Isaia vezi E. Golubinski. Privire scurtă asupra historiei bisericei romană-ortodoxă. trad. I Caracicoveanu Iassi 1879. pag. 25 după Muraviev, Snoşenie etc. ; Lequien, Oriens Christianus I. 1224., Silviu Dragomir, Contribuţii privitoare la relaţiile bisericii romîneşti cu Rusia în veacul XVII. (An. Acad Rom. Tom. XXXIV) pag. 54 şi urm.

5 Redlich, op. cit., pag. 530 şi urm ; Krones, Handbuch der Geschichte Oesterreichs, III, pag. 673. Cf. şi I. Radonic, Groful Gheorghe Brancovici şi epoca sa, Belgrad 1911 (sirbeşte) şi Neamul romînesc literar pe 1911, pag. 429 şi urm.

Şerban începuse tratative cu Ruşii din toamna anului 1687. Isaia, agentul politicei ruseşti, expunea la Moscova îngrijorarea antihabsburgică a domniei bucureştene, cînd declara: „Dacă soartea-i ajută pe Rîmleni, să fie mai tari ca Turcii şi să iea subt puterea lor ţările creştine pravoslavnice sau să cucerească Ţarigradul, atunci... credinţa pravoslavnică va cădea şi se va desrădăcina, căci atunci Rîmlenii vor lua toate mănăstirile şi bisericile şi le vor sili să jure unirea“ 1.

Atîtea obiecţiuni îl despărţeau aşadară pe Şerban Vodă de Habsburgi, încît informaţiile respective ale lui Dimitrie Cantemir reproduc svonuri, care circulau, tocmai fiindcă politica externă era atunci aşa de oficială, aşa de puţini erau cei iniţiaţi, iar svonurile aveau tot terenul într'o vreme, cînd nici control jurnalicesc nu exista. De aceia nu putem stabili, dacă Brîncoveanu ca domn începător a trimis în Moldova notificarea, ce i-o atribue Dimitrie Cantemir. N-avem nici un motiv însă să nu atribuim credinţă afirmaţiunei că Brîncoveanu a cerut lui Constantin Cantemir să sacrifice pe Ruseteşti, pe Iordachi Ruset readus în Moldova şi pe Lascarachi pus capichihaie 2. Cantemir Vodă a putut răspunde, ce cetim în *Vita Constantini* că el nu ştie ce a fost înainte între Cantacuzineşti şi Ruseteşti, că dacă cei din urmă vor face rele, el îi va pedepsi, că el, domnul moldovean, va căuta să trăia că în cea mai bună vecinătate cu Brîncoveanu şi propune să se ajute reciproc, ca capichihăile să facă numai ce vrea domnia. Dimitrie Cantemir scrie reminişcenţe literare, cînd adaogă între observaţiunile tatălui său că Brîncoveanu cu cererea sa îi aduce aminte de atitudinea lui Filip Macedoneanul, care cerea Athenienilor să-şi alunge conducătorii.

Brîncoveanu „spirit neliniştit“, începe intrigile în contra lui Constantin Cantemir. Deoarece vechile cronice au scurţime prea grăbită a expunerii, nu putem controla aici totdeauna afirmaţiile lui Cantemir. Este terenul svonurilor fără de control, lumea intrigei, al cărui prizonier a fost Brîncoveanu, dar a putut fi şi Constantin Cantemir. Intrînd in acest labirint Dimitrie caută să justifice atitudinea tiranică a tatălui său faţă de boerime în ultimii ani de domnie. Constantin Cantemir cătră sfîrşitul anului 1691 a omorît pe cei doi fraţi, Miron şi Velicico Costin, a provocat o numeroasă desţărare a boerilor mari moldoveneşti, fapte discutate mult în opinia publică de atunci. Decapitatul dela Roman a reprezentat o anume direcţie în politica externă: apropierea de creştini şi în primul rînd de Polonia. Inainte de a se înapoia din

1 După Soloviev, Istoriia Rosii etc. II., pag. 54 şi urm., Ioan Radonić, Situaţiunea Ţerii Romîneşti în vremea lui Şerban Cantacuzino (An. Acad. Rom., S. I, Tom. XXXVI) pag. 19—20. Ingrijorarea lui Şerban Vodă pentru biserica romînească, pentru biserica din Ardeal a tratat-o cu căldură, cu date interesante, dar aşa de incoherent, adăogînd greşeli d. Ştefan Meteş, Şerban-Vodă Cantacuzino şi biserica romînească din Ardeal, Vălenii-de-Munte, 1915.
2 Pag. 49—50.

Polonia la domnia lui Cantemir făcuse propagandă cu cuvîntul şi în scris pentru crezul său politic.

După Vasile Lupu suzeranitatea turcească devenise tot mai apăsătoare, insuportabilă. Stabilirea unei raiele pe pămînt polon la Cameniţa a creat o situaţie, pe care aşa de bine a caracterizat-o înaintea vizirului, cînd a fost întrebat Miron Costin şi a zis că nu poate privi cu linişte lăţirea stăpînirii turceşti dincolo de hotarele moldoveneşti [1]. Acelaşi boer învăţat era de părere la începutul primei domnii a lui Dimitraşcu Vodă Cantacuzino că nu este bine să ierneze Tătarii în ţară pentru asigurarea ţarigrădeanului ajuns domn, că teama de invaziile polone este neîntemeiată, că aceştia nu vor prăda ţara, „iară de or şi prăda-o, nimic n'a hi, decît să le ia ienicerii muerile şi copii şi să rămîe şi aşezători, să nu se mai ducă". [2]

Erau vremuri „cumplite", „aspre". Streinii din Galaţi la 6 Noemvre 1660 credeau că principatele romîne vor fi transformate în paşalîcuri [3]. Cînd scria poloneşte *Cronica ţării Moldovei şi a Munteniei*, Miron Costin avea prevederi disperate, căci scria că poporul moldovenesc ar putea peri înainte de a ceti cronica lui, că trăia, i se părea, „aceste din urmă vremuri ale noastre" şi se dedea la reverii politice, cînd sfîrşia: „poate că norocul aceluia, care domneşte asupra domniei tale, bunul meu prietin, ne va feri şi pe noi de peire" [4].

In *Poemul polon* amintind de vechile cetăţi moldoveneşti, Miron Costin în 1684 scrie subliniind dorinţa sa politică: „Cît de necesarii au fost acele cetăţi în acea vreme, cînd bravii lor apărători respingeau de pretutindenea urdiile tătăreşti! Cît de necesare mai sînt ele acum, cînd Dumnezeu încredinţează mîntuirea noastră braţului tău, o! rege Ion cel Mare! Insă, vai nouă, le văz năruite, de-mi vine a plînge! Cine oare fi-va în stare de a descrie robia noastră subt păgîni!" [5].

1 Neculce, cit., pag. 201.

2 Ibidem. Vremurile atît de departe duseseră pe învăţatul boer, care mai înainte afirmase că cea mai bună politică a unui domn este „la Turci credinţă şi la creştini laudă" (Neculce, l. c., pag. 287)

3 I. C. Filitti, Din arhivele Vaticanului I pag. 112—2; cf. şi vol. II pag. 134—5 pentru 26 Septemvre 1662.

4 Ed. I. Bogdan, Cronice inedite atingătoare de istoria Romînilor, Bucureşti, 1895, pag. 178—9.

5 Miron Costin, Opere complecte ed. V. A. Urechia, II, pag. 89. —In afară de „chestia" lui Constantin Şerban între cele două scrieri polone ale lui Miron Costin găsim deosebirea: în „cronică" (ed. cit. pag. 198) avem ţinutul Trotuşului, unde în „poemul polon" avem ţinutul Bacăului (ed. cit. pag. 139), în care se arată existent şi tîrgul Trotuş. —In această parte a ţării au fost schimbări administrative. In 1566. Nicolae Brzeski (ed. cit. pag. 233) are pe lîngă ţinutul Bacăului şi Putnei, in plus ţinutul Agiud şi ţinutul Trotuş. In anexa dela poemul polon amintind Agiudul spune că este oraşel în ţinutul Putnei, iar Trotuşul oraşel în ţinutul Bacău. Aşa e şi'n *Descriptio Moldaviae* (ed. Acad., text latin, pag. 10 şi urm.). Deci *Cronica* scrisă poloneşte a fost redactată înainte de a trece reşedinţa ţinutală dela Trotuş la Bacău. Că *cronica* nu conţine aici o greşală, dovadă este faptul, că în 1566 Trotuşul era ţinut separat de Bacău, precum era şi un ţinul al Agiudului pe lîngă ţinutul Putnei. — Merită relevat şi faptul, că ţara de sus din

Miron Costin nu şi-a renegat niciodată credinţele politice, dar reîntors în Moldova după lunga pribegie polonă s'a acomodat cu domnia lui Constantin Cantemir, care era bătrîn, văduv şi n'avea nevoe de mulţi bani, ca să stoarcă ţara. Toate cronicele sînt de acord că până la revenirea Ruseteştilor domnia lui Constantin Vodă cel Bătrîn a avut unanimitatea mulţumirii generale. Doar curentul filopolon din 1686 a despărţit vremelnic pe domn de o parte din ţară, nu însă de boerimea mare, care a fost alături de Cantemir Vodă. Şi în vremea continuului pojar strein în ţară, aceleaşi cronice subliniază că Constantin Vodă a nimerit-o cu atitudinea sa. Singura distracţie, pe care şi-o permitea bătrînul domn, nu erau mese lungi şi băuturi cu lăutari —deşi în cronica lui Neculce cetim că cei doi fraţi Costini stîndu-i împotrivă „pentru ţară" ziceau la masă domnului: „mai des cu păhărele, Măria Ta, şi mai rar cu orînduelile, că birul ţărei este ertat dela Poartă, şi-i vrea să-ţi dai Măria Ta seama odată şi nu-i putea" 1—ci conversaţia după masă seara în lungile nopţi de iarnă cu ginerele său Lupu şi cu fiu său Dimitrie, care uneori până la miezul nopţii îi povestea întîmplările celor vechi, sau din slavoneşte îi traducea părţi din Sf. Scriptură, ori îi cetea vorbele aşa de plăcute ale Sf. Ioan-Gură-de-aur 2.

De ce spunem că dojana glumeaţă a fraţilor Costineşti a putut fi atribuită acestora de duşmanii lor? Numai Neculce o înregistrează, iar alte cronici au înregistrat, că Miron înt înd în visterie zicea către Iordache Ruset: „visternice, mai încet cu orînduelile", dar despre Velicico spun, ce nu este la Neculce, că cu aluzie batjocoritoare la Lupu Bogdan, ginerele domnesc, sau că în faţa domnului zicea: „omul, care nu ştie carte, este un dobitoc, adecă unde nu ştia carte Cantemir Vodă şi altele multe, care nu se cădea să răspunză, fiindu i stăpîn" 3.

Cronicele au însemnat într'adevăr lăcomia lui Iordachi Ruset; „care luc u tuturor căzu cu urît fiind numai Bogdan hatmanul, ginerile lui Cantemir Vodă şi Iordache Ruset visternicul

---

Descriptio Moldaviae (ed. Acad. Rom., text latin, pag. 16 şi urm.) se deosebeşte de ceiace cetim în *cronica* lui Miron Costin (ed. cit. pag. 270—3) Cantemir spre deosebire de Miron Costin însumează la *ţara de jos:* Cirligătura cu Tg. Frumos, *Romanul* şi Soroca, ţinuturi, care după Miron Costin ţineau de *ţara de sus. Ţara de jos* după „cronica" lui Miron Costin conţine următoarele oraşe; Iaşii, Orhei, Chişinău, Lăpuşna, Huşii, Vaslui, Bîrlad, Agiud, Vrancea, Focşanii, Tecuci, Piscul (azi sat în Covurlui) şi Galaţi. — Pentru chestia timpului, cînd a fost redactată cronica scrisă poloneşte a lui Miron Costin vezi mai sus.

1 Neculce, l. c., pag. 235.

2 Pag. 62. Era în Noem.—Dec. 1691, cînd i se atribue lui Constantin Cantemir afirmaţia că de 12 ani e văduv. Deci ultima soţie i-ar fi murit în 1679, nu circa 1677, cum socoteşte d. Zotta în Revista Arhivelor I, lucr. cit., pag. 72. — Nu e nici un motiv să nu urmăm pe distinsul nostru genealogist, cînd îşi pune întrebarea, dacă *Cubăe* nu era o poreclă a Anei, născută Bantăş (lucr. cit., pag. 67)

3 Muste, l. c., 25; variantă l. c., pag. 87; Amiras, l. c., pag. 110.

la toate treblle domniei purtători de grije, după ce au murit Gavrliță Costachi vornicul; iară alți boeri numai căci erau la rîndul boeriei" [1]. „Chilele Camenițel", adică alimentarea ocupațiunii turcești în Polonia secătuia țara. Cantemir Vodă — ne spune altă cronică [2] — a reîntrodus după izvodul lui Dabija Vodă, pogonăritul de vii, toți dedeau cite un taler de pogon — într'un an se lua, într'altul nu. Și Neculce, nepotul domnesc știe că deși țara era ertată de bir, după venirea lui Iordachi Ruset la visterie „scotea mulțime de orînduell, pe țară și pe mazili dăjdii grele și pe breslași greutate, de s'au stins de atunce" [3]. Dăjdiile erau așa de grele că mulți boeri pribegesc din țară: „Se învățase Iordachi de tot cumpăra ogoarele și satele fără de preț, că-i tot îngreuia cu dăjdiile" [4].

Marii boeri moldoveni, care crezuseră apoi că bătrînețele vor scurta domnia lui Cantemir, constatau că față de durata domniilor anterioare Cantemir rămîne prea mult domn și este prea autoritar. In 1691 n'a mai admis vederi politice deosebite, cum făcuse în 1686. Față de murmurele boerimii mari Cantemir sprijinește pe aceia, pe care îi ridicase el. Neculce a scris: „boerii pre acea vreme nu mai puteau suferi să fie călcați de acei doi boeri — e vorba de hatmanul Bogdan și Iordache visternicul — și de mojicia celorlalți mai mici de curte... cînd eșiau la țară cu slujbe boerinași, făceau multe necazuri caselor celor mari a boerilor" [5]. De importanță este și faptul că Neculce n'are o vorbă de dojană la adresa nemulțumirilor boerești, deși unul din pricinuitorii acestora a fost socru-său, Lupu Bogdan.

Pe cînd în cronice rolul lui Brîncoveanu nu este prea reliefat, toate explicînd dușmănia cantacuzinească în contra Moldovei Cantemireștilor, fiindcă aceasta sprijinea pe Rusetești, *Vita Constantini* etc. prezintă într'o insistență evidentă ura lui Brîncoveanu, care răscolește, alimentează încontinuu focul nemulțumirii boerești din Moldova.

Nu se poate face dovada, precum și Constantin Vodă înzadar s'a căznit să vădească că frații Costinești au fost în fruntea nemulțumiților. Gura slobodă a lui Velicico i-a strîns multe dușmănii, vaza mare a lui Miron putea fi spin în ochii multora, așa că atmosfera de suspiciune a putut da nui în sferele curții cantemirești. Reîntors în țară Miron Costin n'a făcut secret din pă-

---

1 Varianta-Musle l. c. pag. 87.
2 Cronica atribuită lui N. Costin l. c., pag. 38.
3 Neculce l. c., pag. 235.
4 Ibidem pag. 243—Iordachi avea 80 sate, 84 moșii, siliști și părți de sate, a strîns o avere mai mare decît a lui Brîncoveanu. (Radu Rosetti, Pămîntul, sătenii și stăpînii în Moldova, pag. 340 și urm., și C. Giurescu—Dobrescu, op. cit., pag. XXVIII.
5 Ibidem, pag. 240 241—Avem o serie de astfel de boeri creați de Cantemir Vodă la I. Tanoviceanu, Marele Spătar Ilie Țifescu și omorîrea lui Miron și Velșco Costin, pag. 17,

rerile sale politice, dar n'a făcut domnului său opoziţie niciodată 1. Corespondenţa lui Miron cu Andrei Potocki şi Iablonowski nu înseamnă pregătirea răsturnării lui Cantemir Vodă 2.

Atitudinea marelui logofăt din 1683 faţă de Constantin Cantemir, care cerea lui Duca Vodă să-l lase acasă spre a-şi aduna averea jefuită de Tătari, nu înseamnă duşmănie, deşi autorul nostru o dă ca atare. Este adevărat că atitudinile şovăelnice de politică veche, de turcofonie a'e domnului contrastau cu vederile politice ale lui Miron Costin. Miron Costin, „ilustrul Miron", cum îi ziceau streinii în trecere pela noi, aparţinea unei familii, despre care şi 2 iezuiţi francezi ajunşi în Iaşi înainte de 21 Iulie st. n. 1689 au însemnat că era „cea mai de frunte din ţară". Conflictul dintre Costineşti şi Cantemir Vodă deriva din opoziţia, pe care marea boerime începuse s'o facă domnului, deşi nu se constată prin nimic că Miron Costin a pozat ca exponentul acestei opoziţii. Ideile lui de politică externă îl expuneau însă ca atare, iar bănuiala o strecura, o alimenta temperamentul veşnic mobil al fratelui său, al lui Velicico. Ruseteştii acaparînd pe domn, au săpat tot mai largă prăpastia dintre domn şi Costineşti, deşi cum arată Neculce, Velicico scăpase pe Iordachi Ruset dela moarte comunicîndu-i ce-l aşteaptă, dacă nu fuge, cum a şi făcut în ţara ungurească, cînd îl pîndea de moarte ura lui Şerban Vodă. Am văzut ce trebue să credem despre atentatul, pe care după *Vita Constantini* etc. Velicico l-ar fi pus la cale în 1686 în contra lui Constantin Vodă. Cu revenirea Ruseteştilor ajunge în locul lui Miron Costin staroste la Putna Manolachi Ruset. Ruseteştii se aliază cu ginerele domnesc Lupu Bogdan, cum o spun toate cronicele. La 2 Mai 1690 Velicico Costin era velvornic al ţării de sus, iar noul hatman, Lupu Bogdan va conduce detaşamentul moldovenesc în lupta dela Zerneşti la 21 August următor. Marea boerime nemulţumită va acapara pe Velicico, căruia cronicele îi atribue atitudine ireverenţioasă faţă de domn. Ruseteştii vor exploata orice gest, ca să-şi îndelungească puterea şi vor îndepărta pe toţi vechii sprijinitori ai domniei.

Conflict între marea boerime şi Constantin Vodă era în 1689. De ce altfel Tudosie Dubău, mare logofăt în acest an, dă zapis la mînă lui Ilie clucerul că Lupu Bogdan a constrîns pe Ilie Ţifescu clucerul să-i vînză nişte moşii 3) zapis de arătat fireşte nu în domnia lui Constantin Cantemir. Intr'un zapis dat în vremea lui Constantin Vodă Duca Lavrentie episcopul Rădăuţilor,

---

1 Dacă la 6 Oct. 1685 Miron Costin era în Po'onia, de ce am presupune că rolul lui Miron trebue să fi fost hotărîtor în tratativele dintre hatmanul Iablonowski şi Constantin Cantemir înainte de lupta dela Boian, cum a scris d. Panaitescu, Influenţa polonă etc., pag. 118 şi nota 3.

2 Hurmuzaki, Documente, III, Supl., II, pag. 156 8,176-7 18.5 Vezi însă Panaitescu op. cit., pag. 117-8.

3 I. Tanoviceanu, Marele spătar Ilie Ţifescu etc., pag. 7—8.

Antiohie Jora velpaharnic, Mihai Racoviţă velsto'nic şi Dimitraşcu Racoviţă vtori postelnic afirmă că Lupu Bogdan îndemna pe socru său să facă din Ilie Ţifescu vistier al doilea, ca să-l sărăcească şi să-i stingă casă.

Un document mai tîrziu, dar tot din timpul lui Cantemir Vodă (1692 Aug. 30) ar face dovadă că Velicico Costin trimis să aleagă nişte moşii în ţinutul Tutovei a luat mită dela Apostol Talpeş şi coproprietari, 100 stupi [1] şi a nedreptăţit pe Antiohie Jora. Velicico Costin degradat la vornica ţării de sus înainte de 2 Mai 1690 şi după August 1689 [2] făcea propagandă în contra domniei? Nu trebue să trecem sub tăcere că Antiohie Jora fusese pribeag alături de ceilalţi [3]) şi că revenit în ţară căuta graţiile domnului. Zapis de acelaşi fel dase şi Tudosie Dubău.

Dacă temperamentul lui Velicico Costin întreţinea necurmate bănuelile strecurate în sufletul lui Cantemir Vodă, Miron —ştim—a ajuns în opoziţie politică cu domnul o singură dată.

Situaţia generală politică constrînsese pe prudentul domn să înceapă tratative cu Habsburgii. Cînd punctele principale ale tratatului erau stabilite şi trimisul lui Leopold I era în Iaşi, atunci în capitala Moldovei au sosit 2 iezuiţi francezi, dela care ne-a rămas descrierea călătoriei. [4]. Aceşti misionari ştiau că tratatul este încheiat, că l-au iscălit toţi boerii, că Miron Costin, faţă de care d'Avril are admiraţie, a iscălit numai ameninţat de domn, că altfel îi tae capul şi-i risipeşte familia. Fiul lui Miron fusese interpret la audienţa iezuiţilor la domn. Miron Costin nu se clătinase deci din convingerile sale politice de alăturare la Poloni. Intreţinea legături cu misionarii catolici din ţară [5]. Episcopatul de Bacău era un focar de propagandă politică [6]. Miron Costin a făcut cunoştinţă, a discutat şi cu Vito Piluţiu, din 13 Iunie 1678 înainte arhiepiscop de Marcianopoi cu sediul în Silistra [7]. Dar Miron Costin avea dreptate, cînd refuza să iscălească apropierea politică de imperiali, cînd nu concilia primirea suzeranităţii habsburgice, fiindcă şi domnul a văzut mai tîrziu că n'are motiv să se conformeze tratatului, ale cărui puncte definitive s'au stabilit în 15 Februar 1690 la Sibiu. Este posibil că marea boerime a primit cu rezerve tratatul, prin care se prevedea tronul pe viaţă pentru Cantemir, cu

---

1 Ibidem, pag. 22 şi 35-38.

2 Ibidem pag. 21 nota 2 şi Miron Costin, Opere complecte, I, ed. cit., pag. 220.

3 Variania—Musie l. c. pag. 88—89.

4 Ph. d'Avril, Voyage en divers états etc., Paris, 1692, a 2 a ed. in. 1693. Părţile referitoare la Moldova s'au reprodus ap. A. Papiu-Ilarianu, Tesauru de monumente istorice, III, pag. 183--92 şi Hasdeu, Arhiva istorică II 2 pag. 12—16.

5 Vladimir Ghica, Cîteva documente despre Costini etc., în Convorbiri literare, XLI (1907), pag. 468 şi urm.

6 I. C. Filitti, op. cit. I pag. 116 şi urm.

7 I. Minea, Ştiri noui despre propaganda catolică în Moldova în sec. XVII, în Revista Arhivelor, I, pag. 399.

drept de moştenire în familia acestuia, după libera alegere a boerilor [1].

In 1689—91 noi sentimente polonofile despărţeau pe marii boeri de Constantin Vodă Cantemir. Deziluziile lăsate de campania polonă din 1686 au clătinat şi terenul nostalgiei politice. Cine s'a mai grăbit în 1691 în tabăra polonă? Deşi trecute în regiunea de munte oştile polone au avut să lupte mult cu foamea. Iată atîtea motive să credem, ce spun cronicele, că prin lăcomia, prin intrigile Cupăreştilor, prin atmosfera plină de bănueli într'o vreme, cînd o parte din ţară era subt ocupaţia polonă, cînd războiu era din trei părţi la hotarele ţării, s'a ajuns la mînia sîngeroasă a lui Constantin Vodă Cantemir în anul 1691

Cum ne povesteşte faptele Dimitrie Cantemir?

Tragedia Costineştilor în povestirea acestuia are trei acte. Lupu Bogdan era spătar, Miron era încă staroste la Milcov, cînd se desfăşoară actul prim, deci înainte de 2 Mai 1690, şi poate înainte de August 1689, cînd se putea afirma că Gavriliţă Costachi vornicul n'a murit de mult, sau cu alte vorbe la începutul domniei lui Brîncoveanu. Datele acestea ni le oferă însăşi povestirea [2] lui Dimitrie, episodul fiind necunoscut cronicelor.

Brîncoveanu începe legături cu boeri moldoveni, cu cei doi fraţi, Costin, cu cei doi fii ai lui Gavriliţă Costachi [3]. Le trimite vorbă, că este dispus a plăti orice sumă de bani la Constantinopol, pentruca Constantin Cantemir să fie mazilit. Dar Vasile Costachi, cel ce fusese numit mare vornic al ţării de jos după moartea tatălui său, comite o imprudenţă. Şi-a închipuit că ar putea cîştiga şi pe Ştefan Cerchez, dela care intim al domnului ar fi putut afla toate tainele. Intr'o seară Vasile vornicul s'a invitat la marele comis Ştefan, la masă. La ceasul trei din noapte începu masa, Vasile vornicul anume bău mult; prin aceasta făcu şi pe Ştefan Cerchez să bea, iar după masă, la cafea, după ce-l făcuse să se jure că nu-l va spune nimănui, i-a comunicat taina, că Constantin Vodă în cîteva zile va fi mazilit şi recomandă deci lui Cerchez să fie mai rezervat faţă de domn, fiindcă nu se ştie, cine va veni şi ar putea avea necaz pentru prea marea favoare, pe care i-a arătat-o domnia cantemirească. Ispita cu îngrijorări prieteneşti nu l-a uluit pe Ştefan, care întrebă, dacă domnul ştie şi adaose că în această chestie nici jurămîntul făcut nu-l împiedică ca slugă credincioasă să comunice domnului faptul. Nimerind la adresă greşită Vasile vornicul răspunse că i-a spus o glumă, dar văzînd atitudinea fermă a marelui comis a declarat că i-ar fi spus el lui Vodă, dar şi fraţii săi „ca nişte nebuni şi scoşi din minţi de oameni mai bătrîni, sînt părtaşi ai acestei uneltiri, el n'a vrut să ajungă ucigaşul fraţilor săi. Cînd Ştefan i-a

1 C. Giurescu, Tractatul lui Constantin Cantemir cu Austriacii (extras din Convorbiri literare XLIV). Bucureşti 1910 pag. 6 şi urm.

2 Pag. 50 şi urm.

3 Despre neamul acestuia vezi Gh. Ghibănescu, Spiţa familiei „Costache" în Ioan Neculce, 1924, fasc. 4, pag. 219 şi urm

replicat că viaţa domnului este mai presus decît viaţa fraţilor, Vasile declară că e gata a spune totul marelui spătar Lupu Bogdan. Cerînd Ştefan să fie şi el de faţă, au mers la acela în cincilea ceas din noapte, au sculat din somn pe Bogdan. Acesta apoi dimineaţa a dus pe Vasile vornicul, de a mărturisit domnului totul.

Nu ni se dă depoziţia lui Vasile vornicul. Ni se spune însă mai departe că Miron şi Velicicu, observînd că tovarăşii complotului sînt mai reci şi temîndu-se, ca lucrurile să nu ajungă la domn, Miron scrie acestuia din stărostia sa dela Putna c'a auzit ştiri din Bucureşti că unii boeri, al căror nume nu l-a putut afla, vor trăda pe domn. Constantin Vodă informat de mai înainte prin Vasile vornicul, îi mulţumeşte, îi invită să afle numele boerilor şi arată că pe el îl interesează numai „liniştea supuşilor şi... traiul bun cu vecinii", că „ochiul lui D-zeu, care vede toate şi acestea, la vremea sa va plăti fiecăruia după inima sa".

Ne întrebăm noi: de ce nu şi-a grăbit domnul răzbunarea acum, fiindcă nu răspunde autorul, dece după nunta dela Băcani în faţa unor destăinuiri asemănătoare bătrînul Cantemir a recurs grabnic la sabie?

Oare pe lîngă succesele Imperialilor în contra Turcilor şi situaţia internă a mînat pe domn să parafeze tratatul dela Sibiu? Iar la Miron Costin, ca şi la frate-său ne-am aştepta, ca nodul intrigei să fie în Polonia sau cel puţin în legătura cu comandanţii garnizoanelor polone din Moldova. Era de aşteptat, ca Turcii să confirme domn pe fratele lui Miron Costin?

Domnescul tată va fi depănat fiu-său ghemul intrigilor, ce i se serveau lui, pe care vremurile neaşezate, atitudinea boerilor mari îl făcuseră tot mai bănuitor din dreptul oştean, cum începuse să domnească.

Repetăm: acest act din tragedia Costineştilor lipseşte din cronice, deci din opinia publică, care a discutat cu aprindere omorurile şi bejeniile dela sfîrşitul anului 1691 şi este posibil că este un act de intrigă, care a precedat scoaterea lui Miron din stărostia dela Putna şi înlocuirea lui Velicico în hătmănie prin Lupu Bogdan. Era deci la mijloc interesul acestuia din urmă şi prin urmare şi al Ruseteştilor.

Desordinea povestirii din *Vita Constantini* etc. ne împiedică, cînd vrem să precizăm evenimentele şi aici. Căci imediat după cele de mai sus autorul povesteşte campania ultimă a lui Sobieski în Moldova, „în anul următor" 1; deci complotul este arătat între evenimentele anului 1690, dar după aceasta se istoriseşte despre plecarea lui Dimitrie Cantemir ca ostatec la Constantinopol 2, cu care prilej ne arată intriga lui Brîncoveanu, după ceiace ne povesteşte, ce s'a întîmplat în Moldova în cei 3 ani, cît a fost ostatic. In felul acesta rolul lui Brîncoveanu constitue în această lucrare prefaţa tragediei Costineştilor. De aceia

1 Pag. 53 şi urm. Probabil astfel trebueşte înţeles „anul următor".
2 Pag. 56 şi urm.

ni se povesteşte apoi intriga insinuaţiile trecute la Constantinopol în vremea, când Dimitrie Cantemir trebuia să schimbe pe Antioh ca ostatic la curtea sultanului. Printr'un om necunoscut Brîncoveanu înştiinţează pe capichihaia Moldovei, pe Spandoni[1] „om puţin credincios şi prost" că domnul moldovean a orînduit pe un căpitan al său cu cai aleşi să fure pe ambii prinţi. Spandoni într'o audienţă privată, pentru ca singur să nu cadă în bucluc, avizează pe caimacamul lăsat de sultanul, care se dusese cu curtea la Adrianopol, ce plănueşte Cantemir Vodă. Caimacamul trimise un agă să cerceteze. Aga cercetează, i se comunică că toţi caii au fost vînduţi, cum îi spusese şi căpitanul, că i-a adus să-i vânză. Paşa însă comunică lui Cantemir Vodă uneltirile lui Spandoni, care este dat afară din slujbă şi apoi în gura mare striga că Brîncoveanu l-a nenorocit.

Cu acest prilej ne dă autorul şi alte ştiri preţioase. Alexandru Mavrocordat, care era la Viena pentru tratative de pace cu împăratul Leopold, scrisese soţiei sale să propue prin Mihalachi Ruset lui Cantemir ca soţie pentru Dimitrie pe fiica sa, Elena. Domnul moldovean răspunde mulţumind, dar adaogă că Dimitrie este prea tînăr, ca să-l însoare. Antioh Cantemir peţit de patriharhul constantinopolitan Calinic se logodise cu o fiică a lui Duca Vodă. Din Neculce ştim că era vorbă de domniţa Maria[2]. Tot pe această vreme şi Brîncoveanu şi-a trimis „pe cel mai mare boer al său", banul Cornescul — este o greşală a textului în loc de Vintilă Corbeanul[3] — „pentru multe pricini şi solii", dar ceru să vază şi pe fiul lui Vodă, explicînd că stăpînul său are „cîteva fete şi cuminţi şi frumoase şi de aceia ar dori să-şi găsească tot astfel de gineri şi cuminţi şi frumoşi"[4]. Marelui boer muntean îi atribue cu acest prilej autorul aceste cuvinte: „am văzut un prinţ, care deşi tînăr, era înconjurat de cărţi şi arme".

Toate acestea le inserează Dimitrie ca o digresiune, cînd povesteşte intrigile lui Brîncoveanu şi complotul boeresc, de pe urma căruia şi-au pierdut viaţa cei doi fraţi Costin şi-o face de bună seamă, ca să evidenţieze toată importanţa, de care se bucura familia sa şi să arăte, cît de greşite erau socotelile vrăjmaşilor acesteia.

Autorul nu crede nici în sinceritatea soliei lui Vintilă Corbeanul. Înainte de a povesti expediţia polonă din 1691, înainte de a da datele în legătură cu plecarea, petrecerea dela Constantinopol şi înapoierea sa, ni se dă actul al doilea: nunta dela Băcani.[5]

---

1 Să fie oare tot acela, care în domnia a treia a lui Duca Vodă a fost cămăraş de rafturi, despre care scrie cronica atribuită lui N. Costin (l. c., pag 32)?

2 Neculce, l, c., pag 257.

3 N Iorga, Istoria lit. rom, I, pag. 17. Cf şi Gh. Ghibănescu. Divanuri domneşti, în Arhiva, Iaşi, an. XXIX, 1922, pag. 487

4 Trad. Iorga, pag. 89.

5 Despre aceasta vezi I. Tanoviceanu, O rectificare în, Arhiva, Iaşi, II, an. 1890-91, pag. 187-9 şi mai ales *idem*, Marele Spătar Ilie Ţifescu etc..

Brîncoveanu convingîndu-se că prin bani nu poate răpune pe Cantemir Vodă la Constantinopol, recurge la alte arme, deoarece vizirul Mustafa era prietin al domnului moldovean. 1 Aflase că Velicico fusese înlocuit la hătmănie cu Lupu Bogdan. Scrie prin ai săi lui Miron şi Velicico îndemnîndu i să provoace o răscoală în contra lui Cantemir Vodă şi boerilor favoriţi ai acestuia, cu acest prilej să omoare pe domn şi pe fiii lui, pe Iordachi Ruset etc. şi apoi să pribegească în Ţara-Romînească, că el îi va scoate nevinovaţi la Poartă, va cheltui ori cît şi-l va face pe Velicico domn. In acest timp Cantemir Vodă îşi logodeşte pe fiica sa Elisaveta cu marele cămăraş Pătraşcu, fiul lui Miron Costin, sorocind să serbeze căsătoria 2 pela Crăciun.

Dimitrie Cantemir scrie că Miron şi tovarăşii săi plănuiseră să facă din această nuntă ziua stingerii Cantemireştilor. 3

Inainte de aceasta a fost nunta dela Băcani. Dimitrie îşi aduce aminte greşit, cînd scrie că la Băcani s'a cununat Velicico văduv fiind, cu fiica lui Paladi, mare vistier, despre care ni se spune că era văr cu Lupu Bogdan. De fapt soţia a doua a lui Velicico—prima fusese Catinca, fiica vornicului Toma Cantacuzino—Aniţa era soră cu mirele dela Băcani, cu Ion Paladi. Velicico trebuia să fie invitat la nunta dela Băcani şi fiindcă prin prima soţie era cumnat cu Ion Racoviţă, tatăl mirelui. Ion Paladi 4 se căsătoria cu fiica lui Ion Racoviţă vornicul. Fratele miresei —viitorul domn Mihai Racoviţă probabil—stăpînea moşia din Băcani, ne spune Dimitrie Cantemir. Acesta povesteşte mai departe tot greşit: „toţi aceia, cari erau sfătuitorii şi tovarăşi ai blăstămatei învoeli, tot îndesind cu paharele, numesc pe Velicico

---

1 D. Iorga în traducere (op. cit., pag 85) dă (1688) ca an, în care Mustafa a ajuns vizir. In textul latin e *loc gol.*

2 Pag. 58.

3 Aceasta se apropie de versiunea, pe care curtea domnească o va fi trimis în străinătate. Un extras din relaţiunea, pe care generalul Veterani a trimis-o la 31 Ianuar 1692 din Sibiu către consiliul de războiu, afirmă: Boeri conspiratori au vrut să omoare pe domnul moldovean, cînd acesta era să serbeze căsătoria fiicei sale. Vornicul, marele cancelar şi generalul (hatmanul) scriseseră regelui polon că aceasta este cel mai nimerit prilej ca, să înlăture pe domn şi pe oamenii acestuia. Scrisoarea a căzut însă în mînile domnului. Acesta chiamă pe hatman, de îi arată scrisoarea. Hatmanul smulge domnului buzduganul din mînă, cînd vrea să-l lovească, îi smulge şi sabia, cînd domnul o scoate. Domnul strigă după gardă, care vine, prinde pe general şi-l taie în bucăţi. Marele cancelar iarăşi a fost ciopîrţit, iar vornicul aruncat în ocnă. Toate drumurile spre Polonia şi Muntenia sînt păzite, ca să nu scape complicii. Conspiratorii aşezaseră pulbere subt masă, ca în timpul veseliei să fie aruncaţi toţi în aer. Cîţiva au fost răniţi de explozie. Domnul a chemat Tătari din Bugeac, ca să-l păzească. (Ap. C. Giurescu Contribuţiuni la studiul cronicelor moldovene. An. Acad. Rom. S. I Tom. XXX, pag. 27 28 nota 2.) Un raport francez are aproape aceiaşi expunere: Vezi, Miron Costin, Opere complecte, ed. cit., II, pag. 5.4 5. Ştirea trimisă din Varşovia.

4 Ion Paladi în Sept. 1690 este vtori postelnic (I. Tanoviceanu, O rectificare l. c)

princ'pe şi pe mireasă prinţesă (căci e ob ceiul, ca perechea căsătorită să-şi pue pe cap cunună domnească) şi le urează să numai ia jos acest port în viitor şi că ei toţi sînt gata la toate ordinile lor". 1 Ion—greşit în loc de Ilie Ţifescul—prezent la nuntă, încă trebui să jure, să intre între conspiratori subt ameninţarea, că altfel va fi omorit. Plecînd dela nuntă însă Ilie Ţifescu torturat de remuşcări, merse la domn şi-i spuse totul. Acesta „după răbdarea sa obişnuită" îi ordonă să tacă, că doară aceia se vor lăsa de „nebunia lor".

Neculce parcă redactează un buletin oficial, cînd scrie: „tot în acel an 2 mai înainte de ce au mers la Soroca, strînsu-s'au toţi feciorii lui Gavriliţă şi cu alţi boeri mulţi de ţeara de gios, la nunta lui Ioan Păladi, la Băcani, din sus de Bîrlad, şi acolo au fost şi vornicul Velicico, fiind cumnat lui Paladi; şi strîngîndu-se acolo la ac a nuntă, au sfătuit şi s'au giurat cu toţii, ei în de ci, să fugă în ţeara muntenească, la Brîncovanul Vodă, să le dea agiutor de cheltueală să meargă la Poartă să pîrească pe Cantemir Vodă să-l scoată din domnie, să rădice domn dintre dînşii pe Velicico vornicul".

Ne întrebăm deocamdată: de ce urgia domnească nu s'a deslănţuit şi asupra Păladeştilor şi Racoviţeştilor, care de asemenea au participat la nunta dela Băcani? Ilie Ţifescu, ginere al lui Ion Racoviţă vornicul, era deci prin alianţă rudă şi cu Velicico Costin. Au fost bănuiţi, ştim, şi urmăriţi fii lui Gavriliţă, cumnaţii acestora: Constantin Lambrino paharnicul, Ivaşco Razul sulgerul, apoi verii Gavrileştilor: Antiohie Jora, fraţii Bujorani, care toţi erau rude cu Păladeştii 3 prin soţia lui Gavriliţă Costache, fiica sulgerului Gavriil Paladi, care fusese unchiu mirelui dela Băcani 4.

Neculce a scris că domnul imediat după arătarea lui Ţifescu a luat măsuri pentru pedepsirea complotiştilor.

Dimitrie Cantemir lasă să se desfăşure mai tîrziu ceva, ultimul act al tragediei Costineştilor.

Trebueşte înainte de arătat faptul că şi Cantemir Vodă avea legături strînse de rudenie, de cumetrie, de recunoştinţă şi de prietişug cu nuntaşii dela Băcani, că însă de la nuntă a lipsit noul hatman, Lupu Bogdan, rudă cu nuntaşii, că Gheorghe Apostol, unul dintre destăinuitori şi mai tîrziu martor principal confirmînd spusele lui Ţifescu, ţinuse în căsătorie pe o soră a ambiţiosului hatman.

Dimitrie are multe amănunte pentru actul al treilea.

---

1 Pag. 38.

2 Neculce l. c. pag. 240. E vorba de al 7-lea an al domniei lui Cantemir, ceiace înseamnă începînd din lunie 1691 înainte.

3 I. Tanoviceanu, Marele spătar Ilie Ţifescu etc. pag. 14

4 Nu ştim, dece d. Ghibănescu în notele sale despre fam a „Costache" l. c., nu aminteşte această căsătorie a lui Gavriliţă Costachi şi preferă datele vechilor genealogişti, fără să amintească de rezultatul cercetărilor lui Tanoviceanu.

Ca răspuns la solia lui Brîncoveanu, trimite Cantemir Vodă în Muntenia pe Lupu hatmanul însoțit de fiii de boeri, între care și pe Gheorghe, fratele lui Mitre Apostol, socotind că observat, cu cine vorbește, se va vădi ceva din taina conspiratorilor 1. Intr'adevăr „preaticăloșii" îi dau scrisoare către Brîncoveanu, către alți boeri, către stolnicul Const. Cantacuzino; dar scrisorile nu conțineau nimic rău. Șase zile a stat Gheorghe Apostol în București dimpreună cu Lupu hatmanul, care a fost primit cu mare pompă. Dimitrie Cantemir nu spune, ce Lupu a relatat socrului său. Vodă după înapoerea soliei dela Munteni, trimite vorbă lui Miron să se pregătească de nuntă, ca să nu-i apuce postul apropiat al Crăciunului. Miron primește slobozenie să se ducă la moșia sa. Această atitudine avea însă un pretext. Atunci domnul se hotărîse să aresteze pe conspiratori, cînd aceștia erau răslețiți. Cînd Velicico voi să se ducă și el la moșie, primește ordin să mai rămîe în Iași trei zile. Pe Vasile vornicul l-a delegat să descurce niște treburi ale țării de jos. Lupu Bogdan avu ordinul să ia pe Gheorghe Apostol la cină, la Ștefan Cerchez, unde apoi vor juca cărți. Dimitrie în acea seară era lîngă tată-său și primi ordinul ca, întrebat unde e Lupu, să spue că cinează la Ștefan Cerchez, unde va fi și joc de cărți. Cînd deci domnul mînios puse după cină întrebarea convenită, Dimitrie răspunse, ce i se ordonase. Cămărașul cel mare— era altul pe lîngă Pătrașcu Costin, ne întrebăm noi?—fu trimis să-i aducă pe toți, cîți îi află la Ștefan Cerchez, care locuia aproape de curtea domnească. Surprinși la joc de cărți, Lupu plăti amendă—straf e în lucrare—10 galbeni și chezășui pentru ceilalți până a doua zi. Intrați în curtea domnească străjerii închid porțile. Vodă se preface mînios cînd i se prezintă Lupu și Ștefan, apoi fu adus Gheorghe, cumnatul văduv al lui Lupu. In acest timp căpitanul străjilor cu ordin scris de Dimitrie este trimis cu segbanii, ca să prinză și să aducă pe Vasile vornicul și pe Velicico. Intr'aceia într'o odae dinlăuntru a palatului domnul mustra pe Gheorghe, de ce s'a întovărășit cu ceilalți ca să-l omoare, dar îi promite iertare, dacă destăinuește totul. Inmărmurit de spaimă Gheorghe începe să mărturisească confirmînd tot ce spusese Țifescu despre nunta dela Băcani, arată apoi, cu ce vorbe l-au trimis Miron, Velicico, Vasile vornicul și ceilalți la stolnicul Const. Cantacuzino. Gheorghe a mărturisit că a spus din partea acelora lui Const Cantacuzino, că ei sînt deciși a omorî pe domn la nunta ce va fi pela Crăciun, pe Lupu Bogdan, pe Iordachi, pe Alexandru postelnicul, pe Panaiot și pe alți sfetnici, vor fugi apoi în Muntenia; de aici vor merge la Poartă, unde vor minți că Constantin Vodă se pregătise să cedeze Polonilor Moldova, că ei prin fapta lor au zădărnicit această hăinire. Brîncoveanu le-a promis că va cheltui și o mie de pungi, îi va scoate nevinovați și va obține domnia pentru Velicico. Gheorghe tremu-

---

1 Pag. 60 și urm..

rînd dădu în scris această mărturisire, în care mai arăta ca părtaşi la conspiraţie pe Ion, fiul lui Miron, pe Lupu fratele lui Vasile Costachi vornicul, dar de Nicolae şi Pătraşcu, fiii lui Miron, de alţi fraţi Costăcheşti, de Costachi şi Solomon afirmă că nu-s, însă da: Antioh Jora, Contantin Razu,[1] cumnatul lui Vasile, apoi Pavel Bujoreanu şi toate rudele şi intimii acestora. După aceasta Gheorghe fu ţinut subt pază într'o odae îndepărtată. Introdus Vasile vornicul şi apostrofat de Vodă, că acum l-ar străpunge cu sabia, pe care o scosese, dacă nu l-ar fi promis lui Gavriliţă vornicul că niciodată nu-şi va atinge sabia de copiii lui—făgăduiala aceasta o amintesc şi cronicele că a făcut-o Cantemir, cînd Gavriliţă vornicul l-a ajutat să ajungă domn,— cînd i s'a făgăduit viaţa, dacă spune, mărturisi de adevărată fasiunea lui Gheorghe Apostol. Velicico a trecut pe lîngă Vasile, cînd a fost introdus la domn, înaintea căruia mirîndu-se întrebă, de ce este adus la un aşa ceas. Domnul i-a dat să citească scrisorile, depoziţiile acuzătoare. Dimitrie, care va fi fost faţă scrie: „el primind scrisorile de pe masă, le-a cetit, dar cum înghiţia saliva cetind şi-i tremurau buzele, arăta vinovăţia conştiinţei sale". Velicico cînd i se ordonă să cetească a doua oară, răspunse că chiar dacă Vodă îl ordonă, nu poate recunoaşte un lucru, de care nimic nu ştie şi mîniat aruncă hîrtia pe masă. Atunci domnul îi dădu cîteva cu buzduganul şi-l trimise la închisoare. Autorul observă: „nu este îngăduit a bate pe boerii de rangul întăi decît cu mîna domnului" [2].

Deşi lovit greu, ese rîzînd dela domn, dar cînd văzu că este dus la închisoare, se schimbă la faţă şi spuse slujitorilor că are de spus ceva domnului. Ştefan comisul trimis la Velicico, acesta blestăma grozav pe Brîncoveanu şi pe Miron, se rugă ca Vodă să nu ia averea soţiei şi declară că pentru viaţa sa nu se roagă, recunoaşte c'a vrut să dea jos din domnie pe Vodă.—Ion, fiul mai mare al lui Miron, fu pus subt paza marelui cămăraş. Lupu Costachi avizat de un servitor trimis la frate-său Vasile că era înconjurată casa acestuia, scapă cu fuga în Ţara-Romînească, precum şi alţi cîţiva. Nicolae Costin trimis de tată-său la Constantinopol ca secretar—poate capichihae, bănuim noi—a fost adus din drum, dela Bîrlad la Iaşi. Dimitrie înseamnă insinuarea că Nicolae avusese ordin dela tată-său, Miron, să se oprească undeva mai multă vreme.

Slujitorii trimişi la casa lui Miron, la ţară află pe soţia acestuia moartă. Dimitrie Cantemir observă că moartea era bătaia lui D-zeu. Miron roagă pe armaşul însărcinat să-l ducă imediat la Iaşi să-l amîne, până ce îşi îngroapă soţia. In schimb trimite în capitală pe fiu-său Pătraşcu, mare cămăraş şi un

---

1 Aici e o eroare de cetire a lui Bayer, fiindcă după cronici este vorba de Const. Lambrino si Ivaşco Razu.

2 Acelaşi lucru il afirmă şi'n Descriptio Moldaviae, ed. cit., text latin, pag. 105.

servitor, care este instruit să vază, dacă nu sînt boeri arestaţi. Pătraşcu ajuns la curtea domnească, găseşte lîngă fîntînă trupul unui decapitat. Servitorul recunoaşte pe Velicico. Acesta fusese tăiat la al treilea ceas din noapte a doua zi, după ce a fost arestat. Marele cămăraş intră totuşi în curtea domnească şi plîngînd întrebă pe Dimitrie Cantemir, ce s'a întîmplat. I-se răspunse că nu ştie nimic, să aştepte faptul zilei.

Servitorul întors dela Iaşi fu prins de străjeri, nu fu lăsat să comunice lui Miron nimic. Nu mult după aceia sosi şi Macri postelnicul cu ordinul să tae pe Miron, unde-l vor găsi. Decapitatul fu aşezat în aceiaşi groapă cu soţia sa.

Dimitrie Cantemir înserează în lucrarea sa o scrisoare, pe care înainte de a fi decapitat, a trimis-o Miron lui Constantin Vodă. Ne întrebăm: cetim într'adevăr scrisoarea lui Miron Costin, în care acesta recunoaşte că „dreapta judecată a lui D-zeu" l-a adus, ca să-şi sfîrşească astfel viaţa, că de multă vreme păcătuia în contra domniei şi roagă să cruţe pe fii, care sînt nevinovaţi, „nu ştiu nimic de această uneltire"?

Actele de vinovăţie în contra Costineştilor derivă din anturajul lui Lupu Bogdan, de care de atîtea ori îşi bătuse joc Velicico. Putem noi azi controla, ce a spus Gheorghe Apostol? Acesta a fost ţinut închis şi oare ar fi avut curaj să strige adevărul în vremea teroarii deslănţuite? Dimitrie Cantemir a inventat scrisoarea, pentru ca să scoată cît mai candid sufletul tatălui său, care „şease ani" şi-a răbdat duşmanii. 1

Dimitrie Cantemir aranjează sfîrşitul dramei cu multă dibăcie. Boerii, care au scăpat cu fuga în Ţara-Romînească, Lupu Gavriliţă, Antioh Jora, Pavel Bujoreanul şi alţii obţin asigurări dela Brîncoveanu, că va răzbuna pe cei omorîţi. Capichihăile muntene primesc ordinul să nu cruţe muncă, bani, şi să silească mazilirea lui Cantemir. Boerii pribegi cu arzmahzar (petiţie) sînt trimişi la Poartă, 2 unde aştern în contra lui Cantemir Vodă, acuzele cunoscute din mărturisirile lui Ţifescu după nunta dela Băcani. Arz-

1 După cronica atribuită lui N. Costin omorul Costineştilor s'a săvîrşit în Dec. 1691. Data a fost admisă şi de d. N. Iorga, Istoria literaturii, I, pag. 303 şi I. Tanoviceanu, Marele spătar Ilie Ţifescu etc. pag 29 şi urm. – De ce admite d. Ghibănescu scriind mai tîrziu data de 1692, (*Divanuri domneşti* în Arhiva, Iaşi, an XXIX, 1922, pag. 488) referindu-se numai la informaţia cronicii atribuite lui N. Costin, care dă Decemvre 7200? Este sigur că Costineştii au fost tăiaţi înainte de 31 Ianuarie 1692, data raportului lui Veterani. După expunerea lui Dimitrie Cantemir nu începuse postul Crăciunului, deci atunci totul s'a petrecut *înainte de 3 Noemvre 1691,* prin urmare în al şeaselea an din domnia lui Constantin Cantemir.

Astfel varianta-Muste (l. c., pag. 88) ar avea dreptate că trecuse un an şi 4 luni dela omorirea Costineştilor, cînd a murit Constantin Cantemir. Neculce însă ştie că bătrînul domn a mai trăit *un an,* dar se vede, că nu tinde să precizeze, precum face uneori şi la alte evenimente. *Preferăm data lăsată de Dimitrie Cantemir, coraborată şi prin cronica racoviţeană.*

2 Pag. 68 şi urm.

mahzarul adăoga că domnul chinueşte poporul cu tirania lui, trage în ţapă pe unii, arde pe alţii, pe alţi boeri îi căzneşte în întunericurile cele mai adînci, confiscă averile. Sultanul este rugat să ia informaţii dela Brîncoveanu şi dela serascher. Brîncoveanu — adaogă Dimitrie — socotea că serascherul e duşman lui Cantemir. Acelaşi Dimitrie spune că pentru mulţi bani jaloba boerească este însoţită de confirmarea acuzaţiilor prin serascher.

In felul acesta Dimitrie Cantemir ne dă posibilitatea de a data evenimentele in aşa de strînsă legătură. Acelaşi autor adică ceva mai jos în expunerea sa ne dă episodul, cum a fost aprovizionată Cameniţa în Dec. 1691. 1 După însăşi afirmaţia autorului, în 1691 Dec. vizir era fostul serascher, Mustafa paşa, despre care Neculce ştie contrar dece a scris Dimitrie că Brîncoveanu era informat că e prietin al Cupăreştilor. Deci pîrîrea lui Cantemir Vodă la Adrianopol—cronicele scriu Udriiu—s'a făcut înainte de Decemvre, cînd Mustafa paşa era serascher, iar Daltaban paşa ienicer-agasi. Serascherul a putut lua bani dela Brîncoveanu, cum luase dela Dumitraşcu Vodă Cantacuzino bani acel serascher, care totuşi a făcut domn pe Cantemir. Boerii pribegi n'au fost cu pîra la Constantinopol înainte de înapoierea lui Lupu Bogdan din Muntenia. Putem preciza chiar mai mult. O versiune a cronicii atribuite lui Muste spune că Lupul Gavriliţă, cei doi cumnaţi ai acestuia, Ivaşco (Razu) şi Constantin Lambrino, vărul acestora Antiohie Jora, nepot de soră lui Gavriliţă vornicul şi alţii— *Vita Constantini* etc. şi Neculce arată pe Bujoreanu— au fugit în Muntenia, iar Brîncoveanu i-a trimis la Poartă „cu răvaş de jalobă pre Cantemir Vodă", care, înseamnă aceiaşi cronică a făcut numai bine Costăcheştilor. Aflînd Cantemir Vodă a trimis la Constantinopol „cu bani şi cu daruri la prietini", boeri de ţară şi mazili, care s'au încrucişat cu pîrîtorii în divan. Vizirul i-a dat „de grumazi pre toţi... şi puindu-i în heare, i-au adus legaţi la Cantemir Vodă". Nu sosiseră aceştia şi Cantemir a tăiat pe fraţii Costineşti. Aceiaşi cronică a adaos, că în Moldova se colporta ştirea că acei boeri au pribegit „cu sfatul lui Velicico". Neculce nu ştie de o aşa iniţiativă a lui Velicico Costin, ci ca şi *Vita Constantini* etc. a scris că în vremea, cînd s'a ordonat arestarea pretinşilor complotişti, au fugit Lupu şi ceilalţi—aminteşte în special pe „Bujorăneşti şi alţii din Bujorăneşti"—, că din Muntenia s'au gătit să meargă la Adrianopol, deşi Brîncoveanu i-a avertizat că vizirul este prietin Cupăreştilor, dar ei tot „au păzit de au mers". Domnul moldovean a repezit atunci la Poartă pe Bogdan hatmanul, pe Iordachi Ruset cu alţi boeri de ţară şi în divan au cîştigat procesul faţă de pîrîtori.

Vita Constantini etc. ne spune că din porunca vizirului toţi

1 Pag. 70. Am mai afirmat c'am rămas cu impresia că *Vita Const. Cantemyrii* are cronologie cu eră bizantină. (Anul începe deci la 1 Sept). Astfel înţelegem *anno sequenti* dela pag. 70.

au fost arestaţi de ienicer-agasi, care era Daltaban paşa şi găsindu-i piritori cu minciuni, muftiul fu invitat şi dădu fetva că „acel care se răscoală asupra domnului orînduit de împărat, asupra împăratului se răscoală, iar răscoalele asupra împăratului se pedepsesc cu moarte, deci aceşti răsculaţi asupra domnului Moldovei sînt a se pedepsi cu moarte".

Toţi cei condamnaţi ajungînd la aceasta, blăstămau pe Brîncoveanu. Boerii trimişi şi capichihăile moldoveneşti roagă pe vizir să-i trimită vii în Moldova. Legaţi în lanţuri tari şi subt pază tare de ceauşi sînt transportaţi înaintea domnului, în faţa căruia în divan de obşte cad toţi cu faţa la pămînt şi declară că au făcut tot ce au făcut din îndemnul domnului muntenesc şi al lui Constantin Cantacuzino stolnicul. Au fost ţinuţi închişi, cît timp n'au plecat din Moldova ceauşii, apoi domnul i-a scos înaintea divanului de obşte ; fură aduşi şi cei pe care îi arestase în legătură cu complotul. Domnul ia cunoştinţă de jaloba făcută la Poartă, constată că arzmahzarul mincinos are şi „numele unor oameni, cari nu li ştiau uneltirea". Piritorii, foşti pribegi, declară că nu ştiu ce nume au fost scrise în jalobă de Turcul lui Brîncoveanu, mărturisesc că au lucrat din îndemnuri streine. Domnul îi iartă rezervîndu-i dreptăţii dumnezeeşti, le rupe cătuşele în divan, îi lasă liberi restituindu-le „averile lor, care fuseseră luate la visterie". Fiul-autor termină : „după aceasta toţi au trăit în pace şi liniştiţi", 1 adăogînd : „deşi sufletul cel rău al răposatului Brîncoveanu, gemea şi aştepta alt prilej, dar dorinţa nu şi-a realizat-o nici odată până la moartea domnului Cantemir".

Dacă lucrarea aceasta ar fi circulat în publicul moldovean de atunci, acesta ar fi avut multe rezerve de făcut şi poate ar fi provocat însemnări, care ar fi foarte preţioase azi pentru restabilirea adevărului. Aşa ne indică cronicele.

Importante sînt ştirile din cronica lui Neculce, cînd vrem să reconstruim tabloul general. 2 Urgia domnească este prezentată aici în contururi mai precise, care infirmă părţi însemnate din povestirea lui Dimitrie Cantemir. Vasile Costachi vornicul dimpreună cu fraţii săi Solomon şi Costachi—deşi în contra celor din urmă chiar în *Vita* etc. cetim că domnul n'a aflat nici o vină—cei trei fii ai lui Miron Costin—deşi *Vita* etc. afirmă că în contra lui Nicolae şi Pătraşcu nu era nici o vină—, Gheorghiţă Mitre, acela care a mărturisit, pentru ca domnul să-l cruţe—, Dediul spătarul, toţi au fost închişi, unii în turn la curtea domnească, unii la seimeni, alţii prin beciuri. Acelaşi cronicar nu spune nimic de divan, dar arată că domnul n'a omorît pe fiii lui Gavriliţă, ţinut fiind de făgăduiala făcută tatălui acelora, însă le-a luat bani, ca să-şi întoarcă cheltuiala făcută la Poartă, cîte 10 pungi, cîte cinci pungi, sau cît a socotit că poate lua. Cei ce n'au putut

1 Pag. 70.
2 Neculce, l. c., pag. 242.

plăti au stat închişi, „pre unii i-au şi bătut, până şi-au plătit banii". Fiii lui Miron Costin au fost slobozi̧ţi pe chezăşie fără să li se ia nimic. Ură veche urmărea pe Dediul spătarul „Arbănaş". Dimitrie Cantemir—am văzut—l-a urmărit şi'n *Istoria ieroglifică*, mai ales că frumoasa fiică a acestuia a ajuns mai tîrziu soţia lui Mihai Racoviţă, care în prima căsătorie ţinuse pe Elisabeta, acea fiică a lui Cantemir Vodă, pe care o logodise tată-său cu Pătraşcu Costin. Dediul, fiindcă nu plătea cele 10 pungi, a fost în două rînduri scos, ca să-l omoare. Intr'o noapte a îmbătat pe seimenii, care îl păzeau închis în turnul clopotniţei dela Trei-Ierarhi, cu o frînghie s'a slobozit pe o fereastră din turn până jos, unde îl aşteptau doi feciori ai săi cu cai pregătiţi şi astfel a scăpat fugind.

Cronologia evenimentelor, care au răscolit vara şi toamna anului 1691 ar fi următoare: boerimea mare nutria sentimente ostile domnului. Fiii de boeri nici nu voiau să-l servească. Doi fii ai lui Gavriliţă Costachi dimpreună cu nişte rude ale lor, Ivaşco Razu, Constantin Lambrino [1] şi Bujorăneştii fug în Ţara-Românească, de unde pleacă să pîrască pe Cantemir Vodă la Poartă, deşi Brîncoveanu i-a avizat că vizirul este prietin al Ruseteştilor. Este vorba de acel vizir Mustafa, despre care Dimitrie afirmă, că era prietin al lui Cantemir Vodă. Seraschierul, care în Decemvre 1691 ajunsese mare vizir, le face hîrtiile, cu care au putut trece la Poartă. Pîra s'a produs înainte de Decembre 1691, fiindcă în vremea pîrii ienicer-agasi era Daltaban paşa. Cînd pîrîtorii ajung la Poartă, Dimitrie Cantemir era în Moldova. Solia lui Vintilă Corbeanul poate căuta să înlăture bănuelile, că ar fi amestecat şi Brîncoveanu. Evenimentele nu se puteau precipita într'atîta, dacă chiar admitem că omorîrea Costineştilor va fi fost spre sfîrşitul lui Octomvre, fiindcă la 3 Noemvre începea postul Crăciunului, iar în Dec. 1691 Daltaban paşa era seraschier. La omorîrea Costineştilor Lupu Bogdan trimis să birue pîrile făcute la Poartă era lîngă domnescul său socru. Dimitrie Cantemir a scris ordinele de arestare din porunca tată-său. A fost prezent, cînd Velicico a fost scos din beciul de subt casa cea mică şi acelaşi fiu domnesc a urmărit, cum Velicico a fost dus la fîntînă, unde i-au tăiat capul. Cronica atribuită lui N. Costin scrie despre Dimitrie Cantemir: „şi au stătut acolo de faţă, pentru credinţă, fiul său Dimitraşco beizade, pînă ce i-au tăiat capul". [2]

Răpunerea boerilor pîrîtori în divanul turcesc precedase cu destul de mult timp tăierea Costineştilor. In felul acesta trebue rectificată povestirea lui Dimitrie Cantemir. Nunta dela Băcani a fost şi o întrunire a unor mari boeri opoziţionişti, se va fi discutat politică, dar nu s'au putut da indicaţiile de succesiune la domnie, fiindcă n'a fost nunta lui Velicico Costin, cum a scris

---

1 „Doi Greci, gineri lui Gavriliţă" le zice cronica Buhuşeştilor (ed. cit., pag. 85).

2 L. c., pag. 39.

Dimitrie Cantemir. De ce n'au fost loviţi Racoviţeştii şi Pălădeştii, organizatorii nunţii, repetăm ? Dacă Ilie Ţifescu ar fi făcut deosebiri în denunţul său, am fi avut măcar ceva in povestirea lui Dimitrie Cantemir, aşa că trebue să admitem: Velicico Costin cu temperamentul său îndreptăţia orice bănuială, cînd pribegii căutau să scape de domnia lui Cantemir Vodă. Acesta şi-a grăbit urgia. Neculce a însemnat că neprietinii lui Velicico i-au zis domnului să-l omoare, dacă l-a lovit cu buzduganul: „păzeşte de-l omoară că de va scăpa viu, mîne, poimîne el ne va omorî pe toţi" 1. Nepotul domnului în cronica sa scrie că astfel a plătit Iordachi Ruset binefacerea lui Velicico, că-l scăpase dela moarte. Aceluiaşi Cantemir i s'a dat ideia că omorît odată Velicico, trebue să omoare pe Miron, vinovat or nevinovat. Şi Neculce regretă că domnul s'a potrivit neprietinilor. Tot acolo cetim că slujitorii găsindu-l pe Miron la moşia Bărboşi, i-au zis să fugă „că nu-i departe în Neamţ, iar el n'a primit ştiindu-se drept; gîndia că l-or duce la Iaşi şi se va îndrepta". Neculce în cronica sa mustră pe Macri „vătaful de păhărnicei" că s'a grăbit să ducă pe Miron la Roman, să-l îngenuncheze şi să-i tae capul. Nimeni din Moldova de atunci nu credea în vinovăţia lui Miron. Neculce adaogă ceva foarte important: „Cantemir Vodă după aceia mult s'au căit ce au făcut şi de multe ori plîngea între toată boerimea şi blăstăma pe cine l-au îndemnat de au grăbit de l-a tăiat".—Ne întrebăm: Dimitrie, care revenit acasă a fost totdeauna lîngă tată-său, de ce inzistă atîta să scoată vinovaţi pe Costineşti? Este evident că atitudinea hotărîtă antipolonă a domnului în 1691 se explică prin veşnicile bănueli şi prin pîra dela Poartă. Deşi nu erau vremurile, ca Miron Costin să poată reînvia partidul polon. Neputinţa lui Sobieski a fost leacul cel mai bun, ca să ţie pe Moldoveni pe terenul realităţilor politice. Polonii n'au putut da afară pe Turci din Cameniţa, necum să libereze Moldova. Expediţiile moldoveneşti ale regelui Ion III au avut toate acelaşi clişeu al nesuccesului. Şi nu este lipsită de interes constatarea că aşa a fost şi subt urmaşul său, August II, care se gîndia să realizeze un principat romînesc subt casa de Saxonia (nu a coroanei polone), să deschidă comerţul Mării Negre, să lege Baltica cu Răsăritul prin încheierea unei alianţe cu şahul Persiei 2 Cînd însă în 1698, după ce se înţelesese cu Antioh Vodă Cantemir, îşi clăti oştile să-şi îndeplinească planul, acestea

---

1 In *Descriptio Moldaviae* (text latin, ed. Acad., pag. 103) spune că domnul poate pedepsi cu decapitare pe boerii, care au înstrăinat ceva din visterie sau comploteaza contra lui şi le confiscă averile. Numai cînd din zăbavă nu ar decurge vre un prejudiciu, domnul aduce chestia înaintea divanului. Ştim din cronici că Gheuca şi tovarăşii au fost condamnaţi în divan. Gheuca era rudă cu Cantemireştii. Ne întrebăm: oare Lupu Bogdan n'a vrut să răzbune asupra Costineştilor omorîrea tatălui său?

2 Historija polityczna Polski, Cracovia, 1923, VII, pag. 424-5. Cf. despre aceasta şi ce spune Dimitrie Cantemir în *Istoria imperiului otoman*.

s'au dizolvat prin certuri, tocmai cînd ajunseseră la granițele moldovenești, și expediția nu s'a mai putut face.

Domnia ereditară în aceiași familie, cum o lega și tratatul dela Sibiu, era o primejdie pentru ambițiile, veleitățile politice ale boerimii moldovenești, din rîndurile căreia în secol XVII-lea împrejurările ridicaseră atîția domni, care n'aveau de multe ori altă calitate, decît norocul situației vremii. N-avem nici un indiciu, n'a fost nici-un prilej, care să ne permită a admite că în anii 1685—1691 Miron Costin ar fi ridicat pretenții de domnie, cum s'a susținut. 1

Dar Cantemir Vodă în anii 1690—93 2 a fost prizonierul Cupăreștilor și al ginerelui său Lupu Bogdan. Tovărășia celor din urmă era serios primejduită prin încuscrirea proectată între Cantemirești și Costinești, prin plecarea lui Nicolae ca secretar domnesc la Constantinopol. Bejenirea unor boeri și pîra lor la Constantinopol au grăbit desnodămîntul fatal.

Dimitrie Cantemir stăpînit de opiniile cumnatului său ne-a lăsat o povestire părtinitoare. Cronicele vremii ne ajută să restabilim adevărul. Pe cînd Dimitrie Cantemir a scris că după omorîrea Costineștilor tată-său a avut domnie liniștită, cronicele dau altă situație.

Am văzut că Dimitrie Cantemir atribue lui Brîncoveanu pîra dela Constantinopol a lui Lupu Costachi și tovarășilor în contra lui Cantemir Vodă, dar Neculce știe că Brîncoveanu tocmai a căutat să-i împiedece, fiindcă vizirul era prietin Cupăreștilor. Acelaș cronicar ne spune însă mai departe că domnul Moldovei iritat de atitudinea lui Brîncoveanu, pe care îl blestăma și-l arăta ca inițiator orice boer moldovean surprins și dovedit uneltitor în contra domniei, a adus din țara ungurească dela Brașov pe Muntenii pribegi încă dela începutul domniei lui Șerban Vodă, pe Staicu 3 paharnicul și alți mai mici și prin ei a început a pîrî pe Munteni la Poartă, prin Lascarachi Ruset, capichihaia moldovenesc, „să isprăvească domnia lui Cantemir Vodă în țara muntenească". Dar Brîncoveanu a cheltuit o mie de pungi, boerii pîrîtori i s'au trimis la București, iar spătarul Lascarachi a fost surghiunit la Rhodos. „Dusu-l-au pe Stoico la Brîncoveanul Vodă în București cu o lăcată cît un șlic de mare la

1 P. P. Panaitescu, Influența Polonă etc., pag. 118.

2 La nunta Smaragdei, fiicei lui Șerban Vodă, cu postelnicul Băleanul prin hatmanul Velicico a fost reprezentat Constantin Cantemir (Cronica atribuită lui Constantin Căpitanul ed. în Magazinu istoriku pentru Dacia, II, București, 1846, pag. 34) Nunta s'a celebrat la 9 Februar 1688, cum ne arată scrisoarea de invitație trimisă de Șerban Vodă la 16 Ianuar 1688 principelui ardelean, Mihai Apafi (Török-magyarkori történelmi emlékek, Secția I, vol. IX—VII din Török magyarkori államokmánytár, pag, 287-8). Stoica Ludescul scrie că nunta a fost la 24 Ianuar st. v. (Mag. ist. V. pag. 27).

3 Neculce (pag. 243) are greșit Stoico. La 4 Ianuar 1688 în Sibiu Staicu paharnicul, Parcan Buxanul (*sic*), Radu comisul Știrbei si Stroe medelnicerul jură credință imperialilor. (Mon. Hung. hist. dipl., XXXII, pag. 206 și urm).

grumaz şi l-au scos la divan înaintea a toată ţeara, ce s'au aflat în Bucureşti; şi apoi l-au purtat tot tîrgul cu lacata de a grumazii şi apoi l au spînzurat, îmbrăcat şi încălţat, la tîrgul de afară; şi pe cele soţii ai lui, pe unii i-au spînzurat şi pe alţii i-au ertat" 1.

Cronica lui Neculce adaogă apoi, celace în alte vorbe am cetit şi'n cronica atribuită lui Nicolae Costin: „şi era să mazilească şi pe Cantemir Vodă. Numai au sosit vestea la Poartă atunci că au murit". Contrar afirmaţiilor din *Vita Constantini* etc. Neculce ştie că Poarta îl oprise pe domnul moldovean, nu cumva să omoare pe boerii, care l-au pîrît la Constantinopol.

Lucrarea lui Dimitrie Cantemir nu ne povesteşte nici ultima bejenie boerească din vremea domniei lui Constantin Vodă.

In ultimul an de domnie pentru „grele dăjdi şi prepusuri", scrie Neculce, din cauza urgiei domneşti, motivează o variantă a cronicei racoviţene, cei trei fii ai lui Miron Costin: Ion serdarul, Nicolae logofătul al treilea şi Pătraşcu cămăraşul s'au înţeles cu spătarul 2 Vasilaşco Cantacuzino, cu fratele acestuia, Ilie, şi ruda lor, Dimitraşcu Ursachi să fugă în Muntenia. Cantemir Vodă află, Costineştii scapă la comandantul din cetatea Neamţului, ceilalţi însă în drumul lor de fugă sînt prinşi de lefegii trimişi de domn, şi porniţi spre Iaşi. Spre norocul lor, cînd au ajuns în valea Leţcanilor lîngă Iaşi i-a întîmpinat vestea, că domnul a murit şi deci au fost lăsaţi liberi.

Dimitrie Cantemir nu şi-a luat răgaz să scrie, decît începutul sfîrşitului tatălui său. 3 In vremea postului de Paşti, care a început în 1693 la 26 Februar, 4 pe o vreme foarte rece domnul în prima Duminică a ascultat noaptea şi dimineaţa, apoi începînd dela ora 3 d. a. în biserica lui Vodă-Barnovschi lunga slujbă religioasă făcută de 3 patriarhi, care erau atunci la Iaşi şi adică Iacov de Constantinopol, Gherasim de Alexandria şi Dosoftei al Ierusalimului. 5 Domnul deşi bolnav a stat prea multă vreme în picioare, i s'a făcut mai rău aşa că în vremea ospăţului cu mîncări de post, dar bogat, ce a urmat, simţindu-se şi mai rău s'a retras lăsînd pe Dimitrie să-i ţie locul. Simţindu-se greu bolnav pela primul ceas al nopţii a chemat pe duhovnicul său, Sava mitropolitul, trei ceasuri s'a spovedit. A doua zi des de dimineaţă, era Luni 13 Mart, — dacă postul a început la 26 Febr., care după stilul vechiu a căzut într'adevăr într'o Luni,

---

1 Ibidem.

2 „Paharnicul" scrie varianta racoviţeană (l. c., pag. 88).

3 Pag. 75 şi urm.

4 Traducerea Iorga, pag. 113 are eroare de tipar 21 Februar, dar la textul latin este corect 26 Februar (pag. 83).

5 Neculce, l. c., pag. 244 ştia că erau în Iaşi 4 patriarhi, unul de Ierusalim, altul de Antiohia, altul de Alexandria şi Iacov, mazil de Ţarigrad, care au prohodit pe domnul răposat. Cronica atribuită lui N. Costin ştie numai despre Gherasim de Alexandria şi Iacov de Ţarigrad (l. c., pag. 39).

cealaltă Luni, după prima Duminecă din post este 5 Mart — a chemat pe toţi boerii, sfetnicii, de faţă erau Lupu Bogdan celalalt, ginere, spătarul Mihai Racoviţă şi le-a vorbit de cariera sa, de meritele sale pentru ţară — aici expunerea are faţă de cealaltă expunere cîteva deosebiri, pe care le-am relevat la locul lor — şi le a recomandat, că lui apropiindu-i-se sfîrşitul să aleagă domn pe vre-unul din fiii săi sau pe unul dintre boeri, pe care îl consideră mai demn. Boerii înlăcrimaţi se retrag în visterie, localul destinat pentru consfătuiri şi pentru discutarea chestiilor de stat. Aici se termină *Vita Constantini Cantemyrii*. 1

Din această întrerupere bruscă, căci n'avea nevoe de cine ştie ce răgaz autorul, ca să termine biografia tatălui său, nu trebue numai decît să tragem concluzia că lucrarea este din cele din urmă scrise, fiindcă ne aducem aminte că acelaşi autor a lăsat nerevăzută *Descriptio Moldaviae* şi chiar *Istoria imperiului otoman* ar fi suferit modificări supusă unei revizuiri. Alte opere cerute adhoc, şi mai ales *Hronicul* a preocupat în deosebi ultimii ani de cercetare ştiinţifică ai lui Dimitrie Cantemir.

Prin o revizuire acest început de *Istorie a Moldovei în vremea Cantemireştilor* ar fi primit contururi mai ample. Vremea politică de descris are atîtea variaţii, atîta amploare de istorie generală, încît am fi avut poate mai mult decît în istoria imperiului otoman; ne-ar fi dat cel puţin descrierea amănunţită a relaţiilor cu Ruşii, cu Habsburgii utilizîndu se bogata literatură, ce a apărut în legătură cu pacea dela Carloviţ (1699) şi cu sforţările ligii sfinte. Aşa cum se prezintă fragmentul discutat mai sus se apropie de caracterul unor *memorii* despre întîmplări trăite sau povestite de factori interesaţi ai acestora, de unde se explică şi subiectivismul expunerii. Cu dreptate s'a scris: „interesul personal al autorului şi acel al familiei sale hotărăsc alegerea faptelor, determină lumina, în care ele vor fi înfăţişate". 2 „Cine vrea să citească o interesantă povestire din trecutul Moldovei, poate lua cu încredere în mînă „Viaţa lui Constantin Cantemir"; dar cine va cerceta adevărul, va trebui necontenit să întrebe aiurea, pentru a îndrepta greşelile de fapte şi a rectifica judecăţile". 3 Valoarea operei — adăogăm noi — ca izvor istoric este însă veşnică. Dacă cronicele reprezintă opinia publică boerească, întreagă, sau în fragmente, *Vita Constantini Cantemyrii* reoglindeşte atmosfera de idei dela curtea domnească şi prin ştirile-i unice se impune indispensabilă oricui studiază şi reconstrueşte vremurile de atunci.

---

1 In ediţia Academiei Romîne se dau apoi două adnotaţii dela sfîrşitul manuscrisului, fără să ni se spună, dacă-s scrise de aceiaşi mînă.
1) Titlul cărţii publicate ruseşte despre religia mohamedană, apărută în 1722 şi 2) o serie incomplectă a domniilor dela 1693—1711, serie mai puţin complectă, decît cea din *Descriptio Moldaviae. In Descriptio* lipseşte prima domnie a lui Mihai Racoviţă, pe cînd adnotaţia la Vita Constantini are mai multe lipsuri.

2 N. Jorga, Istoria literaturii romîne, I, pag. 395.

3 Ibidem, pag, 319.

Este evident că Dimitrie Cantemir, nu şi-a scris cartea pentru ca legată în lanţurile neînstrăinării dela mănăstirea autorului sau copistului după pilda unor cronici medievale să poată fi cetită numai de cei ce obţinuseră în prealabil brevet de devoţiune, ci a fost menită să producă atmosferă favorabilă Cantemireştilor, care trăiau atunci doar din iluzia speranţelor politice într'o vreme, cînd de fapt şi pentru incorigibilii vizionari Ţarigradul era aşa departe de ţar, cînd Brîncoveanu trebuia să înainteze Porţii dimpreună cu bogate daruri petiţie, ca să-şi poată însura un fiu după fiica mazilului Antioh Constantin Vodă Cantemir şi cînd Mavrocordaţii duceau campanie violentă la Constantinopol şi'n altă streinătate în contra Cantemireştilor.

Dimitrie Cantemir n'a avut răgaz să scrie capitolul muntean din istoria Romînilor şieşi contemporană, ori poate mai potrivit zis, i-a lipsit informaţia necesară. In capitolul de istorie contimporană moldovenească anunţa—am văzut—că va scrie viaţa lui Brîncoveanu. 1 In *Istoria imperiului otoman* 2 scrisese: „Ştiu eu prea bine că este o carte întreagă şi foarte voluminoasă, în care se cuprinde viaţa şi genealogia sa, scrisă la ordinul său de unii învăţaţi, pe care îi ţinea în sold cu mari spese". Putem să ne gîndim imediat la cronica lui Radu Greceanu, dar şi la opera aceia, pe care o pregătia Antonio Maria del Chiaro, Florentin ajuns în anul 1709 secretar al domnului muntean? 3 Nota despre Brîncoveanu din *Istoria imperiului otoman* este scrisă înainte de anul 1718 sau după aceasta? Istoria imperiului otoman nu aminteşte *Vita Constantini* etc., nici altă operă de istorie, despre care vom vorbi imediat. 4 Fără vechea cronică munteană în prelucrare şi traducere grecească, cum o cunoscuse Dimitrie Cantemir la Constantinopol, n'a avut curaj să abordeze istoria romînească după anul 1274; fără lucrarea lui Radu Greceanu pe lîngă alte motive s'a ferit să dea capitolul de istorie munteană sieşi contemporană.

---

1 Vita Constantini Cantemyrii, ed. cit.

2 Trad. cit., pag. 624 nota 34.

3 Anton-Maria del Chiaro, Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia, (ed. N. Iorga, Bucureşti 1914 prefaţa autorului şi pag. 22 ...), publicată mai întâiu în Veneţia la anul 1718. Dedicaţia scrisă de autor către ducele Anton Ferdinand Gonzaga e din 22 August 1718.

4 Am văzut că nu e justă afirmarea că Istoria imperiului otoman era gata în 1715, cum se susţine ap. G. Pascu, Viaţa şi operele lui D. Cantemir, pag. 61. D. N. Iorga în Istoria literaturii romîne, I, pag. 384 a scris că istoria turcească a fost terminată după 6 Aug. st. v, 1716, dar înainte de Noemvre al aceluiaşi an. Noi am arătat că această dată poate fi coborîtă mai jos, adică până 'n anul 1717, cînd începe traducerea sau mai bine zis prefacerea romînească a redacţiei latine din *Hronic*. Vezi pag. 67 şi nota 1 şi 4 etc. Dacă trimiterea lui Dimitrie Cantemir s'ar referi la cartea lui Del Chiaro, atunci nota respectivă s'a scris într'o vreme, cînd aflase despre redactarea cărţii, dar nu cunoştea opera. Pentru a o identifica însă cu opera lui Radu Greceanu, ne impune fraza din aceiaşi notă (trad. cit., pag. 624 nota 34): „Dar nu ştiu, dacă această carte se mai conservă undeva, sau că o au prădat barbarii dimpreună cu celelalte lucruri ale sale".

Istoria Brîncovenilor şi Cantacuzinîştilor scrisă de Dimitrie Cantemir umplea alt gol, urmărea alt rost. Zavira, care din nemţeşte a tradus această operă în limba neo-greacă şi a publicat-o la Viena în anul 1795, a scris că lucrarea aceasta a fost redactată în romîneşte, s'a tradus apoi ruseşte, după aceia nemţeşte şi din limba germană şi-a făcut Zavira traducerea sa în neo-greacă. 1 După un exemplar al traducerei lui Zavira păstrat în biblioteca din Goettingen a tradus-o în romîneşte G. Sion. Acesta uitase că şi *Tindal* 2 scrisese despre redactarea originalului în limba romînească şi că înainte de 1734—data apariţiei traducerei engleze a *Istoriei imperiului otoman*—cunoştea sau i se spusese că opera aceasta a lui Dimitrie Cantemir avea până atunci tipărită o traducere greacă şi una rusească, şi ne întrebăm, dacă nu cumva Zavira reproduce traducerea veche grecească, azi necunoscută. Banul Mihai Cantacuzino a cunoscut această lucrare cantemiriană, cum a fost publicată în *Jurnalul lui Petru cel Mare* (ruseşte) tom. II. 4

Jurnalul lui Petru cel Mare s'a publicat din ordinul ţarinei Ecaterina II, iar în special tomul II în anul 1772, an de războiu cu Turcii. După dorinţa prinţului Henric al Prusiei s'a publicat în 1773 la Berlin o traducere franceză a acestui jurnal. 5 Nu s'a găsit până acum nici în manuscris forma romînească a acestei opere. Ne întrebăm, dacă Tindal a văzut traducerea grecească sau numai i s'a spus despre aceasta.

Istoria Kantakuzinîh i Brankovanov 6 este titlul operei

---

1 Vezi prefaţa lui G. Sion din ediţia Academiei şi prefaţa lui Zavira, ibidem, pag. VI.

2 Vezi trad. cit., pag. 807.

3 Banul Mihai Cantacuzino, Genealogia Cantacuzinilor, ed. N. Iorga, Bucureşti, 1902, pag. 32 nota, 36, 251 şi urm., 293-4, 295 şi urm.

4 N'avem la dispoziţie acest *Jurnal*, dar observăm că banul Mihai într'adevăr pretutindenea afirmă că opera lui Cantemir este în tomul II al aceluia, însă totdeauna citează „faţa 291" (op. cit. pag. 36, 251, 293-4), ceface trebue să fie eroare de scris sau tipar în loc de 191, cum ne spune d. Şt. Ciobanu, op. cit. pag. 45 nota 4, unde se dau pag. 191-213 din *Jurnal*, ca conţinînd opera lui Cantemir. Dar d. Ciobanu afirmă greşit că Zavira a tradus din ruseşte (pag. 45 nota 3), cînd insuşi Zavira spune: „Opusculul acestui minunat scriitor despre evenimentele Cantacuzinilor şi Brîncovenilor a fost scris în limba moldavă şi din aceasta tradus în cea rusească iar din aceasta în cea nemţească. Aceasta aflînd-o eu am voit să o traduc şi în limba noastră vorbitoare..." (trad. Sion, prefaţa pag. VI).

5 Prefaţa ediţiei ruseşti e din anul 1770. Necunoscînd originalul a afirmat greşit Alexandru G. Mavrocordato în Arhiva, Iaşi, XVI, 1905, pag. 430 pornind dela data prefeţei că originalul *jurnalului* în ruseşte s'a publicat în 1770. Titlul este: Journal de Pierre le Grand depuis l'année 1698 jusqu'a la conclusion dela paix de Neustadt, traduit de l'original russe etc.

6 Vezi Gr. G. Tocilescu, *Raport* în Annalele Societăţii Academice Romane, Secţia I, tom XI, pag. 50—62. Aşa o citează şi Tindal (l. c.).

traduse ruseşte înainte de anul 1734; s'a găsit manuscrisul în Arhiva ministerului de externe din Petersburg; deci are titlu foarte apropiat de cel german, de unde s'a ajuns la *Evenimentele Cantacuzinilor şi Brîncovenilor* în traducerea Sion, *Intîmplările Cantacuzineştilor şi Brîncovenilor* în traducerea Vîrnav.

Din cuprinsul operei rezultă că oficialitatea rusă, poate însuşi Petru cel Mare îi ceruse lui Dimitrie Cantemir s'o scrie. In cuprinsul ei autorul trece repede peste evenimentele, pe care le consideră bine cunoscute „cabinetului imperial rusesc,“ [1] sau „Măriei sale imperiale“. [2] Lucrarea se termină cu un omagiu adus bunăvoinţii ţarului, care ia subt ocrotirea sa pe Păuna, doamna lui Ştefan Vodă Cantacuzino, cînd, după ce Turcii îi omoară domnescu-i soţ, văduva se refugiază în Rusia şi ajunge la Petersburg. Dimitrie Cantemir scrie: „Astfel trebue nesocotiţii să judece că nu pot să dispreţuiască mila şi mărinimia facerilor de bine şi că în această monarhie ortodoxă se păzeşte totdeauna porunca lui D-zeu: „Fă bine celor ce-ţi fac rău“. [3]

Imprejurarea că autorul nu inzistă la fapte bine cunoscute „cabinetului imperial rusesc“ sau „Măriei Sale împăratului“, cum singur se exprimă arată că lucrarea este un raport [4] politic, un memoriu.

A scris Cantemir această scurtă istorie a Cantacuzinilor— doar prin mamă-sa şi Brîncoveanu era un Cantacuzino—ca să reamintească ţarului serviciile făcute, pentruca să-l numească consilier intim, cum a fost numit în 22 Ianuar 1721 şi un prietin din cabinetul imperial [5] i-a arătat lui Cantemir acest drum?

Pentru aşa ceva era de ajuns calea scrisorii, cum într'adevăr avem. In Februar 1721 Cantemir acum după căsătorie cu greutăţi mai mari îi impută ţarului, că nu i-a dat situaţia, pe care o merita; arată că Toma Cantacuzino, care înainte de retragerea în Rusia, avea situaţie inferioară, azi l-a întrecut; se plînge că n'a primit nici un răspuns la rugămintea, ce o făcuse pentru frate-său Antioh şi copiii acestuia, care nevinovaţi sufer, duc mizerie, fiindcă el a ţinut cu Ruşii; arată că neavînd fermă,

---

1 Trad. Sion, pag. 13. Titlul dat de Zavira este cel amintit de noi mai sus. Dar acelaşi în Νέα Ἑλλας, Athena 1872 are la pag. 249 după Συμβεβηκότα şi vorba ἀξιομνημονευτα, deci se apropie mult de titlul rusesc.

2 Ibidem, pag. 15 şi 31.

3 Ibidem.

4 Aşa a considerat-o şi A. D. Xenopol, Istoria Romînilor, IV, Iassi, 1891, pag. 602-3, D. G. Pascu îi zice „memoriu“ (op. cit., pag. 84), ce-iace este tot una. D. N. Iorga (op. cit., pag. 295-6) găseşte că argumente „nu lipsesc cu desăvîrşire“ pentru a considera şi această operă ca şi *Vita Constantini* etc drept o continuare a *Hronicului*, se opreşte la faptul că autorul ar fi trebuit să scrie „cabinetul imperial“, nu „cabinetul imperial rusesc“, cum ar fi trebuit să scrie dacă acest cabinet sau împăratul ar fi comandat opera. Noi nu ştim, dacă „rusesc“ e şi'n original. Vom constata mai departe că Zavira face greşeli de traducere, dar vedem că de mai multe ori autorul scrie despre „Măria Sa împăratul“, dar altădată are „împăratul Rusiei“ (trad. cit., pag 16, 17, 18). „Impăratul Germaniei“ dela pag. 13 este eroare de traducere sau poate tipar în loc de „împăratul Rusiei“

5 Aşa susţine d. Pascu (op. cit., pag 86)

pădure şi fînaţuri trebue să cumpere cu bani toate şi sărăceşte din zi în zi; copiii i-au rămas fără profesor, deoarece Anastasie Condoidi adus din Moldova, ca să-i înveţe elino-greceşte, latineşte şi italieneşte a fost luat la ministerul de culte, că nu găseşte altul ca acela, nici n'are putinţa să-şi trimită copiii să înveţe în străinătate. Deoarece nu i s'a dat preţul pentru cei 15000 boi, 15000 oi şi griul de 10.000 taleri cumpărat pentru armata imperială în Bugeag, Cantemir se roagă să i se acorde cel puţin atît, ca să-şi poată trimite fiii pentru învăţătură în străinătate [1].

Titlul de consilier intim nici nu era suficient pentru Cantemir, cînd ţarul orînduind rangurile l-a recunoscut egal cu general-maior. Prin o scrisoare din Sept. 1721 Cantemir comunică aceasta ţarului, căruia îi aduce aminte: „Am venit în serviciul Majestăţii Voastre cu inima deschisă şi de bună voie chemat fiind de manifestele Majestăţii Voastre, pentru folosul general al creştinătăţii. De aceia părăsind patria şi moştenirea părintească, fraţii şi rudele, nu am stat la îndoială de a mă expune împreună cu copiii la cele mai mari nenorociri şi cu toate că omului îi place mai mult aceasta, am ignorat şi am nesocotit onorurile sultanului (care nu mi-ar fi ruşine să spun că între principii creştini din acest imperiu aveam întăetatea) pentru Majestatea Voastră. Eram gata să mă expun cu dragoste la nenorocirile de astăzi şi cele care puteau fi....

...Iar cum am venit în Moldova, înainte şi după venirea Majestăţii Voastre în ţara noastră, am păstrat aceiaşi credinţă, pe tine te pun martor, stăpînul şi împăratul meu.

In această campanie a Majestăţii Voastre şi în acţiunea de lingă Prut, colaborînd cu pana şi spada, am servit prin cuvînt şi muncă şi am ajutat cu cea mai mare rîvnă armata Majestăţii Voastre; mai mult, eram gata să-mi jertfesc viata, dacă ar fi cerut voinţa Majestăţii Voastre şi soarta mea". Cantemir după această introducere duioasă cere în noua orînduire, pe care ţarul a făcut-o rangurilor, un loc, care nu-l jigneşte ca acel egal cu general-maior, declărîndu-se mulţumit cu un rang de clasa a doua, dacă de întâia nu se poate [2]. In Ianuar 1722 ruga pe ţar să-i dea o slujbă „a căreia îndeplinire mi-ar putea aduce cîndva aceiaşi cinste", cum a avut obţinînd a fi cavaler al ordinului sf. Andrei acel Brîncoveanu, care numai a făgăduit credinţă, „pe care n'a arătat-o însă" [3].

Deci nu pentru obţinerea unui rang, care nu-l mulţumea, a scris Dimitrie Cantemir istoria Cantacuzinilor. Din însemnările

---

1 St. Ciobanu, op. cit., pag. 107-109. Anexe No. XXXV—XXXVII şi pag. 25-6. Aici se afirmă că scrisoarea din Februar 1721 a făcut pe ţar, ca să numească consilier secret pe Cantemir, care însă avea acest titlu din 22 Ianuar al aceluiaşi an—Deşi i se promisese ferma, nu i se dase nici la 27 Mai următor (op. cit., pag. 118)

2 Ibidem, pag. 116-7, anexa No XLVIII.

3 Ibidem, pag. 119 20, anexa No. LI.

secretarului princiar, Iliinschi[1], reese că ţarul arăta deosebit interes familiei lui Dimitrie Cantemir. Se zice că pentru frumoasa Maria,[2] fiica pribeagului domn. Ca specialist în orientalistică Dimitrie Cantemir a însoţit pe ţar în expediţia-i persană din 1722. In tot cursul acestei campanii, pentru succesul căreia Cantemir a tipărit manifeste, a condus o tipografie turcească, a trăit în cea mai strînsă intimitate a ţarului. Acesta a stat 3 ore în mijlocul familiei lui Cantemir în ziua de 26 Oct., onomastica lui Dimitrie, sărbătorită la Derbent.

Ca intim, ca protejat al ţarului, a fost însărcinat Dimitrie să scrie peripeţiile şi căderea Cantacuzinilor şi a Brîncovenilor înainte de Iunie 1722, cînd a plecat în expediţia persană şi după toamna anului 1716, fiindcă văduva lui Ştefan Cantacuzino scăpînd dela Constantinopol după ce trecuse pe la Roma etc., tocmai cînd îşi termină autorul cartea, Păuna se găsea la Petersburg, unde cerea ocrotirea ţarului ortodox, sau după mazilirea lui Mihai Racoviţă din domnia moldovenească, după întoarcerea văduvei lui Brîncoveanu din surghiunul de 3 ani dela Kiutayeh şi ştim că doamna-văduvă la 4 Mart 1717 se afla în ţară[4] cum o ştia Cantemir, cînd îşi scria lucrarea, *Istoria Cantacuzinilor şi Brîncovenilor.* Cartea aceasta a fost scrisă după bătălia dela Peterwardein (5 August 1716), dacă considerăm ce a scris Del Chiaro că doamna Maria a plecat din Constantinopol la cîteva luni după această luptă[5]. De bună seamă Cantemir a scris cum a scris despre Cantacuzini, după moartea în Rusia a lui Toma Cantacuzino în anul 1721.

Sînt în acestă operă a lui Dimitrie Cantemir părţi, care reamintesc date şi pasagii din opera lui Del Chiaro.[6] deci a

---

1 *Ioan Iliinschi*, care a jucat mare rol în educaţia literară a lui Antioh Cantemir, absolvise Academia teologică din Moscova, de unde eşise ca foarte bun latinist. La 3 Oct. 17.6 era în casa pribeagului domn la Moscova, unde a fost angajat ca secretar şi dascăl al copiilor lui Cantemir. A ajuns mai tirziu translator al Academiei de ştiinţe din Petersburg. Acest secretar îi traducea lui Cantemir operele din latineşte în ruseşte. A lăsat nişte notiţe zilnice preţioase pentru cunoaşterea vieţii lui Cantemir (*Notationes quotidianae* ed. *P. Pekarskii,* Nauka literatura vă Rossii, I-II, Petersburg, 1862 după *Ciobanu,* op. cit., pag. 78, 37. 15). Iliinski păstra o traducere rusă rămasă manuscris din Istoria imperiului otoman, copiată de un Dimitrie. Vezi *N. Iorga.* Mărunţişuri de istorie romînească în Convorbiri literare, XXXVIII, pag. 866 şi urm, Originalul latin al istoriei turceşti Antioh îl dăruise lui Tindal înainte de 1 Aug. 1737. Se mai ştie că editorul lui Mercure historique, Rousset. prepara o traducere franceză în Olanda. Această traducere n'a apărut.

2 Însemnările lui Iliinski răspîndesc bănueli prin apropierile şi laconismul lor. Prin aceste însemnări ştim că personalităţi marcante vizitau casa din Petersburg a lui Cantemir. Şi ţarul era musafir.

3 N. Iorga, Acte şi fragmente, I, pag. 356 şi Istoria literaturii romine, I, pag. 295-6, Cf. şi Banul Mihai Cantacuzino, Genealogia, ed, cit., pag. 325 6.

4 N. Iorga, Istoria literaturii romîne, I, pag. 208 nota 1.

5 Del Chiaro, ed. cit., pag. 183.

6 D. N. Iorga, ed. cit., pag. 320 şi urm. a arătat şi inzistat cel dintâiu asupra acestui fapt; O, Pascu, op. cit., pag. 85–86.

fost redactată după 22 August 1718. Tragedia Cantacuzinilor şi a Brincovenilor nu a fost un simplu fapt divers, mai ales că a urmat imediat războiul creştin victorios terminat cu pacea dela Pojarevaţ (21 Iulie 1718). Cartea lui Del Chiaro scrisă cu simpatie pentru Cantacuzineşti a adaos interesul european faţă de jertfele creştinătăţii. Succesele Habsburgilor puteau neliniştii oficialitatea rusă, care singură se credea chemată să scape de subt jugul turcesc pe creştinii ortodoxi. Politica rusească avea nevoe de un *vademecum*. Interesul acesteia întilnia amorul propriu al lui Dimitrie Cantemir, care refuzase a juca rolul unui Mavrocordat oarecare şi nu-şi publicase *Istoria imperiului otoman*, menită în ultima ei parte să reliefeze rolul Cantemireştilor. De aceia se va fi grăbit a schiţa rolul istoric al Cantacuzinilor şi Brincovenilor; de aceia lucrarea pusă în circulaţie în Rusia a fost adoptată în Jurnalul lui Petru cel Mare; de aceia broşura rusească a fost tradusă şi răspîndită în limba germană şi greacă. După cum în *Istoria ieroglifică* eternizase pe Ruseteşti, duşmanii fiilor lui Constantin Cantemir, astfel în noua sa lucrare contrabalansind pe Del Chiaro ne prezintă pe Cantacuzineşti şi pe Brincovanu văzuţi în oglinda resentimentelor sale, care totdeauna au fost răspicate. Este atît de transparent titlul rusesc al acestei opere: Miraculoasa revoluţie a răzbunării drepte a lui D-zeu asupra vestitei familii din Muntenia Cantacuzino şi asupra lui Brîncoveanu.

Lucrarea scrisă cu graba urii într'o vreme, cînd redactarea *Hronicului* îl interesa în deosebi, are fireşte confuzii şi lacune.

Andronic Cantacuzino Şaitanoglu n'a fost spînzurat de Murad III (1574—1595), cum scrie Dimitrie Cantemir. 1 Fostul ispravnic de scaun moldovean al lui Mihai Viteazul a fost luat prins în anul 1600 în cursul unor tratative, ce le conducea în numele domnului celor trei ţări romîne cu serascherul dunărean, Mahmud; a fost dus la Constantinopol şi omorît în grele chinuri, cînd era sultan Mohamed III (1595—1603), 2 In vremea lui Murad III a fost spînzurat de grinda de de-asupra uşii a frumoasei sale case din Anhial tatăl lui Andronic, acel Mihai Cantacuzino, personagiu influent la curtea turcească, şi care întreţinea relaţii întinse cu creştinii. 3 „Fiul Satanei", cum zicea Mohamed Sokoli protejatului său, a fost căsătorit cu Maria, fiica Chiajnei şi a lui Mircea Ciobanul. Căsătoria „nu ţinu măcar cît drumul dela Bucureşti până la Anhial" 4 fiindcă mirele era bătrîn şi urit. Patriarhul Ioasaf, pe care influenţa lui Mihai Cantacuzino îl mazilise, încuscrit cu dinastia bucureşteană prin nepotu-său, Stamati, care ţinea pe altă fiică a Chiajnei în căsătorie, a intervenit şi mireasa a fost întoarsă din drum înapoi. 5

1 Trad. Sion, pag. 7.

2 N. Iorga, Despre Cantacuzini, Bucureşti, 1902, pag. XLI şi Banul Mihai Cantacuzino, Genealogia Cantacuzinilor, ed. cit., pag. 32 (unde polemizează cu Dimitrie Cantemir), 36.

3 N. Iorga, op. cit., pag. XXV şi urm.

4 Ibidem.

5 N. Bănescu, Un poème grec vulgaire relatif à Pierre le Boiteux de Valachie, Bucureşti, 1912 şi Stoica Nicolaescu, Petru Vodă cel Tînăr şi Petru Vodă Şchiopul, Bucureşti, 1915, pag. 7 şi urm.

Nu are dreptate Dimitrie Cantemir, nici cînd scrie, că Grigoraşcu Vodă Ghica a omorît pe Constantin postelnicul, fiindcă „s'a dovedit că intriga în contra domnitorului şi voia să-l înegrească cu minciuni" la Turci.[1] Este dovedit că domnul muntean s'a plecat intrigilor, cînd a dat ordin şi 'n 20 Dec. 1663 „cu desăvîrşire nevinovat" a fost sugrumat bătrînul de peste 70 ani, în trapezăria de lemn a mănăstirii Snagovului,[2] nu la anul 1664, cum a scris Cantemir. Astfel schimba greşit pe Del Chiaro, care nu acuză, nici nu dă date. Din cei 6 fii ai victimei dela Snagov, pe care îi enumeră, se opreşte mai întâiu la Şerban. Ginerele trece subt tăcere marile calităţi ale socrului său, dar însemnă acum, ce nu făcuse nici în *Istoria imperiului otoman*, nici în *Vita Constantini* etc., svonul că Şerban Cantacuzino a fost ibovnicul doamnei lui Duca Vodă şi exagerează, cînd afirmă că Şerban a fugit la Turci, fiindcă domnul aflase de această legătură şi se temea de pedeapsă. Del Chiaro arătase că Duca Vodă dela început se temea de legăturile din ţară şi dela Turc ale lui Şerban şi că „slăbiciunea" doamnei Anastasia aviza pe frumosul şi fermecătorul pretendent despre cursele, de intrigile domneşti [3]. Ştirea că Şerban a obţinut domnia la 6 Ianuar 1679, este a lui Cantemir. Del Chiaro nu dă nici o dată [4]. Mutarea lui Duca Vodă, ştim, s'a făcut înainte de 6 Ianuar 1679. Neculce ne spune că Duca Vodă a plecat din Bucureşti spre Moldova în postul Crăciunului şi a ajuns la Iaşi în 6 Dec.[5]. Cronica atribuită lui Nicolae Costin [6] scrie că Şerban a intrat cu domnia în Bucureşti la 7 Ianuar 1679 şi că în Noemvre i-a venit lui Duca caftan de domnie moldovenească. Cronica atribuită lui Muste a însemnat că noul domn moldovean după Antonie Vodă a sosit la 6 Dec. 1678 [7]. Din altă parte ştim că la 27 Dec. st. n. Şerban era primit în audienţă de plecare la marele vizir la Adrianopol [8] Del Chiaro a scris că Şerban a dat mare cantitate de aur, ca să ajungă domn. [9] Cantemir repetă că acela, care i-a fost socru, a obţinut domnia „prin mijlocul banilor". Autorul nostru ştie că Şerban Vodă a întreţinut corespondenţă cu împăratul Leopold, cu ţarul Rusiei, cu regele polon — Del Chiaro scrie

---

1 Trad. cit., ibidem.
2 N. Iorga, Despre Cantacuzini, pag. LXXX.
3 Del Chiaro ed. cit., pag. 129-130 — Neculce, l., c. pag 221 exprimă aceasta cu multă fineţe. El ne arată că la curtea lui Duca-Vodă pe Şerban Cantacuzino îl sprijinea doamna şi cu fratele doamnei, Lupaşco spătarul, cumnat fiind lui Şerban logofătul. După moartea lui Lupaşco, Şerban a trebuit să fugă.
4 Ed. cit., pag. 121
5 L. c., pag. 212, 214
6 L. c., pag. 18. Cronicarul acesta a cunoscut cronicele muntene duşmane Cantacuzineştilor sau poate este vorba de o interpretare a lui Acsente Uricarul ?
7 L. c., pag. 19
8 N. Iorga, Despre Cantacuzini, pag. CXXV.
9 Ed. cit., pag. 131.

numai despre corespondenţă cu Viena [1] şi însemnă fragmente, care arată buna chivernisează a ţării subt Şerban Vodă—şi adaogă că nu şi-a unit armele cu creştinii, numai fiindcă a fost împiedecat de fraţii săi, ce iarăşi nu corespunde adevărului, deoarece între Şerban şi fraţii săi nu se ştiu diferende de politică externă. După Cantemir diferendul a crescut până într'atita că Constantin stolnicul şi Mihai spătarul dimpreună cu nepotul Constantin Brîncoveanu prin un servitor i-au turnat lui Şerban praf de otravă în mîncare: astfel ar fi murit Şerban la 20 Oct. 1689 [2], fiindcă altfel cu armata adunată, aproape 25000 oameni, cu 40 tunuri şi proviziile strînse pentru cîţiva ani s'ar fi ridicat făţiş în contra Turcilor. Pe un intim boer [3] al său îl trimisese la împăratul Leopold, ca să aşeze Ţara-Romînească subt protecţia acestuia. Del Chiaro afirmă numai că Şerban se preocupa de conjecturile războiului şi adunase armată de 35—40000 ostaşi sîrbi, ţinîndu-i în locuri ferite, gata de luptă.—Am văzut că'n *Vita Constantini* etc. acelaşi autor scrisese despre 35 tunuri şi 24 mii ostaşi, [4] iar în *Istoria imperiului otoman* [5] despre 38 tunuri şi tot 24000 ostaşi, în ambele acestea că negoţiatorul trimis la împăratul Leopold a fost însuşi frate-său, Iordachi, care singur îi aproba atitudinea politică. Spre deosebire de cele două opere, noua lucrare a lui Cantemir face părtaş la omorîrea lui Şerban Vodă şi pe Mihai spătarul, ceiace este o versiune moldovenească, fiindcă o cetim şi'n cronica lui Neculce [6]. Cantemir numeşte lăudabil proectul lui Şerban Vodă de a se alătura creştinilor. Dar îngrijorarea, sfiala politică a fraţilor şi nepotului domnesc o împărtăşia şi Şerban Vodă,—o spun atîtea izvoare. Cînd generalul Veterani [7] a pătruns până la Cerneţi, unde era la 24 August st. n., domnul trimise la el pe logofătul Constantin Brîncoveanu, nepotu-său, să confirme înaintea generalului împărătesc intenţia ţării de a scutura jugul turcesc. Cînd acelaşi general o ia spre Cîmpulung, în numele domnului, merg la el Mihai Cantacuzino, fratele domnesc, Brîncoveanu şi ginerele domnesc, velaga Constantin Bălăceanu cu un proect de înţelegere, de alianţă. Cînd imperialii după cucerirea Belgradului (6 Sep.) devin mai pretenţioşi, Iordachi Cantacuzino, căpitan Şerban Cantacuzino, aga Bălăceanu, comisul Şerban Vlădescu cu numeroşi însoţitori merg la Veterani care le ceru însă împuterniciri mai largi şi Constantin Brîncoveanu [8] este trimis cu noulle însărcinări mai

---

1 Ed. cit., pag 141
2 Trad. cit., pag, 8
3 Mihai Cantacuzino cetea în jurnalul lui Petru cel Mare despre 4 boeri, Genealogia, ed. cit., pag. 252; la Zavira e *unul*, (Trad. Sion pag. 8.)
4 Trad. cit, pag. 506-7 nota
5 Ed cit., pag. 46
6 L. c., pag. 236
7 Giurescu-Dobrescu, op. cit., pag. III şi urm.
8 N. Iorga, Istoria literaturii, I, pag. 150 şi An. Acad. Rom., XXI, pag. 107. Idem, prefaţa pag. V şi VI la Operele lui Constantin Cantacuzino; Studii ş documente, XI, pag. 177.

complecte. Iată de ce apare demnă de crezare ştirea din *Vita Constantini* că după 6 Sep. 1688 Şerban Vodă a trimis îndemnuri în Moldova, ca să se scoale împreună în contra Turcilor.

Dar între Şerban Vodă şi fraţii săi au fost diferende din cauza moştenirii lăsate de bătrîna postelniceasă. Deci e uşor de înţeles, cum pe acele timpuri cumplite s'a putut naşte în mintea duşmanilor acea bănuială de otrăvire a lui Şerban, mort în scurt timp, în plină putere a vîrstii, prin fraţii săi, fiindcă ce deosebire era între situaţia politică a lui Şerban Vodă la 2 Oct. st. v., ziua plecării deputaţiunii din Bucureşti pentru a încheia acord cu imperialii şi timpul imediat după 30 Ianuar 1689, cînd diploma tratatului era la Viena semnată şi Constantin Vodă Brîncoveanu nu vroi s'o considere?

Situaţia lui Şerban Vodă prezintă atîtea asemănări cu aceia a lui Constantin Vodă Cantemir. Cînd a scontat prea sus succesele imperiale, n'a încheiat şi acest Constantin Vodă un tratat caduc cu imperialii? Svonul despre otrăvirea lui Şerban Vodă îl dase Dimitrie în afară de *Vita Constantini* etc. şi 'n *Istoria imperiului otoman*. Se mai găseşte în *memoriile* lui Radu Popescu, la Neculce; deci izvorul de informaţie nu trebuia să fie numai decît opera lui Del Chiaro.

De unde ia Cantemir 20 Octomvre ca zi a morţii lui Şerban Vodă din anul 1688—Cantemir scrie greşit 1689? Del Chiaro nu dă dată. [1] Radu Greceanu dă 29 Oct. [2] Boerii, care cereau confirmarea ca domn a lui Constantin Brîncoveanu ajungeau la 20 Noemvre st. n. la Constantinopol [3].

Despre începutul domniei lui Constantin Brîncoveanu cetim în parte fapte cunoscute din *Vita Constantini*. Autorul nu omite să sublinieze că Constantin stolnicul şi Mihai spătarul „se îngrijeau mai mult despre ale lor, decît despre ale celorlalţi crestini“[4]. Numai în această lucrare despre Cantacuzineşti specifică autorul că văduva lui Şerban dimpreună cu singurul fiu şi trei fiice [5] a fost închisă în mănăstirea Cotroceni şi silită să dea 250 000 lei, sumă, pe care Brîncoveanu o cheltuise la Turci, pentru ca să

1 Giurescu, op. cit., pag. IV îl admite. Banul Mihai (op. cit., pag. 252) are rezumînd din *Jurnal* anul 7197, ceiace este bine, adică 1688.

2 Magazinu istoricu, II, pag. 131. D-l N. Iorga admite această dată după stil vechiu în Despre Cantacuzini, pag. CXLI şi Cronice muntene etc., pag. 18. Idem în Istoria Romînilor (pentru cursul secundar) ed. V, pag. 458 are 9 Noemvre 1688.

Socotind după stilul vechiu data lui Greceanu, se ajunge la 8 Noemvre din cronica atribuită lui N. Costin, dar ar trebui, ca toate datele acestei cronici din urmă să fie după stilul nou, ceiace nu este.

3 Hurmuzaki, Documente, vol. I. supl. I, pag. 273.

4 Trad. Sion pag. 8.

5 Domniţa Smaranda s'a măritat după Istrate Urdăreanu, (Genealogia, pag. 257). (Cantemir scrie greşit în Istoria imperiului otoman, II, pag. 507 nota că Maria s'a măritat cu Matei Bălăceanu). Domniţa Maria s'a măritat cu Constantin Bălăceanu la începutul anului 1688. Deci văduva a rămas cu Smaranda, Casandra şi Bălaşa. O versiune de cronică scrie despre Alexandra domniţa, soţie a post. Băleanu (Ed. Ioanid, pag. 161-2)

nu-i trimită la Constantinopol, dar autorul adaogă „lucru ce amărîta de ea ar fi preferit". Că văduva lui Şerban Vodă dimpreună cu copiii săi a fost închisă în mănăstirea Cotroceni, a scris şi Del Chiaro, dar aminteşte de 300 pungi de bani, ceiace ar fi 150,000 lei 1. S'a păstrat fermanul Porţii trimis lui Brîncoveanu, ca să trimită la Constantinopol pe doamna văduvă şi copii, fiindcă Şerban Vodă nu răspunsese haraciul. Alt ferman specifică 100033 taleri haraciul anului, în care a murit Şerban. Din acest haraciu se plătea solda garnizoanei din Cameniţa. Brîncoveanu primeşte ordin să I ia dela familia răposatului, nu dela ţară. 2

Pe cînd Del Chiaro ştie că intrarea generalului Heissler a scăpat familia lui Şerban din mănăstirea Cotroceni, unde Brincoveanu o ţinea subt paza a 50 soldaţi, 3 Dimitrie Cantemir a scris greşit despre generalul Veterani, cum afirmase şi în *Vita Constantini*, deşi d. ex. Neculce ştie că generalul Heissler a intrat în ţară, a adus pe doamnă cu copii prin un colonel şi 100 soldaţi la Bucureşti, de unde i-a trimis la Braşov. „Cine nu s'ar fi minunat de marea răbdare a lui D-zeu", exlamă Cantemir. Cu acest prilej ne dă şi amănuntele greşite, că tata lui Brincoveanu a fost spînzurat de Grigorie Vodă Ghica, că Şerban l-a crescut şi ridicat până la rangul de spătar, 4 căci Papa Brîncoveanu a fost măcelărit de seimeni în anul 1655 şi orfanul Constantin a fost crescut în casa lui Constantin stolnicul, iar subt Şerban Vodă ajunsese logofăt al unchiului său. Şi Del Chiaro ştie că Constantin Brîncoveanu a fost mare logofăt. 5

De acum înainte se completează portretul lui Brîncoveanu „inimic de moarte al soţiei şi copiilor lui Şerban Vodă, protectorul, tutorul şi binefăcătorul său." 6

Urma a arătat, cu ce gînd a început şi Brîncoveanu tratative cu puterile creştine, scrie autorul ,făcînd aluzie la ezitaţiunea domnului muntean de a-şi uni ţara cu creştinii. După aprecierea lui Cantemir, Brîncoveanu a înşelat buna credinţă a împăratului Leopold, care l-a făcut pe el şi familia sa, principe al sf. im-

---

1 Tot de 250000 lei scrie şi banul Mihai Cantacuzino (Genealogia, ed. cit., pag. 253) urmărind expunerea lui Cantemir din *Jurnalul lui Petru cel Mare*. Prin urmare este o dată nouă faţă de Del Chiaro. Vezi însă N. Iorga, Istoria literaturii, I, pag. 320 nota 2. O pungă era 500 taleri. In tratatul lui Constantin Vodă Cantemir cu Habsburgii este vorba de „50 pungi sau 25.000 taleri" (C. Giurescu, op. cit., pag. 9.)

2 C. Giurescu şi C. Dobrescu, Documente etc., pag. 5, 6 şi nota 1, VI şi nota 1.

Haraciul pe un an era 133000 taleri după o declaraţie a divanului muntean din 1719 ap. N. Iorga, Studii şi documente, V, pag. 192—4. Din Ianuar 1633 înainte haraciul era 250 pungi, în afară de plocoane, care puteau fi evaluate la 30-40000 taleri. Brîncoveanu a trebuit să-l urce începînd cu anul 1699.

3 Op, cit., pag. 146

4 Trad., cit. pag, 9

5 Op,. cit., pag, 143 ; cf. N. Iorga, Istoria literaturii, I, pag. 320-1

6 Trad. cit., pag 9.

periu roman şi pe aceia a ţarului Petru, care i-a arătat mare consideraţie.

După expunerea lui Cantemir ducerea la Poartă a lui Brîncoveanu în anul 1703 constitue inceputul unei faze noui în politica domnului muntean. Alexandru Mavrocordat, duşmanul domnului îndemnase pe vizirul Rami Mehmet paşa să-l cheme pe Brîncoveanu la curtea sultanului, atunci la Adrianopol, să-l mazilească, să-l trimită în surghiun sau chiar la moarte. Dar Brîncoveanu prin muftiul Fesulah Efendi 1 s'a înapoiat cu titlul de domn pe viaţă (=voevod-evedi).

Şi Del Chiaro povesteşte această neplăcere şi succes al domnului muntean dînd detalii mai multe. De aici ştim că dacă Rami paşa şi vechiul duşman Mavrocordat voiau să-l piardă pe Brîncoveanu, ca să pună mîna pe averile considerate de Turci ca imense 2, îl apărau însă muftiul—nu dă numele,— apoi chislaraga şi Ali silictar aga, care l-au făcut să triumfe 3. Deci Cantemir are ştiri mai multe. Pe el îl interesează numai partea politică a acestui drum, care putea să fie cel din urmă pentru Brîncoveanu. A împrumutat el ştirile din Del Chiaro? Cantemir era atunci la Constantinopol, unde a putut să afle multe. Numai graba de a ajunge la evenimentele anului 1711, unde începe marele său rol, l-a constrîns să fie de scurtime telegrafică. Altfel ar fi dat mai multe ştiri în legătură cu rolul avut de Alexandru Mavrocordat „spurcatul şi vrăşmaşul acela", cum îl zicea Brîncoveanu. „Lucrase astfel, fiindcă simţise că i-a venit vremea să-şi ridice neamul şi mai sus, decît era", spunea scrîşnind acelaşi. Am avea amestecul lui Duca pe lîngă muftiu şi „coconii dumisale cei spurcaţi" 4

Pe Cantemir l-a interesat mai ales şi exclusiv politica *necreştină* a Cantacuzinilor. Tot ce dă altceva, apare ca complemente lămuritoare.

Del Chiaro scrisese că deşi se observă o tensiune între Brîncoveanu şi Cantacuzini, totuşi toată corespondenţa celui dintâiu cu puterile creştine o purta, o supraveghea Cantacuzino stolnicul 5. Dimitrie Cantemir afirmă că Brîncoveanu speriat de Turci în 1703 înapoiat acasă s'a destăinuit, a comunicat lui Constantin Cantacuzino corespondenţa cu creştinii şi planurile acestora declarînd că preferă să moară cerşind, decît să mai meargă încă odată la Turci 6.

---

1 Genealogia (pag. 295) are Feizula-aga Efendi.

2 Se credea că are avere de 10 milioane taleri, N. Iorga, Mărunţişuri istorice culese în Ungaria, pag. 24 nota 2 ap. C. Giurescu etc. op. cit., pag., XXX şi nota 1. Del Chiaro ne spune că lui Brîncoveanu Turcii îi ziceau *Altin-bey*, adică principele aurului (ed. cit, pag. 163)

3 Op. cit., pag. 153 şi urm.

4 Foletul novel, pag. 678 ap. N. Iorga, Istoria literaturii, I, pag. 350-1

5 Op. cit, pag. 157

6 Trad. cit, pag. 10. Banul Mihai Cantacuzino (Genealogia pag. 295-6 redă astfel acest pasaj: „După frica ce se încuibase în inima Brîn.

Del Chiaro a scris că după 1711 Brîncoveanu lua măsuri, ca să se poată retrage în Ardeal, unde cumpărase diverse moşii, dintre care două se chiamă Sîmbăta. Aci în Sîmbăta şi-a construit un palat frumos. Şi-a plasat bani la bănci din Veneţia şi Viena 1. Cantemir scrie despre palatul construit pe un loc cumpărat mai înainte în Ardeal, scrie despre depozite de bani la Viena şi Veneţia, dar mai adaogă că Brîncoveanu a trimis şi la Braşov o ladă cu aur, argint şi petre scumpe — toate acestea înainte de 1711.

Del Chiaro afirmă că păreri deosebite au separat pe Brîncoveanu de Cantacuzineşti în 1711, din ceiace a rezultat prejudiciu pentru Ruşi, dar apoi ne povesteşte cu detalii, care ne interesează, cum Toma Cantacuzino fuge noaptea şi se opreşte drept în tabăra ţarului 2.

Povestirea lui Cantemir devine mai departe amplă 3. Brîncoveanu este înştiinţat de agenţii săi constantinopolitani că Turcii au declarat războiu Ruşilor. Autorul nostru închipue un dialog între Brîncoveanu şi Constantin stolnicul. Brîncoveanu prin Castriot şi prin David (Corbea) agentul său dela Moscova promisese, jurase ţarului alianţă, colaborare cu trupe muntene adaose cu Bulgari şi Sîrbi şi provizii. Nu înţelegem, de ce autorul afirmă că Brîncoveanu se chinuia de dilema, dacă să ţie cu împăratul german, căruia încă îi promisese colaborare—Cantemir uită că acele făgădueli ale lui Brîncoveanu au durat atît, cît au ţinut luptele Ligii sfinte—sau cu Ruşii, cînd ştim că împăratul german da ultimele lupte în contra lui Francisc Rakoczi II şi după 20 Noemvre 1710 Ruşii singuri erau pe avantscena evenimentelor.

Cînd Brîncoveanu comunică lui Const. Cantacuzino că între Ruşi şi Turci este războiu, că regele suedez ţine cu Turcii, că Nicolae Mavrocordat, domnul moldovean, a fost înlocuit cu Dimitrie Cantemir trimis să închidă hotarul, ca Ruşii să nu poată avea nici o informaţie şi ca să se construiască în primăvară pod peste Dunăre, Constantin „vulpea vicleană" răspunse că înainte de a trece Ruşii Dunărea orice mişcare este prin pripeală greşită, îi aduse încă înainte supărarea Habsburgilor, dacă se

coveanului, a scris, prin mijlocirea stolnicului Constantin Cantacuzino la stăpînitorii Europei, cum că a hotărît mai bine să ceară milostenie o bucată de pîne la împăraţii creştini, decît să mai fie supus la Turci". Această operă a lui Cantemir cere o nouă traducere, care să ţie seamă şi de forma din Jurnalul lui Petru cel Mare. Traducerea lui Sion este în unele părţi greşită şi are omisiuni.

1 Op. cit., pag. 159 — Brîncoveanu avea în Ardeal următoarele moşii, unele cumpărate mult înainte de 1703: Sîmbăta de sus, Sîmbăta de jos, Poiana Mărului, locuri în Cincul mic, loc la Şomărtin, satul Valea Tămaşului case în Braşov, în Schei şi'n Braşovul vechiu. Dar sate, moşii ardelene avea şi Constantin stolnicul şi Ştefan Cantacuzino etc. (Şt. Meteş, Moşiile domnilor şi boierilor din ţările romîne în Ardeal şi Ungaria, Arad, 1925 pag., 81 şi urm. Cf. şi Giurescu, op cit, pag. XXXV şi urm. Genealogia (pag. 296) numeşte satul Sîmbăta, care, se vede că lipsea în traducerea lui Zavira

2 Op. cit., pag. 138 şi urm.

3 Trad. cit., pag. 10 şi urm.

adoptă alianţa cu Ruşii şi-şi punea întrebarea: „cine ştie, dacă noi vom fi mai fericiţi sub dominaţia Ruşilor"? S'a pus fireşte în discuţie şi eşecul şi eventualitatea că ţara ar ajunge robită de Tătari[1]. Totuşi l-a sfătuit să observe convenţiile încheiate cu ţarul.

Dimitrie Cantemir observă că contrazicerea lui Constantin stolnicul l-a pus pe gînduri pe Brîncoveanu făcîndu-l bănuitor şi astfel a părăsit *„lăudabila* faptă, ce întreprinsese". Constantin stolnicul a pîrît pe Brîncoveanu la Turci că vrea să se hăinească. Vizirul de atunci era însă prietin domnului, dar cînd ajunse vizir Mohamed paşa, acesta crezu şi luă măsuri, ca Brîncoveanu să fie prins şi trimis la Constantinopol Cum? Hanul Devlet-Gherei, prietin al Cantemireştilor dădu sfatul: să fie numit domn Dimitrie Cantemir, dar să-l trimită mai întâiu ca domn în Moldova, de unde va prinde pe Brîncoveanu, va rămîne domn în Muntenia, iar în Moldova să se numească Antioh Cantemir. Domnia celor doi Cantemireşti în principate era în ideia hanului tătăresc, chezăşia succesului în contra Muscalilor.

Autorul descrie apoi aici rolul fostului hatman moldovenesc, Dumitraşcu Racoviţă. Acesta era fratele lui Mihai Racoviţă, care atunci ispăşia la Cele şapte turnuri ambiţia că a fost domn moldovean. Partidul cantacuzinesc ,putu întrebuinţa pe Dumitraşcu Racoviţă, fiindcă acesta era ginerele spătarului Mihai Cantacuzino şi spera că mazilindu-se Brîncoveanu ar putea ajunge domn muntean frate său Mihai. Secretele diplomatice ale lui Brîncoveanu Constantin stolnicul le trimitea la Braşov, unde de urgia lui Nicolae Vodă Mavrocordat se refugiase Dumitraşcu Racoviţă, iar acesta prin frate-său le comunica Porţii .

Rolul acestui Racoviţă l-a discutat lumea munteană şi în legătură cu căderea lui Brîncoveanu în 1714. Del Chiaro o spune numai atunci, nu ne dă însă numele familiei acestuia, care furniza ştiri marelui vizir Gin-Ali paşa. Vizirul credea că politica de fină supleţă a Cantacuzinilor şi Brîncovenilor este o piedică[3], care zădărniceşte succesul sigur în campania ce o proecta pentru a răsturna rezultatele politice sigilate în tratatul dela Carloviţ.

Cantemir atribue lui Racoviţă rol şi în legătură cu anul 1711, prin aceasta se deosebeşte de Del Chiaro. Constantin stol-

---

1 Şi acest pasagiu e redat cu deosebiri în Geneologie (pag. 297) „ori mai bună norocire vom putea avea cu Ruşii, decît cu Nemţii şi de vom urma aceasta, ori nu vom simţi mînia sultanului şi nu carecumva vom cădea în robia Tătarilor, cu toată ţara noastră" — Deosebiri de traducere sînt şi la paragraf 7. *Genealogia* (pag. 254) spune citind între ghilimele că Ghica Voevod a vrut să omoare şi pe Brîncoveanu, cînd a fost sugrumat Constantin postelnicul. Şerban Cantacuzino l-a scăpat atunci şi l-a ţinut, protejat, făcut mare logofăt, etc.

2 Trad. cit., pag. 12—Fuga hatmanului Dumitraşcu Racoviţă de urgia lui Nicolae Vodă în „ţara ungurească" o aminteşte şi Neculce (l. c., pag, 297)

3 Op. cit., pag. 163-4

nicul prin el acuza de hăinie pe Brîncoveanu la Constantinopol, scrie Cantemir. Nu putem verifica afirmaţia lui Cantemir despre rolul amintitului Racoviţă în 1710—1711.

Este adevărat că Dimitrie a fost numit domn al Moldovei în 1710 Noemvre—ştim şi ziua 23 şi că la 10 Dec. a ajuns la Iaşi.

Cu acest prilej nu e superfluu să evidenţiăm distanţa expunerii din *istoria imperiului otoman* şi aceia din *istoria Cantacuzinilor* şi Brîncovenilor. *Istoria imperiului otoman* ne dă versiunea turcească aşa cum o aflase Cantemir la Constantinopol, cînd a fost trimis domn în Moldova. Dela curtea sultanului se răspîndise vestea că hatmanul Mazeppa trădase Turcilor secretele politice ale lui Brîncoveanu. Mazeppa fusese mai înainte protejatul ţarului, apoi a trecut în tabăra regelui suedez Carol XII, duşman al lui Petru cel Mare. Deaceia după bătălia nenorocoasă dela Pultava (8 Iulie 1709) şi Mazeppa se stabileşte dimpreună cu aliatul său la Varniţa, unde îl ajunge moartea la 18 Mart 1710 [1]. Dela Mazeppa ar fi ştiut Turcii, care dela cei doi aliaţi aşteptau reîntoarcerea norocului, că Brîncoveanu a făgăduit 30 000 oameni ţarului, dacă intră în Moldova, apoi provizii pe mai mulţi ani şi a primit dela ţar ordinul sf. Andrei [2].

Del Chiaro arată însă că în vremea sa oricine putea trimite ori unde corespondenţă neîmpedecat. De aceia rolul Cantacuzinilor în anii 1710—1711 nu este deplin lămurit, cum îl arată Dimitrie Cantemir în cartea despre politica acelora. In 1711 Cantacuzinii erau 2 tabere politice: Constantin Cantacuzino alături de vechea politică credincioasă Turcilor, de altă parte Toma fiul lui Matei şi Mihai spătarul, care au acţionat în favorul Ruşilor. Rolul lui Toma este prea cunoscut. După lupta dela Stănileşti Dumitraşcu Racoviţă, ginerele lui Mihai, care întreţinea corespondenţă cu Ruşii [3], a fost în lipsă condamnat la moarte de Brîncoveanu, fiindcă în Iunie 1711 se grăbise la Iaşi să salute pe ţar, cum ne spune în noua sa lucrare Dimitrie Cantemir. Ştirea aceasta o găsim numai aici, la Cantemir. Racoviţă mai urmărea să ajute pe frate-său ţinut închis de Turci. Atîţia aveau interes deci să explice cu duşmănie atitudinea lui Brîncoveanu în 1711, cînd domnul a fost nevoit să joace rol dublu între cele 2 tabere: era primul caz, cînd eşea de subt tutela politică a „nepii", care era Constantin Cantacuzino stolnicul [4].

Neînţelegerile dintre Cantacuzineşti şi Brîncoveanu au făcut zadarnice toate calităţile politice ale lui Brîncoveanu. Insuşi banul

---

1 Cronica atribuită lui N. Costin l. c., pag. 69. Pentru rolul lui Mazeppa la acuzele aduse de Turci lui Brîncoveanu vezi şi Biblioteka Warszawska, LIX, 1899, pag. 389–419, unde se dă aceiaşi versiune că adică pîrile întemiate pe corespondenţa lui Mazeppa cu Brîncoveanu au hotărît la Constantinopol disgraţierea, peirea lui Brîncoveanu.

2 Trad. cit., pag. 787

3 Genealogia, pag. 344-5

4 D-l N. Iorga a adoptat această interpretare în *Istoria literaturii*, I, pag. 161 şi Despre Cantacuzini, pag. CXLIV-CLVI.

Mihai Cantacuzino scriind despre aceste vremuri—este adevărat la distanţă de trei sferturi de veac—recunoaşte că zavistia despărţise pe fii lui Constantin stolnicul, ajunşi la vîrsta oricărei ambiţii, de beizadelele lui Brîncoveanu. Acelaşi nu neagă că Constantin Brîncoveanu în timpul din urmă umbla să omoare pe unchiul său, stolnicul, pe Mihai spătarul şi pe copiii lor. Aceştia au căutat să răpue pe Brîncoveanu prin pîri de „hainie". Cantacuzinilor nu le putea conveni noua tutelă politică a lui Brîncoveanu, alcătuită din atîţia fii şi nepoţi. Generaţia nouă neastîmpărată stăpînea voinţa, veleităţile celor două tabere şi cei interesaţi au utilizat-o, ca să grăbească sfîrşitul fatal şi să înlăture roadele bune ale oricărei iscusinţe politice a domnului.

Aşa se prezintă Ţara Romînească în 1711, pe cînd Moldova era unită în jurul unui domn si unei dorinţe.[1] Autorul scrie laconic: „Cum s'a purtat Dimitre Cantemir după venirea lui în Moldova pentru creştinătate, aceasta este cunoscut cabinetului imperial rusesc." [2]

De acest prilej se foloseşte autorul, ca să înegrească purtarea lui Brîncoveanu şi a stolnicului Const. Cantacuzino, care în continuu comunicau ţarului că Dimitre Cantemir ţine cu Turcii etc. Ţarul disconsiderînd insinuaţiile duşmănoase a îndemnat pe noul domn moldovean să se împace cu Brîncoveanu, ca împreună să lupte în contra Turcilor. Domnul muntenesc învitat de ţar să aibă aceiaşi atitudine trimite la Cantemir pe agentul său dela Chiev, pe Corbea, care declară că şi domnul său a făcut învoeli cu ţarul, căruia i-a promis ajutoare. Brîncoveanu doria să afle condiţiile, în care s'a înţeles Dimitrie Cantemir cu ţarul. Cantemir ştiind promisiunile făcute de Brîncoveanu de mult ţarului[3] i-a comunicat prin Corbea şi ordinul, cu care a venit dela Turci, ca să-l prinză şi să-l trimită legat la Constantinopol.[4] După aceasta Cantemir constată că regele Carol XII îşi adună în Moldova toţi Suedezii şi toţi Cazacii la Bender. Brîncoveanu comunicase adică lui Carol XII şi acesta apoi la Adrianopol marelui vizir că Dimitrie Cantemir hăinindu-se ar putea preda ţarului pe musafirul sultanului dimpreună cu toţi oamenii, ce-i avea.

Nu avem nici un mijloc de a controla această ştire, precum nici faptul că acelaşi domn muntean s'a scuzat faţă de Turci că nu poate aduna provizii pentru armata sultanului, nici lemne pentru construirea podului peste Dunăre, fiindcă domnul Moldovei umpluse Ţara Romînească cu ştirea că Turcii i-au cerut să trimită la Constantinopol, pe Brîncoveanu legat în lanţuri. Era o vreme, cînd oricine şi orice putea fi suspect. Cantemir trage concluzii din anumite coincidenţe, cum de bunăseamă fă-

---

1 Vezi detaliile în capitolul despre „domnia lui Dumitraşcu Vodă Cantemir".
2 Trad. Sion, pag. 13.
3 „Impăratul Germaniei" din trad. Sion este de bunăseamă eroare.
4 Pag. 14

ceau şi Turcii. Carol XII dela Varniţa supraveghea atitudinea domnului moldovean. Mazeppa ştia din vremea, cînd servea pe ţar, despre legăturile acestuia cu Brîncoveanu.

Marele vizir arată agentului constantinopolitan al lui Dumitraşco Vodă Cantemir ştirile primite dela Brîncoveanu şi regele Carol XII. Agentul abia avu timp să comunice aceasta domnului său, fiindcă nu peste mult a fost aruncat la închisoare. Intr'adevăr seraschierul de Bender, Filgi 1 Mohamed paşa primeşte ordin să prinză şi subt pază să trimită la vizir pe Cantemir Vodă, cînd acesta se va prezenta cu oastea sa la Bender, cum i se ordonase pentru ziua de 23 April.

Autorul scoate în relief că Brîncoveanu „înşelat de politica lui Constantin Cantacuzino" 2 a zădărnicit planul ţarului de a libera pe creştinii de subt Turci.

Cu dreptate s'a scris: „înainte şi după 1711, Constantin şi Mihai Cantacuzino, răpuseră... pe Brîncoveanu prin pîri de hainie" 3. Ne întrebăm însă: putem crede cuvînt de cuvînt acuzele cantemiriene în contra lui Const. Cantacuzino?

Relaţiile autorului nostru despre evenimentele din 1711, sînt confirmate şi de informaţii streine, unele sînt nouă, rari şi faţă de expunerea din *Istoria imperiului otoman* a aceluiaşi. Dimitrie Cantemir scrie lucruri ştiute, cînd arată că ţarul a grăbit în Moldova cu oşti pe generalul Cropotov, apoi pe Şeremetiev, căpetenia supremă a oştilor, care vor lupta în contra Turcilor. Era în joc siguranţa domnului moldovean. 4

Nu peste mult timp ajunse la Iaşi şi ţarul. Autorul scrie apăsat: „că a găsit împăratul pe Dimitrie Cantemir constant şi credincios, nu este nevoe de a spune aici pe larg, fiind lucru bine cunoscut Măriei sale imperiale". 5

Şi până aici autorul ne-a dat ştiri, pe care nu le găsim în *Istoria imperiului otoman*. 6 Scriind această din urmă operă autorul a inzistat în deosebi la împrejurările speciale ale investirii sale cu domnia moldovenească, a neglijat pîrile lui Brîncoveanu, a scos în evidenţă însă rolul lui Mazeppa, care a denunţat sultanului prietinia intimă dintre Brîncoveanu şi ţar, care a numit pe cel dintâiu cavaler al ordinului sf. Andrei, iar Brîncoveanu promisese ţarului contingent de 30.000 soldaţi şi provizii pe mai mulţi ani. In acelaşi *istorie turcească* adaogă că ţarul a stat trei zile în Iaşi, unde a vizitat mănăstirile şi aştepta proviziile dela Brîncoveanu, fiindcă oastea rusească venise cu alimente numai pentru 20 zile; mai spune însă că delegatul lui Brîncoveanu a ţinut pe ţar numai cu făgădueli.

---

1 Banul Mihai Cantacuzino (op. cit., pag. 299) scrie Filigi Mehmed paşa.

2 Pag. 15.

3 N. Iorga, Despre Cantacuzini, pagina CX LVI—CX LVII.

4 Pagina 15.

5 Ibidem

6 Trad. cit., pag. 784 şi urm.

Istoria Cantacuzineştilor are ştiri mai multe.[1] Agentul lui Brîncoveanu trimis înaintea ţarului la Iaşi era Castriotul, căruia Dimitrie pentru rolul, pe care i-l atribue, îi zice mai satisfăcut Iscariotul. Acesta arată ţarului, de ce Brîncoveanu şi Constantin Cantacuzino, nu-şi pot ţinea făgăduelile: sosise marele vizir — unde, ne întrebăm noi —, hanul era aproape; ceva mai departe Cantemir amplifică explicarea sa bănuitoare faţă de Brîncoveanu.[2] Acesta este învinuit că încă înainte de a trece marele vizir munţii Balcani, prin Castriotul şi prin boerul moldovean Lupu Costachi îi trimitea ştiri că Ruşii sînt numai 36.000 oameni, că n'au proviziuni, şi uşor pot fi biruiţi.

Pe de altă parte „vulpea vicleană", cum zice Cantemir lui Constantin Cantacuzino, anunţa pe ţar că Bosniaci şi Arnăuţi este vorba să ocupe toate drumurile şi trecătorile din Ţara-Romînească. Ruşii sînt rugaţi a trimite trupe să ia proviziile adunate, să trimită trupe, cu care să se împreune cele ale Munteniei. Castriotul şi Toma Cantacuzino au susţinut această propunere. Aşa explică Cantemir expediţia în contra Brăilei, pentru care i s'au dat lui Toma Cantacuzino 5000 soldaţi cu generalul Roene, care în a patra zi de asediu a ocupat Brăila. Din Del Chiaro ştim amănuntele, cum din tabăra dela Urlaţi, unde se retrăsese Brîncoveanu, ca să aştepte evenimentele, în taină noaptea Toma Cantacuzino a plecat spre tabăra ţarului.[3] Din alte izvoare ştim că Toma Cantacuzino era în Iaşi. la sosirea ţarului[4]. Toma se dovedise şi mai înainte prietin al lui Dimitre Cantemir, cum pe larg arată şi *Istoria ieroglifică*. Cronica munteană, care justifică atitudinea lui Brîncoveanu, afirmă că duşmani ai domnului muntean şi „vestitul telpiz, domnul ţărei Moldovei, Dumitraşco-Vodă Cantemir" au îndemnat pe Toma să fugă.

Autorul nostru scoate în deosebit relief şi „un minunat exemplu despre răsbunarea lui D zeu" asupra boerului moldovean Lupu „cu purtări analoage numelui său". Ţarul Rusiei îl însărcinase prin Cantemir Vodă ca să cumpere în Basarabia—trebueşte înţeleasă acea Basarabie veche, care în vremea lui Cantemir aproape corespundea cu serhatul turcesc din Moldova — pentru 5000 taleri alimente „pe numele sultanului", dar aveau fireşte să fie date Ruşilor. Lupu înţeles cu Brîncoveanu şi marele vizir, cărora le da ştiri despre toate mişcările de trupe, după învăţătura şi a lui Const. Cantacuzino a lăsat toate alimentele la mănăstirea Floreşti pretextînd că n'are mijloace de transport. I se spusese că faţă de Ruşii învingători e valabilă atare scuză, iar de înving Turcii, prin o aşa faptă le dovedeşte că a fost credincios.[5] Mai tîrziu Dimitrie Cantemir povesteşte că după bă-

---

1 Pag. 15-16
2 Pag. 17.
3 Ed. cit., pag. 158-9.
4 Hurmuzaki, Documente, VII, pag. 79. Cf. N. Iorga, Ist. lit. rom., I, pag. 325 şi nota 3.
5 Pag. 16-17.

tălia dela Valea Strîmbă marele vizir „a luat cu sine pe mai sus numitul Lupu şi mai întâiu l-a trimis la Varna, apoi la Adrianopol şi fără nici o judecată i-a tăiat capul ca unui mişel“. 1

Duşmănia transparentă a atitudinei lui Lupu Costachi în anul 1711 o confirmă şi cronicele. După pecetluirea dezastrului dela Valea Strîmbă marele vizir se gîndeşte la Lupu ca să-l pue caimacam. Ordinul vizirului găseşte pe Lupu, retranşat la Bursuci faţă de numeroasele haite tătăreşti, care jefuiau ţara. Din ordinul marelui vizir, Lupu dimpreună cu Macsut postelnicul etc. 40 zile a fost caimacam. Ion Mavrocordat, care voia să fie el caimacam, l-a chemat pe Lupu sosit în tabăra vizirului să vie în cortul său să se înţeleagă. Lupu a refuzat şi în vremea tuturor bănuelilor, cum afirmă N. Costin, duşmănia lui Ion Mavrocordat a scurtat căimăcămia lui Lupu Costachi. Pretexte erau atîtea la dispoziţie. In Septemvre 9 părăsiau legaţi în obezi curtea domnească din Iaşi trei boeri: Lupu Costachi vornicul, Antiohie Jora hatmanul şi Macsut postelnicul şi au fost opriţi în închisoarea din Varna cu obezi în picioare şi lanţuri la grumazi. Brîncoveanu a intervenit, de au fost scoşi la lumină „că acum li se înflase limbile în gurile lor, de lanţuri ce avea în grumaz, cît vrea hi mai zăbovit nescoşi, acolo a hi perit“. 2

Cronica racoviţeană dă alte motive. Lupu întrebat de vizir, pe cine recomandă domn, a pomenit numele lui Mihai Racoviţă. Nicolae Mavrocordat auzind s'a supărat şi cînd i se dădu domnia un Deli-aga fu trimis înainte cu ferman la Iaşi să-l ia pe Lupu şi să-l ducă la Varna să-l închidă. Antiohie Jora a vrut singur să însoţească pe văru-său, ca să-l apere şi a luat pe Macsut postelnicul, fiindcă ştia bine turceşte. In aceiaşi cronică se arată că tot Nicolae Vodă a scos din închisoare pe Lupu şi şi-a făcut „obraz“, că nu are nici un amestec la această nenorocire. 3

Neculce ne-a păstrat tocmai adevărul contrar.

Lupu ajuns caimacam dimpreună cu Macsut şi apoi şi cu văru-său, Antiohie Jora, împila greu populaţia. Unii l-au pîrît la vizir. Acesta trimise la Iaşi pentru căimăcămie pe Ion Mavrocordat, iar un capegibaşa a prins pe cei trei caimacami şi'n obeze i-a dus la Varna, unde au stat doi ani la închisoare. „Pentru fratele Lupului au tras şi ceilalţi pedeapsă; şi s'au plinit atunce un cuvînt prost, ce zice: cu iarba cea uscată arde şi cea 4 verde“.

Amestecul lui Nicolae Vodă Mavrocordat în această chestie rezultă şi din ce Neculce ne spune mai departe. In anul 1716 înainte de bătălia dela Peterwardein—acesta e Varadinul, de care vorbeşte Neculce—, dupăce Mihai Vodă Racoviţă luase domnia

1 Pag. 18.
2 N. Costin, l. c., pag. 111 şi urm.
3 Muste, l. c., pag. 49 50.
4 Neculce, l. c., pag. 340.

Moldovei, Nicolae Vodă ajuns domn în Ţara-Romînească a pîrît la marele vizir Cin Alipaşa pe Lupul pentru gîlceava avută cu acesta la părăsirea domniei moldoveneşti. Un capegibaşă trimis de vizir luă pe Lupul din Moldova lui Mihai Vodă şi'n obezi l-a pornit spre Dunăre. „Ajungînd pe vizirul pe drum, la Dunăre, nici l-au mai giudecat, numai ce l-au scos şi acolo în cîmp au pus de i-au tăiat capul; iară trupul lui au rămas neîngropat, de l-au mîncat păsările". [1]

Dimitre Cantemir scrie din auzite despre sfîrşitul acelui boer, care dimpreună cu Iordachi Ruset singur a făcut opoziţie şi ultimei domnii cantemireşti. Informaţia pribeagului domn nu era completă, cînd scria că încă în 1711 marele vizir a trimis pe Lupul la Varna, apoi la Adrianopol „şi fără nici o judecată i-a tăiat capul ca unui mişel" [2] Cazul lui Lupul era un fapt divers al „minunatei răzbunări a lui D-zeu". Autorul se interesează de fatalitatea divină, ce urmărea pe Brîncoveanu. Pentru Cantemir trimişii lui Brîncoveanu la ţar, la Iaşi, sînt spioni; are îndoeli chiar faţă de rolul lui Toma Cantacuzino. Tocmai de aceia am afirmat că această lucrare s'a scris după moartea lui Toma Cantacuzino în 1721.

In noua sa lucrare Dimitrie Cantemir ne dă în mod vag o ştire, care lipseşte din *istoria imperiului otoman.* Lui Castriotuli se atribue că „a vorbit mult despre pace şi a pomenit despre lucruri, care au trecut cu timpul". [3] Mai departe ni se spune: „pe lîngă acesta (Castriotul) a venit şi un călugăr, care cu chipul satanei, a aflat un mijloc diavolesc, ca să bage în cursă o armată creştinească şi fără mustrare de cuget să dea în mînile Turcilor pe acest uns al Domnului". Dar „toate planurile acestea erau invenţiuni de oameni îndrăciţi; ...toate s'au paralizat de către cel prea Inalt". [4]

Care este senzul celor de mai sus?

Un ziar al campaniei dela Prut, scris de un ofiţer al ţarului, [5] Voltaire [6], Radu Greceanu [7], Neculce [8] au însemnat că trimisul lui Brîncoveanu, acel Castriot comisul a venit din partea domnului său şi cu propuneri de pace. Turcii adică speriaţi de mulţimea duşmanilor şi mai ales fiindu-le frică de o coaliţie generală creştină au apelat la patriarhul Hrisant, foarte considerat de Brîncoveanu, pentruca prin domnescul său protector să pro-

---

1 Ibidem, pag. 351: vom vedea că Neculce ştie multe fapte duşmăneşti creştinilor făcute de Lupu vornicul.

2 Pag. 18.

3 Pag. 15.

4 Pag. 16.

5 Hurmuzaki, Documente, I, Supl.,I, pag. 411-2. Cf. forma mai bună în traducere germană ap. N. Iorga, Acte şi fragmente, I, pag. 313-4; Idem, Ist. lit. rom., I, pag. 324 şi nota 1.

6 Voltaire, Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le grand, II, 1765 pag. 28-9, 30.

7 N. Iorga, Ist. lit. rom., I, pag. 323-4, 325-6.

8 L. c., pag. 317, 328.

pue Ruşilor pace, oferindu-le hotar Dunărea drept compensaţie pentru jafurile Tătarilor. Despre cesiunea Dunării ca hotar politic a scris numai Neculce. Ziarul ofiţerului rus aminteşte de propunerea lui Castriotul[1] tocmai la 10/21 Iunie, cînd Ruşii ajunşi în situaţie critică „au hotărît după propunerile pomenitului Castriot să ofere Turcilor pace". Voltaire ştie că marele vizir nu autorizase pe Brîncoveanu să medieze pacea şi că Petru cel Mare bănuind că propunerile ascund o cursă, a cerut dela Brîncoveanu alimente „pe care Brîncoveanu nu putea sau nu voia să le dee". Neculce ştie că Brîncoveanu a oprit zahereaua, care o pornise spre Fălcii, cînd a auzit că Muscalii au dat lui Toma oaste, ca să bată Brăila şi „n'a vrut să se mai pogoare în gios".[2] Şi Radu Greceanu şi Neculce au scris că Toma Cantacuzino şi Dimitrie Cantemir au înegrit tot timpul pe Brîncoveanu la ţar şi au stăruit, ca ţarul să nu facă pace. In acea vreme de acuzări reciproce cronica munteană a scris despre Dumitraşcu Vodă şi Toma Cantacuzino: „mintea amîndoror la acest fel de lucruri blestemăţeşti şi necuvioase bine se potrivea". Ştim că Brîncoveanu a adoptat atitudinea neutralităţii şi la Urlaţi pe Cricov a aşteptat rezultatul luptelor ruso-turce, deşi „mulţi îl îndemna să meargă la Moscali" scrie cronica [3].

Dimitrie Cantemir vede negru în orice faptă a Cantacuzinilor. Toma Cantacuzino cu oştile generalului rus ocupă Brăila prin „vînzare" după un asediu de 4 zile. Numai în această lucrare arată numărul oştii ruseşti: 5000 [4]. Neculce are numai cuvinte de laudă pentru fapta lui Toma Cantacuzino: „Toma dupăce au ajuns la Brăila, *a treia zi* au şi luat cetatea Brăilei şi au început a strîngere zahara să o pornească la Fălcii; şi au început a veni la dînsul multă oaste, precum se apucase Toma cătră împăratul. Şi au scris cărţi înapoi la împăratul, de l-au făcut ştire; numai Lupu Vornicul au prins acele cărţi şi le-au trimis la vizirul, ca *un împiedecător de binele creştinilor*; şi Moscalii nu ştiau nimică că au luat Ren general cu Toma, Brăila" [5].

Cînd această Istorie a Cantacuzinilor ne povesteşte înaintarea generalului Ianuş cu 7000 Ruşi „ca să apuce loc de bătălie la Fălcii"—ca să oprească pe Turci a trece Prutul şi a ocupa Fălcii, cetim în Istoria imperiului otoman [6]—nu se aminteşte aici isprava contingentului moldovenesc de 500 oşteni, despre care aminteşte *istoria turcească*. Aşa de sugestiv descrie Neculce isprava moldovenească dela balta Pruteţului: „Turcii a doua zi, Duminică dimineaţă în luna lui Iulie în şapte zile, veniau, care cum puteau în puterea cailor; atunci au scos Muscalii

1 Neculce, îi zice Machedon Comisul.
2 Neculce, l. c. pag. 320.
3 Magazinu istoricu, V, Bucuresci 1847, pag. 173 şi urm.
4 Pag., 17.
5 Neculce l. c., pag. 320
6 Trad. cit., pag. 790

afară din obuz vr'o patru mii de Moscali mai gios pe lingă balta Prutețului ca trii-patru pistrele de săgeată și au eșit și Moldovenii împotriva celor patru mii de Moscali, alăture mai pe despre cimp și cu Dimitrașco Vodă și cu puțintei Donți și Căzaci, alăture cu Moscalii. Deci Turcii au și început întâiu cu Moldovenii a-și da palme și a se hărăți; ce până au început Turcii a se îngloti, stau oarece bine și bieții Moldoveni, măcar că era oaste de strinsură, neîngrijiți bine și fără de arme și neînvățați la războiu, că ei nu avusese oaste de demult"1.

In acestă lucrare n'avea autorul să stăruiască a descrie luptele celor trei zile dela Stănilești; n'are de ce descrie nici tratatele, nici pacea începută apoi în ziua a patra. Nu arată însă adevărul, cînd afirmă că după venirea țarului la Iași, Brîncoveanu s'a dus la Dunăre și a scris Turcilor, că este gata să lupte în contra dușmanilor, iar țarului „că așteaptă venirea sa spre a-i trimite proviziile".

In cronica sa Neculce arată, cum pîra Toma Cantacuzino pe Brîncoveanu la țarul sosit la Iași. I se spunea țarului, că Brîncoveanu pentru cele 300 pungi de bani trimiși nu va cumpăra alimente pentru Ruși, nici nu va veni cu oaste la Fălcii „să se lase împăratul de acea nădejde, nu sînt nici unele din acele, ce se adeverește că îmblă cu vicleșug, că nici oaste face, nici pîne cumpără, nici el va să vie înaintea oștii la Fălcii". In caz că Muscalii bat pe Turci, Brîncoveanu este hotărît să se închine Nemților cu toată țara. Toma adăoga, că stolnicul Const. Cantacuzino, Mihai spătarul și alți boeri de țară însă sînt bucuroși să se închine țarului. „Numai Brîncoveanul Vodă nu primește și face pedică tuturor. Și 18000 Sîrbi, ce sînt în capul țărei Muntenești vrea să vie". Dar Brîncoveanu nu-i lasă 2.

Mica lucrare a lui Dimitrie Cantemir rămîne totuși indispensabilă prin știrile sale unice. Neculce spune că Dumitrașcu Vodă Cantemir după venirea Rușilor în Moldova arăta nestrămutată încredere în victoria creștină, „ține pe Turci istoviți de tot de Moscali". Aceștia „ca cum ar lua oarecine cîrpa unei femei din cap, așa țineau ei că or lua și or bate puterea împărăției turcești" 3. Dimitrie Cantemir afirmă că Brîncoveanu după dezastrul ruso-moldovenesc dela Prut „a căpătat un nume foarte detestat". Domnului muntean i se atribue că ar fi scris la Veneția, la Viena, la alte curți creștine „că Rușii credeau că cu paharele și cu rachiul vor înfrînge neînvinsa putere a sultanului". Același ar fi afișat că orice prietinie a oricui față de Ruși, se va considera ca dușmănie față de țară și se va pedepsi cu pierderea vieții și averii. Dimitrie Cantemir scoate în evidență toată bucuria lui Const. Cantacuzino, care se felicita că Brîncoveanu a ajuns în nenorocosul impas. El scrie: „se lăuda la be-

1 L. c., pag. 321.
2 L. c., pag. 318.
3 Ibidem, pag. 320.

ţie că era tot aşa de bun consilier ca Aristotel", deoarece s'a împlinit, ce a prevăzut. De ce a dat însă acesta din urmă un mare dar vizirului şi de ce despre aceasta ştiau numai intimii prudentului stolnic?. Ca să-l piardă pe Brîncoveanu, ca să înlăture bănueli posibile pentru fuga pripită a lui Toma la Ruşi? Rolul lui Const. Cantacuzino în anul 1711 nu este îndeajuns lămurit prin informaţia, ce o avem. Depinde de tabăra politică, din care aceasta provine, ce culoare a atitudinei sale găsim cum Brîncoveanu zicea stolnicului. „Nenea" nu mai avea în 1711 tutela, nici intimitatea cordială a domnescului său nepot—aceasta e sigur.

Banul Mihai Cantacuzino evită să rezume în opera sa § 40 din scrierea cantemiriană, unde se dă drastica judecată despre Ruşi a lui Brîncoveanu şi se impută atitudinea lui Const. Cantacuzino 1. Acelaşi ban însă rezumează paragraful următor.

Cît de plastic ne povesteşte Del Chiaro ceasurile de nedumerire şi pînda înfrigurată pentru o bună hotărîre, prin care a trecut Brîncoveanu înainte de bătălia dela Valea Strîmbă 2.

Cum înţelege însă Cantemir „cuminţenia" lui Brîncoveanu, prudenţă, ce am avut-o şi noi după Algesiras după Agadir faţă de Balcanii, care se iluminau de pîrjol politic in fiecare primăvară?. Domnul moldovean, care cunoştea, cerea şi'n politică o conduită de drum drept, anunţă că viclenia lui Brîncoveanu a fost răpusă tot prin viclenie. Brîncoveanu, care a crezut că a putut înşela şi pe ţar şi pe sultan, a căzut fără nici o prevedere în cursa întinsă de sultan. Acesta, ca să adoarmă orice veghe politică a domnului muntean, a cerut muftiului fetva şi a publicat-o apoi prin ferman, că Brîncoveanu serveşte imperiul otoman întrecînd pe mulţi Turci, că-i lipseşte numai religia mohamedană, pentruca să fie Turc întreg. Acest sultan făgăduise că va stinge tot neamul Cantacuzineştilor şi al lui Brîncoveanu. Cantemir făcea adică deosebire între aceste două neamuri 3.

Considerîndu-se aşa de tare la Stambul Brîncoveanu începu a-şi brusca intimii şi neamul. A început să acuze pe stolnicul Constantin de neglijenţă în afacerile politice; îl făcea pe acesta şi ceilalţi Cantacuzini, „necredincioşi către D-zeu, către patrie, către el şi către sultan" 4.

I se atribue lui Brîncoveanu că profera ameninţări groaznice la adresa Cantacuzinilor, zicîndu-le: „Voi arăta întregii lumi, cine este Brîncoveanu şi neamul lui şi cine sînt Cantacuzineştii şi neamul lor. Voi face, ca în casele voastre şi în curţile voastre să curgă până la genunchiu sîngele Cantacuzineştilor. Voi voiţi să mă pierdeţi? Aţi trimis pe spătarul Toma la armata rusească. Pe unchiul meu, Şerban Vodă, pe fratele nostru, l-aţi adăpat cu venin de moarte. Pe Duca Vodă, domnul Moldovei şi apoi al

---

1 Banul Mihai Cantacuzino, Genealogia, ed. cit., pag, 301.
2 Ed. cit., pag. 158.
3 Cf. şi Istoria imperiului otoman, trad. cit., pag. 476 nota 50.
4 Pag. 19.

Țării-Romînești. I-ați trimis în Polonia, în robie"... Autorul știe și de un complot neizbutit al Cantacuzineștilor. Constantin Cantacuzino speriat atunci s'a înțeles cu fiii săi și fratele-său Mihai să piardă pe Brîncoveanu 1. Cine dăduse toate aceste informații lui Dimitrie Cantemir ?

Banul Mihai Cantacuzino a nimerit adevărul, cînd a scris că neînțelegerile s'au ivit între Cantacuzinești și Brîncoveanu din cauza grabei fără de tihnă și veleităților fără de sațiu ale nouilor generații, care aveau să împartă moștenirea lăsată de Postelnicești, dar adaogă: „Bogăția, slava și numele cel mare al Brîncoveanului și al Cantacuzinilor, acestea au fost prăpădenia lor". Intr'adevăr peirea lui Brîncoveanu a fost începutul tragediei, care s'a terminat cu distrugerea Postelniceștilor. După anul 1716 nimeni nu va mai domni din neamul acestora.

Dușmăniei cantacuzinești în contra lui Brîncoveanu i se adaogă veleitățile de domnie ale lui Mihai Racoviță, care prin frate-său Dumitrașcu hatmanul le era încuscrit. Din Neculce știm că Dumitrașcu Racoviță hatmanul, ginerele lui Mihai Cantacuzino, a fugit în țara ungurească—lucrarea lui Cantemir precizează că'n Brașov—din prima domnie moldovenească a lui Nicolae Mavrocordat. Am văzut că'n vremea, cînd mare vizir era Köprilioglu Numan pașa, Mihai Cantacuzino prin Dumitrașcu Racoviță trimitea la Constantinopol știrile despre hăinia, ce prepara în 1710 Brîncoveanu. Dumitrașcu Racoviță transmitea știrile apoi fratelui său, fostului Mihai Vodă, care era închis în cele Șapte turnuri. 2 Mihai Vodă le comunica marelui vizir crezînd că din închisoare ar putea fi direct trimis la domnia muntenească 3.

Dumitrașcu hatmanul— pretinde Cantemir—era și'n 1714 la Brașov, fiindcă Brîncoveanu îl condamnase la moarte, deoarece se grăbise și el să meargă la Iași, la țar. Dar hatmanul era boer moldovean, a cărui prezență în țară putea fi doar indezirabilă lui Brîncoveanu. Este adevărat că Dumitrașcu Racoviță a fost în 1711 la Iași. Alături de alte rude ruseteşti și Iordachi Ruset vornicul, el clevetia pe Cantemir Vodă la țar și susținea cu glas tare că nu e bine să fie domn numai dintr'un neam în Moldova—ne spune Neculce 4. Mihai Racoviță nu abzisese nici în 1714 să ajungă domn prin îngrămădirea de acuze în contra lui Brîncoveanu. Legăturile Șeităneștilor—așa scrie cronicarul muntean contimporan 5— cu Mihai Racoviță pentru prăbușirea lui Brîncoveanu erau cunoscute și se discutau în opinia publică de atunci. Del Chiaro a ascultat și a însemnat. Știe că era „oarecare secretă discordie" între Brîncoveanu și ceilalți Cantacuzinești, dar instrumentul vizirului Gin Ali pașa, care pentru siguranța planurilor sale poli-

1 Pag. 20.
2 Genealogia, ed. cit., pag. 309.
3 L. c., pag. 347—8
4 Ibidem, pag. 316.
5 Magazinu istoricu, V, pag. 176.

tice crezuse că spectacolul pedepsirii unui „hain" este necesar, a fost membru unei familii, al cărei nume secretarul florentin îl tace [1]. Prin Dumitraşcu Racoviţă a avut marele vizir hîrtia, care avînd sigilul unor nobili munteni de frunte conţinea acuzele în contra domniei brîncoveneşti.

Acelaşi Del Chiaro arată însă că în Muntenia de atunci nu era nici un control al scrisorilor, că orice ştire putea ajunge din Bucureşti la Stambul şi privind acuzele [2], ce se aduceau lui Brîncoveanu, constatăm că reprezintă secrete, care toate s'au putut discuta în opinia publică.

Hîrtia cu dovezile acuzatoare avea între sigiliile, despre care vorbeşte Del Chiaro, şi pe ale Cantacuzineştilor ? Este firesc ca stolnicul Const. Cantacuzino să cunoască secretele politice ale lui Brîncoveanu, cum spune Cantemir, şi a putut avea copii sau chiar originale despre învoelile politice ale domniei. Noi constatăm însă doar că şi altcineva putea să înşire acuzele [3].

In această lucrare Dimitrie Cantemir prezintă puţin schimbate aceleaşi acuze în contra lui Brîncoveanu, pe care le cetim în cartea lui Del Chiaro, întrucît nu fiece punct de acuză îl adoptă servil, fiindcă uneori contrage într'una cîte 2 acuze din cartea italiană [4]. Senzul general este acelaşi.

Cantemir adaogă că s'au trimis la Constantinopol şi cîteva copii de pe corespondenţa domnului muntean cu domnii creştini şi că sultanul informat despre toate acestea ar fi trimis în Ţara-Romînească un om de credinţă, ca să auză dela Cantacuzineşti, cît sînt de adevărate ştirile trimise din Ardeal. Cantacuzineştii ar fi declarat adevărate toate acuzele şi ar fi confirmat că Brîncoveanu este vinovat şi de altă necredinţă faţă de sultan, fapte, pe care ei nu le pot dovedi, cît timp cel acuzat este domn. Omul de credinţă reîntors la Constantinopol, sultanul a hotărît să prinză pe Brîncoveanu. Pare că acesta era sortit să împlinească o hotărîre a destinului [5].

Intrebuinţarea cărţii lui Del Chiaro în această parte este aşa de evidentă. Scriind *Istoria imperiului otoman* acelaşi autor amintea în special numai 2 sau am putea admite 3 din seria, pe care o cetim la Del Chiaro.

Dar Cantemir are şi mai departe [6] amănunte speciale. Amănuntul cu proectul de a însura pe beizadea Răducanu, fiul lui Brîncoveanu, cu fiica mazilului domn Antioh Cantemir se gă-

---

1 Ed. cit., pag. 163–4.

2 Pag. 20–21.

3 „Impăratul Germaniei" din punctul prim (pag. 21) de acuză, este eroare în loc de „împăratul Rusiei", cum a cetit banul Mihai Cantacuzino, op. cit., pag. 303.

4 Cf. Del Chiaro, ed. cit., pag. 165—6.

5 Din cele 10 puncte de acuze, arătate de Del Chiaro (op. cit., pag. 165—6 că au fost aduse în contra lui Brîncoveanu, lucrarea aceasta a lui Cantemir face opt, contragînd unele.

6 Pag. 22–3.

-şeşte şi la Del Chiaro [1]. Cantemir nu aminteşte cadoul de 4 mii ţechini şi o preţioasă blană de soboli, ce a însoţit scrisoarea către marele vizir, prin care Constantin Brîncoveanu cerea voe să-şi poată însura pe fiu-său cu nepoata hăinitului domn al Moldovei.

Se potriveşte cu Del Chiaro expunerea lui Cantemir şi cînd adaogă că marele vizir, ca să înşele vigilenţa lui Brîncoveanu, i-a scris acestuia că admite şi va da ordin, ca mireasa să fie condusă în Ţara-Romînească cu mare pompă de un capigi-başa şi un ceauş—Del Chiaro scrie numai despre pompă—şi se parafrazează aceiaşi expunere, cînd cetim că marele vizir spera astfel că domnul muntean îşi va aduce toate obiectele preţioase trimise în Ardeal şi că fiul domnesc va fi trimis cu mare suită la Constantinopol. Autorul adaogă că Brîncoveanu n'a înţeles cursa întinsă de marele vizir şi a trimis la Constantinopol pe fiica cea mai mare dimpreună cu bărbatu-său „cu mari bogăţii pentru împodobirea şi pompa fiicei şi a nurorei sale" [2]. Del Chiaro ne spune că Gin Ali paşa avea în Ardeal un zelos informator, care nu era muntean. Acest informator primea din Ţara-Romînească toate informaţiile pentru a-şi prepara „infama trădare" şi făcuse sigilii ale boerilor munteni, care să întărească hîrtia de acuzare. Din opera lui Dimitrie Cantemir ştim că informatorul era Dimitrie Racoviţă. Del Chiaro nu vrea să-i dea numele, dar adaogă că pentru bogăţiile sale, pentru abilitatea sa de oportunism politic, Brîncoveanu îşi avea în socotelile marelui vizir soartea din 1711 pecetluită, ca şi Cantacuzinii. Se aştepta numai prilejul [3].

La nuntă se spera că Brîncoveanu îşi va aduce avuţiile în ţară. S'a aşteptat numai sosirea fiicei lui Brîncoveanu la Constantinopol. De aceia a scris mai tîrziu banul Mihai Cantacuzino: „Bogăţia, slava şi numele cel mare al Brîncoveanului şi al Cantacuzinilor, acestea au fost prăpădenia lor" [4].

Din cronica munteană încă ştim că aga Manolache ginerele domnesc cu soţia sa Bălaşa a plecat să aducă pe aceia, care trebuia să fie noua noră a domnului [5].

Se potriveşte cu Del Chiaro şi atunci Cantemir, cînd povesteşte, cum doctorul Coral [6] aflînd dela secretarul marelui vizir soarta hotărîtă lui Brîncoveanu, a scris acestuia şi i-a făcut atent. Del Chiaro spune că doctorul a scris de două ori. Brîncoveanu, a arătat sfetnicilor săi scrisoarea; aceştia au fost de părere că în urma scrisorii primite dela marele vizir, domnul n'are

---

1 Ed. cit., pag. 161 şi urm.
2 Pag. 23.
3 Ed. cit., pag. 163. Despre rolul lui Racoviţă vezi şi cronica munteană în Magazinu istoricu, V, pag. 106.
4 Genealogia, ed. cit., pag. 309.
5 L. c., pag. 177.
6 Genealogia (ed. cit., pag. 301) îi zice Anton Corea, cum este şi la Del Chiaro (ed. cit., pag. 167).

motiv să se teamă de nimic, că probabil doctorul grec are nevoe de bani pentru Paştile apropiate şi de aceia a scris [1]. Del Chiaro scoate în evidenţă că aceasta a fost părerea şi a acelui sfetnic, care apoi a fost tăiat în faţa domnului său: este vorba de Văcărescu, care în ziua de Sîntă Măria (15 Aug. st. v. 1714), zi fatală Brîncovenilor, cel dintăiu a fost decapitat [2]. Secretarul domnesc ştie că îi erau duşmani lui Brîncoveanu capichihăile.

Dimitrie Cantemir evidenţiază deosebindu se de Del Chiaro rolul lui Const. Cantacuzino. Intr'un paragraf precedent scrisese că anume capigibaşa trimis să prinză pe Brîncoveanu avea ordin constantinopolitan, „să facă toate după sfatul, care-i vor da Cantacuzineştii" [3], iar acum Const. Cantacuzino ar fi fost acela, care a liniştit pe domn după scrisoarea doctorului Corea [4].

Del Chiaro descrie detaliat mazilirea lui Brîncoveanu [5]. Dimitrie este lapidar. La 23 Mart 1714 st. v. soseşte Mustafa capigibaşa la Bucureşti, seara şi trage la un han pretextînd că este în trecere spre Bender—Del Chiaro scrie Hotin—şi vestindu-l că-l vizitează a doua zi ca prietin, ce-i era de mult. Cantemir adaogă faţă de expunerea lui Del Chiaro că Mustafa s'a sfătuit cu Cantacuzineştii, ce să facă în ziua următoare, care era Joia mare, „fiindcă vizirul îi ordonase să nu facă nimic fără a se sfătui cu Cantacuzineştii" [6] Şi cronica munteană a păstrat ştirea că în noaptea spre Joi Şeităneştii au umblat pela agă să facă domn pe Ştefan, fiul lui Const. Cantacuzino stolnicul [7].

A doua zi vizita lui Mustafa aga aduse mazilirea lui Brîncoveanu pentru hăinie. Aga era însoţit de 12 ciohodari—Del Chiaro scrie: alquanti servidori—înarmaţi, care aveau ordin să omoare pe Brîncoveanu, dacă se opune. Pentru ca nu cumva să se producă vre-o rezistenţă, Turcii au răspîndit svonul că 12000 ostaşi sint gata să intre în ţară, dacă nu se execută ordinul sultanului [8].

Numai Cantemir a scris: „aceste fapte pentru inimile acelor ce nu aveau nici o cunoştinţă de lucruri, au fost ca un fulger. Numai Cantacuzineştii simţeau mare bucurie [9]". In acelaşi Joi mari a sosit imbrihorul Ahmed aga—Del Chiaro nu dă numele—pentru alegerea unui domn nou. Vineri, în 25 Mart a fost ales domn de boerii adunaţi în divan, Ştefan Cantacuzino, care se prefăcea că e greu să primească această binefacere dela sultan, cum pretinde Cantemir, care a scris: „Tatăl său Constantin se uita cu ochi de crocodil şi părea că se întristează şi deplînge ne-

---

1 Pag. 23—24.
2 Ed. cit., pag. 168 şi 181.
3 Pag. 23.
4 Pag. 24.
5 Ed. cit., pag. 171 şi urm.
6 Pag. 24.
7 L. c., pag. 177.
8 Pag. 25; Del Chiaro, pag. 174.
9 Pag. 25

fericirea lui Brîncoveanu; pe subt mînă însă surîdea pentru împlinirea dorinței sale". [1]

Scena dintre noul domn și Brîncoveanu este redată după Del Chiaro, dar cu altă tonalitate. La Del Chiaro cetim că Ștefan Vodă Cantacuzino s'a dus în apartamentul, unde subt pază era ținut și'n lanțuri mazilitul Brîncoveanu, și cu capul descoperit și stînd i-a arătat că cu sila i s'a dat domnia, la celace Brîncoveanu a replicat că tot mai bine este că nu a fost pus domn un strein [2]. Cantemir scrie despre durerea prefăcută a noului domn față de „această subită și neașteptată catastrofă, că mai înainte, pe cînd era supus unui asemenea domnitor, era foarte fericit, iar acum, în vestmintele de domnitor, foarte nefericit" [3].

Drumul lui Brîncoveanu la Constantinopol, cazul fiicei sale, care în ziua de Paști a fost scoasă de ieniceri din biserica patriarhală, jefuită de tot ce avea și închisă la ceauș-emini, iar bărbatu-său la bașbachicul, ni se povestește ca prescurtare a povestirii lui Del Chiaro. Brîncoveanu transportat la Constantinopol, fu închis în o carceră întunecoasă din cele Șapte turnuri. Nu se specifică anume ca în Del Chiaro că doamna, și nora au fost închise într'o cameră mai luminoasă. Tot ca'n Del Chiaro se arată că imbrihorul a vîndut la mezat o parte din averea lui Brîncoveanu, iar alta a fost transportată la Constantinopol dimpreună cu visternicul și cu Văcărescu, căruia Del Chiaro îi zice prim-ministru, iar Cantemir arată că era „consilier intim".

După 15 Aug. 1714 mulți au crezut că Ștefan Vodă Cantacuzino a intervenit și a accelerat exterminarea Brîncovenilor, scrie Del Chiaro [3]. Cantemir se erijează în acuzator fățiș. Dă ca fapt precis că Const. Cantacuzino și Ștefan Vodă n'au curmat la Constantinopol pîrile în contra lui Brîncoveanu, aduceau acuzații parte adevărate, parte false, pe care le cunoaștem din cele de mai înainte: că Brîncoveanu de mulți ani ținea corespondență cu puterile creștine, că aștepta doar prilejul nimerit, ca să se ridice în contra Turcilor. Oameni, care au însoțit pe Brîncoveanu și pe imbrihor spre Constantinopol, insinuau din îndemnul Cantacuzineștilor că domnul mazilit își trimisese averile în Germania, Rusia și alte țări streine, averi stoarse dela popor, care acum nu mai poate plăti nici haraciul. De acela cinci zile fu torturat Brîncoveanu dimpreună cu fiul cel mai mare, ca să spună, unde sînt averile.

După acela în ziua de 15 Aug. 1714 subt barda călăului au căzut capetele Brîncovenilor. A fost decapitat întâiu Văcărescu, apoi fiul cel mai mic, Matei. Au urmat Radu—Cantemir deschide același paranteză ca și Del Chiaro, că Radu avea să

1 Pag. 26.
2 Ed. cit., pag. 176.
3 Pag. 25.
4 Ed. cit., pag. 183.

fie ginerele lui Antioh Cantemir—Ștefan, Constantin, cel mai vîrstnic fiu și cel din urmă nefericitul, dar nobilul tată, Constantin Brîncoveanu. Știrile lui Cantemir apar ca rezumat mai detaliat al operei lui Del Chiaro. Și declarația mîndră, demnă a lui Brîncoveanu, cînd călăul s'a îndreptat să sfîrșească viața celui mai mic fiu brîncovenesc, este la Cantemir o traducere liberă a textului dat de Florentin 1. Nu ia însă și știrea că niște creștini au scos din mare, unde fuseseră aruncate, trupurile celor decapitați, și le-au înmormîntat în mănăstirea Chalchi. Capetele jertfelor nesațiului turcesc și intrigilor muntene, au fost purtate în vîrful unor prăjini prin Stambul, a scris Del Chiaro. Cantemir adaogă că un crainic striga: „Acesta este sfîrșitul trădătorilor".

Del Chiaro spune că dușmanii implacabili din Muntenia au urmărit și pe cei rămași după tragedia din 15 August. Doamna văduvă, cei patru gineri, micul nepot au promis Turcilor 50 mii *reali* ca să fie liberați, fiind gata a lua împrumut cu 30 la sută. Dușmanii Brîncovenilor au dat vizirului 40 mii reali și victimele au trebuit să plece în exil la Chiutaeh, unde au stat până după bătălia dela Peterwardein 2.

Cantemir s'a mulțumit să însemne că cei rămași au oferit pentru a fi liberați 250000 lei. Dar Ștefan Vodă a dat aceiași sumă și rudele indezirabile au stat în surghiun la „Chiutai" „trei ani".

Astfel răceală mai mult decît cea convențională epică distanțează opera lui Cantemir de a lui Del Chiaro, precum și stăruința de a evidenția vina Cantacuzineștilor. Tocmai de aceia banul Mihai Cantacuzino se consideră obligat, cînd rezumă opera cantemiriană, să apere după posibilitate memoria lui Const. Cantacuzino și a fiu-său Ștefan.

Cum apreciază banul Mihai evenimentele din anul 1714?

De pela 3 anul 1660 Turcii așteaptă prilej să transforme Țara-Romînească în pașalîc. Marii viziri impun tot mai grele condiții țării, scot cît mai mulți bani, schimbă domnii fără nici un motiv politic, caută să distrugă neamurile boerești, care ar putea opune rezistență planurilor turcești. Banul Mihai se leagă de două afirmații ale lui Cantemir, care a scris că sultanul a hotărît să stingă neamul lui Brîncoveanu și pe Cantacuzinești și că Alexandru Mavrocordat a tot pîrît pe Brîncoveanu și a umblat „să prăpădească pe aceste două neamuri, ca să încapă familia lui la domnia Țării-Romînești, care scop l-a și căpătat". Apoi aceste neamuri erau bogate și Turcii voiau să pue mîna pe aceste bogății.

Banul Mihai nu poate controla știrile cantemiriene despre vrăjmășia dintre cele două neamuri. De aceia a scris: „Brîn-

1 Pag. 28; Del Chiaro, ed. cit., pag. 181.
2 Del Chiaro, op. cit., pag, 182—3.
3 Genealogia, ed. cit., pag. 307 și urm.

coveanu, de i se prelungea viaţa în domnie, negreşit omora pe unchii lui, pe Costandin, şi pe frate-său, Mihai Cantacuzino, dar tot poate cineva vinui pe Constantin stolnicul; pentru că mai de hulit este fapta cea săvîrşită, decît celace se socoteşte că putea să se întîmple".

S'au apărat şi atunci Cantacuzineştii în contra acuzelor, care din toate părţile creştine se îndreptau asupra lor pentru peirea lui Brîncoveanu. Noul domn se îngrijeşte, ca să ajungă în Ardeal vestea că domnia i-a căzut ca o nenorocire 1. A doua zi după instalare ca domn declara prin scrisoare patriarhului Hrisant: „Numai unul D-zeu ştie, cît am plîns şi ni-a părut rău pentru scoaterea aceasta a Inălţimii Sale 2. Şi bătrînul stolnic crezu că trebue să vorbească. Patriarhul Dosoftei era informat de acesta că agenţi turci au aflat de galbenii bătuţi în Ardeal, că invidia a ridicat pe Turci în contra unui tributar egal „cu împăraţii şi craii". 3 Hrisant a cerut şi mai departe spovedanie politică dela Const. Cantacuzino şi Ştefan Vodă. Acesta din urmă repeta către Hrisant lipsa de nevinovăţie la 28 April în cuvintele următoare: „Aceasta cu adevărat iţi spunem că n'am avut în gînd nici odată, nici n'am cheltuit—cum ştie D-zeu—ca să-l scoatem sau să ne ridicăm noi". 4 Const. Cantacuzino însă se trădează ca autor al schimbării în domnie, cînd în vara anului se plînge de starea proastă, în care aduseseră ţara „vînătorii de comori zadarnice, care s'au dus de aici" 5. Ştefan Vodă acredita ştirea atît de neverosimilă că a intervenit la Turci în favoarea lui Brîncoveanu, pe care l-au perdut mărturisirile stoarse prin torturi. Lacrimile cantacuzineşti pentru peirea Brîncovenilor erau false, precum desele lor proteste de corectitudine dau imediat de bănuit 6. Cronicarul Radu Popescu, cînd subliniază amestecul Cantacuzineştilor în tragedia terminată pe malul Bosforului spune că are ştiri dela „unii care sînt vrednici de crezut". Ce nu se poate stabili precis, este rolul lui Nicolae Mavrocordat, care după 9 Ianuar avea tot interesul, ca acuzele murmurate în contra Cantacuzinilor să devină certitudine publică. Nu trebue uitat că Radu Popescu scrie subt controlul lui Nicolae Vodă.

Memoriile lui Radu Popescu înfierează complotul cantacuzinesc în contra lui Brîncoveanu şi are cuvinte aspre pentru Ştefan Vodă „om nestatornic în cuvinte şi în fapte, şi în jafuri fără cale şi fără dreptate" 7. Cronica munteană 8 ştie că fermanul turcesc adus

1 Hurmuzaki, Documente, IX, pag. 533—4; N. Iorga, Ist. lit. rom., I pag. 40 nota 9 şi pag. 179.
2 N. Iorga, l. c..
3 Biserica ortodoxă, XVI, pag. 297 şi urm.; N. Iorga Ist. lit. rom., I, pag. 180.
4 Legrand, Epistolaire grec, pag. 112 ap. N. Iorga, Ist. lit. rom., I, pag. 180.
5 Ibidem.
6 N. Iorga, Ibidem.
7 N. Iorga, Ist. lit. rom., I, pag. 179.
8 Magazinu istoricu, V, pag. 178.

de Mustafa aga n'avea numele noului domn, celace scoate în evidenţă şi banul Mihai. Rolul Racoviţeştilor se confirmă şi prin alte izvoare. După *Genealogia* banului Mihai, la Poartă Mihai Racoviţă declarase că el va fi domn şi între ciohodarii imbrihorului era în haine turceşti Manolache Chiurcibaşa Ipsilant, care avea să rămîe caimacam. Umbletele, din noaptea spre Joi ale Cantacuzineştilor îşi aveau motive puternice, cum apare verosimilă şi declaraţia lui Brîncoveanu că e mulţumit că n'a ajuns domn un strein. Este iarăşi foarte posibil că noul domn s'a putut teme de rutinata abilitate a lui Brîncoveanu, de spectrul unei reveniri a acestuia la domnie.

Din cartea lui Del Chiaro la Cantemir data de 23 Aprilie, st. v., cînd i-a venit lui Ştefan Vodă confirmarea domniei [1]. Averea lui Brîncoveanu era fatală, la cine era. Imbrihorul, care a dus ce-a putut la Constantinopol, a fost acuzat, că n'a dat tot şi a plătit cu viaţa [2]. Cantemir a scris că boeri munteni au acuzat pe Ştefan Vodă că n'a dat tot ce trebuia sultanului şi de aceia acesta a hotărît stingerea Cantacuzinilor. Del Chiaro spune că executorul voinţii turceşti n'a putut scoate toate datoriile rămase în ţară către Brîncoveanu [3]. Acelaşi ne arată că după decapitarea imbrihorului şi mazilirea lui Ştefan Vodă a fost hotărîtă şi că unele rude foarte apropiate ale domnului dimpreună cu alţi boeri de frunte din ţară lucrau pentru a aduce domnia lui Mihai Racoviţă. Dar vizirul pentru războiul cu Veneţienii socotea că este bun Nicolae Vodă din Moldova, fiul lui Alexandru Mavrocordat, iar Mihai Racoviţă va lua domnia Moldovei [4].

Cantacuzinii se mînau unul pe altul în primejdie. Opinia publică romînească şi cercurile din Stambul au discutat şi veleităţile de a ajunge domn ale lui Mihai Cantacuzino spătarul, care a căutat să se servească de rudele sale: Racoviţeştii—aşa ne spune o cronică internă bine informată a acelor vremi [5]. Banul Mihai Cantacuzino ştie despre o înţelegere a unor boeri munteni cu Nicolae Mavrocordat. Aceştia au scris la Poartă că Ştefan Vodă a tăinuit averi dela Brîncoveanu şi că este hain, fiindcă poartă corespondenţă cu imperialii.

Pe Cantemir îl interesează, cît de repede veni pedeapsa lui D-zeu pentru Cantacuzini. La 21 Ianuar 1716 vine capigibaşa cu fermanul de mazilire. Aşa este şi în cartea lui Del Chiaro. Altă cronică are 9 Ianuar st. v.; Dela acelaşi Del Chiaro la Cantemir ştirea că la 25 Ianuar au fost porniţi spre Constantinopol Ştefan Vodă, bătrînul Const. Cantacuzino, doamna Păuna cu fiii Răducanu şi Constantin. Locuinţa destinată întâiu la palatul Munteniei nu lăsa să se bănuiescă repedele sfîrşit. Pe Cantemir nu-l interesează rolul urît al acelor rude de aproape,

1 Pag. 29; Del Chiaro, pag. 183.
2 Del Chiaro pag. 186—7.
3 Ibidem, pag. 185—6.
4 Ibidem, pag. 187—8.
5 N. Iorga, Ist. lit. rom. I pag. 183 şi urm.

cărora Del Chiaro le atribue peirea tînărului domn şi a bătrînului său tată. De aceia nu spune dela cine a ajuns la marele vizir scrisoarea compromiţătoare, pe care guvernatorul imperial al Ardealului o trimisese lui Ştefan Vodă Cantacuzino. Sultanul a cetit scrisoarea în traducere şi a hotărît peirea vinovaţilor. Ştefan Vodă a fost închis la bostangi-başa şi sugrumat la 4 ore din noaptea de 7 Iulie 1 — exact este: noaptea de 6 spre 7 Iulie — 1716, apoi bătrînul Constantin Cantacuzino. Cadavrele au fost aruncate în mare, iar capetele lor umplute cu paie au fost trimise sîngerosului Ali paşa, care era la Andrianopol. Informaţia este din cartea lui Del Chiaro, ca şi aceia că după cîteva zile bine păzit a sosit la Andrianopol Mihai Cantacuzino spătarul şi Radu Dudescu, cumnat al lui Ştefan Vodă. Şi aceştia au fost îndată sugrumaţi.

Soarta Păunei şi a fiilor acesteia este povestită în parte după Del Chiaro, care a scris că după ce a stat cîtva timp ascunsă la Constantinopol, în taină a fost dusă de o corabie la Messina, apoi Neapol, despre care scrie şi Cantemir. Acesta o duce mai întăiu la Viena, apoi la Veneţia, nu invers, cum scrie Del Chiaro. Acesta nu ştia însă, ce scrie Cantemir, că dela Viena văduva lui Ştefan Vodă s'a dus la Petersburg, unde subt protecţia lui Petru cel Mare petrecea, cînd autorul îşi termina această lucrare, prin care a voit să aşeze pe Brîncoveanu şi Cantacuzini în cadrele istorice, înlăuntrul cărora le vedea, înţelegea el activitatea politică.

Expunerea lui Dimitrie pe lîngă destăinuirile noui politice, care le face, interesează şi prin acea vrăjmăşie, ce o arată faţă de duşmanii Cantemireştilor. Cronicele moldoveneşti sînt pline de protestări în contra atitudinii, urmate de Cantacuzineşti şi Brîncoveanu faţă de Moldova. Cantemireştii de atîtea ori au trebuit să suporte orgoliul lui Brîncoveanu, să simtă marea putere şi trecere politică a acestuia. Dacă nu se pot primi aprecierile politice ale lui Dimitrie Cantemir, pasiunea duşmănoasă a expunerii sale interesează, arătînd distanţa, ce despărţea opinia publică din cele două ţări romîne.

Şi cronicele muntene sînt pline de jeluiri şi blesteme în contra Turcilor. Cronicarul muntean oficial vede plata lui D-zeu în înfrîngerile pricinuite Turcilor de Liga sfîntă. Constantin Brîncoveanu auzind de căderea Belgradului în mînile creştinilor „au dat slavă lui D-zeu şi Maicei Sf-ţiei Sale“ Dar toată lumea aştepta, ca creştinii să desăvîrşească zdrobirea Turcilor şi numai atunci să se iasă din neutralitate, fiindcă ţara nu avea armată puternică, ca s'o apere de jaf şi robie din partea păgînilor. Brîncoveanu scria în 1689 lui Const. Bălăceanu „că încă nu este vremea aceia, ce gîndeşte că Turcul şi Tătarul sînt în puterea

---

1 Cf. Prefaţa d-lui N. Iorga la *Operele lui Const. Cantacuzino*, pag. XXIX şi Genealogia, ed cit., pag. 514 nota de acelaşi.

2 C. Giurescu – N. Dobrescu, Documente şi regeste etc., pag. XLV, şi urm.

lor" 1. Prin prudenţa sa Brîncoveanu a putut să se strecoare printre cele mai grele împrejurări, n'a putut însă să zădărnicească toată vigilenţa Turcilor: de aceia a căzut 2. Iscusitul domn nu putea lua destule măsuri, cînd şi între intimii săi avea atîta duşmănie. Intimitatea legăturilor sale cu creştinii, năzuinţa de a fi desăvîrşit informat a aceluia, care a pus să-i se traducă în greceşte Prognosticul Muscalilor de Acstelmeier apărut la Augsburg in 1698 3 impune. Dimitrie Cantemir n'avea la dispoziţie corespondenţa brîncovenească, fiindcă avînd-o ar fi putut scrie pentru Ruşi mai neplăcute fapte ale prudentului domn muntean. Din Iunie 1695 acesta luase măsuri să poată găsi adăpost asigurat în provinciile habsburgice 4. In ajunul războiului ruso-turc din 1711 Brîncoveanu s'a îngrijit, ca această asigurare imperială să i se reconfirme şi o obţine la 12 Mart, întocmai ca şi stolnicul Const. Cantacuzino. Azil prietinesc i s'a asigurat şi la Moscova.

Atitudinea domnului inspira pe cronicarii săi, care n'au admis deci alergarea grabnică în tabăra creştinilor, iar Radu Popescu scriind în vreme mavrocordătească nu se va putea ridica la înălţimea avîntului politic al cronicarilor moldoveni, care chiar de scriu mai tîrziu ca Neculce, se fac ecoul opiniei publice generale, cînd arată că neutraliştii moldoveni în 1711 au fost aşa de puţini: Iordachi Ruset, Lupu Costachi şi Dumitraşcu Racoviţă hatmanul mînaţi de meschine socoteli personale.

Numele mare, ce-l avusese la puterile creştine Brîncoveanu, cu toate şovăirile sale, aureola martirajului său n'a găsit în judecata lui Dimitrie Cantemir justa apreciere. Tergiversarea domnului muntean, amabilităţile acestuia faţă de creştini, graba de a înoda totdeauna tratative ca falşităţi apar domnului moldovean, care a pornit făţiş pe drumurile sale politice. Fineţa diplomaţiei brîncoveneşti se ia drept duplicitate, situaţii imutabile ca fapte voite.

Ne mai întrebăm: de ce acelaşi autor princiar nu stărueşte cituşi de puţin asupra rolului Mavrocordaţilor?

Mîndria lui Brîncoveanu jicnise de atîtea ori nu numai interesele, ci şi demnitatea Cantemireştilor şi într'o vreme, cînd atîta lume avea interes să pescuiască în apă turbure, Dimitrie afla de umbletele domnului muntean. In 1698 Brîncoveanu, care era gata să încheie un acord politic cu regele polon August II, repudia o alianţă şi cu Antioh Vodă Cantemir din Moldova şi în afară de devotamentul pentru Turci al celui din urmă invoca şi „condiţia şi originea", care făceau pe domnul moldovean ne-

1 Magazinu ist., V, pag. 106; Giurescu etc., op. cit., pag. XLIX.
2 Pentru căderea lui Brîncoveanu vezi Hurmuzaki, Documente, IX, pag. 533-4, N. Iorga, An. Acad. Rom., XXI, pag. 29-31; Idem Ist. lit. rom., I, pag. 40 şi nota 9.
3 N. Iorga, Ist. lit rom., I, pag. 41.
4 C. Giurescu etc., op. cit., pag. XXXIII,

demn de o asemenea alianţă [1]. Constantin Cantacuzino zicea „barbarul" lui Constantin Cantemir [2].

Privită subt acest unghiu, mica lucrare a lui Dimitrie Cantemir este izvor istoric de primul rang, pentru a înţelege vremea, de ce apar inevitabile la noi domniile fanariote.

Mai există şi o altă explicaţie.

Nu se constată că Dimitrie Cantemir ar fi considerat vreodată sfîrşit rolul politic al familiei sale pentru principatele romîne, ci numai întrerupt prin fatalitatea anului 1711. Părţi din *Hronic*, despre care nu încape îndoială că au fost scrise după pacea dela Pojarevaţ (1718) sînt mărturii că din surghiunul său autorul credea în renaşterea politică a ţărilor romîne şi n'avem nici un drept a conchide că familiei sale, poate chiar sieşi să nu fi întrezărit, dorit nici un rol în acest sens [3].

Ne întrebăm oare: nu s'ar mai fi rostogolit spre Turci colosul dela Nord, dacă Maria, fiica lui Cantemir, ar fi ajuns ţarină, din prietina favorită a ţarului şi dacă îi năştea un băiat, din care s'ar fi făcut un principe moştenitor, cum se discuta la Curtea rusească în Iunie 1722? [4].

E atît de firesc să admitem că odată, cînd s'ar produce după 1711, după 1718 izbăvirea politică a neamului moldovenesc, a norodului romînesc, după Dimitrie Cantemir, neamul său avea să

---

1 N. Iorga, Doc. priv. la Constantin Brîncoveanu, pag. 23.

2 Idem, Operele lui Const. Cantacuzino, pag. 59.

3 Nu se poate susţine că d. ex. *Istoria imperiului otoman* ar fi o carte, care i s'a comandat lui D. Cantemir, cum este cazul cu „*Sistemul religiei mohamedane*" sau cu *Descriptio Moldoviae*. *Hronicul* este proba cea mai elocventă pentru interesul intens al autorului faţă de trecutul romînesc, care trebueşte restaurată în gloria sa. Dragostea de a şti orice, de a cerceta trecutul romînesc leagă ca un fir roşu toate operele lui Dimitrie Cantemir. Vezi însă P. P. Panaitescu în Daco-Romania, IV, 1929 (extras) pag. 1251, unde se afirmă: „Toate scrierile lui Cantemir în Rusia au fost cerute şi au fost necesare, nici una nu e rezultatul unor speculaţii de învăţat, care scrie numai pentru plăcerea ştiinţei". Dacă în 1722 se traduce cartea Ragusanului Mauro Orbini, explicarea o găsim în curentul panslav dela curtea ţarului şi e în legătură cu prezenţa la aceiaşi curte a cunoscutului Sava Ragusanul. Acesta fusese precedat de Krizănič primul propagandist al panslavismului. Tonalitatea *Hronicului* nu admite să adoptăm părerea (P. P. Panaitescu op. cit., l. c., nota 1 după Pypin) că deoarece Petru cel Mare a favorizat cercetări, studii istorice şi geografice relative la Peninsula Balcanică „scrierile lui Cantemir despre Romîni şi despre imperiul otoman izvorau din aceiaşi ordine de preocupări".

4 Maria a născut însă în Astrahan un copil mort. Cf. Şt. Ciobanu, op. cit., pag. 56-7; P. P. Panaitescu, op. cit., pag. 1247. Prin nimic nu se dovedeşte, ce susţine autorul din urmă că „Dimitrie Cantemir a voit şi a patronat din ambiţie dragostea fiicei lui cu ţarul sperînd că prin naşterea unui fiu, care urma să fie proclamat moştenitor al tronului influenţa lui ar deveni cea mai înaltă în Rusia". Campredon scrie la 8 Iunie 1722 numai temerile ţarinei Ecaterina că ţarul ar putea-o lăsa pentru metresa favorită, dacă aceasta, despre care se spunea că este gravidă de cîteva luni, ar naşte un fiu, că Dimitrie Cantemir i-ar putea solicita aceasta ţarului, pe lîngă care se bucura de mare favoare.

ntre cu oştile pravoslavnice triumfătoare, în principate, nu Cantacuzineştii. Operele ştiinţifice ale domnului refugiat în Rusia, erau şi propagandă politică pentru neamul său, dar şi propagandă pentru războiul, care ar trebui să unească pe toţi creştinii, în primul rînd însă pe ortodoxii Ruşi să-i urnească în contra păgînilor, care cutropiseră politiceşte principatele şi ameninţau acum în fiinţa sa civilizaţia romînească. In scrierea despre Cantacuzineşti şi Brîncoveanu autorul a scos în evidenţă putreziciunea morală, năravurile politice importate din Stambul în principate. In *Descriptio Moldaviae* nu trecuse cu vederea peste defectele boerimii moldoveneşti a vremii sale.

Despre originea şi trecutul acestei boerimi moldoveneşti înainte de a scrie „pridoslovia" la Hronic, care se constată indiscutabil că a putut fi redactată în cursul anului 1717, Dimitrie Cantemir scrisese „cartea ghenealoghiii neamurilor boerimii moldoveneşti" latineşte 1. Numai această citaţie, pe care ne o oferă însuşi autorul, ne-a păstrat ştirea despre cartea de genealogii. Oarecare genealogii a unor case boereşti se găsesc anunţate doar în *Descriptio Moldaviae* 2.

„Pridoslovia" *Hronicului* ne dă putinţa să presupunem, ce era în cartea de genealogii moldoveneşti. In „pridoslovie" se afirmă că Dacia evghenisită cu sîngele roman a primit şi a adoptat „multe a blagorodiei greceşti flori, ca pe Cantacuzini, Paleologi, Sevastoşi, Grilli. Asani, Hrisoverghi, Petralifi, Hrisoscolei, Russeti, Evpraioţi, că aristocraţia romînească s'a încuscrit cu Leşii Potoţchieşti, cu Lituanii Razivilli, că Gheorghe Ştefan Vodă, la care autorul aminteşte porecla „Burduja" 3, ar fi rudă cu Batoreştii din Ardeal, că Ureche̦ştii se coboară din Corvin. iar Cantemireştii din Mîrzii crîmeşti, că una din doamnele lui Vasile Vodă a fost cercheză, că Brîncovenii vin dela Bulgari, iar Băsărăbeştii din Basarabia, căreia în vremea autorului i se zicea Bugiac. Autorul ar fi putut să inziste asupra înrudirilor dintre Muşatini şi Iageiloni. Nu ştia de doamna lui Laţcu Vodă, care a fost o Lituană, nici de a lui Petru I Muşatin, care a fost o rudă a dinastiei polone, precum nici de Maria-Ringalla, ştia însă de doamna lui Iliaş Vodă şi din cronica lui Ureche 4 îşi aducea aminte că doamna acestui Iliaş Vodă era soră cu Sofia, regina polonă. Tot în cronica lui Ureche a putut ceti despre Ioan, ginerele moscovit al lui Ştefan cel Mare. A putut fi în acea lucrare şi încuscririle lui Vasile Lupu cu Razivillii şi Timuş Chmelninski". Mai era acolo despre a „Bogdanilor, Moghileştilor, Constantinilor

1 Hronic, ed. Tocilescu, pag. 26 şi 48

2 Trad. Pascu pag. 140 şi urm. Să se observe deosebirile de aici între diversele traduceri, până la cea comentată de Boldur Lațiescu. O comparaţie între copia dela Academie şi traducerea germană se impune şi nu s'a făcut.

3 Descrierea Moldovei, trad. cit., pag. 65 şi Hronic, ed, cit., pag. 26, etc.

4 Ed. Giurescu, pag. 30.

şi a altor domni, cu a palatinilor şi a voevozilor şi a caştelanilor ieşeştì, după leage a sîngelui amestecare“. 1

De aceia în afară de întinderea lecturilor cronicăreşti, pe care le-ar dovedi, opul cantemirian pierdut nu lasă regretabile păreri de rău, cum ar fi fost cazul, dacă autorul şi-ar fi scos concluziile din urice sau alte vechi ispisoace. „Dacă am avea-o, am zîmbi de sigur adesea la expunerea originilor“ 2.

Scopul, pe care-l urmărea, era acelaşi cu intenţiile nutrite de autor în legătură cu *Hronicul* şi *Descriptio Moldaviae*. Dimitrie Cantemir voia să arăte lumii ruseşti şi celeilalte Europe creştine că neamul romînesc, că Moldovenii sînt un popor foarte vechiu, cu un trecut bogat în glorie, că neamurile boereşti din Moldova sînt înrudite cu familii mari europene, cu case împărăteşti şi princiare. Era aceasta o propagandă, care poate fi pusă alăturea aceleia a humaniştilor din sec. XV. Aceştia voiseră să deştepte şi să întreţie viu interesul european şi să-l convergeze întru mîntuirea Bizanţului politic şi cultural. Dimitrie Cantemir a arătat şi dovedit lumii creştine că poporul romînesc, că Moldovenii merită să fie ajutaţi ca să se refacă şi să se păstreze politiceşte, fiindcă astfel se izbăvia şi un colţ de civilizaţie. Principele moldovean ajuns în mediul rusesc putea constata că între cultura, între trecutul marelui imperiu rus şi între rolul jucat politiceşte de Romîni şi între civilizaţia romînească nu este o mare deosebire. Pe cine şi-l găsea sieşi egal Dimitrie Cantemir între hotarele aşa de întinse ale imperiului apucat cu sgomot pe drumul occidentalizării?

Cantemir a făcut şi altă propagandă politică. Evenimentele din anii 1714—1718 l-au oferit prilej ispititor.

Subt inspiraţia sîngerosului mare vizir Gin Ali paşa partidul războinic din Turcia într'o vreme, cînd Europa era încurcată încă prin complicaţiile din al doilea războiu nordic, încearcă revanşa pentru eşecul militar iscălit la Carlovit (1699). Turcii la sfîrşitul anului 1714 au declarat războiu Veneţiei, ale cărei finanţe le ştiau sleite şi nerefăcute după lungul războiu. Acelaşi mai ştiau că Veneţienii nu se bucură de prea multe simpatii în Morea 3. Într'adevăr cetăţile moreotice recad repede în mînile Turcilor. Veneţienii apelează la papa, la Austriaci. Aceştia după propaganda şi îndemnurile prinţului Eugen de Savoia la 13 April 1716 încheie alianţă ofensivă şi defensivă cu republica lagunelor. Ne aducem aminte că din Mart marele vizir lua măsuri înspre nord spre a opri ruina

1 Hronic, ed. cit., pag. 25 6

2 N. Iorga, Ist. lit. rom., I, pag, 412

3. Pentru politica generală europeană vezi Max Imich, Geschichte des Staatensystems von 1660 bis 1789 (colecţia Below Meinecke, Secţia II), pag. 240 şi urm.; pentru Turci şi pentru Principatele Romîne vezi cea mai bună şi complectă expunere la N. Iorga, Gesch. des osm. Reiches, IV, pag. 337 şi urm. — Pentru Austriaci şi Oltenia cf., C. Giurescu, Documente privitoare la Oltenia subt Austriaci, Bucureşti.

turcească în această parte. La 21 a acestei luni 1 din 1716 ajungea în Bucureşti capigibaşa cu fermanul de mazilire pentru Ştefan Vodă Cantacuzino. Dar strangularea ultimului Cantacuzin, care a avut tronul muntean, omorirea tot atunci a bătrînului stolnic Const. Cantacuzino, n'a împiedecat dezastrul turcesc.

La 5 Aug. ambiţiile marelui vizir s'au terminat cu marele dezastru şi moartea pe cîmpul de luptă dela Peterwardein. La 21 Aug. dupăce asediaseră 45 zile Corfu, Turcii au trebuit să plece; în Oct. următor cade Timişoara în puterea imperialilor. In August 1717 trupele imperiale cuceresc Belgradul. In Panciova, Mehedia, Palanca nouă, Adacale se introduc garnizoane habsburgice, trimese de Francezul ajuns comandant al Timişoarei, de contele Mercy.

Boeri munteni înţeleşi cu imperialii avînd ajutoarele acestora pătrund şi ocupă Sinaia. Se trag clopotele, cînd alte trupe ajung la mănăstirea Tismana. Şi Cerneţii ajung în stăpînirea boerilor, care ţineau cu creştinii. Nu s'a putut ocupa valea Trotuşului. Nicolae Vodă Mavrocordat poate omorî boeri bănuiţi de complicitate cu creştinii, îi poate deporta—în drumul de internare spre Turcia este omorit iubitorul de învăţătură mitropolitul Antim—dar nu poate apăra suzeranitatea turcească.

Trupe imperiale călăuzite de Drăgoiu şi Isac pătrund prin pasul Turnului Roşu în Noemvre în Ţara Romînească, aşteptate de mulţi boeri, surprind pe Nicolae Vodă în Bucureşti şi subt pază îl trimit cu întreagă familia la Sibiu. Habsburgii aveau de gînd să aşeze domn pe George Cantacuzino, cumnatul lui Dimitrie Cantemir. Turcii fac sforţări să menţină, cît pot din ţară. Ion Mavrocordat introdus de trupe turceşti în Bucureşti, încheie la 24 Febr. 1717 cu generalul împărătesc Stainville un tratat, prin care renunţă la Oltenia. Aceasta de fapt fu evacuată şi lăsată imperialilor. Imperialii au păstrat şi Cîmpulungul. Turcii nu recunosc tratatul, recuceresc Tismana, dar în Rîmnicul Vîlcii au rămas imperialii. Aceştia vor mai pătrunde până la Bucureşti, la Turnu etc. Habsburgii ezitau la început să recunoască forma veche a principatului; de aceia n'au găsit graba tuturor boerilor de a-i primi ca mîntuitori. Altfel dintr'o diversiune strategică s'ar fi ajuns poate la un principat romînesc subt suzeranitatea habsburgică, însă pe Habsburgi îi interesa atunci mai mult drumul spre Salonic, decît calea spre Marea Neagră, unde găseau principate cu tradiţie de stat şi competiţiuni ruseşti.

Trupe ardeleneşti însoţite de boeri nemulţumiţi cu domnia lui Mihai Vodă Racoviţă au pătruns şi'n Moldova „pre subt munte la Caşin şi la cetate la Neamţ şi la Cîmpulung şi cuprinsese ţară până la Siret". Moldovenii sătui de *hîrtiile* scoase de Mihai Voda şi mazilii de dăjdiile grele, ţineau cu „cătanele". „Cătanele" amestecaţi cu Moldovenii prădau tîrgurile ajungînd până la Bir-

1 Del Chiaro, ed. cit., pag. 189.

lad şi Fălcii. Un căpitan din Neamţul ocupat avînd trei sute cătane cu Nemţi, cu Moldoveni cu tot, la 1 Ianuar 1717 pornind din Neamţ după o săptămînă era să prinză pe domnul moldovean, dacă Tătarii chemaţi de domn n'ar fi sosit la vreme şi n'ar fi liberat pe domnul închis în Cetăţuie. Cătanele abia au putut să se retragă până la Hlincea, unde au fost înconjuraţi, zdrobiţi sau luaţi prizonieri dimpreună cu căpitanul Ferenţ Ernau, care fu decapitat şi dimpreună cu ceilalţi duşmani morţi aruncat într'o groapă comună făcută la poalele dealului Galata, deasupra căreia Vodă puse să se facă un cerdac din zid sănătos şi puse şi o cruce, a cărei inscripţie povestea trecătorilor păţania îndrăzneţului căpitan: de aceia s'a zis cerdacul şi crucea lui Ferenţ 1. Ceambururile tătăreşti au prădat ţinutul Neamţului până la Hangu şi Ceahlău; cătanele lăsară Cetatea Neamţului plină de provizii şi s'au retras la garnizoana dela Caşin. Mihai Vodă cu Tătarii şi slujitori s'a repezit la Caşin şi la Mira, de unde au scos pe imperiali, gonindu-i în Ardeal 2.

Din porunca sultanului mai apoi dimpreună cu Tătarii şi emigranţi unguri ai răscoalei lui Francisc Rakoczi II, a intrat pela Coşna în Ardeal până la Rodna şi Bistriţa, care a fost în zadar asediată. Tătarii au prădat în Maramureş. Numai vestea despre marea înfrîngere a Turcilor la Belgrad i-a scos repede din Ardeal 3. Stîlpul dela Vama este şi azi mărturie a acestei plimbări răzbunătoare în Ardeal 4.

Dacă ar fi învins trupele imperiale, era vorba să facă domn pe Vasile Ceaurul, care a sprijinit şi a sfătuit expediţiile moldoveneşti ale acelora. De aceia la 30 Decemvre 1718, deci dupăce se lichidase războiul austriaco-turc prin pacea dela Pojarevaţ (21 Iulie st. n. 1718) 5. care lăsase Oltenia munteană în stăpînirea Habsburgilor, confiscă Mihai Vodă trei moşii ale lui Vasile Ceaurul şi dintre acestea Spinoasa de'a ţinutul Hîrlăului o face danie lui Const. Costachi. Acesta adusese la timp pe Tatarii 6, care au scăpat pe domn de cătanele căpitanului Ferenţ.

Cronica racoviţeană ne spune că Mihai Vodă şi-a răzbunat groaznic în contra tuturor, care ţinuseră cu Nemţii. In ziua, cînd a fost tăiat căpitanul Ferenţ, a fost spînzurat de furca scrînciobului, ce era înaintea curţii domneşti „îmbrăcat, încălţat, cum l-au fost găsit", Cuza, bănuit de complicitate cu Nemţii.

1 Neculce l. c., pag. 352 şi urm.; vezi şi expunerea mai detaliată din cronica racoviţeană, l. c., pag. 58 şi urm., cu date multe şi deosebiri de expunere Cf. şi traducerea lui Amiras l. c., şi cronica lui Chiparissa ap. Erbiceanu, Cronicarii greci, pag. 65 şi urm.

2 Neculce, l. c., pag. 354, 356

3 Ibidem, pag. 356.

4 Teodor V. Stefanelli, Stîlpul lui Mihaiu Racoviţă Vv. în Bucovina (An. Acad. Rom., Serie, II, Tom. XXXVI, 1914)

5 Pentru politica turcească vezi N. Iorga, Gesch. des osm. Reiches IV, l. c..

6 Cronica racoviţeană, ne spune că velvistierul Const. Costachi a avut tovarăş în misiunea sa la Tătari pe Dimitrie Macri velstolnic (l. c., pag. 60).

Toate aceste evenimente interesau pe domnul moldovean plecat din ţară cu Ruşii în anul 1711. Nici după pacea dela Pojarevaţ nu şi-a pierdut Dimitrie Cantemir speranţa în ziua reîntoarcerii sale triumfătoare ca domn, în posibilitatea renaşterii politice a poporului său. Afirmaţii respicate din *Hronic*, stau dovadă pentru aceasta[1].

Nu i-a putut conveni domnului pribeag neutralitatea rusească faţă de războiul din 1716—1718. De aceia a făcut tot ce a putut. Ţarul era în călătoria sa europeană. Din Solomino îi scrie Cantemir la 17 Ianuar 1717, că ar dori să ajungă lîngă ţar, mai ales fiindcă are „ceva de propus... ce se impune de vremurile de astăzi[2]". La data de mai sus nu se înapoiase din Ardeal omul trimis anume de Cantemir la 19 Sept. 1716. Tocmai la 3 Februar următor se înapoia şi informaţiile primite, Cantemir grăbit, înainte de 8 ale aceleaşi luni le-a înaintat principelui Mencicov cu rugămintea să le transmită ţarului[3]. Făcînd aluzie la speranţele pravoslavnicilor în ţar, îl îndemna Cantemir la 8 Febr. 1717 să facă aşa ca „să ştie că turma lui Hristos are un păstor şi ocrotitor dumnezeesc" [4].

Raportul lui Cantemir despre cele auzite de el dela slujbaşul său înapoiat din Transilvania conţine date interesante, care erau oferite oficialităţii ruseşti, pentru a o îndupleca la o intervenţie războinică într'o vreme, cînd Habsburgii repurtau succese şi puteau provoca bănueli şi apetituri imperiului rusesc.

Căci iată, ce aflase şi ce raporta Dimitrie Cantemir:

Boerii munteni, care au contribuit, ca Nicolae Mavrocordat să fie prins, în baza diplomei date de Leopold I şi înoită de Carol VI, au trecut cu familiile în Transilvania aşteptînd, ca imperialii să introducă domn pe George Cantacuzino. Aşteptînd aceasta au întîlnit însă numai reproşuri. Li se spunea că armata imperială poate cuceri Muntenia şi fără concursul boerilor. Aceleaşi autorităţi militare imperiale violînd au desculat la Braşov lăzile, în care boerii refugiaţi şi alţii îşi ţineau giuvaericalele şi alte lucruri scumpe, trimise şi păstrate acolo, fiindcă socotea că sînt la bun adăpost. Aurul, argintăriile şi alte obiecte preţioase [5] au fost apoi întrebuinţate pentru nevoile împăratului Carol. Acelaşi tratament l-au avut şi pribegii moldoveni dela Braşov, fiindcă altfel ce senz ar avea informaţia, ce o adaogă Cantemir că cei care îşi povesteau cu lacrimi necazurile şi situaţia desnădăj-

---

1 Vezi însă P. P. Panaitescu în Daco-Romania, IV, 1926, pag. 1250

2 Şt. Ciobanu, op. cit., pag. 18 şi 99.

3 Ibidem, pag. 99, 130 şi urm.

4 Ibidem, pag. 100.

5 In acele vremuri odoarele, juvaerele, argintăriile au avut deosebită importanţă. Ele asigurau averea şi puteau fi puse repede la adăpost. Banii pe atunci nu alergau pe orice drum. „Juvaerul... avea o răspîndire şi o căutare, pe care n'o putem nici bănui astăzi". Vezi C. Giurescu în Documente şi regeste etc., pag. XXIX după N. Iorga, Negoţul şi meşteşugurile în trecutul romînesc, pag. 8—9.

duită, îşi aduceau aminte „glorificînd pietatea şi mila Majestăţii sale imperiale şi a întregii armate ruseşti, pe care au cunoscut-o locuitorii Moldovei în campania trecută cu Turcii". Boerii munteni nu au admis nici cînd li s'a cerut, ca Muntenia să fie transformată în provincie a împăratului şi s'a adaos că Gheorghe Cantacuzino să aibă titlul de guvernator, fiind subordonat comandantului general al Transilvaniei. Numai în aşa formă erau gata oştile imperiale să-i însoţească, ca să ia ocîrmuirea Ţării-Romîneşti. Boerii munteni dimpreună cu cumnatul cantemiresc, candidat la domnie, au declarat însă că *„ei nu pot îngădui altă supuşenie, decît subt forma domniei independente, cum a fost şi subt stăpînirea turcească"*. Faţă de atari cereri ale emigraţiei muntene comandantul imperial din Ardeal declară că n'are nici un ordin şi propune să se trimită o deputaţiune de patru fruntaşi la împărat. Nu venise răspunsul de acolo, cînd a plecat din Ardeal trimisul lui Cantemir. Dar acest cercetaş al pribeagului domn ştia să mai spună că aproximativ 2000 trupe uşoare au fost trimise în Muntenia, ca să ia ocîrmuirea ţării şi „birul rămas aşa cum se lua de către sultan, mai cu seamă dijma şi celelalte dări locale... fără cruţare". Printre aceiaşi boeri se răspîndise svonul că iezuiţii au primit slobozenie să transforme în papistăşeşti mănăstiri, biserici şi alte instituţii, ce vor voi. Boerii munteni şi episcopii „au hotărît să reziste cu orişice preţ şi fără curmare acestor planuri, au hotărît unanim să suporte orişice persecuţie, chiar captivitatea şi în acest scop să se împartă în alte ţări şi să ceară protecţia altor monarhi". Prin acel trimis ei cereau lui Cantemir să intervină la ţar. Aceiaşi pribegi munteni găseau foarte încurcată situaţia politică a Ţării-Romîneşti şi au trimis lui Cantemir vorbă să dea numai informaţii orale „dorind—scrie acesta—să afle părerea noastră, ce să facă în asemenea încurcătură, văzînd clar că el nu pot trăi subt stăpînirea germană, şi mai cu seamă ştiind că subt imperiali vor avea de suferit mult mai mari greutăţi decît subt Turci". Cantemir a fost rugat să facă oral ţarului comunicările, care ar putea compromite situaţia amintiţilor pribegi, ca nu cumva altfel „să pătrundă subt formă de povestire sau ştire în popor".

Nu putem stabili, cît a brodat Cantemir informaţiile primite, ca să se producă şi o intervenţie rusească în războiul, care nu se terminase.

Mavrocordaţii prin oamenii lor, boerii vechiului regim, stafiile trecutului de îndelungată suveranitate turcească, este firesc, răspîndeau multe svonuri interesate. Teama de a fi la discreţia triumfului habsburgic încreţia des frunţile boerilor. De aceia, cînd imperialii intraţi în ţară convocaseră boerimea la o consfătuire în Tîrgovişte, pentru ca să se aleagă patru delegaţi pentru ocîrmuirea provizorie a ţării, nu veni nimeni [1]. Succesele austria-

1 N. Iorga, Gesch. des osm. Reiches, IV, pag. 344 după Hurmuzaki, Fragmente, IV, pag. 110 şi urm.

ce în Muntenia erau mult schimbate de Turci, cînd la 30 Mai 1717 delegaţia muntenească compusă din Damaschin episcopul Rîmnicului, vornicul Şerban Bujoreanul, serdarul Drăghici Strîmbeanu, Matei Creţulescu, şetrarul Grigorie serdar avînd secretar pe Nicolae de Porta primesc diploma imperială, în baza căreia „îndată ce toată Valahia se va aduce subt stăpînire imperială se recunoaşte George Cantacuzino ca domn, se specifică pronomiile şi elefteriile clasei boereşti, etc. 1

Era un eveniment, despre care n'avea încă de unde şti informatorul întors la 3 Februar 1717 la Cantemir şi la care fapt acesta nu se aştepta.

In baza aceleiaşi informaţii scria D. Cantemir ţarului despre situaţia din Moldova. In Moldova imperialii ocupaseră, ţineau Ocna, Bacău, Neamţul şi mănăstirea Mira. 2 Trupele aşa de mult au jefuit pe locuitori, încît aceştia s'au plîns comandantului din Ardeal, care le-a promis, dar n'a ordonat să se facă restituiri şi despăgubiri. Boerii moldoveni refugiaţi în Ardeal prin informatorul lui Cantemir roagă pe ţar: „să fie o singură turmă şi un singur păstor".

Boerii rămaşi pe lîngă Mihai Vodă Racoviţă sînt parcă în captivitatea Turcilor şi Tătarilor. Şi lui Toma Cantacuzino i-au scris boerii moldoveni refugiaţi „în păduri şi locuri ascunse", unde au ţinut sfat şi au hotărît, ca prin Dimitrie Cantemir să arăte ţarului situaţia lor nenorocită. In timpul, cînd domnul pribeag îşi scria memoriul acesta, la el era venit arhimandritul mănăstirii Suceava. Acesta în numele mitropolitului său ar putea da ţarului toate informaţiile, precum i le dă lui Cantemir, scrie cel din urmă. Acesta putea scrie ţarului că marele vornic Sturza silit de Mihai Vodă să l urmeze în tabăra turcă spre Prut, a trimis în Polonia şi de aci în Rusia, la casa lui Cantemir pe ambii săi fii, rezumîndu-se mesagiul trimis de Sturza aşa de laconic în vorbele: „noi fiind luaţi cu forţa în armata turcă, trimitem copii noştri Majestăţii Sale".

Mai departe Cantemir în memoriul său dă date interesante, necunoscute tuturor izvoarelor vremii despre felul, cum s'a făcut în 1711 cînd ţarul era la Iaşi, legătura politică a Moldovei cu ţarul. Neculce ne dă numai gîlcevile boereşti şi opoziţia pusă la cale de Iordachi Ruset. Memoriul însă ne spune că boerii au făcut jurămîntul de credinţă „în mijlocul bisericii" şi acum informatorul lui Cantemir asigura că boerii acest jurămînt „îl vor păstra până la sfîrşit".

Cantemir are interes să deştepte cît mai mult apetiturile politice ale ţarului, este adevărat. Dar puteau fi şi informaţii exacte acelea, pe care le dă mai departe ca aduse de informatorul său. Nu trebue uitat că nuanţe au existat totdeauna între

---

1 Banul Mihai Cantacuzino, Genealogia, ed. cit., pag. 272 şi urm.

2 „Naliz" din copia publicată de Şt. Ciobanu, op. cit., pag. 132 trebue să fie *Neamţul*, cum se confirmă şi de cronica racoviţeană, că a fost ocupat de Austriaci.

pribegi. Astfel ţarul află că Moldovenii se temeau că împăratul austriac în primăvara ce vine, va cuceri Moldova. Aceasta nu era şi dorinţa boerilor moldoveni, care apelează la ţar şi stăruesc în credinţă către acesta. Boerii preferă, de vrea ţarul, să se refugieze toţi în Rusia, sau de nu, „să treacă Dunărea în veşnica sclavie turcească, decît să stea subt stăpînirea nemţească", care ar aduce nu numai ştirbirea drepturilor şi a celor ce le-au avut subt Turci, ci li s'ar primejdui şi legea strămoşească. Domnul pribeag mai adaogă, ce i-a comunicat dela graniţa polonă, unde aştepta evenimentele Ion Neculce, fostul său comandant principal în campania dela Prut, că unii boeri nu mai pot îndura mizeria şi dacă nu le vine o încurajare dela Cantemir, sînt înclinaţi a încerca făgăduinţele Nemţilor. „Ceilalţi mai statornici aşteaptă răspunsul meu definitiv", îşi încheia Cantemir ştirile despre Moldova. 1

Ştirile constantinopolitane, care luate dela negustori greci le cuprinde acest memoriu, sînt mai noui. Turcii ar fi căpătat foarte mare frică de trupele habsburgice şi ar înclina spre pace; dar împăratul le cere ambele principate romîneşti până la Marea Neagră. Aceiaşi ar avea mare teamă de o intervenţie rusească. Turcii n'au reparat zidurile căzute ale Hotinului şi de aceia ienicerii şi spahii dezertează şi micşorează garnizoana în continuu, cum se întîmplă şi la Tighina. Aceiaşi negustori greci au putut povesti cazul unui căpitan imperial, care cu vre-o trei sute catane a fost trimis să devasteze regiunea Focşanilor şi a putut să înainteze până la Brăila. Căpitanul n'a crezut, cînd ţărani munteni i-au spus că armată turcă îl aşteaptă nu departe. De aceia, cînd întîlni pe Turci şi Tătari, care erau peste două mii, a fost bătut, s'a retras şi închis într'o mănăstire focşăneană, dar cînd cătanele au terminat muniţia a căzut dimpreună cu trupele în mîinile duşmanilor 2. Neadevărul şi adevărul acestei din urmă ştiri reiese aşa de evident. Neculce numără lîngă Ferenţ căpitanul 300 cătane—cronica racoviţeană dă număr mai mare—. iar luptele cu cătane la Focşani au încheiat, ştim din cronici, alungarea imperialilor din ţara Moldovei.

In Ianuar 1718 Dimitrie Cantemir din nou atrage atenţia ţarului asupra promisiunilor făcute în 1711 că nu va lăsa nicio-

---

1 Nu trebue să uităm că informaţiile aduse lui Cantemir sînt pentru anul 1716. Informatorul se înapoiase la domnul său în 3 Februar 1717; de aceia Cantemir nu ştie, nici scrie nimic despre tentativa căpitanului Ferenţ. Memoriul lui Cantemir este scris într'una din lunile din urmă ale anului 1717. Intr'o altă scrisoare adresată ţarului în Ianuar 1718 aminteşte de arhimandritul trimis în Rusia de mitropolitul Moldovei „cîteva luni în urmă" (Şt. Ciobanu, op. cit., pag. 103). Arhimandritul tocmai sosise la Cantemir şi probabil sosirea acestuia a ocazionat în primul rînd în mod imediat alcătuirea memoriului trimis. De bună seamă şi arhimandritul plecase din Moldova înainte de Ianuar 1717.

2 Ştefan Ciobanu, op. cit., pag. 130–134

dată poporul moldovenesc, ci-l va apăra în toate necazurile— aşa spuneau clar punctele 13 şi 17 ale tratatului. Cantemir aduce aminte ţarului iarăşi că atunci domn şi popor „a sărutat sf. cruce în mijlocul bisericii înaintea lui D-zeu şi a Majestăţii... Imperiale" făgăduind credinţă neclintită, că a ajutat planurile ţarului şi înaintea venirii acestuia în Moldova şi apoi, „am bătut mulţi Turci şi am făcut prizonieri". Pacea dela Prut a adus dezastru pentru Moldoveni; unii s'au risipit prin ţări streine, alţii sufer cu greu şi acum tirania păginului. Cantemir scrie despre 80.000 robi duşi de Tătari din Moldova în 1717. Bisericile au fost arse. Mănăstirea Mira, mănăstirea Cantemireştilor, a fost distrusă prin explozibile, iar osămintele lui Const. Cantemir împrăştiate, profanate. Imperiali, Turci şi Tătari fără preget ruinează Moldova. Aceste lucruri le ştia Cantemir probabil din scrisoarea, prin care fusese anunţat că episcopul de Roman a sosit la Chiev. Tot astfel, dar de mai înainte ştia acelaşi că boeri s'au refugiat în Ardeal, în Polonia şi scria deci ţarului că toată suflarea moldovenească aştepta dela Ruşi mîntuirea.

Dimitrie Cantemir a fost chemat la Petersburg şi a înmînat în 1718 ţarului un nou memoriu. Era înainte de încheierea păcii dela Pojarevaţ (21 Iulie 1718). Dar Cantemir nu a pus la dosar speranţele politice nici după aceasta. 1

Memoriul prezentat ţarului înainte de sfîrşitul primăverii din 1718 arată „mijloacele pentru ajutorarea poporului nostru ajuns în nenorocire".

Cantemir nu propune un războiu imediat cu Turcii pentru Moldova, fiindcă-l consideră nepotrivit în acea vreme şi de bună seamă se gîndeşte la pacea, care se trata între Turci şi creştini. Acelaşi însă este de părere că cuvîntul dat trebueşte respectat, dar aşa ca statul rus să nu sufere. In audienţa avută mai înainte la ţar, acesta făgăduise lui Cantemir că prin scrisoare împărătească va confirma că totdeauna va ajuta pe poporul romînesc, că admite plecarea lui Cantemir în Polonia, ca de aici să întreţie speranţele politice moldoveneşti cel puţin până la anul viitor, cînd este dispus să ridice armele pentru Moldova. Cantemir stărue să fie trimis în Polonia, de unde ar putea avea corespondenţă cu mitropolitul şi boeri de credinţă încercată, pentruca în momentul cerut totul să fie gata. Polonia este ţară liberă pentru orişicine. Turcii n'ar avea ce să bănuiască, mai ales că ţarul poate să-i dea paşaport anume pentru a aranja chestii familiare cu bătrîna doamnă a lui Şerban, refugiată în Ardeal. Impărţirea averii familiare ar reclama chiar plecarea lui Cantemir. O parte din bani se

1 Vezi însă P. P. Panaitescu în Daco-Romînia, pag. 1250, unde scrie: „după 1718, tocmai se semnase pacea dela Pojarevat, aşa că Orientul era pacificat, el (=Cantemir) renunţă la vechile lui speranţe, ambiţia îl împinge să caute o soartă nouă în clasa conducătoare a Rusiei". Hronicul considerat bun de publicat mult după 21 Iulie 1718 nu admite atare afirmaţie tranşantă, precum nici memoriul prezentat ţarului, nici scrisoarea din 4 Mart 1719 (Şt. Ciobanu, op. cit., pag. 104).

găseşte cu iscălitură dela împăratul Leopold 1, altă parte la văduva lui Brîncoveanu şi se va pierde, dacă nu se va prevedea anume în testamentul, pe care bătrîna soacră voia să-l facă. Ţarul mai cetia în memoriu că mai e şi alt motiv, pentruca prezenţa mai îndelungată a lui Dimitrie Cantemir să nu provoace neliniştea Turcilor. Mitropolitul Moldovei scrisese lui Cantemir să intervină, ca Polonia să restitue moaştele sfîntului Ion cel Nou luate în anul 1686, să le trimită la Chiev. Intre altele spre acest scop sosise la Chiev episcopul de Roman, deşi scrisoarea din 1718 a lui D. Cantemir nu spune aceasta anume 2. Se arată numai că episcopul Romanului dupăce s'a sfătuit cu alţi doi Moldoveni de frunte a venit în Rusia să ceară ajutor pentru ţara, ale cărei biserici au fost arse, multă populaţie 3 dusă în robie şi care va fi desfiinţată, dacă D-zeu şi ţarul nu o va ajuta. Mihai Vodă Racoviţă, a cărui familie îi chezăşueşte subt pază de Turci la Constantinopol domnia, a ajuns tiran, ca să-şi dovedească mai bine credinţa faţă de sultan.

Din Polonia sau Ardeal spera apoi Dimitrie Cantemir mai cu succes să poată lucra pentru scoaterea fratelui său Antioh dela Constantinopol, ca să-l aducă în Rusia 4.

Scrisorile şi memoriile lui Dimitrie Cantemir n'au putut provoca un nou războiu ruso-turc. Interesele orientale şi nordice ale ţarului Petru l-au amînat tot timpul, cît a trăit pribeagul domn. Dar Moldovenii nemulţumiţi cu situaţia politică din Moldova la Cantemir recurg şi mai departe, cînd este vorba de a susţine şi întreţine ideile de revanşă reprezentate în primul rînd de emigraţi vechi şi noui. La 4 Mart 1719 intervine la cancelarul imperial pentru o serie de emigranţi şi-i transmite scrisoarea fostului hatman, Ion Neculce, care cerea interesul şi protecţia ţarului pentru Moldova devastată şi sărăcită 5.

Nu se poate reproşa lui Cantemir că n'a făcut propaganda necesară, ca în 1716-1718 Ruşii să ia armele pentru liberarea Moldovei de subt Turci. Tablourile politice, în care erau subliniate cu pasiunea deosebitului interes informaţiile primite, au fost

---

1 Probabil e o eroare de traducere a d-lui Ciobanu, căruia i-a scăpat că Leopold I nu mai trăia şi că împărat era Carol VI. In textul rusesc a putut fi „cu iscălitură dela împăratul Leopold", în vremea căruia doamna răposatului Şerban Vodă, familia şi averea acestuia a fost adăpostită în Ardeal. Şi continuarea textului pare că conţine eroare, cînd scrie „parte la soţia lui Brîncoveanu, luată de mine, fostul domnitor al Munteniei". E vorba probabil de acel aranjament dintre Brîncoveanu şi Dimitrie Cantemir, făcut înainte de a doua domnie a lui Antioh Vodă Cantemir, cînd Brîncoveanu s'a obligat să restitue lui Dimitrie în formă de apanagiu o parte din averea confiscată dela urmaşii lui Şerban Vodă. Vezi mai sus pag. 51 şi urm.

2 Ibidem, pag. 103 şi 137

3 Aici (pag. 137) se dau 8000, nu 80000 ca în scrisoarea din Iaşi 1718 şi de bună seamă e mai aproape de adevăr. cf. şi Ibidem, pag. 137 nota 1

4 Ibidem, pag. 135—137

5 Ibidem, pag. 104-5 şi 137-8.

înaintate în zadar țarului, care trecea prin alte greutăți și-și întorsese deocamdată fața dela necesitățile politice dela sud. Nici succesele mari ale Habsburgilor prezentate de Dimitrie Cantemir ca o nenorocire pentru neamul romînesc, n'au deșteptat îndeajuns cel puțin invidia oficialității rusești. Aceasta merita toate reproșurile acelora, care fără rezervă în Ruși își puseseră toate speranțele.

Are atîta dreptate Neculce, cînd într'o scrisoare trimisă la 27 Noemvre 1718 cancelarului Golovchin înșiră toate amărăciunile Moldovenilor, fiindcă crezuseră în ajutorul rusesc. Aceștia au așteptat, ca țarul să lupte pentru Moldova, cînd Turcii aveau atîtea necazuri și eșecuri cu Habsburgii, cu Venețienii. S'a ajuns la pace și nimeni n'a ridicat un glas pentru Moldova. Turcii „ne-au luat pămîntul și ne-au încunjurat toate granițele țării", scria mihnitul hatman al speranțelor din 1711. „La noi atît a rămas, or toți de vii să ne îngropăm, or să ne busurmănim". Se roagă către țar să nu lase Moldova „că noi cu cîtă puttință am avut la vreme, cînd a venit Mărirea Sa la noi în țară, cu mare bucurie ni-am închinat Măririi Sale și ni-am nevoit spre slujbă, ca tot sîngele nostru să-l vărsăm pentru libovul Măririi Sale". Pentru această dreaptă atitudine pier acum Moldovenii, resfirați prin toate țările streine „cu mare lipsă și fără nici o așezare", iar cei de acasă pier de păgîni și n'au unde fugi, fiindcă văd că cei înstrăinați de abia trăesc. Cere țarului să intervină, ca Turcii să nu mai ție Hotinul și să lase Moldovenilor obiceiurile cele vechi. Cere pentru emigranți loc de așezare pe Nipru sau în jurul Chievului subt protecția lui Dimitrie Cantemir, unde s'ar putea refugia toți, care vor să scape de păgîni, fiindcă s'a umplut Polonia de țărani (podani) moldoveni, iar boerii nu pot să se lase a fi podani[1].

Intr'adevăr neliniștea Moldovei niciodată n'a fost mai mare decît în anii 1711—1718. In nici o tabără politică speranțele nu erau întregi.

Cronica racovițeană și Neculce stau dovadă și confirmă în mare parte memoriile lui Cantemir.

După ce Nicolae Vodă Mavrocordat a fost internat în Ardeal și s'a hotărît, ca imperialii să ocupe principatele romîne, din ordinul generalului dela Sibiu și Brașov „cătane" au intrat și în Moldova. Printr'un atac fără de veste cătanele ocupă Ocna, de unde iau doi Turci, care veniseră să încarce sare. Cătane au lovit și la Roman și prin mănăstiri. Căpitanul Ferenț cu 20 cătane ocupă mănăstirea Cașin, unde se afla refugiată multă lume din jur, fugită tocmai de teama atacurilor din Ardeal, care își aveau raza lor până la Siret.

Cronicarul racovițean observă: „Frenț căpitanul numai cu 20 de oameni au venit la Cașăn, de care ar fi putut o țeară de

1 Ibidem, pag. 137-8

oameni să se apere, să nu-l lase să intre în mănăstire; ce cu toţii l-au primit şi i s'au închinat". [1] Erau deci în Moldova boeri, care credeau în năruirea la Dunăre a puterii turceşti. Aceiaşi cronică ne spune că în fruntea acestora era Vasile Ceaurul, căruia îi zice „izvoditorul acestor zarve". El se afla la Caşin şi prin căpitanul Ferenţ s'a pus în legătură cu generalul împărătesc dela Braşov, unde s'a şi dus. Cronica îi atribue că voia „să se rădice domn dela Nemţi îndemnîndu-l şi alţii de potriva lui *la minte deşerţi*" şi că a fost făcut „graf". Şi alţi Moldoveni s'au amestecat cu cătanele şi au prădat pe subt munte şi până în Siret şi Milcov. Dintre ceilalţi cronica aminteşte pe Miron fost serdar şi pe hiastrul acestuia, pe Velicico. După sfatul lui Miron a mers căpitanul Ferenţ de a intrat în cetatea Neamţului „cu nădejde că vor ţine cetatea Neamţului cu locurile d'înprejur, cum au ţinut Leşii nu de mult din venirea lui Sobieski craiul leşesc, pe cînd acel Miron era joinir la un steag de Moldoveni" [2].

Speranţele în izbînda creştină cuprinseseră pe mulţi. Chiar slujitorii—ne spune acelaşi cronică părtinitoare Racoviţeştilor—aşteptau să vie „Nemţii" la Iaşi, să li se închine domnul „vestindu-se vâlfa Nemţilor de izbînda asupra Turcilor atunce şi la Beligrad". Înzadar trimitea Mihai Vodă cărţi pe la mazili şi la alţii de peste Siret să prinză,- să gonească cătanele zicîndu-le „că puterea împăratului (sultanului) este mare şi va trimete Tătari şi pe toţi îi vor lua în robie". Moldovenii de peste Siret prindeau şi pedepseau aceste ştafete domneşti „şi-i făceau păgîni, că ţin cu Turcii şi nu se închină cu toată ţeara la Nemţi".

Mihai Vodă şi-a adus spre pază cîteva steaguri da lipcani dela paşa de Hotin, 200 Tătari şi 700 Cazaci zaporojeni. Cronica pretinde că nu i-a trimis în contra cătanelor, ca să nu strice ţara, contînd că se vor retrage de bună voe cătanele. Noi ştim însă că aceste trupe nu erau deajuns nici pentru paza lui Vodă. De ce i-a chemat, dacă apoi i-a lăsat să plece, cum pretinde mai departe cronicarul racoviţean? Ne aducem aminte de informaţia lui Cantemir, care spunea că în garnizoana dela Hotin era pe această vreme mare debandadă. Nesiguranţa strecura în sufletul domnului orice bănuială.

O iscoadă a lui Vodă trimisă spre Neamţ a adus la Iaşi pe un fecior al lui Cuza spătarul, dimpreună cu un cumnat al aceluia din Brănişteni de peste Moldova, regiune cutreerată de cătane. Domnul i-a pus subt pază în mănăstirea Bîrnova. Cronica pretinde că văzînd acestea Cuza spătarul a legat înţelegere cu cătanele din Neamţ şi a învitat pe Ferenţ căpitanul să vie, să lovească Iaşii.

Căpitanul a ascultat; s'a unit cu alt căpitan din Cîmpu-

1 L. c., pag. 58.
2 Ibidem, şi pag. 58.

lung cu 100 cătane şi avînd vre-o 800[1] oameni a pornit spre Iaşi. In ziua pornirii acestora a aflat şi Mihai Vodă. Repezi deci pe velvisternicul Const. Costachi şi pe vestolnicul Dimitrie Macri la Tătari, care aveau poruncă dela Turci să apere ţara. Numai Donici vornicul şi Const. Ruset velpaharnic ştiau de pregătirile lui Vodă. De Joi (1 Ianuar 1717) până Joia următoare fu drumul de ajuns al cătanelor la Iaşi. Două mii Tătari însă veniseră la timp şi erau în acea zi tocmai tăbărîţi pentru odihnă la Aroneanu. Mihai Vodă a eşit cu slujitorii săi să primească pe musafirii nepoftiţi „afară din tîrg, din deal de Păcurari". După ce a pus străji pe Bahlui în sus şi mai în cîmp, s'a întors la curte. Slujitorii s'au aşezat pela gazde fiind ger. Cătanele venind din susul Bahluiului au surprins străjile, au sosit fără de veste în Iaşi, coloana principală înaintînd „pe din vale de feredee". Căpitanul s'a îndreptat spre Cetăţuie. Mihai Vodă de-abia cu doi-trei copii de casă a putut scăpa în Cetăţuie, unde zăcea bolnav frate-său, Dumitraşcu hatmanul. Nici vornicul Darie Donici, nici comisul Iordachi Cantacuzino nu era lîngă domn. Seimenii au deschis porţile Curţii domneşti, cînd au sosit aici cătanele, care sloboziseră pe toţi, care erau întemniţaţi. Alţi slujitori domneşti au fugit spre Miroslava. In acelaşi timp prin tîrg lovea Tănase Volţă cu alţi Moldoveni. Grosul duşmanilor au împresurat Cetăţuia. Tătarii prinzînd de veste veniră în goană despre Ciric prin Tătăraşi. Apariţia Tătarilor zăpăci pe asediatori. In dezordine se retrag spre Hlincea, în apropierea căreia sînt sdrobiţi sau prinşi. Puţini au scăpat graţie întunericului, care se lăsase sau fiindcă cunoşteau anume drumuri. Şi căpitanul Ferenţ a fost prins şi a doua zi decapitat, aruncat în groapa comună la capătul uliţii Podul lung, iar deasupra movilei, ce acoperia leşurile duşmanilor căzuţi domnul triumfător a ridicat cerdac, zis cerdacul lui Ferenţ şi o cruce, crucea lui Ferenţ, care se vede şi azi dimpreună cu inscripţia, ce grăeşte despre spaima şi apoi bucuria domnului în Ianuar 1717. Pentru bănueli spătarul Cuza a fost spînzurat „de furca scrînciobului, ce era înaintea Curţii domneşti" [2].

Răzbunarea domnească în contra Moldovenilor prinşi a fost groaznică; au fost omorîţi în cele mai grozave torturi.

In acelaşi timp alt podgheaz condus de Vasile Ceaurul a lovit, pe unde era casa lui Constandachi stolnicul prădînd şi jefuind. S'a retras la timp ducînd la Braşov şi pe o soră a lui Mihai Vodă. Acesta cu Tătarii apoi a pornit să scoată cătanele din Neamţ. Ajuns la Criveşti şi aflînd că au plecat de acolo cătanele s'a întors înapoi, dar n'a putut întoarce şi pe Tătari, ale căror ciambururi şease zile au prădat în acele părţi. „Fiind iarna mare, omeţii mari, nu s'au putut ascunde bieţii oameni; şi s'au îm-

---

1 Ibidem, pag. 60: Neculce, l. c., ştie că Ferenţ a venit cu 300 cătane în contra Iaşilor.

2 Cronica amintită, pag. 61.

plut de robi şi de dobitoace; cum erau sănìile cu bejănìile, aşa le aduceau încărcate de muieri şi de copii şi pe drum copii degerau, şi fete mari, cum era mai amar"[1].

Cătanele din nou s'au strîns în mănăstirea Caşin. Mihai Vodă în acea iarnă porni pe la Roman cu Tătarii, ca să-i scoată. La Siret află că şi în Hangul sînt cătane. Acestea fugiseră, cînd au sosit trimişi la Hangul Nicolae Lazul sulgerul şi Şerban Cantacuzino postelnicul cu seimeni, boeri mazili şi Tătari. Mihai Vodă trecu pela Bacău. Pe Tazlău întîlnind o ceată de cătane, Tătarii au fugărit-o până'n Ocna risipindu-i. Mulţi robi au fost făcuţi. Cîmpia de pe şesul Trotuşului de lîngă Ocnă până din jos de satul Radiana (sat al Ceaureştilor) era plină de Tătari şi robi. N'a putut fi cucerită mănăstirea Caşin. Scrie cronicarul: „ce cu Tătarii ce ispravă aveai să faci la cetate". Mihai Vodă s'a înapoiat trecînd Siretul pela Răcăciuni.

Şi cătanele s'au dus dela Caşin apoi, s'au strîns la Focşani, s'au întărit la mănăstirea Mira despre Milcov, unde s'au adunat şi Moldoveni, care ţineau cu cătanele. Abia în primăvară a pornit Vodă oaste să-i scoaţă şi de aici şi din ţară. Domnul prin un ciohodar primi dela Turci ordin să risipească cele două mănăstiri, cuiburi de imperiali. In ziua de 21 Mai porni domnul cu oastea sa avînd şi tunuri; la Bîrlad i s'au alăturat Tătarii. Dela Nicoreşti subt conducerea postelnicului Constantin Ţarigrădeanul fu trimis un puternic detaşament, care noaptea a trecut Siretul şi a surprins vre-o mie de cătane la Odobeşti. După ce aceştia au fost risipiţi, a pornit în contra acelora, care scăpaseră la mănăstirea Mira. Aceştia „îndată au eşit cu toţii din mănăstire gata de războiu, cu tobe şi cu steaguri tocmiţi de război". Au fost risipiţi de trupele domneşti şi puţini au scăpat peste hotar, în Ardeal şi'n Muntenia. Apoi „au mers şi Mihai Vodă la mănăstirea Mira, şi au stricat zidul mănăstirii, pe porunca împărăţiei, ce era făcut de Antiohi Cantemir Vodă. Aprins-au şi chilìile şi o biserică de lemn, ce era făcută de Cantemir Vodă cel Bătrîn".[2] După aceasta domnul a mers la Caşin, de unde a scos cătanele şi a stricat zidul mănăstirii. „Pe une locuri au pus lagum, de au sfărmat zidul; pe de altă parte cu ciocane de fer au adus şalgăii dela Ocnă, de l-au risipit".

Cronica şi stîlpul dela Vama, ca şi documente dela Mihai Vodă scriu apoi despre expediţia de răzbunare în Ardeal, unde

---

1 Ibidem, pag. 62.

2 Pisania din 1731 spune că Antioh Constantin Vodă a zidit biserica. Letopiseţul atrib it lui N. Costin are ştirea că Antioh Vodă a făcut mănăstire de piatră din temelie (l. c., pag. 3?,52). Neculce ştie că zidul împrejmuitor a fost făcut de Antioh Vodă. Cf. N. Iorga, Inscripţii din bisericile României, I, Bucureşti, 1905, pag. 23-4. Despre risipirea executată aici la Neamţ şi la Caşin scrie Neculce (l. c., pag. 388) că Mihai Vodă „le-au stricat zidurile, iară nu foarte de tot".

Moldovenii şi Tătarii au ajuns până la Bistriţa şi Maramureş.[1]

Aceasta informaţie cronicărească coroborează în parte memoriile politice înaintate ţarului de Dimitrie Cantemir. In opinia publică moldovenească păstrată în cronici nu găsim însă de loc speranţe îndreptate în acest timp spre Ruşi, cum totdeauna subliniază Cantemir. Este foarte firesc că emigraţia moldovenească din 1711 le nutrea, cum arată scrisoarea elocventă a lui Neculce. Boerimea din ţară de peste Siret nu protestează în contra unui domn venit dela Nemţi în persoana lui Vasile Ceaurul, mare proprietar în Neamţ şi Bacău. Vasile Ceaurul era din neamul lui Gheorghe Ştefan Vodă, descendent al acelui frate domnesc Vasile, ajuns logofăt mare subt Petriceicu Vodă. Marele logofăt Vasile cel dintâiu din neamul boerilor din Buciuleşti (ţinutul Neamţ) şi-a zis *Ceaurul.*[2] Pretenţiile lui Vasile Ceaurul aveau deci justificare în trecutul familiei sale. Mai ştim, că Ecaterina, fiica lui Dumitraşcu Ceaurul ajunsese doamnă a Moldovei, soţia lui Antioh Constantin Vodă.[3] Mănăstirea Caşin era ctitorie a neamului ceauresc. Habsburgii găsiseră deci pretendent serios în marele proprietar dela dreapta Siretului. Vasile Ceaurul ar fi fost după atâta întrerupere, dela vremea depărtată a lui Petru II Vodă şi mai apropiată a lui Gheorghe Ştefan iarăşi un domn venit cu sprijin din Ardeal, care pe această vreme însă se schimbase, era subt stăpînirea habsburgică. Am văzut însă că tratatul dela Sibiu încheiat cu Habsburgii Constantin Vodă Cantemir a trebuit să-l impună boerilor cu toată autoritatea sa de domn. Nu se cunoaşte alt caz de simpatii şi speranţe moldoveneşti faţă de Habsburgi. Dimitrie Cantemir are într'atîta dreptate că în Moldova nu dispăruse orice înclinaţie spre Ruşii pravoslavici, chiar şi contra Habsburgilor cu a căror protecţie ar fi intrat triumfător catolicismul în ţară. Temerile le întreţinea clerul înalt. Am văzut că mitropolitul Moldovei trimite pe un arhimandrit la fostul domn Dimitrie Cantemir, în Rusia. Tot aici, în anul 1718 soseşte episcopul de Roman. Dar nici aceştia, nici memoriile, nici intimitatea lui Cantemir cu ţarul, nici prietina acestui din urmă, nici Maria Cantemir, care odată a sperat să ajungă ţarină, n'a putut convinge pe ţar să reînceapă luptele cu Turcii. Imprejurările au zădărnicit totdeauna opera, strădania politică a lui Dimitrie Cantemir. Sufletul acestuia a păstrat însă totdeauna nestins dorul de refacere politică şi revanşă moldovenească. Oare propaganda, ce o făcea cu „Sistema religiei mohamedane" nu reprezintă o etapă din 1722 a acestei propagande?

Chiar sufletul domnesc al lui Dimitrie Cantemir nu reprezintă năzuinţele oricărui pretendent, care credea că are drept şi

---

1 Vezi mai sus, Cf. şi cronica lui Neculce pentru această domnie a lui Mihai Vodă, precum şi traducerea lui Amiras, ed. cit.

2 I. Tanoviceanu, Resturnarea lui Vasile Lupu (An. Acad. Rom, Seria II, Tom. XXIV, 1901) pag. 13

3 Neculce, l. c, pag. 257

poate domni asupra Moldovei. In afară de programul politic el a avut şi un program de guvernămînt într'o vreme, cînd tot domnul guverna. Cronicile au numai cuvinte de laudă faţă de măsurile de guvernare ale tînărului domn din Decemvre 1710. Acesta in *Istoria ieroglifică* anunţase atîtea principii ale unei bune guvernări.

Ce va fi cuprins faţă de aceiea azi necunoscuta lucrare scrisă în pribegia-i rusească, subt titlul: *Monarchorum physica examinatio?* [1]

5. Dimitrie Cantemir ca geograf.

Până tîrziu în secolul al XIX-lea, *Descriptio Moldaviae* a oferit material preţios de informaţie celor mai multe cărţi referitoare la regiunile dunărene deosebindu-le pe cele din urmă prin mai multă, ori mai puţină exactitate de operele scrise în legătură cu pacea dela Carloviţ, sau anterior anului 1699. Descriptio Moldaviae era un binevenit manual. Miron Costin scrisese pentru streini o reprivire istorică despre Ţara-Romînească şi Moldova, dînd şi ceva ştiri de geografie politică şi geografică. Comparată cu *Cronica ţării Moldovei şi Ţării Romîneşti* scrisă poloneşte cît de complectă apare lucrarea lui Dimitrie Cantemir!

Fostul domn moldovean nu neglijează nici un aspect geografic al ţării sale, descriind-o cu interes şi arătînd adevărul găsit, constatat de sine însuşi. Descrierea se ridică uneori la înălţime poetică, cînd redă credinţe populare, superstiţii, ecoul naturii în sufletul moldovenesc

Nu este scopul acestor rînduri să arate, ce descriere ar fi impus metoda geografică de azi; dar nu se poate neglija să se sublinieze că popoarele europene, care avuseseră până'n 1711 alt noroc politic, nu pot arăta în literatura lor o operă egală cu a lui Dimitrie Cantemir. Mai trebue considerat apoi că *Descriptio Moldaviae* este o *Enciclopedie moldovenească* [3], deci mai mult decît numai geografie, o enciclopedie romînească, cum ar fi fost bine să se scrie după înfăptuirea Romîniei mari, pentru ca să se înlăture dibuelile şi erorile streinătăţii, care ar fi cetit informaţia necesară într'o singură carte, nu în broşuri disparate ca subiect şi timp. [4] Aşa au făcut Polonii.

Mai trebue considerat şi faptul că flacăra genialei minţi a

---

1 Şt. Ciobanu, op. cit., pag. 46—Autorului i-a scăpat că despre această lucrare azi pierdută a scris şi Tocilescu, Raport l. c., pag. 63. De aceia d. Ciobanu a adaos greşind: „tratat, care după cît mi se pare nu este cunoscut în bibliografia romînească".

2 C. Vîlsan, D. Cantemir ca geograf în Revista ştiinţifică V. Adamachi, XII, 1925, pag. 13—16.

3 N. Iorga în Cultura, Cluj, 1924, No. 1

4 *La Roumanie nouvelle*, de Paul Nicorescu, (Bucureşti, 1924) e prea sumară.

lui Cantemir s'a stins prea de vreme şi cum am văzut, n'a avut răgazul să dea operei sale revizuirea necesară, deşi impune şi construcţia creionată numai, cum o avem.

Dimitrie Cantemir a adaos operei sale informative despre Moldova şi o hartă, care serveşte cu lămuriri preţioase de localizare a afirmaţiilor textului. Harta aceasta „este un adevărat monument cartografic de o valoare egală cu a textului". 1

Nu este adevărata hartă a lui Cantemir aceia, pe care a publicat-o Büsching şi a fost repetată apoi de toate ediţiile în orice formă a cărţii Descriptio Moldaviae. Büsching a dat numai o schiţă rea, deşi a avut înaintea sa adevărata hartă, care a fost tipărită la Haga în 1737. Harta tipărită în 1737 reprezintă originalul lui Cantemir şi dovedeşte tot talentul şi priceperea deosebită de sinteză cartografică a autorului. 2 Harta Moldovei de Cantemir a rămas mai mult de un veac neîntrecută.

Intre operele geografice ale lui Dimitrie Cantemir merită amintire şi *Planul Constantinopolului*. In Rusia acest plan a fost gravat în aramă. Nu se cunoaşte înainte de acesta un plan mai detaliat, mai conştiincios al Stambulului şi împrejurimilor sale. 3 Nu s'a stabilit, ce alte lucrări a întrebuinţat, cînd l-a alcătuit, dar chiar de a utilizat alte planuri, i s'au părut acestea insuficiente şi deci le-a adaos, sau le-a înlăturat greşelile. Conştiinciositatea lucrării cantemiriane rezultă şi din faptul că legenda are 162 numiri.

Dela Cantemir ni s'au păstrat în fragmente si descrieri din trecutul şi viaţa unei părţi a Extremului Orient. Fiindcă acestea aveau menirea să servească ca informaţie pentru publicul rusesc, pentru publicul european, a scos planuri, hărţi, vederi. 4 Despre informaţiile sale referitoare la Extremul Orient vom vorbi imediat. Aici ne mărginim a mai aminti că dela Dimitrie Cantemir s'a păstrat un plan al zidului caucasian, plan exact şi ridicat cu pricepere de topo- şi cartograf. Au impus însă schiţele luate, 36 profile de munţi, vederea panoramică a Caucasului. Cantemir făcea cu acestea de bună seamă şi operă de informaţie militară. De aceia îl interesează terasele, platforme, versante şi depresiuni, pe care le poate reda „ca şi un specialist în morfologie terestră".

S'a mai atras atenţiunea că Dimitrie Cantemir s'a preocu-

1 Vîlsan, l. c., pag. 15

2 Ibidem şi nota 1 Cf. şi *Idem*, Harta Moldovei de D. Cantemir (An. Acad. Rom., S. I, 1926)

3 A fost dat ca anexă la traducerea engleză şi germană a imperiului otoman Traducerea romînească dă numai vederea palatului ce-l amenajase şi locuise la Constantinopol Dimitrie Cantemir. Despre acest palat vezi lucrarea aceasta, pag 63 nota 3

4 D. G. Vîlsan (l. c., pag. 16) afirmă că ce a publicat Academia noastră în vol. VII din Operele principelui Demetriu Cantemiru Bucureşti 1883) „ înt prost copiate şi incomplecte". D-sa le-a găsit în copie mai bună între manuscrisele geografului I. N. Delisle. Distinsul nostru geograf anunţă un studiu despre *Opera geografică a lui D. Cantemir* şi se va publica în Lucrările Institutului de geografie al Univ. din Cluj, vol. II.

pat de probleme geografice, pe care apoi le-a pus în discuţie şi le-a impus Humboldt; panorama munţilor Caucasi arată şi limita zăpezilor interne.—Dimitrie Cantemir era în vremea sa un polihistor cu profundă intuiţie.

6. Lucrările de orientalistică.

Am văzut că Dimitrie Cantemir prin *istoria imperiului otoman* a ajuns la renume mondial. Aceasta ca şi faima deosebitei, profundei şi variatei învăţături a contribuit, ca chipul său să fie aşezat la biblioteca Sainte Geneviève din Paris între celebrităţile minţii omeneşti din toate vremurile. Traducerea franceză a cărţii cantemiriene provocase deosebit interes. Apar cărţi despre viaţa turcească, cum a fost o ediţie cu multe anexe lămuritoare a operei lui Chalkondyles, sau scrierea avocatului De Guer, în două volume: Moeurs et usages des Turcs (Paris, 1747).

Interesul publicului francez de pe la jumătatea secolului al XIII-lea, nu era în legătură cu alianţe sau colaborări politice, cum a fost în sec. al XVII-lea şi la începutul secolului al XVIII-lea, cînd Coranul a fost tradus franţuzeşte şi A. Reland a scris *De religione mahomedica.* [1] Ori cîte cărţi se scriseseră despre statul *bolnav* al Turcilor într'o vreme, cînd această boală provoca complicaţii politice europene, nici una din acele scrieri n'a condamnat cartea lui Cantemir să rămînă numai în raftul bibliofilului. Pe de altă parte trebue subliniat, deşi este atît de cunoscut faptul că erijîndu-se în orientalist bine informat, Dimitrie Cantemir nu intra într'un domeniu de cercetare fertilă, fiindcă n'ar mai fi fost cercetători. Orientalistica nu era o ţară a nimănui, care să aştepte primii exploratori. Se scriseseră cărţi multe şi căutate.

Am afirmat mai sus că Dimitrie Cantemir a presărat în *istoria imperiului otoman*, a dat mai ales ca note atîtea informaţii despre acea parte a istoriei turceşti, care nu încape numai decît în o sumară istorie politică. Aceste informaţii vor impune totdeauna ca izvor istoric cartea lui Cantemir.

Din notele aceleiaşi *Istorii turceşti* ştim că Dimitrie Cantemir lucra sau avea schiţată şi o carte cu informaţii sociale, economice, administrative etc. despre Turci. Odată scriind despre slujbaşii Curţii otomane anunţa că va scrie mai pe larg într'alt loc. [2] Este adevărat că note ulterioare ale aceleiaşi opere dau noui contribuţii despre acele slujbe; nu găsim însă expunerea complectă, „mai largă", cum ne-am aşteptat. Altădată scriind despre alaiuri iarăşi adaogă „mai pe larg într'alt loc". [3] Ori cît am căuta celelalte note nu găsim nimic. De aceia ne întrebăm: nu este aceasta o aluzie la cartea, al cărui titlu ni l-a păstrat un bio-

---

1 Ov. Densuşianu, Notiţe asupra lui Dim. Cantemir în Revista critică literară, Iaşi, 1894, No. 2 şi Şt. Ciobanu, op. cit., pag. 33

2 Trad. pag. 209 şi urm, nota 8

3 Ibidem, pag. 302 nota 100

graf al lui Dimitrie Cantemir: „De statu politico Aulae Othomanicae", despre care nimic nu pomeneşte Tindal.[1] *De statu politico Anale Othomanicae* s'ar fi pierdut în Marea Caspică, cînd în 1722 s'a naufragiat corabia, ce ducea bagajele lui Cantemir, s'a afirmat. Acesta se afla la Derbend, cînd s'a produs avarierea vasului sf. Alexandru, comandat de locotenentul Iuşcov. Unii neagă însă că s'ar fi avariat vasul cu bagajul lui Cantemir.[2] Tot în acest naufragiu ar fi perit şi Catehismul alcătuit de Cantemir în limba persană.[3]

In 1714 după 11 Iulie—am văzut[4]—avea gata un opuscul „despre stăpînirile Turcilor, despre obiceiurile dela Curte, instituţii, dogme şi felurile armatelor, întocmai ca şi despre numărul şi funcţionarii paşalicurilor". Dacă Dimitrie Cantemir a compleectat acestă lucrare şi a alcătuit *De statu politico Aulae Othomanicae* considerînd după notele istoriei turceşti şi că scria nu ca alţii din auzite sau compilind alte lucrări, ci turna în forma neperitoare a scrisului propiile sale experienţe ale unui traiu de 22 ani, cum însuşi ne spune, între Turci, n'avem decît regreta mult că opera s'a pierdut. Cartea aceasta nu s'a scris însă nicicodată. Schiţa din 1714 n'a mai fost refăcută, completată, cum reiese aşa de clar din *Sistema religiei mohamedane* tipărită în 1722. In această lucrare cetim de „cartea despre *ocîrmuirea politică otomană*". Autorul anunţă că o va scrie şi da ca întregire a tabloului vieţii turceşti prezentat în *Sistema* etc.[5]

Tindal nu aminteşte despre această lucrare, dar fusese informat că în naufragiul din marea Caspică s'a pierdut opera: *Istoria Mohamedanilor, începînd dela falşul profet Mohamed până la Osman primul sultan al Turcilor.*[6] Biografia latinească nu ştie despre o atare lucrare. Nici *Istoria imperiului otoman* n'are nici o aluzie. S'a adoptat, ce a cetit la alţii, cînd s'a afirmat că această carte scrisă latineşte a fost începută la Constantinopol şi terminată la Petersburg în anul 1716.[7]

Tindal şi biografia latinească citează între operele lui Cantemir şi „Introducere la studiul muzicei turceşti" scrisă romîneşte spre deosebire de cartea despre musica turcească, lucrare închinată la Constantinopol sultanului Ahmed III (1703-1730,+1736). Cel din urmă op a apărut subt titlul: Tarifu ilmi musiki ala veghi maksus[8] In *istoria imperiului otoman* autorul anunţa că despre muzica turcească va scrie separat „după sistemul, opinia lumii orientale".[9] Tindal şi biografia latinească amintind că a scris

---

1 Collectanea Orientalia, ed. cit., pag. 4
2 Şt. Ciobanu, op. cit., pag. 48 după scriitori ruşi
3 Gr. G. Tocilescu, Raport etc, l. c., pag. 63
4 Mai sus, pag. 64 şi nota 4.
5 Kniga etc. pag. 347 ap. Ciobanu, op. cit., pag. 33 şi 40.
6 L. c., pag. 807.
7 Tocilescu, Raport, l. c., pag. 63.
8 G. Pascu, Viaţa şi operele lui D. Cantemir, pag. 4 şi 47 după T. T. Burada, Scrierile muzicale ale lui Dimitrie Cantemir (An. Acad. Rom., 1925 vol. 37. Secţiunea literară).
9 Trad. cit., pag. 217 nota 17.

cartea de mai sus, face dovada, că planul lui Cantemir s'a putut realiza, întrucît ambele biografii amintesc şi celalaltă scriere despre musica turcească.

Cantemir scrisese, adunase atîta material despre lumea musulmană, încît a putut fi ispitit să ne-o prezinte într'un tablou unitar. Gîndul său a întîlnit planul ţarului de a oferi publicului rusesc informaţii despre popoarele, care îi opuneau firesc antagonism politic. Şi până acum primise suggestiile unor propagandişti, cum a fost acel Jurij Križanič, care cel dintăiu cheamă lumea slavă la uniune şi a oferit Ruşilor conducerea. Pentru acest Croat toţi Slavii sînt „întreagă naţiunea noastră". A mers în Rusia, unde a stat mai mult timp şi a făcut propagandă pentru liberarea popoarelor slave.[1] Alt propagandist a fost polihistorul moldovean, Nicolae Milescu. Pentru ajungerea aceluiaşi scop s'a tradus ruseşte în 1722 şi s'a tipărit la Petersburg opera lui Mauro Orbini, Il regno degli Slavi.[2]

Sistema religiei mohamedane urmărea a desăvîrşi aceiaşi informaţie cerută de ţar, opinia publică rusească şi dacă nu ar fi apărut numai în ruseşte, poate ar fi provocat discuţii şi de bună seamă deosebit interes în cealaltă lume creştină. Originalul latinesc al acestei cărţi avea titlul: *Sistema de religione et statu imperii Turcici.* Traducerea rusească tipărită în anul 1722 a făcut-o Ivan Iliinski.[3] Cantemir spune însuşi că ţarul i-a cerut această lucrare.[4]

Lucrarea a părut îndrăsneaţă primilor cetitori, care au fost membrii sinodului rusesc. Deşi cunoşteau Coranul, care în 1716 avu o traducere rusă alcătuită după traducere franceză, găsiră multe obiecţii de făcut cărţii lui Cantemir. Sinodul rusesc voia să ştie, dacă ce scrie Cantemir este totdeauna şi credinţa claselor de sus musulmane, sau reprezintă în parte credinţe numai ale claselor de jos, legende răspîndite în popor şi ce anume autori musulmani sau creştini a utilizat. Mărturisirile autorului sinodul avea de gînd să le publice la începutul sau la sfîrşitul lucrării. Sinodul voia să ştie precizia afirmaţiilor, ca nu cumva mohamedanii să se plîngă că au fost calomniaţi într'o carte scrisă „din ordin" împărătesc. Batjocuri eventuale i-ar întări pe aceia şi mai mult în deşertăciunea lor, pe cînd sinodul prin blîndeţe ar dori a lor convertire. Sinodul se mai temea că creştinii neinformaţi asupra originii informaţiei vor crede în totul ce vor ceti „discuţii inutile, uşoare şi demne de rîs". Dacă legendele din

---

1 P. P. Panaitescu, Nicolas Spathar Milescu în Mélanges de l'école roumaine en France, 1925, pag. 85, 126 etc.; M. Murko, Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven (*Slavia*, Praga, 1926, pag. 684 şi urm.)

2 După Pypin, Istoria russkoi literatury ed. I, vol. III, pag. 266—8 ap. P. P. Panaitescu în Daco-Romania, IV, (extras) pag. 1251 nota 1.

3 Şt. Ciobanu, op. cit., pag. 43.

4 Bibliografia roîmnească veche, II, Bucureşti, 1910, pag. 9; Şt. Ciobanu, op. cit., pag. 145.

carte, afirma mai departe sinodul, „n'au o mărturie dreaptă" şi sînt departe de religia istorică, s'ar necinsti şi numele împăratului, care a patronat tipărirea cărţii. Primind aceste observaţii, Cantemir răspunde demn că sinodul să ordone să se recitească textul şi va găsi pretutindeni dovezile, ce le cere, pentru ceiace este scris şi semnat, odată. Va combate şi demasca pe oricine ar afirma că *Sistema* conţine inexactităţi şi termină afirmînd că creştinii, care ştiu limbi orientale, se vor putea convinge dela mohamedani sau din cărţile acestora. Împăratul fără să întrebe pe autor dăduse supraveghetorului tipografiei ordin să tipărească cartea. Adaogă: „am scris în urma ordinului, ceiace am căutat să ştiu prin experienţa de douăzeci şi doi ani".[1]

Lucrarea era gata [2] scrisă către sfîrşitul anului 1720? Începe cu dedicaţie scrisă adică atunci către Petru cel Mare aducîndu-i laude, parcă am fi în vremea humanismului. Dedicaţia este plină de consideraţii filosofice răzimate cînd pe un moralist persan, cînd alăturîndu-se afimaţiei unui poet persan. Aceasta nu este ceva ocazional, fiindcă scrie despre lumea orientală. Altădată aminteşte despre filozoful arab, care afirmase că dela orbi a învaţat filozofia, că imitînd pe orbi „niciodată n'am călcat cu piciorul, înainte de a cerceta cu cîrja drumul". [3] Oda, care urmează după dedicaţie, sînt versuri latine de arhimandritul Teofilact, rectorul şcolilor din Moscova. Acesta în forme horaţiane toarnă laudă premăritoare la adresa lui Cantemir şi scoate în relief, ce se încăpăţinase să nu vază sinodul rus, că publicul curios va găsi în cartea lui Cantemir toate manifestările vieţii turceşti scrise de un autor glorios, învăţat. Cartea lui Cantemir scuteşte pe oricine, continua entusiastul rector, de a merge departe în lumea musulmană, fiindcă orişicine

Istic videbit cuncta Othomanica
Quidquid profanum, quidve sacrum impys
totum velut magno in theatro
vel speculo nitidoque vitro.

Aici va vedea toate cele otomane
Orice este profan, orice este sfînt necredincioşilor
în întregime, ca într'un mare teatru
sau ca în sticla curată a unei oglinzi.

Această lume turcească cunoscută prin cartea lui Cantemir inspira o frică deşartă creştinilor. Teofilact, este convins că Turcia

1 Şt. Ciobanu, op. cit., pag. 142 145. Dimitrie Cantemir înţelege anii 1688—1710, de cînd a mers ostatic la Stambul până cînd a plecat de acolo ca domn al Moldovei.

2 Bibliografia romînească veche II pag. 7 : în dedicaţia către ţar autorul afirmă că se sfîrşeşte al 9-lea an, de cînd este în Rusia.

3 Şt. Ciobanu, op. cit. pag. 106. Scrisoare a lui Cantemir către ţar la 23 Noemvre 1719.

trebue să se prăbuşească şi „din obezile de fer" vor fi liberaţi Grecii.

Un alt entusiast cetitor al cărţii lui Cantemir a adaos apoi multe versuri latine de laudă şi a semnat Hiern Gedeon Wiszniowski, 1 care era prefectul colegiului imperial din Moscova. Versurile din urmă dovedesc deosebita consideraţie, ce o avea Cantemir în cercurile învăţaţilor moscoviţi, din anturajul cărora îşi luase ca secretar pe Ivan Iliinski. 2

Impresiile acestui bărbat de şcoală sînt interesante, cînd scrie despre Cantemir :

Vivit virtutibus Christianorum,
Scripsit vitia barbarorum.
Ex illis ut Christum legeret
Ex his ut Mahumetum proscriberet.

Trăeşte după virtuţile creştine
A scris viţiile barbarilor.
Din aceiea ca să adore pe Christos,
Din acestea ca să proscrie pe Mohamed.

Cantemir arătînd adevărata lume turcească, demascînd putreziciunea tiraniei păgîne, promovează credinţa adevărată şi cheamă la libertate popoarele creştine ajunse subt jugul păgîn— scria între altele acelaşi învăţat, deosebindu-se de părerile şi şovăirile sinodului rus. Aceste aprecieri s'au publicat în fruntea cărţii, şi pentru noi sînt mai de preţ decît mărturisirile cerute de sinod subt iscălitura autorului.

Impresiile apreciabile acestea reprezentînd judecata oamenilor vremii sînt mai ales interesante, fiindcă în tot cursul povestirii autorul se învinge mai mult, decît îşi biruise resentimentele în *Istoria imperiului otoman,* şi păstrează rece obiectivitate faţă de ce povesteşte.

Lipsesc adică din *Sistema religiei mohamedane* apostrofele violente într'o urmare neîntreruptă ; nu găsim aici eşiri duşmănoase în contra păgînilor, pana lui n'are fulgerul urii, care trăsneşte pe duşman ; de aceia unii cetitori au lăsat din mîni isprăvind de cetit cartea cu concluzia că autorul vădeşte chiar o simpatie pentru subiectul său. 3 Au uitat aceştia că sufletul lui Cantemir clocotea de pasiune. Invăţatul moldovean a depus totdeauna întreagă patima în tot ce a scris. Profunzimea interesului său pentru

1 Scrie Vişnevschi d. Ciobanu după autori ruşi în cartea sa citată, pag. 33. Şi aceste versuri sînt reproduse în *Bibl. rom. veche,* II, pag. 12-19.

2 Cetind pe Maikov, Materialy dlia biografii Kn. A. D. Cantemira, d. P. P. Panaitescu arată că copia de pe *Notationes quotidianae* din ms. No. 325 al Academiei noastre, nu este complectă, că Pekarski a citat numai unele şi că acestea merg dela 22 Ianuar 1721 până la 24 Mai 1727 (Daco-Romania l. c , pag. 1240-1 (extras). Cf. şi lucrarea aceasta, mai sus, pag. 239 nota 1 şi 2.

3 Şt. Ciobanu, op. cit., pag. 34.

subiect însă nu trebueşte confundată cu o atitudine de simpatie. Dimitrie Cantemir scria acum atîtea lucruri necunoscute Europei de atunci, în primul rînd Ruşilor vremii sale. Căci ce altă carte a mai îmbrăţişat la olaltă mitologia poporală turcă, folclor, noţiuni etnografice, situaţiile culturale, aşa că azi cartea lui Cantemir este o comoară şi pentru Turcii, care s'au ferit atunci, mai mult decît se voalează azi, să nu-i cunoască lumea. Lumea turcă pentru Europa de atunci era o *lume cadînă*. Din aceste motive Europa a crezut prea de vreme că *imperiul turc este bolnav*. Noutatea subiectului reţine în primul rînd interesul şi povoacă pasiunea autorului.

Lumea orientală, mentalitatea musulmană închidea anumită concepţie de viaţă, pe care o înţelege la prima privire numai cel familiarizat cu ea. Am spus mai sus că trebue să cunoaştem mentalitatea turcească, pentruca să putem pricepe felul de expunere al cronicelor turceşti. Pentru a nu sta nedumerit în faţa clişeului de viaţă musulmană trebuesc cunoştinţe pregătitoare. De aceia nu oricine putea să scrie despre aceasta şi putea să scrie un creştin, un strein mai bine, deoarece îl frapau mai curînd decît pe Turcul sau Arabul oricît de europenizat diferenţele. Dimitrie Cantemir a trăit atîta timp printre Turci, fiind cu ei în strînse legături şi'n aşa strictă intimitate că toată lumea credea în Decemvre 1710 că paza intereselor sultanului o are în Moldova cel mai devotat aderent, cel mai prompt vasal. Insuşi Cantemir recunoaşte că avea întăetatea „între principii creştini din acest imperiu“.1 Dar nici lumea grecească din Constantinopol, nici prieteniile înalte turceşti, nici îndelungimea traiului său în Stambul confundat în viaţa turcească n'au înstrăinat sufletul lui Cantemir, care-şi păstrase toată genuitatea sa răzeşească oţelită prin nevoile înfruntate de atîţi strămoşi, cînd şi-a reluat domnia, întreruptă brutal de duşmani în April 1693.

Preferinţele, mentalitatea, fantazia caşi realităţile obişnuite ale lumii orientale sînt specifice: Turcii trebuiau înţeleşi în întregul fiinţii lor şi Cantemir, care a trăit atît de mult printre ei, i-a priceput. De aceia, dacă azi ar fi scoasă cartea din izolarea, la care o condamnă textul ei numai rusesc, s'ar bucura de aceiaşi actualitate şi deoarece viaţa religioasă rezumă întregul traiu turcesc, cartea lui Cantemir, căreia i-am adăoga pe La Motraye, constitue informaţia cea mai interesantă despre sufletul imperiului turc în vremea, cînd pentru întâia oară Europa ajunsese la convingerea că este *bolnav*.

Sistema religiei mohamedane este împărţită în şease cărţi.

„Falşul profet Mohamed“ este subiectul primei cărţi. Se arată, cum se scrie corect numele aceluia, care a întemeiat islamul. Discutînd adevărurile puse în circulaţie, îi reconstrueşte viaţa şi autorul crede că e complect, numai dupăce a arătat

1 Ibidem, pag. 116.

persoana, moravurile, începutul pseudoprofeţiei, primirea legii, înălţarea la cer, coborîrea din cer, minunile lui Mohamed şi pe moştenitorii acestuia.

Cartea a doua discută Coranul tratînd despre numele Coranului, cartea Muhamedie, doctrina Coranului, arătarea falşităţii Coranului, stilul şi greutatea limbii acestei cărţi. sfinte la musulmani. In Arhivele ministerului de externe rus a găsit Tocilescu textul latin al acestor două cărţi : manuscris în folio, 126 fol. Acestui manuscris i-a zis Tocilescu *Curanus*, poate fiindcă avea acest titlu. 1

Cartea a treia comunică Apocalipsul mohamedan. Ni se prezintă părerile apocaliptice curente în societatea mohamedană într'o primă parte, iar în partea a doua se enumeră semnele, care pentru mohamedani ar însemna sfîrşitul lumii. Cetim pe rînd despre năvălirea Dedglalului, scoborîrea lui Is. Christos, Egiugi şi Megiugi, venirea lui Dabetularza, despre soarele, care are să răsară dela apus, despre încheierea porţilor pocăinţei, întoarcerea Coranului iarăşi la cer, căderea de sus a fumului, despre trîmbiţa din secară.

Cartea a patra se ocupă de teologia mohamedană, tratînd concepţia aceştela la Turci, despre D-zeu, despre providenţă, despre edificarea celor zidite mai înainte de univers, despre îngeri, diavoli etc., despre zidirea lumilor, despre Adam şi Eva, despre profeţii începînd cu Adam, despre Noe, Abraham şi copiii lui, apoi Moise, Aron şi Maria, despre David, Solomon şi alţii, despre Alexandru cel Mare, despre Domnul Isus şi prea binecuvîntata Fecioară, despre sfinţii creştini, sfîrşitul lumii, învierea generală şi despre judecată, despre pedepsele păcătoşilor şi despre credincioşi, despre araf, iad şi raiu.

Cartea a cincea arată religia mohamedană în societate. După o precuvîntare ni se dau cîteva generalităţi despre religia mohamedană, apoi ni se povesteşte despre fluer şi abdest, despre nămazi, urugi şi hagii, despre poruncile Coranului, despre faz şi sunnèt, despre fiinţa sunnètului (=tradiţia religioasă), despre poruncile divine mari, care însă în genere nu-s obligatoare, despre cele necesare deopotrivă la farz şi sunnèt, despre alte fapte importante, despre galal, despre harem şi mecrug.

Cartea a şeasea este aşa de variată. Poartă titlul: despre alte regulamente ale religiei mohamedane. In capitolele 1—7 ne descrie şi ne dă informaţii aşa de preţioase despre viaţa turcească, cînd scrie despre dugun, despre căsătorie, despre divorţ despre înmormîntare şi pomenirea morţilor, despre mormintele

---

1 Tocilescu, Raport etc. l. c., pag 47,54,56. Deci *Curanus*, acest manuscris nu poate fi confundat cu traducerea rusă a *Coranului*, care în 1716 după traducere franceză s'a tipărit ruseşte din ordinul ţarului. Cf. Şt. Ciobanu, op. cit., pag. 32. - In legătură cu conţinutul *Sistemei* am utilizat şi manuscrisul dela Academie al lui Tocilescu. Un clasificator al Academiei a pus pe aceste note ale lui Tocilescu despre *Sistemă,* titlul : *Curanus.*

şeicilor, despre zile de sărbătoare şi despre sărbătorile politice. Despre sectele dervişilor şi întemeietorii lor scrie în capitolele 8—18. Ereziile mohamedane sînt descrise în capitolele 19—33 în general şi fiecare în parte. Capitolul 34 scrie despre ştiinţe în general, capitolul 45 tratează despre partea întăia a ştiinţelor şi apoi în capitolele 36—41 ni se dă aparte tabloul fiecărei ştiinţe, pe care o cuprinde autorul în această primă parte: despre ştiinţa *inşa*, despre recam, ghendise şi altele, despre logică, retorică şi altele, despre ştiinţa numelor dumnezeeşti, despre razad, sigrî etc., despre faldjalulîc şi altele.

Deoarece ni se dă numai partea întăia despre ştiinţe, ne întrebăm: a intenţionat autorul să alcătuiască şi un al doilea volum, sau ar fi dat restul în opera, ce intenţiona să scrie despre „ocîrmuirea politică a poporului musulman". 1 Cetim adică în *Sistema religiei mohamedane:* „Despre numărul academiilor, care se găsesc la Constantinopol, Adrianopol, Brussa, Elcail, Babilon, Alep şi alte oraşe asiatice şi europene ocîrmuite de sceptrul turc, intenţionez să vorbesc în *cartea despre ocîrmuirea politică otomană*". 2 Sistemul religios al vieţii turceşti ar fi fost astfel complectat cu expunerea sistemului politic. Tabloul vieţii turceşti ar fi fost astfel complect. Repetăm: Cantemir n'a mai avut timp să scrie şi acest volum.

Dar nimeni n'a dat o expunere mai detaliată, mai precisă, mai bine informată, decît cartea lui Cantemir, despre religia mohamedană, deşi ştim că în legătură cu luptele dintre creştini şi Turci terminate cu pacea dela Carloviţ, apoi cu pacea dela Pojarevaţ interesele politice au provocat o întreagă literatură, precum traducerea franceză a Istoriei Imperiului otoman a provocat preocupări pentru istoria şi viaţa turcească între Francezi pela jumătatea secolului al XVIII-lea.

Cartea lui Cantemir a rămas unică.

Cînd scria *Sistema religiei mohamedane*, Dimitrie Cantemir cunoştea operele învăţaţilor turci, cetise şi scrierile autorilor creştini, dar singura operă, pe care o citează este acea „Muhamedia", despre care în *Istoria imperiului otoman* afirmase că conţine viaţa lui Mahomed, însă este plină de fantasmagorii; 3 acum mai adaogă că *Muhamedia* este o istorie a Islamului şi întregeşte Coranul. Multe aspecte ale vieţii turceşti le descrie ca amintiri din observaţiile sale personale făcute în îndelungata sa conveţuire cu lumea turcească. Autorul scrie: „am scos la iveală, ce se crede şi ce se povesteşte la aceste popoare barbare, fără făţărnicie, fără dojană, fără adaos." 4 Mai ales cînd istoriseşte credinţele populare mohamedane, cînd ne dă atîta fol-

1 Şt. Ciobanu, op. cit., pag. 33.
2 Knaig etc., pag. 347 ap. Ciobanu, op. cit., pag. 40.
3 Trad. cit. pag. 127 nota 30 şi 222 nota 36.
4 Kniga etc. pag. 8 ap. Ciobanu, op. cit., pag. 33 etc., de unde luăm în parte ştirile despre conţinutul cărţii.

clor turcesc, cînd ne prezintă legendele musulmane despre animale, plante, facerea lumii, precum şi tradiţiile despre paradis, purgator şi infern, despre Alexandru cel Mare, Hristos, sfinţii creştini, cartea lui Cantemir rămîne unică.

Scrieri occidentale oferiseră publicului mai ales ştiri despre curtea sultanului şi obiceiurile acesteia, dar singur Cantemir ne informează despre „obiceiurile musulmanilor la rugăciune, posturile turceşti, obiceiurile în legătură cu pelerinajele ia locurile sfinte.. obiceiuri în familie... hrana şi îmbrăcămintea lor în legătură cu obiceiurile religioase " 1 Atît de preţioase sînt ştirile despre educaţia copiilor, despre şcolile de tot felul, despre nunta musulmană, despre ştiinţe la Turci şi despre arte. Lumea musulmană făcuse deosebită impresie asupra tînărului beizadea trimis la Constantinopol în vara anului 1688. Era într'o vîrstă. cînd deosebirile de traiu faţă de viaţa moldovenească se puteau imprima mai puternic, mai adînc, cînd impresionabilitatea avea cea mai vioae resonanţă. Se recunoaşte intensitatea impresiei de odinioară, cînd la distanţă de atîţia ani scria : „Dacă cineva ar asculta un predicator mohamedan, cînd predică, mai cu seamă, cînd ţine cuvîntare despre virtuţile morale şi păcate, ar spune, dacă nu exagerez că în limba turcă vorbeşte Demostene grecesc şi Cicero latinul. Cine ar ceti şi ar înţelege cu desăvîrşire operele lor istorice, poetice şi legendare şi mai cu seamă cartea, care se cheamă *gumaiun name*, fără îndoială ar spune că acestea sînt mai frumoase decît toate cele europene... Cauza este bogăţia nesfîrşită şi comorile nesecate ale locuţiunilor şi frazelor din limbile arabă, persană şi turcă." 2 Şi despre Coran scrie că are stil frumos şi profunzimea limbii arabe, care are peste 70 dialecte, observaţie, prin care Cantemir devansează pe orientaliştii secolului al XIX-lea, ca şi atunci cînd scoate în evidenţă monotonia repeteţiilor, construcţie haotică şi obscurităţile Coranului. Arătînd că Coranul este fals, nu este operă divină, înserează în argumentarea sa şi următoarele: „N'au dreptate nici aceia, care declară Coranul fals pe motivul că el este scris într'un stil frumos şi într'o limbă arabă adîncă, iar cuvîntul lui D-zeu este simplu. Dar noi ce vom spune despre parabolele Domnului Hristos, teologia Sfîntului Ion Evanghelistul, despre care filozoful elin exclamă: «barbarul vorbeşte înalt», dar mai cu seamă epistola sfîntului Pavel, în care admirăm nu numai adîncimea învăţăturilor, ci şi iscusinţa logică şi retorică, precum şi frumuseţa limbii greceşti." 3

Urmărind a apărea adînc şi misterios, Mohamed căuta cuvintele rari, neînţelese, termenii dialectali.

In altă ordine de idei evidenţiarea părţilor din Coran, care au impresionat pe Cantemir, ne descopere preferinţele acestuia.

1 Şt. Ciobanu, op. cit., pag. 18.
2 Kniga etc. pag. 3 4. ap. Ciobanu, op. cit., pag. 41.
3 Ibidem, pag. 47 ap. Ciobanu, op. cit., pag. 36.

Cine nu s'a încurcat în încîlceilile frazeologiei din *Hronic?* Dar mai ales pe cine n'a torturat factura stilului din *Istoria ieroglifică* tipărită în 1693, cînd Dimitrie Cantemir trecuse prin destul de îndelungată influenţă musulmană. S'ar putea numi poate *orientalism* construcţia labirintică: de abia aştepţi să ajungi la senzul frazei cantemiriene din Istoria iroglifică etc., pe cînd în *Vita Constantini* etc., în *Istoria Cantacuzinilor şi Brîncovenilor* stilul străluceşte de sobrietate.

Exagerările lui Dimitrie Cantemir, cînd ne dă observaţiile sale impresioniste despre învăţătura şi artele Turcilor, sînt aşa de explicabile. Dintre învăţaţii turci şi aici aminteşte de Saadi (aici îl zice Isaadi) Effendi, bun fizician şi matematician, dela care a învăţat turceşte. Ne spune că avea cu el şi discuţii religioase. In *Istoria imperiului otoman* dase o astfel de discuţie. Intrebat de Cantemir, cum de poate crede că Mohamed a tăiat luna în două şi o jumătate a prins-o cu mîna, cînd cădea din cer, acela răspunse: „După cursul naturii aceasta nu este cu putinţă; ba este chiar în contra principiilor naturii. Dar această minune este scrisă în Alcoran ca faptă; aşa renunţ la raţiune şi mă supun credinţei. Căci D-zeu poate face tot ce voeşte."[1] Alt savant turc, cu care Cantemir legase prietinie, a fost Nuh Effendi, despre care însă în *Istoria imperiului otoman* arată că era medicul prim al mamei sultanului Ahmed III. Mai adaogă în istoria turcească că Nuh Effendi era de origine grec din Creta.[2]

Cantemir totdeauna se străduește a da o expunere vioae. Poate de acela a introdus întîmplări, anecdote musulmane auzite la Constantinopol ca şi povestirea despre un derviş din timpurile sultanului Mustafa, descrierea suferinţelor Musulmanilor credincioşi în călătoriile lor spre locurile sfinte, întîmplarea cu o femee gravidă la biserica lui Solomon din Ierusalim... legenda splendidă şi piperată cam în stil oriental despre un ambasador olandez, curios de a cunoaşte locurile sfinte, legenda despre un Moldovean tînăr, care scapă prin concursul unei Moldovence dintr'un harem turcesc, povestirea duioasă despre un creştin, care n'a voit să accepte mohamedanismul, legenda despre un ţar persan şi fiul său etc."[3]

Şi'n 1720 Cantemir îşi păstrase obiceiul de a presăra maxime în expunere. Cetim în *Sistema religiei mohamedane*: „Cine pierde puterea, pierde şi raţiunea" sau, „cu cît poporul este mai învăţat, cu atîta mai mulţi şi mai înverşunaţi eretici produce."[4] *Istoria Cantacuzinilor şi Brîncovenilor* are expunere prea grăbită, ca să admită opriri sentenţioase. Cetim aici însă o pildă, pe care Dimitrie Cantemir o atribue lui Constantin stolnicul, că ar fi spus-o fiilor săi şi lui Mihai Cantacuzino, cînd împreună au pîrît la Poartă pe Constantin Brîncoveanu. Iată ce pretindea

1 Ibidem, pag. 42
2 Trad. cit., pag. 39 nota 9.
3 Ibidem, pag. 771 nota
4 Şt. Ciobanu, op. cit., pag. 41–42.

Cantemir că a spus învăţatul stolnic: „Cînd doi adverssri se găseau într'o corabie în timpul unei furtuni şi se aflau în primejdie de moarte, unul din ei întreabă pe cîrmaciu, care parte a corabiei se va scufunda mai de vreme: cea dinainte sau cea din urmă? Cîrmaciul îi răspunse că cea dinainte. El spuse: bine, îl voiu vedea pe adversarul meu pierind măcar cu un minut înainte şi apoi voiu pieri eu." 1

Pasiunea, temperamentului lui Dimitrie Cantemir colorează totdeauna expunerea din *Sistema religiei mohamedane*, cînd este vorba de fiinţa adevărului religios, dar acelaşi autor nu repudiază civilizaţia musulmană. Exagerările nu scad valoarea adevărurilor şi observaţiilor povestite, care alcătuesc tabloul aşa de suggestiv al acelei împărăţii turceşti înfrînte în luptele cu Liga sfîntă, biruitoare însă la Stănileşti şi iarăşi iscălindu-şi dezastrul prin pacea dela Pojarevaţ. Observaţii impuse de unele evenimente povestite în *Istoria imperiului otoman* ne înlesnesc a înţelege senzul înfrîngerilor turceşti. Dar, dacă am avea, dacă Cantimir ne-ar fi lăsat, aşa cum intenţiona şi opera: *De statu politico Aulae Othomanicae*, în tabloul lui Cantemir ar fi poate mai comprehensivă decăderea politică a imperiului otoman, am înţelege, de ce contemporanii lui Cantemir au putut crede că marea împărăţie turcească este bolnavă şi mai ales am fi avut părerile lui Cantemir, care cunoştea aşa de bine viaţa turcească în toate formele sale, am pricepe mai de aproape, de ce învăţatul principe a crezut în 1711 că a sunat ceasul libertăţii politice moldoveneşti. Ce a văzut Cantemir la Constantinopol, de s'a grăbit aşa de fără nici o rezervă în tabăra ţarului Petru? Civilizaţia musulmană în aşa de strînsă legătură cu religia, întocmai ca a unei cetăţi antice, nu era o civilizaţie de muribund. Este adevărat pe de altă parte că tradiţionalismul, lipsa de evoluţie continuă a civilizaţiei musulmane nu admite deducţii imediate şi sigure asupra domeniului vieţii politice.

Atît, cît ne-a dat Cantemir în cartea sa, reprezintă cele mai bune, în unele părţi singurele informaţii despre civilizaţia musulmană dela începutul secolului al XVIII-lea.

Dela acelaşi ne-au rămas fragmente şi despre lumea musulmană şiită din Extremul Orient.

Am spus că'n 1722 Cantemir a însoţit pe ţar, care a întreprins o expediţie în contra Perşilor. Pentru propaganda religioasă Cantemir compusese un *Catechism* în limba persană, iar pentru a tipări manifestele ţarului în limbile orientale, i se pusese la dispoziţie o tipografie cu caractere orientale.

In această expediţie Cantemir a înaintat ca un explorator. Putem bănui, ce ne-ar fi rămas, dacă nu apărea boala, tocmai cînd pleca din Derbend şi nu l-a mai slăbit, până nu l-a con-

---

1 Şt. Ciobanu, op. cit., pag. 43—6. D. Ciobanu observă că această pildă o ia din amintitul *Jurnal*, deoarece traducerea—Zavira nu o are.

strîns în Ianuarie 1723 să ia drumul înapoi şi acelaşi l-a răpus la moşia Dimitrovca în seara zilei de 21 August următor. Astfel se explică că ultimul punct al explorării ştiinţifice a rămas Derbend şi regiunea sa. Ivan Iliinski în notele sale—este vorba de *Notationes quotidianae*, care ţin dela 22 Ianuar 1721 până la 24 Mai 1727 [1]—ne spune că în ziua de 31 August Dimitrie Cantemir însoţit de ingineri a plecat în munţi, unde a explorat zidul caucasian, despre care a lăsat apoi o bună descriere. [2]

I se atribue lui Cantemir că a scris şi nişte *notiţe zilnice* în legătură cu drumul acestei expediţii. Acestea notiţe s'ar termina cu ziua de 9 Sept. 1722, cînd s'a îmbolnăvit. [3] Acestea ca şi notele lui Iliinschi ne arată că Dimitrie Cantemir dimpreună cu amiralul Apraxin şi contele Tolstoi era consilierul cel mai apropiat al ţarului.

De deosebită importanţă sînt fragmentele orientalistice, ce ne-au rămas din acest an 1722. Unul ne dă istoria zidului făcut de stăpînitorul Cubad la graniţa spre ţara lui Hacan. Cantemir reproduce relaţii turceşti prefăcute din arabă şi limba persană. Alt fragment descrie regiunile dela Bacu de-alungul Caspicei până la Cerchezi: hotare, rîuri, oraşe, adăogînd de multe ori ştiri istorice locale. Regiunea Derbendului este cu insistenţă descrisă; zidul oraşului, inscripţiile găsite, unele le reproduce; descrie monumentele văzute şi le desenează, ca şi alte însemnări aflate sau obiecte curioase, ale căror chipuri toate ni le-a lăsat; încearcă să descifreze însemnări turceşti, chineze, ieroglife, figuri şi trage concluzii istorice însemnîndu-le în fugă lîngă desenele luate. Astfel a lăsat fapte istorice azi preţioase, ca monumentul lui Mohamed, descrierea templului lui Mohamed din Derbend etc. Spiritul veşnic în mişcare, curiozitatea, care vroia veşnic satisfacţii, era acelaşi la Cantemir în ajunul maladiei fatale, cum necurmat fusese în tot cursul vieţii. Aceste fragmente, descrierea zidului din Caucas ne lasă să bănuim, ce operă de valoare asupra unei părţi din Extremul Orient a fost zădărnicită, oprită de boala, care începea cu furie la 9 Sept. 1722.

7. Incă ceva despre locul lui Dimitrie Cantemir în cultura romînească.

Celace mai înainte ar fi apărut ca abstracţii doctrinare, tabloul personalităţii culturale a lui Dimitrie Cantemir după prezentarea creaţiunilor acestuia poate invoca adevărurile intuitive,

---

1 Le-a publicat Maikov în cartea citată. Cf. Panaitescu în Daco-Romania, IV, pag. 1240-1

2 Descrierea aceasta a utilizat-o şi aproape întreagă a reprodus-o Bayer în lucrarea „De muro Caucaseo" publicată în Commentarii Acad. Scient. imp. Petropolitanae, I, an. 1726, pag. 425-463. Vezi Panaitescu, l. c., pag. 1241. D. Ciobanu, op. cit., pag. 48 după Pekarscki scrie despre anul 1728, ca an al apariţiei lucrării lui Bayer.

3 După Bayer vezi Şt. Ciobanu, op. cit., pag. 46.

care s'au discutat. Spiritul său veşnic în mişcare, cugetarea sa, a cutat toate problemele culturale şi politice ale vieţii romîneşti după înaintaşi şi înainte de succesori, care au constituit o falangă mîndră a cugetului moldovenesc. Deasupra tuturor acestora se ridică dominantă figura lui Dimitrie Cantemir.

Dimitrie Cantemir este ultima personalitate reprezentativă a unei direcţii politice cu trecut mare şi a trăit în tradiţiile celei mai extreme dezvoltări a ei înainte de lumea romînească contemporană cu începuturile ei mijinde în deceniul al treilea din secolul al XIX-lea. A trăit atîta timp şi'n aşa strînsă intimitate cu viaţa musulmană, încît îşi poate păstra calmul ştiinţific, cînd o descrie, deşi privind esenţa acesteia, o abhorează : a ajuns cel mai reputat orientalist al vremii sale fără să tradeze în gusturi, de loc fel de viaţă, preferinţă pentru orientalism. O spune însuşi şi are dreptate că legăturile, cultura sa i-ar fi asigurat totdeauna loc de frunte în imperiul otoman ; el însă urmînd străvechea politică moldovenească s'a grăbit alături de creştini. Drumul drept politic, pe care-l urma, l-a cerut şi contemporanilor săi munteni şi moldoveni ; n'a înţeles niciodată reticenţele, ascunzişurile, ochii prefăcuţi şi faţa necutată privind o situaţie, ce nu o admitea, n'a priceput abilităţile politice ale Cantacuzinilor şi ale lui Constantin Brîncoveanu, a abhorat succesele ajunse de Ruseteşti prin intrigi, l-a indispus marasmul vieţii din Stambul, unde meritul era înlăturat de atîtea ori prin aşa zisele calităţi sociale sau legături unde intriga, invidia, viclenia submina, dobora, bunul interes pentru binele obştesc; s'a înfricoşat, cînd a constatat prezenţa tuturor năravurilor constantinopolitane în ţara sa şi a propoveduit altă civilizaţie, care să fie continuarea vremurilor glorioase ale Moldovei alăturea de creştini şi civilizaţia acestora. Prin observaţie îndelungată şi studiu intens a ajuns la convingerea că numai înlăturînd de pe firmamentul politic al ţării sale nourii negrii turceşti, poate reapărea soarele libertăţii romîneşti, se poate reface civilizaţia creştină romînească.

De pe urma situaţiei politice a ţării cultura moldovenească a secolului al XVII-lea a fost saturată de idei politice şi deci foarte frămîntată. In fiece fază a sa legată de o anumită generaţie sau de mai multe, cultura a cunoscut şi uniformitatea desnădejdii resemnate, şi apogeul, la care s'a ridicat îndrăsneala ideii politice.

Nu se poate afirma că cu April 1634 se termina un regim şi o formă culturală nouă ar fi început cu sfîrşitul domniei Movileştilor. Nu există zone culturale în Moldova acestui veac şi deci Dimitrie Cantemir cu personalitatea sa nu aparţine unei singure influenţe culturale venite din afară. El apare tocmai ca realizarea cea mai fericită a concurenţii curentelor culturale streine, care s'au exercitat asupra civilizaţiei moldoveneşti în sec. XVII ; toată activitatea lui nu reprezintă un anume curent strein, ci cultura moldovenească frămîntată de influenţele streine, dar rămasă cu firea sa moldovenească. Dimitrie Cantemir vorbea, scria

latinește ca și cînd ar fi studiat în Polonia, de unde veniseră în țară cu învățătură latină Miron Costin și fiii acestuia. Trimisul polon către Turci, Rafael Leszczynski admiră cultura și cunoștințele de limbă latină ale lui Dimitrie Cantemir în 1700, după ce d'Avril vorbise latinește cu Nicolae Costin și Dupont constatase că Moldovenii se disting în școlile streine. Același Cantemir cunoștea limba slavonă, din care cetea în lungile nopți de iarnă vieți de sfinți sau alte istorioare, care puteau interesa pe bătrînul Constantin Vodă Cantemir, dar cetea, scria așa de desăvîrșit grecește, era entuziasmat de „frumusețea limbii grecești", de care își aducea aminte, cînd scria despre profunzimea Coranului și variația de priveliști a limbii arabe. A luat în Rusia ca secretar al său pe cel mai bun elev de latinește al școlilor din Moscova și a ținut atît de mult ca copiii săi să învețe grecește, latinește și italienește. Se plînge țarului, cînd profesorul adus anume, Anastasie Condoidi a fost angajat la *Colegiul duhovnicesc.* [1] Este cunoscută deosebita educație și îngrijita cultură, pe care a cîștigat-o prin solicitudinea părintească Antioh Cantemir. Ajuns ambasador rusesc la Londra, casa acestuia era loc de întîlnire al oamenilor de carte, iar mai tîrziu avînd aceiași misiune în Franța, a legat prietinie strînsă cu Montesquieu, cu poetul Maupertuis, a avut corespondență cu Voltaire. [2]

Mare grabă după învățătură, după cultură găsim în Moldova din jumătatea a doua a secolului al XVII-lea. Cronicele vremii scot în evidență deosebită totdeauna preocupările culturale. Om adevărat este numai omul cult: afirmația se atribue lui Velicico Costin, dar se găsește și'n opera lui Dimitrie Cantemir. Cine a exaltat mai mult decît cel din urmă învățătura? De cîte ori are ocazie o reliefează în *Istoria imperiului otoman*, stărue la chestii culturale în *Sistema religiei mohamedane* etc. Nicolae Costin nici nu se vede din multele sale cetiri.

Lumea moldovenească în dorul de a învăța mai că nu avea preferințe. Vasile Lupu în atîtea legături cu Constantinopolul își trimite pentru latinește pe fiu-său Ion să învețe la iezuiții din Iași, dar celalalt fiu, Ștefan, a învățat la Țarigrad. Fiii lui Iordachi Raset au făcut la fel [3] și ne întrebăm: cine a reprezentat în acea vreme în Moldova mai dinadins decît Rasetești concepțiile lumii constantinopolitane?

Nicolae Milescu traduce din latinește, ca și din grecește, întocmai ca Dosoftei mitropolitul și Dimitrie Cantemir.

---

1 Șt. Ciobanu, op. cit., pag. 108. D. P. P. Panaitescu a arătat că d. Ciobanu a tradus greșit cu „ministerul de culte" (Daco-Romania l. c., pag. 1242 nota 5). Mai sus, la pag. 238 am dat traducerea d-lu Ciobanu.

2 Gr. Lozinsky, Le prince Antioche Cantemir în Revue des études slaves, V, Paris, 1925, pag. 238 și urm.; cf. și Le monde slave pe 1925 pag. 223-47, 402-421. Scrisorile lui Voltaire către Antioh Cantemir în Bulletin du bibliothécaire pe 1860 pag. 1120 și urm.

3 P. P Panaitescu, Influența polonă etc., pag. 13.

Nu se poate afirma că originea educaţiei despărţea boerimea moldoveană în tabere culturale deosebite, care se afişau creînd distanţe între ele.

Toate influenţele culturale streine, care s'au exercitat asupra culturii moldoveneşti de atunci aveau la baza lor: cultura occidentală latină, care le juxtalinea, uneori confunda pe acelaşi drum.

Care erau acele influenţe?

Puternică, impetuoasă a fost aproape în tot cursul veacului influenţa culturală polonă. S'a introdus şi menţinut prin necontenitele legături politice dintre Moldova și Polonia dela anul 1595 până adinc în domnia regelui August II (1697-1733) sau începutul domniilor fanariote. Influenţa mai veche polonă se terminase cu domnia lui Bogdan Lăpuşneanu şi s'a deosebit de cea din sec. XVI prin legături strînse mai ales între Moldoveni şi lumea ruteană din Polonia, pecînd după 1595 boerimea moldovenească a avut legături şi a suferit influenţa culturii polone humaniste de formă latină, pe care în straturile societăţii poloneze o generalizaseră, o răspîndeau iezuiţii. In legătură cu domniile Movileştilor atîta boerime moldovenească a petrecut ani de pribegie în Polonia. Unii au obţinut încetăţenirea, au cumpărat moşii, s'au încuscrit cu familii polone, şi-au dat copiii să înveţe în şcolile polone şi reîntorşi acasă au protejat, au adus preferinţe pentru felul de traiu polon.

Era o împrejurare, care favoriza depărtarea dela vechea civilizaţie moldovenească modelată după pilde slavo-bizantine. Boerimea moldovenească din vremea Movileştilor în mare parte reprezenta o lume nouă. Ştefăniţă Vodă, apoi Petru Rareş, mai ales însă Alexandru Lăpuşneanu cu baia de sînge dela Iaşi, cînd au fost omorîţi 47 sau 60 boeri, turburările de subt Despot Vodă Armeanul, Ştefan Tomşa I şi Ion Vodă Armeanul, apoi Iancu Sasul, adăogîndu-se transformarea prăbuşitoare a vechei economii moldoveneşti prin înstăpînirea tot mai împilătoare a Turcilor asupra Modovei, au distrus aproape complect vechea boerime moldovenească, care după năruirea oraşelor produsă în acelaşi veac, rămăsese singurul factor susţinător al culturii. Primul mitropolit mare din veacul al XVII-lea a fost iarăşi pentru o nouă orientare culturală: mitropolitul Varlaam a deschis largă poarta, ca să intre în ţară influenţa culturală dela Chiev, noul ideal ortodox, cum l-a propovedmit şi precizat Petru Movilă.[2] Şcoala dela Trei-Ierarhi întemeiată de Vasile Lupu a început cu dascăli aduşi dela Chiev. Şcolile iezuite din ţară erau în slujba aceleiaşi culturi occidentale.

Intreruperea tradiţiei slavo-bizantine ca îndreptar al vieţii culturale moldoveneşti explică, de ce în imprimeriile înfiinţate la

---

1 Despre toate acestea, ibidem.

2 Cf. P. P. Panaitescu, L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogilă archevêque de Kiev dans les Principautés roumaines (extras din Melanges de l'école roumaine en France, V, 1926).

Iaşi în sec. XVII nu s'a tipărit nici o carte cu text slavon, cum nu este cazul în Ţara-Romînească.

Este adevărat că Vasile Lupu a înlocuit apoi cu dascăli greci pe Chieveni. Vom vedea imediat însă că aceasta nu însemna izbucnirea luptei între două concepţii de cultură.

Legăturile culturale ale Moldovei cu Polonia au continuat şi'n timpul lui Vasile Lupu. In cursul primului războiu nordic găsim atîţi lefegii în oştirile polone. Domnia lui George Ştefan Vodă ca contrast politic reprezinta lupta în contra grecismului în Moldova, grecism atît de favorizat de Vasile Lupu în ultimii ani de domnie şi apoi de fiu-său, Ştefăniţă. Mănăstirea Golia refăcută are din această vreme numai inscripţii greceşti, ca şi mănăstirea Hlincea, unde totul este însemnat greceşte.

Evenimentele politice din jumătatea a doua a secolului XVII-lea au ţinut Moldova aşa de alături de Polonia. Domnia lui Constantin Şerban Vodă, apoi cariera lui Ştefan Petriceicu Vodă, vremea, care a urmat acesteia, timpul lui Ion Sobieski, începutul domniei lui August II favorizează, impune pe lîngă comunitatea politică moldavo-polonă şi pe cea culturală.

De pe la mijlocul veacului şi'n jumătatea a doua a acestuia sînt activi în viaţa publică moldovenească boerii, care îşi făcuseră studiile în Polonia. Intr'o vreme, cînd domnii începînd din anul 1595 nu-şi mai puteau afişa legitimitatea stăpînirii prin origine, cînd fiece neam boeresc putea ridica pretenţia să ajungă domn, aceşti boeri cu educaţie poloneză în ceasurile lor de răgaz se gîndeau că aristocraţia ţării ar fi bine să aibă situaţia, prilegiile aristocraţiei poloneze.[1] Ideile politice aduse din Polonia explică poate în parte frămîntările, neastîmpărul politic al acelor vremi. Chiar răscoala lui Durac şi Hîncul pare că porneşte dintr'o astfel de mentalitate.[2]

Tot în influenţa culturală polonă trebue căutată explicaţia, dece Miron Costin, Dosoftei etc. arată toleranţă faţă de catolicism şi combat protestantismul.[3] Raţionalismul acestuia contrasta cu misticismul religiei noastre, care o apropia de cea catolică. Vechiul cronicar a însemnat şi reversul chestiunei că regele Ion (III) Sobieski, în ţara căruia se refugiase sfîntul, învăţatul prelat, îl ruga să-i oficieze liturghia: atît de mult îi plăcea slujba noastră. Ştim de altfel că regele Ion III ştia romîneşte şi adăogăm: in urma legăturilor strînse nu numai mulţi Moldoveni ştiau pe această vreme poloneşte, dar niciodată n'au ştiut atîţi Poloni romîneşte, ca în jumătatea a doua a secolului al XVII-lea. După bătălia dela Hotin (1673 Noemvre 11) până la pacea dela Carloviţ (1699) aproape toată ţara de sus a fost mai mult ori mai puţin statornic stăpînită de garnizoane şi neliniştită de pod-

1 Ideia se găseşte exprimată şi la Neculce ca observaţie în legătură cu trecerea solului polon prin Moldova în 1700.

2 N. Iorga, Polonais et Roumains, pag. 76.

3 P. P. Panaitescu, Influenţa polonă etc., pag. 18.

ghiazuri polone. Trupele uşoare polone erau alcătuite atunci în cea mai mare parte din Moldoveni. Scopul lui Ion (III) Sobieski a fost să ajungă stăpîn peste cele trei ţări romîne: Ardealul, Muntenia şi Moldova, deşi ştim de altă parte că în zadar a sperat, fiindcă niciodată n'a putut să ocupe nici întreagă Moldova.

Mentalitatea moldovenească era şi continua a fi generală. Cînd Dimitrie Cantemir ajunge şi îndrumătorul cultural al Rusiei, a combătut ideologia protestantă. Este ştiut că Dimitrie Cantemir a criticat *Catehismul pentru copii* scris de acel Teofan Procopovici. Acesta a fost unul din sfetnicii lui Petru cel Mare la occidentalizarea Rusiei, care s'a făcut după modele suedeze şi germane. Aşa se explică că în *catechism* a intrat ideologie protestantă. Dimitrie Cantemir a denunţat-o. Un învăţat rus a scris despre această intervenţie a lui, Cantemir: „avertismentul atît de erudit şi de imparţial al lui Cantemir despre greşelile lui Teofan şi despre inovaţiile protestante a adus un folos nemăsurat spiritului rusesc de atunci şi l-a trezit dintr'un somn letargic. Critica lui Cantemir a fost cu atît mai preţioasă, cu cît autorul, pe lîngă că era foarte erudit şi avea o situaţie înaltă şi neatîrnată, nu era interesat personal în reforma religioasă ca Teofan"[1].

Dimitrie Cantemir, care n'a studiat în Polonia, se întîlnea aşadară în atitudinea duşmană protestantizmului cu acei compatrioţi ai săi, care avuseseră cea mai desăvîrşită educaţie polonă; se mai întîlnea şi'n acea conştiinţă despre necesitatea refacerii politice a neamului său, cum o găsim la Dosoftei, la Miron Costin, la Const. Cantacuzino stolnicul; se deosebea numai ca intensitate. In această din urmă privinţă Dosoftei are acelaşi suflet elegiac ca Miron Costin. Ne aducem aminte de prezicerile pesimiste politice pentru ţara sa şi de resemnarea, cu care Miron Costin se adresa în *Poemul polon* către regele Ion Sobieski. Iată acum, cu ce vorbe cerea Dosoftei sprijinul Ruşilor în Februar 1674: „sîntem copleşiţi de mulţimea nenumărată a Turcilor, călăi cruzi şi îngîmfaţi, tirani necredincioşi; sufletele noastre sînt distruse, trupurile căzute cu faţa la pămînt; sîntem ca nişte oi, care le duce la tăere. Ridicaţi-vă, fiţi protectorii bisericei; pentru liberarea noastră şi gloria voastră veniţi, de ne scăpaţi, din mînile furiosului Mohamed, teribilul impostor, liberaţi-ne". „Sfîrşitul anului prezent va fi şi sfîrşitul vieţii noastre" îi scria lui Nicolae Milescu.[2] Increderea lui Dimitrie Cantemir însă în destinele neamului său este plină de optimism. Tuturor acestora cultura latină, originea latină cetită în operele strămoşilor romani le-a impus frămîntările politice. Toţi trei au fost apoi martirii convingerilor lor culturale, care implicau pe cele politice.

---

1 Ap P. P. Panaitescu în Daco-Romania, l. c., pag. 2245.
2 Pentru toate acestea vezi P. P. Panaitescu, Nicolas Spathar Milescu, l. c., pag. 134-5.

Dosoftei şi Cantemir au murit desţăraţi; Miron Costin a fost decapitat, iar Const. Cantacuzino a fost zugrumat.

Lui Miron Costin lumea, în care trăia după pribegirea din anul 1683 în Polonia, i-a impus noui convingeri politice şi l-a făcut propagandist polonofil. Mitropolitul Dosoftei era mînat spre creştini de înalta sa cultură şi avîntul sfînt al sufletului său. Dimitrie Cantemir a putut găsi îndemnuri politice în lecturile sale latine, dar mai ales, dupăce şi-a coborît cu insistenţă privirea spre paginile glorioase ale trecutului. Revanşa creştină învăţată dela Cacavela, profesorul său, revanşă constatată la patriarhul Dositei, mentorul, conducătorul lumii constantinopolitane, în jumătatea a doua a sec. XVII, devine la Cantemir revanşă moldovenească. La Constantinopol, ne-a spus-o însuşi Cantemir, a început să înveţe latineşte. Academia din Fanar era atunci o şcoală de occidentalism, nu reprezenta continuarea culturii bizantine. De ace'a curent cultural grecesc nu însemna o opoziţie de fond în contra influenţei polone, fiindcă la baza ambelor curente era cultura universitară italiană a acelei vremi. Este vorba de fond, fiindcă altfel cele două prelucrări prezentau şi diferenţe, care nu însemnau însă excluderea unor părţi a altei forme de viaţă; de aceia cînd cercurile conducătoare din Moldova au promovat mai ales legăturile culturale cu Polonia, a perzistat şi curentul cultural grecesc; de aceia Miron Costin şi Dimitrie Cantemir ajung la aceiaşi politică a culturii; de aceia factura generală a culturii constantinopolitane introdusă în Moldova nu însemna o concepţie orientală în luptă cu o lume de idei occidentale.

Introducerea influenţii culturale greceşti şi perzistenţa ei în Moldova o explică în mare parte şi legăturile bisericeşti cu Constantinopolul ortodoxiei. Boeri trăiţi oricît în Polonia rămîneau buni ortodoxi. Concesiile făcute de Movileşti catolicismului sînt concesii făcute Polonilor, nu diminuări a propriei credinţe religioase. Ei şi boerii lor închină biserici şi mănăstiri moldoveneşti marilor centre ortodoxe din Orient. Mănăstirea ridicată la Secul de Nestor Ureche şi soţia-sa Mitrofana fu numită Xeropotamul şi închinată lavrei cu acest nume dela Athos. 1

Domniile Movileştilor au fost întrerupte de Radu Vodă Mihnea (1616—4 Februar 1619, Aug. 1623—23 Ianuar 1626). 2 Primul domn, care din scaunul dela Bucureşti, a venit direct la Iaşi, era un om învăţat îşi făcuse studiile la Muntele Athos şi 'n Veneţia. Soţia sa Arghira era de neam grecesc. Fiului său Alexandru Coconul (Iulie 1629—28 April 1630) i-a dat tot o soţie greacă. Primele însemnări greceşti în Moldova le avem din vremea lui Radu Mihnea între grafitele dela biserica sf. Gheorghe din Hîrlău, unde a locuit cîtva timp. 3 Şi soţia lui Alexandru Iliaş Vodă,

---

1 N. Iorga, Istoria literaturii romîneşti, I, ed. II, Bucureşti, 1925, pag. 225 şi urm.

2 Idem, Istoria Romînilor (curs secundar), ed. V, pag. 457-8.

3 Idem, Romînii şi Grecii, Bucureşti, 1921, pag. 30 şi urm.

nepot al lui Lăpuşneanu, a fost din lumea grecească etc. Şi ca opoziţie politică faţă de Movileşti aceşti domni au patronat legăturile culturale cu Constantinopolul. Mănăstirea sf. Sava din Iaşi avea în 1625 egumen grec.

Marele patron al literelor greceşti a fost în ultima parte a domniei sale Vasile Lupu. Era în vremea preferinţelor domneşti pentru cultura constantinopolitană, cînd a ajuns Bandini la Iaşi şi din anturajul domnului i s'a spus că acesta a încercat să introducă cultura latină în Moldova, „dar toate încercările au fost zadarnice".1 Aşa justifica domnul înlocuirea dascălilor dela Chiev? Dar Trei-Ierarhii cu inscripţii slavone, mănăstirea Goliaşi Hlincea cu inscripţii greceşti nu explică schimbarea preferinţelor domneşti?

Opera legislativă a lui Vasile Lupu are însă şi modele italiene 3. Explicarea o găsim în originea italiană a refacerii culturale din lumea grecească. Lui Istrate logofătul, unul din pravilistii lui Vasile Lupu i se atribue o traducere a lui Herodot.

Atmosfera academiei greceşti din Constantinopol ne dă toată explicarea. Şcoala patriarhală s'a reformat, a ajuns la reputaţie generală ortodoxă prin profesorii, care îşi făcuseră studiile în Italia, la Veneţia, la universitatea din Padova, sau în colegiul sf. Atanasie din Roma. 4 Veneţia mai ales conducea reînoirea spiritului grec, deci este firesc că haina nouei culturi constantinopolitane strălucea de culorile revanşei politice. Activitatea politică a lui Constantin Şerban Vodă şi Radu Mihai Vodă, preferinţele lor aşa de clare pentru lupta creştină în contra Turcilor, se pot explica mai ales prin răspîndirea nouilor idei culturale şi mediului politico-cultural grecesc din Constantinopol. Profesori constantinopolitani şi elevi ai academiei s'au stabilit în principatele romîne şi au profesat noul crez cultural, care fiind şi ortodox a putut face concurenţă curentului cultural polon, precum şi influenţei dela Chiev.

Vasile Lupu din calcul politic a promovat curentul grec, care contrabalansa şi influenţa politică polonă. 6 Munificenţa domnului moldovean i-a adus laude şi i-a creat situaţie excepţională în lumea grecească. In vremea sa patriarh de Ierusalim ajunge Paisie, care în noua slujbă trece dela Galata, mănăstirea de lîngă curtea domnească din Iaşi. In 1645 se vorbea între Greci că Vasile Lupu „ar fi voind ca atunci, cînd sultanul se va duce cu răsboiu asupra ostroavelor Cretei şi Maltei, să strîngă ostaşi şi să se ducă la Constantinopol în locul sultanului". Se mai adăoga „că o coroană de aur ca a patriarhilor, trebuia să fie

1 L. c., pag. 84.
2 P. P. Panaitescu. Influenţa polonă etc., pag. şi nota 6
3 Cf. Longinescu-Patrognet, Legi vechi romîneşti şi izvoarele lor, Bucureşti, 1912 şi Longinescu, Pravila lui Vasile Lupu şi Prosper Farizaceus, Buc., 1909.
4 Panaitescu, Nicolas Spathar Milcescu l. c.
5 P. P. Panaitescu în Mélanges, l. c., pag. 42, etc.
6 Petru Vasile Lupu şi Greci vezi I. Tanoviceanu, Restaurarea lui Vasile Lupu (An. Acad. Rom. Seria II, Tom. XXIV, 1901).

trimisă în Moldova, ca să încoroneze pe domnul de acolo şi că, la ieşirea flotei turceşti în Marea Mediterană, toţi mitropoliţii se îndatoriseră a strînge oaste pentru a-l chema la această împărăţie". [1]

In jumătatea a doua a secolului al XVII-lea imperialismul cultural grecesc a fost condus de acel patriarh veşnic activ, care a fost Dositei. Acesta a luptat pentru reţinerea Rusiei în orbita civilizaţiei greceşti şi a condus prin oamenii săi tot acolo propaganda în contra europenizării Rusiei după modele catolice şi protestante. Noua civilizaţie grecească avea însă o lacună mare: ii lipseau cadrele civilizaţiei de stat. Oricît a luptat deci patriarhul Dositei, oricît de capabili propagandişti a avut, între care de seamă a fost şi Nicolae Milescu, a terminat fiind învins. Şi Milescu, căruia i se atribue o broşură de propagandă scrisă pentru a arăta superioritatea culturii greceşti, a terminat aprobînd occidentalizarea Rusiei. [2] In zadar li s'a spus Ruşilor că la ei este Roma a treia că lumina a pornit din Grecia. Petru cel Mare i-a utilizat pe Greci numai ca agenţi politici în contra Turcilor.

Cercurile greceşti din Constantinopol au crezut că pot urni pe ţar pentru liberarea lumii ortodoxe. Patriarhul Dositei întreţinea relaţii de intimitate cordială cu domnii romîni. Acţiunea culturală a lui Gheorghe Duca Vodă se explică mai ales prin legăturile acestuia cu patriarhul Dositei, care i-a trimis litere greceşti pentru tipografia dela Cetăţuia. Acelaşi patriarh scria în 1691 către ţar arătîndu-i că are datoria să supună principatele romîne, înainte de a cădea în mînile Habsburgilor. Altă dată complecta planul propus în senzul că problema de căpetenie a Ruşilor este să ocupe Ucraina, Moldo-Valachia, apoi Constantinopolul şi Ierusalimul. Dositei a condus activitatea politică la Constantinopol a ambasadorului rus Tolstoi (1701 — 1712). [3] Cu acest ambasador rus a fost în strînse relaţii şi Dimitrie Cantemir, care mai tîrziu amintea ţarului că martor este Tolstoi despre credinţa faţă de ţar, pe care a făgăduit-o fiind la Constantinopol [4].

Ideologia politică a curentului cultural polon impunea alăturarea Moldovei lîngă politica lui Ion (III) Sobieski şi August II, iar revanşa politică mîngîiată de curentul grecesc constantinopolitan mîna spre alianţa, spre federarea Moldovei cu Rusia. Dimitrie Cantemir şi-a complectat cultura în legătură cu mediul din Fanar: poate şi de aceia a jucat rolul politic cunoscut. Fireşte trebue imediat adăogat că Polonia în 1710—11 era absentă politiceşte.

---

1 N. Iorga, Istoria literaturii romîneşti, I. ed. II, pag. 2[illegible]8.

2 Vezi interesanta lucrare a d-lui P. P. Panaitescu din Mélanges etc.

3 Ibidem, după scriitori ruşi.

4 Şt. Ciobanu, pp. cit., pag. 3 şi 116—7.

Activitatea politică a lui Dimitrie Cantemir aşadară nu se poate înţelege fără cunoaşterea atmosferii culturale, în cadrele căreia a trăit până la 1711.

In Moldova din jumătatea a doua a secolului XVII erau multe şi intense preocupări culturale. Peste tot Moldova acestui veac realizează valori culturale deosebite, pe cînd Ţara-Romînească poate arăta abili bărbaţi politici: cel din urmă a fost Constantin Brîncoveanu. Movileştii fac politică măruntă. Vasile Lupu nu cunoaşte succese de politică externă, nici Gheorghe Ştefan Vodă. Ştefan Petriceicu nici cu trupe polone lîngă sine n'avea încredere că succesul de azi va continua şi mîne. Constantin Cantemir Vodă a zădărnicit planul polon de a avea Moldova ocupată pentru conferinţa de pace, care avea să lichideze sforţările războinice ale Ligii sfinte. Dimitrie Cantemir s'a înşelat, cînd a crezut că Ruşii vor bate pe Turci. Ceilalţi au domnit din graţia Turcilor şi conivenţa împrejurărilor.

Moldova a avut în secolul XVII-lea mari figuri culturale: Istrate logofătul, vornicul Ureche, Miron Costin şi fiu-său Nicolae, spătarul Nicolae Milescu, mitropolitul Varlaam şi mai ales mult învăţatul Dosoftei, Dimitrie Cantemir. Nicolae Milescu şi Cantemir s'au bucurat de renume european, celace atunci însemna al întregii lumi civilizate.

Boerii Movileştilor trebuiau să înveţe, pentru ca să nu fie disconsideraţi de Poloni, între care au trăit de atîtea ori. Dar luptele date pentru crîmpeiul de dinastie, pe care l-au putut înfăptui Movileştii, i-au măcinat; în viaţa publică se ridică alţii, oameni noui, care neputîndu-şi afişa vechi strămoşi în slujbele mari de stat, în atmosfera de cultură din vremea lui Vasile Lupu, au căutat titlu cultural de diferenţiere faţă de ceilalţi. Societatea moldovenească remarca pe cei deosebiţi prin cultură. E aşa de mare distanţa de la vremea, ce va urma peste un secol, cînd streinii vor putea exagera, ca acel Carra sau Bauer, că nu găseşti oameni culţi în Moldova. Invăţătura era o plăcere, cum ne spune că o căuta Miron Costin. Despre tatăl lui Neculce se spunea cu mîndrie, că a fost spudeu.[1] Nu trebue uitat că în orice vreme, cea mai mare parte a societăţii înmagazinează cunoştinţe şi puţini ajung să creeze valori culturale. Moldova a avut şi de acestea, a putut da îndrumători culturali Rusiei.

In astfel de vreme Constantin Cantemir, care s'a străduit să lase fiilor săi ce singur nu avusese în lupta vieţii, ne-a dat pe fiu-său Dimitrie, o minune de învăţătură, cum constată nobilii poloni, cînd îl cunosc, cum declară banul Vintilă Corbeanu, îndată ce are conversaţie cu tînărul beizadea. Şi Corbeanu, rudă a domnului muntean, venea dela curtea atît de iubitoare de cultură a lui Constantin Brîncoveanu. Dorul de învăţătură al societăţii moldoveneşti nu avea preferinţe imediate, o lua, adopta

---

1 I. Tanoviceanu, Contribuţiuni la biografiile unora din cronicarii moldoveni, An. Acad. Rom., Seria II, Tom XXVII, 1905 pag. 16.

orişiunde o găsea ; aşa se explică universalitatea culturii moldoveneşti, amestec de influenţe europene occidentale şi greceşti. Cei patru reprezentanţi deosebiţi ai acestui apogeu al culturii moldoveneşti nu sînt aderenţi exclusivi ai unui singur curent cultural creştin: Nicolae Milescu, Dosoftei, Miron Costin şi Dimitrie Cantemir. Fondul latin 1 al culturii polone şi al nouei culturi greceşti înlesnea aceasta. Declaraţiile rămase dela Moldovenii acestui veac cerînd şi proslăvind învăţătura, sînt foarte interesante. Moldova acestei vremi a crezut în forţa ştiinţii, în puterea scrisului şi este bine să notăm că aceasta s'a întîmplat cu vre-o trei sferturi de veac înainte de Franţa enciclopediştilor.

Nu se poate nega că spre sfîrşitul veacului al XVII-lea constatăm în Moldova preferinţe pentru forma de cultură constantinopolitană. Interesele politice, care legau lumea moldovenească atît de mult de cercurile influente constantinopolitane, precum şi faptul, că în societatea moldovenească intrase încă în acest secol mult element grecesc, ne gîndim în primul rînd la cele patru familii, care au jucat mare rol în viaţa publică moldovenească: Cantacuzineştii, Ghiculeştii, Hrisoverghieştii şi Ruseteştii 2, explică dece în vremea anilor de învăţătură ai lui Dimitrie Cantemir se preferau profesorii constantinopolitani. Incrucişarea celor două influenţe culturale ne face să înţelegem, de ce cultura moldovenească nu apare ca un reflex, nu e o imitaţie a unui curent cultural, ci se prezintă ca o prelucrare a tuturor influenţelor streine, care s'au exercitat asupra ei. De aceia polihistorii acestei culturi nu sînt nişte desrădăcinaţi, nu ajung cosmopoliţi; nici unul nu-şi pierde fiinţa moldovenească. Din depărtarea surghiunului lor politic ei îşi aduc totdeauna aminte că sînt Moldoveni, dorul după Moldova le usucă privirile. Milescu în faţa unei frumoase panorame de primăvară lingă Ienissei exclamă: „e aşa de frumos, ca şi cînd ar fi în Moldova“ 3. Dimitrie Cantemir este atît de mult chinuit de „dulcea dragoste a moşiei“. Astfel Milescu, reprezentantul oficial al imperialismului cultural grecesc în Rusia, rămîne totuşi un european, iar Dimitrie Cantemir, asupra căruia înrîuriseră trei civilizaţii, şi-a păstrat cea mai deosebită resonanţă faţă de problemele neamului romînesc. De aceia n'a fost la noi conflict între civilizaţiile, care se concurau să cîştige Moldova acelei vremi.

Chestia mai are şi al treilea aspect: influenţele culturale streine nu găseau în Moldova un vacuu cultural, ci au trebuit să lupte cu tradiţia mai vechii culturi moldoveneşti, care nu de-

---

1 Cel dintăiu Moldovean, despre care ştim că a studiat în Italia şi adică în Veneţia este fiul lui Hrisoverghi, părcălab de Neamţ. Acest părcălab a însoţit pribegia lui Petru Şchiopul (Revista istorică, VII, pag. 113–4 şi N. Iorga în Bul. Com. Mon. Ist., XIX, 1926, pag. 49 nota 2.

2 Radu Rosetti, Originea şi transformările clasei stăpînitoare din Moldova (An. Acad. Rom., Seria II, Tom. XXIX) pag. 39.

3 P. P. Panaitescu, op. cit., pag. 82, 90.

parte, în vremea lui Alexandru Lăpuşneanu arătase o deosebită înflorire. 1

Trebue să scoatem în evidenţă şi altă împrejurare: cultura polonă a veacului XVII, ca şi cultura constantinopolitană din acelaşi secol nu înseamnă numai rafinamentul de viaţă al unei societăţi, ci afişa idei, pentru realizarea cărora lupta. „Sufletul, cugetarea liberă, îndrăsneaţă, personală plecase de mult din răsăritul grecesc“—s'a scris cu toată dreptatea. Ideile culturii noui constantinopolitane au fost aduse, impuse mai ales de Veneţia, care avea atîta de reclamat dela Turci. Astfel şi cultura constantinopolitană nu reprezenta pe vremea învăţăturii lui Dimitrie Cantemir simple preocupări mai înalte pentru desfătarea ceasurilor de răgaz, ci impunea probleme, cerea frămîntare, observaţie continuă, cum surprindem fără pausă în opera lui Dimitrie Cantemir. De aceia generaţia acestuia a fost mare, iar generaţiile mari nu sînt fără de frămîntări. In acest fapt găsim şi explicarea atmosferei de înăbuşitoare uniformitate a timpurilor fanariote, cînd a fost năzuinţă spre cultură, dar au lipsit ideile; au fost minţi care s'au cultivat, dar a lipsit sufletul. Cultura grecească în sec. XVIII s'a bizantinizat în sensul vechiu al cuvîntului, ideile latine moderne fuseseră uitate. A trebuit iarăşi să vină influenţa culturală cu elemente latine, influenţa ardelenilor, latinistă şi italiană, apoi influenţa franceză, pentru ca să începem civilizaţia noastră contemporană.

8. Cum a tratat Dimitrie Cantemir Istoria Romînilor?

— reprivire generală —

Şi până aici ne-am oprit stăruitor la ştirile de istorie romînească, care se găsesc în operele lui Dimitrie Cantemir. Am afirmat că aceste ştiri au preţ deosebit şi prin faptul, că aproape toate lucrările streine despre Principatele romîne, scrise după 1734 până la epoca de propagandă romînească pentru recîştigarea drepturilor istorice perdute, până la epoca noastră de regenerare şi restauraţiune din vremea domniilor zise regulamentare, epuizează cele două opere cantemiriene: *Historia incrementorum atque decrementorum aulae Othmanicae* şi *Descriptio Moldaviae*. Carra, Ienache Văcărescu, banul Mihai Cantacuzino, operele istorice apărute cu prilejul războiului terminat cu pacea dela Cucluc-Cainardji, ca şi cu cel sfîrşit prin păcile dela Şiştov şi Iaşi, precum Sulzer şi anonimul autor al scrierii: Beschreibung des Banats etc., Lipsca, 1789), scrierile istorice apărute, cînd congrese europene lichidau războaele napoleoniene, Fotino şi Engel, Philippide şi Amfilohie Hotiniul etc., istoriografia latinistă a Ardelenilor, recurg la informaţia operelor lui Dimitrie Cantemir. 2

Din operele lui Cantemir scriitorii următori au putut lua o

1 I. Minea, Letopiseţele moldoveneşti scrise slavoneşte, pag. 60.

2 Vezi şi G. Pascu, Cantemir şi Ardelenii în Revista critică, I., pag. 21–26.

informaţie unitară, fiindcă *Descriptio Moldaviae* şi *Istoria imperiului otoman*, care au mijlocit ştirile, nu au deosebiri importante. Căci în general sînt deosebiri, unele esenţiale de expunere. Constatarea aceasta o face orice cetitor a comparat între ele lucrările istorice ale lui Cantemir. Acesta n'a avut dela început toate izvoarele, de care dispunea, cînd considera bun de tipar *Hronicul*.

Sînt uneori şi interpretări schimbate în opere de mai tîrziu.

Lăsăm la o parte deosebirile impuse de expunerea mai amplă, cum sînt atîtea diferenţe între *Descriptio Moldaviae* şi *Hronic* pentru originea şi începuturile noastre politice şi semnalăm cîteva deosebiri de fond. In *Descriptio Moldaviae* scrie că Dacii au fost parte stîrpiţi, parte împrăştiaţi de Romani, pe cînd în *Hronic* cetim că neamul Dacilor a fost stîrpit. Altădată în ultima lucrare spune că unii Daci s'au refugiat în Pannodacia. In prima lucrare discută, dacă Genovezii au putut fi întemeietorii oraşelor din Dacia, pe cînd în cea din urmă arată că Romanii au avut într'adevăr oraşe şi aminteşte de valul lui Traian trînţiîrd la Costineşti.

Pentru vremea migraţiunilor germane dă păreri mai precise, fiindcă trebue să fie scurt în *Descriptio Moldaviae*, dar în *Hronic* multe şi variatele izvoare îl încurcă, aşa că avem mai multe păreri despre acelaşi chestiune: între *prolegomene* şi urmarea acestora constatăm deosebiri. Din aceleaşi motive descălecarea şi migraţiunile romîneşti la nord de Dunăre au expunere mai scurtă, deci mai clară în prima lucrare, şi mai circumstanţiată şi labirintică în a doua.1

Dacă ce ne spune în *Descriptio Moldaviae* despre stăpînirea constantinopolitană la nord de Dunăre, din cauză că scurţimea povestirii nu-i impune preciziuni, poate fi primit, cînd în *Hronic* încearcă detalii şi precizări, acelaşi autor se încurcă şi confundă Dacia Aureliană cu Dacia mai veche etc.. Ţinîndu-se de tradiţie este mai exact în prima lucrare, cînd tratează despre numele Moldovei; în *Hronic* face etimologii latiniste: Moldova este vechea Molisdavia; Romanul în ultima lucrare este Forum Romanorum, nu oraşul, unde a murit căţeaua Molda, cum spune în *Descriptio*; stema ţării nu mai e dela capul bourului alungat de Dragoş şi însoţitorii săi, ci cap de zimbru cu o cruce între coarne, cum a văzut autorul pe o monetă dela Constans, iar Traian făcuse în Moldova o cetate numită Caput bovis. In *Hronic* autorul este veşnic în vîrtejul discuţiei. In *Descriptio Moldaviae* cetim că Dragoş a găsit sate şi oraşe nelocuite, iar în Hronic discuţie asupra datelor tradiţiei şi că dacă au putut fi olari saşi la Bala şi cojocari unguri la Suceava, de ce n'ar fi putut fi şi locuitori băştinaşi romîni?

In *Descriptio Moldaviae*, scriind despre hotarele ţării, ne spune

---

1 In acest capitol dăm numai trimiterile cele mai importante. — Să se observe că la faptele istorice îndeobşte cunoscute nu facem nici o observaţiune, mărginindu-ne a da, cît a ştiut Cantemir.

că Ştefan cel Mare a bătut de cîteva ori pe regele Mateiaş, pe Ardeleni şi aceştia la pace au fost constrînşi să cedeze Moldovenilor „toate şirurile de munţi, prin care se despart aceste două ţări şi hotărîră ca să aparţie Moldovenilor acele părţi, care se aflau la mijloc, între rîurile care curg în Moldova. Aşadară o linie a fost dusă dela izvoarele rîului Cirimuş, prin izvoarele rîurilor Suceava, Moldova, Bistriţa şi Trotuş până la rîul Milcov şi prin aceasta s'a făcut hotarul între aceste două ţări". Işi mai aducea aminte din cronica lui Ureche că tot Ştefan cel Mare a anexat ţinutul Putnei „aşa că azi rîuleţul Milcov şi Siretul fac hotarul" spre Muntenia. Citează apoi şi n'are nimic de obiectat, cînd ceteşte la Orichovie că aproape în acelaşi vreme 1 a bătut pe Baiazid, pe Matiaş şi pe Ion Albert. Adaogă imediat că după ce Moldova a căzut subt suzeranitatea turcească, aceştia au aşezat în Basarabia pe Tătarii Nogai, care au necăjit foarte mult Moldova şi au adus-o „la sărăcia, care este acuma". In acelaşi lucrare spune mai departe că sultanul Selim II a aşezat pe Turci în Bugeac în anul 1568: „mai mult de 30 familii din acei Tătari Nogai, care până atunci ascultaseră de imperiul rusesc, se lepădară de această împărăţie şi cu tovarăşii lor se retraseră în Crimea". Chersonesul nu-i încăpea şi deci au primit locuinţe în Bugeac, unde apoi au mai venit şi alţii. Cu această ocazie spune că numele Basarabiei este după vechii Bessi, de care aminteşte poetul Ovidiu.

In *Istoria imperiului otoman* cetim că în 156○ au fost aşezaţi 30000 Tătari nogaiani în Crimea şi se adaogă: „acestor Tătari li s'au asigurat locuinţe în Basarabia între Tătarii bugeceni, unde în vremea lui Cantemir—ştie acesta—erau peste 18000 Tătari aşa zişi casanieni.

In *Istoria imperiului otoman* după ce cetind din autorul său turc, admite greşit că şi contingente romîneşti au luptat pe Cîmpia Mierlei în 1389; ne dă mari erori de cronologie pentru epoca lui Ştefan cel Mare. Era în timpul lui Baiazid I, cînd Turcii conduşi de seraschierul Soliman paşa intră în Moldova, dar la Prut Turcii au avut o mare înfrîngere. Sultanul mîniat, cu oşti numeroase porneşte în contra lui Ştefan, trece Dunărea pe un pod, înaintează devastînd până la Războeni, sat lîngă Siret. Aici îl atacă Ştefan cu oaste aleasă. Lupta a fost crîncenă şi s'a terminat cu înfrîngerea Moldovenilor. Domnul fuge la Neamţ, unde îi era mama şi garnizoană numeroasă. Cînd în revărsat de zori Ştefan bătu la poarta cetăţii, mama eşi pe zid şi refuză să-i primească, zicîndu-i: „O, fiul meu, de cînd te ştiu eu, încă niciodată nu ţi-ai uitat de bravura ta dinainte, mai bine aşi fi voit să fi perit de mîna duşmanului, decît să ajungi ruşinea ca să te scape o femee. Deci pleacă îndată înapoi şi să te întorci victorios sau niciodată". Ştefan pleacă, găseşte un buciumar.

1 Cităm după traducerea d-lui G. Pascu. Textul latin are aici aestate în loc de aetate.

cheamă la luptă pe oştenii risipiţi, adună 12.000, ajunge pe duşman la Vaslui, îl risipeşte, ocupă chiar cortul lui Baiazid.— Toate acestea s'ar fi întîmplat înainte de lupta dela Nicopol (1396). In acelaşi lucrare autorul povesteşte apoi subt Mohamed II în anii 1471—2 noui lupte cu Turcii. In 1471 Ştefan Vodă bate la Prut, nu departe de Fălcii armata turcă considerabilă comandată de Soliman paşa. Comandantul turc a fost negligent şi a pierdut lupta. Insuşi cade în luptă; mulţi Turci pier, alţii mulţi cad prizonieri. In 1472 Mohamed sultanul conduce armată răzbunătoare. Ştefan văzînd marele număr al duşmanului, n'a primit lupta. Mohamed a devastat ţara până'n munţi, apoi s'a retras cu nenumăraţi prizonieri şi foarte multe vite. Altădată în aceiaşi carte ni se spune că mai ales a doua luptă cu Baiazid sultanul a fost foarte crîncenă: după luptă oştenii lui Ştefan au făcut şeapte grămezi mari de leşuri turceşti. Cantemir cetea această ştire la cronicarul turc, Hezarfenn, „cinstitul şi fidelul istoric turc“ 1.

Cantemir aminteşte şi în această lucrare că Ştefan a cîştigat munţii ardeleneşti, că a anexat Pocuţia şi Podolia. Polonii au fost bătuţi de acelaşi la Cotnari, „loc renumit pentru vinul său cel bun“. In această luptă 15000 Poloni au fost făcuţi prizonieri. Domnul i-a pus la juguri şi a arat pămînt de 2 mile lung şi peste o milă lat, a semănat stejari: astfel a crescut pădurea, căreia Polonii îi zic Bucovina, iar Moldovenii Dumbrava roşie „fiindcă a fost plantată şi udată cu sînge polonez“. Acelaşi domn a cucerit toate cetăţile polone până şi Lembergul. Mai aminteşte că a supus Muntenia până la Bucureşti şi a lăsat aici domn pe Vintilă Vodă. Este adevărat că Ştefan a supus Ţara-Romînească, dar Vintilă Vodă, fratele lui Mihai Viteazul, ştim, a fost aşezat domn de foarte scurtă durată în April 1574 cu concursul lui Ion Vodă Armeanul după bătălia dela Jilişte, care s'a dat la 14 April 1574.

Lupta dela Cotnari este amintită şi'n *Descriptio Moldaviae*. Aici se vorbeşte însă de 20000 nobili poloni, care au arat locul şi semănat ghinda, ca să răsară acolo Dumbrava roşie şi adaogă că Polonii niciodată nu pomenesc de acel loc fără lacrimi. Ştim că cronica lui Ureche în prelucrarea lui Simion Dascălul aşează lupta în anul 1500 şi lîngă Botoşani.

Cantemir ştie corect că Turcii în 1484 au ocupat Chilia şi Cetatea Albă *(Hronic)*, care erau zidurile de apărare ale Moldovei. Aceste cetăţi n'au aparţinut niciodată Ţării-Romîneşti, cum le arată hărţi ungureşti, constată Cantemir. Acesta repetă pe Ureche, cînd scrie că Ştefan pe patul de moarte a consiliat pe fiul său Bogdan să se închine Turcilor. Dela acest Bogdan Turcii ar fi zis Moldovei Bogdania.

---

1 Pentru movilele făcute din oasele celor căzuţi şi „trei cruci de piatră“ vezi I. Minea, Informaţiile romîneşti ale cronicii lui Ian Dlugosz, Iaşi, 1926, pag. 55 n. 5.

Autorul avusese ocazie să prelimineze interpretarea sa despre închinarea Moldovei către Turci, cînd scria despre Phrantzes. Acest „Phranza" a scris că Moldova s'a supus Turcilor în vremea lui Mohamed II; aşa era în manuscrisul avut de Cantemir. Acesta face cronicarului bizantin vină capitală, îl condamnă zicînd că a greşit, fiindcă şi-a scris cronica, cînd era bătrîn şi în exil şi presupune că *opera lui Phrantzes a fost falşificată* de o mînă modernă. Cu această ocazie anticipează Cantemir aşa de greşit că Moldova s'a supus Turcilor, cînd sultan era Soliman I, iar domn Bogdan,[1] căruia, îşi aduce aminte greşit, că „analele moldovene" îi zic cel Negru.

Reia chestia la sfîrşitul domniei lui Ştefan cel Mare. Pe patul de moarte marele domn ar fi ţinut fiului său un destul de lung discurs, ca testament politic şi-l sfătuia să se închine sultanului turc. Şi Cantemir atribue domnului afirmaţia: „căci a întinde pînzele în contra norocului şi furtunii, o face numai un nebun, dar nu un corăbier înţelept". Dar Bogdan Vodă avea să ceară, să vegheze „păstrarea legilor noastre civile şi eclesiastice", să facă pace în condiţii onorabile chiar plătind un tribut. Dacă Turcii vor cere alte condiţii,—Ştefan pretindea urmaşului său—: „atunci mai bine să periţi cu toţii de mîna duşmanului, decît să fiţi spectatori netrebnici ai profanării religiei voastre şi nenorocirii ţării voastre. Iar D-zeul părinţilor noştri, care face minuni, va întinde graţia sa nemăsurată asupra voastră şi mişcat de lacrimile slugilor sale, va trimite pe unul, care să vă scape". Bogdan într'adevăr—afirmă Cantemir—a trimis în al şaptelea an al domniei sale, deci în 1511 solul la Turci şi a supus Moldova plătind tribut. Trimisul lui Bogdan Vodă a fost logofătul Tăutu, care ştia prefect greceşte, latineşte şi poloneşte şi alte limbi ale popoarelor învecinate, avea experienţă politică şi prudenţă". Acest logofăt ar fi zidit apoi în Constantinopol palatul Moldovei zis de Turci Bogdan-serai, în care era şi în vremea lui Cantemir o biserică cu hramul sf. Nicolae. Cu acest prilej povesteşte din tradiţia orală, că Tăutul a poruncit servitorului său să-i aducă papucii în sala de audienţă. De obiceiu se lăsau afară. Intrebat de vizir, Tăutul răspunse că trebue să-şi păzească totul faţă de oameni, care cer totul. Cînd vizirul răspunse că Turcii sînt acum prietini cu Moldovenii, Tăutul replică: „aş dori ca Turcii să fie atît de buni amici pentru cap, ca pentru picioare". Ştim că Neculce a însemnat altă parte hazlie din solia aceasta a logofătului Tăutul, care a înghiţit dintr'odată ceaşca de cafea, crezînd că i s'a oferit o altă băutură. De aici am trage concluzia că în Moldova dela începutul sec. XVI nu se bea cafea. Cantemir ştie că în vremea sa mai trăiau dintre Tăutuleşti mai mult de 500 familii înrudite, unii ajunşi însă mai mult ţărani.[2]

---

1 Trad. cit., pag. 75 nota 24.
2 Tăutuleştii sînt între neamurile înşirate în *Descriptio Molda-*

In numele domnului său ar fi mers Tăutul logofătul la Turci la sfîrşitul expediţiei din 1528, în cursul căreia sultanul reocupase Buda. Sultanul era în apropiere. Sultanul a primit cu plăcere propunerea adusă că ambele Moldavii i se închină—e vorba de Ţara de sus şi Ţara de jos, pe care Cantemir o specifică că graniţa e în dreptul Iaşilor „reşedinţa în prezent a principelui"— şi s'a pus şi admis condiţia că religia moldovenească rămîne neatinsă. Tăutul se întoarce la Suceava cu act confirmat de însuşi sultanul. In acelaşi drum, cînd ajunsese la Sofia, s'a prezentat Bogdan însoţit de boeri şi i-a dat sultanului patru mii galbeni, 40 cai moldoveneşti, 24 şoimi, legîndu-se să dea aceasta în fiece an. Aici s'au ratificat condiţiile închinării. Bogdan a primit în dar o cucă mare cu pietrii scumpe, apoi chilat-fachir. Astfel de chilat adică caftan pestriţ tivit cu fire de aur şi argint se da numai în semn de deosebită onoare. S'a acordat ambasadorului habsburgic Oettingen după pacea dela Carloviţ şi s'a mai dat lui Dimitrie Cantemir, cînd a ajuns domn în 1710.

Cu această ocazie autorul ne arată ceremonia de investire dela curtea sultanului pentru domnul moldovenesc şi-şi închipue că ce era la începutul secolului al XVIII-lea, a putut fi aidoma, cînd s'a primit închinarea lui Bogdan Vodă, căruia în *Descriptio Moldaviae* îi dă epitetul cetit în cronica lui Ureche. Datele din *Descriptio Moldaviae* întregesc ce cetim în Istoria imperiului otoman referitor la aceste ceremonii. In *Descriptio Moldaviae* ţine să sublinieze că aceste îndatoriri nu însemnau tribut, ci „recunoaştere de feud" şi că ori de cîte ori sultanul porneşte în vre-o expediţie, Moldova trebue să trimită 4000 ostaşi ca ajutor „ca să deschidă căile şi să dreagă podurile". In *Istoria* imperiului otoman arată că această situaţie a ţinut până în vremea lui Petru Rareş, care cînd i se ordonă, refuză *haraciul* mai mare ce i se cerea, nici nu admise ca cel puţin odată în trei ani să meargă pentru închinare la Poartă. Petru abzice,—scrie aici—fuge la Ciceu în Ardeal şi, fiindcă nu ştia de moşiile ardeleneşti ale domnilor moldoveni, Cantemir afirmă că Petru Vodă şi-a cumpărat moşii, din venitul cărora a trăit. Dar Ştefan cel Tînăr—aşa zice lui Ştefan Lăcustă autorul—a primit să plătească 12000 galbeni către tezaurul turcesc, apoi 24000 daruri către paşale şi alte contribuţii. Turcii „n'au lege în contra lăcomiei"—scrie Cantemir. Altădată în acelaşi carte arată că la o circumcisie sărbătorită în familia sultanului Mohamed IV, Moldova a dat 20.000 taleri, 2 piei de ris, 100 coţi materie cu aur şi argint, 1 coroană de aur cu diamante, fie care de 15000 taleri imperiali şi altele. 1 Era în secolul al XVII-lea.

---

viae (trad. Pascu, pag. 144). Cf. corecturile propuse de Radu Rosetti în Originea şi transformările clasei stăpînitoare din Moldova, pag. 54 şi notele 2-5, pag. 55. Pentru alte familii boereşti dela sfîrşitul secolului al XVII-lea, despre care *Descriptio Moldaviae* tace, vezi Arhiva, Iaşi, 1900, pag. 148.

1 Trad. cit., pag 426 nota 14.

Descriptio Moldaviae are tablou mai detaliat şi foarte important. Ca deosebire de ce am cetit în cealaltă lucrare, vedem că Petru Şchiopul e acela, care abzice de domnie şi pleacă, fiindcă refuză urcarea tributului, dar Iancu Sasul, „Sardanapal al Moldovenilor", dă 12.000 galbeni, iar în vremea lui Cantemir s'ar fi plătit anume haraciu 65.000 imperiali, pe lingă 7500, pe care îl primeşte funcţionarul turc trimis să încaseze venitul.

Cantemir pretinde că documentele despre legăturile Moldovei cu Turcii s'au păstrat în arhiva moldovenească până la anul 1686, cînd Ion Sobieski venind cu oastea sa la Iaşi, le-a scos şi le-a ars în public. A cunoscut Dimitrie Cantemir conţinutul acestor documente? Ce ne dă, sînt concluzii de istoric, cînd vorbeşte despre condiţiile închinării şi fiindcă peşcheşul din timpul lui Ştefan cel Mare era 4000 galbeni, este firesc că această dată, ca şi celelalte le-a putut găsi în cronicari turci. La aceste concluzii s'a oprit istoriografia noastră din ultimul timp. Logofătul Tăutul a murit în 1511,[1] deci nu putea merge la Turci în 1528, în vremea sultanului Soliman, despre care aminteşte şi cronica lui Ureche, că a dăruit cele 10 povoare de bani aduse de logofătul moldovenesc ca semn al închinării şi Tăutul cu aceşti bani a zidit biserica din Băliieşti la ţinutul Sucevii. Ureche de bună seamă a înregistrat tradiţia despre această biserică. Acest sultan Soliman al tradiţiei va fi încurcat şi pe Cantemir, care cu ajutorul cronicarilor turci a încercat apoi să discurce chestia. Constatările şi interpretarea istorică a lui Cantemir a fost binevenită Moldovenilor, care au azistat la luptele ruso-turce terminate cu pacea din 1774, apoi generaţiei dela 1821, cînd s'a încercat refacerea politică a Moldovei, ca şi acelei noui generaţii regeneratoare din timpul domniilor regulamentare. Aceştia ceteau în Istoria imperiului otoman; concluziile apriate ale lui Cantemir: „Moldova de bunăvoe şi neconstrînsă de nimeni a oferit supunerea sa imperiului otoman; şi chiar pentru acela voinţa sultanului este că toate bisericile lor, riturile religioase şi legile ţării, neatinse să rămînă; şi nici că pretinde alta dela principe, decît că în tot anul să trimită prin boieri credincioşi la Sublima Poartă, patru mii de galbeni, 40 cai moldoveneşti şi 24 şoimi, toate acestea subt titlu de peşcheş, adică prezent sau dar". Cantemir pretinde că citează din document.

Boerii moldoveni la congresul dela Focşani, apoi generaţia din 1821, au preferat textul din *Istoria imperiului otoman* expunerii din *Descriptio Moldaviae*. „Tractaturile vechi ce au avut Moldova cu Poarta otomanicească" cum au circulat manuscrise la începutul secolului al XIX lea, au fost redactate pornindu-se mai ales dela *Istoria imperiului otoman*.[2]

---

1 Cronica lui Ureche, ed. Giurescu, pag. 123.

2 C. Giurescu, Capitulaţiile Moldovei cu Poarta Otomană, Bucureşti, 1908. Cf. si Gh. Zagoritz, Stabilirea suzeranităţii turceşti în Moldova (extras din Convorbiri literare, XLVIII, No. 7-8 1914). Considerind că pacea Moldovei cu Radu cel Mare s'a făcut la 28 Oct. 1507, Tăutul a putut merge la Poartă în numele lui Bogdan Vodă numai după această dată.

Felix Colson, prietinul francez al lui Cîmpineanu și altor tineri romîni, care studiau la Paris, pe lîngă alte opere de propagandă [1] a publicat în Noemvre 1839 în *Le National* tratat al lui Bogdan cu Turcii, datat din anul 1513. Acesta se deosebea de „tractaturile" amintite și considerat ca senz general aduce atît de mult cu următoarele condiții de închinare, despre care cetim în *Hronicul* [2] lui Cantemir: „Romînii"... besearicile, leage, giudecățile obiceaele, nesmentite și nebetejite și le-au păzit. Copiii Romînilor, zăciuială păgînilor a fi (precum alte supuse crăii pat), n'au suferit. Mecet turcesc a se zidi, sau besearică în giamie a se preface, până la vremile noastre n'am văzut, și ceiace iaste mai mare sămnul vredniciii și sloboziii: puterea monarhicească nici cum puternicii monarhii turcești până astăzi nu ș-au plecat-o, ce precum dinceput au avut o stăpânitorii locurilor acestora, tot așea o au și o țin: într'a cărora mînă stă viața și moartea supușilor săi". Ne aducem imediat aminte că'n 1836 a apărut la Iași și volumul II din *Hronic*.

Asupra drepturilor și limitelor suzeranității turcești în Principatele romîne Cantemir mai stărue și cînd scrie despre Petru Rareș în legătură cu Turcii. Urmărind expediția lui Soliman II în contra Moldovei, arată că Turcii până la Petru Rareș s'au ferit de a schimba ceva din tratat referitor la succesiunea în domnie, care se făcea prin alegere liberă. Autorul nu-și aduce bine aminte de ce cetise în cronica lui Ureche, fiindcă scrie că domnul impus de sultan în 1538, a fost un domn ales de boeri și sultanul l-a confirmat numai. Nu era fiu natural al lui Bogdan cel Orb, cum se afirmă aici, acest domn, care până'n 1538 petrecuse 25 ani la Poartă, fiindcă Ștefan Lăcustă, domnul moldovean din 1538 era „Sandrin", cum i se zicea la curtea lui Ferdinand I de Habsburg, era nepot lui Ștefan cel Mare dela fiul acestuia dela Alexandru. [3] Cantemir mai scrie că mai tîrziu Turcii au început a impune ei domn „și de comun... puneau domn pe fiul principelui, pe care-l țineau ostatic în Constantinopol". Apoi au oferit principatul „la cutare Grec din Constantinopol" cum a fost Dumitrașcu Vodă Cantacuzino, apoi la fel lui Antonie Ruset, lui Duca și lui Nicolae Mavrocordat.

Din scriitorii turci de bunăseamă știe Cantemir că Turcii au trimis la acest Ștefan Lăcustă, căruia îi zice Ștefan VII, [4] ca sol un funcționar superior pentru ca să-l felicite și să-i aducă „insig-

---

1 Felix Colson, Coup d'oeil rapide sur l'état des populations chrétiennes dela Turquie d'Europe, Paris, 1839; *Idem*, Précis des droits des Moldaves et des Valaques, fondé sur le droit et sur les traités, Paris, 1839, (trad. romînă de D. A. Sturdza: Scurtă descriere a drepturilor Moldovenilor și a Muntenilor fundate pe drepiul gintelor și pe tratatutri, Iași, 1856

2 Ed. cit, pag. 107.

3 N. Iorga în Revista istorică, I, 1915, pag. 215.

4 Descriptio Moldaviae, trad. Pascu pag. 87: Ștefan VI de aici este eroare de tipar a textului latin, unde este la fel, fiindcă la pag. 61 este Ștefan VII, corect după numerotarea lui Cantemir.

nille, cozile de cai, sangiacul, cuca şi caftanul şi un cal împărătesc arte frumos împodobit". *(Descriptio Moldaviae).*

Acelaşi autor scriind despre înfiinţarea raielei de Hotin în frunte cu un paşă spune că acest fapt era în contra legăturilor de pace ce aveau Turcii cu Polonii „care stabilesc ca în tîrgurile Moldovei niciodată nu se va aşeza garnizoană turcească". *(Descriptio Moldaviae).*

După ridicarea lui Miron Barnovschi în contra Turcilor, autorul spune că boerii moldoveni au abzis de bună voe de dreptul de a face domn, au declarat că vor primi totdeauna pe domnul trimis de Turci, „numai că acesta să fie de viţă domnească şi de religie ortodoxă". *(Descriptio Moldaviae).* In aceiaşi lucrare autorul pretinde a şti că după Ion Vodă Armeanul Turcii cereau ca domnul moldovean să obţie confirmarea domniei după împlinirea oricărei serii de trei ani 1. Dela Miron Barnovschi înainte domnul personal trebuia să primească la Poartă insigniile demnităţii sale şi la fiece trei ani să meargă să se închine sultanului. *(Descriptio Moldaviae).*

Ştiri deosebite avem în *Istoria imperiului otoman* despre epoca lui Petru Rareş. Soliman (II) sultanul cu armată numeroasă intră în Moldova zicînd că vine ca prietin, dar intrat devastă ţara până la Suceava, tăbărî în corturi lîngă capitală şi ceru tribut anual. Moldovenii oferă tribut, dar cer respectarea dreptului de a-şi alege singuri domn şi'n cunoscutele împrejurări sultanul confirmă domnia lui Ştefan cel Tînăr, care de fapt a fost, ştim din alte izvoare, Ştefan Vodă Lăcustă. Cantemir insistă a arăta că drepturile domneşti, prerogativele domniei nu au fost atinse. Ne spune că această expediţie turcească a prilejit-o faptul că Moldovenii au atacat şi au dat foc Chiliei. Sultanul a iertat pe Moldoveni, numai cînd i-au dat tot tezaurul principelui Petru Rareş. Defterdarul turc acompaniat de ienicerі a intrat în cetatea Sucevii, a luat tezaurul public şi pe cel particular al principelui. S'au luat mari sume de bani, diademe ale principilor, sceptre, cruci, icoane cu pietre scumpe. Cantemir aminteşte ştirea cronicarului turc Hezarfenn că Turcii au dus la Constantinopol o cruce cu pietre scumpe de foarte mare preţ, care şi'n vremea autorului se păstra în tezaurul sultanului.

Cearta dintre Moldova şi Turci începuse dela o încăerare între nişte Moldoveni şi Turci din Chilia veniţi să tae lemne în

---

1 Nicolae Costin pune obiceiul de a numi pe domni pe trei ani, în domnia lui Mihnea II Turcitul (1577—1583, 1585—1591) apropiindu-se de ce scrie Cantemir (Vezi Letopiseţe, ed. Kogălniceanu, II, pag. 16). Este preţios faptul că Nic. Costin face parte tot din generaţia lui Dimitrie Cantemir. Cf. şi C. Giurescu, Documente şi regeste, pag. XIX şi pag. XXII, nota 3, unde arată că după Barnovschi Vodă domnii aleşi în ţară sînt chemaţi la începutul domniei cu prilejul mucarerului celui mare să sărute poala sultanului. In al treilea an domnii sînt chemaţi în 1657, fiindcă plana asupra lor bănuiala că sînt înţeleşi cu George Rakoczi II, principele ardelean.

pădurea Chighecilului. Turcii au fost bătuţi, fugăriţi până'n Chilia, care a fost incendiată.

Incendiarea Chiliei ca motiv al expediţiei sultanului se aminteşte şi în *Descriptio Moldaviae*.

Ştefan Lăcustă a promis 12.000 galbeni tribut, în afară de darul de bairam, care era 24.000 galbeni.

In *Descriptio Moldaviae* se aminteşte că trupele sultanului Soliman au cuprins şi Cetatea Neamţului şi au dărîmat zidul de afară al cetăţii. Moldovenii au rămas de acum înainte numai cu zidul din lăuntru. Autorul nu precizează cînd. De unde a luat Cantemir ştirea? Din tradiţie oare? De fapt sultanul Soliman, cum ne spune cronica lui Ureche, a ordonat lui Alexandru Lăpuşneanu să strice *Cetatea Neamţului*. Lăpuşneanu a făcut-o şi ştirea lui Cantemir este preţioasă, fiindcă ne arată că Lăpuşneanu a pus să dărîme numai zidul de afară. După Petru Rareş ştirile de istorie romînească sînt presărate din abundenţă, iar sinteza vieţii moldoveneşti din *Descriptio Moldaviae* devine tot mai mult competent izvor istoric. Până la această dată avem prea puţine ştiri de istorie muntenească. Scriind după istoricii turci, ne mirăm de ce nu stărue la secolul al XV-lea al Ţării-Romîneşti, veac descris uneori în anumite părţi cu amănunte în cronicele turceşti, începînd cu cronica anonimă dela sfîrşitul secolului al XV-lea până la cartea lui hogea Saadi. Pentru anii 1438, 1440 până la 1444, 1462 etc. cronicarii turci au uneori expunere amănunţită. Lipsa acestor ştiri în cartea lui Cantemir, ne întrebăm, n'ar putea fi o indicaţie că în cea mai mare parte autorul n'a putut să facă altceva decît să ne dea în prefacere cartea profesorului său de turceşte, care a fost Saadi Effendi. Cantemir n'ar fi avut deci la dispoziţie cronicele turceşti, din care Saadi şi-a alcătuit cartea.

Istoriograful turc, deci şi Cantemir a însemnat condiţiile, în care s'a închinat Ţara-Romînească, adică Cantemir scrie, s'a supus Turcilor. Autorul nostru adoptă şi cronologia greşită a lui Saadi. In loc de 1417 ne spune că Mohamed I a pornit în 1418 în contra Ţării-Romîneşti, a bătut pe Munteni şi a devastat mare parte din ţară. Cu această ocazie Turcii au ocupat Severinul, unde e podul numit după numele vre-unui prefect roman sau principe roman, pod zidit de Traian, cînd a plecat să bată pe *Sciţi*, apoi Isaccea şi Calea, au fortificat Giurgiul, unde au lăsat garnizoană numeroasă. Romînii strîmtoraţi de numărul covîrşitor al duşmanului, s'au supus obligîndu-se a plăti tribut anual. Sultanul pentru mai mare siguranţă a luat ostateci doi fii ai domnului muntean şi trei fii ai celor mai de frunte boeri. Semn al supunerii Ţării-Romîneşti vedea Cantemir în faptul că nu-l despărţea prea mult timp, de cînd salinele şi vămile ţării se vindeau sau arendau de către funcţionarul sultanului. Subt Matei Basarab tributul anual s'a urcat la 50.000 galbeni anual şi atunci Turcii au abzis de ocne şi vămi. Este adevărat: şi un misionar catolic din vremea lui Matei Basarab spune că haraciul din la-

nuar 1633 a fost urcat la 250 pungi în afară de bairamlic (30—40 000 taleri) şi bacşişuri. 1

Tot aici Cantemir revine asupra legăturilor Moldovei cu Turcii, cum s'au aranjat în vremea lui Petru Rareş care cel dintâiu dintre domnii moldoveni a început a da bairamlicul (cadoul de Paşti) de 4000 galbeni, 20 şoimi şi 40 cai moldoveneşti, dar a refuzat să plătească tribut adică ghezie. Urmaşul lui Petru Rareş a trebuit să plătească pe lîngă 75000 galbeni şi 50 mii lei ca ghezie mali sau dar de Paşti.

Cantemir mai pomeneşte despre participarea Ţării-Romîneşti la bătălia dela Cossovo din 1448, dar nu dă şi pe nume pe „domnul Munteniei, care se revoltase cu puţin mai înainte în contra sultanului". Din motivul amintit mai sus nu dă altceva, nu dă amănuntele, pe care le cetea în acea recensiune a cronicii cantacuzineşti, pe care o avea la Constantinopol.

Greşit scrie evenimente din 1462 în anul 1460. Cassiclu-Vodă se răscoală în contra sultanului refuzînd tributul. Mohamed sultanul porneşte în contra Munteniei, alungă pe Cassiclu-Vodă şi aşează în domnie pe fratele mai tînăr al acestuia. Acest domn, căruia Turcii îi ziceau „bogat în ţepe" după vorba romînească Ţepeluş—aşa scrie Cantemir—s'a zis şi Dracula, senzul cărui nume nu-l înţelege autorul. Iţi aduce aminte aşa de greşit că în Moldova mult înainte de Dragoş a fost un domn, Dracula.

Este interesantă expunerea, pe care o cetim în Istoria imperiului otoman despre cel mai vechiu Basarab din Ţara-Romînească. Am văzut ce scrie Cantemir despre Basarabi în *Hrônic* avînd la îndemînă nu amintiri de lectură, ci însăşi cronica lui Ureche. Conjecturile lui Cantemir sînt interesante, chiar cînd sînt greşite.

Ce cetim anume? Autorul nu expune o simplă cazuistică, ci interpretare, care, vom vedea, în o parte a sa rămîne aproape de adevărul impus de informaţia cunoscută azi. Teoria lui Cantemir dă încrîngarea Basarabeştilor cu Craioveştii. Cel mai vechiu Basarab, cunoscut şi subt numele de Barbul fuge din Basarabia, cum se zice regiunea sudică dintre Prut şi Nistru, fuge dinaintea Turcilor, cînd aceştia au intrat în Basarabia, găseşte loc de adăpost în Serbia—de bună seamă Cantemir se gîndeşte la prefaţa cronicii cantacuzineşti, care aduce pe Basarabi dela sud şi-i închină apoi lui Negru Vodă,—apoi se duce în Muntenia, unde l-a primit foarte bine principele *Heglul* (de bună seamă e vorba de Negru Vodă) Negru Vodă l-a făcut ban pe Barbul. După moartea lui *Heglul* a ajuns domn Laiotă, fiul lui Barbul.

1 Arhiva din Iaşi, V, pag. 116. Cf. şi C. Giurescu, Documente şi regeste, pag. 6 nota 2.—Pentru primul *peşcheş* dat şi tribut al Ţării-Romîneşti către Turci vezi I. Minea, Principatele romîne şi politica orientală a împăratului Sigismund, Bucureşti, 1919, pag. 245 şi urm. Excurs.

Acesta ar fi deci Basarab Laiotă, iar fiu al acestuia Neagoe Vodă Basarab.

Din alte izvoare știm că încuscrirea Craioveștilor cu dinastia munteană nu era așa de veche, nu trecea de vremea celor doi Basarabi, Laiotă și domnul, care a început domnia în toamna anului 1477 și s'a zis Țepeluș sau cel Tînăr sau cel Mic. Inscripția tavei de argint dăruită de Neagoe Vodă mănăstirii Tismana spune că donatorul e fiul lui Basarab cel Tînăr, dacă cumva inscripția n'a fost cetită greșit.[1] Ctitoriile craiovenești în frescele lor din secolul al XVI-lea arată însă între strămoșii domnești pe Basarab Laiotă. Care ar fi explicarea, care trebue să se dea și textului lui Cantemir?

Ne aducem aminte că în timp ce Basarab cel Tînăr era în expediția terminată cu dezastrul de pe *Cîmpia pînii*, Basarab Laiotă cu contingente de pribegi și oșteni lefegii a intrat în Țara-Romînească, în Gherghița a prins întreagă familia domnească, a adus-o la Brașov. Sora lui Basarab cel Tînăr a ajuns prietina lui Basarab Laiotă. Iată ce scria Brașovenilor în această chestie Neagu, fostul vornic: „pentru acea fată ce este sora domnului meu, nu puteți voi s'o luați din patul vrăjmașului domnului meu și să-i dați iute drumul?“ Sora lui Basarab Țepeluș[2] a putut fi Neaga, care apoi a putut fi soția lui Pîrvul de Craiova și astfel cei doi Basarabi, doi Dănești au putut fi rude ale Craioveștilor; de aceia Pîrvul prin soția sa a putut avea pretenții de domnie.

Genealogia Basarabilor din sec. XVI—XVII nu este ireproșabilă, cum o cetim în *Istoria imperiului otoman*. Radu Șerban ar fi fiul lui Neagoe Vodă. Ancuța fiica lui Radul Vodă Șerban a fost soția lui Pătrașcu, fiul lui Mihai Viteazul. Cu această ocazie Cantemir scrie despre Mihai: „Acest Mihai s'a făcut *în urmă*—deci după Radul Vodă Șerban?—domn și a încercat să scuture jugul Turcilor, dar a fost bătut și prin urmare constrîns a trece în Transilvania, unde generalul transilvan, George Basta, l-a ucis în mod perfid chiar în cortul său“. Cronicile turcești și reminiscențele din cronica cantacuzinească nu înlesnesc lui Cantemir să înțeleagă domnia lui Mihai Viteazul. Pe Cantemir îl interesa mai mult genealogia Brîncovenilor. El știe că Pătrașcu Vodă cu doamna sa, Ancuța și cu sora acesteia, Ilinca a mers la Viena să prepare răzbunarea pentru asasinarea părintelui său. Pătrașcu a murit acolo. Cele două surori rămase singure și-au cîștigat existența cu cusutul. Auzind aceasta Matei

1 Tocilescu, Raport asupra cîtorva mănăstiri din țară (An. Acad. Rom., Seria II, Secția ist. VIII, 1885-6), pag. 220 vezi ap. I. C. Filitti, Neamul Craioveștilor în Convorbiri literare, LIV, 1922, pag. 221 și nota 9.

2 I. Bogdan, Documente privitoare la relațiile Țării-Romînești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XV și XVI., I, București, 1905, pag. 275. Editorul subt punct de întrebare afirmă că domnul refugiat la Brașov ar fi fost Vlad Călugărul. Dar atacul asupra Gheorghiței l-a dat Basarab Laiotă.

Vodă Basarab, fost camerar al lui Radu Şerban, al cărui nume l-a adoptat ca domn, le-a adus din ţara nemţească. Ancuţa muri văduvă, iar Elenca fu soţia lui Constantin Cantacuzino. Pe o fiică a acestui Cantacuzino a luat-o în căsătorie Papa, stăpînul moşiei Brîncoveni. Preda, tatăl lui Papa, primise această moşie ca dotă, cînd a luat în căsătorie pe marele vornic Preda, care a fost ucis de Mihnea Vodă, adică Radu Mihnea, a fost spînzurat, fiindcă a refuzat să aprobe răscoala în contra Turcilor. Papa s'ar fi numit şi Matei. Tatăl lui Preda a fost un oarecare mic proprietar, David. Ştim însă că acest David a fost prin *soţie* nepot de frate al vornicului Danciul din neamul Craioveştilor. 1

Notele acestea genealogice le considera necesare Cantemir, pentru ca să se înţeleagă, dece Cantacuzineştii considerau pe Constantin Brîncoveanu de origine inferioară şi cu imputări i-au interzis să se numească Cantacuzino şi despre aceasta informau şi cercurile curţii vieneze a lui Leopold I.

Interesantă este şi ştirea, ce ne dă Cantemir în legătură cu Aron Vodă. In *Istoria imperiului otoman* cetim despre domnul moldovean *Hero,* care „într'un mod foarte ruşinos" a cedat Turcilor Tighina, căreia aceştia i-au zis apoi Bender. In *Descriptio Moldaviae* repetă că Turcii au căpătat Tighina „cu înşelăciune şi cu viclenia lui Aron Vodă, căruia Moldovenii i-au dat numele de Tiranul" Prin cedarea Tighinei ar fi ajuns Aron Vodă domn a doua oară. Dar Aron Vodă a plecat din domnie mazilit de Turci, nu alungat de boeri, cum scrie Cantemir, care adaogă că Aron Vodă a cedat Turcilor şi 12 sate din jurul cetăţii, care era „cetatea cea mai întărită din toată Moldova, întăritura cea mai puternică împotriva Polonilor şi Tătarilor" *Tiranul* ca epitet domnesc este luat din cronica lui Miron Costin.

Despre Ieremia Movilă avem o mică însemnare în legătură cu hătmănia ucraineană a lui Gheorghe Duca Vodă. Acesta din urmă ca hatman mai primise un *tui* pe lîngă alem sangiacul, adică steagul ca semn al stăpînirii asupra Ucrainei. Domnul moldovean avea drept la două *tuiuri.* Ieremia Movilă avusese la fel însă trei tuiuri? Aceasta ne-o spune Cantemir, cînd afirmă că cel d'ntâiu domn din familia Movileştilor „gustase încă mai înainte această onoare", adică înainte de Duca Vodă? Hatmanul căzăcesc recunoscut de Turci după Duca Vodă ar fi avut numai steagul, ca insignie a puterii? Cantemir scrie: „S'a conservat însă sangiacul sau stindardul ca semn al puterii guvernatorului acestei ţări", adică al Ucrainei. Această afirmaţie este o indicaţie că nota, care o povesteşte, s'a scris înainte de 1699, anul păcii dela Carloviţ.

Interesant este amănuntul ce ni se dă în legătură cu trecerea lui Mohamed IV prin Moldova, pentru a ocupa Cameniţa. Sultanul în Moldova la un prînz ceru cireşe. Era în luna Mai şi călăuzul moldovean al armatei turceşti, serdarul Constantin

1 I. C. Filitti, Craioveştii în Conv. lit., l. c., pag. 216 nota 2.

Cantemir răspunse că în Moldova cireşe sînt numai în Iunie şi ca dovadă a trimis sultanului „ramuri de cireş care abia erau înflorite". Sultanul ar fi răspuns: „ţările necredincioşilor sînt reci".

Ceiace mai înainte în *Istoria imperiului otoman* apare ca ceva incidental, mici biografii ale domnilor romîni din secolul al XVII-lea e obiceiu constant al autorului. Până la sfîrşitul secolului al XVII-lea avem note despre Ştefan cel Mare şi fiu-său Bogdan, despre Petru Rareş şi Ştefan Lăcustă, despre Cassiciu Vodă, cum au zis Turcii lui Vlad Ţepeş, despre logofătul Tăutul. Din secolul al XVII-lea cetim mici biografii mai multe. In legătură cu Vasile Lupu ne povesteşte, cum a adus moaştele sf. Paraschiva dela Constantinopol, obţinîndu-le, fiindcă a plătit datoriile patriarhiei. Sînt pomenite neînţelegerile dintre Vasile Lupu şi Matei Basarab, legăturile celui dintâiu cu Bogdan Chmelniţchi, apoi sfîrşitul lui Timuş beţivul ginere domnesc, precum şi urmărirea Cazacilor prin Gheorghe Ştefan Vodă.

Regretăm că nu dă, sau nu ştie mai mult despre Ghiculeşti, faţă de memoria cărora tatăl autorului nostru păstrase— rezultă din opera fiului domnesc—deosebită evlavie. Despre Ghiculeşti, despre Mavrocordaţi Cantemir ne dă şi ştirile, care circulau în opinia publică dela Constantinopol. Lupta între tata Gheorghe şi fiu-său nerăbdător Grigore are ca izvor principal opera cantemiriană. Lui Grigore Ghica i se atribue că pîra pe tată-său la marele vizir zicînd „că este un om bătrîn şi cîteodată îşi pierde minţile". Este de preţ şi ştirea că dragomanul Panaiot Nicussios a ajutat pe Grigore Vodă Ghica să se împace cu sultanul, ca acesta să-l erte pentru atitudinea în lupta dela Raba şi Hotin. Grigore ar fi ajuns a treia oară domn, dacă Cantacuzineştii nu l ar fi răpus prin otrava doctorului Timon. Cantemir, istoriograf, care nu rămîne rece faţă de evenimente, cînd le povesteşte, nici în Vita Constantini etc. n'are nimic de reproşat domniilor lui Grigore Ghica, pe care-l apără apoi în contra Cantacuzinilor şi în lucrarea, care s'a ocupat de dezastrul politic al celor din urmă. Cantemir nu înseamnă nici atît, cît înregistrează un cronicar că Arbănaşul sărac dintr'un sat rumeliot a început făcînd negustorie, care-i aduse avere mare şi apoi putu fi înaintaş a opt domnii din familia sa, care a dat şi mulţi alţi însemnaţi oameni neamului romînesc.

Domniile lui Duca Vodă cu intime referinţe la cariera lui Constantin Cantemir sînt descrise cu amănunte noui, cu pasiune uneori în operele cantemiriene, cum am văzut. Cine a trimis acel dar de circumcisiunea fiilor Mustafa şi Ahmed, cînd Mohamed IV întors dela Cameniţa serba la Andrianopol şi căsătoria fiicei sale?

Despre Duca cel bătrîn înseamnă Cantemir că mai întâiu a fost servitorul unui comerciant din Iaşi, apoi camerar la Vasile Lupu, care l-a boerit şi l-a dat în căsătorie pe o fiică a lui Istratie Dabija şi că apoi cu ajutorul banilor şi prietinilor a ajuns domn. Scoate în relief că ştia să conducă treburile statului cu

atita inţelepciune „incît a fost numărat între cei mai excelenţi bărbaţi din secolul său". Despre fiul domnesc, despre Constantin Duca, acelaşi a scris că a arătat foarte multă rivnă la învăţătură.

In linii generale ştirile date de Cantemir pentru domniile lui George Duca sînt adevărate, deşi i-am fi putut cere să fie exacte şi cele mai mici amănunte; dar pe de altă parte ne întrebăm: unde avea să găsească în Rusia mijloace de control pentru aducerile sale aminte? Are şi date speciale. Sfîrşitul urît al Anastasiei Buhuş, al fostei doamne a lui Duca îl găsim detaliat numai în opera lui Cantemir.

Ştirile despre Ştefan Petru Vodă le găsim şi'n cronici. In anul 1683 şi 1684 centrul atenţiei generale în Moldova a fost, cum scrie domnescul fiu, bătrînul Constantin Cantemir. Neamul lui Petriceicu era dintr'o familie cu trecut politic, ceiace Cantemir contrazice. Autorul arată indiferenţă faţă de domnul, care a promovat victoria polonă dela Hotin, fiindcă din anii 1673-1674 ar fi putut strînge mai mult material: nu se opreşte nici la legăturile cu Ruşii ale lui George Ştefan, a cărui soţie refugiată în Rusia era să ajungă ţarină, soţia ţarului Alexe.[1]

E interesantă ştirea că ultimul popas al neastîmpăratului pribeag, Petriceicu Vodă, a fost în Iasloveţi, moşie dăruită de regele polon. Aici fără copii a şi murit, dar nu în 1684, care dată o cetim la Cantemir. Nu scrie acesta multe nici despre Constantin Şerban, despre care ştie că s'a stins în Polonia.

E specific, cum califică evenimentele din 1683-4. Ni se spune mai întâiu că Cuniţchi era hatmanul pus de Poloni asupra Cazacilor dintre Nistru şi Nipru, după ce Doroşenco şi Sirco, alţi hatmani, trecuseră la Turci şi Ruşi.[2] In aceşti ani unii Moldoveni au crezut că s'ar putea o domnie a lui Petriceicu Vodă subt protecţie polonă. Dar Cantemir a scris: „această purtare nu se poate atribui tuturor Moldovenilor; căci toţi cei bătrîni şi mai de frunte boeri văzînd că nu se pot opune lui Petriceicu, s'au retras parte în munţi, parte în Ţara-Romînească. Tot lucrul a fost opera unor tineri, care nu aveau nici o experienţă şi s'au lăsat seduşi de promisiunile mincinoase ale lui Petriceicu şi ale Polonilor şi prin ajutorul acestora s'au încercat, dar în zadar, a seduce şi pe ceilalţi".

In legătură cu Petriceicu şi Duca Vodă ni se prezintă şi intrepidul Bainski, rudă şi aderent al lui Petriceicu, apoi serdar al lui Constantin Vodă Cantemir, adică comandant al oştenilor dela Prut. Acesta arestase la Crăciunul anului 1683 pe Duca Vodă la Domneşti şi l-a dus în Polonia, unde a murit la Lwów (Lemberg), nu la Varşovia, cum scrie Cantemir şi drept ironie

---

1 P. P. Panaitescu, Nicolas Spathar Milescu, l. c., pag. 66 după Iatzimirski în Istoriceskii Veastnic, 1904, pag. 825 şi urm..
2 Pentru Cazaci vezi Karl Hammesdörfer, Geschichte der ukrainischen und saporogischen Kosaken, Lipsca, 1789, pag 153.

a sorţii a fost înmormîntat în biserica, pe care atît de mult o miluise Ursachi cel prigonit de acest domn.

Confuzii de date găsim şi pentru domnia lui Antonie Ruset şi vremea lui Dumitraşcu Cantacuzino. Domnia lui Antonie Ruset n'a rămas în amintirea contemporanilor decît prin destrăbălarea fiilor domneşti şi sfîrşitul tragic, de care se considera vinovat şi Miron Costin. In expunerea lui Dimitrie Cantemir n'are această domnie nici o importanţă. Evenimentele celor două domnii ale lui Dumitraşcu Cantacuzino au avut ecou în cariera lui Constantin Cantemir. Cronicile boereşti au imputat acestor domnii *hîrtiile*, foametea, desfrîul. Dimitrie Cantemir ridică acuzaţii politice în *Vita Constantini* etc., în *Istoria imperiului otoman*. „Era un om simplu—ne spune—şi cu totul fără experienţă în treburile războinice; nu avea nici o autoritate de a ţine în frîu pe popor, la caz, cînd s'ar naşte vre-o turburare; prin urmare era cu totul incapabil de a guverna ţara sa". „Moldovenii îl numără între cei mai cruzi domni ai lor". Cariera politică am examinat-o discutînd ştirile din *Vita Constantini* etc. Dumitraşcu Cantacuzino era fiul lui Mihai Cantacuzino, ne spune *Istoria imperiului otoman*. La curtea domnului muntean—ştim că era Grigore Vodă Ghica—a ajuns „intendent al garderobei", din care slujbă a fost apoi concediat. Cantemir nu ştie motivele. Apoi la Constantinopol a fost giuvaergiu. La serbarea circumcisiunii fiilor lui Mohamed IV a făcut sultanului cadou un adirvan, adică o fîntînă de argint, din care curgea apa 24 ore încontinu. Pentru aceasta sultanul i-a dat domnia Moldovei. Noi ştim însă că acea serbare a fost în anul 1672, iar începutul domniei fostului juvelier a fost mai tîrziu. Nu ne dă amănunte din prima domnie, iar din a doua ne spune că a fost mazilit, fiindcă Ainedji Soliman paşa l-a considerat netrebnic în arta militară, pe cînd în *Vita Constantini* etc. ne expune pe larg duşmănia lui Şerban Vodă, care a scurtat subit domnia lui Dumitraşcu Vodă. Soliman paşa „îl destitui, fiindcă timpurile de atunci cereau un principe cu mai multă experienţă şi cu consimţămîntul boerilor a pus domn în locul lui pe Constantin Cantemir, instituindu-l totodată serdar al ţării. Pentruca însă în lupta sa cu Polonii să nu o păţească, precum a păţit-o sultanul la Hotin—noi ştim că nu sultanul a condus trupele turceşti în 1673—şi pentruca să se asigure de fidelitatea lui Cantemir, a trimis ca ostatic la Constantinopol pe Antioh, fiul său cel mai mare şi alţi patru boeri mai de frunte". Dimitrie Cantemir remania opera lui Saadi, la cea dintâiu prefacere şi după zvonurile pe care le auzea la Constantinopol, unde astfel se va fi interpretat mazilirea neaşteptată a domnului moldovean, care nu de mult plecase de acolo. Tot aici afla că mazilul domn a fost primit de către caimacam cu aşa vorbe aspre, încît de frică s'a ales cu polip în gît şi'n trei zile a murit în închisoare.

Din domnia a doua a lui Duca desface numai partea politică. Campania sultanului, care în 1672 a trecut prin Moldova,

are în Istoria imperiului otoman detalii, care nu pot fi neglijate. Duca Vodă a fost bănuit că favorizează pe Poloni, tărăgănînd prestaţiile obligatorii. După Cantemir „un alt domn, anume Petru" este instalat înainte de asediul Cameniţei. In 10 zile Cameniţa a fost ocupată; victoria a fost desăvîrşită de partea Turcilor. Dar, observă Cantemir, „aceasta a fost cea din urmă victorie, care a adus ceva folos statului otoman"; de aici începe descreşterea împărăţiei turceşti, pe care în parte a văzut-o autorul, cum declară însuşi, cînd după 1672 începe să o descrie.

Un capitol important din această vreme a fost tratat pe larg în *Vita Constantini* etc. şi *Istoria Cantacuzinilor şi Brîncovenilor*. Aceste două din urmă opere reprezintă, ce ar fi dat Dimitrie Cantemir revizuindu-şi *Istoria imperiului otoman*. Atît de mult l-a absorbit Hronicul, încît n'a mai putut închina decît puţin răgaz, în care a retuşat sau adaos note manuscrisului său. Ne întrebăm adică: dacă Cantemir n'a considerat neterminată *Istoria imperiului otoman*, de ce n'a publicat-o? Autorul îi rezerva de bună seamă o amănunţită revizuire.

Aşa, cum este, se păstrează preţul de izvor istoric al operei. Din aceasta ştim că'n 1685 se discuta la Constantinopol că, dacă nu ar fi dat bani şi cadouri serascherului dunărean, şi-ar fi pierdut domnia şi Şerban Vodă, care începuse tratative şi avea înţelegere secretă cu Austria şi Rusia. Expediţia terminată la Boian are în operele cantemiriene atîtea amănunte proprii. Şerban Vodă, căruia nu-i plăcea nici „mirosul de Turc", va fi plătit serascherului, fiindcă n'a mers mai departe de Aroneanu, dar de fapt în 1685 mîndrul Cantacuzino domineazā situaţia politică la Dunărea de jos prin tratatul dela Făgăraş şi prin faptul, că impune domn nou Moldovei.

Epoca începînd din 1685 este operă de istoriograf contemporan în lucrările lui Cantemir, fiindcă ce n'a văzut el, a dat după mărturii contemporane. Confuziile şi deosebirile pentru evenimentele dintre anii 1685—1693 le-am arătat, cînd am discutat despre *Vita Constantini* etc. Aici adăogăm că surprinde faptul că'n *Istoria imperiului otoman* nu se dă nici un moment din duşmănia dintre Constantin Vodă cel Bătrîn şi Constantin Brîncoveanu, despre care autorul ţine să sublinieze că nu se trage din Brancoviceşti, cum pretinde, că numele de Brîncoveanu derivă dela moşia Brîncoveni. Matei, fiul lui David, s'a căsătorit cu Stanca, nu cu Elena, fiica lui Cantacuzino stolnicul, cum scrie Cantemir, iar acest Matei, zis şi Papa, a fost omorît de seimeni în 1655, nu de Grigore Ghica Vodă, cum cetim în aceleaşi lucrări. Moartea lui Mihai Apafi I, principe ardelean şi lupta dela Zirneşti, *Istoria imperiului otoman* o aşează greşit în anul 1638. Autorul insinuiază probabil, luînd din laudele ce-şi făcuse Constantin Brîncoveanu la Constantinopol, că a putut atrage pe Nemţi în cursă. Duşmănia, care a existat între Constantin Cantemir şi Constantin Brîncoveanu, trece şi se adaogă uneori, cînd este vorba de Dimitrie şi Antioh Cantemir; este deci exprimată

cu intensitate în operele cantemiriene. Dimitrie Cantemir își petrecu vremea după Floriile anului 1693 atita timp la Constantinopol așa că *Istoria ieroglifică*, care mai ales se ocupă de această vreme, în cea mai mare parte a înregistrat resonanța constantinopolitană a evenimentelor din cele două țări romîne. Locuind la Constantinopol, căutînd să cunoască viața politică din Stambul și fluctuațiile acesteia, care îl interesau pentru fratesău Antioh, pentru propriile sale pretenții, ne-a putut da acele *antichități turcești* din multele note ale *Istoriei imperiului otoman*. Din acestea putem să ne reconstruim tabloul vieții politice turcești pentru o vreme, cînd aceasta interesa așa de mult lumea creștină. Știrile acestea interesează și prin faptul că ne arată, ce anume situații au suggerat lui Cantemir convingerea că Turcii pot fi bătuți de Ruși. Ne aducem aminte, de ce a scris și La Motraye, martor ocular al evenimentelor din 1711 că armata turcă, care era grăbită spre Prut, o comandau ofițeri fără experiență, ofițeri tineri, *puști*, cum li se zicea de Turci înșiși.

Incepînd cu anul 1696, cînd a apărut cartea lui Saadi Effendi, Cantemir este avizat la propriile sale cunoștințe. Până la 1710 ni se dau fragmente. Dupăce Dimitrie Cantemir este numit domn, știrile operelor au informație în cea mai mare parte inedită. Deosebirile dintre *Istoria imperiului otoman* și *Istoria Cantacuzinilor și Brîncovenilor* în parte derivă și din cartea lui Del Chiaro, care nu a fost pusă la contribuție pentru a retușa istoria turcească. 1

Sînt și deosebiri esențiale de concepție. In *Istoria imperiului otoman* Turcii nu respectă cuvîntul dat noului domn moldovean din Decemvre 1710, care are deci tot dreptul să prefere pe creștini. *Istoria Cantacuzinilor* etc., ca și corespondența lui Cantemir cu Petru cel Mare sînt dovezi în senzul că Dumitrașcu Vodă ajuns în Moldova a avut imediat toată grija pentru lupta creștină și l-a pus în gardă pe Brîncoveanu față de intențiile Turcilor, care preparau schimbarea domnului din Țara-Romînească.

Despre domnia sa, Cantemir vorbește ori de cîte ori are ocazie. Cele mai multe le-am discutat. Evidențiăm aici cîteva știri din *Descriptio Moldaviae*. Și aici, ca în corespondența sa, ni se spune că „pentru un singur lucru" a părăsit „toate onorurile și foloasele". Oastea turcească a trecut în Moldova în 1711 pe un pod făcut în dreptul Isaccei la Cartal. Rușii au rezistat la Prut patru zile.

Sînt în *Descriptio Moldaviae* și alte știri, al căror fond și formă nu e lipsită de interes. Spicuim cîteva.

---

1 In *Istoria imperiului otoman*, trad. cit., pag. 476 nota 50 ne spune că Brîncoveanu a fost omorît de Turci, fiindcă primise dela Germani titlul de principe al imperiului german, iar dela Ruși ordinul Sf. Andrei și deoarece purtase corespondență cu aceste două împărății. Punctele de acuzare din *Istoria Cantacuzinilor* etc. sînt adoptate din cartea lui Del Chiaro.

Numele *Iaşi* derivă din diminutivul vorbei Ion, deci din Ionaş. E curios că nimeni n'a atras atenţia asupra acestei explicaţii cantemiriene.

Scaunul domnesc l-ar fi mutat Ştefan cel Mare dela Suceava la Iaşi, unde a zidit cea dintâiu biserică cu hramul sf. Nicolae „care acum e mitropolia". Radu Vodă ar fi înconjurat cu ziduri orasul, care în 1711 avea peste 40 biserici, unele de piatră, altele de lemn; cu vre-o 50 ani înainte avusese vre-o 12.000 case; din acestea în 1711 mai erau a treia parte. Mitropolitul, care locuia aici, era al Sucevii, fiindcă Iaşii aveau de drept numai protopopie.

In Tîrgul Frumos era un palat de piatră domnesc. Scriind despre Roman afirmă că unii zic că aici s'ar fi aşezat mai întâiu Moldovenii întorşi din bejenie. Alţii zic că cel mai vechiu loc ar fi Smedorova pe malul răsăritean al Siretului. Din cronica lui Ureche îşi aduce aminte Cantemir că Ştefan cel Mare a rezidit Smedorova, dar nu ştie că e vorba de cetate şi tîrg separat şi deci nu elimină, ci aminteşte părerea că Petru Rareş a mutat din acest tîrg pe locuitori în tîrgul Roman.

In Vaslui se vedeau casele domneşti.

Galaţii erau şi atunci „tîrgul de negoţ cel mai vestit pe toată Dunărea". De 2 sau 3 ori veneau pe an corăbii din Crimea, Trapezunt, Sinope, Constantinopol, Egipt şi „Barbaria". Se exporta lemne, mere, ceară, unt, nitru şi griu.

Domni au încercat să astupe albia Bîcului.

Din sus de Soroca nu e apă; deaceia locul e pustiu. Se descrie cetatea Sorocii.

In 1712 Turcii au dărîmat zidurile vechi ale Hotinului şi au lărgit cetatea, pentru ca să poată aşeza mai numeroasă garnizoană în legătură cu serhatul de Hotin. Tot atunci la Ştefăneşti pe Prut au făcut Turcii adăpost pentru corăbii şi antrepozite pentru garnizoana din Hotin.

Se vorbeşte despre bisericile de piatră din Cotnari, biserci de „construcţie superbă".

Despre Suceava ni se spune că „acum zace în ruini". Numele tîrgului i l-a dat rîul Suceava. Oraşul e aşezat „pe un deal neted, înconjurat de ziduri şi şanţuri foarte adînci". Erau aici curţi domneşti, boereşti, 40 biserici de piatră, multe de lemn, 16 mii case: totul apucă spre ruină după mutarea scaunului domnesc.

Neamţul este aşezat pe rîul cu acelaşi nume aşa „că dispreţueşte orice atac vrăjmaş". Aici ne spune că foamea a silit pe cei cîţiva apărători moldoveni să capituleze înaintea întregei oşti asediatoare a regelui Sobieski, pe cînd în *Istoria imperiului otoman* cetim că regele polon a falşificat scrisori domneşti, prin care se recomanda garnizoanei capitularea. In *Descriptio Moldaviae* nu se afirmă, ce se aminteşte în *Istoria imperiului otoman* că Soliman II a cuprins Neamţul. Se spune numai că odinioară cetatea avea două rînduri de ziduri cu o singură poartă. Un rînd de ziduri a fost dărîmat de Turci. Nu ni se spune şi aici

că în vremea expediţiei lui Soliman II. In cetatea „greu de atacat şi azi chiar" 1 lumea, domnul a căutat totdeauna adăpost. Aici au fost curţi mari domneşti „care şi azi se văd, acolo, dar nu sînt îngrijite, cum se cuvine".

Scriind despre ţinutul Bacăului pomeneşte de episcopatul de Bacău şi afirmă că supuşii moldoveni catolici de aici au fost aduşi de Ştefan cel Mare din Ardeal în vremea ostilităţilor cu regele Mateiaş. Nu aminteşte numele de *Ciangăi* al acestora, care au fost dăruiţi boerilor.

Este preţioasă ştirea despre satul cantemiresc Fărăoani cu 200 familii catolice şi biserică foarte veche de piatră.

Este exact că Basarabia a fost supusă de Turci, înainte de ce aceştia au supus toată ţara. Cetim cu interes că şi în vremea lui Cantemir „pe malurile Dunării sînt tîrguri şi sate pline de Moldoveni, care sînt nu mai puţin creştini, dar suferă tirania celor doi barbari.. Tătari... Turci.."

Basarabia avea subt Turci împărţire în 4 ţinuturi: Bugeac, Akkerman, Chilia şi Ismail. Centrul Tătarilor este tîrgul Căuşani pe rîul Botna.

La Chilia veneau şi atunci corăbii şi din Egipt, Veneţia, Ragusa şi duceau ceară şi piei crude. Intre locuitori erau şi Turci, Evrei şi Armeni, iar administraţia o avea un nasir, ce însemna inspector. Ismailul era subt un mutevil, iar la Cartal peste cetate era un dizdar, adică comandant.

In Reni, numiţi de Turci Timarova, nu se afla nici un Turc. Şeful localităţii era tot un creştin cu titlu de beşliagasi, supus serascherului de Silistra.

Ni se arată că Ţiganii, care adunau boabe „de aur curat" din rîuri moldoveneşti, plăteau anual dajdie soţiei domnului patru ocale de aur.

Belşugul de poame în vechea Moldovă era aşa de mare, încît oştile polone prin poame nu duceau lipsă de mîncare, cînd intrau în Moldova. Din *Istoria imperiului otoman* ştim că în 1691 foarte mulţi ostaşi poloni au fost făcuţi prizonieri prin păduri de către trupele moldovene şi ajutoarele lor tătăreşti.

Şi'n vremea lui Cantemir locuitorii din ţinutul Chiliei aveau cîte ceva vie, fiindcă viile dela est de Prut au decăzut subt stăpînirea Turcilor, cărora legea le opreşte vinul.

Stejerişul Chigheciului cu copacii săi înalţi şi aşa deşi, că se poate umbla numai pe căi cunoscute, este arătat ca o întăritură de seamă a vechei Moldove. Din cei 12.000 locuitori odinioară se recrutau cei mai viteji ostaşi. Altădată în acelaşi lucrare ni se arată că erau opt mii. In vremea lui Cantemir abia erau 2000 locuitori, care sînt obligaţi să dea anual Tătarilor un număr de bîrne.

Cantemir ştie că Chigheciul din ţinutul Fălciului constitue un mic stat în Moldova. Locuitorii plăteau anual un mic tribut

1 Citaţiile de aici, repetăm, sînt din *Descriptio Moldaviae*.

domniei. Serveau în armată călări. Se zicea că cinci Moldoveni bat 10 Tătari, iar cinci codreni, cum se zicea Chighecenilor, bat zece Moldoveni.

Iarăşi privilegiaţi, căci aşa trebue să înţelegem stătuleţele, ce le admite Cantemir în vechea Moldovă, au fost Cîmpulungenii din cele vre-o cincisprezece sate ale ţinutului Sucevei. Autorul ştie de oarecare autonomie a lor, cu legi şi judecători proprii. In numele domniei îl conduc doi vornici, pe care, cînd sînt nemulţămiţi, îşi permit să-i alunge. Tributul e plătit după o învoială cu domnia, ca în vremurile vechi şi o reconfirmă fiece domn nou. Cantemir crede că pretenţiile de suzeranitate polonă s'au ridicat, pentru că aceşti locuitori aţîţaţi uneori de propagandişti ai turburăril politice, au primit protecţie polonă. Noi ştim că garnizoane polone au staţionat în unele centre nord-moldoveneşti dela 1683 până la 1699. Cîmpulungul a fost un centru poate mai neîntrerupt subt ocupaţie polonă în acea vreme. Din alte izvoare ştim că Polonii, cînd discutau cu Habsburgii acele pretenţii, se refereau la cartea lui Cromer, manualul istoric polon în sec. XVII. Este atît de justă însă afirmaţia lui Cantemir că Moldova veche a fost aliata Poloniei şi că după ce Moldova a primit suzeranitatea turcească, Polonii n'au încercat să aducă Moldova la supunere, ci „unii regi au încercat de cîteva ori s-o aducă la vechea libertate".

Privilegiaţi erau şi Vrîncenii. De aceia Cantemir a scris că Vrancea era a treia organizaţie autonomă. Păstori ca şi Cîmpulungenii, aceşti Vrînceni locuiau în 12 sate cu cite două mii gospodării. Aveau legile lor şi nu luau în samă pe judecătorii domniei. Cantemir îşi va fi adus aminte de atitudini din timpul ocupaţiilor polone. Cantemir cunoştea situaţia deosebită a acestor ţinuturi de vechi răzăşii cu ocupaţia principală a păstoritului, unde se făcea atita plugărie, cită era necesară unei gospodării unitare ţărăneşti. Din aceiaşi lucrare ştim că cele mai bune păşuni în Moldova erau: pe rîul Putila în Cîmpulungul rutenesc, pe rîul Moldova în Cîmpulungul moldovenesc şi în ţinutul Putnei, în munţii Vrancei. Cercul munţilor vrînceni, valea aceiaşi a Cîmpulungenilor, caşi unitatea regiunii chighecene, pretutindeni fără mare proprietate, cum era mai multă în Moldova, decît în Muntenia jumătăţii a doua din sec. XVII, au înlesnit lui Cantemir teoria, care chinuind faptele scoate republici quasi autonome în vechea organizaţie moldovenească. Cunoscînd cartea lui Cantemir şi-a zis marele rege Carol în incognito, cu care a venit întâiu în ţară: conte de Vrancea. 1.

Ştim că ispitit de teoria lui Cantemir a scris alt mare istoric al nostru 2 că primele aşezări maramureşene, întâia descălecare a fost la Cîmpulung.

1 N. Iorga, Vrancea şi Vrîncenii, Bucureşti, 1921.

2 D. Onciul, Din trecutul Bucovinei (Extras din *Convorbiri literare*), Bucureşti, 1914.

Pentru istoria economică a Moldovei ne dă ştire preţioasă Cantemir, cînd scrie că peste 40 mii boi mari, de pe cîmpiile moldoveneşti sînt duşi la Danzig şi vînduţi ca boi leşeşti. O pereche de boi se cumpără în Moldova cu cinci imperiali, iarna şi cu trei, iar la Danzig se vînd cu 40—50 imperiali.

In munţii apuseni ai Moldovei mai trăia zimbrul: mare cît un bou, dar la cap mai mic şi lungăreţ, grumazul şi pîntecele mai subţire, picioarele mai înalte, coarnele mai subţiri şi ridicate în sus, cu vîrful puţin întors în afară. Zimbrul escaladează stîncile ca şi o capră.

In general ştirile economice din *Descriptio Moldaviae* sînt interesante. Lui Cantemir îi vine în minte ştirea de hronograf greşit din cronica lui Ureche că Alexandru cel Bun trăia în vremea conciliului dela Florenţa şi că atunci Ion (VIII) Paleologul i-a dat diadema regală şi numele de despot şi se referă la Leunclavius, Pandect. cap. 71.

Nu fusese Dimitrie Cantemir niciodată la mănăstirea Neamţului? In anul 1723 George mitropolitul Moldovei a alcătuit niște note despre trecerea prin Moldova a lui Ion Paleologul fiul împăratului Manuil. Ion venea dela socru-său, care era împărat la Viena. Fiul împărătesc fu întîmpinat de Alexandru cel Bun etc., şi rezultatul întrevederii şi convorbirii fu că împăratul ajuns la Constantinopol prin un sobor ţarigrădean se proclamă autocefalia bisericii moldoveneşti. 2 Mitropolitul Gheorghe spune că acele pergamenturi, care ar fi fost deci din vremea împăratului Manuil II (1391-1425), au existat la Neamţ „până la stricarea şi resipirea ţării, ce s'au întîmplat în domnia lui Dumitraşcu Voevod". Este ştiut din documente păstrate că împăcare între domnia moldoveană şi patriarhia constantinopolitană s'a făcut în vremea lui Alexandru cel Bun, cînd împărat era Manuil II, tatăl lui Ion Paleologul, viitorul împărat şi că împăcarea s'a adus Moldovei prin Grigore Ţamblac.

Nu are dreptate Cantemir, cînd spune că seminţia veche a Dragoşeştilor se termina cu Ştefăniţă Rareş. Alexandru Lăpuşneanu şi mulţi domni următori şi-au afişat legitimitatea domniei prin înrudirea cu Bogdan-Muşatinii.

Cantemir voia să ajungă la o teorie a sa. Nenorocire asupra vechii Moldove a fost suzeranitatea turcească. Vremurile au adus şi pe domnul strein. „Astfel Moldova, care nu luase decît un singur jug şi nu aşa de greu, în urmă l-a simţit îndoit, şi al Turcilor şi al domnului strein". Fireşte trebue să ne gîndim la vremea vieţii autorului, cînd acesta afirmă că nimic nu ţărmu-

---

1 Vezi mai sus pag. 88 89 nota.

2 D. P. P. Panaitescu după Melhisedec (Cronica Romanului, II, pag. 87) şi V. Drăgiceanu, (O nouă ştire despre biblia lui Nicolae Milescu în Convorbiri literare, 1915 pag. 1074 etc.), susţine că Nicolae Milescu ar fi compus un mic op istoric în legătură cu pergamenturile şi icoana dela Neamţ. Mitropolitul Gheorghe susţinea numai că Milescu a tradus pergamenturile. Vezi Mélanges, l. c., pag. 48 şi nota 1, 49 şi nota 1.

ceşte bunul plac al domnului de a da demnităţile ţării. „Dacă va fi vrut să onoreze pe un ţăran cu cea mai mare onoare, care este în Moldova, slujba de mare logofăt, nimeni nu îndrăzneşte să-l contrazică în public şi iarăşi dacă va fi vrut să scoată din boerie pe vre-un nobil, acesta îndată trebue să se supue voinţii domnului său". Ne aducem aminte că în *Istoria ieroglifică* ne-a dat constatarea ajunsă locuţie moldovenească: „sara ghigariu, dimineaţa spătariu". Atîta ironie fină cuprinde observaţia că un avocat cu mîni pline găseşte la Sublima Poartă dreptate pentru cel mai păcătos domn.

Dăm un singur exemplu, ca să arătăm, cît i-ar fi fost de folos să aibă cronica lui Ureche înaintea sa Cantemir, care scrie că Despot Vodă cu ajutorul Turcilor a alungat din domnie pe Alexandru Lăpuşneanu ca şi atunci cînd înseamnă că Moldovenii au rechemat pe Lăpuşneanu, fiind desgustaţi de domnia nedreaptă a lui Ştefan Tomşa I şi că atunci Lăpuşneanu a reocupat tronul venind din Polonia.

Ni se spune că Moise Vodă Movilă a fost onorat cu trei tuiuri, ce nu aminteşte, cînd scrie istoria turcească.

Fireşte că concluziile lui Cantemir relative la succesiunea în domnie nu pot fi în cele mai multe cazuri primite.

Ne întrebăm, dacă are dreptate autorul, cînd afirmă că domnul nu poate coborî pe un boer dela un grad mai sus la unul mai jos. Trecerea lui Velicico Costin dela hătmănie la vornicia ţării de sus oare n'a fost un caz, pe care l-a ştiut şi Dimitrie Cantemir?

Este interesantă constatarea că „orice fel de negustorie, afară de vinderea roadelor pămîntului produse pe propriile lor moşii, este considerat de oamenii de seamă din Moldova ca un lucru de dispreţuit şi nedemn".

Nu se poate primi în întregime teoria lui Cantemir despre originea boerimii, dar are toată dreptatea, cînd afirmă că aristocraţia la Romîni e mai veche decît descălecarea ţării. Nu putem verifica, dacă are dreptate că „vechii conducători ai Moldovei n'au împărţit de loc demnităţi de curte nobililor lor de acelaşi rang". Constatăm însă că porneşte dela interpolarea lungă dela domnia lui Alexandru cel Bun din cronica lui Ureche, cînd afirmă că acest domn şi-a format curtea sa după model bizantin. Dregătoriile curţii moldoveneşti sînt anterioare vremii lui Alexandru cel Bun şi aveau la început precumpănitoare coloare de viaţă occidentală. 1

Rolul militar fără mare însemnătate avut de Dumitraşcu Vodă Cantemir în 1711 se explică prin ştirea, ce ne-o dă că Moldova vremii sale abia poate opune unui vrăjmaş şase sau opt mii de oameni, parte lefegii, parte soldaţi de scuteală,

1 Cf. şi C. C. Giurescu, Noi contribuţiuni la studiul marilor dregătorii în secolele XIV şi XV, Bucureşti, 1925; *Idem*, Contribuţiuni la studiul marilor dregătorii în secolele XIV şi XV, Vălenii-de-Munte, 1926.

care adică sînt scutiţi de dări, ca să facă serviciu militar: aşa erau la început scutelnicii.

Din *Descriptio Moldaviae* ştim în special că pravilele tipărite în vremea lui Vasile Lupu într'adevăr s'au considerat in practica judecătorească: „până azi este norma de a judeca drept în Moldova". Căci altfel avem aşa de puţine urme în pricinile de judecată, care ne-au rămas scrise.

A fost discutat mult pasagiul, în care este vorba că Alexandru cel Bun, dupăce a primit diadema regală dela împăratul constantinopolitan, a primit şi legile Grecilor cuprinse în *Vasilicale* şi a extras din ele „dreptul, de care se foloseşte acum Moldova", deci şi în vremea lui Dimitrie Cantemir. S'a zis deci: a existat o *pravilă* a lui Alexandru cel Bun. 1 Urice amintesc legea ţării din cele mai vechi vremuri, din care ne-au rămas mai multe. Dreptul vechiu moldovenesc a putut avea reminiscenţe maramureşene, amintiri ale înjghebărilor estcarpatice anterioare Moldovei lui Bogdan I, poate şi celei a lui Dragoş, influenţe direct bizantine sau mijlocite prin Slavi. Alături de cărţile liturgice slave au fost în vechea Moldovă şi nomocanoane, pravile. Despre pravilă se face însă pomenire în pricini abia în sec. XVII, care a fost un veac cărturăresc. Dar este firesc că colecţii de legi scrise au putut introduce şi mai înainte anumite obiceiuri de drept. Intr'o vreme, cînd viaţa bisericească era cea mai înaltă expresie a minţii şi a sufletului, cînd aceasta era orînduită prin opere slavo-bizantine, este firesc că colecţii de legi de aceiaşi provenienţă au putut diferenţia şi specializa vechiul drept moldovenesc. Astfel aceiaşi pravilă, care a fost utilizată în timpul lui Ştefan cel Mare, Movileşti şi'nainte de Pravila lui Vasile Lupu, a fost şi'n vremea lui Alexandru cel Bun. Dacă însă Cantemir atribue lui Alexandru cel Bun că din Vasilicale a extras legile, după care se conducea Moldova la sfîrşitul secolului al XVII-lea, explicarea o găsim în faptul, că aceluiaşi domn îl atribue Cantemir şi înfiinţarea şi modelarea dregătoriilor ţării după modelul celor bizantine. *Legea ţării* amintită în uricile dela acest domn putea fi în unele cazuri mai mult decît pravila slavo-bizantină.

Herta, în vremea lui Cantemir, 2 era amenda ce o plătea aceia dintre părţi, care nu se prezenta la sorocul hotărît pentru apelul ce avea să se ţie în faţa domnului. Ţăranul plătea 25 galbeni, boerii mici o sută, boerii mari 600.

Ne arată altădată că dintre boerinaşi se primeneşte clasa boerilor. Cantemir este pretenţios. Contrar tatălui său, care ridicase multe familii noi între cele vechi boereşti, fiul priveşte cu îngrijorare la elementele ce le poate da massa boerinaşilor vremii sale. Iată ce scrie: „Această clasă fiind aşa zicînd pepiniera întregului stat, din care deobiceiu se umple numărul boerilor, abia se poate spune, ce monştrii de oameni sînt ridicaţi foarte ade-

1 S. G. Longinescu, Pravila lui Alexandru cel Bun, Bucureşti, 1923.
2 Vezi D. Mototolescu, Herie în Revista Arhivelor, pag. 109—115.

sea la slujbele cele mai înalte. De aceia prea des vei vedea între boerii celei mai de sus clase oameni trufaşi, aroganţi, îngîmfaţi, incapabili nu numai să conducă treburile publice, ci şi fără disciplina caracterului, la care nu vei găsi nimic de lăudat, decît oarecare bunătate ce natura neajutată de instrucţie şi educaţie i-a dat-o unuia sau altuia". Se adaogă că într'o vreme, cînd „mîndria creşte cu sărăcia", e o întrecere după protecţii, cu care cineva să ajungă între boerinaşi.

Vecinii în Moldova nu puteau ajunge în funcţii de stat.

Este interesantă observaţia că în ţara de sus sînt mai mulţi vecini, decît în ţara de jos, unde sînt boeri proprietari şi răzeşi.

Ştirile lui Cantemir despre vecinii din Moldova sînt foarte bine venite, cînd ne aducem aminte că documentele au aşa de puţine detalii în această privinţă.

Dumitraşcu Vodă Cantemir sosit la Iaşi în Decemvre 1710 a găsit un aşa puternic curent rusofil, încît credea uneori că ar putea atunci rămîne singur, care ar ţinea cu Turcii. De aceia s'a putut supăra foc, cînd a văzut că lăsînd la o parte pe pribegi, aşa de marea majoritate a poporului se înţelege bine cu domnia a doua a lui Nicolae Mavrocordat, ba chiar unii din emigranţi s'au întors, ori s'au cerut acasă. Din aceste motive credem că principele-autor vede pe Moldoveni deformaţi de supărarea sa prezentîndu-i în coloare nesimpatică. Căci cetim d. ex.: „Toate defectele obişnuite celorlalţi muritori, dacă nu totdeauna în număr mai mare, desigur însă nu în număr mai mic îi stăpînesc pe Moldoveni. Calităţile dimpotrivă sînt rare şi fiindcă buna creştere şi deprinderea virtuţilor sînt părăsite, cu greu vei găsi pe cineva, care să strălucească prin calităţi, decît dacă l-a ajutat o inclinare particulară a naturii". După aceasta este aşa de natural să ne întrebăm: oare se considera într'atîta pe sine o excepţie Cantemir? Acelaşi se miră, cum de n'au putut Turcii să supună pe Moldoveni, cum îngenunchiaseră pe Unguri, Sîrbi, Bulgari „şi pe prea înţeleptul popor al Grecilor". Ba ce e mai mult: Moldovenii au îndrăznit să se ridice, ca să scuture jugul strein, pe care de altfel îl primiseră de bunăvoe. Turcii totuşi n'au avut curaj să se lege, să strice legile civile şi bisericeşti ale Moldovei. Deşţăratul ajunsese şi un desrădăcinat? Iată ce scrie: „Moldovenii nu numai că nu sînt iubitori de învăţătură, dar mai toţi o urăsc. Ei ignorează până şi cuvîntul de artă şi ştiinţă. Cred că oamenii învăţaţi nu pot să nu fie lipsiţi de minte, aşa că dacă vor să laude învăţătura cuiva, zic că de prea multă învăţătură a ajuns nebun". Cartea ar fi treaba popilor, ceilalţi este de ajuns să ştie scrie şi ceti.

Inainte de aceasta autorul enunţase: „într'adevăr va fi mai folositor pentru patrie, că să se pue sincer subt ochii locuitorilor ei acele defecte, de care sînt plini, decît să fie înşelaţi cu o linguşire măgulitoare şi cu o scuză dibace". Noi ştim însă că Dimitrie Cantemir scria *Descriptio Moldaviae* pentru publicul strein, căruia îi spunea „că în moravurile Moldovenilor afară de cre-

dința ortodoxă și de ospitalitate cu greu putem noi găsi ceva, care să merite lauda. Toate defectele obișnuite celorlalți muritori, dacă nu totdeauna în număr mai mare, desigur însă nu în număr mai mic stăpînesc pe Moldoveni".

Ce spune același Cantemir cătră Moldoveni în *Hronic*? Le arăta că sînt din neam împărătesc, că Dragoș, Bogdan au venit în țară însoțiți de fii de domn, că trecutul țării a fost mare și că datoria prezentului este a năzui spre situația mare din trecut. Autorul prin *Hronic* se gîndea că neamul romînesc trebue educat politicește. Explicația deosebirii? Cantemir învățatul ajunge în 1710 într'o lume moldovenească mult deziluzionată, dar dornică de a schimba în bine greutatea politică a vremurilor. Ar fi dorit Cantemir, ca toată lumea să aibă aceiași evlavie față de învățătură ca sine? Ridicat peste toți prin multele sale cunoștinți constata distanțe prea mari, care erau în calea înțelegerii generale. Cronicile ne spun că domnul din Dec. 1710 nu lua în seamă sfaturile celor bătrîni, iar în societatea moldovenească era respect pentru rutina vieții, cum o aveau bătrînii. Generalizarea culturii nu era o maximă a vieții de stat la sfîrșitul secolului al XVII-lea, cînd oamenii culți erau mai rari decît zilele frumoase. Cantemir cerea prea mult contemporanilor săi. Invățătura nu era considerată ca măsura capacității politice.

Aciditatea constatărilor lui Cantemir ne poate servi și ca îndreptar pentru a înțelege situații din secolul al XVIII lea. Generația moldovenească, care-și făcuse studiile în Polonia, era în grăbit apus, cînd a venit domn Dimitrie Cantemir. Multele schimbări politice și mai multă nesiguranță adusese în Moldova sărăcia. Neculce opune sărăcia boerimii moldovenești pompei și bogăției solului polon, care trecea spre Turci prin Moldova în 1700. Racovițeștii cu rol politic în acest timp nu erau familie de intelectuali. Mult învățatul Constantin Duca nu reprezintă ca domn tendințe culturale, nici cîte a avut tată-său, un om neînvățat. Gavriliţeştii fac intrigi. Se mai găseau boeri cu biblioteci, cum era tatăl cronicarului Neculce. Marea massă găsea mai comode abilitățile politice. Cartea rămîne apanagiul generației trecute. Din restrînsă ce era cultura se va mărgini la un cerc și mai redus. Așa se explică aintelectualismul primei jumătăți din sec. XVIII până la Constantin Vodă Mavrocordat. Vorbele supăratului Cantemir deschid atîtea priveliști de înțelegere ale deceniilor de rutină, care constitue istoria moldovenească după 1711. Cu același an s'a închis și orice șansă a veleităților boerești pentru domnie. Din vechile neamuri boerești, care puteau ridica pretenții la domnie a rămas cîtva timp numai Mihai Racoviță sgriburindu-și domnia, față de tot mai marile pretenții ale Turcilor și asalturile fanarioților sau fanariotisaților. Și preoții, cărora opinia publică le rezerva știința de carte, se depărtează dela pretențiile generației lui Varlaam și Dosoftei. Const. Mavrocordat va trebui să ia măsuri severe, pentruca preoțimea să iubească cartea. In societatea de sus încetează influxul elementelor noui și fără primenire vederile a-

cesteia îşi reduc raza de curiozitate culturală. Am văzut că *beati possidentes* dela sfîrşitul secolului al XVII-lea erau contra ridicării elementelor din straturile de jos: fii de boeri mari repudiau pe *mojicii* făcuţi boeri de Constantin Vodă Cantemir.

Alte ştiri, pe care le dă despre moravurile Moldovenilor, sînt indispensabile. Constată d. e. fatalism, din care ar deriva deosebitul curaj în războiu. „Cei mai mulţi dintre dînşii şi populaţia de jos aproape toată, crede că oricărui muritor îi este hotărîtă dinainte de D-zeu ziua morţii şi că dacă ea n'a venit, nimeni nu poate să moară sau să cadă în războiu". Tot de aici se explică ura fanatică, cu care urmăreşte pe păgîni.

Ce deosebiri mari constatăm în această privinţă faţă de vremea lui Despot, din care vreme avem primele relaţii mai detaliate despre societatea moldovenească. In timpul lui Despot divorţurile erau foarte dese, viaţa casnică de regulă turbure, pe cînd în vremea lui Cantemir lumea se schimbase.

Ni se spune că în ţinutul Sucevei sînt 60 biserici de piatră şi se subliniază religiositatea moldovenească. Mai viteji sînt Moldovenii din ţara de jos, de unde porneşte şi focul turburărilor interne.

Nu ne explică, de ce Vasluenii nu-s ospitalieri, ci în sdrenţe îmbrăcaţi cereau de pomană dela orice călător de seamă, care venea să-i vază. Nu era aşa în vremea, cînd a trecut prin Vaslui patriarhul Macarie, căci am ceti ceva în memoriile lui Paul de Alep. Vasluenii fuseseră scoşi din drepturile lor—cronicile fac vină Racoviţeştilor. Vasluiul, veche reşedinţă domnească a lui Ştefan (II) Vodă, avusese ocol mare şi privilegii, din care va fi căzut în urma unei judecăţi.

In legătură cu toate acestea Cantemir ne dă ştiri despre alte obiceiuri, despre dansuri, despre logodne şi nunţi, despre înmormîntare etc, şi ne-a păstrat cel mai vechiu folclor, care a ajuns până la noi, şi ni l-a prezentat cu înţelegere mai multă, decît Wolf şi alţii, ca Sulzer. Din Cantemir ştim că *Viaţa lumii* de Miron Costin avea versuri împrumutate din literatura noastră poporală.

Dimitrie Cantemir nu evită deslegarea celor mai grele probleme. Astfel în vremea sa se întreabă, ce religie aveau Dacii. Dacă ar fi utilizat direct *toate* izvoarele, ar fi cetit despre tracismul Dacilor şi din istoricii şi geografii vechi, pe care îi citează, ar fi scos detalii, ce le avem şi noi azi în afară de inscripţiile, care în vremea lui Cantemir nu erau culese şi publicate.

Cantemir derivă pe Daci din Sciţi; în analele ruseşti ceteşte despre zeităţile vechi slave, le atribue neamurilor scitice, deci şi Dacilor. Acelaşi aşează greşit încreştinarea Daciei sub Constantin cel Mare şi confundînd noţiunile despre Dacia, pentru el episcopul din Daciile suddunărene este episcop şi la nord de Dunăre.

Este interesantă ştirea că Moldovenii dintre toate alte religii mai mult o urau pe cea catolică, care îşi avea episcop la

Bacău. Cantemir nu ştie, nu pomeneşte despre unirea unei părţi a Romînilor ardeleni cu biserica catolică.

Dind diferenţele specifice ale bisericii noastre răsăritene, spune şi următoarele, care merită evidenţiarea: „Ei (=Moldovenii) cred că sfinţii n'au ajuns încă la perfectă fericire, ci o aşteaptă împreună cu Paul în ziua aceia, adică la judecata de apoi, dar speranţa sigură şi încrederea în aceia (zi) umple sufletele lor şi le procură nespusă bucurie aşa că după merit nimic nu le lipseşte".

Date preţioase cetim, cînd ni se dau cele cîteva însemnări folcloristice, explicări ale superstiţiilor moldoveneşti considerate de către Cantemir ca urme dacice. Lado şi Mano ar fi Venus şi Cupido. O nimereşte oare cînd derivă zîna dela Diana? Ne aducem aminte că unii filologi au propus derivaţie din *dina*, prescurtare din *divina*. Drăgaica ar fi Ceres. Doina a fost numele, pe care Dacii îl întrebuinţau pentru Mars sau Bellona. *Sîmgenele* — le zice autorul în loc de Sînziene — este numele sfîntului Ion Botezătorul şi în legătură cu acestea cetim obiceiuri din Moldova de jos.

Nu etimologiile totdeauna latiniste ne interesează, ci explicările cele mai vechi, pe care le avem despre superstiţii, obiceiuri moldoveneşti, prin ceiace cartea lui Cantemir rămîne unicul izvor.

Nu ne explică autorul, dece în eparhia Romanului este arhiepiscop, episcop mai mare în rang, decît cel de Rădăuţi şi Huşi, poartă mitră la liturghie, dar n'are nici o jurisdicţie asupra colegilor săi.

Ştiri de hronograf greşit trecute prin cronica lui Ureche cetim, cînd scrie despre un Alexandru cel Bun contemporan cu sinodul dela Florenţa. Mitropolitul moldovean, care a iscălit unirea n'a mai avut curaj să se întoarcă în ţară şi atunci Marcu din Efes, cunoscutul şef al antiunioniştilor, ar fi trimis în Moldova ca mitropolit pe arhidiaconul său de neam Bulgar şi acesta a luat întărire dela patriarhul din Ohrida. Cînd scria aceasta Cantemir, nu contrazicea, ce spusese despre înodarea celor mai vechi legături ale bisericii moldoveneşti cu patriarhia constantinopolitană, dar faţă de informaţia, ce o avem azi, explicările date sînt importante numai ca istorie a istoriografiei noastre. Ne aducem aminte că letopiseţul lui Dabău logofătul atribuia lui Iuga Vodă că a trimis cel dintăiu pe mitropolitul moldovean Teoctist să ia blagoslovenie dela patriarhul ohridan.

Chestia legăturilor bisericii moldoveneşti cu patriarhatul de Ohrida nu este destul de lămurită, fiindcă nici azi n'avem toată informaţia absolut necesară. Chestia este, poate fi pusă în legătură cu hotărîrea dela Florenţa, unde ştim că Moldova lui Iliaş Vodă a fost reprezentată? Delegaţii domniei şi bisericii moldoveneşti au iscălit unirea.

Hronograful întrebuinţat de Ureche avea culoarea antiunionistă şi prezenta faptele greşit.

Ne întrebăm însă azi: de unde știa Dabău altfel și mai mult decît Dimitrie Cantemir în această chestie?

Pretențiile ohridene istorice apar în secolul al XVII-lea.[1] Discuția ar fi putut exista în vremea lui Vasile Lupu. Dar cade așa departe de adevăr afirmația lui Cantemir că până la începutul secolului al XVII-lea mitropoliții moldoveni au cerut binecuvîntarea dela patriarhatul ohridran. Scrisoarea patriarhului constantinopolitan, care cere lui Vasile Lupu să revie la vechile legături cu Constantinopolul, este redactată de Cantemir după cunoștințele sale istorice; de altfel însuși spune că scrisoarea era „cam cu acest cuprins". Și atunci Vasile Vodă ar fi hotărît ca să se reia vechile legături cu patriarhia de Constantinopol.

Mitropolitul Moldovei, spune Cantemir, este însă ca un patriarh, fiindcă nu este supus nici unuia. Mitropolitul aprobat de domn și ales, hirotonisit de cei trei episcopi doar notifică patriarhului alegerea sa. Patriarhul trebue să binecuvînteze pe cel ales de domn. Mitropolitul moldovean are în eparhia sa aceleași drepturi, pe care le are la sine patriarhul de Ohrida. Dar același mitropolit nu poate scoate din slujbă pe vre unul din ceilalți episcopi, ce poate face însă domnul. In chestii bisericești domnul fără mitropolit nu poate schimba nimic. Mitropolitul poate îndrepta hotărîrile domnului, afirmă autorul mai departe.

Episcopii pot scoate din slujbă pe preoții vinovați din eparhia lor, dar egumenii și arhimandriții țin de tribunalul domnesc.

Arătînd ierarhia pedepselor bisericești autorul face următoarea apreciere curioasă, că domnul țării este pedepsit numai „de conștiința sa și de *D-zeu, care uneori se folosește de sultan ca un instrument de a îndrepta și de a pedepsi pe domn*".

Mitropolitul primea anual dela fiece preot al eparhiei sale 200 asprii și o piele de vulpe sau jder. Aceasta o iau și episcopii dela eparhiile lor, dar nu dau nimic mitropolitului.

Mănăstirile ascultă de arhimandriți, iar cele mai mici de stareți. Patru mănăstiri au arhimandriți. Nu ni se dă nimic din trecutul vieții monastice la noi.

Este interesantă discuția lui Cantemir, dacă limba romînă derivă din limba latină sau dela limba italiană. Ajunge la concluzia că cuvintele de formă italiană au putut intra în limba moldovenească prin Genovezii, care făceau comerț pe aici. Termină discuția, arătînd cetitorului observațiunea lui *Cavatie:* „Este de mirat... că limba Moldovenilor și Muntenilor are mai multe cuvinte latinești decît cea italienească, măcar că Italianul locuește în același loc, unde locuia odinioară Romanul". Cantemir adaogă: „dar acest lucru nu este de mirare, fiindcă Italienii și-au format limba cu mult mai tîrziu".

Cantemir susține că limba romînă păstrează și elemente dacice, adică acele cuvinte, care nu se găsesc nici în limba la-

1 I. Bogdan, Documente falșe atribuite lui Ștefan cel Mare în Buletinul Comisiei istorice a Romaniei, I, Buc., 1915, pag. 106, și urm.

tină, nici la popoarele învecinate Romînilor. Cetise în Sarnicki, am văzut, ceva asemănător, dar concluziile sale sînt originale. El scrie: „In adevăr, nimic nu ne împiedică să credem că coloniile de Romani în Dacia s'au slujit de servitori daci, ori chiar, dacă vreunul şi-a perdut soţia, au luat în căsătorie femei din acel neam, de unde uşor s'a putut introduce în limba lor vreun cuvînt din limba acelor indigeni". Dă exemple. Dar *stejar* e de origine slavă, *pădure* de origine latină, *heleşteu* de origine ungurească, *cărare* e derivat din car, *grăesc* e împrumut slavon, *privesc* e slav, ca şi *nemeresc*. Acestea sînt adică cuvintele considerate dacice de Cantemir.

Ne interesează, cînd ne spune că cea mai curată limbă moldovenească se vorbeşte în jurul Iaşilor „fiindcă în prezenţa continuă a curţii domneşti, locuitorii acestui ţinut ajung de obiceiu mai culţi". Acelaşi spusese că mărginaşii întrebuinţau cuvinte streine dela neamurile, cu care li se răzoreşte hotarul şi că Ardelenii au cuvinte ungureşti, Fălcienii tătăreşti, Gălăţenii greceşti şi turceşti.

Muiarea labialelor o atribue femeilor moldovence şi afirmă că cine s'a obişnuit cu aşa pronunţare, oricît ar vrea, tot se trădează. Moldovenii ar zice că unul, care a stat prea mult la sînul mamii sale, vorbeşte cu labialele înmuiate şi-l poreclesc *fecior de babă* pe un astfel de om. Cantemir încearcă să ne dee cîteva specimene din deosebirile de graiu ale Muntenilor, Ardelenilor şi Moldovenilor.

Din această incursie a lui Cantemir în filologie înţelegem că pricepea franţuzeşte, italieneşte şi poloneşte.

Cînd ştim că biblia munteană din 1688 prin răspîndirea şi calităţile sale ajunge temeiul limbii noastre culte, este iluzie, ce scria Cantemir în următoarele: „Muntenii urmează şi limba şi ortografia moldovenească şi prin însuşi acest lucru, ei recunosc că limba moldovenească este mai curată decît a lor, măcar că pentru a mărturisi aceasta pe faţă, îi opreşte antipatia dintre Moldoveni şi Munteni". Cantemir generalizează duşmăniile celor cîteva familii, care se luptau în ţară şi la Constantinopol pentru stăpînirea politică a principatelor. Este însă adevărat că politica lui Constantin Brîncoveanu crease în Moldova prevenire şi ură, alimentată şi de interesaţi în contra amestecului muntean. Ecoul hegemoniei politice a lui Brîncoveanu se constată în acest fel în cronicile moldoveneşti din această vreme.

Acelaşi Cantemir scrie ceva şi despre Romînii din Rumelia dela hotarele Macedoniei. Constantin Cantacuzino stolnicul şi Miron Costin încă închinase în opera lor cîteva rînduri acestor Cuţovlahi, nume repetat şi de Cantemir. Ni se spune că vorbesc o limbă mai coruptă, amestecată cu elemente greceşti şi albaneze, dar flexiunile sînt ca şi în limba moldovenească. Dacă un Albanez, un Grec şi un Moldovean ar asculta pe un Cuţovlah vorbind şi şi-ar explica reciproc cuvintele ce aparţin limbii fiecăruia, atunci ar înţelege, ce spune acela—scria făcînd deducţie Dimitrie Cantemir. Are ştiri despre ei şi în *Hronic*.

Este iarăşi o deducţie a autorului că Romînii au folosit literele latine până la conciliul dela Florenţa, după care dată Teoctist, fost diacon al lui Marcu din Efes, ajungînd mitropolit le-a oprit, pentru ca tineretul să nu mai poată învăţa sofismele latinilor şi a convins pe Alexandru cel Bun, ca să introducă literele slavoneşti. Acest „autor al acelei barbarii", Teoctist, mitropolitul din vremea lui Alexandrei Vodă, Petru Aron şi Ştefan cel Mare, a fost un patron al literaturii şi ştim că într'adevăr a fost sfinţit în Serbia, 1 dar este inventat rolul, pe care i-l atribue Cantemir. Cantemir n'a văzut nici un uric dinainte de data, cînd susţine el că s'a ţinut sinodul dela Florenţa? Dosoftei cunoştea un uric dela Roman I şi-l ştia şi un copist al lui Ureche.

Este interesantă observaţia lui Cantemir că Romînii au adaptat literele slavoneşti necesităţilor limbii romîneşti.

A văzut el faptul, pe care-l descrie, că în vremea sa fii de boer şi fetele învăţau în limba slavonă Horologiul, Octoihul, Psaltirea, apoi Evangheliile, Faptele apostolilor şi Pentateucul? Ne spune că se găsea greu o gramatică slavonă şi o citează pe a lui Maxim Cretanul.

Am arătat într'alt capitol, de ce greşeşte Cantemir, cînd scrie că Vasile Lupu a întemeiat şcoală grecească la Iaşi, fiindcă ştim că colegiul ieşan a fost condus întâiu în spiritul Academiei chievene. Dar numai la Cantemir cetim că mănăstirile mari moldoveneşti au primit ordin dela Vasile Lupu să primească călugări greci, ca să înveţe pe fiii de boer literatura şi ştiinţa grecească. Tot dela Vasile Lupu ar fi fost în catedrala moldovenească şi cor de psalţi greci şi liturghia se slujea jumătate greceşte, jumătate slavoneşte „ceia ce se observă şi azi"—adaogă Cantemir.

Ştim anume că G. Duca, nu Vasile Lupu a înfiinţat tipografia grecească în Iaşi. De importanţă este faptul, ce ni-l spune, că în tipografia romînească a lui Vasile Lupu s'au tipărit pravile, Evanghelia şi Faptele apostolilor, aşa că în curînd toată liturghia s'a cetit în limba romînească.

Nu ştim azi dintr'altă parte despre aceste cărţi bisericeşti eşite din tiparniţa lui Vasile Lupu.

Şerban Cantacuzino, cînd a întemeiat şcolile *domneşti* şi a promovat tipografia grecească şi romînească a avut alţi inspiratori, nu pe Vasile Lupu, cum spune Cantemir. Acesta iarăşi arată numai un semiadevăr că abia spre sfîrşitul secolului al XVII-lea fiii de boeri moldoveni au început să frecventeze şcolile polone.

E binevenită ştirea că G. Duca a adus pentru învăţătura fiilor săi pe Ion Papa, un tînăr foarte învăţat şi pe Cigala ieromonahul, iar Constantin Vodă Cantemir pe Ieremia Cacavela Cretanul.

---

1 I. Minea, Letopiseţele moldoveneşti scrie slavoneşte, pag. 40 şi urm.

Cantemir termină afirmînd că generaţia sa învăţa literatura greacă, italiană şi latină.

Cît timp fusese în Moldova, Cantemir nu s'a interesat anume de trecutul literar al ţării sale şi capitolul despre cultură îl aranjează în *Descriptio Moldaviae* după cunoştinţe cîştigate incidental. De aceia are lacune şi ştiri necomplecte sau greşite.

Sînt şi alte ştiri importante. Scriind despre Babadag ne spune că acolo era reşedinţa paşalîcului de Silistra, care avea supravegherea, paza şi a principatelor romîne.

Moldovenii ziceau *cirimuşi* Tătarilor lituani, cărora Turcii le ziceau Lipcatatari; cronicile noastre le mai zic lipcani.

In *Istoria imperiului otoman* avem o interesantă descriere a Dobrogii, prima descriere lăsată de un Romîn. Cetim: „Dobrogea este o provincie situată dincoace de muntele Hem şi se întinde de-alungul Dunării dela Dristor în Romania până la gurile acestui fluviu. Toată ţara e numai un şes, o cîmpie vastă fără rîuri, fără păduri; numai la marginea dinspre Dristor, este o pădure, căreia Turcii îi zic Deliorman sau pădurea nebunilor. Locuitorii ei sînt de origine Turci şi au venit aici din Asia, dar astăzi se numesc citachi şi sînt renumiţi pentru singulara lor ospitalitate. Fiindcă n'au păduri cu lemne, îşi încălzesc casa cu bălegariu uscat la soare. 1 Casele le fac din piatră, dar fără var şi nisip, încît păreţii lor par a fi mai mult o grămădire de pietre, decît zid consolidat. Dar pentru a se asigura în contra frigului ei bat păreţii pe din afară cu baligă. Pentru a avea apă îşi fac fîntîni, pe care din cauza uscăciunii solului trebue să le sape afund până la cîte o sută de stînjini. Ţara aceasta produce şi cai foarte iuţi la fugă, pe care Turcii îi ţin de cei mai buni după caii moldoveneşti".

Ne interesează, cînd scrie că în Silistra erau şi Romîni în afară de Turci, Bulgari şi că zidurile acestui oraş ca şi ale Babadagului sînt mai mult romane. Ştie dincolo de Hem, pe drumul dela Moldova spre Adrianopol, despre o cetate cu o circumferinţă de vre-o 4 mile italiene: Rosokiesre, nume corupt din Rossocastron. In Constantinopol Grecii i-au spus că acolo au fost aşezaţi de Bizantini nişte Ruşi sau Pecenegi, care într'o luptă în munţi ajungînd în strîmtoare au capitulat şi au trecut la legea creştină. Faptul s'ar fi întîmplat după năvălirea Bulgarilor în Balcani. Acei păgîni increştinaţi s'au revoltat apoi în contra Bizantinilor, care i-au stîrpit.

De aici se vede că Dimitrie Cantemir a avut totdeauna ochii deschişi cu curiozitate pentru antichităţi, pentru istorie. Este firesc deci că antichităţile ţării sale i-au atras şi mai mult. Unele ştiri de acest fel ca despre Severin, despre Gherghina, despre alte cetăţi romane şi greceşti din Moldova şi Dobrogea le-a găsit în *Istorioara de Dachia* a lui Nicolae Costin. Din lec-

---

1 Azi i se zice de Dobrogeni *tizic*.

turile sale Cantemir le-a adaos. Este ştire proprie cantemiriană despre Taifalii din Fălciu, a căror urme pretinde că le-a găsit în cartea lui Herodot. Adaogă şi ştirile despre cetăţi genoveze. L-au interesat antichităţile romîneşti dela Suceava şi Iaşi.

Miron Costin în *Cronica Ţării Moldovei şi Munteniei* 1 atrăsese cel dintăiu atenţia asupra unor staţiuni preistorice din Moldova: turnul lui Neoptolem, zis Tatarbunar, pe apa Cogîlnicului, apoi Tint, nu departe de gura Ialpuhului. Dimitrie Cantemir aminteşte în o scurtă descriere cetatea de pămînt dela Bîrlad, movila Răbăii, zisă de Turci *Han tepesi*, staţiunea preistorică dela Cucior, pomeneşte de ruinile Crăciunei nu departe de mănăstirea Mira, la poalele munţilor Vrancii. Scriind în Istoria imperiului otoman despre staţiunea preistorică de lîngă Fălciu, afirmă: „din curiozitate am trimis vre-o cîţiva oameni să cerceteze, cu cumva vor da acolo de ruine sau urme de edificii vechi. Reîntorcîndu-se oamenii mei îmi spuseră că nu departe de Fălciu, în desişul pădurilor au dat de ziduri ruinate şi fundamente de casă în linie dreaptă. Aceasta mă face să nu mai mă îndoesc că Fălciul de astăzi e aşezat cu locul său foarte aproape de locul anticei cetăţi Taiphalia". Ruinile erau spre vest de Fălciu pe o întindere de cinci mile italiene în lungime. Temeliile caselor erau dintr'un corp ars. Cantemir vedea legătură între numele Fălciului şi Taiphali. 2

Toate acestea ne arată că Dimitrie Cantemir făcuse cercetări anume sau căutase să-şi explice, ceia ce i se comunica şi că gîndul de a scrie istoria ţării sale era mai vechiu, decît plecarea silită în Rusia.

N-avem decît regretul că nu şi-a impus răgazul de a ne lăsa istoria imperiului otoman revizuită cu ajutorul cronicilor munteneşti şi moldoveneşti. Căci chiar dacă nu ne-ar fi spus mai mult, decît acele cronice, ar fi dat străinătăţii nu fragmente, ci toată influenţa politică romînească în succesiunea evenimentelor din sudul european şi consideraţii, care, ori de cîte ori le face, sînt totdeauna interesante.

Dimitrie Cantemir nu este un povestitor rece, nu-şi sistematizează materialul după legăturile externe ale evenimentelor

---

1 I. Bogdan, Cronice inedite etc., Buc., 1895, pag., 153 şi urm.

2 Despre Taifali vezi Ludwig Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Volkerwanderung, I, Berlin, 1910, pag. 323 şi urm. Cantemir nu-şi aducea bine aminte. Trebue că a cetit despre Taifali la Herodot în vre-o prelucrare tîrzie şi greşită. Taifalii apar mai întăiu în Vita Marci c. 22 din S. hist. Aug. şi'n anul 248 se amintesc independent ca popor aparte. In legătură cu Vizigoţii s'au aşezat într'o vreme în Banatul de azi şi'n Oltenia noastră. Restul ce mai rămăsese, de frica Hunilor trec Dunărea la sud în legătură cu Vizigoţii lui Farnobius.—Cf. şi C. Diculescu, Die Wandalen und die Goten in Ungarn und Rumänien (extras din revista Mannus, III, Supl.) pag. 70 şi urm. Cf. şi N. Iorga, Istoria Romînilor prin călători, II, Bucureşti, 1921, pag. 68 şi în general pag. 66-86.

găsind binevenit sistemul cronologic, ci le însumează unei evoluţii, în cursul căreia stabileşte idei conducătoare.

La istoria Ţării Romîneşti tratează aşa de puţin material, încît nu are ce sistematiza. Amintind evenimente din istoria moldovenească constată că apogeul politic al ţării sale a fost în vremea lui Ştefan, căruia el, cel dintâiu, îi zice cel Mare, apoi a urmat descreşterea până s'a ajuns la sărăcia dela începutul, sec. XVIII.

II. Dimitrie Cantemir ca domn moldovean.

1. *Domnia întâia.*

„... atuncea publica înfloreaşte şi odrăsleaşte, cînd stăpînii miluesc şi ciartă în dreptate, şi supuşii ascultă şi slujesc din dragoste".

Istoria ieroglifică.

Ultimii ani de domnie ai lui Constantin Vodă Cantemir au fost ani de duşmănie neiertătoare faţă de Constantin Brîncoveanu. Rusetestii reveniţi la conducerea treburilor moldoveneşti n'au mai dat nici un răgaz de liniştire duşmăniei, care din vremea lui Şerban Vodă despărţea Ţara-Romînească de Moldova. Aşa ne spun toate mărturiile contimporane.

Constantin Vodă Cantemir încercase însă imposibilul, cînd sprijinind la Constantinopol pe vechiul duşman brîncovenesc, pe Stoica, a crezut că poate clătina domnia lui Brîncoveanu. Dimitrie Cantemir afirmă într'o lucrare a sa că orice domn romîn, cînd are bani de ajuns, găseşte la Constantinopol avocat şi dreptatea, cum o vrea. Iar Constantin Brîncoveanu avea şi bani şi prietini mari la Poartă. In obezi i s'a trimis deci de aici Stoica cu tovarăşii săi de pîră şi de n'ar fi murit, ar fi terminat ca mazil prin temniţele turceşti şi Constantin Cantemir. 1

Omorirea Costineştilor, lăcomia lui Iordachi Roset velvisternic, adunase multe duşmănii domniei cantemireşti. Boerimea mare sătulă de prea lunga durată a domniei lui Constantin Cantemir n'a putut aplauda triumful brutal al domniei. al tovărăşiei, ce constituiau ginerele domnesc Bogdan Lupul şi Iordachi Roset, în anul 1691. La începutul anului 1693 se prepara o nouă desţărare a unor boeri mari. Domnul află şi trimise lefegii să-i surprindă înainte de a pleca. Dar avizaţi, cei trei fii ai lui Miron Costin scapă la comandantul polon dela cetatea Neamţ. Pe la casele lor au fost prinşi însă Vasile Cantacuzino spătarul cu fratesău, Ilie, şi vărul acestora, Dumitraşcu Ursachi. Lefegiii le pradă casele, pe ei îi pun în fiare şi-i pornesc spre Iaşi. Convoiul ajunsese în Valea Leţcanilor, cînd se răspîndi vestea că domnul a murit. Cei trei boieri intrară deci slobozi în Iaşi. Dumitraşcu beizadea îi căută şi-i rugă să ierte pe tată-său.

---

1 Cronica atribuită lui N. Costin l. c., pag. 37.

Constantin Cantemir[1] murise la 13 Mart st. v. Anturajul Curţii domneşti a tăinuit o zi şi o noapte moartea domnului, pănăce au gătit arzurile (=petiţiile) la Poartă cerînd domnia pentru Dumitraşcu beizadea. Adică în ziua de Luni, care era 13 Mart, domnul în agonie rugase pe mitropolitul şi boerii strînşi în jurul patului de muribund să aleagă domn[2] sau pe unul din fiii săi sau pe unul dintre boeri. Nu a mai fost deci necesar să se ţină un nou divan, care să se îngrijească de succesiunea domniei.

Rămăşiţile pămînteşti ale lui Constantin Cantemir au fost ţinute trei zile subt cort anume gătit în ogrăgioara cea mică la Curtea domnească şi în ziua de 17 Mart st. v. a fost prohodit de patru patriarhi, cel de Ierusalim, cel de Antiohia, cel de Alexandria şi Iacob patriarh mazil de Ţarigrad[3] şi înmormîntat în gropniţa, ce şi-o preparase Antonie Ruset la biserica Sf. Nicolae, care era atunci şi catedrală mitropolitană. Mai tîrziu în vremea domniei lui Antioh Cantemir osămintele lui Constantin Cantemir au fost mutate la mănăstirea Mira.

---

1 Cronica atribuită lui N. Costin (l. c., pag. 37) dă 17 Mart. *Istoria imperiului otoman* are 23 Mart. Dacă 23 Mart acesta este după stilul nou, atunci Constantin Cantemir, a murit chiar în acea zi de Luni, cînd spovedit de mitropolitul Sava domnul greu bolnav s'a spovedit şi boerilor, cărora le recomanda să aleagă un succesor. Era 13 Mart, spune *Vita Constantini* etc. şi boerii s'au retras în sala visteriei pentru a desemna pe succesor. In această zi a murit Constantin Cantemir ? Considerînd că boerii o zi şi o noapte au tăinuit moartea domnului, deci ar fi ziua de Luni şi noaptea următoare până ce au pregătit atunci arzurile la Poartă, apoi, cum ne spune tot Neculce (l. c., pag. 244) l-au ţinut trei zile, de au pregătit înmormîntarea, atunci *17 Martie*, data cronicei de mai sus ar exprima după stilul vechiu ziua înmormîntării lui Constantin Cantemir, iar *23 Mart* după stilul nou, data din *Istoria imperiului otoman* este corectă. D. N. Iorga transformă în stilul nou data cronicei atribuite lui N. Costin, cînd în manualul său de Istoria Romînilor (ed. V, pag. 459) scrie că domnia lui Constantin Vodă Cantemir a ţinut până la 27 Mart 1693. Dar o consideră ca zi a morţii, fiindcă începe domnia primă a lui Dimitraşcu Vodă Cantémir la 29 Martie următor.

2 In *Descriptio Moldaviae* (trad. Pascu, pag. 69) ca şi'n *Vita* Dimitrie Cantemir ne arată că tată-său l-a desemnat boerilor ca domn. Ni se spune adică : dacă domnul desemnează pe unul din fiii săi ca domn, boerii nu pot face, decît să se supună voinţii domneşti. La instituirea noului domn, ceeace se făcea în divanul cel mare, cu mare pompă cetea marele logofăt testamentul domnului, dacă prin acesta „*fratele cel mare este sacrificat şi ca succesor era desemnat fratele cel mic, pentru ca să se constate de toţi că aceasta s'a făcut nu prin părtinirea alegătorilor, ci din voinţa domnului mort*".

3 Aşa scrie Neculce (l. c., pag. 244). Cronica atribuită lui N. Costin scrie că la moartea lui Constantin Cantemir s'au „timplat" în ţară Gherasim patriarh de Alexandria şi Iacob de Ţarigrad. (l. c., pag. 39). La 26 Februar trecut—spune *Vita Constantini* (ed. cit., pag. 75) slujba la biserica lui Vodă Barnovschi au oficiat-o trei patriarhi : Iacov de Ţarigrad, Gherasim de Alexandria şi Dosoftei al Ierusalimului. Nici un izvor nu dă numele patriarhului de Antiohia pomenit de cronica lui Neculce.

După înmormîntare s'a făcut instalarea în domnie a lui Dimitrie Cantemir.

Boerii s'au adunat în divanul cel mare dimpreună cu mitropolitul şi episcopii, iar slujitorii cu armele şi steagurile întoarse în jos s'au înşiruit în curtea domnească. Lumea, care azista la această ceremonie, nu ştia că intimii casei Cantemireştilor şi slujitorimea erau înţeleşi să proclame domn pe Dimitrie Cantemir. In divan marele logofăt ceti voinţa domnului răposat. Slujitorii de afară în gura mare cereau domn pe Dimitrie Cantemir. Ce să facă boerii ceilalţi, se întreabă o cronică contimporană. Cu toţii au primit domnia lui Dumitraşcu beizadea.

Marele logofăt după cetirea voinţii domneşti şi aclamaţiile slujitorilor, ca şi după ce nimeni nu fu de altă părere, merse la noul domn, îi adresă cîteva vorbe de condolenţă pentru pierderea aceluia, care i-a fost domn şi tată, şi n numele întregei Moldove îl invită să ia cît mai degrabă cîrmuirea ţării, cerîndu-i blîndeţe.

Stînd în picioare cu capul descoperit domnul cel nou îşi exprimă durerea că ţara a fost lipsită de experienţa bătrînului domn, că deşi îi cade greu a duce povara domniei, se supune poruncii tatălui şi voinţii ţării şi făgădueşte că va cîrmui drept şi blînd. Cu toţii s'au dus apoi în mare alaiu la mitropolie: în fruntea cortegiului era mitropolitul şi patriarhii. 1. La intrarea bisericii l-a întîmpinat mitropolitul, care-l cădelniţă purtîndu-se două făclii înaintea sa, îi dădu să sărute crucea şi Sf. Evanghelie. Domnul intrat în biserică îngenunchiă în dreptul uşii împărăteşti, în altar cu capul aplecat pe sf. pristol. Au slujit şi cei doi patriarhi dimpreună cu mitropolitul. Acesta cu omoforul pe cap ceti rugăciunile pentru încoronarea împăraţilor ortodoxi şi asistat de patriarhi miruí pe domnul cel nou. Sculîndu-se Dumitraşcu Vodă sărută sf. pristol, apoi icoanele. In mijlocul bisericii mitropolitul i-a pus pe cap coroana de aur bătută cu pietri scumpe, pe cînd psalţii cîntau „vrednic este"; apoi mitropolitul îl apucă de braţul drept, iar marele postelnic de braţul stîng şi îl suiră în scaunul domnesc înalt de trei trepte, la peretele din dreapta al bisericii. Afară s'au slobozit tunurile aşezate în jurul capitalei, au zis surlele, trîmbiţele, au bătut dobele şi a cîntat tabulhanaua.

După sfîrşitul slujbii în mijlocul bisericii aga turc venit cu trebi împărăteşti la Iaşi îi puse caftanul de domnie, iar noul domn a îmbrăcat pe Turc cu un conteş cu soboli.

Călare mersese Dumitraşcu până la mitropolie, călare se întoarse însoţit de boerii, care şi-au aruncat după slujbă hainele

1 In *Descriptio Moldaviae* (trad. cit., pag. 66) se afirmă că Dimitrie Cantemir a fost uns de doi patriarhi. Cronica atribuită lui N. Costin (l. c., pag. 39) scrie că la înmormîntare au fost doi patriarhi, dar adaogă ca Gherasim patriarh de Alexandria a cetit molitfa de domnie pentru noul Dumitraşcu Vodă. – Noi trebue să preferim ce ne spune însuşi domnescul autor.

de doliu îmbrăcîndu-se cu altele mai vesele şi mai deschise, cum a făcut şi cealaltă asistenţă. Intors în odaia cea mare a curţii, se aşeză în scaunul domnesc. Hatmanul ţinea poala dreaptă, iar postelnicul cel mare poala stîngă a hainii domneşti. Lîngă domn s'a aşezat aga şi apoi boerii. Mitropolitul Sava s'a dus cel dintăiu înaintea domnului, i-a sărutat mîna, i-a urat zile bune şi ferîcite făgăduind că se va ruga pentru domnie şi a cerut protecţia domnească pentru biserică. După aceia acelaşi binecuvîntă mulţimea învăţînd-o la ascultare faţă de domnie. Sărutară apoi poala domnului şi a Turcului episcopii, alt cler şi boerii pe rînd începînd dela logofătul cel mare.

După aceasta Dumitraşcu Vodă—aşa spun cronicarii, că-i zicea lumea—sculîndu-se mulţumi tuturor, făgădui dreptate şi blîndeţe, spătarul îi aşeză coroana pe cap. Astfel s'a retras în apartamentul său.

In odaia sa de ceremonie, onoruri analoge cu excepţia încoronării, a primit noua doamnă de la soţiile boerilor. 1

Vremurile erau de aşa că ceremonia consacra definitiv numai, cînd noua domnie era aprobată de Turci. Aga prezent atunci în Iaşi, nu avea atare misiune. Cronicarul însuşi spune: „Turcul aga văzînd că strigă cu toţii într'un cuvînt (=slujitorii), au luat un caftan şi au pus în spatele lui Dimitraşco beizadea". Ginerele 2 viitor al lui Lupul Bogdan a putut fi prezent la ceremonie şi povesteşte fapte importante. Tot dela el ştim că boerii de casa Cantemireştilor abia după o noapte şi o zi au comunicat norodului moartea lui Constantin Cantemir. In acest timp s'au făcut arzuri pentru domnia lui Dumitraşcu beizadea. Vătaful Pîrvul şi Ştefăniţă Ruset, feciorul lui Manolachi postelnicul, au plecat în grabă cu arzurile înainte de a se vesti moartea bătrînului domn.

Teama generală era de Brîncoveanu, care nu numai că scăpase teafăr după toate pîrile patronate de domnul moldovean, ci obţinuse aproape mazilirea acestuia. Domnul muntean avu prilej să cîştige pentru fiica sa Maria un soţ domnesc, pe Constantin, fiul de 16-17 ani al lui Gheorghe Duca. In zadar a trimis Dumitraşcu Vodă în scris propuneri de împăcare lui Constantin Brîncoveanu subliniindu-i că „vrajba părintească în fii a cerca, a nebunilor lucru este". 3

Hatmanul Lupul Bogdan şi velvisternicul Iordachi Ruset

1 Pentru a reconstrui ceremoniile din Martie 1693 am utilizat *Descriptio Moldaviae*, cronica lui Neculce şi cronica atribuită lui Nic. Costin. Descrierea lăsată de Dimitrie Cantemir este atît de preţioasă prin faptul că e cea dintăiu descriere complectă a ceremoniei de încoronare. Pentru sec. XIV-XV avem d. e. referitor la aceasta numai atît de scurta ştire din vechea cronică moldovenească scrisă slavoneşte că Ştefan cel Mare a fost aclamat şi uns ca domn de mitropolitul Teoctist pe cîmpia *Dereptate*.

2 Neculce s'a însurat în 1706 (Iulian Marinescu, Ioan Neculce *în* Buletinul comisiei istorice a Romîniei, IV, Bucureşti, 1925, pag. 6).

3 Istoria ieroglifică, ed cit. pag. 344 şi urm.

şi-au dat imediat seama că împăcarea cu Brîncoveanu este cu neputinţă. In Ţara-Romînească a fost centrul tuturor intrigilor puse la cale în contra Cantemireştilor. Acolo au fugit şi cei doi Cantacuzineşti şi vărul lor Ursachi, după ce fuseseră liberaţi din obezile vicleniei, de care fuseseră acuzaţi. Cei doi chivernisitori ai domniei moldoveneşti şi-au luat toate măsurile: au împănat cu străji drumul dela Galaţi la Iaşi.

„In ziua de staule Floriilor“, care era Sîmbăta de 8 Aprilie, a sosit la Iaşi ştirea că Turcii au dat domnia lui Constantin Duca. Hatmanul Bogdan şi velvisternicul Ruset au fugit peste noapte la comandantul dela cetatea Neamţ,1 „în ţara leşească“, cum scriu unele cronice. Dumitraşcu Vodă Cantemir cu un capegibaşa anume trimis a fost pornit la Constantinopol în ziua de Joia mare, care era în 13 Aprilie st. v. 2 Funcţionarul turc n'a găsit în Iaşi pe cei doi boeri fugiţi. Venise cu ordinul să-i prinză şi ducă la Constantinopol „să dea seamă, pentru ce au mîncat ţara“.

Din fericire pentru Cantemireşti, Ştefan Cerchez comisul cunoaştea pe acel capegibaşă, care încă era Cerchez şi va ajunge demnitar influent la Turci, va fi Cerchez Mehmet paşa imbrihorul 3 şi „pentru dragostea sa de dreptate şi pentru marele său curaj el sta în mare reputaţie la curtea otomană“.4 Ştefan Cerchez rugă pe capegibaşa să ia subt sprijinul său pe Cantemireşti. Capegibaşa a promis, şi-a ţinut făgăduiala. De aceia zadarnice au fost toate pîrile lui Brîncoveanu în contra fiilor lui Constantin Cantemir, care erau în situaţie precară. Muribundul domn dăduse pentru fiii săi lui Dosoftei patriarh de Ierusalim 50 pungi. Pentru a face voia lui Brîncoveanu patriarhul a spus aceasta Turcilor, care le-au confiscat restituindu-le numai vre-o 10—15 pungi, Neculce a însemnat că sprijinul lui Cerchez Mehmet paşa a însemnat mai mult, decît orice număr de pungi.

Se mai adăoga faptul că mazilul Dumitraşcu Vodă avea astfel de însuşiri, că nu l-a putut răpune nici abilitatea, nici bogăţia lui Brîncoveanu, nici energia altor duşmani, nici răutatea, egoismul foştilor prietini şi protejaţi ai domniei cantemireşti. Cînd Constantin Duca fu mazilit, Turcii au propus mazilului Dumitraşcu Vodă domnia. Acesta o cedă fratelui său Antioh (18 Dec. 1695—14 Sept. 1700) 5. Fostul domn prefera să-şi continue studiile sale la Constantinopol. Şi'n 1705 tot prin nepregetul său frăţesc ajunse din nou domn Antioh Cantemir (13 Febr. 1705—31 Iulie 1707).

---

1 Specificarea aceasta o are varianta cronicii racoviţene (l. c., pag. 89)

2 Informaţia despre prima domnie a lui Dumitraşcu Vodă Cantemir am luat-o din cronica lui Neculce, cronica racoviţeană şi varianta acesteia, cronica tradusă de Amiras, cronica atribuită lui N. Costin şi cronica Buhuşeştilor.

3 Neculce, l. c., pag. 245

4 Dimitrie Cantemir închină rînduri recunoscătoare acestui binefăcător al său în Ist. imp. ot., trad. cit., pag. 675 nota 4, 756-8 nota.

5 Descriptio Moldaviae, trad, cit., pag. 66.

2. *Domnia a doua*

Volentem ducunt fata, nolentem trahunt.

Domnia a doua a lui Dumitraşcu Vodă Cantemir a fost scurtă, nu aşa de scurtă ca cea dintâiu, dar mai viforoasă, decît aceia.

Importanţa mare, de care Cantemir se bucura în imperiul otoman, reiese din împrejurarea, că oficialitatea turcească a avut convingerea că numai învăţatul mazil poate descurca spre binele împărăţiei situaţia încurcată dela Dunărea de jos în toamna anului 1710.

Nu s'au sfîrşit adică complicaţiile politice europene, cînd se termina primul deceniu din secolul al XVIII-lea. Dintr'al doilea războiu nordic rezultau ostilităţi ruso-turce, care erau cerute sau combătute de către puterile încăerate în lungul războiu pentru succesiunea tronului spaniol[1].

In zadar încercase Ludovic XIV să creeze împăratului habsburgic un front de duşmănie al întregei Europe în pragul războiului pentru succesiune la tronul spaniol, care se prevedea exact după 1 Noemvre 1710. Tratatul franco-polon din 15 Dec. 1700 dimpreună cu clausula secretă din 27 Dec. următor n'a avut urmarea, ca regele polon August II atunci în luptă cu Carol XII să devină un duşman al împăratului habsburgic, care încurca socotelile spaniole ale regelui francez[2]. Tratativele s'au întrerupt la 5 Mai 1701[3], iar cînd din Iunie 1701 Carol XII ameninţa Polonia chemat de Sapieha şi turburările din Lituania, August II trebui să alerge în tabăra ţarului, duşman al Suedezilor[4]. Nici revoltatul Francisc Rákóczy II în timpul refugiului său polonez din Iulie 1701 nu putea convinge pe regele polon, care acum lupta pentru păstrarea coroanei polone, să adere la planul ispititor al unei uniuni polono-ungare, dîndu-se lui Tököli Ardealul sub protectorat francez. Ameninţat de Carol XII în propria sa ţară, August II la 16 Ianuar 1702 închee cu împăratul habsburgic alianţă, care se ratifică la 11 Mart viitor[5]. Carol XII la 18 Iulie apoi ocupă Cracovia, cînd începuse lupta între regele francez şi împăratul habsburgic.

Lui Ludovic XIV îi rămase aliat în acest orient european numai Francisc Rákóczy II, care la începutul anului 1703 se va răscula în contra Habsburgilor sprijinit de Francezi şi Turci. Orice intervenţie franceză de a abate depe drumul războiului cu Suedezii pe Petru cel Mare va fi zadarnică. Era un rege depus

---

1 Cf. pentru aceasta A. Legrelle, La diplomatie française et la succession d'Espagne I IV. Paris 1889-1892; G. F. Preuss în Hist. Vierteljahrschrift vol. IV.

2 Legrelle, op. cit., IV pag. 241-2

3 Ibidem, pag. 247. Cf. şi Márki Sándor, Nagy Péter czár és II Rákóczi Ferencz szövetsége 1707-ben, Budapesta, 1913, (Memoriile Academiei maghiare, seria II, vol. XXIII, nr. 6).

4 Zaluski, Epistolae III, pag, 7-14, 18-23.

5 Legrelle op. cit., IV, pag. 272; Feldzüge de Prinzen Eugen von Savoyen, IV. pag. 640.

6 Revue d'histoire diplomatique, an. 18 9. pag. 388-49 .

şi înlocuit din îndemnul lui Carol XII prin Stanislau Leszczynski, cînd August II la 18 Dec. 1705 consfinţia alianţa ofensivă şi defensivă cu ţarul. Dela această dată soartea regalităţii lui August II rămîne legată de succesele războinice ale ţarului, deşi instabilitatea situaţiilor politice dă atîta dreptate a afirma că Europa trăia atunci vremea răsturnării alianţelor.

Trimişi ai lui Francisc Rákóczy II la comandamentul hanului tătar şi la Turci de atîtea ori au cerut atunci războiu în contra Ruşilor aliaţi cu Habsburgii. In vederea unei cooperări cu Suedezii s'a propus din acelaşi parte regelui polon să abzică de coroana polonă, să primească coroana ungurească. Insuccesele aliaţilor în contra Suedezilor au adus pacea dela Altranstädt iscălită la 20 Oct. 1706, cînd August II renunţă la tronul polon şi recunoaşte regalitatea lui Stanislau. Complicaţiile se măresc. Ruşii vor pe oricine rege polon, pe Eugen de Savoya sau chiar pe Francisc Rákóczy (anul 1707), numai să continue lupta în contra lui Carol XII. Un Romîn fost ceauş al lui Constantin Brîncoveanu, ajunsese consilier al curţii ruseşti şi în 14 | 25 Mart sosia la Ilyvó cu propuneri din partea ţarului către şeful răsculaţilor Unguri. Alianţele şi interesele acestuia erau de astă dată altele. Realizarea planurilor sale o vedea mai tîrziu în întemeerea unei mari împărăţii orientale ruse, în împăcarea ruso-suedeză şi crearea, menţinerea unei Ungarii independente, care alături de Ruşi să ţină piept Habsburgilor. Erau evident în astfel de răspuns trimis ţarului multe sugestii ale ambasadorului francez de lîngă Rákóczy pe lîngă visul regalităţii acestuia. Regele „curuţilor", cum se zicea Ungurilor răsculaţi în contra Habsburgilor, cerea ţarului să înduplece pe Sîrbi, ca să lupte alături de Unguri şi Romînii, din care pe mulţi lupta în contra unirei cu biserica Romei îi strînsese în tabăra lui. Acelaşi propunea ţarului să amîne alegerea unui rege polon, fiindcă el poate primi coroana polonă oferită numai după liberarea Poloniei şi Ungariei. Cu acest răspuns a plecat Corbea înapoi, unde nu peste mult a murit.[1] Intr'adevăr la 4 | 15 Sept. 1707 s'a încheiat alianţa între ţar, Rákóczy, regele francez şi electorul bavarez. Din punctele acestei alianţe pe noi ne interesează aici angajamentul, pe care şi-l lua ţarul, că va contribui, ca domnii romîni să nu dee Habsburgilor nici un ajutor şi să nu acorde ospitalitate duşmanilor lui Rákóczy.

Carol XII răspunse făcînd alianţă cu Habsburgii[2]. Erau faţă în faţă două tabere duşmane, care recurgeau la orice mijloc, orice alianţă, ca una să îngenuncheze pe cealaltă. Ţarul nu putea abzice de ieşirea la Marea Baltică, de o Polonie prietină Rusiei, două scopuri, pe care dela începutul domniei sale Carol XII le-a contrazis fără de întrerupere, într'o vreme, cînd apusul european era frămîntat de duşmăniile pentru succesiunea la tronul Spaniei, pentru zădărnicirea hegemoniei franceze în Europa etc. Turcii

---

1 Referitor la Corbea vezi Memoriile soc. arh. din Odesa, XXIII. şi N. Iorga, Ist. lit. rom. în sec. XVIII vol. I.
2 Márki Sándor, op. cit., passim.

se obstinau să respecte situaţia creată prin pacea dela Carloviţ (1699) cu toate cursele ispititoare întinse de diplomaţia franceză. Acelaşi aveau atitudine binevoitoare faţă de aliatul răsăritean al Franţei, cum dela început a fost Francisc Rákóczy II luptînd pentru restabilirea unei Ungarii indepedente de Habsburgi. Al doilea războiu nordic a fost un sprijin preţios pentru situaţia Habsburgilor, dupăcum Francisc Rákóczy II reprezenta un ajutor pentru succesul luptelor lui Ludovic XIV.

Războiul nordic interesa şi Principatele Romîne, iar răscoala lui Francisc Ràkóczy II şi mai mult. Turcii îndemnaţi de reprezentantul ţarigrădean al regelui „soare" au avut faţă de curuţi totdeauna atitudine binevoitoare. Aderenţii „regelui curuţ" de atîtea ori au căutat şi găsit azil în principate. Insuşi Rákóczy la 20 Mart 1706 era în Hîrlău 1. Nu odată s'a temut oficialitatea habsburgică de un nou războiu cu Turcii în acest timp. Dupăce curuţii au pierdut bătălia 2 dela Romhány (22 Ian. 1710), Romanul devine un centru al emigraţiei ungureşti. Intinderea mare a cîmpului de ostilitate politică europeană a pricinuit multă grije, a impus neîntrerupte precauţiuni lui Constantin Vodă Brîncoveanu şi domnilor moldovene contimporane. Tradiţia de luptă creştină reînviată prin diferitele tratative diplomatice din timpul luptelor Ligii sfinte a fost adaosă în timpul războiului pentru succesiunea la tronul spaniol, în vremea războiului nordic prin insistenţele creştine, care urmăreau cel puţin atitudine de binevoitoare neutralitate pentru Habsburgi, pentru Ruşi. Amabilităţile domnilor noştri faţă de curuţi au fost impuse de legăturile acestora cu Turcii. Pănă la anul 1711 în acest timp au fost boeri îndrăzneţi, care şi-au afişat sentimentele politice faţă de puterile creştine, nici un domn însă n'a eşit din neutralitate.

Infrîngerea „ultimului Vareg" la Pultava (27 Iunie | 8 Iulie 1709) a creat o situaţie deosebită. Inainte de aceasta nici cele mai pline de speranţe succese ale lui Francisc Ràkóczy II n'au ispitit dorul de libertate al domnitorilor romîni, care se fereau de aventura unui drum fără nici un calcul politic sigur, oricîte rezerve aveau aceştia pe de altă parte faţă de Habsburgii catolicizanţi ai Romînilor ardeleni. Cu concursul oficialităţii habsburgice li se impusese doară acestora din urmă unirea cu biserica romano-catolică. Habsburgii îşi dedeau seama, că astfel rup legătura de unitate între Romînii ardeleni şi Romînii din Principate; din vremea lui Mihai Viteazul adică mitropolitul ortodox ardelean era sfinţit de vlădicii Ţării—Romîneşti. Primul episcop unit al Ardealului a fost ultimul în această serie, a cărei întrerupere însemna si desfiinţarea episcopatului ortodox romîn din Ardeal. Francisc Rákóczy II a avut între luptătorii săi şi mulţi

1. Archivum Rakoczianum, secţia I, vol. II, pag. 571. Cf. şi Pisma i bumaga Petra Velikago VI şi Mitteilungen der Ševčenko—Gesellschaft der Wissenschaften CXIV pag. 154—6.

2. Tarczay Károly, Nagy Péter czár és Magyarország, Muncaciu, 1905.

Romini, care luptau subt steagul curuţ ca un răspuns politic în contra unirii. Domnii Romîni au văzut însă bine toate obstacolele, ce barau intenţiile politice ale şefului curuţ, şi legăturile acestuia cu Turcii erau motive suficiente şi populare, ca să nu-l ajute şi sprijinească din toate puterile 1.

Infrîngerea dela Pultava a împărţit-o cu Carol XII şi hatmanul Mazeppa răsculat încontra Ruşilor. „Leul nebiruit" prin Mazeppa 2 sperase să creeze o Ucraină independentă, care dimpreună cu Polonia regelui prietin, Stanislau Leszczynsky ar fi fost hotare duşmane în contra Rusiei lui Petru cel Mare. Mazeppa urmă în Moldova pe regele învins. Aici muri înainte de a vedea, cum s'au risipit pentru totdeauna în 1711 speranţele protectorului său suedez 3.

Infrînt la Pultava Carol al XII-lea crezu că poate reînoi vremea nesucceselor ruseşti atrăgînd pe Turci într'un războiu cu Petru cel Mare. La 3 Iulie 1709 a cerut prin scrisoare ajutor Turcilor şi a propus o alianţă suedo-polono-turcă. La 12 Iulie st. v. a putut să-şi instaleze cartierul speranţelor sale lîngă Tighina 4.

Mărirea Suediei fusese în legătură cu puterile Europei de apus. Carol vedea continuarea acestei măriri pe drumul, pe care inzistînd ar înlătura dela Baltică şi din Polonia pericolul rusesc. Politica rusească îi impunea acest drum. Marlborough, cînd a putut să-l vadă pentru o convorbire, ca să-l înduplece a interveni în apus, unde ar fi hotărît, l-a găsit pe masă cu harta Moscoviei 5.

Obstinaţiunea „ultimului Vareg" e o prefaţă a evenimentelor moldoveneşti din anul 1711. Intr'alte împrejurări poate concursul turcesc ar fi fost hotăritor. Mazeppa şi după acesta—Mazeppa moare la Tighina în 18 | 29 Mart 1710 — noul hatman căzăcesc, Orlik nu cunoştea îndeajuns situaţia imperiului otoman, unde în primul rînd pe această vreme se dorea pacea. Turcii nu interveniseră şi au lăsat să cadă pe Francisc Rákóczy II. Resturi ale armatei suedeze înfrînte la Pultava subt Iosif Potocki voevod de Chiev, coborîtor dintr'o fiică a lui Simion Movilă urmărit de Ruşi până'n trecătorile spre Maramureş, „Romîni, Tătari şi dragoni" n'au putut reînvia şansele victoriei pentru Rákóczy în 1709 6. Se va discuta ceva mai tîrziu în Constantinopol

1. Cf. N. Iorga, Francisc Rákóczy al II-lea, învietorul conştiinţei naţionale ungureşti şi Romînii. Bucureşti, 1910, (An. Acad. Rom., seria II, tom XXXIII).

2. Vezi şi Karl Hammerdörfer, op. cit., pag. 153.

3. N. Iorga Legăturile Romînilor cu Ruşii apuseni şi cu teritoriul zis ucrainian (An. Acad. Rom., seria II, tom XXXVIII), Bucureşti. 1916, pag. 38–9.

4. Pentru toate acestea cf. N. Iorga, Carol al XII-lea, Petru cel Mare şi ţerile noastre (1709—1714). An. Acad. Rom., seria II., tom. XXXIII.

5. Alfred Rambaud, Histoire de la Russie ed. 7. Paris, 1918, pag. 372 şi urm.

6. N. Iorga, Francisc Rákóczy II, etc., pag. 18—19.

că acest Iosif Potocki ar putea fi numit domn, domn moldovean.

Cînd speranțele credincioșilor lui Francisc Ràkóczy se perdeau tot mai numeroase, voevodul de Chiev pela Cimpulungul rusesc și Vișnița se refugiă în Moldova. Oamenii săi fură lăsați la Cernăuți, unde au făcut multe buclucuri și de unde se pogorau cu jafurile până'n Cirligătura vecină ținutului reședinții domnești. Iosif Potocki se grăbise la Iași, unde în numele domnului Nicolae Vodă Mavrocordat l-a primit Nicolae Costin. Dela Iași o luă spre Tighina; la Varnița se întîlni cu regele Carol XII, apoi plecă la Constantinopol, unde era la 24 Iunie 1710, pentruca să lucreze la izbucnirea războiului ruso-turc, ca continuare a războiului al doilea nordic 1.

Carol XII intrase—am văzut—de mai înainte în legături cu Turcii. Se zicea că pașa de Oceacov ar fi felicitat pe Carol XII, cînd avea mari victorii în Polonia și introducea rege pe Stanislau Leszczynski 2. Polonul renegat, care era Iusuf pașa de Bender, avusese ordin să ție în curent pe sultan despre evenimentele războiului nordic. Dar același a oprit în anul 1708 pe solii regelui suedez, care dela Bender treceau să ceară hanului ajutor. Mai tîrziu Carol XII scăpat din dezastrul dela Pultava a fost bine primit de pașa dela Oceacov 3. Turcii nu luaseră încă pe această vreme o atitudine hotărîtă. Dar apoi Rușii au urmărit și prins pe Suedezii refugiați în regiunile nordice moldovenești 4. Trupele generalului Cropotov, care după bătălia dela Pultava păzea granița polonă dinspre Moldova, dimpreună cu lefegiii moldoveni conduși de Constantin Turculeț în oastea țarului, au trecut Cirimușul, au eșit pe la Mihalce de au lovit trupele suedeze așezate în Cernăuți. Cazacii au scăpat toți aproape în lunca Prutului Suedezii au încercat să se concentreze în dealul Cernăuților, să dea lupta. Au fost însă înconjurați și prinși. Ceice au scăpat, au fost omorîți de Țurcanii de prin sate la Cupca, la Rădăuți. Trupe de Moldoveni din oastea țarului s'au așezat la mănăstirea Putna și la Cimpulung, de unde au plecat numai după stăruințele lui Mihai Vodă Racoviță.

Știa Mihai Vodă Racoviță domnul de atunci că trupele suedeze sînt musafirii oficiali ai Turciei? Toate cronicele sînt de acord că teama mazilirei pentru cele întîmplate în nordul țării l-a făcut pe Mihai Vodă să se pregătească să fugă din domnie. Un agă a fost trimis, ca să cerceteze, ce s'a întîmplat la Cernăuți. In același timp țarul cerea sultanului extrădarea lui Mazeppa, iar sultanul pretindea restituirea trupelor suedeze, care

---

1 Ibidem.

2 Hammer, Geschichte des osm. Reiches IV pag. 99—100 ap. N. Iorga Gesch. des osm. Reiches, IV, Gotha, 1911, pag. 294.

3 Fabrice, Anecdotes du séjour du roi de Suède a Bender, Hamburg, 1760, pag. 15 ap. N. Iorga, Gesch. des osm. Reiches, l. c.

4 Neculce, l. c., pag. 295.

fuseseră prinse pe teritoriu moldovenesc. Nicolae Vodă Mavrocordat, noul domn, va avea multe griji pentru musafirii, care cu Carol XII la Varniţa de lingă Tighina îşi construiseră un lagăr de case. Incălcarea de „opt ceasuri" pe pămîntul moldovenesc pe lingă celelalte obiecţii turceşti în contra ţarului putea fi motiv pentru un războiu turco-rus. Erau, cine să insiste in acest senz: Carol XII şi hanul tătar.

Este adevărat că sultanul în Dec. 1709 încheiase un nou tratat cu Ruşii, iar la 14 Ianuar 1710 a acordat prelungirea păcii dela Carloviţ pe 30 ani. 1 Ţarul pe această vreme nu-şi desluşise intenţiile faţă de Turci. Dar din vara anului 1710 aceştia iau pe faţă protecţia regelui suedez.

Hanul Devlet Ghirai îngrijorat de succesele Ruşilor cerea răsboiul în contra ţarului. La 21 Iunie reprezentantul suedez Poniatowski a avut audienţă la marele vizir. Acesta trimise bani regelui Carol XII, făgădui 40.000 soldaţi, pentru ca regele să se poată intoarce acasă. Reprezentantul imperiului rus primi înştiinţarea că'n 40 zile să aducă în această privinţă permisiunea ţarului, altfel va fi războiu 2. In Constantinopol se ştia de neliniştea popoarelor creştine, care aşteptau pe ţarul liberator. De multă vreme în imperiul ţarului se făcea propagandă pentru războiul sfînt. Erau primele vremi ale panslavismului. Patriarhul Dosoftei îndemnase de mult pe ţar la războiu cu Turcii în numele ortodoxiei 3 chemîndu-l să cucerească Constantinopolul, să ocupe ţările romîne etc. Cinste mare avea la curtea ţarului Sava Vladislavovici din Raguza şi făcea legătura între Ruşi şi popoarele slave din Balcani. 4 Propaganda rusească în principatele romîne cîştigase spiritele pentru războiul, care trebuia să înceapă între Ruşi şi Turci. In această privinţă în Moldova spiritele erau mai agitate decît în Muntenia.

Mihai Vodă bănuit de simpatii pentru Ruşi a fost mazilit şi închis în Cele şapte turnuri. Era şi'ntre Moldoveni credinţa că Mihai Vodă a ştiut de intenţiile Ruşilor de a încălca hotarul Moldovei, şi a distruge trupele suedeze retrase aici. Se mai spunea că Mihai Vodă, dacă Carol XII ar fi venit la Iaşi, era înţeles cu Ruşii, să-l înştiinţeze şi să vină să-l prinză. „Pe craiul Svedului... nu l-au lăsat Turcii să vină să şadă la Iaşi: norocul lui poate fi au fost," scrie Neculce, care a mai însemnat şi următoarele svonuri, cum circulau: „Atunce şi Mihai Vodă, cînd era împăratul Moscului la Chiev, se ajunsese cu împăratul să fugă la Mosc, că i se supărase cu închisorile din domnia dintăi; şi văzînd că i se strică şi lucrurile dela Poartă şi Brîncoveanul Vodă se lepădase de prieteşugul lui, pentru voia lui Ilie Cantacuzino, cuscru-său, şi cei trii domni mazili,[5] ce erau la Ţarigrad, erau asupra lui ca nişte lupi, şi socotise să se

1 Hurmuzaki, Fragmente, IV, pag. 50 51.
2 Ibidem, pag. 51–2.
3 Vezi mai sus pag. 301
4 P P. Panaitescu, Spathar N. Milescu, *l. c.*, pag. 147.
5 E vorba de Const. Duca şi cei doi Cantemireşti.

Iase de domnia Moldovei, căci văzuse ce-i tăria Moscalului, şi socotea că în scurtă vreme va fi biruirea şi bucuria creştinităţii. Şi nu numai Mihai Vodă se agiunsese cu Moscalii, ce şi Brîncoveanul şi toată sîrbimea mai înainte se agiunsese cu Moscul şi trăgeau nădejdea lui din ceas în ceas cu bucurie." 1

Ori cîte legături avea la Poartă, noul domn Nicolae Vodă avu greutăţi cu „musafirii": regele suedez şi oamenii acestuia, refugiaţi în Moldova. La Constantinopol tot mai puternic se ridica partidul, care cerea războiu cu Ruşii. Hanul tătăresc îl dorea atîta. Marele vizir Numan Ali paşa, ca unul, care nu se hotăra a declara războiu, fu exilat la Negroponte şi înlocuit la 17 Aug. cu Baltagi Mohamed paşa, care peste cinci săptămîni cînd va intra în Constantinopol, era gata să îndrăsnească orişice. In Iunie hanul primise ordin să viziteze pe regele suedez 2. Acesta prepara expediţia răzbunării. Se lucrau steaguri nouă, Se cumpărau şele. Una costa 24 scuzi, 4 „franci" era potcovirea unui cal. Caii erau iefteni. 3

La 3 Septemvre Tolstoi, reprezentantul rus este rău primit la Poartă. N-avu succes misiunea engleză a secretarului Jefferyes. Nici reis-efendi, prietin al Ruşilor, nu putu face nimic. Acesta este depus. In zadar a intervenit Anglia şi Olanda pentru păstrarea păcii 4.

Mare fu bucuria hanului, cînd a fost chemat la Constantinopol, pentru a se hotărî pacea sau războiul cu Ruşii. De multă vreme aştepta acesta prilejul să-şi răsbune pentru neplăcerile făcute de Ruşi în Crimeia. La 31 Octomvre 1710 se ştia insistent că hanul vrea războiu 5. Marele divan s'a ţinut la 20 Noemvre, cînd s'a hotărît în principiu războiul cu Rusia.

Era de prevăzut, că noul războiu va interesa mult principatele romîne. De mult se ştia la Constantinopol că Brîncoveanu are cu creştinii, cu Ruşii legături, care îl făceau primejdios pentru imperiul turc într'o astfel de vreme. Domnul muntean fusese decorat de Ruşi cu ordinul Sf. Andrei. Mazeppa ştiuse multe despre corespondenţa brîncovenească cu Ruşii, şi hanul în convorbirea cu Carol XII a putut afla ştiri sigure pe lîngă acelea, pe care le colportau duşmanii domnului muntean. Nu se produsese pe faţă până atunci ruptura între Cantacuzineşti şi domn. Constantin Cantacuzino stolnicul rămăsese sfetnicul corespondenţei domneşti. In ajunul războiului ruso-turc Constantin Cantacuzino întrebat de domn, ce atitudine consiliază, dădu sfaturi evazive: că s'ar putea supăra Habsburgii, dacă Brîncoveanu trece

---

1 Neculce, ed. cit pag. 299. Cf. şi Hurmuzaki, Documente, IX 1, pag. 447.
2 Fabrice, Anecdotes etc. pag. 16, 20, 166 ap. N. Iorga, Carol al XII-le, Petru cel Mare etc. pag. 11.
3 Fabrice, op. cit. pag. 16, 20, *ibidem*,
4. N. Iorga, Gesch. des osm. Reiches, IV, pag. 305.
5 Hurmuzaki, Documente XVI pag. 375.

de partea ţarului şi că jaf şi robie ar fi sorită ţării, dacă Ruşii vor fi înfrînţi. 1

Ruşii înfrînseseră pe Suedezi la Pultava. Brîncoveanu şi Cantacuzinii puteau admite că tot acelaşi vor birui şi pe Turci. In cazul unei victorii ruseşti decizive Brîncoveanu aliat cu Ruşii şi-ar asigura domnia neamului său, ce nu putea admite familia stolnicului, acel Ştefan Cantacuzino, grăbit a ajunge domn, or familia lui Mihai Cantacuzino, care avea fii şi gineri doritori a fi domni. Dimitraşcu Racoviţă hatmanul fugit la Braşov de urgia lui Nicolae Vodă Mavrocordat, trimetea la Constantinopol poate îndemnat de Mihai Cantacuzino, socru-său, poate din proprie iniţiativă ştiri despre înclinaţiunea şi legăturile lui Brîncoveanu cu creştinii. Fostul hatman moldovenesc spera să scoată din Cele şapte turnuri pe frate-său Mihai, direct pentru domnia Ţării-Romîneşti. 2 Iată de ce în toamna din 1710 s'au discutat în marele divan şi schimbări în domniile celor două ţări romîne. Hanul, care voia să prepare toată chezăşia succesului, a pus în primul rînd chestia. Acesta nu avea încredere nici în Nicolae Vodă Mavrocordat. Se ştie că recentul domn moldovean ţinea închişi boeri bănuiţi pentru sentimentele lor rusofile. Aşa spunea mai tîrziu domnul 3 mazil. Intre Nicolae Vodă şi boerime erau diferende mari. Boerimea moldovenească nu cunoscuse un domn mai straşnic 4. Hanul ştia că Nicolae Vodă nu ar putea să ţie strînsă în jurul împărăţiei turceşti Moldova în vremea unui războiu ruso-turc şi ceru deci înlocuirea aceluia. Acelaşi domn nou moldovean ar avea menirea să prinză şi să trimită la Constantinopol pe Brîncoveanu, înainte de a se începe războiul.

Cine ar garanta ca domn moldovean succesul turc? Daul Ismail, capuchehaiaua hanului, era foarte bun prietin cu Dimitrie Cantemir. Tînărul plăcut şi destoinic îi cîntase de multe ori la ospeţe din tambură. 5 Neculce a scris: „Atunce era un Turc ce-l chema Ismail-Efendi şi era om de casa împăratului credincios din cei din lăuntru, şi era şi capichihaia a hanului şi avea bun prieteşug acel Turc cu Dimitraşco Cantemir beizade, fiul lui Cantemir Vodă, că mergea de multe ori acel Turc la gazda lui Dimitraşco beizade, şi-l cinstea beizade, că, poate fi, bea acel Turc şi vin, şi-l zicea beizade în tambură, că aşa ştia zice de bine în tambură, cît nici un Ţarigrădean nu putea zice bine ca dînsul, şi-i era foarte drag beizade acelui Turc. Şi viind Turcul atunce la beizade la cinste, şi vorbind ei, i-au spus Turcul

1 D. Cantemir, Evenimentele Cantacuzinilor etc. pag. 13

2 Banul Mihai Cantacuzino, Genealogia Cantacuzinilor, ed. cit., l. c.

3 Vezi cronicele: N. Costin, Neculce etc.

4 Cronica lui N. Costin, ed. cit., pag. 72 şi urm.; Neculce, l. c., pag. 295 şi urm.; Cronica racoviţeană' l. c., pag. 41 şi urm. etc.

5 N. Costin, l. c., pag 89.

toate tainele împărăteşti lui beizade,[1] ce vor să se facă; deci Dimitraşco beizade, înţelegînd acestea, căzut-au cu rugăminte la acel Turc, Ismail-Effendi, să grăiască hanului şi hanul să grăiască împărăţiei să-l facă domn în Moldova şi l-au învăţat şi în ce chip a grăi, giuruind cîteva mii de galbeni hanului. Iară, hanul auzind aceste din Ismail-Effendi, îndată au primit. Deci mergînd hanul la împăratul la sfat, între alte sfaturi zis-au hanul cătră împăratul şi acest cuvînt că Brîncovanul Vodă, domnul muntenesc, este un domn bogat şi puternic; are oaste multă şi-i de mult prea bun prietin Moscalilor; nu trebueşte la această vreme lăsat să fie domn, că poate să se hăinească şi a face sminteală oştii împărăteşti; ce trebueşte prins, că el de bună voe n'a veni la Poartă şi nime nu-i harnic, nici poate să-l prindă, fără cît socotesc că beizade, feciorul lui Cantemir Vodă cel mai mic, este om mai sprinten decît frate-său, Antioh Vodă; ce să-l pue împărăţia ta domn în Moldova, că el va chivernisi lucrul din Moldova şi-l va prinde, că Nicolai Vodă, care este domn în Moldova, este Grec şi n'a putea să facă această slujbă; nici mie nu mi-i drag să slujesc cu Grecii". [2] Cuvintele hanului au impresionat pe sultan. Dumitraşcu Cantemir a fost chemat imediat la saraiul împărătesc, a fost îmbrăcat cu cabaniţă cu spinări de soboli în loc de caftan. Apoi vizirul, care fusese un ocrotitor al lui Antioh Cantemir, i-a dat caftan şi'n două trei zile l-a trimis la Iaşi, „fără tuiuri, fără sangeac." [3] Şi Ibrahim Efendi, omul de încredere al marelui vizir, era prietin al noului domn, care de multe ori îi cîntase cu ghitara.

Era nevoe de atîta grabă? Dumitraşcu Vodă Cantemir a primit un caftan de onoare *(chilat fachire)*: togă pestriţă tivită pe margini cu fire de aur şi argint, care se dedea numai în cazuri extraordinare. O mai obţinuse Oettingen ambasadorul austriac după pacea dela Carloviţ şi în zadar o ceruse ambasadorul regelui francez. [4]

Nu s'a cerut noului domn cu acest prilej nici un ban. Unele izvoare afirmă că Turcii i-ar fi dat 20 pungi [5]. In *Istoria turcească* însuşi domnul ne spune că sultanul i-a ordonat să prinză pe Brîncoveanu şi va avea atunci tronul Munteniei, iar domn în Moldova va fi acela, pe care-l va propune tot el.

---

1 Şi într'o carte din secolul al XVIII-lea cetim că Dimitrie Cantemir a ajuns domn graţie ghitarei sale, cu care cînta lui Ibrahim-Effendi favorit al marelui vizir. (Porter, Observations sur la religion, les lois, le gouvernement et les moeurs des Turcs. Neuchâtel 1770 pag. 116 nota ap. N. Iorga, Carol al XII-lea etc. pag. 14. O mărturie că Dimitrie Cantemir a luat parte la un ospăţ dat de ambasadorul francez din Constantinopol în 1699 cetim în Dumont Voyages en France, en Italie, en Allemagne etc. I, Haga, 1699, *ibidem*, pag. 15 nota 1.

2 Neculce, l. c., pag. 300.

3 Cronica racoviţeană l. c., pag 43 scrie: „fără gloată, fără de nici o mîndrie." „Fără tabulhana împărătească" adaogă textul lui N. Costin l. c., pag. 89.

4 D. Cantemir, Istoria imperiului otoman, trad. cit., pag. 229 şi nota 3.

5 Carra, Histoire etc., ed. Neuchâtel, pag. 66—7

Hanul avea ordin să dea noului domn moldovean trupe suficiente, ca să poată prinde şi trimite la Constantinopol pe domnul muntean. Domnia moldovenească i s'a acordat pe viaţă

In cronica lui Neculce cetim şi alte detalii. Marele vizir a comunicat in mare taină noului domn misiunea de a prinde pe Brincoveanu şi de a-l trimite viu la Poartă. Răsplata va fi mare dar şi cinste dela împărăţie şi domnia Munteniei. Dumitraşcu Vodă sfătui pe vizir să ceară pentru împărăţie împrumut dela Brincoveanu cinci sute pungi. Astfel Brincoveanu n'ar avea nici o grije de mazilie. Cind i s'au cerut, Brincoveanu a promis că poate da in fiece lună cite o sută pungi. Brincoveanu bine informat despre intenţiile războinice ale Turcilor spera că in 5 luni vor veni Muscalii. „Şi atunce, de or şi vra să-i facă ceva rău, nu-i vor putea strica nimica." 2

Condiţiile grele şi împrejurările speciale de politică internaţională au prilejit promovarea ca domn a lui Dimitrie Cantemir. 3 Marele divan turcesc din 20 Noemvrie 1710 însemna declararea războiului cătră Ruşi. Era de prevăzut că principatele romine vor fi teatrul războiului şi deci succesul atirna şi de atitudinea acestora. Dimitrie Cantemir era trimis să domineze spiritele în favorul Turcilor. Avusese atitea legături cu inalta societate turcească, incit nimeni nu se îndoia de lealitatea lui. Nu se cunoşteau la Constantinopol relaţiile cu patriarhul Dosoftei şi cu Tolstoi, al cărui rol politic in Stambul era condus de Dosoftei, care de mult intervenea fără întrerupere, pentruca Rusia să-şi pornească trupele spre Constantinopol? Cantemir fusese prudent.

Mai tirziu in 1721 Dimitrie Cantemir amintea ţarului, că i-a fost totdeauna leal, că şi-a păstrat făgăduinţa dată la Constantinopol ambasadorului Tolstoi, că a părăsit onorurile, pe care sultanul i le acorda lui, care între principii creştini avea întăetatea. 4 Avem ce e drept, o scrisoare a lui Şafirov trimis la Constantinopol după pacea dela vadul Prutului pentru desăvirşirea tratatului. Şafirov sfătuia pe ţar in 1712 să mute pe Dimitrie Cantimir mult dincolo de Harcov spre interiorul Rusiei, ca Turcii să n'aibă nimic de obiectat pentru acest duşman al lor. Şafirov scria: „Iar pe Cantemir să nu-l credeţi asupra nici unui lucru privitor la vechea lui activitate la Constantinopol, căci adesea a pirit pe patriarh, pe fratele său şi

1 Ist. imp. ot, ed. cit, pag. 787.

2 Neculce, l. c., pag. 300-301. —Antioh Cantemir, cind era ambasador rusesc la Paris, a afirmat că tatăl său a fost numit în anul 1710 şi ca domn muntean cu condiţia să prinză pe Brîncoveanu. Acelaşi adăoga că are la sine numirea făcută de sultan pentru ambele principate. Vezi N. Iorga, Mărunţişuri de istorie romînească în Convorbiri literare an. XXXVIII. 1904 pag. 870.

3 N. Iorga, Istoria Romînilor prin călători, II, Bucureşti, 1921 pag. 95.

4 Ştefan Ciobanu, op. cit., pag. 116-7 şi 3.

pe domnul Țării-Romînești." 1 Șafirov ajunsese în cercul acelora, care erau dușmani Cantemireștilor. In timpul lungei sale șederi la Constantinopol ca strajă a intereselor familiei sale Dimitrie Cantimir a fost vînat de ura lui Brincoveanu, care avea de partea sa pe „biholul de Cina", cum istoria ieroglifică zice patriarhului. Același de 2 ori cedase fratelui său onoarea domniei, deși avea cunoștință că Antioh pentru satisfacerea ambițiilor sale fusese dispus a se alia cu dușmanii „inorogului". 2 In sprijinul protestărilor sale de fidelitate Dimitrie Cantemir avea lîngă țar pe Tolstoi, fostul ambasador țarigrădean, așa că nu se poate primi afirmația istoricului rus, care a scris: „Cantemir neputincios între doi puternici, a recurs la arma celui slab, la șiretenie." 3 Istoricul rus cu atît mai mult nu are dreptate, cu cît știm că Dimitrie Cantemir mijlocea prin capichihaiaua sa Iani corespondența între țar și ambasadorul Tolstoi închis la Cele șapte turnuri imediat după marele divan de războiu din 20 Noemvre 1710. Neculce adaogă: „Cu acel fel de credință și slujbă au căzut Dimitrașco Vodă în mare cinste și dragoste la Petru Alecsievici, împăratul Moscului, că altul nime nu cuteza a face acele slujbe, că era solul în mare pază. Iară pe acea vreme Muntenii nu știau pentru slujbele ce făcea Dimitrașco Vodă Moscalilor, nici din boerii moldoveni încă nu știau și scriau Muntenii de rău de Dimitrașco Vodă la Moscali; iară împăratul Moscului văzînd slujbele, ce-i făcea, nici de cum nu-i credea." 4

Vremea domniei lui Dumitrașcu Vodă Cantemir avea prilejuri deosebite. Au fost timpuri în evoluția noastră istorică, cînd vremurile, nu talentul, nici virtuțile au condus pe domnii energici sau slabi, bogați sau săraci, buni sau răi, cînd Turcii singuri au impus atitudinea politică a principatelor noastre. Constantin Cantemir n'a dovedit nici odată nedumerire față de Poloni și a avut o politică în senzul său. Dimitrie Cantemir a cunoscut pe Turci, n'a cunoscut îndeajuns pe Ruși și a tras cu aceiași fermitate concluzii politice, cum mai tîrziu va fi hotărît, fără șovăire în sfîrșitul interpretărilor sale storice.

Dumitrașcu Vodă Cantemir prin atitudinea sa a provocat clarificarea situației generale politice în senzul opiniei publice moldovenești. Dosoftei marele mitropolit moldovean nu și-a pierdut niciodată încrederea că Rușii sînt chemați să izbăvească pe creștinii ortodoxi de subt Turci. Gheorghe Ștefan Vodă, Constantin Șerban, Ștefan Petriceicu, Șerban Cantacuzino și-au păstrat ultimele speranțe politice legate de Ruși. Patriarhul

1 S. Soloviov, Istorij Rossi ed. II, vol. III c. 88. D-l P. P. Panaitescu în Daco-Romania, l. c., pag. 1242 a atras cel dintăiu atenția asupra acestui fapt.

2 Nume ieroglific pentru Dimitrie Cantemir.

3 Soloviov, op. cit., vol. XVI, pag. 7/ apud. Șt. Ciobanu, op. cit., pag. 3 și nota 2.

4 Neculce, l. c. pag. 305.

Dosoftei a făcut atita propagandă în acelaşi senz. In oastea, care a biruit la Pultava, serveau mulţi Moldoveni. Ch'ghecia polcovnicul era în slujba ţarului din anul 1703. Alţi Moldoveni au servit alături de o parte de Poloni [1] în oastea lui Carol XII. Aureola gloriei însoţea acum numele ţarului în opinia publică din Moldova. Acestea le putea şti Dumitraşcu Vodă din Constantinopol, dupăcum ştia că Habsburgii au tot interesul, ca războiul ruso-turc să înceapă. După lupta perdută la Romhány (22 Ianuar 1710) Francisc Rákóczy II iarăşi numai dela Ruşi aştepta mintuirea speranţelor sale. Ultimatul turc se produsese de mult. La 21 Februar 1711 soborul întrunit la Moscova hotărîse războiul sfînt. Trupele drept credincioase vor avea steaguri roşii cu inscripţia: In numele Mintuitorului şi al creştinătăţii, va fi împodobit cu o cruce, între ale cărei raze de foc se va ceti siguranţa victoriei în legenda: In acest semn vei învinge. [2] In Viena [3] pe la 27 Iunie 1711 circula zvonul, dupăce deci Ungurii răsculaţi se supuseseră prin pacea dela Satu Mare (26 April 1711), că ţarul a promis lui Rákóczy ajutor pentru a se instala ca principe al Ardealului şi-l asigurase că-i va da şi directoratul asupra principatelor romîne Se mai vorbia că Ungurii din Ardeal şi ortodoxii din Turcia aşteaptă dela ţar să-i libereze. Se adăoga că Rákóczy va comanda aripa dreaptă a armatei ruseşti.

Amintim acestea acum, pentru ca să se vadă că atîtea speranţe politice se legau de succesul armatelor ruseşti.

In Ianuar 1711 ajungea la Constantinopol Talabă trimisul lui Rákóczy. Talabă fusese în Rusia, de unde plecase la 16 April 1710. La Constantinopol Talabă spunea Turcilor că Constantin Vodă Brincoveanu după bătălia dela Pultava a trimis la ţar solie să-l felicite şi să-l roage în numele tuturor creştinilor din imperiul otoman să grăbească ruptura păcii cu Turcii şi va avea ajutoare dela Romîni adăogînd că ar fi bine să ajute pe Unguri, prin care poartă cu ţarul corespondenţa. Aceiaşi Unguri l-ar putea ajuta să se încheie pace cu Carol XII. Ţarul rugase pe Rákóczy să intervină la regele francez, ca să nu mai ajute pe Turci şi să medieze pacea ruso-suedeză [4].

De ce n'ar fi crezut şi Dumitraşcu Vodă în eficacitatea ajutorului rusesc? Ce văzu e la Constantinopol? In lumea turcească intriga şi stricăciunea înlătura de la conducere pe cei mai capabili. In *Istoria Imperiului Otoman* a povestit mai multe ca-

---

1. In August 1710 se ştia că regele suedez refugiat la Tighina avea lîngă sine 4 căpitani romîni. Relaţia streină dă cu pronunţarea sa greşită, numele lor: Const. Brekuka, Lukawieki, Galakam, Ceru. Şeful lor era Rosochaki. (Hurmuzaki, Documente XVI pag. 72—3).

2. I. Nistor, Pomenirea lui Dimitrie Cantemir Voevod. (Acad. Rom. Seria III, tom II, Mem. 5), Bucureşti, 1924, pag. 18.

3. N. Iorga, Acte şi fragmente I pag. 317.

4. Hurmuzaki, Documente, I, Supl. I pag. 381—2, III, Supl. I, pag. 2 şi urm.

zuri. Văzuse, cum Turcii de mai multe ori s'au pregătit să plece din Constantinopol în cursul luptelor ligii sfinte. A asistat la groaznica panică, care la Zenta a împrăştiat armata turcească. Luptele ligii sfinte provocaseră deruta imperiului otoman. Acelaşi doar a scris în *Hronic* că dacă n'ar fi fost mătănille împăratului Leopold Turcii ar fi cucerit întreaga creştinătate 1.

Furtuna rusească se apropia acum de imperiul turcesc şi oricine putea spera că aceasta va alunga norii negri ai suzeranităţii turceşti de pe cerul pămîntului romînesc. Romînii putuseră avea rezerve faţă de încercările catolice, cîte s'au făcut, ca să libereze pe creştinii de subt Turci. Răsăritul nu încercase niciodată. Acum intervine ortodoxia. Iată de ce alt Cantemir nu acela, pe care-l cunoştea oficialitatea turcă, soseşte la Iaşi, unde găseşte o lume de tot schimbată,

Se temeau Turcii că Moldova se declară de partea Ruşilor şi Nicolae Vodă nu poate opri acest eveniment: pornirea opiniei publice? Constatăm că Turcii voiau să fie Dumitraşcu Vodă Cantemir cît mai grabnic în Iaşi. Acesta a trimis înainte dimpreună cu capegibaşa Iusuf aga pe sluga sa Dimitrie Saraciul îmbrăcat turceşte. In Joia de 23 Noemvre st. v. Nicolae Vodă judeca în divan, cînd un copil de casă spuse postelnicului că doi Turci au intrat forţînd uşa în beciul de supt scara despre doamna şi au scos afară pe Iordachi Ruset. Cînd a aflat şi domnul, a întrerupt divanul şi'n uşa spătăriei l-a întîmpinat capegibaşa cu fermanul de mazilire. Boerii au priceput de mazilire şi o parte au eşit pe poarta despre sf. Nicolae. Boerii se temeau de „calabalîcurile", pe care le-ar putea face Moldovenii pentru domnia nouă. Dar noul domn dăduse ordin să se evite orice turburări şi să nu se facă nici o neplăcere fostului domn.

A doua zi boerii au fost strînşi în divan şi li s'a comunicat noua domnie. Caimacami fuseseră orînduiţi: Iordachi vornicul, Antohie Jora hatmanul şi Gheorghiţă visternicul. Dabija paharnicul îndemnat de Iordachi vornicul a mers la odaia marelui cămăraş să ia banii găsiţi dela Nicolae Vodă. Dumitrachi Ramadan postelnicul cel mare l-a oprit pe Nicolae Mavrocordat, care luase buzduganul, ca să bată pe îndrăzneţul boer. Ramadan cu domnul interveni la ceilalţi caimacami şi chestia s'a aplanat.

Prietinia lui Iusuf aga i-a ajutat mult lui Nicolae Mavrocordat, de a putut pleca din Iaşi cu alaiul prietinilor. La Galaţi domnul mazil a avut o convorbire cu noul domn, fapt neobicinuit până acum, şi şi-au promis unul altuia să nu se pîrască la Poartă 2. Neculce subliniază : „alţi domni numai stau să se împreune, dupăce se mazilesc, ce fug unul de altul să-şi scoată ochii". Mazilul Nicolae Vodă ar fi promis lui Cantemir că de

1. Hronic, ed. cit., pag. 441.

2 Expunerea cea mai detaliată la N. Costin, l. c., pag. 16-7 Cf. Neculce l. c., pag. 301; cronica racoviţeană l. c., pag. 43.

acum înainte va umbla după domnia Țării-Romînești. Expunerile cronicărești sînt unanime, cînd afirmă că Nicolae Mavrocordat nu și-a ținut cuvîntul dat. In cronica lui Nicolae Costin cetim că la Galați l-au întîmpinat pe mazil vești prietenești din Stambul, ca să nu-și facă inimă rea, „căci așa această dată au împins vremurile; iară fără zăbavă va fi iar domn, precum *au și poroncit la o seamă de boeri să știe că nu va zăbovi un an și va eși domn.*"

Dumitrașcu Vodă Cantemir a sosit la Iași în ziua de 10 Decemvre st. v. 1 In apropierea Iașilor l-au întîmpinat boerii țării, cu slujitori și tabulhana. Inaintea domnului, cînd intra în Iași, mergea un Turc cu o ghigă lungă de lemn. A mers direct l biserica sf. Nicolae. Mitropolitul Ghedeon i-a cetit molitfa dea domnie. Apoi la curte în divan mare s'a cetit fermanul împărătesc, boerii i-au sărutat mîna și poala. Invățatul domn a ținut o vorbire „că era slovednic la aceste, zicînd să fie unii către alții întru dragoste, poftind pe cei bătrîni ca pe niște părinți, pre cei de vrîsta sa ca pe niște frați, pe cei mai tineri ca pe niște fii, arătînd ce ar fi folosul unirei boerești." 2 Caimacamii au fost îmbrăcați cu caftane și au primit mulțumirile domnești. Domnul a treia zi a așezat boeriile: Nicolae Costin vellogofăt, Lupul Costachi vornic mare de țara de jos, Ion Sturza vornic de țara de sus, Antiohie Jora hatman, Grecul Spraioti Dracomana velpostelnic, Ion Neculce velspătar, Gheorghiță velpaharnic, Dabija velban, Ilie Catargiul velvisternic, Sandul Sturza vel stolnic, Constantin Costachi velcomis. 3 Nu erau în divanul nouei domnii dintre foștii boeri mavrocordătești Ion Balș, Ramadan, Cuza, Gavril Miclescul, Manolachi Hrisoverghi etc., și nu era nici un Ruset, nici Racoviță. Găsim însă pe toți boerii de seamă și noul vellogofăt arăta preferința domnească pentru oameni de carte. Iordachi Ruset ceva mai tîrziu va încerca să facă opoziție domnului, deși acesta îl scosese din închisoare, îl pusese caimacam și și-a măritat o nepoată de soră după Constantin, fiul lui Iordachi. 4 Și Nicolae Costin a însemnat că Iordachi Ruset nu prea era vesel de domnia lui Dumitrașcu Vodă. 5 Acesta va fi evitat a avea între sfetnicii săi imediați pe unul, al cărui trecut politic provocase atîtea proteste și nemulțumiri. Racovițeștii se gîndeau la drepturile aceluia, care era închis în Cele șapte turnuri. Poate aceiași domnie a rudei sale ar fi dorit-o și Iordachi Ruset: unele cercuri afirmau aceasta.

---

1 N. Costin, l. c., pag. 80,—*Die Europäische Fama* (No. 113, an. 1710) spune că noul domn și-a luat postul în primire la 12 Decemvre. —Ambasadorul olandez scrie despre noul domn la 26 Noemvre (N. Iorga, Studii și Documente, IX, pag. 61 nota 2). La 15 Dec. 1710 se știa în Sighetul Marmației că Moldova așteaptă domn nou, (Archivum Rákóczianum secția I, vol. I, pag. 241.)
2 N. Cosin, l. c., pag. 90.
3 Neculce, l. c., pag, 302.
4 Ibidem, pag. 317.
5 L. c., pag. 86,

Divanul lui Dumitrașco Vodă Cantemir era într'adevăr divanul uniunei boerești. Noul domn avea de îndeplinit o misiune mare și dorea să aibă țara de partea sa.

Dintre pribegi n'au venit acum în țară numai Dediul spătarul, socrul lui Mihai Racoviță și Savin Smuncilă banul. Ultimul a rămas deocamdată în Polonia, fiindcă avea de dat niște bani la visterie [1].

Dumitrașcu Vodă în scurtă vreme împrăștiă nedumeririle unei părți din boerime. Unii își aduceau aminte că „de cînd era mai tinăr, beizade, la domnia frăține-său lui Antioh Vodă, că era atunce nerăbdător și mânios, zlobiv la beție și-i eșise numele de om rău." Dar acum ca domn se arătă blînd, bun; oricine avea intrare la el și vorbea și cu copii. Cînd a scos două sferturi, banii steagului, a scăzut din fiece sfert trei mii galbeni. Dăjdile mazililor au fost scăzute la jumătate, unora și mai bine. A făcut testament cu jurămînt boerilor că nu vor mai da desetină, obiceiu reintrodus de Mihai Vodă Racoviță.

Necuice a scris: „Deci boerii văzînd așa milă și nemărire, începuse toți a se lipire și a-l lăudare. Era om învățat, numai la giudecăți nu prea putea lua sama bine, poate fi unde fusese trăit mult la Țarigrad în străinătate; lăcomie nu avea mare, lucrurile lui poftea să fie lăudate" [2]. Ne-au rămas cîteva dispoziții luate de el în scurta-i domnie. La 1 Ianuar 1711 întărește niște danii primite de Ion Abaza bivvtori paharnic. Intre celelalte danii e vorba și de un loc de casă în Suceava lîngă biserica Vovideniii, biserica lui Ursachi. La 9 Ianuar 1711 scria din Iași boerilor Adam Luca paharnicul și Alexandru căpitanul de Fălciu să hotărască bălțile dela Luciul ale păharnicesei lui Constantin dăruite de Antonie Vodă, despre bălțile călugărilor din Solca [3]. Hotărîrea se va da, cum vor mărturisi oamenii de acolo. La 16 următor tot din Iași scria velclucerului Ștefan Catargiul, ca dimpreună cu Vasile Uricariul să cerceteze pricina de hotar între Sănești și Dimăciani. Ioanichie călugărul și frate-său Lupașcu, nepoții lui Ștefan, căpitanul, reclamaseră pe Căpuș și pe Ion Oglindă din Dimăciani că le-au făcut strîmbătate. Cei doi oameni domnești aveau să le facă dreptate după mărturia oamenilor dimprejur [4]. La 18 Mai următor ordona lui Dumitrașcu Cantacuzino să restitue vitele și bucatele unui oarecare Ștefan, pe care pe nedrept îl trăsese la vecinătate și să se prezinte pentru judecată la divan [5]. Din 21 Mai același an avem confirmarea vînzării moșiilor Ruginoasa și Săoani. Cumpărător era Ion Sturza velvornic al țării de sus. Aici găsim seria boerilor sfetnici domnești

1. N. Iorga, Carol al XII-lea, etc. pag. 17.
2. Neculce, l. c., pag, 302.
3. Uricarul, XVI pag. 221. Documentul dela 1 Ian. 1711 a binevoit a mi-l comunica bunul prietin, d. prof. M. Costăchescu.
4. G. Ghibănescu, Surete și izvoade, IX, pag. 335—6.
5. Idem, Ibidem, VIII pag. 336.

în ajunul războiului, care nu peste mult a început cu Turcii. Boerii domniei erau acum: Nicolae Costin velogofăt, Lupu Costachi velvornic al ţării de jos, Iordachi Ruset bivvelvornic, Ion Neculce hatman, Gheorghie velspătar, Constantin Ruset velpaharnic, Ilie Catargiul velvisternic, Sandul Sturza velstolnic, Constantin Costachi velcomis, Vasile Hăbăşescul velmedelnicer, Ştefan Catargiul velclucer, Adam Luca velsulger, Sandul Crupenschi veljicnicer, Grigore Beldiman tretilogofăt, Vasile Rojniţă şi Bejan Hudici, vornici de poartă 1.

Ajuns cu domnia la Iaşi prima grije a lui Dumitraşcu Vodă Cantemir a trebuit să fie să nu-i surprindă Turcii intenţiile politice.

In istoria imperiului otoman ne dă prea rezumativă expunere, de ce şi-a rupt relaţiile cu Turcii. Aceştia nu şi-au ţinut cuvîntul. Abia ajuns în Moldova şi Osman aga, ch hala marelui vizir îi trimite ordin să dea peşcheşul obişnuit, apoi mare cantitate de provizii, să accelereze construirea podului la Cartal, să facă cartiere pentru Suedezi şi Cazaci, iar de sf. Gheorghe să se prezinte la Bender cu armată 2.

Această necredinţă a Turcilor, care dela început n'au respectat condiţiile de numire, l-a făcut—scrie însuşi Cantemir—să intre în relaţii cu ţarul, la care a trimis pe un om al său 3. Experienţa cîştigată în cercurile constantinopolitane explică abilitatea, cum a putut face faţă situaţiei foarte grele.

Oamenii voevodului de Chiev, apoi alte trupe suedeze ale lui Carol XII i au pricinuit mari griji. Trupele voevodului de Chiev, care aveau ferman dela sultan să ierneze în Cîrligătura, pe valea Cogească, făceau foarte multe buclucuri locuitorilor. Dumitraşcu Vodă de aceia le-a strîns la Iaşi, i-a aşezat la gazde despre Păcurari şi a pus seimeni, de-i ţinea să păstreze ordine. Abia la 1 Februar au fost strînse aceste trupe, cînd dimpreună cu Tătari au năvălit în Rusia. In drumul lor aceştia, apoi Tătarii, care au trecut prin ţinutorile Lăpuşna, Orheiu şi Soroca au golit, prădat şi mîncat, de n'a mai rămas bieţilor locuitori nimica 4.

Cele mai bune veşti despre această expediţie, care nu a avut succesul aşteptat, alte veşti dela Poloni etc. le da Turcilor Dumitraşcu Vodă. Astfel căuta să evite şi bănuiala Turcilor, că ar avea legături cu Ruşii. Vizirul într'adevăr era aşa de încîntat pentru veşti, încît dojeni pe paşa de Tighina, care nu putea repede şti şi trimite, cîte ştiri avea domnitorul moldovean. Vizirul i-ar fi scris paşei: „beiul de Moldova este un ghiaur şi ştie toate

1. Gh. Ghibănescu, Iaşii în cronicari şi în călătorii streini (Buletinul muzeului municipal „Ioan Neculce", 1927, Iaşi, pag. 290.
2. Ist. imp. ot., ed. cit., pag. 788—9.
3. Ibidem, pag. 789; aceste îndatoriri le aminteşte şi Neculce, l. c., pag. 302.
4 N. Costin, l. c., pag. 90: cronica racoviţeană, pag. 43—4.

ce se fac la Mosc şi la Leşi, de le scrie adevărat la Poartă; iară tu, vezi Doamne, eşti busurman şi nu ştii nimica, ce se lucrează" 1.

In Moldova pe această vreme erau refugiaţi Unguri, care sub Rákóczy luptaseră in contra Habsburgilor. Din Roman, unde era centrul adăpostului lor, au scris la 31 Mart lui Dumitraşcu Vodă, să-i lase să plece acasă, dacă împăratul îi iartă. Erau musafiri incomozi. Pe această vreme Poarta nu voia să dea nici un motiv de supărare Vienei. Dumitraşcu Vodă, căruia pribegii îi aminteau vechile legături de vecinătate dintre Ardeal şi Moldova, era bucuros să nu se scrie în privinţa acestora nimic la Constantinopol 2.

Turcii erau adică informaţi de legăturile, pe care pe această vreme Francisc Rákóczy le căuta cu ţarul. Am văzut că cercurile vieneze discutau că „regele curuţ" va lupta alături de ţar în contra Turcilor, că-i va comanda aripa dreaptă, pe cînd adevărul este că Rákóczy spera să poată opri războiul ruso-turc şi să întoarcă încontra Habsburgilor armatele ţarului. Habsburgii erau tari la Poartă. Informaţiile date sau pornite din Viena în lumea politică aveau pecetea interesului habsburgic. In April următor Habsburgii încercau mediaţiune în diferendul turco-rus 3.

Marele logofăt domnesc ştia că s'a primit ordin, să nu fie lăsat Rákóczy să treacă prin ţară la oştile ruseşti 4. Acesta găsi alt drum şi ajunse la Iavorov 5, unde avu convorbire cu ţarul, spre sfîrşitul anului 1710.

Ţarul sperase că războiul din Ţara Ungurească va mai continua şi că eventual în Habsburgi ar putea avea aliaţi în contra Turcilor. Altele au fost însă evenimentele. Rákóczy era acum un pribeag, răsculaţii parte risipiţi prin ţări streine, parte în tratative cu Habsburgii pentru pace, care s'a încheiat în April următor. Infrîntul de la Poltava ajutat de Turci putea să mai fie primejdios, Polonia nu era îndeajuns pacificată şi regele August II n'ar putea să-i pue mai multe trupe la dispoziţie pentru lupta cu Turcii Ţarul a ascultat deci cu interes expunerea lui Rákóczy, cînd îi explica cum prin bani s'ar putea obţine la Constantinopol înlăturarea războiului. Ţarul s'a arătat dispus a-şi amîna planurile sale turceşti şi deci a admis, ca Rákóczy să trimită pe omul său la Constantinopol. Ţarul refuză însă a da paşaport solului Pápal propus de Rákóczy, ca nu cumva să bănuiască ceva Cante-

---

1. Neculce, l. c., pag. 304.
2. N. Iorga, Francisc Rákóczy al II-lea etc., pag. 17–18 după Thaly, Tört. Kalászok 1603–1711. Pesta 1862 pag. 261 şi urm.
3. Hurmuzaki, Documente, VI, pag. 73 (15 April), pag. 76–7 (26 April), 78 (12 Mai st. n.).
4. N. Costin l. c., pag. 91–2.
5. N. Iorga, op. cit., pag. 2; Hurmuzaki, Fragmente III, pag. 58, 63; Documente, VI, pag. 90.

mir, prin a cărui ţară trecea şi care se pusese sub protecţia ţarului. Domnul moldovean a primit bine pe sol, dar fiindcă avea paşaport numai dela Rákóczy, i-a refuzat trecerea prin ţară spre Constantinopol. Solul grăbit comunică înzadar domnului că ţarul are cunoştinţă de însărcinarea, ce o duce cu sine. Cantemir atunci avu şi mai multe motive să-l oprească, ca nu cumva Ruşii să trateze cu Turcii pacea fără de Moldova şi pretextă că nu poate crede despre ţar aşa ceva, că ar vrea pace cu Turcii. „Regele curuţ“ în memoriile sale crede că Dumitraşcu Vodă astfel a zădărnicit pacea, care se putea face 1.

Atari împrejurări făceau pe Dumitraşcu Vodă foarte bănuitor. Se mai adăogau pîrile Mavrocordaţilor la Poartă. Nicolae Mavrocordat nu şi-a ţinut angajamentul luat la Galaţi. Ajuns la Constantinopol spunea tuturor că Dumitraşcu Vodă a eliberat din închisoare pe boeri, pe care el, Nicolae Vodă, îi închisese pentru hainie, iar pe cel mai mare hain l-a făcut caimacam. Domnul mazil adaogă că el găsise în Moldova „mai bine de giumătate boerii haini la Muscali“; de aceia l-a închis 2. Cronicele ne spun însă că nu pentru hăinie a fost închis Iordachi Ruset şi ceilalţi boeri. Rolul lui Iordachi Ruset nu se poate sămuri îndeajuns în 1710—1711. Cronica racoviţeană pretinde că singur Iordachi Ruset era introdus la început în taina politică c domnului 3. Şi Neculce a scris că cel dintăiu „Iordachi vornicul îl ştia pe Dumitraşcu Vodă că s'au agiuns cu Moscalii“ 4 Noul domn căutase să lege interesele ruseteşti de domnia cantemirească mărităndu-şi o nepoată de soră după Constantin, fiul lui Iordachi. Totuşi, vom vedea, Iordachi cu rudele sale Racoviţeşti ar fi preferat neutralitatea ţării în cursul conflictului ruso-turc şi va combate domnia perpetuă a Cantemireştilor, cînd Ruşii o vor pune în discuţie şi o vor aproba.

Expunerea lui Nicolae Mavrocordat la Poartă avea deci şi insinuări. Vizirul nu l-a crezut. Mavrocordaţii au continuat să combată totuşi domnia lui Dumitraşcu Vodă, căruia îi atribuiau căderea lui Nicolae Vodă. Intr'o scrisoare din 9 Dec. 1710 către patriarhul Hrisant, Ion Mavrocordat, fratele domnului mazil, îl acuză pe Dumitraşcu Vodă spunînd că acesta l-a lovit prin săgeţi de uneltiri şi mai înainte. Diminuînd valoarea lui Cantemir scria Ion Mavrocordat: „n'a căpătat, ce dorea, din dragostea Turcilor, nici pentru vre-o ispravă ori vrednicie a lui, ci din îndemnul hanului“. Acelaşi declara: „Eu nu voiu înceta şi mai departe, în cele ce se vor întîmpla şi cu putere de vorbe

1, Les memoires du prince François Rakoczy în Histoire des revolutions de Hongrie II La Haye 1739 pag, 152—3. Cf. şi ed. Acad. maghiare pag, 298, apoi tot acolo Rákóczy önéletrajza pag 230, 242 şi Archivum Rak, III pag. 693. Cf. Tarczay Károly, op. cit. pag. 72—3.

2. Neculce l. c. pag. 303.

3. L c. pag. 99.

4. L. c. pag. 308.

tari, şi cu bani, de va fi mai mare nevoe, să ajut şi să mă lupt" [1]. Intriga a început de vreme deci încontra celui ce afirma că a lăsat „pentru un singur lucru măririle şi foloasele trecînd cu trupele sale de partea creştinilor" [2].

Norocul lui Dumitraşcu Vodă fu că marele vizir era prietin al Cantemireştilor, că hanul tătăresc susţinea noua domnie şi că imperiul otoman era la o răspîntie: fiindcă incalculabile ar fi fost consecinţele unei victorii ortodoxe. Turcii îşi dedeau perfect sama de gravitatea situaţiei, ce reiese din împrejurarea următoare: după începerea războiului sultanul Ahmed III s'a pus pe rugăciune, 40 zile şi nopţi s'a rugat încontinuu nemîncînd toată ziua până după apusul soarelui; a încetat postul, numai dupăce a auzit de bunul succes al armatei turceşti [3]. Şi mama sultanului colectase bani pentru campanie.

Dumitraşcu Vodă aflînd de pîrile mavrocordăteşti deveni şi mai închis şi mai bănuitor. A orînduit boeri să meargă la Ţarigrad cu pîră asupra domniei lui Nicolae Vodă, pe Ion Sturza velvornic al ţării de sus, Manolachi Ruset bivvelvornic, Dabija Scărlet velbanul, Gheorghiţă Apostol bivvelvisternic, Vasile Hăbăşescul velmedelnicer şi alţii, care au plecat la 13 Februar din Iaşi. Cu o săptămînă mai înainte pe Lupul Costachi velvornic al ţării de jos il trimesese la paşa de la Tighina tot cu arz de pîră, la Cara Mehmed paşa, serascherul trimis anume pentru războiu. Marele vizir, cu care fostul Nicolae Vodă îşi aranjase lucrurile, era plecat la Andrianopol şi lăsase vorbă caimacamului să trimită acolo pe boieri. Aceştia au căutat însă de mai înainte prilejul, cînd a eşit sultanul la geamie, şi-au aprins rogojini în cap şi au dat sultanului arzul. Sultanul ordonă să fie adus Nicolae Mavrocordat şi să-i se tae capul. Avizat de un prietin a avut acesta timp să se ascundă: aşa a scăpat de peire. [4] Ceauşul ambasadorului rus a spus, cînd a fost torturat, despre legături pe care Nicolae Mavrocordat le-ar fi avut cu Ruşii. [5]

Insinuările lui Mavrocordat au avut şi efect. La 28 Ianuar 1711 se discuta la Stambul posibilitatea, ca să fie numit domn în Moldova acel Iosif Potocki, palatin de Chiev, în linie femeiască

1. Hurmuzaki, Documente XIV1 pag. 433 cf. şi N. Iorga, Acte şi fragmente I pag. 301, 309

2. Descriptio Moldaviae, trad, cit, pag, 67, etc.

3. Ist. imp. ot. ed. cit. pag. 332 n. 32 451 nota 36.

4 Neculce, l. c., pag. 303; N. Costin, l. c., pag. 92. Aici se spune că şi boerii au avut noroc că nu i-a apucat acolo vestea despre hăinirea lui Dumitraşcu Vodă. N-avem însă nici un indiciu că această veste a putut ajunge aşa de vreme la Constantinopol. Cf. şi Hurmuzaki, Documente IX[1] pag. 452 3. La 11 Mai se scria din Constantinopol dogelui venețian despre boerii veniţi cu pîră că Nicolae Vodă a luat dela fruntaşii moldoveni sute de pungi de bani. Numele boerilor pîrîtori îi dă exact ca cronica lui N. Costin şi documentul din 24 Mai 1711. Vezi Anexa 2

5 N. Iorga, Acte şi fragmente I, Bucureşti, 1895 pag. 309. Cf. şi Hurmuzaki. Documente IX[1], pag. 449-50.

descendent din Ştefan cel Mare.[1] Dumitraşcu Vodă îşi lua măsuri de precauţiune. La 11 April 1711, cînd începuse precizarea relaţiilor cu Turcii, domnitorul scria lui Carol XII şi-l asigura de bunele sale dispoziţii.[2]

Promisiunea făcută, că va prinde pe Brîncoveanu, ar fi putut încurca rău socotelile lui Dumitraşcu Vodă, dacă prin oferta sa de a plăti în 5 luni, cîte o sută pungi lunar, n'ar fi amînat situaţia însuşi domnului muntean, al cărui fost ceauş Corbea era atunci în slujba ţarului. Domnul moldovean îşi făcuse vre-o cinci steaguri de lefegii, două steaguri de Lipcani şi un număr „de boeri bine grijiţi." Ca să nu priceapă Muntenii, spusese'n vileag că vrea să meargă în sus cu podgheaz la Moscali. Nu venia ordin dela Poartă. Cînd trimise ordin hanul, Cantemir a întrebat la Poartă şi vizirul i-a scris să mai aştepte. Iscoade moldoveneşti îi aduseră ştiri despre situaţia din Muntenia.[3] Acum sau mai tîrziu a trimis Dumitraşcu Vodă ştiri lui Brîncoveanu despre intenţiile Turcilor.[4] Brîncoveanu a răspuns trimiţînd un om al său la Iaşi să afle, în ce condiţii s'a închinat lui Petru cel Mare Moldova. Acelaşi Brîncoveanu—bănuia Cantemir—ar fi comunicat lui Carol XII legăturile lui Dumitraşcu Vodă cu Ruşii, iar acesta a înştiinţat Poarta. Erau de bună seamă bănueli, care chinuiau pe domnul moldovean descoperit atunci milităreşte la Iaşi, cînd Ruşii erau aşa departe şi au apărut mai întâiu, cînd a văzut că îşi strînge oamenii Carol XII, care a aranjat invazia din Februar 1711 în Rusia. Este adevărat că în Constantinopol circulau cu o lună înainte de eşirea pe faţă a lui Dumitraşcu Vodă ştiri despre schimbarea de front a Moldovei. Ca să-şi scape viaţa însuşi Antioh Cantemir a mers la caimacamul din Constantinopol şi i-a declarat, că Dumitraşcu Vodă s'a hăinit. Atunci caimacamul a crezut însă că-l pîrăşte „pre pizmă"[5].

Lui Dumitraşcu Vodă Turcii îi cereau ştiri despre duşmani. Cît de mult se încredeau Turcii în el, reiese din împrejurarea că i-au dat voe, cînd a cerut, să intre cu Ruşii în tratative cu intenţie de a-i spiona. Inainte de această dată a fost la Dumitraşcu Vodă medicul curţii ruseşti, Policala ?

Lumea moldovenească însăşi nu cunoştea intenţiile politice ale lui Dumitraşcu Vodă. Influenţa politică rusească era aproape unanimă în Moldova, unde se credea acum că ajutorul ortodox nu-i va mai înşela. Mai tîrziu în plin divan domnesc declară Neculce că'n 1711 „mulţi şi din pementeni şi din arhiereii noştri să se hie

1 Ibidem, pag. 312.
2 Hurmuzaki, Documente IX [1] pag. 431-2.
3 Neculce, l. c. pag. 411.
4 Istoria imperiului otoman, trad. cit. pag. 789; Evenimentele Cantacuzinilor, trad. cit. pag
5 Neculce, l. c., pag. 311.

agiuns l'acea vreme şi fără ştirea lui Dumitraşcu Vodă" cu Muscalii. 1

In scrierile sale domnul afirmă că Brîncoveanu l-a pîrît la ţar că nu se poate avea încredere în Cantemir. Ţarul, care cunoştea serviciile aduse de Dumitraşcu Vodă însă l-a dojenit pe domnul muntenesc îndemnîndu-l să-şi unească sforţările alături de Moldova. 2 Şi mitropolitul moldovean Ghedeon şi Antioh Jora hatmanul scriau rău ţarului despre domnul moldovean, afirmînd „că el este ca şi un Turc şi ţine cu Turcii." Dar ei ofereau ţarului 10000 oşteni şi zaherea, iar de ar trimite ţarul 15000 soldaţi ar putea lovi să strice podul de peste Dunăre şi să bată tot Bugeacul. 3 Dumitraşcu Vodă şi mai departe se ferea. In ascuns sub pretext de iscoadă trimise la ţar pe cumnatul lui Neculce, pe Ştefan Luca visternicul, ca să precizeze situaţia Moldovei faţă de ţar. Trimisul domnesc ducea cu sine un proect de alianţă şi închinare.

Ajuns la ţar, Luca află pe alţii trimişi de boeri mai înainte şi cînd s'a reîntors a adus cartea mitropolitului Ghedeon, a hatmanului Antioh Jora, a lui Savin Smucilă banul, etc. pline „de îmbunături deşerte". I se comunica ţarului că au gata 10 000 oşteni, care vor sluji fără nici un ban, apoi 500 feciori, de boeri „cu cai cercheseşti şi turceşti, cu rafturi, cu săidace ferecate, înzăoaţi, şi, 'mbrăcaţi în haine de cinste." Din cei 500 au mers 50 la banul în Polonia. E vorba de Smucilă. Aceştia cu 10-15000 Ruşi ar putea lovi Iaşii, ar prinde pe domn, ar strica podul dela Obluciţa, ar curăţi Bugeacul. In divanul lui Nicolae Mavrocordat boerii au mărturisit că toţi au fost greşiţi faţă de Turci. Conştiinţa naţională moldovenească trezită prin opera de cultură a vremii Costineştilor, a lui Dosoftei etc. aşeza în acelaşi front comun toate aspiraţiile politice.

Nu trebue să ne înşele declaraţiile de frică făcute până la intrarea Ruşilor în Moldova.

Dumitraşcu Vodă însuşi avea toate rezervele. După înapoierea lui Luca aflînd că Antioh Jora îl pârăşte la ţar, a dat hătmănia omului său de încredere, care era Ion Neculce, soţ al nepoatei domneşti. A convocat apoi o adunare a boerilor, cerîndu-le părerea, ce este de făcut.

---

1 Buletinul Comisiunii istorice a Romîniei, vol. IV. Bucuresti, 1925 pag. 40.

2 Evenimentele Cantacuzinilor etc. pag. 14

3 Neculce, l. c., pag. 305

4 Bul. Com. Ist., l. c. pag. 51 şi urm.

Domnul a întrebat pe boeri, ce atitudine e bună, dacă intră Ruşii în ţară. Nu cunoştea domnul înclinaţiile boerilor, dela care Luca găsise scrisori la ţar? Faţă'n faţă îşi pîndeau gîndurile domnul şi boerii. Aceştia credeau că domnul ţine cu Turcii. Unii boeri propuseră deci, ca domnul să se retragă spre Fălciu, iar pe doamna să o trimită la Oituz, alţii sfătuiau spre Bîrlad, alţii ar fi trimis-o până la Focşani, unde să aştepte rezultatul luptelor ruso-turce.[1] Hotărîrea acestui consiliu de coroană fu, ca domnul să pornească spre Fălciu, iar doamna să fie îndreptată spre Oituz, hotărîre, care nu corespundea cugetelor intime ale celor adunaţi.

Curentul luptei alăturea de creştinii ortodoxi era atunie general în Moldova. Ion Mavrocordat trimis de vizirul în Iunie-Iulie 1711 s'a adresat în zadar tuturor celor bejeniţi din cauza războiului, d. e. boerilor joseni adăpostiţi la mănăstirea Dumbrăviţa: nimeni n'a avut să-l urmeze în tabăra vizirului [2]. Intîlneai şi suflete fricoase sau zăbavă dictată de lipsa posibilităţii de a face toate calculele succesului. Cronica racoviţeană conţine afirmaţia aşa de adevărată şi caracteristică: „oamenii începuse a se semeţi cu nădejde că-i va mîntui Dumnezeu din mîna vrăjmaşului legii creştineşti: Turcul". Tot acolo cetim explicaţia, de ce domnul nu supăra cu bani ţara, pe cei săraci, cînd „lucrul se îngroşia cu Moscalii" [3].

Ilie Abăză şi Ion Mirescul în iarnă [4] căutaseră pe ţar la Chiev şi l-au însoţit apoi la Moscova.

Ştefan Luca visternicul se înapoiase cu tratatul de alianţă şi închinare stabilit cu ţarul la Luck în 13 Aprilie.

Conţinutul tratatului impune discuţie şi prin condiţiile sale se ridică ca o biruinţă politică faţă de tratatul dela Sibiu încheiat de Constantin Cantemir constrîns la aceasta de evenimentele anului 1689.

Tratatul de la Luck (13 Apr. 1711) prevedea ruperea Moldovei din cătuşele suzeranităţii turceşti.

Condiţiile speciale erau următoarele: 1) Domnul Moldovei şi ţara sa se consideră subt protecţia imperiului rus. După primirea actului domnul va face jurămînt, îl va iscăli, pecetlui şi-l va trimite „cel mai tîrziu pela sfîrşitul lunii Mai". In legătură cu acest punct este interesantă ştirea lui Neculce. Acesta a însemnat, ce se discuta ceva mai tîrziu în opinia publică, cînd scria următoarele: ţarul „au scris lui Dumitraşcu Vodă să se găteze şi să iasă întru întimpinarea oştii moschiceşti la Nistru, iară de n'a ieşi la Nistru înaintea oştii şi va aştepta, până s'a bate cu

---

1 Neculce, l. c., pag 305-6
2 N. Costin, l. c., pag. 167—8.
3 L. c., pag. 43
4 I. Tanoviceanu în Arhiva din Iaşi IV pag. 344. cf. şi N. Iorga, Carol al XII-lea etc., pag. 19.

Turcii şi i-a birui, atunce ori să se închine ori să nu se mai închine, că atunce mulţi domni se vor afla“ 1. Aşa vor fi discutat aderenţii neutralităţii prezentînd că e numai interesul domnului, ca ţara să ia parte la luptă.

2) Domnul moldovean se supune Ruşilor şi se va alătura cu oaste. Ţarul dă bani pentru adunarea şi întreţinerea oştirii. Domnii şi supuşii lor vor fi subt protecţia ţarului.

3) Dumitraşcu Vodă Cantemir, urmaşii săi şi rudele sale bărbăteşti vor avea domnia „cu titlul de suveran“. Va fi exclus dela moştenire oricare din Cantemireşti şi-ar schimba religia gr. orientală sau şi-ar călca credinţa datorită împăratului.

4) Dacă şi-ar călca credinţa către împăratul moştenitorul legal, fiul acestuia are drept la domnie 1, iar dacă şi acesta ar fi bănuit, un altul nepătat dintre Cantemireşti. Dacă ar fi vorba de un moştenitor postum, până la naşterea acestuia se vor numi epitropi aleşi, dintre Moldoveni cu adeziunea ţarului.

5) Se anulează orice făgăduinţă dată altuia de ambii contractanţi.

6) Toată puterea statului va fi în mînile domnului „după vechile obiceiuri“.

7) Principele domn şi boerii îşi păstrează drepturile obicinuelnice.

8) Principele după vechile obiceiuri va stăpîni oraşele şi nu va putea adăoga sau scădea veniturile ţării,

9) Nobilii şi supuşii execută ordinile principelui afară de cele prevăzute în § 3.

10) Principele împarte justiţia. Ţarul nu are nici un amestec.

11) Hotarele Moldovei sînt cele cuprinse între Dunăre, Ţara Romînească, marele ducat al Transilvaniei, teritoriul polon, Nistru, Camenița şi Bender cu tot hotarul Bugeacului.

12) Cetăţile moldoveneşti şi alte locuri întărite cu garnizoane princiare, pot fi ţinute şi blocate după trebuinţa ţarului.

13) La pace ţarul va face totul, ca protecţia rusească să fie asigurată Moldovei.

14) Dacă Turcii ar rămîne suverani, principele se va bucura de ospitalitatea imperiului rus, unde îl va ţine visteria, pe el şi urmaşii săi.

15) Principele cedează ţarului proprietăţile şi palatele din Ţarigrad, iar ţarul îi dă altele în Moscova.

16) Ţarii următori sînt obligaţi a respecta aceste stipulaţiuni.

Tratatul va avea putere, dacă principele va face jurămînt înaintea Sf. Treimi, va iscăli jurămîntul, îl va trimite

1 Neculce, l. c., pag. 306

ţarului şi se va silì să fie către ţar cu credinţă el, nobilii, boerinaşii şi toată boerimea Moldovei [1].

Este evident că aceste condiţii au fost suggerate sau formulate de Dumitraşcu Vodă şi că ţarul a făcut oarecare adaose. Nu au fost aduse sub formă de ultime condiţii, ci au reprezentat nişte preliminarii, care trebuiau desăvîrşite. Pe ţar îl interesa deocamdată oferta de credinţă, colaborare, pentru care domnul moldovean a schiţat cadrul general. Credinţa şi devotamentul domnului moldovean şi al boerilor, care în acelaşi timp chemau pe ţar la războiul libertăţii creştine, au trebuit să impresioneze curtea rusească. Nici nu era timp acum a îndelungi nişte tratative din aşa mare depărtare.

Tratatul trebuia ţinut secret până vor intra Ruşii în Moldova. Inaintea cui să jure Cantemir Vodă credinţă? Dacă dimpreună cu Luca visternicul ar fi venit şi medicul curţii ruseşti, Policala, oare Neculce n'ar fi ştiut? Acesta ne spune alte amănunte interesante. Solul domnesc comunicase ţarului că Turcii sînt mulţi, patru sute de mii [2], au patru sute tunuri mari şi au multă tătărime. Domnia Moldovei nu are nici trei mii ostaşi bine echipaţi [3]. Nici alimente nu se prea găsesc în ţară. Cronica racoviţeană arată că'n vara anului 1711 a fost secetă mare, lăcuste multe, cît nici iarbă nu era între Nistru şi Prut, cînd au venit Ruşii [4]. Ţarul ar fi răspuns solului domnesc că va da bani pentru orice alimente şi cu bani se va putea avea zahereà îndeajuns. Arăta că a trimis bani şi lui Brîncoveanu si adăoga că Tătarii nu vor robi ţara, fiindcă au înţelegere cu Ruşii [5]. Este evident că ţarul înţelegea acum pe Tătarii din Bugeac. Se pare că şi aceştia îşi perduseră speranţa în puterea Turcilor. La Nicolae Costin cetim că Tătari ai lui Giaun Mîrza ziceau că le este indiferent, cine învinge, fiindcă tot stăpîn le va fi „şi de acela se vor ţinea". Intr'adevăr, cînd au intrat Ruşii, Tătarii dela margine şi-au trimis femeile şi copiii tocmai „la ghioluri, în coturi, după Cetatea Albă despre Marea Neagră" [6].

Ştefan Luca a adus pentru domn dela ţar, „un left cu diamanturi, cavalerie, pecete împărătească şi cîţiva soboli" [7]).

---

1 D. V. Sturdza şi C. Colescu-Vartic. Acte şi documente relative la istoria renascerei Romaniei I, Bucuresci 1900 pag. 15—21(=Mitilineu, Collecţiune etc. pag 74=Polnoe sobranie zakonov, tom IV, pag. 659).

2 N. Costin, l. c., pag. 106 dă 150 sau 200.000 oaste turcească.

3 In *Descriptio Moldaviae* trad. cit., pag. 111 spune că atunci Moldova putea scoate 6—8000 ostaşi lefegii şi altă oaste de scuteală, adică *scutelnicii*.

4 L. c., pag. 44

5 Neculce, l. c., pag. 307

6 L. c., pag. 98—9. In planul de războiu rusesc se conta că „Tătarii încă aşteptau de or bate Muscalii pe Turci să se închine şi ei la Moscali" (Neculce, l c., pag. 321).

7 Neculce, l. c., pag. 307.

Nu era însă vreme de jurăminte publice pentru Dumitrașcu Vodă.

Armata turcească plecase la 22 Martie din Stambul. Flota turcă ieșise la larg în Marea Neagră cu puțin înainte de aceasta. Armata turcă a avut ordin să fie la Tighina de sf. Gheorghe, cînd acolo ar fi trebuit să găsească pe Dumitrașcu Vodă cu trupe și pe domnul Țării-Romînești[1]. Știrile falșe trimise de domnii romîni au încetinit oare marșul armatei turcești? Așa afirmă unele izvoare[2].

Teama cea mare a lui Dumitrașcu Vodă era să nu fie surprins de Turci înainte de a intra Rușii în țară.

Și lumea moldovenească era desorientată. Nu se știa anume ce va face domnul. In cronica sa marele logofăt al domniei își aduce aminte că domnul avea „taine numai cu sfetnicii cei mai tineri, ca și dînsul". Mai tîrziu același cronicar afirmă că Iordachi Ruset știa legăturile cu Rușii. Concluzia o scotea din atitudinea acestuia în seara de 20 Mai st. v.[3]. Era Duminica Rusaliilor. Din poruncă domnească Ion șetrarul al doilea a scos tuiurile și corturile afară din Iași spre mănăstirea lui Balica, azi Frumoasa, din jos de cimitirul evreesc. Era un început de atitudine deschisă. Domnul, care se ferea a lăsa și aparența unei înțelegeri cu Rușii, voia „să vadă oamenii că purcede în gios la oaste înaintea vizirului". De fapt se temea să nu-l prinză fără de veste ordinul de mazilie în curtea domnească din Iași, unde n'ar fi putut să se opue ca la Cetățuia apropiată de tabăra de lîngă mănăstirea Balica.

La 25 Mai[4], cînd se știa de apropierea trupelor rusești, 500 Turci și Poloni din oastea suedeză încearcă să ocupe Soroca. Pîrcălabul moldovean rezistă, până ce la 30 următor sosiră Rușii[5]. Deci ordinul de rezistență fusese dat. Rușii de subt generalul Șeremetev în această zi încep trecerea în Moldova.

Nici hatmanul moldovenesc, Ion Neculce, nu știa la această dată dispozițiile adevărate ale domnului. El credea mai tîrziu, cînd își reamintea evenimentele, ca să le scrie, că domnul aștepta înaintarea în spre Bugeac a oștirii rusești și isprăvile acesteia[6]. Nistrul era departe; surpriza maziliei putea sosi. Turcii din Iași au putut să-l pîrască într'o vreme, cînd lumea discuta toate posibilitățile. Domnul, ca să cîștige timp, a trimis la pașa de Tighina o scrisoare că Rușii au trecut Nistrul pela Soroca.

---

1 Ist. imp. ot, trad. cit. pag. 789 Evenimentele Cantacuzinilor etc. pag. 14.

2 N. Iorga, Geschichte des osmanischen Reiches, l. c., 14 pag. 303; idem, Gesch. des rum. Volkes, II, pag. 134 - 5. G. Bogdan-Duică în Rumänische Iahrbücher, IX, etc.

3 L. c., pag 90.

4 Toate datele sînt după stilul vechiu.

5 N. Iorga, Acte și fragmente, I, pag. 314 și urm.

6 L. c., pag. 307.

Cerea un agă, care să ridice din Iaşi pe negustorii turci, care deşi el le spune, nu vor să meargă în jos, fiindcă el se temea că Ruşii vor trimite la Iaşi podgheaz să-i prinză. Paşa îi răspunse că are să trimită mai tîrziu, ca să-i ridice, cînd şi domnul va trebui să pornească spre Tighina [1]. In acelaşi zi, cînd pela amiază îi sosea acest răspuns dela paşă, peste vre-o trei-patru ceasuri prin scrisoare îl aviza Mogălde serdarul că a văzut un Turc mare venind în grabă spre Iaşi cu vre-o 30 oameni, iar alţii vre-o 300 Turci au pornit din Tighina în sus. Peste alt ceas căpitanul, care făcea straje la Prut, l-a avizat că un Turc mare cu vre-o 30 oameni a trecut Prutul. A sosit apoi însuşi acest căpitan, Timoftei şi spuse că a venit cu Turcii până la mănăstirea lui Aron Vodă. Mai ştia că Turcii vor petrece noaptea la Aroneanu, dar i-a auzit vorbind că a doua zi dimineaţa vor pleca desdedimineaţă şi-i vor prinde pe toţi. Aga venea să ridice pe negustorii turci, şi vorbele lor de fapt erau că dimineaţa vor prinde caii, lăsaţi la păşune. Din vorbele căpitanului domnul însă a tras concluzia că îi vine mazilia. Socotia că Iordachi Ruset l-a pîrît la paşă, fiindcă-l ştia ajuns cu Muscalii [2]. Mai ştia că dintre negustorii turci, cei mai de frunte avînd cap pe Mehmet Iasacgi Effendi adică judecătorul negustorilor turci, de mai multe ori i-au strigat în faţă că este hain, dacă nu purcede la oastea turcească. Domnul le răspunsese că „se haineşte ţara şi n'are cu cine merge". Adăoga că el va pune sangeacul sultanului în sîn şi se va duce la vizirul. Pe de altă parte domnul avizase în scris pe paşa de Tighina că e gata să pornească, că a întins corturile pe şesul Bahluiului şi a scos şi tuiurile [3].

Totuşi nu putea şti. ce aduce aga trimis de paşă. Jocul dublu trebuia să continue. Vesti în tîrg, să se păzească toată lumea, fiindcă un podgheaz rusesc este aproape şi va lovi tîrgul. Doamna a fost pornită la Cetăţue. Turcii negustori fugiau; mare spaimă fu în tot tîrgul. Domnul încălecă, cu lefegii merse înaintea acelor Turci, i-a surprins de-asupra Stîncei dormind, i-a legat pe toţi, le-a luat hîrtiile. Un Turc a perit în învălmăşeală. Pe toţi i-ar fi omorît, dacă ar fi găsit că aduceau mazilia. Dar aceştia veneau, ca să ridice din Iaşi pe negustorii turci, cum s'a văzut din cărţile lor cetite la lumina lunii. Incidentul trebuia deci aplanat. Domnul i-a slobozit, i-a mustrat că în vreme de nepace petrec noaptea pe cîmp, fiindcă la Iaşi sosise vestea că ei sînt podgheaz rusesc. Turcii apoi au fost trimişi în gazdă la Iaşi. Domnul a dat acelui agă o mie lei pentru Turcul perit şi pentru lucrurile ce spunea că s'au luat dela Turci în acea noapte. Dumitraşcu Vodă a scris şi la Poartă pentru a aplana urmările incidentului

---

1 Ibidem.
2 Ibidem, pag. 368.
3 N. Costin l. c., pag. 100.

I s'a răspuns că n'are nici o vină, fiindcă sînt vinovaţi Turcii că noaptea au rămas pe cîmp, cînd ştiau că e vreme de războiu.

După acest incident domnia s'a mutat la Cetăţuia. Boerii s'au împrăştiat, de lăsaseră pe domn numai singur. Unii credeau că Turcii îl vor mazili, iar alţii îşi făceau socoteală, că vin Muscalii, ocupă ţara şi nu va mai fi domn. Zlotaşii nu mai aduceau banii la visterie. Se scumpise traiul la Iaşi, fiindcă de teamă, din cauza bejeniilor nu se mai aduceau bucate. Lîngă domn erau vre-o 5—6 steaguri de lefegii şi cîţiva slujitori. Nu mai veneau la slujbă slujitorii de ţară. „Fel de feluri de spaime umblau". Singur Iordachi Ruset nu se clătise din loc.

Domnul totuşi nu-şi vădea încă adevăratele intenţii şi contribuia, ca nesiguranţa să se mărească şi să poată circula tot felul de svonuri. Circula însă o hotărîre: să-şi trimită familia cu Iordachi Ruset, cu jupănesele boerilor la Oituz, iar el pretexta că va merge cu boerii şi cu puţini slujitori spre Huşi, unde va zăbovi, până ce s'a hotărît lupta dintre Ruşi şi Turci. Din cele ce au urmat, se pare, că aceasta era propunerea lui Iordachi Ruset. A dat deci lefurile la o sută seimeni cu 2 bulucbaşi, care aveau să însoţească convoiul doamnei spre Oituz. Atunci însă cerînd şi ceilalţi seimeni lefurile, domnul, care n'avea mai mult de zece pungi de bani, i-a trimis la zlotaşii de ţară, să-şi aibă lefile. Seimenii aceştia au cerut să li se dea însă tot aci şi lor lefile, au luat steagurile şi au pornit spre Cetăţuia. Dar acolo au găsit porţile încuiate şi pe seimenii şi lefegii din lăuntru gata să li stea împotrivă. Lefegii neplătiţi n'au făcut gălăgie, au grăit cu binişorul să le dea şi lor lefile, dar domnul speriat a prins înlăuntru pe bulucbaşii lor şi cu buzduganul i-a ucis. Speriaţi gloata seimenilor s-a dus, unde trebuia să facă straja, la curtea domnească[1]).

Acest incident a neliniştit şi mai mult pe domn. De aceia se grăbi a clarifica situaţia.

Nicolae Costin ne spune că într'o zi domnul veni la corturi şi se făcu a bate cu buzduganul pe omul său de încredere Dimitrie, aga de dărăbani, strigînd că-l dă afară din boerie. Era o scenă anume aranjată, ca să o vază şi Turcii prezenţi în Iaşi. In taină însă Dimitrie a fost trimis la generalul Şeremetev[2]) dimpreună cu Pricopie căpitanul cu rugămintea să trimită vre-o patru mii oşteni, ca să-l apere în contra Turcilor. Ştim că trimişii domneşti la 26 Mai au ajuns la armata rusească[3]. Peste cîteva zile domnul avu răspunsul că s'a pornit generalul Cropotov cu 3000 Ruşi şi Chigheciu polcovnicul cu vre-o 500 Moldoveni lefegii[4]. Trebuia făcut pod la Zagarancea, la Prut, pe unde aveau aceştia să treacă spre Iaşi.

1 Neculce, *l. c.*, pag. 308 9.
2 L. c., pag. 100.
3 N. Iorga, Acte şi fragmente, I, pag. 314—5.
4 Raportul rusesc scrie despre 3000 Ruşi, 200 Moldoveni (*ibidem*).

Tocmai atunci sosise ferman dela Poartă, ca Dumitraşcu Vodă să ceară dela sultanul de Bugeac oricîţi Tătari şi să pornească în Ţara Romînească să prinză pe Brîncoveanu.

Nu putem stabili azi, cît adevăr este în povestirea convorbirii dintre domn şi hatman, cum o cetim la Neculce cu acest prilej. Hatmanul pretinde că n'a ştiut adevăratul plan al domnului, până ce au ajuns Ruşii la Prut. Neculce, care ştia de hotărîrea domnească afişată înainte, că va merge spre Huşi, s'a mirat — scrie în cronică — cînd a aflat că Ruşii au ajuns la Prut şi a sfătuit pe domn să ceară Ruşilor să se înapoieze. Mai îl sfătuia să pornească la drumul, de pe urma căruia Brîncoveanu avea să fie prins, fiindcă Turcii pot să bată pe Ruşi şi Tătarii vor robi ţara. Hatmanul, care şi'n cronică caută să justifice situaţia sa într'un timp, cînd atitudinea filorusă din 1711 era considerată ca mare greşală politică, a scris: „Puiu pre D-zeu martur că aşa i-am zis şi tare am stătut, că doară l-oi întoarce şi n'am putut". Dumitraşcu Vodă a răspuns mănios la inzistenţele hatmanului său: „Că voi toţi vă chivernisiţi cu toţii, ca să rămîneţi la creştini şi numai eu singur să rămăi pentru voi la păgîni, că v'am văzut eu credinţa voastră, că aţi fugit toţi; şi eu am rămas singur". Domnul asigura pe hatmanul său că Ruşii vor învinge pe Turci. „Atunci erau toţi creştinii bucuroşi Muscalilor"[1]. „Mare bucurie era acestor ţări şi a toţi creştinii de venirea Moscului"—scrie cronica racoviţeană.

Iordachi Ruset ştia de legături ale domniei cu Muscalii; n'a cunoscut, cum se vede mai departe, amănuntele, iar tratativele cu ţarul le-a condus Ştefan Luca, cumnatul lui Neculce. Ne întrebăm adică: de ce fostul hatman inzistă atît de mult, că n'a avut drept să dea în vileag taina stăpînului, a cărui pită o mînca? Ce ar fi folosit aşa ceva, cînd Ruşii erau la Prut şi cînd însuşi Dumitraşcu Vodă convocă în divan pe toti boerii, care mai rămăseseră pe lîngă dînsul, pe Costin vellogofăt[2], Iordachi Ruset vornicul, Ion Sturza vornicul, Ilie Catargiul visternicul, de le comunică sosirea la Zugarancea a Ruşilor, pe care el i-a chemat. Boerii au răspuns: „Bine ai făcut Măria Ta, de te-ai închinat, că noi ne temeam că te-i duce la Turci, şi aşa aveam de gînd că, de te-om vedea că mergi la Turci, să te părăsim şi să ne ducem să ne închinăm la Moscali". Mare era bucuria boerilor. Singur rămase cu părerea sa Iordachi Ruset, care declara domnului în divan: „Te-ai cam grăbit, Măria Ta, cu chiematul Moscalilor; să fi mai îngăduit Măria Ta, până li s'ar fi văzut puterea, cum le-a merge"[3]. Glasul lui Ruset a ră-

---

1 Neculce, l. c., pag. 310 Cf. şi Bul. Com. ist. IV, pag. 47 şi urm, 42, 54-5; cron. racov. l. c., pag. 44.

2 Constantin din ediţia Kogălniceanu (l. c., pag.) 310 este evidentă greşală.

3 Neculce, l. c., pag 310–11.

mas stingher. Domnul și boerii se regăsesc cu această ocazie, des părțiți mai înainte prin nesiguranța, față de ce drum vor apuca.

Era Vineri, zi de 1 Iunie[1] pre seară, cînd Dumitrașcu Vodă s'a dus să întîmpine cavaleria rusă sosită la Prut, la Zagarancea sub generalul Cropotov. Generalul rus aducea 3000 Ruși și pe Chighecin cu 500 lefegii moldoveni. In același zi hatmanul Neculce avu ordinul să trimită trupe pentru a jefui, prinde și boteza pe Turcii din țară [2]. Tot așa procedase și Aron Vodă în 1594 Dimpreună cu Cropotov veni apoi în jos pe Jijia până lîngă Tomești la podul lui Bătcă, unde tăbărîră Rușii. Domnul luînd doi căpitani cu două steaguri de dragoni s'a întors în seara aceleiași zile la Cetățuia, unde rămăsese doamna subt paza lui Neculce. A doua zi în fruntea unui steag de dragoni a intrat în Iași generalul Cropotov, care fu primit cu deosebită cinste de domn. Dupăce vizită orașul, generalul s'a înapoiat seara la ai săi [3].

Nu peste mult timp a trecut Nistrul și generalul Șeremetev cu 15000 soldați [4]. N-a mers direct peste Tighina la Dunăre să atace pe Turcii dela Cartal și să strice podul, ci s'a îndreptat și el spre Prut. In drum s'au alăturat oștirii lui Șeremetev „toți Orheenii, Sorocenii și Lăpușnenii, de au venit cu dînsul până au trecut Prutul și țărănimea cu bejeniile s'au dus toți în Cîrligătura" [5]. Domnul însoțit de hatmanul Ion Neculce, Constantin Ruset velpaharnic și Ștefan Luca velvisternic a trecut Prutul la Țuțora și a întîmpinat la Zagarancea pe generalul rus, care i-a făcut mare cinste. Șeremetev a dăruit domnului două perechi blăni de sobol, boerilor postav bun de două haine, iar domnul a făcut cadou lui Șeremetev un foarte frumos cal turcesc.

Insuflețirea Moldovenilor pentru războiu era mare. Neculce a scris. „Moldovenii cum au văzut Moscalii, precum sunt învățați la jacuri, cînd văd cîte un lucru burzuluit, au și purces, unii cu poruncă, alții fără de poruncă, a tăia pre Turci și a-i robi, unii în Iași, alții printr'alte tîrguri, unde și-i afla prin toată țara și-i jăcuiau de bani, de odoare, de cai, de borfe, de boi, de oi, de miere, de ceară și de toate ce găseau la dînșii, iar băcă-

---

1 N. Costin l. c., pag. 100.—Un jurnal de campanie spune că domnitorul moldovean a făcut în ziua de 3 Iarului supunere. (N. Iorga Acte și fragmente, I, pag. 313)

2 Neculce în cronica sa afirmă că a avut ordin să păzească pe doamna în Cetățuie, pănăce a umblat domnul la Prut. l. c., pag. 311.

3 Neculce l. c.; N. Costin, l. c.; N. Iorga, Acte și fragmente I, pag, 311, cf. *ibidem* pag. 316; Hurmuzaki, Documente, XIII, pag. 54.

4 Neculce l. c., pag. 311.

5 Neculce l. c., pag, 312, Vezi și N, Costin. l. c., pag, 101. Cronica vellogofătului știe de 30000 soldați sosiți în ziua de 3 Iunie la Prut cu Șeremetev. Poate au fost atîția, dupăce au venit tot acolo și Ianăș și alți generali cu trupele lor. Intîlnirea dintre Dumitrașcu Vodă și Șeremetev a fost în ziua de 6 Iunie (Arhiva, V, 1895, pag. 462 și urm., cfr. și N. Iorga, Acte și fragmente, I, pag. 315).

liile stau vărsate pre uliţe, de erau sătui şi copii; stafide, smochine, alune, erau destule pre la toate babele. Iară pre carii Turci nu-i tăiau, îi duceau cu pelea, de-i dau robi domniei". Pe unii îi ascundeau unii prietini.

Nu sînt adevărate ştirile, care atunci şi după aceia au circulat că domnul moldovean a abătut planul inițial rusesc de a merge drept la Dunăre, a lovi pe Turcii, care trecuseră dincoace şi a strica podul dela Isaccea-Cartal[1]. Ni s'a păstrat scrisoarea generalului Şemeretev, care la 16 Iunie scria ţarului justificarea sa. Spunea aici că marşul asupra Iaşilor a avut drept urmare că s'a unit cu Ruşii domnitorul, care strînsese vre-o 4000 ostaşi. Drumul direct spre Dunăre dela Raşcov, pe unde a trecut Nistrul, ar fi parcurs o regiune fără de apă. Domnitorul moldovean i-a spus apoi că cu cei 15000 oşteni nu poate ţine piept Turcilor, care sînt cam 50.000 şi poate 20.000 Tătari[2]. Generalul mai scria că'n regiunea Iaşilor are alimente pentru o lună.

Cu aceste trupe a sosit şi Sava Vladislavovici, ministrul ţarului. Aducea lui Dumitraşcu Vodă o sută pungi de bani să strîngă oaste până la 10.000 şi spunea că ţarul va mai da bani. Domnul numi polcovnici plătiţi cu o sută ruble, rotmiştrii cu treizeci, chihaii şi stegarii 10, iar de soldat cîte cinci ruble[3]. Aceştia erau bani de echipament şi li se spunea că se vor da lefi. Acelaşi Sava aduse vre-o 30 pungi ca să cumpere vite şi alimente. Vita se vindea cu patru lei. A mai adus şi proclamaţii

---

1 Circula această părere şi între Moldoveni, cum arată afirmaţia categorică din cronica racoviţeană l. c., pag. 44 că domnul moldovean şi cel muntean au îndemnat pe Ruşi să treacă Nistrul la Soroca şi să vie spre Prut.

2 Arhiva Iaşi VI an, 1893 no, 7—8 pag, 461—5. Ştirile despre cantitatea alimentelor oferite de domn nu sînt concondante. Un raport scrie că domnul a putut oferi alimente numai pentru trei zile.

3 Neculce l. c., pag. 312. După un raport venețian ţarul a trimis 16000 galbeni, deci 16000 ruble de argint (Hurmuzaki, Documente, VI, pag. 29). Proclamaţia către Greci la Miklosich-Muller, Acta et diplomata graeca medii aevi, I, pag. 279—81.

Aceştia erau banii de echipament. Nic. Costin greşea, cînd socotea că leafa pentru un ostaş de rînd era 5 ruble de om într'o lună, care fac „50 lei proşti și un lut", scrie cronica lui N. Costin (l. c., pag, 101) „50 lei şi mai bine de om" scrie cronica racoviţeană (l. c., pag. 45. O rublă valora cît un ughi obişnuit în Moldova. Trebue înţeleasă rubla de argint (N. Costin l. c., pag, 101 şi 104). D-l Ghibănescu socoteşte că 50 lei e eroare şi corect ar fi 8 lei, iar lutul ar fi 40 bani. (Buletinul „Ioan Neculce" l. c., pag, 292), Plata lunară a unui ostaş era trei taleri (Hurmuzaki, Documente, I, Supl. I, pag, 937), „trei imperiali leonini" (Doc. IX$_1$ pag. 455-6). La un steag trebuiau să fie 100 ostaşi. Boernaşii curţii şi căpitanii au fost făcuţi tot polcovnici şi rohmistrii, (N. Costin, l. c., pag 101). — Domnul a făcut polcovnici dintre feciorii de boeri şi din alte căpetenii" scrie cronica racoviţeană (l. c., pag. 44). - Socotelile făcute de dl. G. Ghibănescu l. c., pag. 295) nu-s exacte.

ale ţarului către boeri şi slujitori, către lumea ortodoxă. Şi cronica racoviţeană are ştire, că în vara anului 1711 a fost secetă mare, multe lăcuste, aşa că nici iarbă, nici apă nu era uşor de găsit între Nistru şi Prut [1].

Ni s'a păstrat proclamaţia lui Dumitraşcu Vodă [2] către ţară. Pe lîngă domn o iscăleau velvisternicul Ilie Catargiu, veliogofătul Iordachi Ruset(?) marele stegar Gheorghiţă şi marele paharnic Const. Ruset. Domnul spunea ţării că Turcii n'au respectat tratatul încheiat cu Bogdan Vodă, fiul lui Ştefan cel Mare. După această învoială Moldova trebuia să dea Turcilor anual 4000 galbeni, 40 cai, 24 şoimi. Turcii adică au năvălit apoi de atîtea ori în Moldova, au dărîmat cetăţi, au luat în stăpînire locuri întărite ca Tighina, Chilia, Cetatea-Albă Galaţi, Reni, Soroca, Ismail cu alte locuri la Dunăre şi tot ţinutul Bugeacului. De multe ori s'a dat voe Tătarilor să prade Moldova, să ia în robie pe locuitori, pe boeri fruntaşi, fete şi soţii cinstite, pe domni, constrîngîndu-i să treacă la păgînism. Dăjdiile noui nu mai curmau. Dzeu a urnit acum pe ţarul Petru să răzbune creştinătatea. Proclamaţia anunţa că la 4 Iunie oastea ţarului a stat la Tighina, iar la 15 va porni spre Dunăre. Domnul ordona tuturor să se alăture oştirilor ţarului, care a dat lefi pentru 10.000 oşteni moldoveni. Oricine va primi la început 5 galbeni, apoi 3 lei împărăteşti leafă lunară. Cetăţile vor fi retrocedate Moldovei. Fiecine este obligat a se prezenta la armată până la 15 Iunie. [3] „Şi dacă de acum înainte cineva ar voi să fie de partea Otomanilor, pe faţă ori în taină, acela va fi afurisit, blestemat, izgonit ca Iuda din obştea sfinţilor, şi afurisit pe veci, şi averile lui, ca ale unui duşman al Măriei Sale Ţarului, se vor confisca şi le va pierde şi pedeapsa-i va fi tăierea capului". „Carele n'ar veni la oaste, va rămînea podan şi lipsit din moşiile sale; ţăranii să aibă aduce bucate la oaste fără frică, să le deie bani"—scrie Neculce [4].

Domnul a împărţit bani boerilor să strîngă oşti şi alimente. Ştim despre spătarul Constantin că a luat 3000 ruble să cumpere vite. Şi Lupul vornicul a luat bani să cumpere alimente. Slugile lui au prădat Bugeacul, herghelille şi turmele musaipului, le-a ascuns pe Racova şi a trimis vorbă ţarului că va eşi înainte cu oaste la Fălciu. Tot Lupul a înştiinţat pe ţar, cînd marele vizir a trecut Dunărea [5].

Lupul era însă bănuit. Atitudinea lui Brîncoveanu a mărit prepusurile asupra lui Lupul Costachi, despre care se ştia că e

1 L. c., pag. 44.

2 Vezi traducerea op. N. Iorga, Carol el XII-lea, Petru cel Mare şi ţerile noastre, pag, 30 - 32.

3 Proclamaţia în forma ajunsă la noi are 15 Iulie (Doc. IX_1 pag. 455 6). Dar scrisoarea Domnului moldovean adresată la 4 Iunie din Iaşi ţarului dă data exactă: 15 Iunie .(St. Ciobanu, op. cit., 81-2).— 15 Iunie are şi rezumatul dat în Europäische Fama a 1711, pag.855 —6.

4 L. c., pag. 312.

5 Bul. Com. ist. l. c., pag. 55

în legătură cu domnul muntean. Intr'o scriere a sa Dimitrie Cantemir acuză pe Lupul că a avut o atitudine expectativă. Alimentele adunate le-a strîns la mănăstirea Floreşti şi după învăţătura lui Brîncoveanu aştepta să le ofere învingătorului, faţă de care s'ar putea justifica ori şi cînd că n'a avut mijloace de transport 1.

Neculce, căruia Lupul Costachi i-a împresurat apoi nişte moşii, este şi mai categoric, cînd acuză 2.

Din banii goştinii Lupul Costachi ar fi fost dator trei mii galbeni domniei. Cu aceştia şi alţi opt sute daţi i s'a zis să cumpere alimente dela Bîrlad.

Inrolările se făceau cu deosebit entuziasm. Hatmanul oştirii a însemnat graba şi avîntul celor ce se înrolau. Cetim în cronica acestuia: „foarte prea puţini de n'au venit... slujitorii, dacă au auzit, au şi început a veni toţi din toate părţile şi a se scrie la steaguri, şi auzind de leafă, nu numai slujitorii se scriau, ce şi ciboтarii, croitorii, blănarii, cărciumarii; slugile boereşti lăsau pe stăpînii săi şi alergau de se scriau la steaguri, oaste de strînsură din tîrg, mai mulţi fără de arme decît cu arme; şi se făcuse până la şaptesprezece polcovnici şi o sută şaptesprezece rotmiştrii cu steaguri în 15 zile; numai steagurile încă tot nu apucase a se plini bine. cîte o sută de oameni la steag, neavînd cînd să se plinească" [3]. Erau „..mai mulţi fără de arme, că nu aveau de unde-şi mai cumpăra, că şi arcarii sfîrşise arcele, săgeţile şi săhăidacele ce au avut în dughenile lor, ce îşi făceau suliţe din cringi ascuţite şi pîrlite la vîrf, se încălără cine cum putea" [4].

Războiul era foarte popular. Mai tîrziu subt povara marelui dezastru Moldovenii îşi aduceau aminte numai de defectele din vara anului 1711 şi dacă mai aveau şi altceva de reproşat Cantemireştilor, au discutat aşa cum a scris Nicolae Costin: „Moldovenii, cum au luat banii de leafă, cum au început a-i bea pela crăşme ziua, iară noaptea se duceau la drumuri, de jefuiau pe oameni, de ce aveau, şi la drumuri, şi la bejenii, şi furişi, iar apoi şi făţişi. Alţii îmblau, de stricau prisecile oamenilor. Şi aşa au purces toate lucrurile ţării de întâlaşi dată spre risipă şi fără socoteală" [5].

Intr'aceia a intrat şi ţarul în Moldova, tot pela Soroca. Tot

1 Evenimentele Cantacuzinilor etc., pag. 16.
2 Neculce, l. c., pag. 313.
3 Neculce, l. c., pag. 312—3.
4 Cronica racoviţeană l. c., pag 45.
5 L. c., pag. 101. Vezi şi cronica racoviţeană l. c., pag. 45, unde cetim; „..... ce oştean va să fie prostimea, mojicii ce nici odată pre cai n-au încălecat, nici armă în mînă n'au prins, de cînd erau ei, nici în oşti n'au slujit; ce numai cît perdeau banii. că mulţi de aceia şi polcovnicii (nefăcîndu le nime căutare să le ia sama, cine cîţi oameni au strîns, fără numai strigau şi porunceau şi scriau cărţi..." etc.

pela Zagarancea a trecut Prutul şi a venit direct la Iaşi, unde sosi Simbătă seara în 23 Iunie st. v. Cu el veneau pribegii Savin banul şi Pavel Rugină. Dela Soroca trimise ordin la comandamentul trupelor din Chiev să trimită în grabă cu căruţe 400 saci de pîne „înţelegînd.,. că nu-i pâne în Moldova". Din acestea o parte s'au oprit la Soroca pentru trupele bolnave lăsate acolo, altă parte a fost pornită mai tîrziu spre Iaşi, iar o tabără de căruţe a fost sdrobită de Tătari în „bălţile Căinarului" 1.

Inaintea împăratului, care era cu împărăteasa Ecaterina, au eşit caimacamii cu boerii orăşeni bătrîni cu tot clerul în frunte cu mitropolitul Ghedeon „şi i s'au închinat cu mare bucurie, ca unui împărat creştin, dînd laudă lui D-zeu, că doar îl va cerceta cu mila sa şi-i va scoate de subt jugul robiei Turcilor" 2. Ţarul ajuns în Iaşi merse direct la baia de modă turcească, ale cărei începuturi ştim că datau din vremea lui Lăpuşneanu. Auzind de sosirea împăratului din branişte dela Ţuţora, unde erau, s'au grăbit la Iaşi Dumitraşcu Vodă şi generalul Şeremetev.

Domnul a dat a doua zi, Duminică, un banchet în casa cea mare din curţile domneşti. Ţarul a dorit, ca Dumitraşcu Vodă să stea în fruntea mesii; lîngă domn fu aşezat cancelarul Golovchin, apoi generalii, apoi Sava ministrul şi Toma Cantacuzino spătarul fugit din Ţara Romînească. Şeremtev n'a stat la masă, ci în acelaşi zi s'a întors la trupele dela Ţuţora. Banchetul a fost foarte vesel. Vinul de Cotnar a plăcut Ruşilor mult, „şi lăudau vinul foarte şi încă mai bine le plăcea vinul cel cu pelin şi mult se mirau, cum spre partea lor nu se face vin cu pelin aşa bun" 3.

După banchet au fost prezentaţi ţarului boerii ţării „şi le au dires împăratul cu mîna lui tuturor cîte un pahar de vin".

In casa cea mică din curtea domnească au luat masa doamna cu ţarina şi soţiile boerilor, ce erau în Iaşi.

Dumitraşcu Vodă a făcut excelentă impresie asupra ţarului şi suitei acestuia. Un Francez, care servea ca ofiţer în armata ţarului, astfel descrie pe domnul moldovean: „le hospodar était un prince d'une taille médiocre, fait d'un tour, bel homme, posé et d'une physionomie aussi heureuse, que j'en ai vue de ma vie. Il était affable, honnête, civil, d'une conversation douce, polie, aisée, parlant très bon latin, ce qui était un avantage pour ceux, qui le parlaient et qui se faisaient un plaisir de s'entretenir avec ce prince". Tabloul îl întregeşte altă descriere, care ne

---

1 Cf. N. Iorga, Acte şi fragmente I pag. 313 şi 315. N. Costin (l. c., pag. 101) scrie că ţarul a sosit la Iaşi, cînd apunea soarele în ziua de 24 Iunie, care era o Sîmbătă. De fapt în anul 1711 Iunie 24 a căzut Dumineca, aşa că în ediţia cronicii lui N. Costin avem o eroare de copist.

2 Neculce, l. c., pag. 314.

3 Idem, l. c., pag. 315.

spune că Dumitraşcu Vodă era „de statură mijlocie, pătrat, rumen, bărbos ca Muscalii, în haine polone“ [1].

Atîta propagandă precedase intrarea trupelor ruse în Iaşi. Speranţele vagi mai înainte par'că păreau realizate, cînd lumea vedea pe ţar plimbîndu-se şi vorbind aşa de amabil totdeauna Cită deosebire faţă de vremea, cînd a trecut pe aici Mohamed IV, care vedea robi ai împărăţiei în norodul moldovenesc. „Împăratul era om mare, mai înalt mai decît toţi oamenii, iară nu gros, rotund la faţă şi cam smad, oacheş şi cam arunca cîte odată din cap, fluturînd şi nu cu mărire multă şi cu pohvală mare ca alţi monarhi şi îmbla de multe ori fie cum, şi numai cu două trii slugi, de erau de grija trebilor, şi îmbla pe gios fără de alaiu, ca un om prost“ — scrie Neculce [2]. Cită încredere va fi inspirat scena întîlnirii între cei doi stăpînitori! Domnul a sărutat mîna ţarului. Ţarul cu amîndouă mînile cuprinse pe domn de grumaz şi l-a sărutat pe faţă, pe cap, pe ochiu „ca un părinte pe fiul său“. Era atît de încîntat ţarul că Dumitraşcu Vodă s'a închinat de bună voe!

Luni dimineaţa ţarul fără să ştie nimeni a eşit numai cu trei ofiţeri pe poarta despre grajduri; pe jos a mers la Trei-Ierarhi, unde s'a închinat, a sărutat icoanele, moaştele sfintei Paraschiva. Mitropolitul Ghedeon, care se întîmplase acolo, l-a poftit să şază în scaunul domnesc. Ţarul însă a ascultat slujba „tot în picioare stînd“. După slujbă s'a suit în trapezarea egumenului. Atunci sosi şi careta împărătească cu tot alaiul şi Dumitraşcu Vodă. Egumenul le-a servit dulceaţă. La eşirea din mănăstire ţarul şi domnul au trecut în revistă pe Moldovenii făcuţi polcovnici şi rohmistrii. Fiecare a sărutat mîna ţarului. După aceasta convoiul s'a dus la mitropolia clădită de Anastasia lui Gh. Duca Vodă şi la casa mitropolitului. De aci călare au mers la Golia, apoi la sf. Nicolae şi în sfîrşit la curte. Până seara s'a întors ţarul cu ţarina şi ai săi la Ţuţora.

Ştim că ţarului i-a plăcut foarte mult mănăstirea Golia „zicînd că are trei feluri de meşteşuguri: ieşesc, grecesc şi moschicesc, şi mult lăuda împăratul lucrurile, chipul şi toate obiceele Moldovenilor şi încă şi dobitoacele acestui pămînt a Moldovei, zicînd că sunt frumoase“ [3].

---

1 Mémoires politiques de I. Marsan de Brassey, Conte de Léon, tom I, pag. 47 *în* Arhiva, Iaşi, VI, 1895 nr. 7—8 pag. 465, Cf. şi Virginia Vericeanu, Însemnări la Puşchin despre noi şi răsbotul ruso-turc din 1711 (Arhiva, Iaşi, XXXI, 1924 pag. 57), unde se dă după o traducere rusească acest text. Vezi şi traducerea d-lui St. Ciobanu tot din ruseşte în op. cit., pag, 5 unde Moro de Braze i se zice acestui Francez; cf. şi P. P. Panaitescu în Daco-Romania l. c., pag. 1251 nota 2, unde nu se spune că textul francez a fost publicat în Arhiva etc. de unde d-şoara Vericeanu şi d. Ciobanu şi-ar fi putut corecta ispitele rele ale traducerii ruseşti. Cf. şi Hurmuzaki, Documente, VI, pag. 100.

2 L. c., pag 316.

3 Neculce l. c.,

Aici la Ţuţora s'a sărbătorit cu mare veselie aniversarea bătăliei dela Pultava (27 Iunie) 1. De faţă la acest praznic de biruinţă era şi Dumitraşcu Vodă cu 15 boeri anume invitaţi şi cu Ghedeon mitropolitul. Intr'o biserică de cort sluji mitropolitul Ghedeon liturghia aniversării. Formînd ocol cam de două ori mai mare, decît era atunci Curtea domnească din Iaşi, a asistat armata pornită să adaoge biruinţa dela Pultava. După liturghie s'au slobozit cele 52 tunuri, cîte aveau Ruşii, iar apoi drăgănimea a început a slobozi flintele „însă nu totodată, ce începuse a slobozi de o parte, mergînd focul slobozind din om în om împrejur, ca cum ar merge fulgerul aşa mergea focul împrejur" în cele cinci rînduri de dragoni. Se întinseseră vreo cinci şease corturi unul lîngă altul; masa a fost servită jos pe pămînt; pentru a putea sta ca la masă, se săpase şanţ pentru picioare.

Deşi era zi de post, toţi au mîncat carne „pentru libovul împăratului creştinesc". S'a servit vin„ de la Franţuji", care a „mărmurit" imediat beţi pe Moldoveni. „N'au mai ştiut, cum au dormit într'acea noapte şi domnul şi boerii" 2. După pacea dela vadul Prutului aducîndu-şi aminte de acestea, fostul velilogofăt domnesc insistă asupra faptului următor: „peste noaptea acela n'au scăpat fără pagubă mai nici un boer şi nefurat de Moscali: cui pistoale, cui rafturi, cui epîngele, nice boer, nice slugă" 3.

A doua zi domnul, mitropolitul şi boerii prezenţi au iscălit condiţiile colaborării şi situaţiei politice a Moldovei alăturea de Ruşi. Acum se putea presta jurămîntul, pe care-l ceruse ţarul la Luck lui Ştefan Luca. Dar tratatul iscălit de domn în ziua de 28 Iunie st. v. nu mai era tratatul adus de Ştefan Luca şi aprobat de ţar la 13 Aprilie trecut.

Punctele tratatului dela Luck au fost comunicate boerimii moldoveneşti, dupăce a sosit la Iaşi ţarul.

Nu toate punctele tratatului au găsit aprobarea unanimă a boerimii. Unora nu le convenea mai ales că tratatul prevedea domnia neîntreruptă a Cantemireştilor, cum în linie bărbătească se admisese la Luck. Cronica racoviţeană a păstrat un neadevăr formulat evident mai tîrziu, cînd a scris „că boerii sfătuiau cu toţii să se roage împăratului să le dea domn pre carele or pofti ei, iar nu pre Dumitraşcu Vodă" 5. Dintr'altă parte 6 ştim că Iordachi Ruset, cu rude ale sale, cu Dumitraşcu Racoviţă şi Savin Smucilă

---

1 Ediţia cronicii lui N. Costin (l. c., pag. 103) are greşit 28 Iunie, dar adaogă corect că era zi de Miercuri, ce cetim şi la Neculce (l. c., pag. 319).

2 Neculce l. c., pag. 318—9.

3 L. c., pag. 103, Cronicarul racoviţean (l. c., pag. 46) greşea data, cînd scria că banchetul a fost în ziua de Sîn-Petru.

4 N'aduce nimica nou asupra acestei chestii D. Iuraşco, L'influence russe dans les pays moldo-valaques depuis Koutchouk-Kainardji jusqu'à la paix de Bucarest, Chateauroux, 1917.

5 L. c., pag. 46.

6 Neculce, l. c., pag. 316

banul făceau propagandă „că nu este bine să fie domn veşnic pre neam în Moldova, ce este bine să se schimbe, după cum va pofti ţara adecă precum sînt şi acum 1. domniile dela Turci". Chestia a ajuns la cunoştinţa ţarului. Acesta a instruit pe cancelarul său Golovchin şi pe Sava Vladislavovici să cheme pe boeri la sine, unde locuiau în casele lui Dediul spătarul, lîngă Curtea domnească. Aici s'a comunicat boerilor „cuvîntul împăratului către boerii Moldoveni, cum marele împărat sileşte să scoată această ţară din robie de sub mîna Turcilor şi nu-i trebue nimică dela dînsa să iee, ce-i este voia să-şi facă pomană, fiind creştinii mîncaţi de păgîni şi domniile să nu se schimbe într'însa.." Atunci Iordachi vornicul cu ceata sa începu să strige că nu e bine să fie domnul tot dintr'acelaşi neam. O samă de boeri ţineau cu Dumitraşcu Vodă şi cele două partide „se priceau ei înde ei, înaintea lui Golovchin şi nu socotiau că este lucru de ruşine". 2 După această consfătuire Savin Smucilă banul a părăsit pe Iordachi Ruset, a mers la Dumitraşcu Vodă şi la ţar „şi au pîrît pre Iordachi Ruset vornicul şi i-au spus toată taina". Care era aceasta? Am văzut mai înainte că Iordachi Ruset propusese neutralitatea Moldovei, până ce se va alege, de partea cui e biruinţa. Ţarul supărat a trimis 50 dragoni, care au luat pe îndrăzneţul apărător al neutralităţii, l-au dus mai întâiu în surghiun la Soroca, apoi la Chiev 3. Savin Smucilă a fost avansat postelnic mare în locul lui Spraioti, care a putut fi rudă a Ruseteştilor.

Intr'adevăr tratatul păstrat în cronica lui Neculce şi'n cea racoviţeană se deosebeşte de cel dela Luck în multe privinţe, care arată şi alte nemulţumiri ale boerimii faţă de „ponturile" aduse de Ştefan Luca 4.

Cronica racoviţeană are următorul pasagiu interesant:

„Dumitraşcu Vodă avînd scrise ponturi pentru obiceele ţărei şi a domniei, cum se vor aşeza să se ştie, fiind domn dela împărat creştin, au chiemat într'o zi pe toţi boerii; şi intrînd

---

1 Neculce face aluzie la vremurile fanariote, cînd şi-a scris cronica.

2 Proclamaţia lui Dumitraşcu Vodă ni s'a păstrat în copii, care ne-au transmis uneori atît de greşit numele boerilor semnatari alăturea de domn (Hurmuzaki, Documente, VI, pag.79-80, IX_1, pag. 455-6. Supl. I vol. I pag. 936-7; N. Iorga, Studii şi documente XVI. *Idem*, Carol al XII-lea etc. l. c., pag. 30-32 şi 56-7) *Cordoki* sau *Cordazi* dintr'alte lecturi d. Iorga îl transformă în *Iordachi*, o concluzie ispititoare. Şi ne întrebăm: era în vremea, cînd s'a dat manifestul Iordachi Ruset mare logofăt al Moldovei? Răspundem iarăşi cu o întrebare: de ce nu aminteşte acest fapt Nicolae Costin, care ca mare cancelar a luat parte la consiliul de coroană convocat pentru a desluşi atitudinea Moldovei faţă de intrarea Ruşilor în Moldova?

3 N. Costin (l. c., pag. 103) pretinde a şti că Dumitraşcu Vodă a pîrît pe Iordachi Ruset la ţar.

4 Cf. şi P. P. Panaitescu în Daco-Romania, l. c., pag. 1244—5. 1245 nota 1, unde adoptă interpretarea lui Soloviev, op. cit., III cap. 71.

în biserica curţii Dumitraşcu Vodă cu Sinior Sava, au şezut în scaun ca un domn, şi boerii înaintea lui, şi au dat scrisorile cu ponturile acele la logofătul său şi cetind pe rînd, întâiu pentru domn să fie neschimbat şi după viaţa lui să fie feciorii lui neschimbaţi (de nu se vor abate din obiceele, ce sînt tocmite şi scrise), arătînd şi venitul domniei : vama, ocna şi tîrgurile; iar la ţară nici o angărie să nu scoată, ce să-şi ţie cineşi satele, moşiile cu tot venitul, mănastireşti, boereşti şi a altor locuitori *precum este în ţara leşească* volnici cine cu ce ar avea. Şi după ce cetia logofătul un pont, întreba Dumitraşcu Vodă pe boieri: bunu-i acest pont ? Ei ziceau: bun ; iară care pont nu era pe voia boierilor, ei răspundeau că nu-i bun, şi de aci *stau până aşezau, cum era bine*" 1.

Deci a fost un consiliu domnesc, care a discutat nouile legături politice ale Moldovei. Iordachi Roset nu mai era printre cei chemaţi la consfătuire. Savin Smucilă se identificase cu domnia cantemirească, iar faptul că se făceau referinţe la stările sociale din Polonia, este o dovadă că boerimea sosită din pribegia polonă sau Moldovenii cu educaţie făcută în şcoli polone au avut de obiectat în contra unor părţi din tratatul adus de Ştefan Luca.

Forma tratatului păstrată în cronica lui Neculce scrie : „bir să nu dee ţara nici un ban", ce nu este în forma din 13 April. In aceasta din urmă nu cetim nici că ţara alege pe succesorul în domnie dintre fiii domneşti. Tot o concesie făcută boerimii este transformarea articolului 7 dela Luck în forma : „pre boieri să nu-i mazilească domnul din boerie până la moarte, sau cu mare vină să-i scoată", pe cînd dincolo era numai despre puterea obşnuită a domnului faţă de boeri. Lipsea din tratatul înţelegerii dintre domn şi boerime articolul 6 dela Luck: „după vechiul obiceiu moldovenesc toată puterea să fie la domn". Schimbarea articolului 10 este caracteristică: se spunea acolo că împărţirea dreptăţii este apanagiu al domniei şi ţarul nu poate confirma nimic fără diplomă domnească. La consfătuire s'a stabilit următoarea formulare; „domnul pe boieri să nu fie volnic a-i pierde, orice greşală ar face, fără sfatul tuturor şi fără iscălitura mitropolitului". La consfătuire se precizează că vămile, ocnele şi tîrgurile constitue venitul domnesc. Este interesant şi noul punct al tratatului: „Din Moscali să nu se amestece la boeriile Moldovei, nici să se însoare în ţară, nici moşii să nu cumpere". etc. Este evident că boerii au impus lui Dumitraşcu Vodă, ţarului multe modificări în favorul clasei lor. Privit sub acest raport tratatul în forma sa nouă înseamnă prima codificare a privilegiilor boereşti în Moldova 2.

Tratatul în forma sa cea nouă a fost iscălit de domn, de cel cinsprezece boeri prezenţi în tabăra ţarului dimpreună cu Ghedeon mitropolitul în ziua de 28 Iunie st. v. Apoi Dumitraşcu

1 L. c., pag. 46 – 7.

2 Neculce l. c., pag 306. Nu este nici o deosebire între forma tratatului, pe care o cetim aici, şi punctele, la care se opreşte cronica racoviţeană amintindu-le.

Vodă cu suita sa însoţit de Sava „Rogojinschi" cum îi zice cronica 1 — „de neamul lui Dobrovenetic, om mîndru şi trufaş", a scris N. Costin 2 — se înapoiă în Iaşi. Aci adună boerimea în „biserica domnească pre poartă", şi după ce s'a cîntat un paraclis au iscălit şi ceilalţi boeri şi cu toţii au jurat credinţă ţarului şi că vor respecta „poncturile" tratatului 3.

Astfel s'a stabilit uniunea între domn şi ţară. Iordachi Ruset era departe în surghiun, partizanii săi reduşi la tăcere. In opinia publică au putut circula svonuri. Neculce a însemnat un astfel de svon, care va fi circulat mai înainte. Se spunea că Ştefan Luca a adus dela ţar, cînd a venit şi mesagiul, că domnul drept semn al credinţii sale trebuia să întîmpine pe Ruşi cu contigentele sale la Nistru; „iară de n'a eşi la Nistru înaintea oştii şi va aştepta până s'a bate cu Turcii şi i-a birui, atunce ori să se închine, ori să nu se închine, că atunci mulţi domni se vor afla" 4.

S'a discutat şi atitudinea lui Lupu Costachi, care alimentele strînse le-a adunat la mănăstirea Floreşti, iar el cu nepoţii săi şi cu alţi boeri gioseni s'au întărit la mănăstirea din Bursuci. Jocul dublu al acestuia era evident. In tabăra rusească sosise svonul că Lupu Costachi a trimis vorbă marelui vizir să treacă Dunărea asigurîndu-l că va bate pe Ruşi. Pe de altă parte comunica ştiri despre Turci generalului rus Şeremetev 5. Se mai spunea că acelaşi vornic al ţării de jos trimisese răspuns lui Dumitraşcu Vodă şi a îndrăsnit să-l înştiinţeze că a scris marelui vizir „că ei cu ţeara nu sînt haini, ce de nevoia Moscalilor s'au bejenit". Voia vornicul lucrînd astfel din proprie iniţiativă să justifice atitudinea ţării sau se gîndea la un viitor, cînd Turcii ar eşi victorioşi ? Finalul atitudinei sale arată că toate bănuelile domnului

---

1 Neculce, l. c., pag. 319.

2 L. c., pag. 101.

3 Expunerea cronicarilor referitoare la aceste evenimente, are oarecare incoherenţe. Reiese în mod evident că a fost discuţie într'o adunare a boerimii convocată de domn şi că în această adunare s'au modificat unele puncte din forma tratatului din 13 April 1711, care fusese o învoială personală între Dumitraşcu Vodă şi ţar. Deci tratatul în noua formă a fost iscălit, jurat de domn şi boeri întâiu la 28 Iunie în tabăra ţarului, apoi la Iaşi în biserica de pe poarta domnească. Nu se poate admite că boerii au discutat şi schimbat condiţiile iscălite în faţa ţarului de domn, mitropolit şi cei 15 boeri.

Nu se poate adopta nici interpretarea lui Soloviev, că Dumitraşcu Vodă ar fi arătat boerilor condiţiile alianţe date în cronica lui Neculce, iar în textul trimis lui Petru cel Mare ar fi şters în secret privilegiile boerimii şi a afişat în locul acestora absolutismul domnesc (cf. Panaitescu în Daco-Romania, l. c., pag. 1244—5). Lucrurile, am văzut, s'au petrecut altfel : domnul a discutat cu boerii condiţiile învoelii, apoi le-a iscălit şi jurat înaintea ţarului. Opinia publică moldovenească era pentru războiu, aşa că nu e plausibil motivul, la care recurge interpretarea lui Soloviev, că domnul a înşelat pe boeri cu condiţii neadevărate, pentru ca să-i aibă de partea sa în războiul cu Turcii.

4 L. c., pag. 306.

5 Neculce, l. c., pag. 313, 320 ; N. Costin, l. c., pag. 105.

şi ale Ruşilor erau întemeiate. Domnul nu putea admite manevra vornicului său. Trupe ruseşti şi polcovnicul Chighecíu fu trimis deci cu polcul său să-l aducă dela Bursuci. Lupul văzînd că n'are încotro, s'a prefăcut bolnav, a dat zălog pe fiu-său Iordachi şi pe nişte fraţi ai săi mai mici; a dat Ruşilor 700 iepe, ce le luase dela Tătari şi a promis că va eşi înaintea Ruşilor la Fălciu cu trupele, ce va aduna şi cu zahereà. Astfel a fost lăsat acolo. „Care lăsare a Lupului au fost Moscalilor de mare stricăciune; că el tare a îndemnat pe Turci să treacă Dunărea, că se temea vezirul să treacă", a scris Neculce.

Acelaşi ne spune că Lupul vornicul a prins scrisorile lui Toma Cantacuzino, cînd acesta a anunţat ţarului cucerirea Brăilei. Vornicul „ea un împiedecător de binele creştinilor" a încercat să trimită aceste scrisori la marele vizir. Nu era şi aceasta un svon? Brăila a fost cucerită la 14 Iulie, deci cu trei zile după încheierea păcii ruso-turce. La 18 Iulie din ordinul ţarului plecau din Brăila Toma Cantacuzino şi generalul Röane cu trupele: au trecut Siretul pela Măcsineni şi ţinînd Siretul în sus, apoi pela Hotin au trecut în Polonia. Toma fugi întâiul în Ardeal.

Se mai zicea că vornicul ţării de jos a stat în legături cu Brîncoveanu, care l-a sfătuit să se aranjeze pentru eventualitatea oricărei birninţe: Ruşilor le poate spune că n'are căruţe să transporte alimentele, iar de înving Turcii, poate oferi acestora alimentele şi le arată astfel că n'a ţinut cu Ruşii 1.

Aceasta a fost în anul 1711 şi politica lui Brîncoveanu, domn „cu subţiri şi adînci socoteli". Împrejurările politice, pe care le cunoştea prin mulţii săi agenţi, resfiraţi pretutindenea, la Viena, ca şi la Moscova şi în Stambul, explică abilităţile de prudenţă în atitudinea lui Brîncoveanu. Totdeauna a stat în legături cu Petru cel Mare, care considerînd forţa morală şi materială reprezentată de Ţara-Romînească totdeauna l-a încărcat de atenţie, l-a oferit ordinul sf. Andrei etc. Pentru Constantin Vodă Brîncoveanu s'a tradus în 1698 *Prognosticul* lui Acxtelmeier. S'a zis că originea politicei brîncoveneşti găseşte aprobare şi 'n maxima politică preconizată de Miron Costin în vremea, cînd îşi scria *Letopiseţul*: „La Turci credinţă şi la creştini laudă" 2 S'a mai adaos în acelaşi senz: „Politica aceasta de credinţă către Turci, atîta vreme, cît creştinii nu-i vor fi zdrobit la sudul Dunării şi nu vor fi supus pe Tătari, este politica timpului" 3. În vremea furtunii imperialismului habsburgic, rusesc şi încăpăţinării Turcilor de a-şi conserva integritatea politică, era fireşte un merit a salvgarda situaţia de atunci a principatelor 4. Politică analogă urmase înainte de 1711 Constantin Vodă Cantemir menţinînd Moldova faţă de multe apetituri politice ale

1 D. Cantemir, Evenimentele Cantacuzinilor etc. trad. cit. pag. 16.
2 C. Giurescu în Documente şi regesta etc. prefaţa pag. L.
3 Ibidem.
4 Vezi şi N. Iorga, Imperialismului austriac şi cel rus în dezvolare paralelă. (An. Acad. Rom. XXXYII Secţie istorică).

vecinilor, opunîndu-se curentului puternic de simpatii faţă de Poloni, cum era în Moldova înainte de campania lui Sobieski în 1686. Numai zorile unei perspective politice nu scoteau din socotelile lor de aşteptare nici pe Constantin Brîncoveanu, nici pe Constantin Cantemir.

Constantin Brîncoveanu şi-a putut păstra rezerva şi'n 1711. Alta era situaţia în Moldova. Aici spiritul războinic al populaţiei era mai viu: atîţia Moldoveni slujiseră cu leafă în oastea polonă a lui Sobieski, în oastea regelui August II şi mulţi au servit la Ruşi. Opinia publică cerea războiul alăturea de Ruşi. *Acsinti Uricarul*, martor ocular, a scris după năruirea speranţelor, despre Moldovenii din 1711 înainte de bătălia dela Valea Strîmbă: „erau înfiaţi mai toţi pămîntenii cu nădejdile cele deşerte, neştiind voia lui Dzeu, cum va fi; cît cu nesocoteala lor, cînd se ţinea că sînt scăpaţi de subt giugul robiei, atunci erau să cază nu numai la mare robie, ce şi la perire desăvîrşit" 1.

Şi temperamentul lui Dumitraşcu Vodă era altul, stăpînit de energie impulsivă, pe cînd calculele lui Brîncoveanu aduceau zăbavă în orice moment al hotărîrii. Domnul muntean promisese la fel ţarului concurs armat şi alimentele aşa de necesare, cînd ţarul însuşi ştia că Moldova e pustie de seceta mai multor 2 ani. Ţarul trimisese lui Brîncoveanu trei sute pungi bani să strîngă ostaşi şi să cumpere alimente. Domnul muntean făgăduise că va întîmpina pe Ruşi la Fălciu aducînd trupe şi alimente. De fapt Const. Brîncoveanu era hotărît să aştepte rezultatul conflictului impunîndu-şi acum faţă de Ruşi aceiaşi conduită, pe care o avusese faţă de Habsburgi până la pacea dela - Carloviţ. Acelaşi se aranjase cu Turcii trimiţînd vizirului 2000 care cu patru boi şi de fiecare car doi oameni 3. In tabăra sa dela Albeştii de lîngă Urlaţi pe apa Cricovului aştepta, ce aduce viitorul luptelor, al căror sfîrşit îl prevedea grabnic. De ce a cerut apoi Turcilor să-i permită demobilizarea oştilor şi înapoierea la Tîrgovişte? Incidentul plecării pe furiş din tabăra dela Cricov a lui Toma Cantacuzino cu cîţiva aderenţi îl hotărîse la aceasta sau ştirea că un detaşament rusesc a pornit să ocupe Brăila, ca prin aceasta să constrîngă pe domnul muntean şi ţara să iasă din neutralitate?. La 28 Iunie, cînd Cantemir iscălea în tabăra ţarului condiţiile de colaborare moldovenească, Brîncoveanu era la Tîrgovişte, fără oaste, deci fără intenţie să intervie. Avea certitudinea sfîrşitului? Aflase înainte de această dată că oştenii ţarului „mai mult erau bolnavi, flămînzi, leşinaţi şi obosiţi" cum ni-i prezintă 4 Neculce? Ştia că oastea turcă este colos ca număr faţă de trupele ruseşti?

---

1 Acsinti Uricarul, A doua domnie a lui Neculai Alecsandru Mavrocordat v. v. in Moldova (Kogălniceanu, Letopisețe tom. 2 e.. II pag. 125.

2 De patru ani era secetă şi lăcuste, scrie N. Costin l. c. pag. 104).

3 N. Iorga, Carol al XII-lea etc. pag. 28.

4 Neculce l. c., pag. 315.

Inainte de această dată trimisese la Iaşi, la ţar pe comisul Gheorghe Castriota dimpreună cu un călugăr. Anterior acestei hotărîri era mai curînd dispus să se închine Habsburgilor cu toată ţara, dacă cumva Ruşii bat pe Turci. Aşa acuza Toma Cantacuzino înaintea ţarului pe domnescul său unchiu.

Terenul probabilităţilor este în această direcţie larg deschis din lipsa informaţiei imperativ lămuritoare. Nu mai credea Brîncoveanu în Iunie 1711 în puterea rusească ? Austriacii se temeau că Ruşii vor anexa principatele romîne şi fireşte nu le convenea nici chiar în forma unei federalizări a acestora cu imperiul rusesc? Curtea vieneză comunicase la Bucureşti că Austria va interveni, dacă Ruşii înving pe Turci şi vor opri orice proect de cucerire rusească? Atunci s'a retras Brîncoveanu pe Cricov aşteptînd o intervenţie austriacă ?

De mai mult timp avea Brîncoveanu convenţie cu Austriacii, ca într'un caz de nenorocire să se poată retrage cu familia sa în Ardeal. Leopold I se grăbise să i-o acorde, iar Iosif I în 1706 a reînoit convenţia 1.

Cînd Dumitraşcu Vodă Cantemir, vechiul prigonit şi duşman, i-a comunicat că Turcii vor să-l prindă şi să-l ducă la Constantinopol, ca să-şi dea seamă pentru legăturile politice cu puterile creştine, Brîncoveanu neîncrezător în lealitatea domnului moldovean, va fi cerut guvernului din Viena să-i reconfirme dreptul de azil în ţările împăratului. Prin secretarul său domnul muntean cerea adică în Februar 1711 la Viena să se comunice generalului comandant din Ardeal vechea învoială, precum şi generalului dela Braşov. Fireşte că cererea i-a fost satisfăcută 2. Şi Constantin Cantacuzino stolnicul ceruse împăratului habsburgic dreptul de azil în Ardeal. Dealtfel şi ţarul făgăduise domnului muntean dreptul de a se stabili în Moscova cu titlul de principe.

De acela altfel, nu ca Dumitraşcu Vodă, a răspuns Constantin Vodă Brîncoveanu invitaţiei 3 generalului Şeremetev, cînd

1 C. Giurescu, op. cit., pag. XXXIII, 196, 294 şi urm.

2 Ibidem, pag. XXX IV etc.

3 Şt. Ciobanu, op. cit., pag 82. Pe această vreme circulau foarte multe svonuri despre situaţia ţarului şi a domnilor romîni. La 18 Iulie se ştia la Belgred că vizirul a încadrat oştirea munteană cu Turci, dar Brîncoveanu stă la Urlaţi din ordinul ţarului (N. Iorga, Acte şi fragmente, I, pag. 320-1). Svonuri au circulat, de cînd s'au desemnat precis ostilităţile (Hurmuzaki, Documente, XVI pag. 377) La 17 Mart, se ştia la Zolkiew că Turcii lucrează de zor la podul dela Oblucija că marele vizir de sf. Gheorghe va fi la Bender, că Suedezii prepară în Iaşi biscuiţi, că Tătarii vor intra în Ucraina să atragă pe Ruşi, că domnul moldovean a fost mazilit. Alţii spuneau că a fost numit ambasador la Viena, că să prinză pe Brîncoveanu, că Moldovei i s'au cerut boi, cai, bucate şi materiale pentru pod. (ibidem şi pag. 381—382). In tabăra dela Urlaţi se ştia cu Dumitraşcu Vodă a primit dela Ruşi un contigent de 6000 soldaţi, dar n'are provizii (N. Iorga, Acte şi fragmente, I, pag. 316, 317). No 117 (an 1711) din *Fama* a scris că valurile au luat trei poduri făcute de Turci (pag. 701) cf. şi N. Iorga, Studii şi documente, IX, pag. 62 nota 1.

acesta se grăbea spre Ţuţora. Intr'o operă a sa Cantemir arată, cum s'a justificat Brîncoveanu faţă de ţar. Acesta la Iaşi fu întimpinat de agentul domnului muntean, de George Castriota comisul [1], care a explicat ţarului în numele lui Brîncoveanu şi Constantin Cantacuzino stolnicul că apropierea oştii marelui vizir şi a Tătarilor nu-i îngădue a-şi ţinea făgăduielile făcute [2].

Castriota şi călugărul, care-l însoţea, mai aveau o misiune importantă.

Cronica lui Neculce are acest preţios pasagiu: „Impărăţia Turcului, înţelegînd de Moscali că vin mulţime, tare s'au îngrijit că se va ridica toată creştinătatea de toate părţile asupra lui; şi au şi trimis de olac, de au chemat pre sfinţia sa prea sfinţitul părinte chiar Hrisantos patriarhul Ierusalimului şi i-au zis să scrie o carte la Brîncovanul Vodă, domnul muntenesc, ştiind împăratul că avea prieteşug patriarhul cu Brîncovanul Vodă şi Brîncovanul Vodă iar avea prieteşug vechiu cu Moscalii şi să scrie Brîncovanul Vodă şi să trimită un om al lui la Moscali să facă pace şi va lăsa Turcul hotar Moscului Dunărea; şi pe acea voroava au trimis Brîncovanul Vodă pre Machedon comisul, aice în Iaşi la împăratul Moscului, pre socoteala Turcului" [3]. Castriota era cunoscut ţarului din 1698, cînd în numele domnescului său stăpîn propunea Ruşilor alianţa încontra Turcilor [4]. Baza negocierilor, ca Dunărea să fie hotar, oferită de Turci, se aminteşte numai în cronica lui Neculce. Dacă aşa ar fi fost, oare ţarul n'ar fi primit? Probabil că suntem în faţa unui svon pus în circulaţie din anturajul ţarului, ca să mărească încrederea tru-

---

1 „Machedon Comisul" din cronica lui Neculce (l. c., pag, 317) „Proin mare comis" îi zice Afenduli (Hurmuzaki, Documente, XIII, pag 49—76).

2 Evenimentele Cantacuzinilor, etc. l. c..

3 L. c. pag. 317. Despre Castriota ştie şi cronica oficială brîncovenească a lui Grecianu, (N. Iorga, Istoria literaturii rom. în sec. al XVIII-lea I pag. 48, 322-4, 325-6). După Grecianu misiunea lui Castriota a fost să îmbuneze pe ţar, avea „şi misiunea oficioasă din partea Turcilor care nu credeau în posibilitatea unei victorii, de a negocia pacea: „să mijlocească [Vodă] ca un creştin către creştini". (N. Iorga, op, cit. pag. 323—4). — Un ofiţer rus în ziarul său de campanie aminteşte iarăşi că marele vizir prin domnul muntean a propus pacea, pentru care dela sultan avea depline puteri. In acelaşi jurnal se aminteşte la 10 | 21 Iulie, cînd Ruşii tratau pacea cu Turcii că s'a făcut „după propunerea pomenitului Castriot (Hurmuzaki, Documente, I, Supl. I, pag. 411—2, mai bine ap. N. Iorga, Acte şi fragmente, I, pag. 31)—Şi Voltaire ştie despre pacea propusă ţarului prin Brîncoveanu, dar adaogă că domnul muntean n'avea însărcinare dela marele vizir în acest senz. (Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand II. 1765 pag. 2[illegible]-30 ap. N. Iorga, op. cit, pag. 325 şi nota 1, 2. Şi *Afenduli* ştie de propunerile de pace prin mijlocirea patriarhului Hrisant, şi domnului muntean şi că le-a adus Castriota ţarului (Hurmuzaki, Documente, XIII, pag. 49—76).

4 Solii ruşi, care mergeau la vizir să ceară pace, au dus însă scrisoarea, care se referea la mediaţia engleză şi olandeză, produsă înainte de începerea războiului ruso-turc. P. Panaitescu, Spathar N. Milescu, op. cit., pag. 145: Castriota a mai fost la Moscova şi'n 1703. cf. şi Greceanu, l. c..

pelor sale, care sufereau de lipsa alimentelor, de lipsa apei şi vor fi mult mai puţine decît trupele foarte numeroase ale sultanului.

Neculce adaogă că cesiunea principatelor romîne către Ruşi s'ar fi făcut ca o compensaţie, pentrucă regiunile căzăceşti fuseseră devastate [1].

Este greu de crezut că Turcii au făcut oferte în acest senz, iar într'alt senz fără compensaţie orice pace ar fi fost neavenită Ruşilor. Ţarul nu a putut crede în înclinarea spre pace a Turcilor, care începuseră războiul şi nu cedaseră insistenţelor pentru pace făcute de Anglia şi Olanda.

Nu era nevoe deci de intervenţia lui Toma Cantacuzino în contra propunerilor aduse de Castriota. Toma Cantacuzino cu vre-o 70 aderenţi fugise din tabăra dela Urlaţi. In ziua de 24 Iunie st. v. a participat la banchetul dat de Dumitraşcu Vodă în cinstea ţarului [2].

Este evident că Toma Cantacuzino n'a putut vorbi ţarului bine de Brîncoveanu. Ţarul afla dela marele boer muntean că Brîncoveanu nu va veni nici cu trupe, nici cu proviant la Fălciu, cum a promis, cînd i s'au trimis cele 300 pungi de bani. Toma spunea că Brîncoveanu se va închina Nemţilor, dacă Ruşii bat pe Turci, deşi Ţara-Romînească este bucuroasă să se închine ţarului. Brîncoveanu a oprit şi 18 000 Sîrbi slujiţi la Nemţi să vie la ţar. Oare Constantin Cantacuzino stolnicul şi Mihai Cantacuzino erau înţeleşi cu fuga lui Toma la Ruşi [3], cum afirma acesta? Opinia publică din Moldova discuta aceasta afirmativ. Cronica racoviţeană însemnă svonul public, cînd scrie:

„In ţeara muntenească era domn Constantin Brîncovanul, vestit de bogat şi îmbătrînit în domnia acei ţări cu feciori însuraţi, cu gineri întemeiaţi; nu era voia boerilor săi munteneşti, mai ales Cantacuzineştilor, unchilor săi, fiind şi el oameni mari şi vestiţi spre părţile creştineşti, ca să rămie tot el domn şi la creştini, socotind că se vor lua aceste ţări de Moscali şi va rămînea tot el domn şi dela împăraţii creştini“ [4].

Ţarul ar fi răspuns lui Toma Cantacuzino că-l va face domn, de nu se închină Brîncoveanu; altfel îl va face general „de nu va asculta, nici se va teme de Brîncovanul Vodă“. Toma

---

1 L. c., pag. 328.

2 Neculce l. c., pag. 317. — Un raport datat 29 Iunie 1711 din Tîrgovişte spune că Toma a fugit „Vinerea trecută“. Dacă data raportului e după calendarul gregorian, Toma a plecat la 12 Iunie st. v. (Hurmuzaki, Documente, VI, pag. 79—80). In acelaşi raport se spune că domnul moldovean a primit de la ţar 16000 ducaţi să strîngă oaste, că ţarul a trecut Nistrul la un vad 3 zile departe de Bender, că generalul Şeremetev avea 35.000 călăreţi, iar ţarul 80.000 soldaţi şi se plănueşte asediul Benderului. Marele vizir n'a trecut încă Dunărea. Doamna lui Dumitraşcu Vodă şi soţiile boerilor au fost trimise la munte cu Iordachi Ruset. Deci toate ştirile sînt dinainte de a sosi Ruşii la Iaşi.

3 Neculce. l. c., pag. 318.

4 L. c., pag. 45.

a cerut ţarului trupe ca să atace Brăila, după cucerirea căreia, spunea el, toţi Muntenii şi oastea lui Constantin Vodă vor alerga la Ruşi. Se va aduna zaherea. Cu aceasta şi cu trupele adaose va ajunge pe ţar la Fălciu. Ţarul mai era asigurat că dincolo de Siret şi'n sate de pe Bărăgan sînt magazii de alimente strînse de Turci. Acestea le confirmau Castriota şi domnul moldovean [1].

In acele zile veni ştirea căTurcii au trecut Dunărea [2]. Cantemir nu ştia? Un jurnal de campanie afirmă că domnul moldovean a propus ţarului să grăbească oştile spre Dunăre, ca să împiedice trecerea Turcilor. S'a zis: oastea creştină să înainteze de-a dreapta Prutului până la Fălciu, unde din cauza mlaştinilor Turcii n'ar putea trece rîul. De acolo Toma cu trupe să fie trimis asupra Brăilei [3]. La Galaţi Toma după cucerirea Brăilei va face joncţiune apoi cu grosul trupelor. Altă informaţie spune că detaşamentul condus de Toma Cantacuzino şi generalul Rönne după ocuparea Brăilei avea ordin să treacă Dunărea, ca să strice podul turcesc „să nu mai poată scăpa Turcii înapoi, nici alţii să nu mai poată a trece dincoace“ [4].

Ţarul a chibzuit şi dacă nu ar fi mai bine să pornească spre Siret în jos de Focşani [5]. Veştile despre Turci, care trecuseră Dunărea, l-au făcut să se hotărască a înainta pe malul drept al Prutului.

Increderea generală era mare; mare era trecerea lui Dumitraşcu Vodă la Ruşi. Acesta, ne spune Neculce, „se vătnosise“, „cu nime nu se mai sfătula, ce ţinea pre Turci istoviţi de tot de Moscali“. Ruşilor li se părea că au şi învins pe Turci. „Ca cum ar lua oare cine cîrpa unei femei din cap, aşa ţineau ei, că or lua şi or bate puterea împărăţiei turceşti“ [6], scria din amintirile sale hatmanul oştii moldoveneşti de atunci.

Ruşii erau cam 90 000 „cu buni cu răi, cu negustori cu toţi“ [7]. Oastea turcească în afară de Tătari, ar fi numărat 150, după alţii 200 mii oşteni [8].

Ajuns la Movila Răbâii ţarul află că Turcii au trecut Dunărea şi se grăbesc spre Fălciu, că detaşamente duşmane înaintate au făcut pod din jos de Vetrişoaie. Un corp de vre-o 7000 —Cantemir adaogă şi 500 de Moldoveni şi cîteva sute Cazaci—

---

1 Neculce, l. c., pag. 318; N. Iorga, Acte şi fragmente, I, pag. 312. Despre Toma Cantacuzino, Genealogia, ed. Iorga, pag. 310 şi urm., 352-4.

2 Afenduli în Hurmuzaki, Documente, XIII, pag. 34.

3 N. Iorga, Acte şi fragmente, I, pag. 313.

4 Neculce, l. c., pag. 320.

5 Ibidem, pag. 320.

6 N. Costin, l. c., pag. 106.

7 N. Costin, l. c., pag. 105, 109.

8 Neculce (l. c., p. 315) spune că Turcii erau „ca patru sute de mii şi mai bine fără poedia Tătarilor“, „mai mult erau bolnavi, flămînzi, leşinaţi şi obosiţi“, cu patru sute de tunuri. Ruşii erau „ca la cinci zeci de mii“ între care vre-o 6000 Moldoveni, care de mai înainte slujeau cu leafă în oastea rusă. Erau 52 tunuri.—Cantemir în ist. imp. ot., trad. cit., pag. 790 afirmă că erau 220 Turci cu 470 tunuri.

ostaşi au fost trimişi înainte subt conducerea generalului Ianus, ca să strice podul făcut de Turci peste Prut din jos de Vetrişoaie în dreptul şirului de coline zise Gura Sărăţii, deci din sus de Berzeni, cam 3 klm. Alt corp de vre-o 15.000 urma la distanţă de două ceasuri, iar după acesta la aceiaşi distanţă mergea grosul sub comanda generalului Repnin. Ţarul, Dumitraşcu Vodă şi generalul Şeremetev erau la corpul al doilea. Pentru paza doamnei la Iaşi au fost lăsaţi polcovnicul Gîngăul, un maior cu 3-400 Ruşi, cu vre-o 180 Cazaci şi nişte seimeni de tîrg. După plecarea oştirii din Iaşi au sosit aici 3000 care cu alimente ruseşti, au tăbărît subt curtea domnească, până la podul Bahluiului. Aceste care păzite de cîteva sute de Ruşi n'au urmat oastea rusească, cum trebuia, ci au rămas în Broşteni, fiindcă în urma oştirii ruseşti au apărut Tătarii[1], care au cuprins drumurile din urmă. N. Costin ne spune că Turcii şi Tătarii, văzînd că toţi Ruşii trec Prutul spre vest, deveniră foarte îndrăzneţi „treceau Prutul înnot călări, sprinteni, numai cu cămeşile şi desculţi cu suliţe şi dau năvală de apucau oamenii şi dobitoc, ce puteau şi iară da peste Prut în ceea parte"[2]. Tătarii au prins şi cîteva mii de boi cumpăraţi pentru oaste. Voind să vînză alimente oştilor ruseşti mulţi Moldoveni au fost prinşi şi omorîţi. Scumpetea ajunsese foarte mare. Sacul de făină se vindea 10 ruble, adică 10 ug.; pînea de 60 dramuri era 6 capeice sau 12 bani. „Pîne în ţară nu era, că o mîncase lăcustele de trei patru ani; şi *aceea toată sminteala au fost Moscalilor*"—a scris vellogofătul domnesc[3].

Trebuia grăbită oastea să ajungă la Gura Sărăţii, până unde iarba era mîncată de lăcuste.

Dupăce oştile au trecut de *Movila Răbăii*, a fost trimis detaşamentul de 12.000 oşteni cu Toma Cantacuzino şi generalul Rönne asupra Brăilei[4]. Acest detaşament compus din cea mai bună cavalerie rusească a cucerit în ziua de 14 Iulie st. v. Brăila unde au cruţat numai castelul flancat de 7 turnuri, cum era şi cei dela Giurgiu[5].

Generalul Ianus Sîmbătă, în 7 Iulie st. v. a ajuns din jos de Gura Sărăţii. Aici constată că oastea turcească sosise dincolo de Prut şi făcuse trei poduri. Turcii trec, înconjoară şi hărţuesc oastea generalului, căruia îi iau o samă de cai cu păzitori cu tot. Acesta scrise ţarului să grăbească oastea să fie în acea zi toată acolo, fiindcă Turcii sînt mulţi. Ţarul se afla în gura Pru-

---

1 Ibidem, pag. 104. Este interesant de ştiut că Neculce subliniază că Tătarii nu treceau dincoace de Prut, fiindcă „şi Tătarii încă aşteptau de or bate Moscalii pe Turci, să se închine şi ei la Moscali". (l. c., pag. 321).

2 N. Costin, l. c., pag. 105.

3 Dimitrie Cantemir a scris că Ruşii au venit cu alimente pe 20 zile (Ist. im. ot. l. c.).

4 N. Costin are data exactă l. c., pag. 106.—Neculce, l. c., pag. 321 are greşit 6 Iulie.

5 La Motraye, op. cit. pag. 106.

teţului la casele Banului. Grosul oştirii ruseşti era pela Răbăe. 1. Ordonă deci lui Ianus să se retragă la începutul nopţii. Ordinul îl aduse un Moldovean strecurîndu-se cu greu printre rîndurile Turcilor. La două-trei ceasuri din noapte Ianus începe retragerea în formă de tabără pătrată mobilă. Huetul carelor ruseşti a făcut asupra Turcilor la început impresia că se pregăteşte un atac. Un bulucbaşă, anume Colceag, trimis să spioneze, ce e, le aduce însă vestea că Ruşii au început retragerea. In continuu hărţuit detaşamentul generalului Ianus a putut totuşi ajunge până'n ziuă la trupele, unde era şi ţarul. In acest timp toţi Turcii ş Tătarii au trecut Prutul.

Duminică dimineaţa (8 Iulie) fură văzuţi Turcii venind în puterea cailor spre tabăra condusă acum de generalul Şeremetev Vre-o patru mii Ruşi, Cazaci şi Donţi le-au eşit înainte dimpreună cu Dumitraşcu Vodă cu Moldovenii săi, vre-o 2000 2. Dincolo de Gîrla Vlădicăi la cam doi klm. jumătate din jos de Stănileşti sprijiniţi pe balta Pruteţului cei dintâiu Moldovenii conduşi de domnu lor au susţinut atacul turcesc. N. Costin observă cu dreptate că ar fi trebuit să se fi dat mai multe trupe ruseşti şi mai bune şi acestea să fi ocupat dealul despre dumbrava dela apus. Turcii au dat mai întâiu navală asupra Moldovenilor. „Până au început Turcii a se îngloti, stau oarece bine şi bieţii Moldoveni, măcar că era oaste de strînsură, negrijiţi bine şi fără de arme şi neînvăţaţi la răsboiu, că ei nu avusese oaste de demult; iară apoi înglotindu-se Turci mulţime, nu mai puteau să ţie răsboiul, că Turcii aveau tot foc şi cai buni". Nesusţinuţi de nime dinapoi, au trebuit să se retragă spre tabără. Nici cei 4000 Ruşi n'au putut opri pe Turci prea mult timp şi s'au retras şi ei 3. In lupta de la Gîrla Vlădicii a murit de glonţ şi părcălabul Baltag.

Turcii, unii, toată ziua au hărţuit tabăra dela gura Pruteţului. Ruşi şi Moldoveni eşeau afară din tabără şi se încăerau.

Alţi Turci şi Tătari treceau în sus spre Huşi. Grosul armatei ruse era ajuns atunci la Stănileşti.

Ţarul era foarte îngrijorat. Oastea polonă de ajutor se oprise la Sniatyn 4, unde aşteptau să audă sfîrşitul luptelor. Ţarul avea ştiri că Polonii îi sînt duşmani. De acela a chemat la sine pe hatmanul Neculce şi l-a întrebat, dacă l-ar putea scoate pe el şi pe împărăteasă în ţara ungurească. Neculce n'a putut primi înalta cinste, fiindcă trecuseră în sus prea mulţi Turci şi Tătari. Atunci tarul hotărî să se retragă spre grosul trupelor sale, spre

---

1. Deci distanţa iniţială de 2 ceasuri între părţile oştirii se mărise.

2 N. Costin l. c., pag. 106 afirmă că nu erau mulţi Moldoveni în tabăra ţarului, fiindcă „mai mulţi, cum au luat leafă, n'au mai mers la oaste, ce au rămas tălhuind prin ţară pela prisecile oamenilor". Neculce l. c., pag 320 arată că jumătate din oastea moldovenească era împrăştiată să strîngă bucate, aşa că ce spune acelaşi mai departe de „jacuri", ca şi ce afirmă N. Costin, apar ca judecăţi colorate de grozăvia urmărilor dezastrului.

3. N. Costin l. c.; Neculce, l. c., pag, 321-2.

4 Neculce, l. c., pag. 314.

Stănileşti. Nic. Costin face vină şi explică dezordinea armatei ruse prin faptul că retragerea s'a făcut noaptea „de nu se ştia unul cu altul, cine de a cui este". A fost prins în retragere un general, foarte mulţi din ariergardă, multe obiecte s'au pierdut, s'au stricat[1]. Cînd ajunseră Luni dimineaţa la Stănileşti, nu intraseră toate trupele în tabăra întărită şi armata turcă cu Tătarii chiotind atacă straşnic, de a luat vre-o sută de care, între care trei erau pline de bani împărăteşti.

In toată această retragere trupele şi ofiţerii moldoveneşti au fost la locurile cele mai expuse. Artileria rusească era excelentă nimerea şi ţinte singuratice.

In tot cursul acestei campanii Ruşii au preferat mai ales să se apere din tabără întărită. La Stănileşti, înconjurînd tabăra rusă răzimată la răsărit pe Pruteţ, s'au întărit şi Turcii.

Meterezurile turceşti în parte erau mascate de nişte spini din Valea cea răioasă sau Valea cea strîmbă. Moldovenii au fost însărcinaţi să scoată pe Turci de acolo şi au mărit prin acesta locul taberei. Turcii ocupaseră şi valea Pruteţului

S'a dat în acea zi de Luni atac cu granate (=cumbarale), de care aveau şi Turcii, dar ale lor se spărgeau sus, aşa că nu stricau nimic. Nici artileria turcă nu era bună. Pe cealaltă parte a Prutului oastea turcească, palatinul de Chiev cu Polonii şi Suedezii ocupaseră un deal, de pe care nu se puteau însă apropia de rîu de răul puştilor ruseşti. Ţarul avea şi două cumbarale mari cu fiare otrăvite şi care emanau gaze otrăvitoare.

Luni un prizonier turc a fost dus la ţar, căruia îi comunică marele număr al duşmanilor, dar a mai spus că vizirul a primit scrisoare dela sultan, să caute a face pace, dacă nu poate birui pe Muscali şi să dee Muscalilor, ce cer, ca să nu se bată.

Neculce, care povesteşte aceasta, spune mai departe că ţarul a pus pe generalul Şeremetev să scrie vizirului că Ruşii vor pace. Prizonierul turc a plecat cu această scrisoare Luni seara.

Ziua de Luni s'a terminat de altfel cu biruinţa Ruşilor. Aceştia dupăce au respins şapte atacuri turceşti[2], au luat contranfensiva depărtîndu-se la o distanţă „cît alergi cu calul" de tabăra lor. Turcii respinşi şi-au refăcut rîndurile, au ridicat întărituri, şi-au aşezat tunurile aruncînd ploae de foc asupra Ruşilor „cît nu se vedeau razele soarelui, şi se întunecase lumea, de nu se vedea om cu om, ce numai se vedea para, cum eşia din puşte, ca cum ar arde nişte stuh mare, trestie pe nişte vînt mare, aşa se vedea focul eşind din puşte". Şi puştile „încercele" Turcilor erau mai bune decît cele muscăleşti. Hatmanul moldovenesc[3], a cărei povestire o împrumutăm, citează ca lămurire a ineficacităţii focului turcesc vorbele lui Miron Costin: „mare

1 L. c., pag. 106-7
2 Istoria imperiului otoman, trad. cit., pag. 488 nota 60
3 Neculce, op. cit., pag 326

este omul, iar la războiu mică îi este ținta". Dumitrașcu Vodă propuse țarului să ordone asalt general asupra meterezului turcesc. Așa văzuse că au făcut Nemții în bătălia dela Varadin. Țarul însă refusă replicînd ca luînd tunurile și doborînd pedestrimea, rămîne cavaleria turcă, numeroasă ca o pădure.

Lupta de Marți fu întreruptă de o ploae, care a ținut ca jumătate de sfert de ceas. In acea zi de Marți 7000 Turci au fost luați prizonieri și au fost cucerite cinci tunuri.

Nic. Costin desaprobase retragerea de noapte a țarului dela gura Prutețului, cînd aceiași operație s'ar fi putut face ziua în bună rînduială. Neculce 1 arată că de ar fi avut Rușii „înicercele" Turcilor, aceștia n'ar fi putut ține mult războiul. Ar fi cîștigat Rușii luptele, dacă nu s'ar fi mărginit numai la defensivă, mai adaogă hatmanul moldovenesc.

Rușii erau acum 150 pași aproape de meterezele Turcilor. Generalul Weidemann propune, ce făcuse și Dumitrașcu Vodă, asalt general și coordonat. Planul fu aprobat de astădată; generalul fu numit comandant suprem. Noul comandant îndesi primele rînduri, iar rîndurile din urmă mai subțiri le-a umplut cu Moldoveni și Cazaci. Rîndurile îndesite aveau misiunea să atace, să înconjure și să ia meterezul turcesc, iar rîndurile cele subțiri aveau să apere carele și tabăra 2, de se produce vre-un atac al cavaleriei turce. Generalul cu sabia scoasă înaintea rîndurilor conducea singur asaltul ordonînd să se arunce cumbarale asupra ienicerilor. Turcii fug toți în meterez, se pregătesc a primi cu focuri de armă pe atacatori. O ghiulea turcească trînti însă la pămînt pe comandant tocmai la începutul atacului. Alt general fu străpuns de un glonte de armă. Focul turcesc rărea mult valurile de asalt. Țarului, care privea cum se pierd ultimele speranțe, îi veni rău. A trebuit să-l ducă în cort și să-l ude cu apă, pentruca să-și revină.

După această dată nici Turcii n'au mai îndrăznit a da năvală. Cînd vizirul ordonă ienicerilor un atac de două ceasuri, ienicerii au început să se certe cu zapcii lor protestînd încontra vizirului, care vrea să se prăpădească toți enicerii. „Nu era mult acum, de ar fi năvălit Moscalii, cum purcesese, nici un ienicer n'ar fi rămas", a scris hatmanul moldovenesc. Printre soldații turci se răspîndise vestea că sultanul vrea să încheie pace. Judecînd situația vizirul trimise la țar pe Cerchez Mehmet pașa imbrihorul „cu cuvînt de pace". Era și un răspuns la scrisoarea lui Șeremetev.

---

1 Ibidem, pag. 327.

2 Neculce, l. c., pag. 328. S'a zis că artileria turcă așezată pe Movila Răbăii trăgea asupra Rușilor. (După Hurmuzaki, Doc., VI, pag. 95; N. Iorga, Carol XII-lea etc. pag. 108 și *Idem*, Geschichte des osm. Reiches l. c.) Dar Movila Răbăii e la circa 25 klm. depărtare de Stănilești sau Valea Strîmbă, unde s'a dat lupta. Nici în schițele rămase nu e vre-o urmă despre aceasta. Cf. Hurmuzaki, Doc., VI, pag. 98, La Motraye II pag. 18 și urm. După altă relație lupta s'ar fi dat la satul Elmalik (Hurm., Doc., VI, pag. 84)

In consiliul ţinut de ţar generalii şi fruntaşii ruşi au fost în contra continuării războiului, dar generalii nemţi şi un dascal al împăratului au fost pentru continuarea luptelor până la victorie. Domnul moldovean şi boerii săi de asemenea au fost contra păcii. Boerii moldoveni au intervenit şi la acel dascăl împărătesc să-şi pue în joc toată influenţa, ca să nu se facă pace. Inzistenţele împărătesii pentru pace au fost însă hotărîtoare. Ministrul Şafirov, Sava şi fiul lui Şeremetev pentru pace au fost trimişi la vizir ca din partea lui Şeremetev zicînd că ţarul este înapoia armatei. Aceşti delegaţi ar fi cerut vizirului pace şi Dunărea ca hotar, compensaţie pentru jafurile Tătarilor în Rusia, aşa cum trimis de Brîncoveanu propusese George Castriota comisul [1]. Alt tîrg este acum, ar fi răspuns vizirul. Cu toate inzistenţele lui Carol al XII-lea şi oamenilor acestuia totuşi pacea s'a încheiat.

Nu era în tratatul încheiat „lîngă vadul Huşi" (12 Iulie st. v.) [1] nici o amintire de ameliorarea situaţiei ţărilor romîne, aşa cum se obligase ţarul la Luck etc. Hatmanul moldovenesc era de părere că de mai ţineau Turcii războiul cîteva zile, băteau pe Muscali şi că aceştia ar fi bătut pe Turci, dacă ar fi avut toată armata lor la un loc şi nu ar fi ţinut-o risipită. Oastea rusească în cele din urmă trei zile învăluită de Turci în jurul Văii strîmbe a suferit mult de foame şi de sete. Caii nu aveau nutreţ. Toţi copacii de lîngă Prut au rămas beliţi de coaje după aceasta. După ce s'a vestit pacea, mulţi Ruşi fugeau la Turci de foame. Nici oastea turcească nu era în situaţie deosebit de bună. Am văzut că artileria turcă nu era bună. Grenadierii aruncau rău cumbaralele. Ienicerii refuzau să lupte. Se zicea că au pierit 120 000 Turci. Dorinţa de pace între ostaşii turci avea aproape unanimitatea. In timpul tratativelor de pace Turcii veneau lîngă tabăra rusă şi aruncau pîne.

Insuşi Dimitrie Cantemir socoteşte că rămîne titlu de glorie pentru ţar, că a refuzat să-l extrădeze, cînd Turcii l-au cerut. Aceştia au pretins şi extrădarea lui Sava. O informaţie spune că ţarul ar fi răspuns că n'are de unde să-l extradeze, fiindcă de trei zile nu l-a văzut pe Cantemir. Anturajul rusesc ar fi zis ţarului să nu primejduiască soartea unei armate pentru un om şi să-l extrădeze. Ţarul n'a vrut şi a declarat—spune aceasta însuşi Dumitraşcu Vodă—că mai bucuros cedează Turcilor toată ţara până la Kursk, dar nu-şi pierde onoarea, care-i ordonă să nu extradeze pe aliatul său. In sfîrşit s'a dezistat şi vizirul, căruia i se atribue aceste vorbe: „pentru un ghiaur ce să ne sfădim noi nişte împăraţii, lasă-l că se va sătură el, de ce au poftit. El singur, de bună voia lui, a veni la noi" [2].

---

1 Armistiţiul a început Miercuri, în 11 Iulie pela amiază. (N. Costin l. c., pag. 107). Pentru pace vezi Fama No. 120 pag. 938 şi 962—3 No. 122 pag. 155; N. Iorga, Studii şi documente, IX, pag. 63 nota 2; Afenduli in Hurmuzaki, XIII, pag. 49—76; Hurm., Doc., VI, pag. 81; Acte şi documente etc. I, pag. 97—9; N. Iorga, Acte şi fragmente, pag. 323, 327; Hurmuzaki, Doc. I Supl., I, pag. 400, III supl., I, pag. 2 şi urm.

2 Neculce, l. c., pag. 329.

Domnul moldovean fu ascuns într'o butcă (trăsură) cu două roate, unde-l ştia numai Neculce şi 2—3 copii de casă. Aşa a plecat dela Stănileşti în sus. In acest drum Moldovenii au putut vedea recete de Tătari care treceau cu robi, cu pradă. Moldovenii se repeziau la ei să scoată robii. Nu reuşeau totdeauna, fiindcă caii lor erau leşinaţi. A trebuit să oprească aceste încercări moldoveneşti generalul Şeremetev. „Deci Moldovenii au început o strigare şi a-l blăstămare şi a zicere, cum n'or merge ei să se bată, că ei îşi văd părinţii şi femeile şi feciorii lor robi la Tătari, de-i auzia cu urechile, cum îl blăstămau; iară el zicea să nu bage samă că-i va scoate împăratul şi care va merge cu dînşii, le va da împăratul moşii la Mosc"[1].

Vizirul dăduse voe Tătarilor să prade Moldova, care se hăinise. In ziua de 12 Iulie, era Joi pela amiază, au lovit Tătarii şi la Iaşi. In Tătăraşi au făcut mulţi robi, au strîns vitele de pe şesul Bahluiului, au lovit şi în Broşteni, unde erau cele 3000 care ruseşti. Nimeni n'a sărit asupra Tătarilor dintre ostaşii acestui transport „zicînd că n'au ucaz". Vre-o trei-patru tîrgoveţi au sărit şi au prins doi Tătari. Norocul Iaşilor a fost că atunci ploile nu mai conteneau [2].

Tătarii, care prădaseră în Iaşi, au fost întîlniţi la gura Jijiei de Moldovenii, care se înapoiau dela Stănileşti dimpreună cu Ruşii. Nimeni n'a putut opri pe Moldoveni să nu atace pe Tătari. I-au tăiat mai pe toţi, or înecat în Prut. Intre robii scoşi a fost şi căpitanul Todosie Cichoranul.

Trecuse oastea rusească de Movila Răbâii cînd Ruşii au dat lui Dumitraşcu Vodă 200 dragoni să meargă să-şi ia familia dela Iaşi.

Sîmbătă (14 Iulie st. v.) a ajuns domnul la Iaşi. Aici a stat până Luni, cînd deci la 16 Iulie eşea cu familia sa din Iaşi ducînd cu sine şi toiagul de argint al domniei ultimul domn, care înainte de 1821 a îndrăsnit să lupte pentru indepedenţa ţării. Spre tabăra rusească îl însoţeau hatmanul Neculce, Savin Smucilă velpostelnic, Ştefan Luca velvisternic, Sturza velstolnic, Rugină velcomis, Gheorghe velspătar, ţarigrădeanul Iorga Aristarho veluşeriu şi alţi boerinaşi [3].

Domnul cu suita sa a trecut Jijia pela Popricani, iar la Zagarancea a întîlnit trupele ruseşti, care trecînd Prutul pe la Ştefăneşti au apucat spre Mohilău. Cu oştile ruseşti părăseau ţara şi cam trei regimente moldoveneşti, [4] care dimpreună cu domnul în zadar au aşteptat reîntoarcerea într'o Moldovă slobodă de Turci [5].

---

1 Neculce l., c., pag, 330

2 N, Costin l. c., pag, 47

3 Această listă o dă N. Costin l. c., pag. 110 — cronica racoviţeană pag. 50. Neculce dă o listă mai complectă (l. c. pag. 312). Şi mai complectă e lista lui Bantîş Camenschi vezi Şt. Ciobanu, op. cit., pag. 7 nota 3 etc.

4 Şt. Ciobanu, op. cit. pag. 7 şi 87. Erau circa 4000 suflete.

5 Evenimentele războinice din 7—11 Iulie st. v. le-am reconstruit mai ales după cronica lui Neculce şi acea a lui N. Costin, unde gă-

* * *

Moldovenii au suferit mai ales urmările dezastrului creştin dela Valea Strîmbă. Deşi vizirul a acordat amnestie generală, Tătarii au fost sloboziţi asupra ţării „haine", care până'n ultimele momente crezuse în răsăritul libertăţii.

Nici în vremea lui Vasile Vodă Lupu n'a fost ţara aşa prădată ca acum. „Oamenii înţelese de pace şi fără de grijă eşise la secere şi i-au lovit Tătarii fără de veste, de i-au robit şi au dat foc, de au ars peste tot locul. Să plătească Dzeu sfetnicilor, cari au cîrmuit pe Dumitraşcu Vodă! că de la ţinutul Vasluiului începînd în gios şi până la munţi au istovit tot, şi încă şi la ţinutul Hîrlăului au robit"—a scris N. Costin subt impresia groaznicului dezastru 1.

Cînd cronica racoviţeană iniţiativei lui Brîncoveanu şi Dumitraşcu Vodă atribue schimbarea planului original de operaţiuni militare încontra Turcilor, scrie despre „sfat nesocotit cu întreagă smintealâ" 2. In general nesuccesul dela Valea Strîmbă se atribue lipsei de apă şi proviant în armata rusească 3.

Nu corespunde adevărului nici explicarea că Dumitraşcu Vodă nu şi-a putut ţine promisiunea de a aproviziona armata 4. Nu sfaturile domnului moldovean, nici duplicitatea lui Brîncoveanu dau suficientă explicare a dezastrului rusesc 5, care a fost fără de pereche.

Lumea s'a întrebat apoi: dece n'a făcut vizirul toată armata rusească prizonieră dimpreună cu ţarul? S'a răspuns deci cu lămurirea cea mai comună pentru lumea turcească: vizirul s'a lăsat mituit.

---

sim cea mai obiectivă povestire pentru rolul contingentului moldovenesc. Este atîta ingratitudine în rîndurile, pe care *jurnalul* lui Petru cel Mare le rezervă oştirii moldoveneşti; „Il y avait un assez grand nombre des Valaques, qui se tenaient au milieu des équipages pour être plus en sûrete et ne faisaient que de la confusion". Cităm după Alexandru G. Mavrocordato, Stănileşti, Arhiva din Iaşi, 1905XVI, pag. 371. Pentru lupte vezi N. Iorga, Acte şi fragmente, I, pag. 332: Hurmuzaki, Documente, V, pag. 84, 86, 88, 94 şi urm., XVI pag. 381, 383 384, 385; IX_1, pag. 453-5; D. Cantemir, Ist. imp. ot., trad. cit., pag. 790 şi urm.; *Idem*, Evenimentele Cantacuzinilor etc.; N. Iorga Gesch. des osm. Reiches IV pag. 294 şi urm.; *Idem*, Carol al XII-lea etc.; Zbior dzieiopisow polskich woe czterech tomach zawarty tom (Drugi Kronika, Varşovia 1766 pag. 154-6.

1 L. c., pag. 109.

2 L. c., pag. 46. Un emisar englez depe lîngă Carol XII afirmă că domnul Moldovei ar fi spus ţarului că la Dunăre în contra Turcilor ajung 50—60.000 (N. Iorga. Acte şi fragmente, I, pag. 321—2 ostaşi, ştire, pe care expunerea contimporanului Neculce o contrazice.

3 Hurmuzaki, Documente IXI_1 pag. 457, 458, 459, 460; N. Iorga, Acte şi fragmente, I, pag. 322

4 N. Iorga. Acte şi fragmente, I, pag. 328 cf. şi Alessandro Amira, Storia del soggiorno di Carlo XII in Turchia, ed. N. Iorga, Bucureşti 1905.

5 Vezi însă Alexandru G. Mavrocordato în Arhiva din Iaşi, 1905, XVI, pag. 477. Era însă o explicare, care circula mai tîrziu şi în Moldova (cronica racoviţeană, l. c., pag. 48).

Cantemir în *Istoria imperiului otoman* [1] arată că armata rusă nu-şi pierduse puterea de combativitate şi întocmai ca Neculce [2] povesteşte, cum ienicerii refuzau să mai lupte. La Motraye [3] martor ocular, are ştirea că Turcii n'aveau decît ofiţeri tineri, fără experienţă şi impune deci concluzia că de geaba numărul Turcilor era aşa de mare. Publicul doritor de ştiri căuta motive mai comode de înţeles. Insuşi Cantemir a însemnat că autorul păcii dela Prut a fost Osman aga chihaia vizirului. Turcii afirmau că acesta a fost corupt de Ruşi, ca să îndemne pe marele vizir la pace [4].

In cronica lui Neculce cetim: „se auzea atunce să fie dat Moscalii şi vizirului opt sute pungi de bani" [5], deşi din expunerea hatmanului moldovenesc reiese că numai încetineala şi lipsa unui comandament destoinic la Ruşi explică dezastrul faţă de Turcii fără artilerie bună şi cu soldaţi, care nu ştiau să tragă.

Svonul a fost înregistrat şi de N. Costin [6], care nu precizează suma dată vizirului şi adaogă: „ce adevărul nu se ştie de datul banilor".

Dar nici Carol XII, nici reprezentantul său pe lingă Poartă, Poniatowski, nu vorbesc de mituire, deşi aveau interes să prezinte în colorile cele mai izbitoare incapacitatea acelui mare vizir, care le-a zădărnicit toate speranţele.

Svonul a făcut înconjurul lumii europene. Un scriitor ardelean contimporan a scris că se vorbea de 2 milioane bani daţi marelui vizir de Ruşi. Acelaşi considera că prea s'a grăbit Dumitraşcu Vodă, cînd s'a alăturat Ruşilor [7].

Deşi a putut cunoaşte opera lui La Motraye, a preferat Voltaire [8] să dea expunerea senzaţională din Histoire de Charles XII.

Judecata lui Voltaire este că Dimitrie Cantemir a „trădat" pe sultan şi cade atît de departe de adevăr, cînd adaogă că Moldovenii au lipsit din oastea lui Petru. „Aceştia, scrie, iubeau stăpînirea turcă". De unde la Voltaire că Moldovenii aveau frică de stăpînirile creştine şi mai ales de Ruşi, care totdeauna i-au tratat în mod neomenos? Cantemir după acelaşi a jucat rolul unui Mazeppa, cînd a atras pe ţar la Prut. Ţarina în mijlocul dezastrului dela Valea Strîmbă şi-a strîns toate bijuteriile, banii, a împrumutat şi de la ofiţeri, pentru a trimite totul lui Osman aga, locotenentul marelui vizir.

---

1 Trad. cit, pag. 792.
2 L. c., pag. 328.
3 Voyages du sr. A (ubry) de la Motraye II. La Haye 1727 pag. 16 şi urm.
4 Istoria imperiului otoman. trad. cit., pag. 788 nota 14.
5 L. c., pag. 329.
6 L. c., pag. 109.
7 Cserei Mihàly historiàja ed. în Ujabb nemzeti Könyvtár I pag. 467 şi urm, Alt izvor spune că vizirul a primit cadouri (Hurmuzaki, Doc., VI, pag. 8,
8 Cităm din ediţia Drezda, 1780, pag. 260 şi urm.

Acelaşi autor în Histoire de la Russie sous Pierre le Grand 1. a scris că ţarina a strîns sculele ce avea şi două blănuri de vulpe neagră, pe care le-a trimes marelui vizir. Banii trimişi lui Osman aga erau bacşişul obişnuit în lumea turcească.

Opinia publică cere victime în împrejurări extraordinare. N-a circulat şi despre generalul Ianus un svon aproape la fel? Ştim că generalul cu 7000 Ruşi, 500 Moldoveni şi cîteva sute de Cazaci forma avantgarda oştirii ruseşti, şi fusese trimis să ocupe Fălciul şi se grăbea să treacă mai repede de regiunea Gurii Sărăţii, unde începea o regiune nemîncată de lăcuste. Cantemir însuşi ne spune că detaşamentul generalului a ajuns până la Berezeni 2, unde a constatat că Turcii şi Tătarii sînt numeroşi dincolo de rîul Prut. Generalul avizează despre aceasta pe ţar. Turcii trec atît de numeroşi dincoace rîul, că înconjoară detaşamentul generalului. Cu greutate se strecoară deci un Moldovean în tabăra lui Ianus, căruia îi aduce ordinul ţarului să se retragă. Luptînd pas de pas avantgarda rusească se retrage în sus. In apropiere de tabăra ţarului Turcii atacă cu deosebită vehemenţă. Dumitraşcu Vodă cu Moldovenii săi îi sare în ajutor, 3 ceasuri luptă în contra a 6000 duşmani, pe care îi respinge şi se putu face retragerea detaşamentului de avantgardă la trupele, între care era şi ţarul 3.

Acestei expuneri, caşi povestirii lui Neculce, pe care am dat-o mai sus, cronica racoviţeană îi adaugă svonul: „Eşise cuvînt, cum să fie dat Turcii bani acelui general să nu stee să le dea războiu zicînd că acolo nu era locul larg de bătălie şi dîndu-se înapoi la loc larg, unde să încapă obuzul, îndată s'au făcut spaimă în oastea lor" 4.

Oare despre Dumitraşcu Vodă şi atitudinea sa nu s'au scris judecăţile cele mai nedrepte? Intr'o carte mult cetită se găseşte următoarea expunere:

Ţarul a găsit „pe hospodar indecis şi neputincios, cum fusese Mazeppa. Cantemir părăsit de o parte din boerii săi, se duse aproape singur în tabăra Ruşilor". Nu este aci 5 transparentă influenţa lui Voltaire la un autor, care se sileşte a fi bine informat?

In anul 1905 s'a scris: „Cantemir a fost un ambiţios capabil şi îngîmfat 6, judecată, care atîta se apropie de aceia pe care o face Nicolae Vodă Mavrocordat la 3 Sept. 1711, după ce fusese numit din nou domn al Moldovei: „Eroul Dimitrie, robul din Sciţia 7 (=dela Tătari), deşi luase domnia ca o zestre şi se

1 Citez după Alexandru G. Mavrocordato. Arhiva, 1905, XVI, pag. 447 şi urm.

2 Barsenii e şi'n traducerea germană (pag. 767) după care s'a făcut cea romînească. Un sat cu acest nume nu se cunoaşte în Fălciu. Deoarece Gura Sărăţii este la vreo doi Klm. depărtare deasupra Berezenilor, de bună seamă este vorba de ultima localitate.

3 Dăm aici descrierea din Ist. imp. otoman, trad. cit., pag. 79 0-1,

4 L. c., pag, 47.

5 Alfred Rambaud, op. cit., pag. 404. Tot aici se primeşte şi afirmaţia că ţarina a corupt pe marele vizir (pag. 405).

6 Arhiva din Iaşi, l. c., pag. 489.

7 Aluzie răutăcioasă la numele de familie al lui Dumitraşcu Vodă.

învrednicise de multă bunăvoință și prietinie dela stăpîni, deoarece se căznia de mult cu zămislirea *hainirii* sale, luînd domnia Moldovei, fără zăbavă se apucă de lucrul plănuit și se desface de Otomani și trece la Muscali. Ci acest om cu gînduri deșarte se vîrî în laț pe sine și pe aceia (adică pe Ruși) și socotind că prin răscoala sa va aduce pagubă Otomanilor, le dă acestora biruință asupra vrăjmașilor, iar pe aceia, pe care se sîrguește a-i ajuta, pe Muscali, îi împinge la tratate rușinoase" [1].

Nicolae Mavrocordat ca și patriarhul Hrisant reprezentau faza cosmopolită ortodoxă, fără pretenții politice a civilizației nouî grecești, care nu se ridica la înălțimea tradiției politice naționale, pe cînd politica lui Dumitrașcu Vodă Cantemir se înșira ca o fază în evoluția tradiției politice moldovenești [2]. Nicolae Vodă n'a înțeles pe Dumitrașcu Vodă și a avut satisfacție pentru dezastrul acestuia, care era însă și dezastrul Moldovei.

Invățatului domn moldovean „stăpînitor de cîteva luni de zile", i s'a zis „nedibaciu calculator politic" [3]; s'a afirmat că era „mai priceput la cărți, decît la lucrurile acestei lumi" [4]. E fapt cert că a fost om fără de noroc, cînd împrejurările au oferit politicei sale de libertate moldovenească ca colaboratori pe Muscali, despre care învățatul Constantin Cantacuzino stolnicul sosindu-i vestea dezastrului dela Valea Strîmbă a zis: „și în haine nemțești Muscalii rămîn tot Muscali" [5].

O victorie ruso-moldovenească în 1711 asupra Turcilor ar fi avut urmări incalculabile. Lumea habsburgică d. e., și-a dat perfect seamă de aceasta, cum arată constatarea, ce se făcea, cînd s'a zis: „s'a pierdut în deșert marea speranță a tuturor creștinilor, care fac cruce dela dreapta spre stînga" [6].

---

1 Hurmuzaki — Iorga, Documente XIV_1 pag. 447. Despre cariera politică a lui Dimitrie Cantemir vezi și memoriul din Hurmuzaki, Documente, III supl. I pag. *11* și urm. Editorul îi dă în paranteză anul 1711, dar conținutul memoriului arată că autorul lui cunoștea istoria turcească scrisă de Cantemir.

2 Despre acestea vezi și N. Iorga, Originea și sensul direcțiilor politice în trecutul țerilor noastre (An. Acad. Rom. Seria II. Tom XXXVIII). București 1916.

3 N. Iorga, Ist. lit. rom, în sec. al XVIII-lea I pag. 273.

4 Idem, Carol al XII-lea etc. pag. 19.

5 Evenimentele Cantacuzinilor etc. trad. cit., pag. 18.

6 N. Iorga, Acte și fragmente I pag. 3 21.

ANEXA 1.

In Ἑρμῆς ὁ λόγιος (pag. 259-60) din 1819, care apărea în Viena Austriei, s'a publicat următoarea:

Instiinţare 1

Din lucrările principelui Dimitrie Cantemir de mult s'a cerut a se edita în limba greacă: *Descrierea istorică, geografică şi politică a Moldovei*, care scrisă latineşte s'a tradus şi scos pe limba germană în Frankfurt 2 la anul 1771 dimpreună cu biografia şi portretul autorului şi cu o mică hartă geografică, carte necesară pentru fiece iubitor de învăţătură şi curios, fiindcă descrie cu exactitate nu numai ţara, ci şi vechile datini şi orîndueli, aşezarea ei politică, neamurile nobile păstrate până azi, şireaua domnilor până în zilele autorului, locuitorii şi caracterul lor, ocîrmuirea eclesiastică etc.

Insăşi lucrarea rămasă a fost tradusă în limba noastră şi îmbogăţită cu multe însemnări necesare din deosebiţi autori şi cu două adaosuri, adica o tabelă cronologică a domnitorilor moldoveni dela Dragoş până la acesta (=Cantemir) şi un tratat despre neamurile locuitoare în Dacia lui Traian, din vechea geografie a lui Danvill, se scoate în tipar aici cu numitele halcografii şi o a treia tabelă în coală octav.

Pentru uşurinţa distribuţii cărţii apelează editorul la toţi iubitorii de învăţătură să se aboneze, cîte cărţi vrea fiecare, a căror doritori nume se va tipări la sfîrşitul cărţii. Preţul ei se stabileşte în $2^1/_2$ taleri de Saxonia, în Viena 4 florini de argint, în Rusia $2^1/_2$ ruble de argint şi în imperiul turcesc $12^1/_2$ groşi. Orícine se prenumeră la 20 cărţi, primeşte o carte în dar.

Inregistrarea prenumerării durează 6 luni de azi înainte — o primesc în părţi cît de mici următorii:

Aici domnul Ion August Gotl. Veigel.

In Viena domnii Fraţii Capetanachi.

In Moscova domnul Ion Dimitrie Zagorschi.

---

1. Originalul grecesc al acestei *Inştiinţări* a binevoit a mi-l pune la dispoziţie eruditul profesor dela universitatea din Bucureşti, d. Demostene Russo.

2 Traducătorul grec nu cunoştea deci prima ediţie a traducerii germane.

In Odesa învăţatul domn profesor Ion Macris.
In Iaşi domnul
In Bucureşti domnul Lampros Resos.
In Constantinopol ?
In Lipsca 1818 în luna Noemvre. 1.

ANEXA 2.

Iaşi 24 Mai 1711. Dumitraşcu Vodă întăreşte lui Ion Sturza velvornic stăpînire în Ruginoasa şi Săoani, moşii cumpărate de la urmaşii lui Gh. Duca Vodă.

Dimitrie Cantemir voevoda bji mist gospodaru zemle moldavscoi, deci au vinit înnaintea noastră şi înnaintea tuturor alor noştri moldoveneşti boiari mari şi a mai mici cinstit şi credincios boiarinul nostru dumnealui Ion Sturzea velvornic de ţara de sus şi ni-au arătat două zapisă încredinţînd dela fratele nostru, domnia sa Costantin Duca Vodă şi dela fratele domnii sale, Ştefăniţă Vodă, şi dela surorile domniilor sale, anume Safta domniţa şi Nastasica domniţa, cu iscăliturile şi cu peceţile domniilor sale şi cu iscăliturile boiarilor noştrii, dumilor sale Manolache Rusăt bivvelvornic şi Dab'jă Scărlet velban şi Ghiorghii Apostul bivvelvistearnic şi Vasilie Hăbăşescul velmedelniciar, că aceşti boiari s'au tămplat de au fost trimişi la Ţarigrad cu treolli şi grealele ţărăi scriindu şi mărturisindu cum de a domniilor sale bunăvoe -au vîndut dumisale lui Ion Sturzea vornicul satu Ruginoasa ce ieste la ţinutu Suciavei şi satul Săoanii ce sănt la ţinutul Romanului pe apa Sireatului, care sate li-au rămas moşie dela răposatul părintele domniilor sale bătrânul Duca Vodă şi părintelui domniilor sale i-au fost cumpărătură dela Ion Prăjescul vornicul şi dela Focişă si dela alţi răziaşi, precum arată zapisăle lor oficiale de vînzare, Aceste două sate întregi, ce să pomeneşte mai sus, satul Ruginoasa şi satul Săoanii li-au vîndut dumisale boiarului nostru lui Ion Sturzii vornicul şi giupănesii dumisale (   ) drept (   ) tot locul cu tot hotarul acelor două sate cu săliştí cu câmpu, cu pădure, cu fănaţă, cu hăleşteae, cu vaduri de mori şi cu toţi vecinii, căţi se vor afla dintr'acele sate. Pentru aceaia şi noi, dacă am văzut aciale zapisă încredinţându şi cu mărturiili, am crezut şi dăm şi dela noi şi întărim dumilor sale, ca să le fie şi dela noi drepte ocini şi moşăii dumilor sale şi cuconilor şi nepoţilor şi strănepoţilor şi a toată sămînţăiia dumilor sale, cine să va alege mai aproape uric şi întăritură în veaci, inida sătımişaet. 1

Dimitrie K. Voevod *(iscălitură autografă* cu cerneală neagră) U Ias ҂ѕ҃ѱ҃ѳ Mai кд.

Pecete inelară roşie la mijloc.

Pe verso: ispipso: gd. pe Ruginoasa şi pe Săoani dela Măria sa Dmitraşcu Cantemir Voevod 7 219 Mai 24.

---

1 Acest document a binevoit a mi-l pune la dispoziţie colegul meu, d. prof. Brătianu.

Excurs I.

Stampe reprezentînd pe Dimitrie Cantemir.

Chipul lui Dimitrie Cantemir il avem în cele 3 ipostase, ale vieţii sale, ca beizadea [1] (l-am dat pe coperta acestei cărţi), ca domn moldovean şi în costum de modă apuseană (l-am dat în text pag. 144 medalionînd portretul dat de Gr. G. Tocilescu în ediţia sa a *Hronicului*).

Chipul lui Dimitrie Cantemir ca beizadea s'a găsit la Rouen şi poartă însemnarea; „portrait d'un inconnu ou Hospodar de Valachie". Ii mijise mustaţa spină, părul în bucle lungi îi atîrnă pe umeri şi lateral, dîndu-i înfăţişare, cum o găsim în picturile renaşterii olandeze. Ochii au căutătura de cercetare neobosită, mîndră, faţa se subţie într'o bărbie ascuţită, de voinţă. „Are haina de brocart de aur a situaţiei sale şi sabia feciorului domnesc. Cravata înfoiată dela gît spune de legături preţioase cu saloanele ambasadei şi coloniei franceze, care a impus cultura Parisului în casele vechiului italianism bizantin. Dar pe buclele creţe ale perucei, sistem Ludovic al XIV-lea, turbanul alb şi albastru arată contactul cu cealaltă cultură: a Stambolului turc". [2]

Traducerea germană ed. Hamburg 1745, are portretul celebrului autor, conturat de gravorul german C. Fritsch, portret în mezzotinto. Tot în mezzotinto este chipul din ediţia a 2-a engleză (din anul 1756) a aceleiaşi opere. [3]

Traducerea germană a *Descrierei Moldovei*, republicată în 1771 are un portret în gravură cu linii. [4] Portretul a fost lucrat de Ios. Friedich Rein, gravor din Augsburg. Acest portret l-a dat G. Sculescu la ediţia sa a *Hronicului*.

---

1 Acest portret l-a reprodus şi d. Sextil Puşcariu în Istoria literaturei romîne I Sibiu 1921 pag. 143 după d. N. Iorga, care l-a dat însoţindu-l cu o notiţă în Floarea Darurilor II (1907) pag. 33-35.

2 Dimitrie Cantemir, Viaţa lui Constantin-Vodă Cantemir; ed. N. Iorga, prefaţă pag. IX.

3 I. Bianu şi N. Hodoş, Bibliografia romînească veche, II; pag. 258 şi 297.

4 Ibidem pag. 275 şi mai ales Const. I. Karadja, Contribuţie la iconografia Cantemireştilor în Revista societăţii istorico-arheologice bisericeşti din Chişinău, vol XVI, 1926, pag. 1-2.

Gr. G. Tocilescu a găsit în Rusia nişte portrete în ulei, pe care le considera foarte răuşite. [1]

D. A. Sturdza a scris despre un portret păstrat în colecţia imperială privată din Viena. Il avea şi Papiu Ilarian. Era „domnitorul cu perucă şi mustăţi mici, până la brîu cu lorica, cu bătul de mareşal în mînă şi cu o manta de cacom, sta dinaintea unei mese cu cărţi". Inscripţia e franceză. Subt portret se vede stema Cantemireştilor cu adaose ruseşti. Autorul portretului este François Morillon de La Cave, care pe la mijlocul secolului al XVIII-lea la Paris lucra portrete pentru librărie.— Acesta se consideră ca cel mai bun portret al lui Cantemir.

E şi un portret de I. M. Beck, care lucra pela începutul secolului al XVIII-lea. Seamănă cu cel de mai sus. [2]

Spre deosebire de portretul dela Rouen, au celelalte portrete costumul european. Din anul 1714 înainte Dimitrie Cantemir va petrece mai mult în Petersburg, unde a fost chemat de ţar. Inainte de aceasta fusese în 2 rînduri chemat la Petersburg dela Harcov, unde stătea cu familia: către sfîrşitul anului 1711 şi'n vara anului 1712. [3] Mai tîrziu a locuit în Moscova, unde i se dăduseră 2 case în cartierul Pocrovca, una de peatră, alta de lemn. [4] Dimitrie îşi schimba uneori pe această vreme locuinţa din Moscova cu cea din satul Solomina din guvernămîntul Orlov, unde se interesa de aproape de moşiile sale. Reşedinţa sa de vară va fi în satul întemeiat de el în guvernămîntul Orel, numită dela numele său: Dimitrovca, colonie de Moldoveni. In acest sat după un plan al său ridică şi mănăstire în cinstea sf. Dimitrie. [5]

Reîntors din străinătate în vara anului 1717 Petru cel Mare vizitează pe Dimitrie Cantemir la Moscova, unde se retrăsese după plecarea ţarului. Ţarul ia acum pe Dimitrie la Petersburg, unde „crea o viaţă nouă apuseană, cu alte obiceiuri, de haine strîmte, de bărbi rase, de peruci pudrate, de baluri şi represintaţii." Pentru Rusia cea nouă Petru cel Mare avea nevoe de învăţatul său musafir, a cărui faimă europeană o auzise *inzistent* în călătoriile sale.

Şi Dimitrie Cantemir îşi occidentalisă portul. Tot aici a făcut cunoştinţă cu Anastasia, frumoasa fiică a principelui Trubeţcoi, reîntors din captivitatea suedeză, în care căzuse la bătălia dela Narva. Camerierul ducelui de Holstein o văzuse în Suedia, iar în 1721, cînd dimpreună cu ducele său la masa la Dimitrie Cantimir o găseşte „şi mai încintătoare şi mai frumoasă." Era ni se spune „prima ca frumuseţe între doamnele din Pe-

---

[1] Gr. G. Tocilescu, Raport. l. c.

[2] D. A. Sturdza, Memoriu asupra portretelor domnilor romîni, Bucureşti, 1874, pag. 19-21.

[3] Ştefan Ciobanu, Dimitrie Cantemir în Rusia, pag. 11—12.

[4] Ibidem, pag. 12.

[5] Ibidem, pag. 16.

tersburg."[1] Frumoasa copilă cu educație aleasă occidentală, deși era numai de șaisprezece ani, robi pe încărunțitul domn pribeag, căruia tronul putea să i se mai restitue. Țarul a patronat a doua căsătorie a lui Cantemir, care era în al 46-lea an. La 23 Noemvre 1719 Cantemir era logodit, iar nunta s'a celebrat după Crăciunul următor.[2]

Cită vreme stătuse la Harcov, la Moscova, departe de societatea Rusiei noui, Dimitrie Cantemir purta costumul, în care dela Vasile Lupu cu mici modificări pînă la Nicolae Mavrocordat cunoaștem pe toți domnitorii moldoveni. Chipul lui Dimitrie Cantemir în acest costum ni l-a păstrat cartea lui Bantiș-Camenschi, rudă de aproape cu Cantemireștii, care a fost un distins istoric rus. Chipul a fost reprodus și la noi.[3] Domnul Dumitrașcu Vodă Cantemir purta barbă, hainele erau lungi, de modă orientală,[4] a scris Bantiș-Camenschi, de modă moldovenească, care trădează influențe ardelenești, zicem noi, fiindcă moda orientală își va face intrarea triumfătoare și va ajunge dominantă în Moldova secolului al XVIII-lea. Am văzut că altcineva zicea că costumul acesta a lui Cantemir, este polonez.[5]

Marsan de Brassey, Francez brigadier din armata lui Petru cel Mare, a azistat la întîlnirea acestuia cu domnul Dimitrie Cantemir în 1711. Nu ne descrie costumul domnesc, ci notează în memoriile sale numai impresiile, ce i le-a lăsat înfățișarea lui Cantemir, cînd scrie: „Domnitorul a rămas cu Maiestatea Sa. El era de statură mijlocie, minunat de bine făcut, foarte frumos, grav și cu cea mai fericită fizionomie. El era amabil și politicos; vorba lui era prietinoasă și liberă. El vorbea foarte bine limba latină, ceeace era foarte plăcut pentru acei, ce-l înțelegeau."[6]

---

1 Ibidem, pag. 22 5.
2 Ibidem, pag. 106 7.
3 Victor G. Cervescu, Dimitrie Cantemir. Bucuresci 1992. D-l Karadja nu scrie despre acest portret. Sturdza nu l considera autentic.
4 St. Ciobanu, op. cit., pag. 12.
5 Vezi mai sus, pag. 381.
6 Vezi mai sus, pag. 380.

Excurs II.

Despre o carte citată de Miron Costin și Dimitrie Cantemir. *

In lucrarea sa *De Neamul Moldovenilor,* Miron Costin scrie despre „Iane Zamoschil, care orb năvălește zicînd că nu sînt Moldovenii, nici Muntenii din Rimleni, ce, trecînd pe aice, pre aceste locuri, Traian împăratul și lăsînd slujitori de pază, au apucat o samă de Dachi limba rimlenească“.1 Marele cronicar moldovean lua știrea și interpretarea din opera lui Laurențiu Toppeltin din Mediaș: *Origines et occasus Transsylvanorum,* apărută în Lyon la 1667. După ce presintă expunerea lui Eutropius, Flavius Vopiscus și Cassius Dio, autorul sas comunică părerile lui *Iohannes Samoscius* 2, care scrisese următoarele: „Romînii nu-s înrudiți cu Romanii, nu represintă resturile coloniilor italice; nu ca niște coborîtori din acelea au păstrat neamul și limba romană. Doar Galienus împăratul a transportat pe Romanii din Dacia peste Dunăre, în Moesia vecină Traciei evacuînd cu desăvîrșire Dacia“,—așa s'a scris, adaogă Samoscius, și se gîndește de bună seamă la unul din cele două pasagii ale lui Eutropius; dar nu-l redă fidel și în conclusie îl leagă de al doilea. Apoi urmează teoria lui Samoscius: Dacii, obișnuiți cu limba romană, romanisați în cursul stăpînirii bicentenare romane, au scuturat jugul roman, dar au păstrat ca limbă maternă limba romană, care apoi a ajuns în forma, pe care o cunoștea autorul, pe care formă o consideră formă degenerată a limbii romane. Interpretarea lui Samoscius, și Toppeltin, care în calitatea-i de Ardelean ne știa bine, o consideră mai mult ridicolă decît adevărată(...ridicula magis .. quam vera) Sasul nu înțelege, și într'adevăr nu poate pricepe nimeni, cum Dacii romanisați singuri ar represinta pe strămoșii Romînilor, mai ales cînd știe că „Valahii“ și în vremea sa (ca. 1667) își ziceau sieși *Rumuni* 3, adecă Romani.

---

* Reproducere din Revista istorică XII 1926.

1 Miron Costin, *De neamul Moldovenilor*, ed. C. Giurescu, p. 8 și nota.

2 Op. cit., pag. 53 și urm; la pag., 54 celim: Samoisius. Vom vedea mai departe ce e corect.

3 Forma *Rumuin* din text e de bună samă eroare de tipar, sau vrea să exprime *nasala.*

Ideia lui Samoscius nu e cu desăvîrşire originală. După ce Orzechowski scrisese cu mici nuanţe ca un nou Bonfini despre originea Moldovenilor, s'a ocupat de aceiaşi chestie Sarnicki, şi în 1587 a publicat la Cracovia *Annales*, etc., în care îl preocupă şi originea Rominilor şi ajunge la resultate, care-l deosebesc de istoriografia secolului al XVI-lea, dacă a fost scrisă poloneşte. Sarnicki scrisese—deci înainte de Samoscius—că formele limbii romane constatate la *Valahi*, la Nord de Dunăre—Sarnicki nu ştia nimic despre Rominii sudici şi vestici—, ar deriva de la legiunile romane trimise aici în contra barbarilor.[1] Orzechowski însă fusese de părere că Moldovenii, despre care ştie că îşi zic *Romini*, sînt coborîtori din Italienii, Romanii veniţi pe aici la noi, unde s'au căsătorit cu femei dace. [2]

Nu aceasta ne interesează însă acum imediat, ci autorul şi opera, la care, cetind din Toppeltin, s'a referit Miron Costin. Toppeltin îi zice autorului: Samoscius [3], Ioannes Samoscius [4], Iohannes Samoscius [5]) iar o singură dată îi zice Stephanus [6]. Grijelnicul editor al operei amintite a lui Miron Costin făcîndu-şi acest tablou a scris: Stephanus [7] poate fi o „scăpare din vedere, de nu va fi cumva greşală de tipar". Cartea din care la Toppeltin informaţia şi interpretarea acestui autor, e arătată în *Origines et occasus* etc., totdeauna: *Mss. Orig. Hung.*, deci era o lucrare manuscrisă, care trata despre originea Ungurilor, aceia pe care a utilizat-o scriitorul sas. Ca noi azi, aşa cetia din Toppeltin şi Miron Costin, care mai cunoştea cariera politică a cancelariului Zamoyski. Deci şi-a zis: autorul operei citate în cartea lui Toppeltin este Zamoyski, şi „Iane Zamoskii" rămase, pentru cronicarii de mai tîrziu, şi altă istoriografie a noastră, autorul cărţii.

Am văzut cum C. Giurescu înlătura, calificîndu-l greşală de tipar, numele *Stephanus* Samoscius, ca unul care credea după Miron Costin că bine este *Iohannes*. Iarăşi fiindcă nu cunoştea originalul izvorului, Dimitrie Cantemir a arătat că Rominii aduşi de Traian au trăit „neclătiţi şi nemutaţi" în Dacia, „iară nu numai cu trecerea sau cu vreo-o iernare a Romanilor într'însa Dachii să fie apucat o parte din limba rominească (precum *Zamoschie Liahul* şi alalţi aceştii păreri parnici vînturiază". [8] Cantemir a luat ştirea din *Istorioara de Dachia*, cum dăduse titlul Nicolae Costin prefacerii operei părinteşti; [9] de aceia îi zice au-

---

1 Col. 9189 (citez după textul dat în vol. II, Lipsca 1712, al operei lui Dlugosz).
2 Ed Lipsca cit., col. 1555.
3 Ed. cit., p. 25.
4 *Ibid.*, p. 34.
5 *Ibid.*, p. 53.
6 *Ibid.*, p. 48.
7 L. c., note.
8 Dimitrie Cantemir, *Hronicul a vechimii a Romano-Moldo-Vlahilor*, ed. Tocilescu, Bucureşti 1901, pag., 221.
9 N. Iorga, *Istoria Literaturei Româneşti*, I, ed 2, Bucureşti 1925 p. 331.

torului *Zamoschie Liahul*. Interpretarea lui Miron Costin a rămas acceptată. Nu se poate afirma că faptul în sine ar avea mai multă importanţă decît satisfacerea năzuinţii de a afla totdeauna adevăratul adevăr, fiindcă e vorba de un citat făcut de Miron din opera altuia şi important e numai că el, cronicarul moldovean, a căutat să identifice pe autorul cărţii, din care Toppeltin făcuse citatul. De bună seamă de aceia, sau fiindcă era vorba de un scriitor polon întrebuinţat indirect, cea mai nouă cercetare insistentă asupra influenţei polone în opera lui Miron Costin nu discută, nici nu aminteşte afirmaţiile atribuite lui Zamoyski. 1

Nu se ştie azi că acel cunoscut cancelariu polon să fi scris o carte despre originile Ungurilor. Om a lui Ştefan Bàthory, Ardeleanul ajuns rege polon, el a avut de soţie pe Griselida Báthory, care ştia latineşte, dar nu s'a ocupat cu istoria ungurească. Prin regalitatea polonă a fostului principe ardelean însă, opere istoriografice polone, ca a lui Sarnicki, poate şi a lui Orzechowski, au putut pătrunde în Ardealul, care de la reîntemeierea principatului avusese legături aşa de strînse cu Polonia. Astfel opera lui Sarnicki şi a altora a putut influenţa şi lucrarea „De originibus Hungarorum" sau „Orig. Hung.", cum o citează Toppeltin.

Autorul a fost istoriograful de Curte al principelui Bocskay, după ce studiase prin Padova, Roma, Germania. Numele lui e Stefan Szamosközy (=Someşanul). De la el ni-a rămas şi cartea tipărită: „Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum în Dacia antiquitatum", Patavii, 1593. (S'a republicat în 1598 la Frankfurt-pe-Main ca supliment la opera lui Wolfgang Lazius: Reipublicae Romanae Commentarii. 2 Lucrarea aceluiaşi autor despre originile ungureşti a rămas pînă azi nepublicată, şi e întrebare dacă, dintre cei ce o citează, a mai cunoscut-o cineva în afară de Toppeltin. Zwittinger. în al său *Specimen bibliothecae*, afirmă că manuscrisul este celebru. Nici Benkō nu l-a cunoscut, nici Petru Bod, care traducea ungureşte numele autorului în „Szomosi István" 3. Petru Bod greşia. Cartea tipărită în 1593 dă ca autor pe Stephanus *Zamosius*. *Zamosius* a trebuit să fie şi în manuscrisul utilisat de Toppeltin, care a cetit însă Samoscius. Istoriografia ungurească zice Szamosközy autorului. Acesta a fost un protejat al cancelariului ardelean Kovàchóczy (cit. Covacioţi) Wolfgang. care a fost omorît în 1594, fiindcă nu admitea, el şi partidul său, noua orientare politică a principelui Sigismund. Cancelariul ardelean şi prin aceasta rămînea ataşat tradiţiei politice că alături de Poloni, şi nu proclamînd războiu sfînt în contra Turcilor, se poate menţinea integritatea Ardealului.

In acest cerc de idei a fost crescut Ştefan Szamosközy. Nu-

---

1 P. P. Panaitescu, *Influenţa polonă în opera şi personalitatea cronicarilor Grigore Ureche şi Miron Costin* în *An. Acad. Rom.*, seria 4, tom. IV, Bucureşti, 1925, p. 96 şi *passim*; Szinney József, *Magyar irók*. XIII, fasc. 1 col. 362.

2 Szinnyei József, *Magyar irók* XIII, fasc. 1, col. 362.

3 *Monumenta Hungariae historica, Scriptores*, XXIV, introducere.

mit istoriograf al Curţii ardeleneşti, el nu va înţelege asfinţitul veacului său în aureola lui Mihai Viteazul; pretutindenea va căuta colori duşmănoase pentru povestirea vremii marelui Domn romîn. In această istorie ardelenească, azi publicată, dar cu lipsuri, se găseşte o interesantă descriere a ruinelor de la Sarmisegethuza, studiate în 1603.[1]

Manuscrisul *De originibus Hungarorum* a fost însă căutat în zădar. Numele autorului, în forma pe care o dă Toppeltin, a putut suggera lui Miron Costin că ar putea fi vorba de Ioan Zamoyski.

---

1 Asupra acestui fapt a atras cel dintăiu atenţia d. Andrei Veress, în *Cîntece istorice vechi ungureşti despre Romîni*, în *An. Acad. Rom.*, seria III, tom. III, Bucureşti, 1925, p. 36 şi nota 1, p. 37 şi nota 1.

Excurs III.

Bibliografie critică

Biografia lui Dimitrie Cantemir publicată în *Foaia pentru minte, inimă și literatură* pe 1842 era o simplă notiță pentru publicul ardelean, ca să știe preocupările moldovenești de atunci pentru opera lui Dimitrie Cantemir. Nu mult înainte de aceasta dăduse G. Seulescu prima ediție a *Hronicului*. Știm că informatorul ieșan a lui Barițiu era și Codrescu.

Servile prefaceri ale datelor biografice oferite mai întâiu prin traducerea lui Tindal, cu mai multe sau mai puține adaose, sînt prefețele dela traducerile romînești ale *Descrierii Moldovei*. Datele erau luate prin prelucrarea lui Büsching. Cartea lui Bayer a rămas necunoscută publicului romînesc de atunci. Dacă cineva citește prefața la *Scrissoria Moldoviei* sau pe a lui Boldur Latiescu sau prefața scrisă la operele lui Antioh Cantemir, editate la Iași în traducere, sau ce spune Săulescu în ediția *Hronicului*, cum a dat-o, dacă nu ești specialist, cu greu te vei aventura să cunoști pe Cantemir din scrierile sale. Engel în bibliografia sa de istorie romînească n'avea mai mult, decît oricine putea ceti la Tindal în afară de unele date despre copia *Hronicului*, date oferite de Samuil Micu.

Nici raportul făcut de Gr. Tocilescu către Academia Romînă, nici prefața acestuia n'au putut ispiti mare parte din publicul nostru cetitor, ca să răsfoiască opera învățatului domn moldovean.

Opera lui Cantemir trebuia înțeleasă și se putea pricepe numai cunoscînd bine Istoria Romînilor. De aceia numai ce a dat d. N Iorga în Istoria literaturii romîne în secolul al XVIII-lea I (București 1901) pag. 273—413 evoca adevăratul tablou al operei cantemiriene, stabilea toată importanța acesteia și așeza cadrele luminoase ale locului, pe care Dimitrie Cantemir îl are în evoluția noastră culturală. Studiul d-lui Iorga a înlesnit, ca autorii cărților de școală să poată rezuma activitatea lui Cantemir așa si atîta, cîtă a fost. Din multa sa știință d. Iorga în *Cultura* I (Cluj) și Prefața la traducerea operei *Vita Constantini* etc. a proectat lumină nouă asupra rolului cultural al lui Cantemir.

Veşti nouă despre Dimitrie Cantemir, ce a publicat d. Iorga în Floarea Darurilor II (1907) pag. 33—5, nu pot rămînea necetite. Monografiile speciale aveau de aci înainte să se preocupe de detalii şi să stărue la precizările acestora..

Constatări noui, revizuiri, reveniri la păreri mai vechi, altele în legătură cu amănunte anume studiate, interpretări proprii, am cetit în cartea d-lui G. Pascu, Viaţa şi operele lui D. Cantemir, Bucureşti 1924. Acelaş a dat o expunere sumară a activităţii lui Cantemir, în *Buletinul cărţii* I. No. 17—18 1923 pag. 265—268 şi *Demetrio Cantemir* in *Europa* Orientale, III, 1923, pag. 731-744.

Studiul d-lui I. Sandu din *Anuarul* liceului „Mihai Viteazul" din Alba Iulia, (1924) pag. 25—50 este aşa de bine şi cu competenţă scris. Cu interes citeşti, ce a scris şi a rostit d. I. Nistor la Academia Romînă, cu titlul: Pomenirea lui Dimitrie Cantemir Voevod. (An. Acad. Rom. Seria III. Tom II mem. 5 Bucureşti, 1924).

Cine vrea să fie complect chiar cu riscul de a nu-şi adăoga cunoştinţele, va ceti şi de G. Constantinescu-Rim. Vrajba dintre Cantacuzineşti, Cantemireşti şi Brîncoveanu (1688—1705), Bîrlad 1889.

Asupra lui Dimitrie Cantemir şi'n general asupra Cantemireştilor sînt numeroase opere ruseşti. Ceva din acestea a utilizat mai întăi la noi prefaţiatorul traducerii *Satirelor* lui Antioh Cantemir şi apoi articolul din Revista Noua II: *Principele Antioh Cantemir*.

Ceva din ruseşte a dat Victor C. Gervescu: Dimitrie Cantemir, Bucureşti 1902

Ştiri preţioase din literatura rusească şi mult alt material a dat d. Ştefan Ciobanu, Dimitrie Cantemir în Rusia, Bucureşti 1925 (An. Acad. Rom. Seria III Tom II mem. 5). Vezi recensia de d. *N. Iorga, O suferinţă de cărturar romîn între străini* în Revista istorică XI 1925 pag. 137—147 Cf. ş P. P. Panaitescu în Daco-Romania IV 1926 pag. 1238—1251.

De deosebit preţ pentru orice cercetător au fost notiţele date de Ovid Densuşianu în *Revista critică-literară* II Iaşi.

Despre „Scrierile muzicale ale lui Dimitrie Cantemir" a scris T. T. Burada în vol. XXXII al secţiunii literare din Analele Academiei Romîne.

Tot un memoriu publicat de Academia Romînă (Seria II vol. XXXV, este: *Stilul lui Dimitrie Cantemir* de d. Dragoş Protopopescu.

Toate aceste lucrări au fost considerate,[1] cînd am scris *Despre Dimitrie Cantemir*.

Cîteva ştiri din istoriografia polonă (scrisă poloneşte) mi-a oferit mult regretatul N. Lăbuşcă, care a adus mult material preţios adunat, cît timp după sfatul meu a stat în Polonia. Un incident

---

1 Dela coala 20 a înainte cartea s'a tipărit in Aprilie—Mai 1927. aşa că am putut ţinea seamă şi de ce s'a publicat în acest răstimp,

nenorocit i-a curmat viaţa şi a zădărnicit, ca inteligentul şi bine înzestratul distins elev al meu să şi prelucreze materialul adus. Ţinea în modestia sa atît de mult să nu amintesc de informaţiile oferite! O fac totuşi pentru ca să se ştie că a muncit, cît a fost în Polonia, fiindcă în împrejurările noastre, cine ştie, cînd se va publica multul material, pe care l-a adunat.

Excurs IV.

Pomenirea lui Dimitrie Cantemir.

In anul şcolar 1923—1924 din prilejul că la 21 August 1923 s'au împlinit 200 ani dela moartea învăţatului principe Dimitrie Cantemir, s'au aranjat sărbări pioase în mai multe centre ale Romîniei, pe care în exilul său şi deşţăratul domn o visează între hotarele vechei Dacii pe întreg pămîntul roman.

Impunătoare a fost serbarea aranjată de d. Gh. Ghibănescu, neobositul cercetător al istoriei noastre naţionale, care ajutat de entusiaşti prietini fălcieni a călăuzit recunoştinţa urmaşilor pela moşia de baştină răzeşască a Cantemireştilor şi la Huşi. Incovoiaţi de pietate Fălcienii, mic şi mare, au asistat la ceremonia de pomenire. D-l Gh. Ghibănescu a desluşit cu cunoscutu-i talent gloria Fălciului, care a fost Dimitrie Cantemir. A participat la aceaste serbări reprezentînd universitatea din Cluj şi Academia apreciatul cercetător şi profesor de istorie al universităţii clujene d dr. Ion Lupaş, care în frumoase cuvinte, a adus omagiu memoriei marelui înaintaş al istoriografiei noastre. Ministerul Instrucţiunii publice a fost reprezentat prin d. prof. univ. D. Burileanu, directorul învăţămîntului superior. Universitatea ieşană a fost reprezentată prin profesorii: Ilie Bărbulescu, I. Minea, C. Bedreag şi asistentul de origine fălciană, N Bejenaru.

Sala teatrului huşan era arhiplină, cînd a vorbit scriitorul acestor rînduri. Mîndria că din Fălciu a fost Cantemir, ca şi pietatea faţă de marea lui operă dusă pănă la jertfirea proprie, golise atunci toate casele romîneşti din Huşi.

Organizarea serbării fălciene se datora şi deosebitului zel al d-lui Tiron, prefect de judeţ şi Gheorghiu, primarul oraşului.

Şi Chişinăenii au organizat în cadrele universităţii populare o serbare de pomenire. A fost invitat anume şi a vorbit profesorul universitar ieşan, d. G. Pascu, care în acelaşi an 1924 publicase despre Dimitrie Cantemir o carte, unde nu numai relua studiul asupra vieţii şi operei lui Dimitrie Cantemir, ci oferea cercetări originale, păreri interesante.

Universitatea din fosta capitală a aceluia, care a fost şi un principe al ştiinţei, a dat tot tributul de recunoştinţă într'o co-

memorare grandioasă ţinută în aulă. Despre opera, rolul politic şi cultural au vorbit aprobaţi unanim de publicul în număr, că nu mai încăpea, d-nii profesori G. Pascu documentat ca totdeauna, I. Petrovici, sobru, elegant şi interesant ca de obiceiu, iar în numele Academiei Romîne a adaos omagiu şi a spus lucruri noui, necunoscute d. Sever Zotta. Studenţimea ieşană s'a rostit prin graiul d-lui Ion Şiadbei.

Sub preşedenţia M. S. Regelui Ferdinand I în ziua de 21 Decemvre 1923 Academia Romînă a ţinut şedinţă solemnă. A vorbit preşedintele d. I. C. Negruzzi, M. S. Regele, iar cuvîntarea festivă a rostit-o d. I. Nistor profesor universitar, membru al Academiei.

Dintre alte lucrări prilejuite de comemorare în legătură cu operele lui Dimitrie Cantemir amintim:

1 Traducerea operei „Vita Constantini Cantemyrii" de N. Iorga.

2 Traducerea operei „Descriptio Moldaviae" de G. Pascu,

3 Un interesant articol scris de d N. Iorga în revista Cultura I (Cluj).

4 Frumosul şi bine armonizatul studiu, pe care în Anuarul liceului „Mihai Viteazul" din Alba Iulia l-a publicat harnicul director, d. I. Sandu (Anuarul pe anul 1924 pag. 25—45).

5 O serie de articole despre Dimitrie Cantemir, publicate de subsemnatul în revista „Viaţa Romînească" pe anul 1924, cînd lecţiile din luna Mai le-am dedicat studiului operei cantemiriene, din care lecţii derivă lucrarea de faţă.

ERATĂ ŞI ADAOSURI

Erorile de tipar le dăm închise în paranteză ( ). *Abreviaţiuni*: r. = rînd; pag. = pagină; n. = notă; *ad.* = adaos. Numărul rîndurilor s'a socotit de sus în josul paginei.

Pag. 4, r. 8: Toate (Toatea); pag. 5, r. 37: Poloniei (Polonie); pag. 6, r, 29: primei (piimei), nota 3, r. 4: Roumains (Romains); pag. 9, r. 1: Cacavela (Cacavella)[1]; pag. 10, r. 13: învăţat (învăţa), r. 30: concepţiei (concepţei); pag. 12, r. 3: caimacamii (caimacanii); pag. 13, r. 1: peripeţiile (peripeţile), r. 2 cele (cel), r. 18-19: , din Noemvre 1688, (din Noemvre 1688) pag. 18, r. 8: şi altă carte subt titlul (sub titlul); pag. 37, r. 42 Papazolu (Papazulu); pag. 38. r. 25: duşmanilor (duşmanilor ;) pag. 39, r. 1: datornicilor (dinatorilor); pag. 43, r. 48 şi pag. 47 r. 21: Vergu (Verga); pag. 63, r. 17: umbră (umblă); pag. 73: 1711; (1711); pag. 75, r. 18: parte". (parte.), r. 27: cum d. (cumd.). pag. 81, n. 1, r. 2: Gemüts (Gemümts); pag. 103, r. 29: Ebulferrah, (Ebulferrah), n. 1, *ad.*: Vezi si Excursul; pag. 106, r. 11: odată. (odată :); pag. 112, r. 10 şi 12: Predoslovia (Pridos lovia), r. 21: predoslovia (predeslovia; pag. 113, r. 1: dată (dată amintită); pag. 114, n. 1, r. 2: mai (ma); pag. 115, r. 37: chirurgi (chirurgie); pag. 117, n. 1, r. 4: corruperunt (corrupernt); pag. 125, r. 1: istoric (istorici); pag. 127. r. 40--41: Angelos. (Angelos,); pag. 129, r. 38--39: „strîmtoarea (strîmtoarea); pag. 132 r. 40: poată (poară); pag. 133 r. 7: însemnase (înesemnase); pag. 135 r. 19: şi „ (şi), Olt (Ot), r. 20: ajuns" (ajuns); pag. 137 r. 6: Basarabii (Basarabi), r. 19: carile (cariie); pag. 139 r. 2: Βογδανίας (Βογδυνίας); pag. 141 r. 39: are pentru întemeierea Moldovii (are); pag. 142 r. 11: presupus? (presupus.); pag. 151 r. 27: scrie (scris); pag. 152 r. 5: quibuslibet (qnibslibet), r. 6: v tiosis (vitosis); pag. 154 r. 9: sfinte (latine); pag. 157 n. r. 13

1) Astfel se va considera şi'n alte locuri.— Am dat erorile de tipar, care ar abate senzul expunerii. In multe locuri sînt litere şterse, cari pot fi înlocuite uşor de cetitor, căruia îi cerem să fie îngăduitor, că litera, cu care s'a tipărit lucrarea, a fost prea uzată.

lui (lul); pag. 158 n. 2 r. 3: Adamachi (Adamache), n. 5: Bayer (Bnyer); pag. 159 r. 2: emen— (amen—); pag. 160 r. 5: 48 (4.); pag. 161 r. 16: copia (sopia), r. 20: Moldoveni (moldoveni), r. 23: a (al); pag. 166 r. 28: Cupăreştii, (cupăreştii) r. 29; Buhuşeştilor, (buhuşeştilor) pag. 185 n. 1 r. 6 *ad.* – Török—magyarkori okmánytár XI pag. 113—4 (edlţia aceasta are erori şi ortografie corectată); pag. 191 r. 18: Conicky (Conîcky), Sobieski, (Sobieski, îi); pag. 203 n. 1 1 r. 12 *ad.* După Papadopulos Keramens, Ἱερ. βιβλ. IV. pag. 35 (21) la noi cel dintăiu d. Iorga a atras atenţia asupra acestei traduceri. Vezi Istoria literaturii rcmîne în sec; al XVIII-lea I. pag. 34; pag. 210 r. 41: putea (pntea), contra (cotra); pag. 221 r. 3: în al (în); pag. 232 r. 5: secolul al (secol); pag. 233 n. 2: racoviţeană (racoviţesnă); pag. 238 r. 4: colegiul duhovnicesc (ministerul de culte), pag. 246 r. 20: veanu (vanu); pag. 241 r. 35 Del (De); pag. 247 n. 1 r. 1: Genealogie (Geneologie); pag. 253 n. 6 r. 1: Pierre (Pierve); pag. 256 r. 8: coloare (c l are),. Cum (cum), r. 9; stolnicului (stolniculu), nenea (Nenea), r. 43: vostru (nostru); pag. 268 r. 40: cu„ (cu); pag. 296 r. 10: Aceste (Acestea), n. 2 r. 5: ski (scki); pag. 303 n. 3 r. 3: Farinaceus (Farizaceus), n. 4: Milescu; (Milcescu), pag. 318 n. 2 r. 4: Gherghiţei (Gheorghiţei); pag. 321 r. 7: XVI-lea (XVII-lea); pag. 321 n. 2 r. 1: Hammerdörfer (Hammesdörfer); pag. 328 r. 15: Leuncla (Leucla); pag. 361 n. 2: Costin (Cogin); pag. 365 r. 20: dachi (ldachi), r. 21 lămuri (sămuri), r. 22: singur (aingur), r. 23: a (c); pag. 366 r. 31: legături, (legături.); pag. 369 r. 12: atunci (atunie); pag. 375 r. 14: filorusă (filo usă); pag. 377 n. 2, r. 2: concordante (concondante); n. 3 r. 17: „dintre (dintre); căpitenii (căpetenii); pag. 380 r. 22: Şeremetev (Şeremtev).

Cetit în Piatra-Neamţ
La Crăciun 1952.

CUPRINSUL

PREŢUL 260 LEI.